Eugen Pavel

CARTE ŞI TIPAR
LA BĂLGRAD
(1567–1702)

Ediția a doua revăzută

Colecția
UNIVERSUL CĂRȚILOR

DE ACELAŞI AUTOR:

Biblia de la Blaj (1795), ediţie jubiliară, Roma, Tipografia Vaticana, 2000 (coeditor, coordonare filologică, postfaţă şi notă asupra ediţiei).

Carte şi tipar la Bălgrad (1567–1702), Cluj-Napoca, Clusium, 2001.

Nicolae Drăganu, *Istoria literaturii române din Transilvania de la origini până la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIIIe siècle*, ediţie îngrijită, prefaţă şi note de Eugen Pavel şi Octavian Şchiau, Cluj-Napoca, Clusium, 2003.

Ioan Pătruţ, *Studii de onomastică românească*, ediţie îngrijită, postfaţă şi indice, Cluj-Napoca, Clusium, 2005.

Tezaurul toponimic al României. Transilvania. Judeţul Sălaj, cuvânt introductiv de Eugen Pavel, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2006 (coautor, coordonare şi revizie).

Între filologie şi bibliofilie, Cluj-Napoca, Biblioteca „Apostrof", 2007.

Ion Budai-Deleanu, *Opere*, ediţie îngrijită, cronologie, note şi comentarii, glosar şi repere critice de Gheorghe Chivu şi Eugen Pavel, studiu introductiv de Eugen Simion, Bucureşti, Academia Română, Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă, 2011.

Arheologia textului, Cluj-Napoca, Casa Cărţii de Ştiinţă, 2012.

Dicţionarul general al literaturii române, coordonator general Eugen Simion, ediţia a II-a revizuită, adăugită şi adusă la zi, vol. I–VIII, Bucureşti, Editura Muzeul Literaturii Române & Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă, 2016–2021 (coautor).

Enciclopedia literaturii române vechi, Bucureşti, Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă & Editura Muzeului Naţional al Literaturii Române, 2018 (coautor, coordonare şi revizie).

Şcoala Ardeleană. Antologie de texte alcătuită şi coordonată de Eugen Pavel. Prefaţă de Eugen Simion. Vol. I–IV, Bucureşti, Academia Română, Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă & Muzeul Naţional al Literaturii Române, 2018.

Muzeul Limbii Române şi muzeiştii, ediţie îngrijită şi prefaţă, Cluj-Napoca, Scriptor & Argonaut, 2019.

Texte şi subtexte, Cluj-Napoca, Editura Şcoala Ardeleană, 2021.

Eugen Pavel

CARTE ŞI TIPAR
LA BĂLGRAD
(1567–1702)

Ediția a doua revăzută

Cluj-Napoca
2021

Colecția UNIVERSUL CĂRȚILOR
este coordonată de Sorin Crişan, Valentin Orga,
Eugen Pavel şi Vasile George Dâncu.

© Editura Şcoala Ardeleană
Cluj-Napoca, str. Mecanicilor nr. 48
Redacția: tel 0364 117.252; 0728.084.801
e-mail: office@scoalaardeleanacluj.ro
redactie@scoalaardeleanacluj.ro
Difuzare: tel/fax 0364 117.246; 0728.084.803
e mail: difuzare@scoalaardeleanacluj.ro
esadifuzare@gmail.com
www.scoalaardeleanacluj.ro

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
PAVEL, EUGEN
Carte şi tipar la Bălgrad : (1567-1702) / Eugen Pavel. - Ed. rev.. - Cluj-Napoca : Editura Şcoala Ardeleană, 2021
Index
ISBN 978-606-797-800-1

002
655

Editor: Vasile George Dâncu
DTP şi copertă: Corina Rezai

SUMAR

Abrevieri bibliografice

ARGUMENT

I. ETAPE ÎN ISTORIA TIPARULUI ROMÂNESC DE LA ALBA IULIA (1567–1702). CĂRȚI, COMANDITARI, EDITORI, TRADUCĂTORI ŞI TIPOGRAFI

1. Începuturile tiparului bălgrădean. Unde s-a imprimat întâia *Cazanie* coresiană?
2. Epoca slavonă. Lorinț, „diacul fugar"
3. Refacerea tiparniței. Popa Dobre, mesagerul Basarabilor
4. Epoca monumentelor de limbă. Personalitatea lui Simion Ştefan
5. Tipărituri româneşti de inspirație protestantă
6. Epoca lui Ioan Zoba din Vinț, editorul şi traducătorul controversat
7. Epoca brâncovenească. Mihai Iştvanovici, tipograful „literat"

II. TEHNICA ŞI ARTA TIPARULUI

III. TEXTELE COMPLEMENTARE: PREFEȚE ŞI EPILOGURI

A. Texte

B. Comentarii

IV. DISOCIAȚII FILOLOGICE. MODELE ŞI IZVOARE. POSTERITATEA TIPĂRITURILOR DE LA BĂLGRAD

V. EVOLUȚIA NORMELOR LITERARE ÎN TIPĂRITURILE BĂLGRĂDENE. PARTICULARITĂȚI LINGVISTICE

ÎN LOC DE CONCLUZII

Lista ilustrațiilor

Abstract

Indice de persoane

Planşe hors-texte

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE[1]

A. Surse[2]

AC	*Anonymus Caransebesiensis* (ed. Gr. Creţu, în „Tinerimea română", I, 1898, p. 320–380; *Dictionarium valachico-latinum*, ed. Gh. Chivu, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2008).
BB	*Biblia,* Bucureşti, 1688 (ed. I. C. Chiţimia, coord., Bucureşti, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1988).
Bèze	*Novum Iesu Christi Testamentum Graece & Latine: Theodoro Beza interprete. Cum duplici interpretatione*, [Genève], Apud Samuelem Crispinum, MDCXI.
BS_1	*Biblia Hebraica, eorundem Latina interpretatio Xantis Pagnini Lucensis, recenter Benedicti Ariae Montani Hispalensis & quorundam aliorum collato studio* […], Antuerpiae, Christophorus Plantinus regius prototypographus excudebat, 1572.
BS_2	*Testamenti veteris. Biblia sacra, sive libri canonici priscae iudaeorum ecclesiae a Deo traditi, Latini recens ex Hebraeo facti, brevibusque, scholiis illustrati ab Immanuele Tremellio, & Francisco Junio* [...], Hanoviae, Impensis Andreae Wecheli, 1596.
Buc.	*Bucoavnă*, Bălgrad, 1699 (cf. ed. Anton Goţia *et alii*, Alba Iulia, Editura Episcopiei Ortodoxe Române, 1988).
Caz.	*Carte românească de învăţătură* (*Cazania lui Varlaam*), Iaşi, 1643.
Caz. B	*Evanghelie cu învăţătură*, Bălgrad, 1641.
Caz. D	*Evanghelie învăţătoare,* Mănăstirea Dealu, 1644.
Caz. G	*Evanghelie învăţătoare,* Govora, 1642.
$Caz._1$	*Cazanii,* Râmnic, 1748.
$Caz._2$	*Cazanii,* Bucureşti, 1768.

[1] Am abreviat numai lucrările citate mai frecvent.

[2] Pentru majoritatea tipăriturilor s-a apelat la ediţiile princeps.

Caz.$_3$	*Cazanii,* Râmnic, 1781.
Caz.$_4$	*Cazanii,* Râmnic, 1792.
CB	*Codicele Bratul*, 1559–1560 (ed. Al. Gafton, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", 2003).
CC$_1$	Coresi, *Tâlcul evangheliilor (Cazania I)*, Bălgrad, c. 1567–1568 (ed. Vladimir Drimba, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1998).
CC$_2$	Coresi, *Evanghelie cu învăţătură (Cazania a II-a)*, Braşov, 1581 (cf. ed. Sextil Puşcariu şi Alexie Procopovici, vol. I. *Textul*, Bucureşti, Atelierele Grafice Socec & co., 1914).
CCat.	Coresi, *Catehism*, Braşov, 1560 (ed. Alexandra Roman Moraru, Bucureşti, Editura Academiei, 1982).
Ceasl. B	*Ceasloveţ*, Bălgrad, 1686.
Ceasl. ms. 1669	*Ceaslov*, copiat de popa Florea din Criştelec, 1669 (BAR, ms. rom. 206).
Ceasl. ms. 1685	*Ceaslov*, copiat de popa Pătru din Tinăud, 1685 (BAR, ms. rom. 714).
Ceasl. ms. 1686	*Ceaslov*, copiat de popa Pătru din Tinăud, 1686 (BCU Cluj, ms. rom. 4324).
Ceasl. S	*Ceasloveţ*, Sibiu, 1696.
Ch.	*Chiriacodromion sau Evanghelie învăţătoare*, Bălgrad, 1699.
Ch. B.	*Chiriacodromion sau Evanghelie învăţătoare,* Bucureşti, 1732.
Cheia	*Cheia înţelesului,* Bucureşti, 1678 (cf. ed. Rodica Popescu, Bucureşti, Libra, 2000).
CM	Coresi, *Molitvenic rumânesc*, Bălgrad, c. 1567–1568 (cf. ed. Vladimir Drimba, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1998).
CP	Coresi, *Psaltire*, Braşov, 1570.
CP$_1$	Coresi, *Psaltirea slavo-română*, Braşov, 1577 (ed. Stela Toma, Bucureşti, Editura Academiei, 1976).
CP$_2$	Şerban Coresi, *Psaltirea slavo-română*, Braşov, c. 1589.
CPr.	Coresi, *Praxiu (Apostol)*, Braşov, c. 1566 (ed. I. Bianu, Bucureşti, Cultura Naţională, 1930).

CSc.	*Cărare pre scurt*, Bălgrad, 1685 (cf. ed. Alin-Mihai Gherman, Alba Iulia, Ed. Cognitiv, 2019).
CT	Coresi, *Tetraevanghel,* Braşov, 1561 (cf. ed. Florica Dimitrescu, Bucureşti, Editura Academiei, 1963).
CV	*Codicele Voroneţean*, c. 1563–1583 (BAR, ms. rom. 448; ed. Mariana Costinescu, Bucureşti, Editura Minerva, 1981).
DVS	Dosoftei, *Viaţa şi petreacerea svinţilor*, Iaşi, 1682–1686.
Erasm	*Novum Testamentum Iesu Christi, graece et latine*, primo quidem studio et industria Des. Erasmi Roter. accurate editum, Basileae, Per haeredes Nicolai Bryling, 1571.
Ev. B	*Evanghelie,* Bucureşti, 1682.
Ev. B1	*Evanghelia greco-română,* Bucureşti, 1693.
Ev. S	*Evanghelie,* Snagov, 1697.
FCat.	*Catechismus*, Alba Iulia, 1648 (ed. Tamás Lajos, Cluj, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1942).
Lex. M	*Lexiconul Marsilian* (ed. C. Tagliavini, Bucureşti, Cultura Naţională, 1930).
Lit. 1680	*Liturghie*, Bucureşti, 1680.
Lit. 1706	*Liturghie*, Râmnic, 1706.
Lit. 1713	*Liturghie*, Târgovişte, 1713.
LXX	*Septuaginta. Id est Vetus Testamentum Graece iuxta LXX interpretes* (ed. Alfred Rahlfs, Robert Hanhart, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1979/2006).
Mol.	*Molitvenic*, Bălgrad, 1689 (cf. ed. Ana Dumitran, Alin-Mihai Gherman, Dumitru A. Vanca, Alba Iulia, Ed. Reîntregirea, 2009).
Mol. 1681	Dosoftei, *Molitvenic de-nţăles*, Iaşi, 1681.
Mol. ms. 1688	*Molitvenic*, copiat de popa Pătru din Tinăud, 1688 (BCU Cluj, ms. rom. 4325).
Mol. 1706	*Evhologhion, adecă Molitvenic*, Râmnic, 1706.
Mol. 1728	*Molitvenic*, copiat de popa Mihail din Someş-Odorhei, 1728 (BCU Cluj, ms. rom. 4321)
Mol. Marţian	*Molitvenicul Marţian* (BCU Cluj, ms. rom. 4329).
NT	*Noul Testament,* Bălgrad, 1648 (cf. ed. Dalila-Lucia Aramă *et alii*, Alba Iulia, Editura Episcopiei Ortodoxe Române, 1988).

PB	*Psaltire*, Bălgrad, 1651 (cf. ed. Alexandra Moraru, Mihai Moraru, Alin Mihai Gherman, Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2001).
PD	Dosoftei, *Psaltire de-nțăles* (*Psaltirea slavo-română*), Iaşi, 1680 (cf. ed. Mihaela Cobzaru, Iaşi, Demiurg, 2007).
PH	*Psaltirea Hurmuzaki*, c. 1501–1510 (BAR, ms. rom. 3077; ed. Ion Gheție şi Mirela Teodorescu, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2005).
PM	*Poveaste la 40 de mucenici*, Bălgrad, 1689 (cf. ed. Rodica Frențiu, Bistrița, Ed. Mesagerul, 2000).
PMol..	*Psaltirea* Moldovenească (BAR, ms. rom. 540 şi 170).
PC	*Psaltirea* Ciobanu (BAR, ms. rom. 3465).
PO	*Palia* de la Orăştie, 1582 (ed. Viorica Pamfil, Bucureşti, Editura Academiei, 1968).
PPr.	*Pânea pruncilor*, Bălgrad, 1702 (cf. ed. Florina Iliş, Cluj-Napoca, Argonaut, 2008).
Pr. M	*Pravoslavnica mărturisire*, Buzău, 1691.
PS	*Psaltirea Scheiană*, c. 1573–1578 (BAR, ms. rom. 449; ed. I. Bianu, Bucureşti, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl", 1889; cf. *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din sec. XVI şi XVII traduse din sloveneşte*, edițiune critică de I.-A. Candrea, vol. I–II, Bucureşti, Atelierele Grafice Socec & Co, 1916).
PVis.	Ioan Viski, *A lui svânt David crai şi prorocul o sută cincidzeci de soltari*, Sântămăria-Orlea şi Geoagiul de Jos, 1697 (BAR Cluj, ms. R. 1831).
PV	*Psaltirea Voronețeană*, c. 1551–1558 (BAR, ms. rom. 693; cf. ed. I.-A. Candrea).
RD	*Rânduiala diaconstvelor şi cu a văzglaşeniilor*, Bălgrad, 1687 (cf. ed. Dumitru A. Vanca, Alba Iulia, Ed. Reîntregirea, 2009).
SA	*Sicriul de aur*, Sebeş, 1683 (cf. ed. Anton Goția, Bucureşti, Minerva, 1984; ed. 2, adăugită şi îmbunătățită, Cluj-Napoca, Napoca Star, 2008).
SCat.	*Scutul Catichizmuşului*, Bălgrad, 1656 (ed. G. Bariț, Sibiu, Tipografia lui W. Krafft, 1879).
Soltár	*Soltár, az az Szent Davidnac*, trad. Heltai Gáspár, Cluj, 1560.

Sz. Biblia	*Szent Biblia*, trad. Károlyi Gáspár, Vizsoly, 1590 (ed. Szabó András, Szántó Tibor, Budapest, Helikon, 1990).
Texte sec. XVI	*Texte româneşti din secolul al XVI-lea. I. Catehismul lui Coresi. II. Pravila lui Coresi. III. Fragmentul Todorescu. IV. Glosele Bogdan. V. Prefeţe şi epiloguri.* Ediţii critice de Emanuela Buză, Gheorghe Chivu, Magdalena Georgescu, Ion Gheţie, Alexandra Roman Moraru, Florentina Zgraon. Coordonator Ion Gheţie, Bucureşti, Editura Academiei, 1982.
Tremellio	*Testamentum Novum.* Est autem interpretatio Syriaca Novi Testamenti, Hebraeis typis descripta, plerisque etiam locis emendata, eadem Latino sermone reddita. Auctore Immanuele Tremellio […], [Genève], Excudebat Henr. Stephanus, MDLXIX [1569].
Vg.	*Biblia Sacra Vulgatae editionis Sixti V. Pont. Max. iussu recognita atque edita*, Romae, Ex Typographia Vaticana, MDXCVIII [1598] (ed. Michael Hetzenauer, Ratisbonae et Romae, Sumptibus et typis Friderici Pustet, 1914).

B. Lucrări de referinţă

AAR	„Analele Societăţii Academice Române”, Bucureşti, I, 1867 ş.u.; din 1879 „Analele Academiei Române”.
AIIC	„Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, Cluj, I, 1958 ş.u.
AIIN	„Anuarul Institutului de Istorie Naţională”, Cluj, I–X, 1921/1922–1945.
ALIL	„Anuar de lingvistică şi istorie literară”, Iaşi, I, 1965 ş.u.
Apulum	„Apulum. Acta Musei Apulensis”, Alba Iulia, I, 1939–1942 ş.u.
Archivu	„Archivu pentru filologia şi istoria”, Blaj, I–V, 1867–1870, 1872.

AUT	„Analele Universității din Timişoara”, Timişoara, I, 1963 ş.u.
BOR	„Biserica Ortodoxă Română”, Bucureşti, I, 1874 ş.u.
BRV	Ion Bianu, Nerva Hodoş, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche, 1508–1830*, vol. I–IV, Bucureşti, Ediţiunea Academiei Române, Stabilimentul Grafic J.V. Socec, 1903–1944.
Bunea, *Vechile episcopii*	Aug. Bunea, *Vechile episcopii româneşti a<le> Vadului, Geoagiului, Silvaşului şi Belgradului*, Blaj, Tipografia Seminarului Arhidiecezan, 1902.
Cartojan, *Istoria*	N. Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*. Postfață şi bibliografii finale de Dan Simonescu. Prefață de Dan Zamfirescu, Bucureşti, Minerva, 1980.
Ciobanu, *Istoria*	**Ş**tefan Ciobanu, *Istoria literaturii române vechi*, ediție îngrijită, note şi prefață de Dan Horia Mazilu, Bucureşti, Ed. Eminescu, 1989.
Cipariu, *Acte*	Tim. Cipariu, *Acte şi fragmente latine româneşti pentru istoria beserecei române, mai ales unite*, Blaj, Cu Tipariul Semin. Diecezan, 1855.
Cipariu, *Crestomația*	Tim. Cipariu, *Crestomația sau Analecte literarie din cărțile mai vechi şi nouă româneşti, tipărite şi manuscrise, începând de la secolul XVI până la al XIX, cu notiția literaria*, Blaj, Cu Tipariul Seminariului, 1858.
Cipariu, *Principia*	T. Cipariu, *Principia de limbă şi de scriptură*, Blaj, Cu Tipariul Seminariului, 1866.
CL	„Cercetări de lingvistică”, Cluj, I–XXXVII, 1956–1993.
CLRV	*Crestomația limbii române vechi*, vol. I (1521–1639), coordonator Al. Mareş, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1994.
Demény, Demény, *Carte*	Demény Lajos, Lidia A. Demény, *Carte, tipar şi societate la români în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, Kriterion, 1986.
Densusianu, HLR	Ovide Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*. Tome I. *Les origines*. Tome II. *Le seizième siècle*, Paris, Ernest Leroux, 1901–1938.
DH	Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I–XXI, Bucureşti, Stabilimentul Grafic Socec & Teclu, 1886–1942.

DLRLV	Mariana Costinescu, Magdalena Georgescu, Florentina Zgraon, *Dicționarul limbii române literare vechi (1640–1780). Termeni regionali*, Bucureşti, Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, 1987.
DLRO	*Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, Bucureşti, Editura Academiei, 1979.
DR	„Dacoromania". Buletinul Muzeului Limbii Române, Cluj, I–XI, 1920/1921–1948; serie nouă, I, 1994–1995 ş.u.
Drăganu, *Histoire*	N. Drăganu, *Histoire de la littérature roumaine de Tranylvanie des origines à la fin du XVIIIe siècle*, Bucureşti, Imprimeria Națională, 1938 (extras din volumul *La Transylvanie*); ed. Octavian Şchiau şi Eugen Pavel, Cluj, Clusium, 2003.
Frâncu, *Caz.*	Constantin Frâncu, *Limba* Cazaniei lui Varlaam *în comparație cu limba celorlalte cazanii din secolele al XVII-lea B al XVIII-lea*, în SLLF, vol. III, p. 47–80.
Gaster, CR	M. Gaster, *Chrestomatie română*, vol. I–II, Leipzig–Bucureşti, F. A. Brockaus & Socec et co., 1891.
Gheție, BD	Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, Bucureşti, Editura Academiei, 1975.
Gheție, *Începuturile*	Ion Gheție, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice şi lingvistice*, Bucureşti, Editura Academiei, 1974.
Gheție, Mareş, *Diaconul Coresi*	I. Gheție, Al. Mareş, *Diaconul Coresi şi izbânda scrisului în limba română*, Bucureşti, Minerva, 1994.
Gheție, Mareş, GD	I. Gheție, Al. Mareş, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, Editura Academiei, 1974.
Gheție, Mareş, *Originile*	Ion Gheție, Al. Mareş, *Originile scrisului în limba română*, Bucureşti, Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, 1985.
ILRL	*Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532–1780)*, coordonator Ion Gheție, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1997.
Iorga, *Istoria bisericii*	N. Iorga, *Istoria bisericii românești şi a vieții religioase a românilor*, ediția a II-a revăzută şi adăugită, vol. I–II, Bucureşti, Editura Ministerului de Culte, 1929–1930.

Iorga, *Ist. lit. religioase*	N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, Bucureşti, Stabilimentul Grafic I.V. Socec, 1904.
Iorga, *Ist. lit. rom.*	N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, ed. a II-a, vol. I–III, Bucureşti, Editura Librăriei Pavel Suru, Editura Fundației „Regele Ferdinand", 1925–1933.
Iorga, *Ist. românilor din Ardeal*	N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal şi Ungaria*, vol. I–II, Bucureşti, Editura Casei Şcoalelor, 1915.
Iorga, *Sate şi preoți*	N. Iorga, *Sate şi preoți din Ardeal*, Bucureşti, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl", 1902.
Iorga, SD	N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, vol. I–XXXI, Bucureşti, Stabilimentul Grafic I.V. Socec, 1901–1916.
Jakó, *Philobiblon*	Jakó Zsigmond, *Philobiblon transilvan*, Bucureşti, Kriterion, 1977.
LR	„Limba română", Bucureşti, I, 1952 ş.u.
Lupaş, DIT	I. Lupaş, *Documente istorice transilvane*, vol. I, Cluj, Tipografia „Cartea Românească", 1940.
MA	*Mitropolia Ardealului*, Sibiu, I, 1956 ş.u.
Mareş, *Filigranele*	Al. Mareş, *Filigranele hârtiei întrebuințate în țările române în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, Editura Academiei, 1987.
MB	„Mitropolia Banatului", Arad–Timişoara, I, 1951 ş.u.
Meteş, *Istoria bisericii*	Ştefan Meteş, *Istoria bisericii şi a vieții religioase a românilor din Transilvania şi Ungaria*, ed. a II-a, vol. I, Sibiu, Editura Librăriei Diecezane, 1935.
MKSz	„Magyar Könyvszemle", Budapest, I, 1876 ş.u.
MMS	„Mitropolia Moldovei şi Sucevei", Iaşi, I, 1925 ş.u.
MO	„Mitropolia Olteniei", Râmnicu-Vâlcea, Craiova I, 1950 ş.u.
Nilles, *Symbolae*	Nicolaus Nilles, *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*, I, Oeniponte (Innsbruck), Feliciani Rauch,1885.
Nussbächer, *Din cronici*	Gernot Nussbächer, *Din cronici şi izvoare. Contribuții la istoria Transilvaniei*, Bucureşti, Kriterion, 1987.
OSzKÉvk	„Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve", Budapest, I, 1957 (1958) ş.u.

Popp, *Disertație*	Vasilie Popp, *Disertație despre tipografiile românești în Transilvania şi învecinatele țări, de la începutul lor până la vremile noastre*, Sibiu, Tip. Gheorghie de Clozius, 1838.
Puşcariu, *Istoria*	Sextil Puşcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, Sibiu, Tiparul şi Editura Krafft & Drotleff, 1936.
RB	„Revista bibliotecilor", Bucureşti, I, 1948 ş.u.
RITL	„Revista de istorie şi teorie literară", Bucureşti, I, 1964 ş.u.
RMK	Szabó Károly, Hellebrant Árpád, *Régi magyar könyvtár*, I–IV, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1879–1898.
RMNY	*Régi magyarországi nyomtatványok*, I, 1473–1600, II, 1601–1635, III. 1636–1655, IV, 1656–1670, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971–2012.
Sargetia	„Sargetia. Acta Musei Devensis", Deva, I, 1937 ş.u.
Sbiera, *Mişcări*	I. G. Sbiera, *Mişcări culturale şi literare la românii din stânga Dunării în răstimpul de la 1504–1714*, Cernăuți, Tipografia lui R. Eckhardt, 1897.
SCB	„Studii şi cercetări de bibliologie", Bucureşti, I, 1955 ş.u.
SCL	„Studii şi cercetări lingvistice", Bucureşti, I, 1950 ş.u.
SLLF	*Studii de limbă literară şi filologie*, Bucureşti, Editura Academiei, vol. I, 1969, vol. II, 1972, vol. III, 1974.
StUBB	„Studia Universitatis Babeş-Bolyai, series Philologia", Cluj, I, 1956 ş.u.
Veress, BRU	Andrei Veress, *Bibliografia română–ungară. Românii în literatura ungară şi ungurii în literatura română*, vol. I–III, Bucureşti, Cartea Românească, 1931–1935.

Argument

Studiul monografic al unui anumit centru tipografic, abordat cu intermitențe, pare să fi fost, aproape în exclusivitate, apanajul cercetării istorice. Filologia românească s-a preocupat îndeosebi de elucidarea aspectelor controversate privitoare la începuturile scrisului în limba română, de probleme incitante de critică textuală, precum şi de elaborarea unor ediții cât mai riguroase de texte. Secolul al XVI-lea a constituit, cu predilecție, dimensiunea temporală pe care s-au axat aceste exegeze. Chiar şi în cazul unor lucrări dedicate unei singure oficine — tipografia de la Râmnic, de exemplu, care a funcționat între 1705–1825, ocupând un loc privilegiat —, a fost precumpănitor unghiul de vedere istoricizant. Cu toate acestea, ideea centrelor tipografice, ca o posibilă direcție de investigație, a fost remarcată în planul cercetării filologice. Astfel, într-o sinteză consacrată celei mai vechi epoci a literaturii române[1], autorii trec în revistă rolul activ pe care l-au avut în lansarea şi vehicularea primelor texte literare câteva focare de cultură: Sibiu, Braşov, Cluj, Rhodos, Mănăstirea Putna, Orăştie (şi, în aceeaşi arie, Caransebeş şi Lugoj), Cracovia. O structurare similară este sugerată şi în *Bibliografia filologică românească*[2], cu referiri, de asemenea, doar la secolul al XVI-lea.

---

[1] Gheție, Mareş, *Originile*, p. 95–116, care enumeră centrele sigure în privința desfăşurării unei activități literare în limba română; aceiaşi autori vor semna, în 1994, o solidă monografie (*Diaconul Coresi şi izbânda scrisului în limba română*), dedicată celui mai de seamă reprezentant al tiparului românesc şi, implicit, centrului tipografic de la Braşov.

[2] În *Bibliografia filologică românească. Secolul al XVI-lea*, Gheorghe Chivu şi Mariana Costinescu grupează referințe privitoare la 18 centre culturale în care s-au tradus, copiat sau tipărit texte literare româneşti.

O asemenea perspectivă globală permite să se urmărească îndeaproape amploarea fenomenului tipografic, în întreaga sa ambianță. Fără a mai fi desprinse din context, cu posibile conexiuni, mai uşor de stabilit, de la o epocă la alta, cărțile care au văzut lumina tiparului la Bălgrad pot deveni astfel un obiect de studiu cu multiple interferențe. Sunt facilitate, în acest mod, analizele comparative ale mărcilor de hârtie utilizate, relevarea raporturilor dintre tipografiile latină şi chirilică, clarificarea identității unor tipografi şi a patronajului cultural şi religios exercitat asupra acestora, stabilirea unor tipologii ale garniturilor de litere şi, în special, ale inițialelor ornate, urmărirea „migrației" materialului decorativ, filiația textelor, identificarea izvoarelor unor tipărituri bălgrădene, ca şi posteritatea acestora, precum şi definirea cât mai exactă a variantei literare sud-vest ardeleneşti. Timp de 135 de ani, între 1567 şi 1702, cu mici întreruperi, aici s-au tipărit texte de referință pentru scrisul românesc, Alba Iulia fiind, în ordine cronologică, după Târgovişte, Sibiu şi Braşov, al patrulea centru din spațiul românesc medieval şi al modernității timpurii profilat pe editarea cărților cu caractere chirilice. Ceea ce a conferit însă o individualitate distinctă acestui centru tipografic a fost prezența câtorva personalități în jurul cărora s-a coagulat activitatea editorială în diferite perioade: mitropolitul Simion Ştefan, popa Ioan Zoba din Vinț şi Mihai Iştvanovici, ultimul şi în calitate de tipograf. Chiar dacă nu este atestată în mod indubitabil, prezența lui Coresi în reşedința transilvană, încă de la inaugurarea tipografiei de aici, poate fi luată în considerație. Textele româneşti pe care aceştia le-au pus în circulație la Bălgrad nu au fost simple transpuneri mecanice ale unor manuscrise sau ediții anterioare (cu excepția *Evangheliei cu învățătură* din 1641). Aproape fiecare dintre cărțile tipărite, în special între 1648–1699, reflectă o concepție editorială avansată în privința selecției şi a prelucrării textelor, a calității traducerii şi a asigurării unui aparat critic adecvat, cu prefețe, epiloguri şi adnotări marginale deosebit de pertinente. Mitropolia Bălgradului devine, începând din ultimele decenii ale secolului al XVI-lea, un ferment al vieții spirituale româneşti, ierarhii ortodocşi fructificând, cu mult tact, poziția curții princiare transilvănene, precum şi politica culturală a domnilor munteni, reuşind să atragă în acest demers editorial câțiva cărturari recunoscuți, din rândul cărora s-au distins, alături de localnici, mai mulți tipografi proveniți din Țara Românească şi Moldova. Cărțile tipărite la Bălgrad ilustrează, în acelaşi timp, modul în care ideile novatoare ale Reformei au fertilizat climatul

spiritual autohton, fără a-l subordona însă, fapt care a permis edificarea unei conştiinţe culturale unitare. Procesul de unificare a normelor literare, care va fi sesizabil în tipăriturile religioase din jurul anului 1750, este anticipat, într-un fel, cu un secol mai devreme, de acei savanţi din anturajul lui Simion Ştefan, ca şi de discipolul lui Antim Ivireanu, Mihai Iştvanovici, în 1699.

Lucrarea de faţă este structurată pe două coordonate: una filologică şi, concomitent, istorică, iar alta lingvistică. Primul capitol reconstituie etapele dezvoltării tiparului românesc de la Alba Iulia, începând din 1567, anul în care Coresi scotea, probabil, aici *Tâlcul evangheliilor*, până la apariţia, în 1702, a catehismului cu titlul *Pânea pruncilor*. Sunt evidenţiate, astfel, câteva perioade distincte, bine definite în succesiunea lor, fiecare epocă cristalizându-se în funcţie de prezenţa unui cărturar, editor sau tipograf, cu o prestanţă incontestabilă, care şi-a pus amprenta asupra configuraţiei tiparului bălgrădean la un moment dat. O secţiune aparte este dedicată tehnicii şi artei tipografice, ilustrând osmoza stilistică între tradiţia postbizantină şi curentul baroc de factură renascentistă, pătruns din zona central-europeană. Cel de-al treilea capitol reuneşte, sub forma unei mici crestomaţii, textele complementare, prefeţe şi epiloguri ale cărţilor apărute la Alba Iulia. Prezentarea exhaustivă a acestor texte (reproducerile anterioare ale lui T. Cipariu, M. Gaster sau cele din *Bibliografia românească veche* sunt, uneori, incomplete şi cu o transpunere greoaie), precum şi comentariile alăturate se impun datorită aspectelor de ordin filologic şi istorico-literar pe care le relevă. Interesul predosloviilor şi epilogurilor rezidă, totodată, în poziţia lor oscilantă între traduceri efectuate după modele slavone sau maghiare şi redactări originale în limba română.

Capitolul intitulat *Disociaţii filologice. Modele şi izvoare. Posteritatea tipăriturilor de la Bălgrad* urmăreşte filiaţia textelor, stabilirea surselor pe care editorii de aici le-au fructificat în mod direct, indirect sau tangenţial, reproducerea acestor cărţi în secolele următoare. Ni se pare demn de semnalat faptul că, încă de la mijlocul secolului al XVII-lea, sunt realizate, în premieră la noi, ediţii critice riguroase, prin traducerea, prelucrarea şi adaptarea mai multor texte sau versiuni originale de mare autoritate. Sunt elocvente, în acest sens, *Noul Testament* (1648), *Psaltirea* (1651) şi *Chiriacodromionul* (1699), numeroasele glose marginale din cuprinsul primelor două tipărituri nefiind altceva decât un minuţios aparat critic şi nu doar un dicţionar de sinonime aleatoriu, cum s-a opinat. Traducerile

efectuate în această perioadă poartă, în mod simptomatic, amprenta criticismului protestant, a acribiei pe care o imprimaseră în editarea textelor biblice reprezentanții celui „de-al doilea umanism". Secțiunea propriu-zis lingvistică a lucrării este axată pe evoluția normelor literare în tipăriturile bălgrădene. Particularitățile de limbă înregistrate în cadrul acestor texte, grupate pe compartimentele de fonetică (vocalism şi consonantism), morfologie şi lexic, pun în evidență raportul dintre normă şi grai, în diferite faze, oscilațiile pe care le-a cunoscut varianta literară locală, supusă permanent unor influențe moldoveneşti şi munteneşti.

Pornind de la aceste repere metodologice, monografia de față îşi propune să recitească, aşadar, dintr-un unghi pluridisciplinar, câteva file din istoria culturii scrise româneşti, aflate în pragul modernității.

*

Prin această nouă ediție revăzută, publicată după două decenii de la prima apariție, inaugurăm colecția „Universul cărților" a Editurii Şcoala Ardeleană.

I.

ETAPE ÎN ISTORIA TIPARULUI ROMÂNESC DE LA ALBA IULIA (1567–1702). CĂRȚI, COMANDITARI, EDITORI, TRADUCĂTORI ŞI TIPOGRAFI

1. Începuturile tiparului bălgrădean. Unde s-a imprimat întâia *Cazanie* coresiană?

1.1. După Sibiu, Braşov, Cluj şi Oradea, Bălgradul devine unul dintre centrele transilvănene de iradiere a slovei tipărite în veacul al XVI-lea, cu largi implicații pentru vechea cultură românească. Începuturile unei activități tipografice propriu-zise sunt fixate cu aproximație, la un moment dat, în jurul anilor 1565[1] sau 1566[2]. Aceste mențiuni destul de incerte nu precizau numele vreunui tipograf, ci doar faptul că tiparul era cu caractere latine. Adevăratul debut pare însă a fi avut loc în anul 1567, când este atestat la Alba Iulia tipograful polonez Raphael Skrzetuski (1525–1568), cunoscut sub numele de Hoffhalter, care îşi câştigase deja un renume în lumea tiparului european[3]. Itinerariile sale înscriseseră până la acea dată Olanda şi Elveția, mai întâi, apoi Viena, din 1557 până în 1562, de unde, datorită confesiunii sale protestante, este nevoit să se refugieze la Debrețin şi Oradea. Chemat în reşedința voievodală transilvană, el pune baze-

[1] Vezi Popp, *Disertație*, p. 18; At. M. Marienescu, *Luteranismul, calvinismul şi introducerea limbii române în bisericile din Ardeal*, în AAR, Mem. secț. ist., seria II, tom XXIV, 1901–1902, p. 178. Există şi o ipoteză hazardată privind tipărirea la Alba Iulia a unui *Evangheliar* românesc, în 1552 (cf. Ráth György, *Az iparművészet könyve*, I, Budapest, Athenaeum, 1902, p. 481), demontată de N. Drăganu, în AIIN, V, 1928–1930, p. 458–460.

[2] Joannes Németh, *Memoria typographiarum inclyti regni Hungariae et magni Principatus Transilvaniae*, Pesthini, Trattner, 1818, p. 33.

[3] Anton Mayer, *Wiens Buchdrucker-Geschichte*, 1482–1882, vol. I, 1482–1682, Wien, Wilhelm Frick, 1883, p. 86–90; Émile Picot, *Coup d'oeil sur l'histoire de la typographie dans les pays roumains au XVIe siècle*, Paris, Imprimerie Nationale, 1895, p. 34; Borsa Gedeon, *Hoffhalter – problémák*, în MKSz, LXXXVI, 1970, nr. 4, p. 368–373.

le noii imprimerii, primind titlul de tipograf al regelui[4]. După moartea sa, în 1568, îi succede soția şi fiul său, Rudolf Hoffhalter (c. 1550–1586), care continuă tradiția familiei, reluând şirul peregrinărilor prin mai multe oficine europene[5].

Această perioadă de început a tipografiei bălgrădene, care este marcată de apariția mai multor cărți în limbile latină şi maghiară[6], nu poate fi însă total separată de impunerea tiparului în limba română. Interferențele pe care le vom surprinde nu sunt aleatorii, astfel că lansarea activității de tipărire în acest centru stă sub semnul unui demers multicultural, având în prim-plan două personalități deja recunoscute la acea vreme: Hoffhalter şi Coresi. O ipoteză pe care o vom argumenta în paragraful următor vine în susținerea acestei afirmații.

1.2. Unul dintre cele mai controversate texte din secolul al XVI-lea, *Tâlcul evangheliilor (Cazania I)*, având ca anexă un *Molitvenic rumânesc*, apărut în 1567–1568, nu ne oferă niciun indiciu privind locul tipăririi. O primă încercare de localizare îi aparține lui Timotei Cipariu, care, în „Organul luminării" din 1847, indică, vag, Transilvania şi consemnează că „tipariul seamănă cu al *Cazaniei* de la Braşov, numai e mai mare şi mai prost, ci, încât pentru limbă, cartea e un adevărat tezaur"[7]. Faptul că era tot o operă a diaconului Coresi îl determină pe Cipariu să devină în anii următori mai exact şi să fixeze locul de tipărire a cărții la Braşov[8]. Cărturarul nu era, probabil, întru totul convins de această localizare, întrucât va înclina, apoi, pe lângă Braşov, şi pentru Sibiu[9]. Tot pentru Sibiu va opta şi V.A. Urechia în tabelul bibliografic de la sfârşitul lucrării sale din 1885, *Schițe de istoria literaturei române*[10]. Aceeaşi ezitare în precizarea locului de imprimare pare să o manifeste şi M. Gaster care, după ce în *Chrestomația română* se pronunțase pentru Sas-Sebeş[11], revine peste

[4] Cărțile poartă pe pagina de titlu indiciul: *ex Regii typographi officina typographica Raphaelis Hoffhalteri*.

[5] Jakó, *Philobiblon*, p. 100–101.

[6] Idem, *A Hoffhalterek váradi es gyulafehérvári nyomdája*, în *Művelődéstörténeti Tanulmányok*, Bucureşti, Kriterion, 1979, p. 51–69.

[7] T. Cipariu, *Principia de limbă şi scriptură*, în „Organul luminării", nr. XXV, 21 iunie 1847, p. 130.

[8] Idem, *Crestomatia*, p. 16; idem, *Principia*, p. 101.

[9] Idem, *Despre limba română. Suplement la Sintactica*, Blaj, Tipografia lui S. Filtsch (W. Krafft), 1877, p. 28.

[10] V. A. Urechia, *Schițe de istoria literaturei române*, I, Bucureşti, Tipografia Statului, 1885, p. 243.

[11] Gaster, CR, p. XXVIII, CXLVII, 22.

câțiva ani asupra acestei localizări şi menționează tot Braşovul[12]. Acest ultim centru va fi acceptat, aproape fără rezerve, de către A. Lambrior[13], Al. Philippide[14], Aron Densuşianu[15], I. G. Sbiera (care va impune, pentru mai mult timp, şi datarea tipăriturilor în 1564)[16] şi N. Sulică[17], propunere pe care o vor împărtăşi şi autorii *Bibliografiei româneşti vechi*[18], devenind un loc comun în istoriografie.

Reluarea discuțiilor privind datarea celor două texte, pe baza analizei filigranologice, în intervalul 1567–1568 a presupus, implicit, şi reexaminarea localizării acestora. Sugestia că Braşovul trebuie exclus, în acest caz, dintre posibilele oficine tipografice în care s-au imprimat aceste texte se impune datorită unui raționament punctual: 1) tipurile de filigrane pe care le conțin cărțile respective sunt de proveniență clujeană şi aparțin morii de hârtie a lui Gáspár Heltai; 2) toate tipăriturile româneşti şi slavone din secolul al XVI-lea apărute la Braşov conțin, fără excepție, numai hârtie produsă în acest oraş; 3) tipăriturile din aceeaşi perioadă, apărute în alte centre decât Braşovul, sunt imprimate, în schimb, pe o hârtie care nu este, de regulă, de proveniență braşoveană. Astfel, *Tetraevanghelul* slavon din 1579 este tipărit la Bălgrad pe hârtie sibiană şi numai într-un mic procent pe hârtie braşoveană[19]. Tot pe hârtie fabricată în exclusivitate la Sibiu s-au imprimat *Sbornicul* slavonesc, scos de Coresi, în 1580, la Sebeş, precum şi *Palia* de la Orăştie, din 1582.

În urma analizei tipurilor de filigrane care apar în cuprinsul *Cazaniei I*, doi cercetători braşoveni le atribuie, fără dubii, morii de hârtie de la Cluj, înființată în 1562[20]. Autorii preiau o afirmație a lui Ferenc Hervay,

---

[12] Idem, *Geschichte der rumänischen Literatur*, în *Grundriss der romänischen Philologie*, ed. Gustav Gröber, II Bd., 3. Abt., Strassburg, Trübner, 1901, p. 273–274.

[13] A. Lambrior, *Carte de citire (Bucăți scrise cu litere chirilice în deosebite veacuri). Cu o introducere asupra limbei româneşti*, Iaşi, Tipografia Buciumul Român, 1882, p. 27.

[14] Alexandru Philippide, *Introducere în istoria limbei şi literaturei române*, Iaşi, 1888, Editura Librăriei Fraților Şaraga, p. 59.

[15] Aron Densuşianu, *Istoria limbei şi literaturei române*, ediținea a doua, Iaşi, Tipo-litografia H. Goldner, 1894, p. 193.

[16] Sbiera, *Mişcări*, p. 58.

[17] Nicolae Sulică, *Coresi, scriitor sau tipograf*, în „Gazeta Transilvaniei", LXIV, nr. 192, 31 aug./13 sept. 1901, p. 2.

[18] Ioan Bianu, *Despre introducerea limbii româneşti în biserica românilor*, Bucureşti, Institutul de Arte Grafice „*Carol Göbl*", 1904, p. 9; BRV, I, nr. 13, p. 51, 516; IV, p. 170.

[19] Vezi Al. Mareş, *În legătură cu activitatea tipografică a diacului Lorinț*, în LR, XIX, 1970, nr. 2, p. 135.

[20] Pavel Binder şi Arnold Huttmann, *Cu privire la datarea şi geneza* Cazaniei I, *tipărită de diaconul Coresi*, în LR, XVI, 1967, nr. 2, p. 109–117.

după care mărcile menționate apar pentru prima dată în cărți publicate în 1567[21]. Pe baza acesteia, ei ajung la concluzia că hârtia respectivă era folosită în acea epocă atât în cancelaria princiară de la Alba Iulia, cât şi în tipografiile din Alba Iulia şi Cluj. Ei nu admit, astfel, din mai multe motive, ipoteza că *Tâlcul evangheliilor* şi *Molitvenicul* să fi fost tipărite la Braşov, unde prezența lui Coresi nu este atestată între anii 1567–1568. Înființarea tipografiei princiare de la Alba Iulia pare să fi favorizat, aşadar, venirea lui Coresi pentru a tipări aici cele două cărți, deşi autorii nu exclud nici posibilitatea ca acesta să-şi fi desfăşurat activitatea la Teiuş, în apropierea reşedinței superintendentului calvin Gheorghe de Sângeordz. Această situare a activității tipografice ar explica şi originea hârtiei, deoarece, dacă s-ar fi tipărit la Braşov, tot pe spezele lui Forró Miklós, cele două cărți ar fi utilizat hârtia morii braşovene. Cu toate premisele valabile ale acestui raționament, autorii nu duc însă demonstrația până la capăt, iar, în cele din urmă, alternează două posibile localități în care ar fi activat Coresi.

O modalitate conjecturală de stabilire a locului unde s-a tipărit *Cazania I* adoptă şi Alexandru Mareş, după o minuțioasă cercetare filigranologică, elocventă sub aspectul impunerii unei noi datări[22]. Câteva considerente de ordin istoric şi lingvistic sunt în măsură să furnizeze, potrivit opiniei sale, unele indicii. Întrucât stratul lingvistic nordic pe care îl reflectă cele două tipărituri se poate explica, într-adevăr, pe baza graiului vorbit în zona Banat–Hunedoara, autorul relevă aportul episcopului superintendent Gheorghe de Sângeordz, originar dintr-o localitate din apropierea Haţegului, provenit deci dintr-o arie lingvistică suprapusă cu cea a traducătorului prezumtiv. Pe de altă parte, această carte s-a imprimat în plină recrudescență a propagandei calvine, al cărei centru de iradiere se afla tot în zona amintită. Cel de-al doilea personaj implicat în apariția tipăriturilor este Forró Miklós de Háporton, care a subvenționat lucrarea, aşa cum precizează Coresi în *Dojana cetitorilor*: „Chelciug şi banii pre acest lucru înduratu-se-au a da jupânul Foro Miclăuş". Considerând tipărirea un rezultat al colaborării dintre cei doi protagonişti, Gheorghe de Sângeordz şi Forró Miklós, Al. Mareş propune, la rândul său, două localități unde s-ar fi putut imprima această

[21] Ferenc Hervay, *L'imprimérie cyrillique de Transylvanie au XVIe siècle*, în MKSz, LXXXI, 1965, nr. 3, p. 206. Aceste cărți nu sunt însă nominalizate.

[22] Alexandru Mareş, *Când şi unde s-au tipărit* Tâlcul evangheliilor *şi* Molitvenicul *românesc?*, în LR, XVI, 1967, nr. 2, p. 119–130.

carte: Teiuşul, reşedinţa episcopului calvin, şi Aiudul, aflat în vecinătatea satului Hopârta, reşedinţa nobilului maghiar. Acceptarea acestor localizări singulare, în centre lipsite de o tradiţie tipografică, ar avea, credem, o motivaţie doar prin analogie cu apariţia *Paliei*, în 1582, la Orăştie, în apropierea satului de baştină al lui Pavel Tordaşi, urmaşul lui Gheorghe de Sângeordz.

O poziţie mai categorică va adopta în această privinţă, încă din 1971, G. Nussbächer[23], care nu va mai oscila între diverse centre şi va opta, în mod tranşant, pentru Cluj, oraşul de unde provenea şi hârtia. Pe baza unui studiu comparativ, el constată că filigranele unor tipărituri clujene dintre anii 1565–1568 coincid cu cele din *Tâlcul evangheliilor*. Alte argumente pe care le invocă au în vedere existenţa unui atelier tipografic complet înzestrat, cel al lui Gáspár Heltai, precum şi funcţionarea morii sale de hârtie, tot aici, la Cluj. În plus, susţine G. Nussbächer, exista o disponibilitate mai mare de tipărire, deoarece în 1567, anul probabil al imprimării *Cazaniei I*, la Cluj nu ieşise decât o singură carte în limba latină. Autorul respinge un posibil contraargument care ar viza existenţa în caietele 2–14 din tipăritura coresiană a unei diversităţi de variante de hârtie, specifice cazurilor în care locul de tipărire se află la o distanţă mai mare faţă de cel de producere a hârtiei. O asemenea teză ar putea fi infirmată, după părerea sa, de apariţia şi în celelalte tipărituri clujene studiate a unor variante diverse de hârtie, ceea ce sugerează existenţa unor stocuri mai mari de hârtie nefolosită. Pentru a elimina posibilitatea tipăririi *Tâlcului evangheliilor* într-o altă localitate, precum Alba Iulia, G. Nussbächer vrea să-şi impună, în mod apodictic, punctul său de vedere, dar afirmaţiile sale par uneori confuze. El susţine, mai întâi, că tipografia din capitala principatului folosea în 1567 atât hârtie braşoveană, cât şi clujeană, dar nu variantele din tipăritura coresiană[24]. În alt loc, însă, notează că tipografia albaiuliană folosea în 1567 numai hârtie braşoveană, iar în 1568 hârtie provenită din Braşov şi Cluj (un sortiment diferit?), fără a-şi argumenta remarca potrivit căreia „analiza filigranologică a tipăriturilor din Alba Iulia nu indică însă asemănări cu *Tâlcul evangheliilor*"[25]. În acelaşi timp, argumentaţia sa nu se susţine decât pe patru tipărituri clujene, respectiv câte una din 1565, 1566, 1567 şi 1568. În final, autorul

[23] Nussbächer, *Din cronici*, p. 173–177; 285–289.

[24] *Ibidem*, p. 175.

[25] *Ibidem*, p. 177 şi p. 288, nota 17.

recunoaşte, totuşi, că nu s-a spus încă ultimul cuvânt în problema controversată a locului de tipărire a *Cazaniei I*.

Renunțând la prima sa încercare de localizare, va opta ulterior pentru Cluj şi P. Binder[26], în consonanță cu opinia lui G. Nussbächer, locul de proveniență a hârtiei fiind socotit, de data aceasta, decisiv. El nu mai susține posibilitatea imprimării *Cazaniei I* la Alba Iulia, unde nu s-ar fi găsit, în acea perioadă, hârtie de acest tip. De asemenea, i se pare neverosimilă apariția tipăriturii coresiene la Teiuş sau Aiud, unde nu funcționa nicio tipografie.

Intervine, tangențial, în aceste discuții şi Liviu Onu[27], căruia nu i se par convingătoare ultimele încercări de stabilire a locului unde s-a executat tipărirea *Cazaniei I*. Autorul împărtăşeşte, prin urmare, vechea ipoteză privind Braşovul, deoarece nu este exclus ca hârtia să fi fost transportată aici de la Cluj, la dispoziția lui Forró Miklós. Drumurile acestuia din urmă, în 1566 şi 1567, la Braşov ar fi avut drept scop inițierea unor tratative cu Coresi, furnizarea traducerii (sau a textului pregătit pentru traducere) şi a hârtiei, precum şi finanțarea tiparului. În fine, o tentativă a lui Titus Furdui[28] de a localiza la Abrud tipărirea *Tâlcului evangheliilor* rămâne fără ecou, fiind, în mare parte, fantezistă. Toate aceste tatonări şi supoziții, deseori contradictorii, îi determină pe Ion Gheție şi Al. Mareş să conchidă, într-o sinteză asupra originilor scrisului românesc: „Rămâne ca viitoarele cercetări să aducă lumină în chestiunea controversată a locului unde diaconul Coresi a tipărit *Tâlcul evangheliilor* şi *Molitvenicul*"[29].

1.3. Propunându-ne să reluăm discuția privitoare la localizarea imprimării celor două cărți coresiene (de fapt, un colligatum), am examinat, comparativ, filigranele tipăriturilor cu caractere latine scoase la Alba Iulia în anii 1567–1568. Opțiunea pentru acest centru tipografic porneşte de la ideea că acțiunea de traducere şi de tipărire a *Tâlcului*

[26] Pavel Binder, *Un fragment necunoscut al* Molitvenicului *coresian*, în LR, XXII, 1973, nr. 4, p. 304.

[27] Liviu Onu, *Precizări în legătură cu câteva fragmente găsite recent din* Molitvenicul *lui Coresi*, în LR, XXII, 1973, nr. 5, p. 460.

[28] T. Furdui, *Două exemplare din „Tâlcul evangheliilor" al lui Coresi recent descoperite în comuna Măceu (județul Hunedoara)*, în „Sargetia", XVI–XVII, 1982–1983, p. 525.

[29] Gheție, Mareş, *Originile*, p. 236; Gheție, Mareş, *Diaconul Coresi*, p. 104; aceleaşi concluzii sunt reluate în studiul introductiv al lui I. Gheție la CC_1 (ed. Drimba), p. 11; în CLRV, I, p. 91, se menționează că lucrarea lui Coresi a fost tipărită într-o localitate neidentificată din Transilvania.

evangheliilor şi a *Molitvenicului* nu putea fi fortuită, rod al unei inițiative exclusiv particulare, ci ea stătea, desigur, sub patronajul principelui Ioan Sigismund Zápolya. Coordonarea şi chiar cenzurarea unei cărți concepute nu doar din rațiuni comerciale, ci şi cu obiective evidente de prozelitism, se desfăşurau mai operativ în capitala principatului, unde noua tipografie, de curând inaugurată, avea şi această destinație, iar jurisdicția superintendentului calvin Gheorghe de Sângeordz putea să se exercite efectiv. Documentele consemnează, de altfel, acțiunea concertată a autorităților de intensificare a propagandei confesionale, ca urmare a hotărârii dietei ardelene din 30 noiembrie 1566 de a se începe convertirea românilor la „religia cea adevărată”[30]. În 2 octombrie 1567, Ioan Sigismund ordonă măsuri represive contra celor care nu vor să slujească în limba română[31], iar în 11 noiembrie 1567 sunt comunicate din nou hotărârile dietei ca toți preoții „să propovăduiască cuvântul lui Dumnezeu, curat şi drept, în limba lor adevărată, românească, spre edificarea obştii”[32]. Aceste demersuri relevă cu pregnanță faptul că tipărirea cărților româneşti era reflexul unei decizii politice privind atragerea românilor la reformă, pentru care se pronunțase, încă din 1556, regina Isabela, iar mai apoi şi principele Ioan Sigismund, devenit un susținător fervent al propagandei protestante de orientare unitariană (antitrinitariană). Înființarea tipografiei de la Alba Iulia vizase, implicit, şi acest aspect, ceea ce ar putea sugera deci o sincronizare între venirea tipografului polonez Raphael Skrzetuski, cunoscut sub numele de Hoffhalter, care va scoate aici, între 1567–1568, primele cărți de doctrină cu caractere latine[33], şi chemarea lui Coresi pentru a inaugura, tot în aceeaşi perioadă, tiparul în limba română. Sunt previzibile, aşadar, relațiile de colaborare dintre cele două sectoare de activitate ale imprimeriei albaiuliene, care s-au concretizat, în mod firesc, şi sub aspectul aprovizionării cu hârtie. Pare a nu se fi acordat suficientă importanță mențiunii lui P. Binder şi A. Huttmann privind apariția într-o tipăritură latină din 1568 de la Alba Iulia

---

[30] *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*, vol. II, Budapest, Magyar Tudományos Akad. Könyvkiadó Hivatala, 1876, p. 326–327; Meteş, *Istoria bisericii*, p. 81.

[31] DH, vol. XV, partea I, nr. 1167, p. 625.

[32] *Ibidem*, nr. 1168, p. 625–626; vezi şi Şt. Meteş, *op. cit.*, p. 82.

[33] Vezi Émile Picot, *Coup d'oeil*, p. 34; Borsa Gedeon, *Hoffhalter – problémák*, în MKSz, LXXXVI, 1970, nr. 4, p. 368–373; idem, *Könyvtörténeti írások I. A hazai nyomdászat 15–17. század*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1996, p. 206–211; Eugen Pavel, *Meşteri tipografi bălgrădeni între 1567–1702*, în „Apulum”, XVII, 1979, p. 299.

a ambelor filigrane întâlnite şi în *Cazania* coresiană[34]. Înşişi autorii nu erau, probabil, pe deplin convinşi de această coincidență, căci nu şi-au extins investigațiile asupra altor tipărituri latine de la Alba Iulia pentru a confirma similitudinile în privința mărcilor de hârtie. Ei înclină, în egală măsură, şi pentru Teiuş, iar cel dintâi va îmbrățişa ulterior o altă variantă, referitoare la tipărirea celor două cărți coresiene la Cluj.

Am supus unui examen filigranologic un număr de 14 tipărituri apărute la Alba Iulia în anii 1567–1568, dintre care 12 cărți sunt păstrate în fondul unitarian al Bibliotecii Academiei, filiala Cluj, iar două în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga" din acelaşi oraş. Ele sunt semnate, în majoritate, de Dávid Ferenc, întemeietorul unitarianismului, precum şi de alți autori ca Basilius István, Giorgio Blandrata şi Christian Schesaeus, nouă titluri fiind în latină şi cinci în maghiară. Dintre cele 14 cărți avute în vedere, cinci conțin numai filigrane braşovene, mai precis tipul V din catalogul lui Al. Mareş[35], reprezentat de o coroană pe scut oval în care sunt redate stilizat rădăcinile. Patru din cele cinci cărți sunt apărute în 1567, iar una în 1568[36]. Restul tipăriturilor, care datează din 1568, conțin, parțial sau integral, variante ale hârtiei clujene. Sunt prezente două tipuri de filigran: tipul III sau variante ale tipului A, cu un scut (lipsit în partea superioară de coroană) în care este redat motivul arborelui cunoaşterii, încadrat de inițialele C(aspar) H(eltai), precum şi tipul IV, cu variantele B_1 şi B_2, în care apare un scut secționat în diagonală de un trunchi de copac, având pe o parte monograma lui Gáspár Heltai, iar pe cealaltă parte trei mere, dispuse puțin diferit în cele două variante[37]. Filigranele sunt, în general, dificil de reprodus, întrucât, prin

[34] P. Binder şi A. Huttmann, *art. cit.*, p. 114.

[35] Mareş, *Filigranele*, p. XXI–XXII.

[36] Aceste titluri sunt, în ordine, următoarele: 1) Franciscus David, *Refutatio scripti Petri Melii, quo nomine synodi Debrecinae docet Jehovalitatem et trinitarium Deum patriarchis, prophetis et apostolis incognitum*, Albae Iuliae, 1567 (RMK II, 107, RMNY I, 231); 2) Dávid Ferenc, *Rövid magyarazat mikeppen az Antichristus az igaz Istenröl valo tudomant meg homalositota*, Albae Iuliae, 1567 (RMK I, 61, RMNY I, 232); 3) Dávid Ferenc, *Rövid utmutatas az Istennec igeienec igaz ertelmere*, Albae Iuliae, 1567 (RMK I, 62, RMNY I, 233); 4) Christian Schesaeus, *Epithalamium in honorem nuptialem magnifici domini Casparis Bökes de Korniat*, Albae Iuliae, 1567 (RMK II, 108, RMNY I, 234); 5) Franciscus David, *De mediatoris Jesu Chrjsti hominis divinitate aequalitateque libellus*, Albae Iuliae, 1568 (RMK II, 115, RMNY I, 249). N. B. Titlurile cu numerele de ordine 3 şi 4 se află în colecțiile BCU Cluj, iar restul în fondurile filialei clujene a BAR.

[37] Mareş, *Filigranele*, p. XXIV–XXVII; pentru numerotarea cu litere a tipurilor de filigran, vezi Al. Mareş, *art. cit.*, p. 121–127; cf. Nussbächer, *Din cronici*, planşa 26, p. 286–287.

modul de fălțuire a colilor în cadrul formatului *in-quarto*, acestea apar situate exact în partea de mijloc a cotorului cărții.

Conțin, în alternanță, coli de hârtie braşoveană şi clujeană patru tipărituri[38], în următoarea dispoziție: titlurile cu numerele de ordine 6 şi 7 prezintă ambele tipuri ale hârtiei clujene, mai exact variantele A, B_1 şi B_2, alături de hârtie braşoveană; titlurile 8 şi 9 au numai variantele de hârtie B_1 şi B_2, iar în completare hârtie produsă de moara din Braşov. Celelalte cinci titluri cuprind, în exclusivitate, hârtie de proveniență clujeană: două tipărituri au numai variante ale tipului A (planşa I, fig. 1)[39], una atât variantele A, cât şi B_1 şi B_2[40], titlul cu numărul de ordine 13 conține în întregime varianta B_1 (planşa I, fig. 2)[41], iar ultimul din acest eşantion varianta B_2 (planşa I, fig. 3)[42].

Filigranele menționate sunt identice cu majoritatea celor ce apar în tipăritura coresiană, care, potrivit clasificării lui Al. Mareş[43], aparțin tipurilor II–IV, respectiv variantele A^1_1–A^1_2, A_1–A_6 şi B_1–B_2. După G. Nussbächer, *Tâlcul evangheliilor* conține şapte variante de hârtie clujeană din tipurile II–IV[44]. Varietatea acestor filigrane ar putea proba, într-o anumită măsură, depărtarea de locul de fabricare a hârtiei, căci o eventuală imprimare a *Cazaniei I* la Cluj ar fi presupus utilizarea unor sorturi compacte de hârtie. Prin aceste concordanțe este infirmată aserțiunea lui G. Nussbächer privind incompatibilitatea dintre variantele de hârtie folosite în tipăriturile latine de la Alba Iulia şi cele din *Tâlcul evangheliilor*. Cu toate

[38] Numerotăm, în continuare, aceste titluri: 6) Basilius István, *Az apostoli credonac rövid magyarazattya a Szen Irasnac folyasa szerént*, Albae Iuliae, 1568 (RMK I, 66, RMNY I, 242); 7) *De falsa et vera unius Dei patris, filii et spiritus sancti cognitione libri duo*, Albae Iuliae, 1568 (RMK II, 106, RMNY I, 254); 8) Giorgio Blandrata, *Antithesis pseudo Christi cum vero illo ex Maria nato*, Albae Iuliae, 1568 (RMK II, 112, RMNY I, 245); 9) Franciscus David, *Brevis enarratio disputationes Albanae de Deo trino et Christo duplici*, Albae Iuliae, 1568 (RMK II, 111, RMNY I, 247).

[39] Ne referim la volumele: 10) Basilius István, *Egynehani kerdesec a keresztieni igaz hitröl*, Albae Iuliae, 1568 (RMK I, 65, RMNY I, 243); 11) Dávid Ferenc, *Az Szent Irasnac fundamentomabol vött magyarázat az Iesus Christusrol es az ö igaz istensegeröl*, Albae Iuliae, 1568 (RMK I, 68, RMNY I, 253).

[40] 12) Franciscus David, *Refutatio propositionum Petrii Melii non inquirendae veritatis ergo, sed ad contendendum propositarum*, Albae Iuliae, 1568 (RMK II 114, RMNY 252). Un exemplar din această tipăritură a fost semnalat şi de P. Binder şi A. Huttmann.

[41] 13) Giorgio Blandrata, *Aequipollentes ex Scriptura phrases de Christo, filio Dei ex Maria nato figuratae*, Albae Iuliae, 1568 (RMK II, 113, RMNY I, 244).

[42] 14) Franciscus David, *Literae convocatoriae ad seniores ecclesiarum superioris et inferioris Pannoniae ad indictam synodum Thordanam*, Albae Iuliae, 1568 (RMK II, 110, RMNY I, 251).

[43] Mareş, *Filigranele*, p. XXI–XXII.

[44] Nussbächer, *Din cronici*, p. 175; 286–287.

că hârtia clujeană nu apare în tipăriturile din 1567, ea va fi utilizată într-o proporție mult mai mare în anul următor. Probabil că hârtia de la moara lui Heltai a fost procurată, în primul rând, pentru imprimarea cărților coresiene, efectuată între 1567–1568 (intervalul de tipărire fiind restrâns de către G. Nussbächer între 1 februarie — 5 august 1567)[45], acestea detaşându-se prin formatul masiv, *in-folio*. Cantitățile de hârtie clujeană au început să fie folosite, concomitent, din 1568, şi pentru tipăriturile latine cu un volum mai redus, datorită formatului *in-quarto*, unele fiind doar de câteva pagini (12 f. nr. 8, 13 şi 8 f. nr. 14). Este semnificativ faptul că sortimentele respective de hârtie clujeană sunt atestate şi în actele emise în acel răstimp de cancelaria princiară de la Alba Iulia, variante al tipurilor I şi III regăsindu-se, conform catalogului lui Al. Mareş[46], în documentele datate între 1564–1567 (vezi filigranele nr. 153, 156, 160–161, 167), iar cele aferente tipului IV, respectiv variantele B_1 (nr. 168–171) şi B_2 (nr. 173–174), în documente din anii 1567–1568. Singura obiecție care s-ar putea aduce ipotezei de față este că tipul II de filigran, respectiv varianta A^1, nu a fost întâlnit nici în tipăriturile latine de la Alba Iulia, nici în actele emise aici. O posibilă explicație ar fi aceea că acest sortiment, prezent, de altfel, sporadic în caietele 9 şi 14 din *Tâlcul evangheliilor*, a fost adus doar în completare pentru tipăritura coresiană, neputând face obiectul unui transport masiv prin însuşi faptul că data din 1565.

Coroborând aceste rezultate ale examenului filigranologic cu datele de ordin istoric şi cultural, putem accepta prezența lui Coresi la Alba Iulia şi imprimarea în noua tipografie din capitala transilvană a *Cazaniei I* şi a *Molitvenicului*. După anul 1566, când încheie tipărirea la Braşov a unui *Apostol* românesc, şi până în 1568, dată la care revenise pentru a scoate un *Slujebnic* slavon şi, eventual, o *Psaltire* bilingvă şi o *Psaltire* slavonă, Coresi era disponibil pentru a răspunde unei comenzi princiare. Rămăsese la Braşov diacul Lorinț, care va imprima, în 1567, *Octoihul* slavon. Argumentul că tipografia din Cluj a avut o activitate foarte redusă în 1567[47], ceea ce îi permitea să se consacre, în cea mai mare parte, imprimării textelor coresiene, nu este convingător. Şi în anii următori, activitatea a fost anemică în oficina lui Heltai, în comparație cu cea de la Alba Iulia, la Cluj tipărindu-se doar două cărți în 1568 (RMK II, 117, RMNY I,

[45] *Ibidem*, p. 176.
[46] Mareş, *Filigranele*, p. 20–24; 383–384.
[47] Nussbächer, *Din cronici*, p. 176.

256; RMNY I, 257) şi una în 1569 (RMK II, 121, RMNY I, 272). În schimb, potențialul tipografiei albaiuliene era net superior, ilustrat prin numărul de cărți care s-au imprimat: 5 în 1567, 14 în 1568 şi 4 în 1569. Culegerea textului chirilic s-a efectuat, oricum, separat de a celui latin, cu garnituri distincte de litere, operații care nu se interferau propriu-zis. Utilizarea în comun a presei tipografice pentru tragerea colilor sau compactarea cărților se puteau succeda, de asemenea, fără a se perturba reciproc. De altfel, sunt recunoscute legăturile strânse existente în secolul al XVI-lea între tipografiile cu caractere chirilice şi cele cu caractere latine de la Braşov, Sibiu şi Alba Iulia[48]. În plus, sosirea lui Coresi la Cluj ar fi putut provoca o eventuală concurență cu activitatea de tipărire desfăşurată, cu începere din 1550, de către Heltai. La Alba Iulia, însă, ambii tipografi, Coresi şi Hoffhalter, erau persoane nou-venite, chemate în mod special, în 1567, din însărcinarea lui Ioan Sigismund. Tipografia de la Bălgrad va manifesta şi în deceniile următoare aceeaşi disponibilitate pentru tiparul chirilic, în 1579 fiind solicitat diacul Lorinț pentru a scoate, sub jurisdicția voievodului Cristofor Báthory, un *Tetraevanghel* slavon. La rândul său, Coresi va reveni, în 1580, de data aceasta la Sebeş, în imediata apropiere a capitalei transilvane, şi va tipări, la cererea mitropolitului Ghenadie, un *Sbornic* slavon. Prezența lui Coresi la Alba Iulia, în cursul anului 1567, pentru a imprima, sub patronaj calvin sau unitarian, *Tâlcul evangheliilor* şi *Molitvenicul rumânesc*, este, credem, o supoziție nu lipsită de temei, a cărei confirmare ar prefigura ecloziunea acestui centru tipografic în secolul al XVII-lea[49].

2. Epoca slavonă. Lorinț, „diacul fugar"

Cea de-a doua etapă a activității tipografice din secolul al XVI-lea de la Bălgrad stă sub semnul a ceea ce Nicolae Cartojan numea „întoarcerea spre ortodoxie"[50]. Într-adevăr, după moartea principelui Ioan Sigismund (1556–1571), se produce o mutație în spectrul confesional transilvănean, prin care propaganda protestantă, aflată la apogeu în timpul episcopilor superintendenți Gheorghe de Sângeordz şi Pavel Tordaşi, cunoaşte treptat, spre 1574, un recul, ierarhia ortodoxă fiind restabilită de către familia domnitoare Báthory, ce aparținea religiei catolice. În acest climat

[48] Vezi Demény, Demény, *Carte*, p. 162.

[49] Vezi Eugen Pavel, *Unde s-a tipărit întâia Cazanie coresiană?*, în LR, XLIX, 2000, nr. 3, p. 545–553

[50] Cartojan, *Istoria*, p. 103.

de toleranță religioasă, vine la Bălgrad diacul Lorinț, care inaugurează perioada slavonă — e drept, destul de meteorică — a tipografiei din acest centru. Personaj controversat, fără a exista indicii certe asupra formației sale, acesta putea fi unul dintre ucenicii care au deprins arta tiparului pe lângă Coresi, alături de Călin, Mănăilă, Tudor, Şerban Coresi şi Marien, meşteri nominalizați în epilogurile unor cărți sau consemnați numai numeric (în unele locuri fiind vorba de cinci ajutoare ale diaconului, iar în altele de opt sau chiar de zece, cum ar fi în cazul *Triodului-Penticostar* din 1558). Prezența acestui diac, evident de etnie străină, într-un mediu cultural deosebit de dinamic, unde imprimeria latină a lui Johannes Honterus funcționa încă din 1538, iar activitatea editorială şi tipografică era stimulată de solicitările comanditarilor locali, ca şi ale voievozilor sau ierarhilor din Țara Românească şi Transilvania, ar fi fost în măsură să faciliteze o inițiere a sa şi în afara anturajului coresian. Dacă ideea colaborării, cel puțin sporadice, dintre Lorinț şi Coresi nu poate fi abandonată, în special datorită utilizării de către cei doi meşteri a unor tipuri identice de garnituri de litere şi clişee ornamentale, s-a acordat mult credit situării lor pe poziții aparte, ce intrau uneori chiar în concurență. Diacul Lorinț este menționat ca tipograf consacrat, cu patru ucenici în subordinea sa, pentru prima oară în *Octoihul slavon* sau *Osmoglasnicul*[51] pe care îl scoate la Braşov între 20 ianuarie–20 iunie 1567. Semnalarea acestei tipărituri de către N. Iorga îi oferea prilejul de a-l identifica pe Lorinț cu ieromonahul Lavrentie, ca reprezentant al unui anumit „folclor tipografic"[52], prin aspectul modest al lucrărilor sale, şi de a admite ipoteza unei rivalități între acest „diac fugar" şi Coresi[53]. Datorită faptului că a tipărit numai cărți în limba slavonă, Lorinț a fost considerat exponentul unei reacții contrare inovației, oarecum eretice, pe care au ilustrat-o tipăriturile româneşti ale lui Coresi[54]. Aserțiunea aceasta este infirmată însă de faptul că însuşi diaconul muntean a tipărit, încă de la început, între 1557–1558, numeroase cărți slavone, care au prevalat, apoi, şi în ultima perioadă a activității sale, de după 1571.

---

[51] BRV, IV, nr. 6, p. 9–10.

[52] Vezi N. Iorga, *Octoihul diacului Lorinț*, în AAR, Mem. secț. ist., seria III, tom XI, mem. 7, 1930–1931, p. 201–204.

[53] Idem, *Ist. lit. rom.*, I, p. 196–197.

[54] Vezi D. R. Mazilu, *Diaconul Coresi. Contribuții*, Ploieşti, Tipografia Librăriei „Cartea Românească", 1933, p. 62.

Încercările de a atesta documentar prezența lui Lorinț după 1567 şi până la venirea sa la Alba Iulia nu s-au dovedit pe deplin edificatoare. Ştirile cuprinse în socotelile Braşovului despre o vizită pe care „diaconul vlădicii, tipograful", o efectuează aici, în 12 decembrie 1573, împreună cu patru ucenici, pentru procurarea unei prese[55] nu par să-l vizeze de fapt pe Lorinț, considerat că s-ar fi implicat astfel, încă de pe atunci, în pregătirile pentru întemeierea la Bălgrad a unei tipografii episcopale independente[56]. Această identificare este respinsă de Al. Mareş, care sugerează că tipograful sosit la Braşov nu putea fi altul decât Coresi, singurul meşter care avea şi calificativul de diacon, solicitat atunci să tipărească diferite cărți slavone la comanda mitropolitului Țării Româneşti[57]. La fel, nici presupunerea că cel sosit la Braşov, la acea dată, ar fi ieromonahul Lavrentie[58] nu este plauzibilă din aceleaşi considerente. Pentru a fi însă pe deplin convinşi că tipograful atestat documentar — neapărat un oaspete, din moment ce, pe parcursul a cinci zile, adică între 12–17 decembrie 1573, fusese întreținut pe cheltuiala oraşului, hrănit cu peşte sărat, mazăre şi ciuperci, ca în postul Crăciunului — era una şi aceeaşi persoană cu diaconul muntean, ar trebui să mutăm reşedința stabilă a lui Coresi din acea perioadă în alt oraş. Astfel, locul de apariție a *Psaltirii* slavone din 1572–1573 nu ar mai fi la Braşov, ci la Târgovişte, sau aceasta nu ar fi o tipăritură coresiană, ceea ce este însă mai puțin probabil. Dacă am avea în vedere că scribii saşi puteau să confunde pe *Diacus* cu *Diaconus*, atunci acel *Buchdrucker* aflat în trecere prin Braşov putea să fie şi altcineva decât Coresi, de pildă chiar Lorinț, inactiv, se pare, ca tipograf între 1567 şi 1577.

Pe Lorinț îl reîntâlnim menționat, aşadar, la Bălgrad, chemat de voievodul Cristofor Báthory, la comanda căruia execută, între 25 februarie–16 mai 1579, un *Tetraevanghel slavon*[59], într-un interval relativ scurt,

[55] DH, vol. XI, p. 810.

[56] Pavel Binder şi Arnold Huttmann, *Românii din Braşov în epoca Reformei*, în „Studii şi articole de istorie", vol. XIII, 1969, p. 90.

[57] Al. Mareş, *În legătură cu activitatea tipografică a diacului Lorinț*, în LR, XIX, 1970, nr. 2, p. 130; Gheție, Mareş, *Diaconul Coresi*, p. 36.

[58] Vezi Gebhard Blücher, *Considerații filigranologice asupra* Evangheliarului *slavon al lui Lavrentie*, în RB, XXII, 1969, nr. 12, p. 741–742; Demény, Demény, *Carte*, p. 121–122; Octavian Nițu, *„Diaconul" Lorinț şi tipografiile transilvănene*, în BOR, XCVI, 1978, nr. 3–4, p. 328.

[59] BRV, I, nr. 24, p. 75; un exemplar mai complet decât cel de la BAR se păstrează la Biblioteca „Kiril şi Metodie" din Sofia, iar altul a fost semnalat la Biblioteca „Ivan Vazov" din Plovdiv; vezi şi Demény, Demény, *Carte*, p. 161; în RMNY I, nr. 435, p. 419, se consemnează

explicabil prin utilizarea concomitentă a două prese[60]. În colofonul cărții se interzicea retipărirea timp de 30 de ani, interdicție care exprima, în primul rând, un privilegiu acordat de principele transilvan, la cererea tipografului. Exista, prin urmare, temerea unei concurențe, cel puțin în privința acestui gen de carte, care s-a adeverit, ulterior, prin tipărirea de către Coresi a edițiilor similare din 1579 şi 1583, concomitent cu o nouă ediție din *Tetraevanghelul* lui Lavrentie. Drepturile care i se conferiseră lui Lorinț în exclusivitate nu au avut efectul scontat, ceea ce a sugerat că ar fi fost doar o stratagemă menită să grăbească vânzarea exemplarelor. Nu se cunosc motivele pentru care mitropolitul Cristofor, care a păstorit din 6 iunie 1574 până în toamna anului 1579, nu luase sub patronajul său tipărirea *Tetraevanghelului*. S-ar putea explica această acțiune doar ca o inițiativă particulară a principelui, în scopuri pur comerciale sau de contracarare a propagandei calvine, sau ca efect al unei „dihonii" din lumea ortodoxă ardeleană, de care amintea N. Iorga[61]. Legat de aceasta, notăm că, abia după moartea lui Cristofor, dieta din Turda consfințea, în 21 octombrie 1579, dreptul preoților români de a-şi alege singuri episcopul[62]. De altfel, tot din rațiuni de ordin comercial a tutelat şi Johannes Benkner tipărirea unor cărți slavone de către Coresi. Oricum, unele motivații care s-au dat până acum în privința neimplicării mitropolitului ardelean în tipărirea acestei cărți nu pot fi reținute. S-a opinat, de exemplu, că mitropolitul Ghenadie nu ar fi fost de acord să se imprime cartea sub patronaj calvin[63], ceea ce este eronat, întrucât la acea dată funcționa încă mitropolitul Cristofor, iar principele era catolic. De asemenea, nu sunt convingătoare nici celelalte pretexte pe care le invocă acelaşi autor, şi anume faptul că Lorinț nu a primit acceptul, întrucât nu cunoştea suficient de bine slavona, iar ornamentația cărții ar fi fost „neortodoxă", cu

câte un exemplar la BAR Bucureşti şi la Biblioteca Națională din Plovdiv, precum şi două exemplare la Biblioteca Națională din Sofia; alte surse indică 5 exemplare păstrate; cf. Eva Mârza, *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia, 1577–1702*, Sibiu, Ed. Imago, 1998, p. 22.

[60] Al. Mareş, *art. cit.*, p. 135; vezi Gebhard Blücher, *Bestimmung der Auflagehöhe von Kronstädter Drucken des 16. Jahrhunderts mit Hilfe der Wasserzeichen*, în MKSz, LXXXIV, 1968, nr. 4, p. 347, care stabileşte că *Tetraevanghelul* a avut un tiraj prezumtiv de 150 de exemplare; cf. Gernot Nussbächer, *Filigranele tipăriturilor de la Alba Iulia din secolul al XVI-lea*, în „Apulum", XXIV, 1987, p. 227.

[61] Iorga, *Ist. lit. rom.*, p. 191.

[62] Meteş, *Istoria bisericii*, p. 94.

[63] Octavian Nițu, *art. cit.*, p. 331.

un aspect occidental care nu i-ar fi convenit ierarhului ardelean. Însuşi Coresi va utiliza peste un an, în ilustrarea *Sbornicului* tipărit la Sebeş, unele clişee de sorginte renascentistă, care apăruseră şi în *Tetraevanghelul* de la Bălgrad. Nu putem şti deci dacă a fost un refuz al mitropolitului Cristofor de a se implica în coordonarea acestei lucrări, sau doar o omisiune a menționării numelui său, întâmplătoare sau cauzată de un conflict dintre el şi principe.

S-a presupus că Lorinț a sosit în reşedința princiară încă din anii 1577[64] sau 1578[65] — fapt motivat dacă îi vom atribui şi alte tipărituri care puteau fi scoase în acest centru — după un popas, destul de incert, în jurul anului 1572, la Sibiu, oraş în care va reveni după 1580[66]. Ipoteza prezenței sale în prima oficină transilvană sau numai procurarea unor garnituri de litere şi ornamente de aici se bazează pe un frontispiciu cu motive florale, între care se distinge o monogramă alcătuită dintr-un grup de litere latine, respectiv T. GR sau T.G.R. sau G.T.R., şi anul 1528, ce apare în cuprinsul *Tetraevanghelului* albaiulian. Concluzia lui Zsigmond Jakó este că acest clişeu a fost executat cu o jumătate de secol înainte de a fi utilizat de către Lorinț şi provine dintr-o oficină profilată pe caractere latine. Personajul pe care autorul îl presupune a se ascunde sub aceste inițiale este Theobaldus Gryphius Reutlingensis, descendentul unei familii celebre de tipografi. Acesta a intrat în legătură cu Honterus, cu care va colabora însă abia între 1538–1540, în perioada de început a oficinei braşovene. Până la acea dată însă, singura tipografie unde ar fi putut activa tipograful originar din Reutlingen era cea de la Sibiu, pe care el însuşi ar fi întemeiat-o în 1528. Socotim totuşi exagerată această corelare făcută între frontispiciul folosit de Lorinț şi funcționarea tiparniței sibiene cu începere din acel an, căci ornamentul putea avea şi o proveniență externă. Rămân incerte, aşadar, atât presupusa activitate a lui Lorinț la Sibiu, cât şi sursa şi căile prin care a ajuns la Alba Iulia ornamentul amintit. Istoricul Zs. Jakó va renunța ulterior, în lucrarea sa din 1977, să mai susțină că garniturile de litere folosite de Filip Moldoveanul ar fi fost preluate de către diacul braşovean. Nu există deci nici cel mai mic motiv că Lorinț ar fi desfăşurat, între 1572–1577, o activitate tipografică

[64] Mircea Tomescu, *Istoria cărții româneşti de la începuturi până în 1918*, Bucureşti, Ed. Ştiințifică, 1968, p. 51.

[65] Idem, *Cartea românească în perioada coresiană*, în „Studia bibliologica", III, 1969, p. 341.

[66] Sigismund Jakó, *Tipografia de la Sibiu şi locul ei în istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea*, în AIIC, VII, 1964, p. 100–112; idem, *Philobiblon*, p. 95–97.

la Sibiu[67]. Cât priveşte monograma luată în discuţie, Al. Mareş consideră că pot interveni şi alte interpretări, iniţialele fiind citite şi sub forma CR sau CTR. Alte ipoteze atribuie însă monograma lui Thomas Gemmarius, autorul unei gramatici latine apărute la Sibiu în 1529[68], dar ar putea fi invocate şi alte personalităţi din Transilvania sau de dincolo de graniţele ei. În ceea ce priveşte interpretarea monogramei, înclinăm să optăm pentru iniţialele GR (vezi planşa II), dar, pentru a le atribui casei tipografice Gryphe (Greyff), care activa în acea perioadă la Lyon, ar trebui să avem mai multe indicii. Apariţia ornamentului este accidentală în tipăritura bălgrădeană, unde nu este reprodus în întregime, fiind asimetric, ceea ce denotă că fusese destinat, în prealabil, imprimării unei foi volante, de pildă un calendar sau o ordonanţă.

Rămân deci neelucidate multe etape din biografia lui Lorinţ, astfel că se cuvin a fi clarificate şi unele aspecte legate de identitatea sa. Presupunerea lui N. Iorga, preluată şi de alţii, care vedea în Lorinţ şi în ieromonahul Lavrentie una şi aceeaşi persoană, a fost infirmată, mai aproape de noi, prin studierea unor exemplare mai complete din *Tetraevanghelul slavon* (ediţia I, c. 1574, ediţia a II-a, 1582), descoperite în fonduri de carte străine[69]. Diacul braşovean este, fără îndoială, un străin care, spre deosebire de ceilalţi meşteri tipografi, contemporani cu el, nu aparţinea spiritualităţii ortodoxe, fiind un cunoscător mai puţin avizat al limbii slavone, aşa cum se deduce din stilul impropriu al epilogurilor sale, lipsite, totodată, de formulele de smerenie monahală specifice lui Lavrentie de la Mănăstirea Plumbuita[70].

Încercările de a găsi o atestare a sa de ordin documentar s-au concretizat, în anii din urmă, în susţinerea naţionalităţii germane, de data aceasta, a diacului Lorinţ, spre deosebire de N. Iorga care îl socotea ungur, şi în identificarea lui cu braşoveanul Laurentius Fronius[71]. Din datele

---

[67] Al. Mareş, *art. cit.*, p. 130–132.

[68] Demény L., Dan Simonescu, *Un capitol important din vechea cultură românească (Tetraevanghelul, Sibiu, 1546)*, în „Studii şi cercetări de documentare şi bibliologie", VII, 1965, nr. 1 (supliment), p. 9.

[69] Demény L., *Noi contribuţii la activitatea tipografică a lui Lavrentie*, în RB, XXII, 1969, nr. 4, p. 219–227; Demény, Demény, *Carte.*, p. 106–127; Al. Mareş, *Activitatea tipografică a ieromonahului Lavrentie în lumina unor noi informaţii*, în LR, XXI, 1972, nr. 4, p. 307–315; N. Şerbănescu, *Tipografia ieromonahului Lavrentie de la Mănăstirea Plumbuita din Bucureşti (sec. XVI)*, în „Studii teologice", XXVIII, 1976, nr. 1–2, p. 165–169.

[70] Al. Mareş, *În legătură cu activitatea tipografică a diacului Lorinţ*, p. 136–137.

[71] Arnold Huttmann şi Pavel Binder, *Contribuţii la cunoaşterea vieţii şi activităţii diacului Lo-*

arhivistice s-ar deduce că în 1556 acesta era înscris în matricola liceului latin din Braşov, iar în 1570, la 19 iunie, era angajat într-un proces cu diaconul Coresi[72] din pricina unei prese tipografice şi a unei datorii. În urma sentinței, Coresi îşi păstrează teascul cu condiția să-l despăgubească pe Laurentius cu alte bunuri, iar Toma, un asociat al diaconului tipograf, după unii, preot la biserica Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului, era obligat să plătească suma de 12 florini aceluiaşi Laurentius Fronius. Apartenența acestuia la patriciatul săsesc din Braşov sau eventualitatea de a fi un creditor al tipografului român sunt puse la îndoială de către cei doi autori, deşi recunosc că Fronius deținea mai multe teascuri tipografice, iar cauza litigiului este limitată doar la o datorie neachitată la timp pentru închirierea sau achiziționarea unei prese de către Coresi. În anii următori, Laurentius Schreiber-Fronius este atestat în calitate de diac al unui cartier braşovean şi executantul picturilor murale ale unui han. Revine, către 1577, la activitatea tipografică, de data aceasta la Alba Iulia, pentru ca ultimele mențiuni să-l surprindă, în jurul anului 1593, în tipografia lui Johann Crato din Sibiu, unde reapare în documente sub numele de Lorenz Buchdrucker[73].

Deşi în unele privințe argumentele prezentate pentru o atare identificare par plauzibile, pot fi exprimate o serie de rezerve, dincolo de implicarea celor doi protagonişti într-un proces devenit notoriu. Astfel, este curios că numele de Laurentius Fronius nu este înregistrat în documentele din arhivele braşovene şi cu un echivalent nelatinizat, Lorenz, cum ar fi fost firesc în texte germane. Nu exista apoi niciun motiv ca scribii de cancelarie să nu facă nicio aluzie la numele care îl consacrase deja în mediul cultural din acest centru, prin tipărirea unei cărți destinate bisericii ortodoxe. Cealaltă supoziție privitoare la identificarea sa cu xilogravorul L.F. este, de asemenea, puțin credibilă, deoarece este greu să acceptăm că o oficină renumită, precum aceea a lui Valentin Wagner din Braşov, ar fi fost nevoită să apeleze la serviciile unui tânăr care, oricât de precoce,

---

rințț, în SLLF, II, 1972, p. 248 şi urm.; vezi şi Barbu Teodorescu, *Personalitatea diaconului Coresi şi rolul lui în cultura română*, în BOR, LXXVII, 1959, nr. 3–4, p. 304.

[72] Vezi şi Fr. Pall, *Cu privire la activitatea de tipograf a lui Coresi*, în SCB, III, 1960, p. 267–272.

[73] Anton Kurz, *Jahresrechnung des Johann Waida, Bürgermeister von Hermannstadt für das Jahr. 1593*, în „Magazin für Geschichte Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens", II, 1846, p. 478; Fr. Teutsch, *Die Hermannstädter Buchdrucker und Buchhändler*, în „Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde", IV, nr. 1, 15 ianuarie 1881, p. 1; Gulyás Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*, vol. I, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1929. p. 48, 207.

nu avea când să se inițieze prea mult în arta gravurii. La fel de fantezistă este şi opinia că Laurentius Fronius (alias Lorinț) ar apărea, tot sub inițialele L.F., ca editor al unei cărți de cântece protestante tipărite în 1566 la Oradea. Această monogramă, care se află pe foaia de titlu a lucrării *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretek*, a fost descifrată, de mai mult timp, sub forma completă a numelui de Literatus Franciscus, un cărturar din anturajul teologului Melius Juhász Péter din Debrețin[74]. Teza identității Laurentius Fronius–diacul Lorinț□xilogravorul L.F. a provocat reacții categorice de respingere, fie pornindu-se de la corespondențele arbitrare stabilite sub raport onomastic[75], fie prin incompatibilitatea unor etape din schița biografică propusă, cu schimbări neprevăzute şi uneori nemotivate ale profesiei[76].

Personaj enigmatic, cu un traiect încă neelucidat complet, ce nu-şi dezminte acea ipostază a „diacului fugar", Lorinț (c. 1540–post 1593)[77] a întrunit, desigur, calitățile necesare pentru a funcționa, într-o anumită perioadă, ca logofăt al magistratului, un scriitor de cancelarie pentru limbile latină şi maghiară[78]. Nu este exclus ca el să se fi aflat, la un moment dat, în aria de influență a tipografiilor latine din Braşov şi Cluj, unele dintre elementele ornamentale folosite de către el fiind preluate din tipăriturile honteriene, precum şi din cele clujene ale casei Heltai, unde se impusese stilul gravorului Iacobus Lucius[79]. Vom exemplifica această aserțiune prin identificarea unei vignete comune, care apare atât în *Psaltirea* din 1576–1579, cât şi în cadrul unor cărți cu litere latine tipărite la Cluj, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, precum: Heltai G., *Agenda*, 1559 (RMNY I, 154); Dávid F., *Könyvetske az igaz keresztyéni keresztségről*, 1570 (RMNY I, 284); Bogáti F., *Az ötödic része Mátyás király*, 1577 (RMNY I, 384); Gosárvári M., *Az régi magyaroknak első bejövésekről való história*, 1579 (RMNY I, 437); Szegedi A., *História az Jeruzsálem városának veszedelméről*, 1579 (RMNY I, 465); Valkai A., *Historia*, 1580 (RMNY I, 467); Vitrelinus, A., *Judicium ecclesiarum Polonicarum de causa Francisci Davidis*, 1579 [recte

[74] S. Szabó József, *Ki volt az 1566–ik évi váradi énekeskönyv emendátora*, în „Debreceni Szemle", III, 1929, nr. 7, p. 350–351.

[75] Ioan Ciurea, *Noi observații cu privire la perioada coresiană a culturii braşovene*, în LR, XXI, 1972, nr. 6, p. 573–575; vezi şi replica dată de Pavel Binder, *Precizări cu privire la perioada coresiană a culturii braşovene*, în LR, XXII, 1973, nr. 3, p. 271–274.

[76] Octavian Nițu, *art. cit.*, p. 317–325.

[77] A. Huttmann, P. Binder, în SLLF, II, p. 256.

[78] Iorga, *Ist. lit. rom.*, I, p. 196; Meteş, *Istoria bisericii*, p. 138.

[79] A. Huttmann, P. Binder, *art. cit.*, p. 245; Demény, Demény, *Carte*, p. 161.

1580] (RMNY I, 469). Dacă ornamentul apărea, la început, doar în finalul unor capitole sau în colofonul cărților clujene, ulterior este întâlnit chiar pe foaia de titlu, utilizat asemănător unei mărci tipografice (planşa III). Este un ornament repetitiv format din vrejuri împletite în trei grupuri de antrelacuri conjugate, legate prin verigi. Inițierea în arta xilogravurii, ornamentația sa de o factură aparent iconoclastă, ce contravenea, într-o anumită măsură, tradiției decorative româneşti, dar care anticipa explozia motivelor fitomorfe din secolul al XVII-lea, trebuie corelată cu activitatea tipografică din aceste oficine transilvănene. Pe o asemenea filieră ar fi putut ajunge Lorinț şi în posesia ornamentului aşa-zis „sibian", utilizat, în mod improvizat, într-o poziție răsturnată, pe fila 150 verso din *Tetraevanghelul* bălgrădean. Diacul tipograf îşi etala, astfel, o manieră proprie de ilustrare a cărților, care face trecerea de la ornamentația de tip macarian, cu motive constituite din antrelacuri geometrice, cultivată cu predilecție şi de Coresi, la ornamentica cu motive vegetale şi zoomorfe, în stil occidental, ce se revendică de la estetica Renaşterii târzii. În acelaşi timp, Lorinț devine receptiv față de arta grafică a tiparului chirilic venețian, tentat să imite unele elemente compoziționale din cărțile lui Božidar Vuković.

Cauzele plecării sale din Braşov ar putea fi puse totuşi în legătură cu o anumită neînțelegere dintre el şi Coresi, agravată de o inevitabilă concurență, după cum sugera N. Iorga. Utilizarea tipurilor de litere de rând cu care s-a imprimat *Tetraevanghelul* lorințian şi de către Coresi şi Mănăilă, în acelaşi an, precum şi refolosirea unor ornamente ale lui Lorinț în *Sbornicul* coresian, din 1580, de la Sebeş, nu implică neapărat o colaborare strânsă între cei doi în intervalul respectiv. Există posibilitatea confecționării în prealabil a unei garnituri de litere după modelul coresian, sau a unei aprovizionări cu ornamente de la aceeaşi sursă. Pentru o copiere a unor ornamente specific coresiene după reproduceri şi nu după matrița originală, la care nu avea probabil acces, pledează şi configurația primelor frontispicii ale lui Lorinț, în care corbul din compoziția stemei Țării Româneşti este reprezentat întotdeauna cu capul întors spre stânga, invers ca în tipăriturile lui Coresi. Înclinăm să credem că, încă prin publicarea de către Lorinț a unui *Osmoglasnic slavon*, în 1567, în lipsa lui Coresi din Braşov, aflat atunci la Bălgrad pentru tipărirea *Tâlcului evangheliei*, a intervenit o fricțiune între cei doi, diaconul tipograf nefiind dispus să-i acorde deja o independență prea mare ucenicului său, care să-i uzurpe autoritatea în mediile culturale braşovene. Diacului tentat să

urce prea repede, poate, treptele breslei i s-a temperat, în anii următori, avântul, el fiind nevoit să graveze, în anonimat, ornamente pentru tipografia lui Coresi, pe care le va fructifica în perioada bălgrădeană, tot lui Lorinț atribuindu-i-se şi turnarea unei garnituri de litere, tipul IV[80], mai puțin reuşită sub aspect tehnic. Astfel s-ar explica, într-un fel, cei 12 ani de retragere a lui Lorinț din activitatea tipografică propriu-zisă, când numele său este pus, probabil, sub semnul unei interdicții editoriale.

Pe lângă cele două cărți semnate de diacul Lorinț, i se atribuie acestuia şi altele, dintre care unele ar permite o localizare chiar la Alba Iulia. Astfel, i s-a conferit paternitatea *Octoihului mic* slavon din 1578[81], pe considerentele unei reprezentări similare a frontispiciului cvadrilater, format dintr-un ancadrament geometric pe un registru floral, la fel ca în *Tetraevanghel* (planşa IV), la care se adaugă utilizarea aceleiaşi garnituri de litere aparținătoare tipului I[82]. O asemenea localizare a fost pusă sub semnul îndoielii, pe motiv că hârtia folosită era numai de proveniență braşoveană, în timp ce examenele filigranologice au demonstrat că toate tipăriturile chirilice din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, apărute în diverse centre transilvănene, în afară de Braşov, folosesc hârtie fabricată de mori sibiene şi clujene[83]. Această regulă suportă însă, în acest caz, unele amendamente. Pornind de la faptul că la imprimarea *Tetraevanghelului* din 1579 s-a folosit într-un mic procent (13 la sută), alături de hârtie sibiană, hârtie de proveniență braşoveană, considerăm că acest rest a rămas de la tipărituri anterioare, sosirea lui Lorinț pentru executarea comenzilor sale albaiuliene fiind însoțită şi de un transport corespunzător de hârtie. S-ar explica în acest fel proporția redusă de hârtie braşoveană care se foloseşte alternativ în cadrul *Tetraevanghelului*, unde 17 coli sunt tipărite pe o asemenea hârtie, față de 61 de coli pe hârtie sibiană[84], o can-

[80] Cf. F. Hervay, *L'imprimerie cyrillique de Transylvanie au XVIe siècle*, în MKSz, LXXXI, 1965, nr. 3, p. 210; idem, *L'imprimerie de maître Philippe de Nagyszeben et les premiers livres en langue roumaine*, în MKSz, LXXXI, 1965, nr. 2, p. 125–126.

[81] BRV, I, nr. 22, p. 73, IV, p, 172; RMNY I, nr. 410, p. 399; vezi şi Iorga, *Ist. lit. rom.*, I, p. 196; D. R. Mazilu, *op. cit.*, p. 15–16, 62; se păstrează câte un exemplar la BAR şi la Muzeul din Şcheii Braşovului.

[82] F. Hervay, *L'imprimerie cyrillique de Transylvanie au XVIe siècle*, p. 210.

[83] Al. Mareş, *art. cit.*, p. 134; pentru utilizarea hârtiei braşovene în tipăriturile latine de la Alba Iulia, cf. G. Nussbächer, *Moara de hârtie din Braşov în secolul al XVI-lea*, în „Cumidava", XII/1, 1979–1980, p. 67.

[84] G. Nussbächer, *Filigranele*, p. 227; cf. Al. Mareş, *art. cit.*, p. 135; hârtia sibiană conține filigranul nr. 218, o variantă a tipului I, iar hârtia braşoveană filigranul nr. 107, aparținând tipului V, conform catalogului lui Al. Mareş.

titate atât de mică nefiind procurată, în mod special, doar în completare pentru o singură carte, documentele emise la Alba Iulia pe acest tip de hârtie fiind şi ele singulare. Aceleiaşi serii albaiuliene îi aparţine şi o altă tipăritură lorinţiană fără epilog, *Psaltirea slavonă* din 1576–1579[85], imprimată tot pe hârtie braşoveană, dar detaşându-se prin acelaşi frontispiciu dreptunghiular menţionat anterior, în care se distinge corbul negru cu crucea în cioc şi cu o gheară ridicată. Un indiciu în plus în favoarea acestei atribuiri ar fi garnitura de litere, din tipul IV, specifică lui Lorinţ, cu care s-a imprimat *Psaltirea*, utilizată şi în cadrul *Osmoglasnicului* slavon din 1567, cu toate că apariţia izolată a acestor specimene tipografice la Alba Iulia comportă încă discuţii. Succesiunea şi a altor ornamente în cele trei cărţi executate de Lorinţ în tipografia princiară din Alba Iulia confirmă, o dată în plus, apartenenţa lor comună, preferinţa pentru aceleaşi motive nefiind întâmplătoare. Un asemenea ornament tipografic este întâlnit în *Octoihul* din 1578 şi în *Tetraevanghelul* din 1579, reprezentat printr-un mic dreptunghi cu o coroană în mijloc, din care se desprind doi lujeri meandrici, flancaţi de doi porumbei şi de câte două fleuroane marginale (planşa V, a). Acest element decorativ apăruse şi în *Psaltirea* din 1572–1573, la ornamentarea căreia ar fi putut să contribuie însuşi Lorinţ. Modelul este preluat şi de către Coresi, în *Sbornicul* din 1580, unde încadrează în partea dreaptă gravura ce-l reprezintă pe Sf. Nicolae. Un alt ornament, similar sub raport stilistic, alcătuit din motive florale şi zoomorfe, se găseşte în toate cele trei cărţi bălgrădene, fiind reluat şi în *Sbornicul* coresian din 1580, la încadrarea în partea stângă a xilogravurii cu Sf. Nicolae. Clişeul a rămas probabil în posesia tipografiei princiare, care l-a pus la dispoziţia diaconului braşovean, sosit la Sebeş. Ornamentul prezintă un câmp floral pe care se desfăşoară două păsări afrontate, iar în extremităţi, în aceleaşi poziţii, un iepure, în partea stângă, şi o veveriţă, în partea dreaptă (planşa V, b). O altă ilustraţie din *Tetraevanghel* constă dintr-o vignetă fitoformă dreptunghiulară, sub forma unei benzi

[85] V. Ursăcescu, *Psaltire slavonă (1577–1580)*, în AAR, Mem. secţ. lit., seria III, tom III, 1927, p. 179–187; urma exemplarului aflat, la acea dată, în posesia preotului din Olteneşti (Fălciu) s-a pierdut; a se vedea şi N. Iorga, *Octoihul diacului Lorinţ*, p. 203, care atribuie *Psaltirea* tot lui Lorinţ; BRV, IV, nr. 12, p. 15; RMNY I, nr. 310, p. 323–324; D. R. Mazilu, *op. cit.*, p. 15, 62; un exemplar incomplet a fost identificat în ultimii ani în Biblioteca Muzeului de Antichităţi din Sofia; vezi Demény, Demény, *Carte*, p. 240, care propun o datare puţin diferită faţă de cea iniţială, potrivit filigranului hârtiei; cf. şi Gheţie, Mareş, *Diaconul Coresi*, p. 194, nota 1, unde, tangenţial, *Psaltirea* diacului Lorinţ este datată c. 1578.

de lujeri împletiți (planşa V, c), după un model din *Mineiul de praznice*, apărut la Veneția, în 1538, pe care o fructifică şi Coresi în *Sbornicul* din 1580[86], probabil în mod independent, sursa textologică utilizată de diacon fiind chiar ediția venețiană. În sfârşit, o mică vignetă trilobată alcătuită din arcade întretăiate, reprodusă în *Tetraevanghelul* lorințian, reapare în tipăritura similară a lui Coresi şi Mănăilă din 1583 (planşa V, d). Ornamentul fusese procurat, desigur, din inventarul tipografiei latine braşovene, unde este utilizat, de pildă, răsturnat, pe foaia de titlu a unei cărți din 1556: Thomas Bomelius, *Chronologia rerum Ungaricarum* (RMNY, I, 130). Acelaşi model va fi reluat peste un secol şi în *Ceaslovețul* de la Bălgrad din 1686. Aceste ornamente, la fel ca acelea specificate mai sus, permit, aşadar, încadrarea tipologică a cărților scoase la Bălgrad între 1577–1579, precum şi tranşarea problemei paternității acestora în favoarea lui Lorinț, a cărui manieră de ilustrare şi-a pus amprenta asupra evoluției artei tipografice din secolul al XVI-lea.

Paternitatea unei alte tipărituri româneşti, *Pravila* (1560–1562), care, prin caracterele poligrafice, se apropie de două dintre cărțile lorințiene (*Osmoglasnicul* din 1567 şi *Psaltirea* din 1576–1579), prin utilizarea, în cea mai mare parte, a tipului IV de litere (după clasificarea lui F. Hervay[87]), nu mai poate fi însă adjudecată în favoarea sa. Accesul la o garnitură de litere nu poate fi deținut în exclusivitate de către un singur tipograf, conchide Al. Mareş, dar există, după părerea sa, câteva elemente de grafie care par să pună sub semnul îndoielii atribuirea acestei cărți lui Coresi[88]. Însă nici aceste argumente nu i se par concludente lui Gh. Chivu, editorul *Pravilei*, pentru a nega apartenența ei la tipăriturile coresiene[89]. Oricum, în perioada tipăririi *Pravilei* la Braşov, Lorinț nu-şi depăşise încă condiția de ucenic, solicitat de Coresi la operații auxiliare sau chiar la turnarea unei garnituri de litere. Alte tipărituri atribuite în mod greşit lui Lorinț au fost reanalizate ulterior, în special datorită unor noi datări, precum şi a elucidării presupusei identități dintre diacul braşovean şi Lavrentie. Pe lângă *Tetraevanghelul* slavon, datat inițial în 1570, care aparține însă ieromonahului de la Plumbuita (vezi *supra*), paternitatea lui Lorinț a mai

[86] Vezi şi Gheție, Mareş, *Diaconul Coresi*, p. 204, 274.

[87] Ipoteza apartenenței lorințiene a *Pravilei* era sugerată în 1964 şi de S. Jakó, *Tipografia de la Sibiu*, p. 110, dar, pe baza datării inițiale între 1570–1580, era localizată la Sibiu.

[88] Al. Mareş, *Prima pravilă bisericească tipărită în limba română şi raporturile ei cu cele mai vechi versiuni ale* Nomocanonului *prescurtat*, în SLLF, I, p. 277–278.

[89] *Texte sec. XVI*, p. 140–141.

fost invocată în legătură cu aşa-zisul *Evangheliar de la Petersburg*, a cărui tipărire s-ar fi efectuat în 1580, fapt infirmat de cercetările filigranologice din ultimele decenii, tipograful *Tetraevanghelului* bilingv, scos la Sibiu, în 1551–1553, fiind identificat în persoana lui Philippus Pictor (Filip Moldoveanul). Izolat, Sextil Puşcariu susținea, pe baza a două greşeli de tipar, că *Tâlcul evangheliilor* nu a fost tipărit în întregime de către Coresi, care ar fi fost ajutat de ucenicul său, Lorinț[90]. La rândul său, N. Iorga credea că *Slujebnicul* slavon din 1568 ar putea să aparțină aceluiaşi rival al lui Coresi[91], opinie neîmpărtăşită în totalitate de filologia actuală, dar nici exclusă definitiv[92]. Cât priveşte un *Octoih* din 1580[93], pus tot pe seama sa, s-a dovedit că este doar un exemplar defectuos al ediției din 1567[94].

În concluzie, se pot extinde la trei numărul tipăriturilor lorințiene de la Bălgrad (*Octoih*, *Tetraevanghel*, *Psaltire*, sau într-o altă ordine), activitatea sa, sub jurisdicția princiară, fiind eşalonată aproximativ între anii 1577–1579. Localizat în mod cert la Alba Iulia rămâne, evident, numai *Tetraevanghelul* slavon din 1579, a cărui versiune este diferită de aceea a lui Macarie, din 1512, având la bază varianta tipărită de Coresi şi Tudor diacul, în 1562, sau de Călin, în 1565, pe care o vor prelua, apoi, atât Lavrentie, cât şi Coresi şi Mănăilă[95]. Oricum, este greu de acceptat ca timp de peste un deceniu Lorinț să fi părăsit meşteşugul tipografic. A preferat uneori un anonimat al muncii sale, condus poate de rațiuni financiare sau nefiind întotdeauna în grația ierarhilor bisericeşti din reşedința transilvană. Desigur, colaborarea sa cu diaconul Coresi nu este imposibilă în unele etape ale activității sale, deşi tendința de a se desprinde de sub tutela acestuia pare să-i fi marcat multe dintre acțiunile menite să-l impună în lumea tiparului românesc. În mod paradoxal, un tipograf de naționalitate străină, care aparținea, credem, confesiunii reformate, a rămas doar un exponent al tradiției slavone, fără să se ralieze, precum colegul său de breaslă, Coresi, curentului novator de tipărire a cărților religioase în limba națională.

[90] Puşcariu, *Istoria*, p. 224.

[91] N. Iorga, *Octoihul diacului Lorinț*, p. 203.

[92] Gheție, Mareş, *Diaconul Coresi*, p. 179.

[93] BRV, I, nr. 27, p. 81, IV, p. 173.

[94] D. R. Mazilu, *op. cit.*, p. 16–17; vezi Al. Mareş, *art. cit.*, p. 131, nota 18.

[95] Al. Mareş, *Activitatea tipografică a ieromonahului Lavrentie în lumina unor noi informații*, în LR, XXI, 1972, nr. 4, p. 312–314.

3. Refacerea tiparniței. Popa Dobre, mesagerul Basarabilor

3.1. După regresul generalizat pe care îl parcurge tiparul românesc — marcat de un hiatus între *Psaltirea* slavo-română a lui Şerban Coresi, din 1589, şi apariția *Molitvenicului* slavon de la Câmpulung, din 1635 —, tiparnița bălgrădeană cunoaşte o perioadă de recrudescență a activității sale, începând din deceniul patru al secolului al XVII-lea. Mai înainte, fusese repusă în funcțiune, grație mecenatului cultural exercitat de principele Gabriel Bethlen (1613–1629), tipografia cu litere latine, prin transferul instalației de la Košice, concomitent cu înființarea, tot în anul 1622, a unui Colegiu Academic la Alba Iulia[96]. În această oficină vor activa, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, câțiva tipografi, recunoscuți în epocă, precum Nikolaus Müller (Mollerus), Meszlényi Márton, Válaszúti (Szilvási) András, Iacob Effmurdt (Jacobus Lignicensis), Andreas Gregorius Schemnicensis, alături de braşoveanul Martin Maior, care va imprima, printre alte cărți în limbile latină şi maghiară, şi *Catehismul calvinesc* din 1648. Principele ardelean intenționa să reanime şi tiparul românesc, potrivit informațiilor care s-au transmis în legătură cu o traducere integrală a *Bibliei* în limba română, tutelată de către Bethlen, în jurul anului 1620, rămasă în manuscris şi care s-ar fi pierdut ulterior[97]. După T. Cipariu[98], *Noul Testament* din 1648 şi *Psaltirea* din 1651 ar fi părți constitutive ale acestei traduceri. S-a mai emis ipoteza că fragmentul de

---

[96] Herepei János, *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda*, în *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, I, Budapest-Szeged, 1965, p. 507–528; V. Ecsedy Judit, *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete*, în MKSz, 1975, nr. 1, p. 9–24.

[97] Vezi, în acest sens, cronica lui Petrus Bod, *Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium historia*, lib. II, cap. I, § 3, f. 67^{v} (ms. BCU Cluj, nr. 569); cf. şi Cipariu, *Principia*, p. 105; T. Cipariu dă următoarea traducere a textului lui P. Bod, în „Archivu", nr. XXXIII, 15 martie 1870, p. 655: „Tot el îngriji cu mare zel şi cu multe spese a se traduce Biblia Sfântă în limba românească, de care până atunci erau lipsiți bieții români, cu ajutoriul unor bărbați destul de învățați şi cunoscători de limbă. Care versiune însă, bine şi acurat lucrată, nu putu vedea lumina, căci după moartea principelui, sau din pisma volâtorilor de rău, sau din neştiința ignoranților, sau din negrijea celor ce o posedau, dispăru din ochii oamenilor şi nu răspunse scopului destinat de prea bunul principe".

A. Veress semnalează în BRU, I, p. 72, nr. 146, o informație despre traducerea *Bibliei* în română, apărută în lucrarea lui Redmeczi T. János, *Az felséges Bethlen Gábornak öt rendbeli Isten Anyaszentegyházával cselekedett jótéteményéről*, Kassa (Košice), 1622, p. 68–70. În legătură cu intențiile de traducere a *Bibliei* în românește, vezi şi Josephus Benkő, *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae Principatus, olim Dacia mediterranea dictus, orbi nondum satis cognitus*, tom II, Vindobonae, Iosephi Kurtzbök, 1778, p. 327; Szilágyi Sándor, *I. Rákóczy György, 1593–1648*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1893, p. 352.

[98] „Archivu", nr. XXXIII, 15 mart. 1870, p. 658.

Levitic descoperit la Belgrad ar proveni tot dintr-o asemenea traducere ardelenească de la începutul secolului al XVII-lea[99].

Demersurile pentru înfiinţarea noii tipografii mitropolitane de la Bălgrad îi vor angrena, în primul rând, pe ierarhii ortodocşi din Transilvania şi Ţara Românească, aceştia având în persoana domnitorului Matei Basarab un sprijinitor consecvent, prin intermediul căruia stabiliseră relaţii strânse de colaborare. Astfel, la 22 martie 1639, este consemnată vizita la Braşov a mitropolitului ardelean Ghenadie *(Wledika von Weysemburg)*[100], motivul călătoriei fiind, după cum s-a presupus, obţinerea „şriftului" necesar pentru imprimarea *Evangheliei cu învăţătură* din 1641[101]. Faptul că înţelegerea perfectată urma să fie pusă în aplicare este confirmat, credem, de prezenţa la Braşov, în cursul lunii august 1639, a celor „trei slujitori" ai vlădicăi, urmaţi la câteva zile de grămăticul acestuia (*dess Wladikas Schreiber*), Ianoş diacul, însoţit de patru persoane[102]. La rândul său, noul principe ardelean Gheorghe Rákóczi I, ce fusese instalat, după câteva interimate nesemnificative, în 1630, va cultiva raporturi de alianţă mai stabile cu domnitorul muntean. Una dintre soliile lui Matei Basarab, din care făcea parte şi mitropolitul Teofil, vizitează Alba Iulia, în luna mai 1640[103], la puţin timp deci după ce la Govora se încheiase tipărirea *Pravilei*, din care un tiraj aparte, cu menţionarea numelui lui Ghenadie, fusese destinat bisericii din Transilvania. Pe de altă parte, Rákóczy reuşise să impulsioneze, prin 1638, tiparul cu litere latine din Alba Iulia, după ce, în anii precedenţi, angajase tipografi din Olanda sau din alte centre[104].

În acest climat prielnic, soseşte la Bălgrad primul mesager al tipografiei muntene, popa Dobre, supranumit şi dascălul, care îşi făcuse ucenicia pe lângă egumenul Meletie Macedoneanul la Mănăstirea Govora. Se

---

[99] I. Şiadbei, *Fragmentul Leviticului românesc de la Belgrad*, în „Revista filologică", I, 1927, nr. 3, p. 276–283; într-o cronică pe marginea celui de-al doilea Congres al filologilor români, desfăşurat la Cluj, în 1926, Bitay Árpád comenta comunicarea lui I. Şiadbei, în „Erdélyi Irodalmi Szemle", III, 1926, nr. 2, p. 195, sugerând că fragmentul ar proveni din traducerea *Bibliei* iniţiată de G. Bethlen.

[100] Iorga, SD, IV, p. 213; idem, *Sate şi preoţi*, p. 51.

[101] Vezi şi Iorga, *Istoria bisericii*, I, p. 300; Drăganu, *Histoire*, p. 42.

[102] Iorga, SD, IV, p. 214.

[103] *Ibidem*, p. 217–222; Meteş, *Istoria bisericii*, p. 390.

[104] Vezi Drăganu, *loc. cit.*; V. Ecsedy Judit, *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda elsö korszaka (1623–1636)*, în OSzKÉvk, 1974–1975, p. 363.

presupune că ar fi venit în reşedinţa transilvană încă din 1638[105] sau, mai sigur, în prima jumătate a anului 1639[106]. Problema instrumentarului tipografic pe care meşterul l-a utilizat la Alba Iulia a comportat discuţii, neştiindu-se dacă, pe lângă presele pentru imprimat, au fost transferate şi garnituri de litere sau acestea au fost procurate numai de la Braşov. Există şi supoziţia, pe care o vom analiza în capitolul privitor la tehnica şi arta tipografică, după care el ar fi executat la Bălgrad, destul de rudimentar, literele din lemn, cu care ar fi imprimat *Evanghelia cu învăţătură* prin tehnica frecării, fără ajutorul unui teasc. Prima carte care i s-a atribuit constă dintr-o culegere eclectică de texte, cu conţinut profan şi religios, care cuprinde: *Paraclisul Precistei pre limba rumânească*, diferite molitve şi rugăciuni, *Zeace porunci a legei vechi*, un *Gromovnic a<l> lui Iraclie*, apoi un *Sinaxar* şi o *Păscălie* în slavonă, iar, în final, tot un text românesc, *Trepetnic împărat de semne omeneşti.* Descriind primul această carte, descoperită de Iuliu Todorescu[107], N. Drăganu o data aproximativ în 1639, iar existenţa unui filigran cu stema Ardealului îl determina să o localizeze la Bălgrad[108]. Filigranul „transilvănean", reprodus de N. Drăganu în tabela IV, aparţine, într-adevăr, morii de hârtie din Lancrăm, aşa cum au arătat cercetări mai recente[109], mai exact, tipului I, menţionat de G. Nussbächer, care îl consideră drept cea mai veche variantă produsă aici, datând, se pare, din 1638[110]. Localizarea acestei cărţi la Alba Iulia a fost reiterată, apoi, de la N. Cartojan[111] şi Ştefan Paşca (ultimul opinând

---

[105] Popp, *Disertaţie*, p. 18–19; cf. Ioan Lupaş, *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Sibiu, Editura şi Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1918, p. 62.

[106] N. Drăganu, *Cea mai veche carte rákóczyană*, în AIIN, I, 1921–1922, p. 164.

[107] BRV, IV, nr. 17, p. 20–21; în prezent, în colecţia Todorescu de la Biblioteca Naţională Széchényi din Budapesta.

[108] N. Drăganu, *art. cit.*, p. 161–278; cartea intrase mai înainte în atenţia sa, cf. *Calvinismul şi literatura românească. O carte necunoscută de pe vremea lui Gheorghe Rákóczy I (1639)*, în „Pagini literare", Arad, nr. 2, 15 mart. 1916, p. 41–43, nr. 3, 1 apr. 1916, p. 60–62.

[109] Vezi S. Jakó, *Az Erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlata (XVI–XVII. század)*, în StUBB, series Historia, VII, 1962, facs. 2, p. 73 şi fig. 11; Livia Bacâru, *Filigranele cărţilor tipărite la Câmpulung în secolul al XVII-lea*, în „Studia bibliologica", vol. III, 1969, p. 69, 75–76; filigranele reproduse de autoare (fig. 48–50) aparţin altor tipuri de filigran provenite de la moara din Lancrăm.

[110] G. Nussbächer, *Date privind istoricul morii de hârtie din Lancrăm*, în „Apulum", XV, 1977, p. 686.

[111] N. Cartojan, *Cel mai vechi zodiac românesc: Rujdeniţa Popei Ion Românul (1620)*, în DR, V, 1928, p. 584, idem, *Istoria literaturii române vechi*, vol. II, Bucureşti, Fundaţia Regală pentru Literatură şi Artă, 1942, p. 103.

că s-ar fi tipărit la Presaca)[112], până la autori mai noi[113], cu toate că, între timp, chiar N. Drăganu revenise asupra primei sale supoziții. Ceea ce îl determină pe filologul clujean să-şi revizuiască părerea sunt câteva noi elemente pe care le invocă, şi anume: analogiile cărții din 1639–1640 cu tipăriturile de la Govora în privința literelor şi a ornamentației, folosirea aceluiaşi sortiment de hârtie, prezentarea, în manieră ortodoxă, a celor şapte taine şi, în special, formulările din *Slavoslovije na trapezĕ* ale titulaturii domnitorului şi a mitropolitului, într-un mod specific Țării Româneşti[114]. Într-adevăr, asemănările acestei cărți cu *Pravila* şi cu *Evanghelia învățătoare* de la Govora sunt evidente, dar poate fi luată în considerare şi posibilitatea aducerii de acolo a unor garnituri de litere sau a confecționării lor după aceleaşi matrițe. La fel, hârtia produsă la moara din Lancrăm se mai întâlneşte, parțial, în *Psaltirea slavonă cu Ceaslov* din 1638–1641 şi în *Evanghelia învățătoare* din 1642, ambele de la Govora, în *Antologhionul* din 1643, de la Câmpulung, şi, integral, în *Învățături preste toate zilele*, apărută în 1642 la Câmpulung. În acelaşi interval, tipografia latină din Alba Iulia folosea în exclusivitate hârtie cu marca morii din Lancrăm. Cele două argumente privind specimenele de litere şi, respectiv, suportul pe care s-a tipărit nu sunt în măsură să tranşeze în mod categoric localizarea cărții din 1639–1640 la Alba Iulia sau la Govora. Prezența paragrafului consacrat celor *Şapte taine* nu exclude cartea din sfera de influență a mitropoliei ardelene, ale cărei concesii făcute calvinismului erau probabil minore la acea dată, fără să angajeze esența doctrinei. Cât priveşte cel de-al patrulea argument adus în discuție de N. Drăganu în 1938 şi care vizează formulele de denominație privind indicarea domnitorului, precum şi jurisdicția mitropolitului, acesta poate fi contracarat dacă acceptăm posibilitatea ca textul să fi fost redactat în întregime în Țara Românească şi tipărit doar la Bălgrad. Caracterul compozit al culegerii ar fi un indiciu că ne aflăm în fața unui miscelaneu, care nu a fost destinat inițial tiparului. Dacă vom avea în vedere conținutul cărții, faptul că, alături de texte religioase consacrate, apar texte de astrologie populară, care figurau în indexul de cărți prohibite de biserica

[112] Şt. Paşca, *O tipăritură munteană necunoscută din secolul al XVII-lea: Cel mai vechi ceaslov românesc*, Bucureşti, Imprimeria Națională, 1939, p. 20, nota 3.

[113] Al. Rosetti, Boris Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, vol I, *De la origini până la începutul secolului al XIX-lea*, ediția a II-a revăzută şi adăugită, Bucureşti, Minerva, 1971, p. 88.

[114] Drăganu, *Histoire*, p. 43.

ortodoxă, am putea acorda mai mult credit posibilității tipăririi acesteia la Alba Iulia. Prezența câtorva texte în slavonă în cuprinsul cărții (12 file, de fapt) ar fi putut intra doar teoretic în contradicție cu programul politic, religios şi cultural al curții din capitala principatului[115], ca de altfel şi unele aspecte doctrinare din textele în limba română. Într-o mai mare măsură însă, această alăturare de *libris recipiendis et non recipiendis* era incompatibilă cu activitatea unei oficine tipografice ortodoxe, bine supravegheate, cum era cea de la Govora, care nu se putea sustrage unui control pe linie ierarhică şi ale cărei apariții editoriale din epocă nu sunt susceptibile de asemenea improvizații[116]. În această situație, popa Dobre putea să fi tipărit, cu aceeaşi garnitură de litere pe care o va folosi pentru *Catehismul* calvin, şi această carte „curioasă"[117], pe spezele lui proprii şi fără vreun comandament calvin sau ortodox. Ducând mai departe acest raționament, am putea prelua şi localizarea propusă de către Şt. Paşca la Presaca, iar tipărirea ei să se datoreze unor concesii reciproce făcute între tipograf şi superintendentul calvin. Nu este exclus ca în acțiunea de tipărire să se fi implicat însuşi Meletie Macedoneanul, care era în măsură să faciliteze transferarea garniturii de litere de la Govora şi care, în aceeaşi perioadă, dorea să intre în grațiile curții princiare pentru obținerea succesiunii în scaunul mitropolitan. El fusese recomandat pentru această demnitate de către Ştefan Csernátoni, solul lui Rákóczy trimis adeseori în Țara Românească, cu care era în relații apropiate. Între cele 24 de condiții puse lui Meletie de către superintendentul Ştefan Geleji Katona, se preciza la punctul 5: „Traducând rugăciunea noastră de toate zilele, atât cea de dimineață, cât şi cea de seară, să o scrie şi să o tipărească poruncind să se spună în fiecare zi în biserică"[118]. Detaliile pe care ni le furnizează acest document, datând din 22 septembrie 1640, sunt semnificative, cerințele stipulate mai sus regăsindu-se, formal, în două dintre textele culegerii din 1639–1640, şi anume: *Molitve când te scoli den somn dimineața* şi *Molitva când veri să te culci spre noapte*, cu toate că nu adoptă structura rugăciunilor tipic calvineşti, fiind concepute mai mult ca un substitut al acestora. A existat deci mobilul tipăririi cărții în

[115] Cf. Eva Mârza, *op. cit.*, p. 27.

[116] Vezi şi Al. Mareş, *Cel mai vechi Gromovnic românesc*, în LR, XXIII, 1974, nr. 1, p. 29–30.

[117] Puşcariu, *Istoria*, p. 106.

[118] Lupaş, DIT, p. 207, doc. 87; cf. Ötvös Ágoston, *Geleji Katona István élete és levelei I. Rákóczi Györgyhöz*, în „Üj Magyar Muzeum", IX, 1859, mai–iunie, nr. V–VI, p. 216; Bunea, *Vechile episcopii*, p. 89.

acest interval, prin care Meletie dorea să-şi convingă protectorii de capacităţile sale, inclusiv acelea de tipograf. El era prezent la Alba Iulia încă din 13 septembrie 1640, cum indică o scrisoare anterioară a lui Geleji, din care rezultă faptul că trimisul muntean, Milovitius, care „a tipărit acolo înăuntru Biblia şi alte cărţi în limba română", avea şi „o întreagă tipografie"[119], fără să se deducă clar dacă aceasta fusese adusă odată cu sosirea sa în Ardeal sau se afla doar în posesia sa în Muntenia. Pe de altă parte, Ştefan Paşca îi atribuie lui Meletie, tot atunci, tipărirea la Govora a unui *Ceaslov*, mai exact în cursul celei de-a doua jumătăţi a lunii septembrie şi în octombrie 1640, tot cu scopul de a „înlocui rugăciunile pe care i le cerea Geleji în româneşte"[120]. S-ar putea ca Meletie Macedoneanul să se fi ocupat îndeaproape de reorganizarea tipografiei bălgrădene, neglijând activitatea de tipărire a cărţilor de la Govora, de unde va fi înlocuit, în calitatea sa de egumen, cu Udrişte Năsturel. Faptul că a fost preferat Iorest, în octombrie 1640, pentru scaunul vlădicesc se datorează, credem, atât neagreării lui Meletie de către preoţimea locală, cât şi atitudinii duplicitare a lui Rákóczy faţă de cei doi domnitori din Ţara Românească şi Moldova. Mai mult, chiar Matei Basarab pare să se fi opus numirii lui Meletie, pentru a nu prejudicia funcţionarea tipografiei muntene.

Lipsa unui exemplar complet ne împiedică să ne pronunţăm cu certitudine în legătură cu tipărirea la Alba Iulia a „celei mai vechi cărţi rákóczyene", cu toate că nu ni se pare imposibil ca o asemenea culegere eclectică, oarecum improvizată, să fi apărut aici în toamna anului 1640.

3.2. Cărţile care vor marca, în mod sigur, reactivarea tipografiei bălgrădene sunt *Evanghelia cu învăţătură* din 1641[121], lucrare iniţiată de mitropolitul Ghenadie şi finalizată de succesorul său, Ilie Iorest, şi un *Catehism calvinesc* apărut în 1642. Popa Dobre nu se prevalează, însă, prin retipărirea *Cazaniei a II-a* din 1581, de calităţi editoriale deosebite, deoarece el respectă cu atâta fidelitate modelul coresian, încât creează

[119] Lupaş, DIT, p. 205–206, doc. 86; Ötvös A., *art. cit.*, p. 206; este curios că tot în aceeaşi zi ar fi sosit şi Iorest la Alba Iulia, potrivit menţiunii lui Jóseph C. Kemény, *Notitia historico-diplomatica archivi et literalium capituli Albensis Transilvaniae*, Sibiu, W. H. Thierry, 1836, partea a II-a, p. 296: „Idem eidem commendat pro typographo Valachico calugerum quendam Moldaviensem. Albae, 13 septembr. 1640". Pentru această identificare, vezi Iorga, *Sate şi preoţi*, p. 337.

[120] Şt. Paşca, *op. cit.*, p. 20.

[121] BRV, I, nr. 40, p. 115–118; se mai păstrează trei exemplare aparţinând acestei ediţii: la BAR Cluj, Biblioteca Arhiepiscopiei Ortodoxe Române din Sibiu şi la Biblioteca Naţională Széchényi din Budapesta.

impresia unei copii aproape fotografice, cu mici diferențe de grafie, reproducând chiar şi greşelile existente în exemplarul defectuos sau cu lipsuri pe care l-a avut la dispoziție. Caracteristicile poligrafice ale cărții, mult diferite de ale celor muntene, din aceeaşi perioadă, ne determină să abandonăm ipoteza procurării unor garnituri de litere, de la Govora, de către Dobre, pentru tipografia din Alba Iulia. Faptul că există o discordanță, sub acest aspect, între cartea de rugăciuni din 1639–1640 şi *Evanghelia cu învățătură* l-ar putea acredita, mai întâi, pe Meletie cu înființarea oficinei de la Bălgrad, după care, în urma tentativei nereuşite de adjudecare a scaunului vlădicesc, s-a retras împreună cu tot instrumentarul tiparniței sale.

Cea de-a doua carte este un *Catehism*, un produs sigur al tiparniței bălgrădene, dislocate, însă, în mod provizoriu, o scriere doctrinară în care erau expuse, prin intermediul întrebărilor şi al răspunsurilor, principiile de bază ale credinței creştine conform preceptelor calvinismului. N. Drăganu[122] consideră că lucrarea nu s-a tradus, cum se afirmă în titlu, „din limbă diecească şi slovenească", ci, mai degrabă, după ediția din 1639 a unui catehism latino-maghiar[123]. Menționarea limbii „sloveneşti" ar fi fost necesară doar pentru a conferi cărții o anumită legitimitate menită să-i atragă pe cititori. Scrierea, mult controversată în istoriografia românească, a fost considerată o redacție prescurtată a ediției de la Heidelberg, din 1563, dar, în acelaşi timp, poate fi situată în sfera de influență exercitată de catehismul atribuit lui Chiril Lucaris, tipărit în latină, la Geneva, în urmă cu un deceniu. Prin intermediul acestui opuscul, scos la lumină de către popa Dobre, era pusă în aplicare una dintre cerințele formulate de către Ştefan Geleji cu prilejul alegerii candidaților pentru scaunul vlădicesc vacant, condiție înscrisă la punctul 7: „Să tipărească catechismul tradus în româneşte şi să dispună să-l învețe copiii şi fetițele în ore anume precizate"[124]. *Catehismul calvinesc* nu s-a păstrat în niciun exemplar, titlul său complet fiind reprodus însă în replica atât de categorică pe care i-a dat-o mitropolitul Varlaam, în *Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc*, apărută în 1645 la Mănăstirea Dealu[125]. Se indică

[122] *Histoire*, p. 44.

[123] Cu titlul *Catechismus religionis Christianae*, a apărut, succesiv, la Alba Iulia, în 1634, 1636 şi 1639, iar la Oradea în 1640, cu reeditări şi în anii următori.

[124] Lupaş, DIT, p. 207.

[125] Vezi BRV, IV, nr. 38, p. 188–189; Varlaam, *Opere. Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc.* Ediție critică, studiu filologic şi studiu lingvistic de Mirela Teodorescu, Bucureşti,

faptul că traducerea şi editarea cărţii s-a făcut cu „îndemnătura şi cu cheltuiala" lui Gheorghe Ciulai (Csulay), predicatorul curţii, cu „scrisoarea", adică cu traducerea ei ocupându-se popa Gheorghe de la Mănăstirea Secu, iar tipărirea s-a efectuat „în sat, în Prisac", între 5 şi 25 iulie, în anul de la începutul lumii 7150, iar de la Hristos 1640 (sic!).

Două elemente au atras, în general, atenţia din configuraţia foii de titlu a *Catehismului calvinesc*. Primul dintre ele are în vedere tipărirea cărţii în satul Presaca, creându-se impresia că aceasta s-ar fi făcut în clandestinitate, într-un loc în care era evitată supravegherea ierarhului ortodox. Ni se pare exagerat să credem că oficialii curţii princiare ar fi avut nevoie de atâtea precauţii pentru a-şi duce planul la îndeplinire, din moment ce ei finanţau lucrarea şi tot ei acordaseră anterior dreptul de a se tipări *Evanghelia cu învăţătură*. Instalarea tiparniţei chirilice de la început în această localitate poate fi luată de aceea în consideraţie, după cum s-a presupus deja, opinându-se că atât imprimarea culegerii din 1639–1640, cât şi a *Evangheliei cu învăţătură* din 1641 s-ar fi efectuat tot la Presaca[126].

Un alt element incert rezidă în neconcordanţa dintre anul redat după computul bizantin (7150) şi a celui *milesim*, după model occidental (1640), deoarece primului ar fi trebuit să-i corespundă 1642, iar celui de-al doilea, „văleatul" 7148. De aici au rezultat şi o serie de datări oscilante ale cărţii în discuţie. Primul care o menţionează, Vasilie Popp, o plasează cu certitudine în 1642, afirmând că „despre anul tipăririi nu mă îndoiesc". El consideră că imprimarea acestuia s-a desfăşurat după apariţia *Evangheliei cu învăţătură* din 1641 şi înainte de diploma rákóczyană din 10 octombrie 1643, în care îi era impusă, printre altele, lui Simion Ştefan şi obligaţia de răspândire a *Catehismului*[127]. Mai ezitant este T. Cipariu, care, după ce preia iniţial datarea din 1642[128], revine asupra ei şi înclină, mai decis, pentru anul 1640[129], fără a-şi motiva noua opţiune. La rândul său, I. G. Sbiera menţionează, în două contexte apropiate, ambele date[130]. La fel, după ce indică anul 1640, At. M. Marienescu revine imediat cu

Minerva, 1984, p. 190.

[126] Vezi Juhász István, *A reformácio az Erdélyi románok között*, Cluj, Grafika, 1940, p. 191; V. Ecsedy Judit, *Dobre mester erdélyi nyomdája, 1640–1642*, în MKSz, 1993, nr. 2, p. 163.

[127] V. Popp, *op. cit.*, p. 21–22.

[128] Cipariu, *Crestomaţia*, p. XXI; idem, *Principia*, p. 106.

[129] Vezi „Archivu", nr. XXXII, 5 febr. 1870, p. 637, nota 3.

[130] Sbiera, *Mişcări*, p. 20, 22.

precizarea că „anul tipăririi, după unii scriitori, se pune la 1642”[131]. Pentru anul 1642 se vor pronunța, pe rând, G. Bariț, cu prilejul reeditării *Scutului Catehismuşului*[132], A. Veress[133] şi N. Drăganu, într-o comunicare pe care filologul clujean a susținut-o în 1938[134]. Singurul care acceptă fără rezerve anul 1640 este Dan Simonescu, căruia i se pare mai plauzibil ca Varlaam, în redarea titlului broşurii incriminate, să fi greşit calcularea datei de la zidirea lumii decât pe aceea de la Hristos, datarea sa din BRV, IV, fiind acceptată de toate istoriile literare, mai vechi sau mai noi.

Repunând în discuție această datare, Al. Mareş[135] corelează tipărirea *Catehismului* cu programul în 24 de puncte întocmit de Ştefan Geleji Katona în septembrie 1640, unde se stipula obligația viitorului mitropolit de a asigura tipărirea acestei cărți, tradusă deja în româneşte. Întrucât această condiție urma să fie îndeplinită de ierarhul care va fi ales, tipărirea *Catehismului*, încheiată în data de 25 iulie, nu se putea să se fi desfăşurat în anul 1640, ci în cel care rezulta prin luarea în calcul a computului bizantin (7150), respectiv anul 1642. Eroarea putea să se fi produs prin omiterea la culegere a ultimei slove-cifră, fie la tipărirea *Răspunsului* din 1645, fie la aceea a *Catehismului* din 1642, de unde a fost preluată în tipăritura de la Mănăstirea Dealu.

Publicarea acestei cărți în 1642, într-un an care coincide cu înlăturarea lui Iorest din scaunul mitropolitan, tocmai datorită „neacceptării sincere a catechismului eretic”[136], a trezit, aşadar, reacții vehemente de respingere, atât din partea bisericii ortodoxe din Transilvania, cât şi a celor din Moldova şi Țara Românească. Lui Iorest, fostul ieromonah de la Putna, originar însă din Transilvania, i se atribuie şi un alt text polemic, datând din aceeaşi perioadă. Această diatribă împotriva calvinilor, aflată în manuscrisul intitulat *Spunerea legiei cu răspuns*, putea fi scrisă tot în anii

---

[131] At. M. Marienescu, *Luteranismul, calvinismul şi introducerea limbii române în bisericile din Ardeal*, ed. cit., p. 178.

[132] Vezi *Catechismul calvinesc impus clerului şi poporului românesc sub domnia principilor Georgiu Rákóczy I şi II. Transcris cu litere latine după ediținea II tipărită în anul 1656, însoțită de una excursiune istorică şi de un glosariu de Georgiu Bariținu*, Sibiu, Tip. W. Krafft, 1879, p. 101.

[133] Veress Endre, *Erdély-és magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok (1544–1808)*, Cluj, Stief Jenő és Társa Könyvsajtója, 1910, p. 19.

[134] Cf. Şt. Paşca, *op. cit.*, p. 18, care, înainte de a menționa data tipăririi propusă de N. Drăganu, precizează că acest *Catehism* s-ar fi tradus doar între 5 şi 25 iulie 1640, ceea ce ni se pare mai puțin plauzibil.

[135] Al. Mareş, *Data tipăririi Catehismului calvin: 1640 sau 1642?*, în LR, XXIII, 1974, nr. 6, p. 541–542.

[136] Iorga, *Sate şi preoți*, p. 53.

rezidenței sale bălgrădene, ceea ce ar explica, o dată în plus, represaliile la care a fost supus[137].

Restaurarea tiparniței de la Bălgrad între anii 1640–1642 oferă imaginea unor schimburi culturale interromâneşti relativ intense, pe fondul unor momente deseori convulsionate, cărțile modeste ieşite de sub teascuri în acest răstimp pregătind, într-un fel, terenul pentru lucrările monumentale care vor fi editate aici peste mai puțin de un deceniu.

4. Epoca monumentelor de limbă. Personalitatea lui Simion Ştefan

4.1. Cu toate că intenția de traducere a *Bibliei*, în jurul anului 1620, nu s-a finalizat, cărturarii transilvăneni nu renunțaseră la această idee. Demersurile pentru tălmăcirea mai întâi a *Noului Testament* începuseră, probabil, imediat după alegerea ca arhiepiscop a lui Simion Ştefan, în martie 1643. Într-o scrisoare trimisă din Alba Iulia, în 5 august 1643[138], superintendentul calvin Ştefan Geleji Katona le aducea la cunoştință protopopilor români că „ne silim să traducem *Noul Testament* din limba greacă, în care au scris evangheliştii şi apostolii, în limba română şi să-l tipărim pentru întremarea sufletească a numeroaselor comune româneşti sărmane". El anunța, totodată, că a găsit „un om potrivit" care cunoaşte greceşte şi înțelege şi limba latină, în persoana căruia îl avea, desigur, în vedere pe ieromonahul Silvestru. Prin acelaşi apel se solicita, de asemenea, încasarea impozitului restant din timpul vlădiciei lui Ilie Iorest, fiecare preot fiind obligat să achite câte un florin. Documentul ne edifică asupra faptului că pregătirile pentru editarea *Noului Testament* fuseseră declanşate cu aproape cinci ani înainte de apariția sa, iar cheltuielile aferente avuseseră o bază de susținere mult mai largă decât s-ar crede. Noul mitropolit era, aşadar, implicat de la început în această acțiune importantă, mai ales că, la primul punct din cele 15 condiții pe care le conținea diploma sa de confirmare din 10 octombrie 1643, se specifica obligația de a „predica pretutindeni cuvântul lui Dumnezeu după Sf. Scriptură în româneşte"[139]. Munca de traducere ajunsese, probabil, într-un stadiu final, din moment ce, în 27 august 1644, principele Gh. Rákóczy îi scria soției sale, Suzanna Lorántffy, să plătească preotului ro-

[137] Al. Mareş, *Un text polemic românesc din prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în LR, XX, 1971, nr. 6, p. 600.

[138] Lupaş, DIT, p. 227–228, doc. 95; cf. şi DH, vol. XV, partea a II-a, p. 1108–1109, doc. MMLII, unde acelaşi text este datat 19 august 1643; vezi şi Şt. Meteş, *op. cit.*, p. 201.

[139] Vezi „Magazin istoric pentru Dacia", tom III, 1846, p. 231–249; „Archivu", nr. XXXII, 5 febr. 1870, p. 628–632.

mân care a tradus *Noul Testament* în limba română 50 de florini şi postav pentru un „dolman”[140]. O altă mențiune documentară care se referă la pregătirile în vederea tipăririi *Noului Testament* constă într-o scrisoare expediată tot de principele ardelean, în 7 ianuarie 1646, către intendentul moşiilor sale din Ungaria, Debreczeni Tamás, prin care îi solicita să procure 20 de chintale de antimoniu, material necesar tipografilor români pentru turnarea literelor[141]. Putem reconstitui, pe baze documentare, diferitele etape ale realizării traducerii, precum şi succesiunea operațiilor care au premers tipărirea acestei impunătoare cărți. Din coroborarea acestor date, reiese că imprimarea propriu-zisă a început la finele anului 1646 sau în primele luni ale anului următor. Hârtia utilizată a fost procurată pe plan local, filigranul cu stema lui Gheorghe Rákóczy indicând proveniența de la moara din Lancrăm[142].

4.2. Apărută în 20 ianuarie 1648, prima traducere integrală în limba română a *Noului Testament* aparține, într-o primă redactare, incompletă sau doar perfectibilă, ieromonahului Silvestru (Selivestru, Silivestru), care îşi adăugase numelui şi calificativul *taha*, adică „smeritul, nevrednicul”[143]. Trimis de Matei Basarab în capitala transilvană, acesta fusese înainte egumen la Mănăstirea Govora, unde alcătuise, mai întâi, *Sinaxarul* anexat *Psaltirii* slavone din 1638–1641, după care tradusese, sub îndrumarea lui Udrişte Năsturel, *Evanghelia învățătoare* din 1642. Aceluiaşi călugăr muntean, căruia i se reproşa că făcuse nişte „traduceri din slavoneşte, slabe, luate cuvânt după cuvânt”[144], N. Iorga îi atribuia, la un moment dat, şi tălmăcirea *Psaltirii* din 1651[145]. Singur I. G. Sbiera punea la îndoială originea munteană a lui Silvestru, susținând că atmosfera iscată în urma apariției *Catehismului* din 1642 n-ar fi fost favorabilă trimiterii unui cărturar din Țara Românească, care să se pună la dis-

[140] Szilágyi Sándor, *A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése*, Budapest, Ráth Mór. Kézikönyvtár, 1875, p. 239, doc. CCLII; Ballagi Aladár, *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése, 1472–1877*, Budapest, Franklin-Társulat, 1878, p. 235; Thallóczy Lajos, *I. Apafi Mihály és az oláh Biblia*, în „Történelmi Tár”, 1878, vol. I, p. 204.

[141] Vezi Valentinus Bujdosó [Thaly Kálmán], *Adalék az első oláh Biblia történetéhez*, în „Századok”, V, 1871, nr. 12, p. 718; I. Minea, *Despre Noul Testament din 1648*, în „Cercetări istorice”, Iaşi, V-VII, 1929–1931, p. 350.

[142] Sofia Ştirban, *Din istoria hârtiei şi filigranului: tipografia românească a Bălgradului (sec. XVII)*, Alba Iulia, Bibliotheca Universitatis Apulensis, 1999, p. 50–51.

[143] D. Russo, *Studii istorice greco-române*, vol. II, Bucureşti, Fundația pentru Literatură şi Artă „Regele Carol II”, 1939, p. 507.

[144] Iorga, *Ist. lit. rom.*, I, p. 282.

[145] Idem, *Ist. românilor din Ardeal*, vol. I, p. 252–253, nota 1.

poziția unui principe calvin[146]. După moartea ieromonahului Silvestru, în 1646, tălmăcirea a fost revăzută şi continuată de către un colectiv de traducători, cu o solidă formație cărturărească, acei „savanți bine pregătiți", cum îi caracterizează N. Drăganu[147]. Aceeaşi opinie despre rolul pe care l-au avut „filologii" erudiți din jurul mitropolitului este împărtăşită şi de către Şt. Ciobanu[148]. Identificarea celorlalți traducători, nenominalizați în tipăritura din 1648, care au reluat şi finalizat munca întreruptă de Silvestru, nu a depăşit nivelul unor simple conjecturi. Mulți au văzut în persoana mitropolitului Simion Ştefan principalul continuator al traducerii lui Silvestru, singurul care şi-a asumat dificila sarcină de a „posledui" versiunea inițială[149]. N. Iorga, în schimb, este convins că Simion Ştefan a realizat „parte din aceste lucruri prin alții", având, se pare, numai „rostul de sfătuitor"[150]. Preluând această idee, G. Țepelea consideră că Simion Ştefan a patronat numai lucrarea, iar traducerea a fost efectuată de mai mulți colaboratori, cărora li s-au repartizat anumite porțiuni de text, adică după cărțile evangheliştilor. Pentru o repartiție a textului la mai mulți traducători ar pleda modul diferit în care a fost glosat acelaşi cuvânt, după cum anumite forme de limbă bănățene *(scrieazã, prenoi)* par să susțină că printre traducători s-ar fi aflat „cărtulari" originari din Caransebeş sau Lugoj[151]. La rândul său, Mircea Păcurariu îi socoteşte pe acei „preuți cărtulari şi oameni înțelepți" din jurul lui Simion Ştefan ca fiind ardeleni, dar nu exclude posibilitatea ca, alături de ei, să fi fost şi unii cărturari din Țara Românească. Printre aceştia îi are în vedere pe Meletie Macedoneanul, recomandat în 1640 de Ştefan Geleji pentru funcția de mitropolit, sau pe Daniil Andrean, „monahul din Țara Panoniei", ajuns episcop în Țara Făgăraşului, care va traduce, în anii următori, *Îndreptarea legii*[152].

---

[146] Sbiera, *Mişcări*, p. 134–135.

[147] Drăganu, *Histoire*, p. 46.

[148] Ciobanu, *Istoria*, p. 190.

[149] Vezi, de exemplu, Şt. Meteş, *op. cit.*, p. 397; Mario Ruffini, *L'opera della Chiesa ortodossa romena nella creazione della lingue leteraria razionale*, în „Orientalia Christiana Periodica", 1966, p. 205; N.I. Nicolaescu, *Scurt istoric al traducerii Sfintei Scripturi. Principalele ediții ale Bibliei în Biserica Ortodoxă Română*, în „Studii teologice", XXVI, 1974, nr. 7–8, p. 500.

[150] Iorga, *Ist. lit. rom.*, I, p. 282–283.

[151] Vezi Gabriel Țepelea, *Studii de istorie şi limbă literară*, Bucureşti, Minerva, 1970, p. 72–74; idem, *Pentru o nouă istorie a literaturii şi culturii române vechi*, Bucureşti, Ed. Tehnică, 1994, p. 156–157; cf. şi Gheție, BD, p. 304.

[152] Mircea Păcurariu, *325 de ani de la apariția „Noului Testament de la Bălgrad"*, în BOR, XCI, 1973, nr. 11–12, p. 1210; idem, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, Bucureşti, Editura Insti-

Ultima supoziție este, în multe privințe, verosimilă, deoarece legăturile lui Daniil Andrean Panoneanul cu reşedința transilvană au fost foarte strânse, începând de la mijlocul secolului al XVII-lea, el fiind menționat în pomelnicul mitropoliei de la Bălgrad înaintea lui Sava II Brancovici[153]. Este considerat, de asemenea, succesor, pentru scurtă vreme, al mitropolitului Simion Ştefan, fiind numit apoi episcop doar peste Țara Oltului şi confirmat printr-o diplomă din 20 aprilie 1662. Fără a mai insista asupra altor episoade din biografia acestui „vlădică fără reşedință"[154], retras un timp la Mănăstirea Soveja sau ajuns în scaunul episcopal de la Strehaia, vom admite faptul că era o personalitate cunoscută cercurilor clericale de la Bălgrad. Nu întâmplător, Daniil, „proin ardelean", ia parte, la sfârşitul anului 1685, la alegerea şi sfințirea la Bucureşti a noului mitropolit de la Bălgrad, Varlaam[155]. Notorietatea de care se bucura în mediile transilvănene este legată, desigur, şi de activitatea sa cărturărească, lui Daniil atribuindu-i-se, pe lângă tălmăcirea *Pravilei mari*, din 1652, traducerea sau revizia unor texte precum *Vechiul Testament* (ms. rom. 4389 BAR), *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie, Viața patriarhului Nifon, Învățături preste toate zilele* (Câmpulung, 1642), *Mystirio sau sacrament* (Târgovişte, 1651), *Engheniasmos sau obnovlenie sau târnosanie* (Târgovişte, 1652), apoi un fragment de gramatică slavonă, precum şi romanul religios *Varlaam şi Ioasaf*[156]. Este posibil, de aceea, cu toate rezervele lui N. Iorga, care îl socotea un „traducător mijlociu"[157], ca el să fi participat şi la revizia *Noului Testament* de la Bălgrad, alăturându-se unor cărturari localnici sau din regiunile limitrofe, solicitați să „posleduiască" traducerea lui Silvestru. Faptul că aceştia au rămas în anonimat s-ar explica prin aceea că ei au revizuit numai versiunea inițială, iar Simion Ştefan, care a tutelat această muncă dificilă de colaționare cu mai multe izvoare şi de perfectare a textului, nu a mai specificat, în final, partea de contribuție a fiecăruia.

---

tutului Biblic şi de Misiune a Bisericii Ortodoxă Române, 1981, p. 71.

[153] Bunea, *Vechile episcopii*, p. 110–115.

[154] Vezi sinteza lui N. A. Ursu, *Activitatea literară necunoscută a lui Daniil Andrean Panoneanul, traducătorul* Îndreptării legii *(Târgovişte, 1652)*, (I), în SCL, XLVI, 1995, nr. 1–6, p. 157–173.

[155] *Condica sfântă*, publicată de Ghenadie Craioveanul (Enăceanu), vol. I, Bucureşti, Mitropolia Ungro-Valachiei, 1886, p. 63; Cipariu, *Acte*, p. 238–239; Bunea, *Vechile episcopii*, p. 115; Iorga, *Istoria bisericii*, I, p. 350.

[156] Vezi N. A. Ursu, *art. cit.*, passim.

[157] Iorga, *Ist. lit. rom.*, I, p. 283.

Nici traducătorii *Psaltirii* din 1651 nu au fost identificaţi cu exactitate, făcându-se doar simple supoziţii. După părerea lui T. Cipariu, cartea ar fi fost tradusă de Simion Ştefan, cu ajutorul „togatilor", adică a „junilor teologi" de la Colegiul Academic calvin din Alba Iulia[158]. La fel de neverosimilă este şi tentativa de a-l acredita pe Ştefan Fogarasi cu realizarea acestei versiuni[159], ipoteză sugerată, desigur, de prefaţa *Catehismului calvinesc* din 1648, în care pastorul de la Lugoj afirma că a început traducerea psalmilor în română. Vom reveni, mai jos, asupra *Psaltirii* versificate, atribuite lui Fogarasi, aflată într-o copie anonimă din 1660. O poziţie ambiguă adoptă N. Iorga, care îi conferă, într-un loc, după cum am menţionat deja, calitatea de traducător al *Psaltirii* tot ieromonahului Silvestru, pentru ca în alte sinteze să se refere doar la tălmăcitori necunoscuţi[160].

Câteva interpretări a suscitat, de asemenea, prezenţa iniţialelor M.S., aproape de finalul *Psaltirii* (f. 294^{v}). N. Iorga, de exemplu, socoteşte că acestea reprezintă, mai degrabă, iniţialele monahului Silivestru decât pe cele ale mitropolitului Ştefan[161]. Este greu de crezut ca numele unui traducător, care murise deja de câţiva ani şi a cărui tălmăcire a fost considerată imperfectă, să fi fost menţionat în acest mod. În plus, numele său nu apare niciodată însoţit de apelativul *monahul*, ci de acelea de *ieromonah, egumen* sau *taha*, şi deci cealaltă iniţială, pe lângă *S*, ar fi trebuit să fie cu totul alta. Mai precauţi, alţi autori înclină să creadă că aceste iniţiale ascund fie numele unuia dintre tălmăcitorii necunoscuţi[162], fie că ar putea să se refere la unul dintre tipografii cărţii[163].

Am putea să atribuim iniţialele chiar ieromonahului Ştefan din Ohrida, de pildă, unul dintre tipografii care activează la Bălgrad în această perioadă, dar nici în cazul acestuia formula de denominaţie pe care a adoptat-o nu se reflectă prin abreviere.

Considerăm că iniţialele M.S. îl indică, mai mult ca sigur, pe mitropolitul Simion Ştefan, al cărui nume apare, în virtutea deprinderilor grafiei slavone, sub forma *Ştefan*, cum, de altfel, va semna şi prima predoslovie

---

[158] Cipariu, *Crestomaţia*, p. XXI–XXII.

[159] Augustin Bunea, *Episcopii Petru Paul Aron şi Dionisiu Novacovici sau istoria românilor transilvăneni de la 1751 până la 1764*, Blaj, Tipografia Seminariului Archidiecesan, 1902, p. 356.

[160] Iorga, *Ist. lit. religioase*, p. 72; idem, *Ist. lit. rom.*, I, p. 283.

[161] Idem, *Ist. românilor din Ardeal*, I, p. 252–253, nota 1.

[162] Iacob Mârza, *Rostul traducerii şi tipăririi „Psaltirii de la Bălgrad" în contextul secolului al XVII-lea. Importanţa acestui act religios, cultural şi politic. Circulaţia cărţii*, în „Revista istorică", III, 1992, nr. 5–6, p. 519.

[163] Eva Mârza, *op. cit.*, p. 49.

a *Noului Testament.* Inițiala *S* se regăseşte şi în titulatura sa care însoțeşte gravura ce reprezintă Sf. Treime, stema Mitropoliei Bălgradului, reprodusă în *Noul Testament* şi în *Psaltire.* Prin inserarea inițialelor sale cu câteva file înainte de sfârşit, împreună cu o formulă slavonă de mulțumire pentru terminarea lucrării, Simion Ştefan marca, discret, participarea sa la tipărirea cărții şi reînnoia, în acelaşi timp, girul său pentru noua versiune a *Psaltirii*, menit să faciliteze receptarea cărții în mediile culturale ortodoxe.

4.3. Personalitatea de care este legată indisolubil monumentala ediție din 1648 rămâne deci aceea a mitropolitului Simion Ştefan. Dacă contribuția ierarhului ardelean la editarea *Noului Testament* nu este complet elucidată, generând în istoriografie reacții de minimalizare sau de supralicitare a rolului pe care l-ar fi avut, nici datele sau supozițiile privind identitatea sa nu sunt mai clare. Se menționează că numele său întreg era Ştefan Pop al lui Simion (Simionovici)[164] sau, mai simplu, călugărul Ştefan, pe lângă numele său de familie Simeon Simonovici[165], cu toate că în documente va semna doar sub forma „Stefan arhiepiscop"[166]. Se presupune că Simion Ştefan a învățat la o şcoală mănăstirească din Alba Iulia, poate chiar la Colegiul Academic calvin, după care a funcționat ca preot, pentru ca, în cele din urmă, să fie tuns în monahism la mănăstirea din acest oraş[167]. După ce mai candidase, fără succes, în 1640 la scaunul mitropolitan, el este ales după îndepărtarea lui Iorest, iar în 4 martie 1643 este dispus să semneze „reversalul" cuprinzând cele 15 puncte[168], socotite umilitoare, cuprinse şi în diploma de confirmare din 10 octombrie 1643. Fire lipsită de autoritate, dispusă spre compromis, după unii, datorită acestor concesii, sau, dimpotrivă, subtil diplomat, procedând cu mult tact în relațiile cu autoritățile princiare şi cu cele ale bisericii calvine, el pare să nu fi cedat, în principiu, punând în aplicare doar pri-

---

[164] Ilarion Puşcariu, *Metropolia românilor ortodocşi din Ungaria şi Transilvania*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Archidiecesane, 1900, p. 13.

[165] A. Bunea, *Vechile episcopii*, p. 94.

[166] Mai timpurie decât scrisoarea din 2 decembrie 1648, având autograful său (cf. Iorga, SD, IV, p. 28; Lupaş, DIT, p. 245), este o adnotare din 1646 de pe *Evanghelia învățătoare*, Mănăstirea Dealu, 1644, păstrată la BAR Cluj, cota CRV 277, unde apare aceeaşi semnătură a lui Simion Ştefan; vezi Eugen Pavel, *Lecturi şi glose din trecut*, în „Biblioteca şi învățământul", VII, 1983, p. 86; idem, *Pentru un corpus al însemnărilor manuscrise româneşti*, în CL, XXXIV, 1989, nr. 1, p. 55–56.

[167] M. Păcurariu, *art. cit.*, p. 1207; idem, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, p. 66–67.

[168] Lupaş, DIT, p. 218–223.

ma condiție care i-a fost impusă, aceea ca preoții să predice Sf. Scriptură numai în româneşte. Nu se ştie sigur dacă a fost hirotonit arhiereu, după tradiție, în Țara Românească, N. Iorga negând prezența sa la Târgovişte[169], spre deosebire de Ştefan Meteş care crede că a fost sfințit de către mitropolitul Teofil[170].

În ceea ce priveşte identitatea lui Simion Ştefan, s-au făcut mai multe presupuneri, unele destul de neîntemeiate şi chiar fanteziste. În 1925, N. Iorga lansa ideea identificării acestuia cu Simion Dascălul, interpolatorul cronicii lui Grigore Ureche[171]. Istoricul încearcă ulterior chiar să demonstreze aceasta, susținând că Simion Ştefan a ajuns mitropolit al Transilvaniei cu ajutorul lui Vasile Lupu, după care aduce, în final, argumente în ceea ce priveşte apropierile de idei şi de cuvinte detectabile în scrierile celor doi protagonişti[172]. Această paralelă forțată va fi preluată şi de către I. Şiadbei, convins că autorul traducerii cronicii lui Grigore Ureche, care ar fi fost scrisă mai întâi în latină, nu este nimeni altul decât mitropolitul Simion Ştefan, aflat prin Moldova între 1642–1643. Şi de data aceasta se fac comparații, forțate însă, între textul cronicii moldoveneşti şi prefața *Noului Testament* din 1648[173]. Cu toate reacțiile de respingere pe care le-a stârnit această ipoteză, ea a continuat să fie îmbrățişată, fără argumente în plus, şi de către T. Racotă[174], Şt. Meteş[175] sau, mai recent, de I. Iliescu[176]. După primele critici ale acestei supoziții nefondate[177], discuția este

---

[169] Iorga, *Istoria bisericii*, I, p. 336.

[170] Şt. Meteş, *op. cit.*, p. 201; M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, p. 67.

N.B. *Condica sfântă a Mitropoliei Ungrovlahiei* nu acoperă această perioadă, ierarhii de la Bălgrad atestați că au fost hirotonisiți fiind Ioasaf, Sava, Varlaam, Teofil şi Atanasie; doar despre predecesorul lui Simion Ştefan, Ilie Iorest, există mărturii că ar fi fost sfințit după vechea datină; cf. Iorga, SD, IV, p. 215; Şt. Meteş, *op. cit.*, p. 197.

[171] N. Iorga, în „Revista istorică", XI, 1925, nr. 4–6, apr.-iun., p. 115.

[172] N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VI, *Monarhii*, Bucureşti, Imprimeria Națională, 1938, p. 190–193; vezi şi „Revista istorică", XXV, 1939, p. 379.

[173] I. Şiadbei, *Cercetări asupra cronicilor moldovene*, Iaşi, Tipografia Alexandru A. Terek, 1939, p. 31–34.

[174] Tuliu Racotă, *Mitropolitul Simion Ştefan al Bălgradului, adnotator al Cronicii lui Grigore Ureche, şi relațiile sale cu calvinii*, în „Transilvania", 73, 1942, nr. 2–3, p. 136–148; idem, *Mitropolitul Simion Ştefan*, în „Revista teologică", 36, 1946, nr. 7–8, p. 384–387; nr. 9–10, p. 420–428; nr. 11–13, p. 482–492.

[175] Şt. Meteş, *Emigrări româneşti din Transilvania în secolele XIII–XX*, ed. a II-a revăzută şi adăugită, Bucureşti, Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, 1977, p. 334.

[176] I. Iliescu, *Considerații asupra gloselor din „Noul Testament" de la Bălgrad*, în AUT, II, 1964, p. 23–24.

[177] Vezi recenzia lui C.A. Stoide la cartea lui I. Şiadbei, în „Revista istorică română", XI-XII,

reluată de către I. C. Chițimia, care face o distincție clară între „umilul" diac Simion Dascălul, simplu copist cu „mari năzuințe", un falsificator stângaci, şi vlădica Simion Ştefan. Acesta din urmă nu a fost un om de cultură polonă, iar presupusa lui trecere prin Moldova nu a lăsat nicio urmă. În ceea ce îl priveşte pe Simion Dascălul, acesta ar fi trebuit să ia cu sine în Transilvania măcar o copie din versiunea sa, cu care să-şi aroge, potrivit orgoliului său, un merit[178]. Aceeaşi divergență a datelor documentare privitoare la cele două personalități o constată şi D. Velciu, care sesizează chiar o opoziție flagrantă între ele[179].

Rămâne singulară încercarea de a-l identifica pe Simion Ştefan cu popa Simion din satul Zagra, fiul popii Ştefan, descendența viitorului mitropolit din părțile Năsăudului fiind sugerată, destul de tentant, la prima lectură, pe baza unei însemnări dintr-un manuscris slavon cuprinzând un *Tetraevanghel* şi, parțial, *Faptele Apostolilor*[180].

Ierarhul ardelean apare, aşadar, într-o ipostază nu îndeajuns de clarificată în istoriografie, fiind receptat, deseori, din perspective contradictorii. Într-un interval relativ scurt, N. Iorga îşi modifică radical unghiul de vedere asupra personalității lui Simion Ştefan. Astfel, în 1902, el afirma că „buna orânduială, limba clară, populară, cu caracter general a acestor tipărituri, dintre care ştim că a revăzut pe cea din urmă [*Psaltirea* din 1651], ne înfățişează pe Vlădică supt o lumină ceva mai bună, măcar ca scriitor şi om de carte"[181]. Peste doi ani, însă, istoricul crede că „mitropolitul însuşi nu era un cărturar, cu toate că ştia să scrie foarte limpede limba sa; a fost călugăr în mănăstirea de lângă Mitropolie, el n-avuse unde să capete ştiința de slavoneşte şi greceşte pe care de o bucată de vreme o aveau aceia dintre prelații români ce se socoteau învățați"[182]. Acest verdict, pripit sau chiar prea dur, a devenit, treptat, un loc comun în istoriografia românească, unde vor prolifera supozițiile privitoare la instrucția

1941–1942, p. 415–416; Dan Simonescu, *Spiritul critic în istoriografia veche românească*, Bucureşti, Tip. „Carpați", 1943, p. 10.

[178] I. C. Chițimia, *Probleme de bază ale literaturii române vechi,* Bucureşti, Ed. Academiei, 1972, p. 262.

[179] Dumitru Velciu, *Grigore Ureche*, Bucureşti, Minerva, 1979, p. 201–204.

[180] Francisc Kiss, *Informații privitoare la Simion Ştefan*, în „Steaua", XXXI, nr. 3, martie 1980, p. 52, 64. Un *Tetraevanghel* slavon (ms. sl. 30), cu o însemnare a popii Simion din Zagra, se află în prezent în colecțiile BAR Cluj.

[181] Iorga, *Sate şi preoți*, p. 59.

[182] Idem, *Ist. lit. religioase*, p. 172; idem, *Ist. lit. rom.*, I, p. 282.

îndoielnică a „ereticului" mitropolit de la Bălgrad[183]. Alți istorici ai bisericii ortodoxe nu acceptă însă ideea că mitropolitul ardelean ar fi putut fi un ignorant, care să patroneze o asemenea lucrare de anvergură fără să se implice efectiv în realizarea ei şi să o acrediteze pentru a fi receptată în mod corespunzător în mediile culturale româneşti. Nu putem afirma însă cu certitudine dacă mitropolitul ardelean era atât de familiarizat cu marile limbi de cultură ale timpului sau dacă formația sa umanistă îl plasa în aceeaşi familie de spirite cu un Petru Movilă, Constantin Cantacuzino, Spătarul Milescu sau Dimitrie Cantemir, care, fiecare în parte, au probat, cu propriile opere, un profil intelectual irefutabil[184]. Stilul encomiastic adoptat în unele lucrări este inoperant, după cum nici diminuarea poziției sale sau a gradului de educație nu are o susținere solidă. În capitolele următoare, vom comenta alte aspecte care se degajă din conținutul predosloviilor *Noului Testament* (1648) şi ale *Psaltirii* (1651), precum şi din relevarea izvoarelor utilizate, pe baza unor elemente de critică textuală. Numai lărgind spectrul de investigație a acestei problematici vom putea să identificăm noi repere privind patronajul cultural şi contribuția cărturarilor ardeleni la elaborarea monumentelor literare de la mijlocul secolului al XVII-lea.

Discuția referitoare la comanditarii care au sprijinit realizarea acestor ediții nu este însă încheiată. Prestigiul mitropolitului Simion Ştefan, ca şi al anturajului său cărturăresc nu sunt deloc ştirbite dacă vom lua în considerare rolul jucat în pregătirea şi supravegherea muncii de editare a textelor de către exponenți ai bisericii calvine şi ai curții princiare. Pe lângă fondurile care au rezultat în urma subscripției lansate, printre preoții ortodocşi, în 5 august 1643, s-a adăugat şi contribuția efectivă a principelui ardelean, căruia Simion Ştefan îi recunoaşte, în prima predoslovie a *Noului Testament*, meritul de a fi adus „meşteri streini de ne-au făcut tipografie", a căror plată s-a efectuat din „vistiariul" domnesc. La rândul său, superintendentul calvin Ştefan Geleji Katona a intrat în legătură cu traducătorul inițial, ieromonahul Selivestru, desigur prin intermediul lui Meletie Macedoneanul, pe care îl sprijinise, în 1640, la candidatura pentru scaunul vlădicesc. Dar demersurile sale pentru publicarea unei

[183] Cartojan, *Istoria*, p. 184; Ciobanu, *Istoria*, p. 190; G. Țepelea, *Pentru o nouă istorie...*, p.156.

[184] Cf., de exemplu, Petru Bogdan, *Considerații generale asupra Noului Testament de la Bălgrad (1648) al Mitropolitului Simion Ştefan*, în MB, XXIII, 1973, nr. 10–12, p. 636–647; Mihai Plătică, *Noul Testament de la Bălgrad şi personalitatea Mitropolitului Simion Ştefan*, în „Glasul bisericii", XXXII, 1973, nr. 11–12, p. 1349–1358.

versiuni îmbunătățite a *Noului Testament* nu credem că s-au oprit aici. Tot lui îi aparțin, în bună parte, aşa cum indică documentul menționat, decizia de a se folosi drept sursă de referință o versiune grecească, precum şi apelarea, de comun acord cu Simion Ştefan, la izvoare latine şi maghiare pentru confruntarea şi revizia textului. De altfel, Geleji îşi câştigase deja, în epocă, renumele unui teolog învățat, fiind autorul mai multor exegeze, printre care şi unele consacrate studiului Noului Testament[185]. Dincolo de intențiile sale mărturisite de prozelitism, ale căror efecte se regăsesc, destul de palid, doar la nivelul textelor complementare ale celor două ediții, implicarea sa în această acțiune de mare rezonanță în spațiul românesc premodern s-a dovedit benefică. Oricum, aceste premise care au impulsionat munca de editare ar fi rămas sterile dacă în mediul ortodox românesc nu ar fi existat potențialul necesar în vederea înfăptuirii lucrărilor propuse. Se poate afirma, într-adevăr, că publicarea *Noului Testament* este rezultatul confluențelor dintre programul Reformei vizând emanciparea limbii materne şi deschiderea spre limba națională a ortodoxiei, cartea nefiind concepută de vreo „elită calvină românească, ci de cărturari ortodocşi, receptivi la tradiții şi modernitate, dornici să înnoiască credința”[186].

4.4. Tipografii *Noului Testament* şi ai *Psaltirii* au fost considerați, multă vreme, necunoscuți, la fel ca traducătorii. O notiță consemnată de V. Popp, în 1838, a trecut aproape neobservată, cu toate că dezvăluia numele unuia dintre meşterii chemați de mitropolitul ardelean la Alba Iulia, cu patru ani înainte de apariția tipăriturii din 1648[187]. Publicat de C. Muş-

[185] Între 1636–1649, episcopul Geleji Katona István publică un *Gradual*, cuprinzând şi Psalmii lui David (alcătuit în colaborare cu Keserüi Dajka János), apoi o gramatică în limba maghiară şi alte exegeze, între care două masive tomuri, în latină, cu titlul *Praeconium Evangelicum*, apărute la Alba Iulia în 1638–1640.

[186] Miskolczy Ambrus, *Sub semnul Reformei?*, în *„Europa–Balcanica–Danubiana–Carpathica. Annales”*, 1995, 2A, p. 207; cf. şi studiul introductiv al lui Virgil Cândea, *Noul Testament în limba română ca act de spiritualitate şi cultură*, p. 41–56, la reeditarea *Noului Testament*, în 1988, sub auspiciile Episcopiei Ortodoxe Române a Alba Iuliei, în care exegetul respinge categoric orice influență venită din partea unei spiritualități eterodoxe, actul de cultură din 1648 fiind pus în exclusivitate pe seama cărturarilor ardeleni şi munteni şi având ca „autor moral” pe Simion Ştefan.

[187] Popp, *Disertație*, p. 23; reproducem, pentru comparație, textul însemnării, în forma tradusă şi transcrisă de autor: „Fac de ştire eu, Stefan Tipograful, cum că am zăbovit o noapte şi o zi jumătate în casa protopreazviterului Radul, în sat Şinca (în districtul Făgăraşului), când am mers din Țara Românească la Bălgrad, la Arhiepiscopul şi Mitropolitul Ardealului, Ştefan, în zilele lui Gheorghie Rakoți, prințul Ardealului. 1644”.

lea, în cadrul unui catalog de cărți și manuscrise, textul însemnării se află pe un *Parimiar* românesc, de la începutul secolului al XVII-lea, păstrat în Biserica Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului. Iată traducerea însemnării ologrefe, aflate pe f. 21: „Să fie ştiut când am fost eu, Ştefan tipograf, în satul Şinca şi am petrecut noaptea şi dimineața în casa preotului Radul, venind din Țara Ungrovlahiei şi mergând la Bălgrad, în zilele lui Rákóczy Gheorghi, craiul Ardealului, în vremea preasfințitului arhiepiscop Ştefan, mitropolitul Ardealului, în anul de la facerea lumii 7153, iar de la naşterea lui Hristos 1644. Şi atunci se pregătea craiul de oaste, să meargă să se bată cu împăratul nemțesc”[188].

Menționat tangențial de unii autori[189], pe baza lucrării lui V. Popp, tipograful care efectua această călătorie în toamna anului 1644 a fost identificat în persoana lui Ştefan din Ohrida, destul de activ în tipografiile de la Govora şi Câmpulung între 1638 şi 1643[190]. Precizăm că numele său apare în epilogurile *Psaltirii slavone cu Ceaslov* (1638–1641) de la Govora, apoi, împreună cu cel al lui Meletie Macedoneanul, în *Pravila* de la Govora, din 1640, pentru ca la sfârşitul *Antologhionului* slavon de la Câmpulung, din 1643, să se autointituleze, pentru prima dată la noi, tipograf, alături de Ioan Kunotovici, drucar rus. Ieromonahul Ştefan a deprins meşteşugul tiparului pe lângă mentorul său, Meletie Macedoneanul, fiind trimis, împreună cu ieromonahul Nectarie Pelagoneanul, să aducă de la Kiev tiparnița dăruită de mitropolitul Petru Movilă. Evenimentul este menționat în cuprinsul predosloviei semnate de Matei Basarab la prima tipăritură munteană din secolul al XVII-lea, *Molitvenicul* slavon de la Câmpulung, din 1635, unde se fac referiri la acel tipograf, „feciorul nostru, credinciosul Ştefan, numit Sprinten-la-mers (*otroka našego věrna Stefana Brŭzohodca*)”[191]. Aceste date sunt interpretate greşit de către Pavel Binder, care susține că tipograful Ştefan din Ohrida (c. 1610–1670) ar fi fost fiul lui Meletie Macedoneanul, stabilind chiar o legătură mai extinsă

[188] Cf. Candid C. Muşlea, *Biserica Sf. Nicolae din Şcheii-Braşovului*, vol. I (1292–1742), Braşov, Institutul de Arte Grafice „Astra”, 1943, p. 271; pentru reproducerea textului slavon şi unele corecturi la traducerea inițială din catalogul menționat, vezi Ion-Radu Mircea, *O veche traducere românească: Parimiarul de la Braşov*, în LR, XXXI, 1982, nr. 6, p. 481–483.

[189] Şt. Meteş, *Mănăstirile româneşti*, p. CXVI; M. Păcurariu, *Legăturile Bisericii Ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească şi Moldova în secolele XVI–XVIII*, Sibiu, 1968, p. 107, nota 527 (extras din MA, XIII, 1968, nr. 1–3).

[190] Pavel Binder, *Din istoria legăturilor tipografice dintre Țara Românească şi Transilvania. Ştefan, tipograful Noului Testament din Alba Iulia (1644–1648)*, în LR, XXIII, 1974, nr. 3, p.245–248.

[191] Vezi BRV, IV, p. 183–185.

de rudenie, potrivit căreia Ştefan ar fi tatăl lui Mihai Iştvanovici, tipograful care va activa şi la Bălgrad în 1699. Surprinzătoare, într-un fel, această schiță genealogică nu ni se pare plauzibilă, cel puțin în prima ei parte. În pasajul respectiv din predoslovie, Matei Basarab îl numeşte pe Ştefan „feciorul" (*otrokŭ)*, denumire curentă în epocă pentru ucenicii care deprindeau meşteşugul într-o tipografie. O asemenea paternitate pusă pe seama egumenului Meletie, fost călugăr la Mănăstirea Zografu din Muntele Athos, care învățase apoi meşteşugul tiparului la Kiev, nu are, aşadar, nicio bază reală de susținere. Cea de-a doua aserțiune se sprijină numai pe corespondențele de ordin onomastic care se pot stabili pe filiera Ştefan–Iştvanovici, fapt ce ne determină să o acceptăm cu rezerve. Cât priveşte prezența tipografului Ştefan, în continuare, la Bălgrad, şi după ianuarie 1648, aceasta poate fi luată în considerare, ceea ce înseamnă că este posibilă participarea sa la imprimarea *Psaltirii* din 1651. Perioadele extrem de întinse în care P. Binder plasează tipărirea celor două cărți, care ar fi durat, datorită volumului lor, câte patru ani, *Noul Testament*, între 1644–ianuarie 1648, şi *Psaltirea*, între 1648–decembrie 1651[192], nu sunt deloc motivate. Sosit la Bălgrad în toamna anului 1644, Ştefan din Ohrida a fost angrenat, mai întâi, în operațiile pregătitoare dinaintea tipăririi propriu-zise. Este atestată documentar procurarea, abia la începutul anului 1646, a materialului necesar turnării unei garnituri de litere, iar tipărirea cărții de către câțiva meşteri experimentați nu putea dura mai mult decât un an.

Un alt meşter tipograf, necunoscut până nu demult, apare menționat într-o însemnare manuscrisă de pe un exemplar din *Noul Testament*, cartea aflându-se la sfârşitul secolului al XVII-lea în posesia Mitropoliei Bălgradului, după care ajunge la Mănăstirea Bicsadului[193]. Textul adnotării de pe fila 192^{v} este următorul: „Eu <...>[194] Gheorghie Rusu din Săbiia[195], <cu> capu cât de purcel, fiind tipograf cu ceialalți frați, anume Simion Stefan, cu ajutoriul lui Dumnezeu am silit de <o> am tipărit" (planşa VI). Pe lângă atestarea numelui acestui tipograf transilvănean, cu o prestație singulară, este consemnată şi participarea mai multor „frați" la tipărirea *Noului Testament*, între care şi Simion Ştefan. Dacă

[192] P. Binder, *art. cit.*, p. 247.

[193] Cartea se păstrează în prezent în Biblioteca Episcopiei Ortodoxe Române din Oradea; cf. Florian Dudaş, *Carte veche românească în Bihor*, Oradea, Muzeul Țării Crişurilor, 1977, p. 73.

[194] Facsimilul prezintă lipsuri şi porțiuni greu lizibile.

[195] Cf. lecțiunea lui Fl. Dudaş: *Sibiel*.

am interpreta *ad litteram* acest text, ar trebui să-i atribuim mitropolitului ardelean şi calitatea de tipograf, meşteşug pe care l-ar fi putut deprinde în mănăstirea de la Bălgrad, între anii 1640–1642, în compania dascălului Dobre. De altfel, înalți ierarhi, precum Antim Ivireanul sau Mitrofan, au exercitat şi meseria de tipograf în mod strălucit. Numele lui Simion Ştefan putea fi amintit, pe de altă parte, doar cu intenția de a i se recunoaşte meritele organizatorice care i-au revenit în coordonarea lucrării. Calitatea de tipograf a lui Simion Ştefan putem să o acceptăm, oricum, în mod ipotetic.

Cel de-al patrulea tipograf care pare să fi luat parte, efectiv, în această perioadă, la imprimarea *Noului Testament* şi a *Psaltirii* este logofătul Dumitru. Numele său apare menționat, de asemenea, în cadrul unor însemnări olografe de pe filele de manuscris ataşate la sfârşitul unui exemplar al *Psaltirii* din 1651. Iată notițele pe baza cărora a fost identificat acest tipograf: „Scris-am eu, diiac Dumitru logofet, carele tipăreşte cărți". În continuare, scris cu o altă mână: „Cinstită mâna sfinției tale, Dumitre, am auzi*t* că eşti tipăritoriu*l* cărțilo*r* din Mitropoliia Belgradului. Şi au fost mitropolitului chirio chir mafteloghiia <...> Dumitru din Persița"[196] (planşa VII). Cartea a circulat, începând din secolul al XVIII-lea, în zona Țării Hațegului, fiind semnalată, prin intermediul altor însemnări manuscrise pe care le conține, în satul Reea[197].

Autenticitatea unora dintre însemnările de pe acest exemplar ar putea fi pusă la îndoială datorită unor neconcordanțe între perioada în care a activat logofătul Dumitru şi redactarea manuscrisului anexat cărții. Cele 17 file manuscrise, trei fiind dispuse înaintea textului tipărit, iar 14 file la sfârşitul acestuia, aparțin copistului Fănicul din Râu-Bărbat, care notează în final: „Mâna mea păcătoasă, a robului lui Dumnezeu, erei Fănicu*l* din Râu*l* Bărba*t*, 1722, apri*l* 26. Am scris popei Filip din Răia aceste rugăciuni să să spăsească. Amin". Întrucât filele de manuscris aparțin aceluiaşi stoc de hârtie, am putea deduce că însemnările scrise de Dumitru logofăt sau referitoare la persoana sa sunt posterioare datei la care s-a redactat ma-

[196] Exemplarul se află la BAR Bucureşti, cota CRV 60, dublet 1; cf. Rodica Popescu, *Tipărituri de la Bălgrad în colecțiile Bibliotecii Academiei*, în „Apulum", XVIII, 1980, p. 259, care transcrie parțial aceste însemnări, ilizibile în unele pasaje datorită ştergerii ulterioare cu cerneală neagră.

[197] Unele însemnări – nu şi cea privitoare la logofătul Dumitru – au fost reproduse şi de Iacob Radu, *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului*, Lugoj, Tipografia „Gutenberg", 1913, p. 430.

nuscrisul. Şi totuşi nu toate însemnările ar putea fi suspectate de contrafacere sau să fie socotite simple încercări de condei. Adnotările atribuite lui Dumitru apar şi pe alte file, în primul rând chiar pe forzaţul anterior al cărţii: „Scris-a*m* eu, Dumitru ot Răia". Aceeaşi mână reia autograful şi pe forzaţul posterior al cărţii: „Scris-am eu, Dumitru ot Răia". Pe fila 2^{v} ms., cu o altă grafie, se notează: „Scris-am eu, logofetul Dumitru". O însemnare asemănătoare se află cu un rând mai sus, fiind scrisă de aceeaşi mână: „Scris-am eu, logofătul Miclăuş". Chiar dacă nu îi aparţin toate autografele de pe aceste pagini, logofătul Dumitru pare să se fi bucurat de o oarecare notorietate, numele său fiind evocat de mai multe ori. Oricum, însemnările aflate pe forzaţul cărţii sunt anterioare redactării filelor manuscrise, iar calitatea de tipograf care i se atribuie lui Dumitru în alte adnotări, mai târzii, se bazează, desigur, pe datele păstrate în tradiţia locală.

Logofătul Dumitru nu este un personaj necunoscut în mediile ortodoxe de la Bălgrad. În 5 octombrie 1640, el se afla într-o solie la Braşov, împreună cu Ianoş diacul[198], interesat, probabil, încă de la acea dată, de funcţionarea tipografiei. Logofătul Dumitru va fi menţionat apoi în decretul dat de principele Mihail Apafi, în 24 mai 1667, prin care este însărcinat, alături de ceilalţi ctitori, respectiv împreună cu protopopii Ioan Zoba din Vinţ şi Toma Topai din Bălgrad, precum şi cu un alt mirean, Gheorghe Chira, să preia şi să gestioneze veniturile mitropoliei ortodoxe în vederea înfiinţării unei şcoli şi a unei tipografii, cu scopul de a tipări „cărţi folositoare în limba română" [199]. El este unul dintre cei dintâi componenţi ai instituţiei juraţilor şi „titorilor" (*curatores eclesiae*), organizată sub influenţă calvină[200], dar care corespundea consistoriului episcopesc, conform dreptului canonic răsăritean. Poziţia sa privilegiată în cadrul dregătoriilor arhiereşti este consemnată şi în *Zaconicul* Mitropoliei Bălgradului, unde numele logofătului Dumitru apare între „titorii adevăraţi şi giuraţi"[201] care au fost numiţi în timpul mitropolitului Sava

[198] Iorga, SD, IV, p. 215.

[199] *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*, vol. XIV, 1889, p. 267–268; Şt. Meteş, *op. cit.*, p. 280. Reproducem documentul integral, în traducere, în paragraful 6.1.

[200] Vezi Alexandru Grama, *Instituţiile calvineşti în biserica românească din Ardeal*, Blaj, Tipografia Seminarului Arhiedecezan, 1895, p. 121–160 (cu referire la logofătul Dumitru, p. 154); V. Mangra, *Mitropolitul Sava II Brancovici (1656–1680)*, Arad, Tiparul Tipografiei Diecezane Gr.-Române, 1906, p. 92–93.

[201] *Zaconic ce să zice Cartea legilor* (ms. rom. 211 BAR Cluj), f. [1]^{r}; cf. şi Cipariu, *Acte*, p. 258. În rândul ctitorilor menţionaţi anterior intervenise o singură schimbare, şi anume Gheorghe Chira este înlocuit cu Groza Miclăuş din Bălgrad.

Brancovici, fără a mai fi însă prezent şi între ctitorii din anul 1680. Prestigiul pe care şi-l câştigase s-a datorat, credem, şi activității de tipărire pe care o desfăşurase la Bălgrad până la acea dată, el fiind, aşa cum reiese din însemnarea manuscrisă de mai sus, unul dintre tipografii *Noului Testament* din 1648 şi ai *Psaltirii* din 1651[202]. Încercarea de a-i plasa activitatea tipografică desfăşurată la Bălgrad într-o fază mai târzie, după 1680, socotindu-l unul dintre ucenicii lui Daniil, tipograful *Sicriului de aur*, din 1683[203], nu are nicio justificare. Dimpotrivă, rangul pe care îl ocupa nu putea fi compatibil cu postura de ucenic cvasianonim într-o tipografie, mai ales că funcția de logofăt o deținea încă din 1640. Aflat în rangul al doilea între „boieriile" arhiereşti, aşa cum se specifică în *Îndreptarea legii*, din 1652, logofătul avea atribuții specifice între oficialii bisericii ortodoxe, fiind şi păstrătorul sigiliului episcopal[204]. În ceea ce priveşte ctitorii, preoți şi mireni, aceştia erau aleşi în Transilvania de soborul mare, după care erau confirmați de către principe[205]. Logofătul Dumitru rămâne, în mod cert, alături de ieromonahul Ştefan, de Gheorghe Rusu şi, prezumtiv, de mitropolitul Simion Ştefan, unul dintre tipografii care au activat la Bălgrad la mijlocul secolului al XVII-lea, dând la iveală monumentele literare cele mai semnificative aparținând acestui centru cultural. Vom încerca să schițăm, în paragraful consacrat tehnicii şi artei tipografice, atribuțiile şi specializările pe care le-ar fi putut avea aceşti meşteri în procesul de imprimare a *Noului Testament* şi a *Psaltirii.*

Referitor la acei „meşteri streini" aduşi în această perioadă la Bălgrad, după cum se aminteşte în cea dintâi predoslovie a *Noului Testament*, s-a presupus că ei ar fi ruşi[206], fără a se argumenta însă o asemenea aserțiune. Desigur, cel puțin pe sârbul Ştefan din Ohrida l-am putea asimila acelei categorii de meşteri chemați la Bălgrad din Țara Românească sau din alte zone, deşi nu ar fi exclus să nu fi fost singurul solicitat la lucrările respective din afara provinciei, ceilalți tipografi cu care a conlucrat fiind oricum localnici. O eventuală participare la imprimarea *Noului Tes-*

---

[202] Vezi şi Eva Mârza, Iacob Mârza, *Alba Iulia, important centru tipografic românesc. Locul apariției Noului Testament, 1648*, în *Noul Testament* (reed.), Alba Iulia, Editura Episcopiei Ortodoxe Române, 1988, p. 100; I. Mârza, *art. cit.*, p. 522–523.

[203] Cf. V. Ecsedy Judit, *Cirill betűs könyvnyomtatás a 17. századi Erdélyben*, în MKSz, 110, 1994, nr. 2, p. 168; Eva Mârza, *Din istoria tiparului românesc*, ed. cit., p. 84.

[204] Al. Grama, *op. cit.*, p. 150.

[205] *Ibidem*, p. 123.

[206] Gabriel Ştrempel, *Sprijinul acordat de Rusia tiparului românesc în secolul al XVII-lea*, în SCB, I, 1955, p. 40.

tament şi a *Psaltirii* a lui Martin Maior[207], tipograful *Catehismului calvinesc* din 1648, precum şi al altor tipărituri cu caractere latine scoase la Alba Iulia în această perioadă, este exclusă, neavând nicio mărturie despre familiarizarea sa cu tiparul chirilic.

4.5. Realizarea ediției cvasicritice a *Noului Testament*, în 1988, sub egida Episcopiei Ortodoxe Române a Alba Iuliei, a pus în evidență, totodată, un număr de 36 de deosebiri între exemplarele studiate, ceea ce a permis să se stabilească existența a două tiraje. Cel de-al doilea tiraj, în care s-au corectat unele forme şi cuvinte şi s-au adoptat chiar noi variante de traducere, este ilustrat doar printr-un singur exemplar, aflat în Biblioteca Sfântului Sinod. Pornind de la aceste deosebiri, redate în paralel în *Nota asupra ediției*[208], am analizat, comparativ, nouă exemplare din ediția princeps a *Noului Testament*, aflate la BCU Cluj, pe care le-am notat cu A (exemplarul de bază) şi cu D_1–D_8 (dubletele). Am constatat, în general, că revin aceleaşi diferențieri între unele exemplare şi altele, fără însă o convergență care să probeze o grupare distinctă a acestora în două sau mai multe tiraje. Vom trece în revistă aceste redactări diferite, datorate unor intervenții efectuate, în decursul tipăririi, doar pe o parte dintre coli. Vom face, de asemenea, câteva observații de critică textuală, cu sesizarea unor inconsecvențe apărute în alcătuirea ediției moderne[209]. Exemplarele pe care nu le vom menționa prezintă lipsuri în porțiunea respectivă. În unele situații, ne vom raporta la contextele respective din *Tetraevanghelul* lui Coresi şi din *Biblia* de la Bucureşti.

Prima corectură care se întâlneşte pe toate exemplarele din eşantionul analizat se află la f. 12^{v} (Mt 10, 2–3)[210], unde peste textul inițial, având omisiunea *Toma şi Matei vameşul, Iacov, feciorul lui Alfeiu*, s-a lipit un ştraif cu cele două versete reculese. Am sesizat însă în acest pasaj două maniere diferite în ceea ce priveşte segmentarea rândurilor şi în dispunerea slovelor suprascrise, reprezentate, pe de o parte, de exemplarele A, D_1,

[207] Cf. V. Ecsedy Judit, *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637–1658) és utóélete*, în OSzKÉvk, 1978 (1980), p. 331–333.

[208] Ed. cit., p. 107. Pentru semnalarea unor diferențe între exemplare, vezi şi Eva Mârza, Doina Dreghiciu, *Cartea românească veche în județul Alba, secolele XVI–XVII. Catalog*, Alba Iulia, 1989, p. 29; Eva Mârza, *op. cit.*, p. 43, nota 105.

[209] A se vedea în acest sens şi recenzia lui Alexandru Mareş, în LR, XXXIX, 1990, nr. 2, p. 157–160.

[210] Pentru cărțile Vechiului şi Noului Testament sunt utilizate abrevierile curente.

D_3, D_4, D_7, D_8, iar, pe de alta, de exemplarele D_2 şi D_6, în care, de exemplu, *i* suprascris este înlocuit prin chendimă.

La f. 31^r (Mt 24, 2), în A, D_1, D_2, D_3, D_7, apare: *nu va rămânea acicea piatră spre piatră*; cf. şi: *n-ară sta acicea piatră spre piatră* (CT); *nu va rămânea acicea piatră pe piatră* (BB). În exemplarele D_4, D_6, D_8, ultimul termen este sub forma *piatra*, soluție adoptată, în mod arbitrar, şi în ediția 1988.

Trimiterea marginală de la f. 43^v (Mc 2, 26) este redată corect (*Ishod* 29, 33) în D_1, D_6, iar în A, D_2–D_5, D_7, D_8, prin *Ishod* 29, 35. Şi aici editorii procedează confuz, specificând concordanța corectă în *Nota asupra ediției*, dar făcând în text altă precizare: *Ishod* 29, 35 (tipărit 33).

Există apoi o deosebire în glosa de la f. 50^r (Mc 7, 11): *ei zicea că foloseaşte şi părinților*, în D_1, D_3, D_{5-8}, iar în A, D_2, D_4 este interpolată negația *nu foloseaşte*.

La f. 57^v (Mc 12, 28), diferența este între formularea *carele auzise pre ei*, din D_1–D_6, la fel şi în ed. 1988, şi forma incorectă *auzit* din exemplarele A şi D_7.

Două variante de traducere apar la f. 66^v (Lc 1,39): *mearse în al susurile*, redactare întâlnită în D_1, D_4, D_7, D_8, alături de aceea diferită din A, D_2, D_3, D_5, D_6: *mearse în țânutul dealurelor*. Cea dintâi este, desigur, o formulare dintr-o fază inițială; cf. şi: *mearse în sus* (CT); *mearse la munte* (BB). Cu toate acestea, prima variantă este adoptată, tacit, fără nicio mențiune în aparatul critic, în ediția 1988.

La f. 76^v (Lc 7, 29, 34), două lexeme sunt în concurență: *publicanii, publicanilor*, în D_6, preferate tacit şi în ediția 1988, iar, pe de altă parte, *mitarnici, mitarnicilor*, ocurente în A, D_{1-5}, D_{7-8}. Precizăm că în alte contexte, termenul *publicani* este explicat prin *vameşi* (f. 7^v/34) şi prin *mitarnici* (f. 43^r), cu trei glosări succesive.

Soluții diferite de traducere în cele două aşa-zise tiraje sunt semnalate şi la f. 83^r (Lc 11, 7). Prima variantă este adoptată şi în ediția 1988: *porobocii miei cu mine sânt în casă*. În toate exemplarele verificate de noi (A, D_{1-8}) nu am întâlnit decât o a doua soluție: *coconii miei cu mine sânt într-aşternut;* cf. şi: *feciorii miei cu mine sânt în aşternut* (CT); *coconii miei cu mine sânt într-aşternut* (BB). Nici în acest caz, realizatorii ediției moderne nu consemnează în aparatul critic cea de-a doua alternativă, care avea să fie îmbrățişată, întocmai, şi în ediția integrală a *Bibliei* din 1688.

O situație asemănătoare este la f. 84^v (Lc 11, 46), unde, într-un prim tiraj, preluat la reeditare, apare: *întărhați oamenii cu tărhat care nu-i lesne a-l purta, iară voi nece cu un deaget al vostru nu veți să atingeți terhatul*.

Exemplarele pe care le-am consultat (A, D_{1-8}) nu prezintă decât o versiune modificată prin câteva substituiri lexicale: *asupriț oamenii cu greutate care nu-i lesne a o purta, iară voi nece cu un deaget al vostru nu veți să atingeți greutatea;* cf. şi: *încărcați tar pre oameni ce nu e lesne a-l purta şi înşivă cu un deaget al vostru nu vă atingeți de tar* (CT); *încărcați oamenii sarcine cu greu purtate, iară voi cu un deaget al vostru nu veți să atingeți la sarcine* (BB).

O diferențiere intervenită în stadiul de corectură apare pe f. 116^{r} (In 8, 14), unde într-un singur exemplar (D_5) am găsit o modificare constând din reculegerea rândului 4 de jos şi lipirea unui ştraif cu textul corectat. Celelalte exemplare (A, D_{1-4}, D_{6-8}) au corectura introdusă de la început, cu o modificare a rândurilor şi a cuvintelor cu suprascrieri prin reculegerea întregului verset.

Alte deosebiri mărunte apar la f. 117^{r}, In 8, 41: *aveam* (D_3, D_7) — *avem* (A, D_1, D_2, D_{4-6}, D_8, cf. ed. 1988); f. 117^{r}, In 8, 44: *şi tatăl* (D_3, D_7, cf. ed. 1988) — *şi-i tatăl* (A, D_{1-2}, D_{4-6}, D_8); f. 123^{v}, In 13,1: *că să treacă* (D_{6-8}, cf. ed. 1988) — *ca să treacă* (A, D_{1-5}); f. 158^{v}, FAp 17, 24: *mânele* (A, D_3, D_6, cf. ed. 1988) — *mânule* (D_1, D_2, D_4, D_5, D_8); f. 167^{r}, FAp 24, introducere, 3: *Felix, Felixe* (cf. ed. 1988) — *Filix, Filixe* (A, D_{1-6}, D_8); f. 208^{r}, Rom. 2, 27: *care e* (D_4, D_6) — *carea e* (A, D_{1-3}, D_5, D_8, cf. ed. 1988); f. 208^{v}, Rom. 3, 14: *amărăciuni* (cf. ed. 1988) — *amărăciune* (A, D_{1-6}, D_8); f. 211^{v}, Rom. 6, 11: *aşa* (D_4, D_6) — *aşea* (A, D_{1-3}, D_5, D_8; în ed. 1988 este transcris *aşia);* f. 212^{v}, Rom. 7, 11: *amegi* (D_4, D_6, cf. ed. 1988) — *amăgi* (A, D_{1-3}, D_5, D_8); f. 231^{v}, Cor. 9, 26: *voinicesc* (D_2) — *boinicesc* (A, D_1, D_{3-6}, D_8, cf. ed. 1988).

La f. 269^{r}, Colos. 1–6, cu toate că în *Nota asupra ediției* se specifică „eronat" în dreptul formulării *care-a suferit la voi*, ea este preluată în textul ediției din 1988. În toate exemplarele văzute (A, D_{1-6}, D_8) am întâlnit cealaltă redactare: *care-a sosit la voi*; cf. şi: *ce la voi au venit* (CPr.); *care e de față la voi* (BB).

La fel se procedează şi câteva rânduri mai jos (Colos. 1, 15), fiind considerată corectă în notă expresia: *carele-i chipul lui Dumnezău nevăzut*, pe care am consemnat-o în toate exemplarele (A, D_{1-6}, D_8); în textul editat se preferă varianta din primul tiraj: *carele iaste chip Dumnezău nevăzut*. În pasajul următor (Colos. 1, 16), diferența apare între formele *să zidiră* (cf. ed. 1988) — *sânt zidite*, ultima fiind înregistrată în toate exemplarele corectate (A, D_{1-6}, D_8).

Două echivalențe diferite apar şi la f. 269^{v} (Colos. 1, 24): *că umplu rămăşițele scârbelor lui Hristos în trupul mieu* (A, D_{1-3}, D_6) — *şi împlură-mă şi înțeleg patimelor lui Hristos în trupul mieu* D_{4-5}; cf. ed. 1988: *şi umplură-mă).*

În alte două contexte de la f. 270^{v} (Colos. 2, 23; 3, 3), nu am consemnat în niciun exemplar redactarea din primul tiraj, preluat şi în ediția modernă: *să par înțelepție (...) nu în cinste — să par a avea înțelepție (...) nu în vo cinste* (A, D_{1-6}, D_8); *că muriți sânteți* (cf. ed. 1988) — *că morți sânteți* (A, D_{1-6}, D_8).

Diferența care apare la f. 299^{v} (Evr. 11, 7) ridică incertitudini privind succesiunea tirajelor: *cu care corabie păgubi lumea* (D_{3-4}, cf. ed. 1988) — *prin care corabie* (A, D_1, D_2, D_5, D_6, D_8). În cea de-a doua redactare, în acelaşi verset, în rândul 6, apare termenul *credință* corectat cu cerneală neagră, în loc de *d* fiind cules inițial *ț*. În schimb, în prima redactare cuvântul este recules corect.

Alte deosebiri apar la f. 300^{r} (Evr. 11, 18, 31): *despre Isaac* (D_3, D_4, cf. ed. 1988) — *spre Isaac* (A, D_1, D_2, D_5, D_6, D_8); *priimind cu pace iscoadele* (D_3, D_4, cf. ed. 1988) — *priimind în pace iscoadele* (A, D_1, D_2, D_5, D_6, D_8); în prima redactare, forma *iscoadele* este culeasă cu *a* suprascris. La f. 304^{v} (Apoc. 2, 8), nu am întâlnit în exemplarele analizate pasajul recules corect, conform eratei: *scrie-i: „Aşea zice Cel dentâi..."* (cf. ed. 1988), ci numai cel lacunar: *scrie-i Cel dentâi* (A, D_{1-6}, D_8).

Ultimele diferențe consemnate în nota editorilor ediției moderne, cu corecturi în cadrul eratei, apar în toate exemplarele consultate de către noi cu omisiunile respective: f. 306^{v} (Apoc. 4, 3): *carele şădea, El era asămănându-Să pietriei* (cf. ed. 1988) — *carele şădea asămăne-să vedea <rea> lui pietriei* (A, D_{1-6}, D_8); f. 308^{r} (Apoc. 6, 8, 10): *şi cu fierile* (cf. ed. 1988) — *şi fierile* (A, D_{1-6}); *nu vei izbândi pentru sângele nostru* (cf. ed. 1988) — *nu vei izbândi sângele nostru* (A, D_{1-6}).

Analiza diferențelor constatate între tiraje indică o regrupare arbitrară a acestora, în care doar D_4 şi D_6 au mai multe elemente particulare în comun față de restul exemplarelor. Mai mult, în 13 cazuri, întregul eşantion prezintă aceeaşi redactare, astfel încât este inadecvat, credem, să vorbim despre tirajele I şi II. Considerăm că unele coli au fost corectate şi retipărite pe parcurs, în timp ce altele au rămas nemodificate. Aceste deosebiri pot fi puse pe seama mai multor corectori, după cum modul diferit în care s-au recules unele porțiuni de text indică în mod cert cel puțin doi tipografi.

4.6. Tipăriturile lui Simion Ştefan s-au bucurat de un mare prestigiu în decursul timpului. Difuzarea *Noului Testament* pare să nu fi fost prea intensă, de la început, în mediile ortodoxe româneşti. Există ştiri contemporane potrivit cărora în cursul lunii decembrie a anului 1648 s-ar fi

încasat 800 de florini din vânzarea cărții[211]. Dacă avem în vedere faptul că un exemplar din *Noul Testament* era achiziționat în 1649 în Țara Hațegului, de către popa Lascu cel Bătrân din Livadia de sub Coastă, cu 24 de florini[212], rezultă că se vânduseră în acea perioadă doar 30–40 de exemplare. Datorită prețului poate prea ridicat, tirajul *Noului Testament* nu se epuizase nici în următoarele patru decenii de la apariție. La 5 octombrie 1690, baronul Klobusiczky Ferenc îi scria intendentului moşiei princiare de la Ecsed, din Sătmar, Nagy Gergely, solicitându-i să vândă „bibliile valahe", dacă găseşte cumpărător[213]. Nefiind o carte propriu-zisă de cult, *Noul Testament* a cunoscut totuşi o circulație relativ largă, cu precădere în Transilvania, fără a egala însă răspândirea geografică pe care a avut-o renumita *Cazanie* a lui Varlaam. Alături de cele peste 160 de exemplare păstrate din *Noul Testament*[214], difuzarea *Psaltirii* din 1651 a fost mai redusă, fiind identificate până în prezent 44 de exemplare[215].

5. Tipărituri româneşti de inspirație protestantă

5.1. Concomitent cu tipăriturile editate la Bălgrad sub egida lui Simion Ştefan, în anul apariției *Noului Testament* şi în deceniul imediat următor au fost imprimate alte două cărți cuprinzând mărturisiri de credință protestante. Ele se înscriau în acelaşi curent de propagare efectivă a Reformei, sub raport doctrinar, pe care îl ilustraseră anterior *Catehismul* luteran din 1544, *Catehismul* coresian din 1560, *Catehismul* copiat în 1608 de popa Grigore din Măhaci, *Catehismul Marțian*, copiat în jurul anului 1640 în nordul Transilvaniei, şi *Catehismul* de la Presaca, din 1642. Influența luterană a cedat treptat locul, spre mijlocul secolului al XVII-lea, prozelitismului calvin, inclus în politica oficială a curții princiare.

O lucrare reprezentativă de acest gen, apărută la Alba Iulia, este *Catehismul* calvinesc din 1648, tipărit cu litere latine şi ortografie maghiară,

---

[211] Lupaş, DIT, p. 244–246.

[212] Elena Rodica Colta, *Vechi tipărituri româneşti în județul Arad*, în „Ziridava", XII, 1980, p.728.

[213] Vezi „Századok", 1871, p. 718.

[214] Vezi în acest sens Octavian Şchiau, *Cărturari şi cărți în spațiul românesc medieval*, Cluj-Napoca, Dacia, 1978, p. 133; Florian Dudaş, *Vechi cărți româneşti călătoare*, Bucureşti, Ed. Sport-Turism, 1987, p. 158–160.

[215] *Ibidem*, p. 160–161; Iacob Mârza, *art. cit.*, p. 520–525; am adăugat alte două exemplare păstrate în Biblioteca Sf. Sinod din Bucureşti şi, respectiv, în Biblioteca Széchényi din Budapesta.

care reia astfel procedeul inaugurat prin *Fragmentul Todorescu* sau *Cartea de cântece* (c. 1571–1575). Textul are, şi de această dată, o proveniență bănățeană-hunedoreană, fiind tradus din maghiară de către Ştefan Fogarasi, predicatorul Lugojului, după un *Catechismus Palatinus*, revizuit de Johannes Henricus Alstedius[216], care ar fi avut drept model una dintre ediţiile de la Heidelberg[217]. După opinia lui Tamás Lajos[218], Fogarasi ar fi lucrat tot pe baza ediției latino-maghiare a catehismului, alcătuită din 77 de întrebări şi răspunsuri, pe care o utilizase şi Csulay, în 1642. Deşi este o apariție singulară, cartea se înscrie în contextul activității laborioase a bănățenilor în domeniul promovării unei literaturi religioase cu specific reformat, ilustrată prin copiile amplificate realizate după *Cartea de cântece*, tradusă în secolul precedent, sau după originale maghiare apărute după 1600, precum şi prin versificarea unor psalmi. Sunt redactate în această perioadă lucrări de inspirație calvină de către Mihail Halici senior, în jurul anului 1640, la Caransebeş, apoi de Gergely Sándor de Agyagfalva, la Hațeg, în 1642, de un anonim, în 1660, precum şi de Ioan Viski, în 1697, la Sântămăria Orlea şi Geoagiul de Jos, în zona Hunedoarei. *Psaltirea în versuri*, copiată de către acesta din urmă, a fost precedată de o altă traducere din maghiară a psalmilor, anexată la copia din 1660 a *Cărții de cântece*, care a fost atribuită aceluiaşi Ştefan Fogarasi, parohul Lugojului[219].

Tot cu alfabet latin vor fi redactate, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, două importante scrieri lexicografice, având aceeaşi proveniență bănățeană: *Anonymus Caransebesiensis* şi *Lexicon Marsilianum*. Nu sunt străine de influența calvină nici litaniile transcrise, în această perioadă, în chirilică, de copiştii bihoreni Jurju şi Ioan din Luncasprie, sau

---

[216] În forma nelatinizată, Johann Heinrich Alsted (1588–1638), filosof şi teolog german, invitat la Colegiul Academic din Alba Iulia, care, pe lângă diferite lucrări de exegeză biblică, este autorul unor gramatici şi dicționare, cu mai multe reeditări, precum: *Rudimenta linguae Graecae*, Albae Iuliae, 1634; *Rudimenta linguae Latinae*, Albae Iuliae, 1634; *Rudimenta linguae Hebraicae et Chaldaicae*, Albae Iuliae, 1635; *Latium in nuce. Id est, Rudimenta Lexici Latini*, Albae Iuliae, 1635; *Grammatica Latine in usum scholae Albensis*, Albae Iuliae, 1635.

[217] Vezi Iorga, *Ist. lit. rom.*, I, p. 250–251, care îl consideră pe profesorul din Alba Iulia ca autor şi al *Catehismului calvin* din 1642; Meteş, *Istoria bisericii*, p. 394; Drăganu, *Histoire*, p. 45; Juhász I., *op. cit.*, p. 190–191.

[218] *Fogarasi István Kátéja. Fejezet a bánsági és hunyadmegyei ruménség művelődéstörténetéből*, Cluj, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1942, p. 129.

[219] Vezi şi Carlo Tagliavini, *Influences du psautier huguenot de Clément Marot et de Theodore de Bèze dans la littérature roumaine ancienne*, în „Cahiers Sextil Puşcariu", I, 1952, fasc. 1, p. 46; Dragoş Moldovanu, *Psaltirea în versuri a lui Ştefan din Făgăraş (Fogarasi). Comentarii filologice*, în ALIL, XLVII–XLVIII, 2007–2008, p. 29–66.

cântecele şi rugăciunile intercalate de popa Urs din Cotiglet în cuprinsul *Molitvenicelor* sale din 1676 şi c. 1692. În fine, o variantă a psalmilor versificaţi, tot după modelul din *Psalterium Ungaricum* (1607) a lui Szenczi Molnár Albert, copie realizată de Ştefan Istvánházi, în 1703, la Râu de Mori, tot în Ţara Haţegului, completează tabloul literaturii româneşti de inspiraţie protestantă[220].

Încheiată la 18 decembrie 1647, traducerea *Catehismului* calvinesc se înscria în acel curent de recrudescenţă a Reformei, care câştigase prozeliţi printre românii din Banat–Hunedoara încă din prima jumătate a secolului trecut. Traducerea şi tipărirea *Catehismului*, ca şi a cântecelor calvine, de altfel, făceau parte dintre condiţiile impuse tot mai insistent, după 1640, mitropoliţilor ortodocşi de la Bălgrad, pe care şi Simion Ştefan le acceptase în 1643. Cartea nu apărea, însă, doar ca o curiozitate, într-o „tipografie întâmplătoare, unde nu erau decât litere latine şi nu buchii"[221], ci era produsul unei oficine foarte active, în care cele două secţii, respectiv tipografia princiară şi cea mitropolitană, se aflau într-o strânsă conlucrare. Unele elemente de ornamentică comune cărţilor cu caractere latine şi celor cu caractere chirilice din această perioadă *(Noul Testament* şi *Psaltirea)*, sesizabile şi în cadrul *Catehismului* de faţă, dovedesc faptul că tiparniţele respective nu funcţionau izolat. Compoziţional, lucrarea are o structură hibridă, cu o primă foaie de titlu în maghiară, ca şi prefaţa care urmează, după care, la pagina 7, se indică şi titlul în română, pe care îl redăm în grafia originală şi în transcriere interpretativă: *CATECHISMUS, Atsaja ej atsaja: Summa szau Meduha a ulujtej si a kredinciei Christinaszkæ, kuprinsze en Entreberi si Reszpunszuri szkurtæ si ku adeveretury den szkriptura szventæ enterite* [*Catechismus, aceaea îi aceaea: suma sau măduha a uluitei şi a credinţiei creştinască, cuprinsă în întrebări şi răspunsuri scurte şi cu adevărături den Scriptura Svântă întărită*][222]. Titlul era, pentru

[220] A se vedea, în acest sens, N. Drăganu, *Mihail Halici (Contribuţie la istoria culturală românească din sec. XVII)*, în DR, IV, partea a II-a, 1924–1926, p. 86–91; idem, *Un manuscris calvino-român din veacul al XVII-lea*, în *Fraţilor Alexandru şi Ion I. Lăpădatu la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Bucureşti, Imprimeria Naţională, 1936, p. 279–301; idem, *Histoire*, p. 50–52; Ion Gheţie, *Un vechi text literar românesc din secolul al XVII-lea*, în LR, XIV, 1965, nr. 6, p. 697–705; idem, *Evangheliarul de la Sibiu şi textele româneşti scrise cu litere latine şi ortografie maghiară*, în LR, XXVIII, 1979, nr. 2, p. 165–172; idem, *Fragmentul Todorescu...*, în *Texte sec. XVI*, p. 283–284; Mihai Gherman, *Versificaţia în psaltirile calvino-române*, în RITL, 31, 1982, nr. 2, p. 176–182.

[221] Iorga, *Sate şi preoţi*, p. 58.

[222] Singurul exemplar din *Catehismul calvinesc*, provenit din Biblioteca Liceului Reformat din Târgu-Mureş, se păstrează în Biblioteca Teleki din acelaşi oraş. Vezi şi BRV, I, nr. 53, p.

N. Iorga, o mostră care „mărturiseşte îndeajuns de barbaria ortografiei şi a limbii” [223]. Prefața este dedicată comanditarului ediției, Acațiu Barcsai, ban al Lugojului şi al Caransebeşului, viitor principe, care suportase şi cheltuielile de tipărire. Acest mic volum de 48 de file, denumit şi *Biblia mică*, este tipărit de către Martin Maior din Braşov, a cărui prezență este deosebit de activă în tipografia princiară între anii 1647–1658[224]. Imprimarea cărții cu caractere latine, cu ortografia maghiară a traducătorului, este, desigur, rezultatul unei solicitări exprese în vederea difuzării ei în mediile în care erau receptate şi cărțile de cântece calvine. În prefața lui Ştefan Fogarasi se arată şi intenția sa de a încheia traducerea psalmilor în româneşte[225], realizată, probabil, în anul 1660, în anexa *Cărții de cântece*, dar rămasă, inexplicabil, anonimă. Încercarea de a-i atribui, în acest context, traducerea *Psaltirii* din 1651 nu are niciun temei, după cum am precizat în capitolul anterior. În istoriografia maghiară[226] s-a vehiculat ideea că particularitățile de limbă ale *Catehismului* din 1648 ar fi proprii unui străin, ceea ce ar pune sub semnul îndoielii contribuția sa la realizarea altor tipărituri de la Bălgrad. Fogarasi a fost, după părerea noastră, un român bilingv calvinizat, care utiliza un lexic constituit din unele slavonisme (*dodei, dosădi, ispăsenie, milcui, milostivnic, nămesti, pocaanie*), depăşite însă, sub raport cantitativ, de împrumuturile din maghiară, la fel ca în cazul altor texte bănățene (*aldui, aleaniş, alnicie, arădat, băsău, biciluială, bintătlui, celui, chiuzluitură, făgădaş, hasnă, întrâmblător, nemzat, ocă, semeliu, ului, vig*). Chiar dacă unii dintre aceşti termeni apar, după cum vom vedea, şi în tipăriturile chirilice, deosebirile dintre *Noul Testament* din 1648 şi *Psaltirea* din 1651, pe de o parte, şi *Catehismul* din 1648, pe de altă parte, sunt substanțiale sub aspectul limbii, fapt care probează proveniența acestora din medii culturale diferite.

Conceput, în mod clasic, sub formă de întrebări şi răspunsuri, *Catehismul* cuprinde trei părți: *De pre nevoia sau dosada a omului; De pre slo-*

160–164; Veress, BRU, I, nr. 167, p. 81; o ediție facsimilată, însoțită de un studiu, a realizat Tamás Lajos, în 1942.

[223] Iorga, *Istoria bisericii*, I, p. 334.

[224] Acest tipograf, care se mai semna Brassai Major Márton sau Martinus Major Coronensem, imprimă la Alba Iulia peste 40 de cărți în limbile latină şi maghiară; vezi E. Pavel, *Meşteri tipografi bălgrădeni*, p. 305; V. Ecsedy Judit, *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637–1658) és utóélete*, în OSzKÉvk, 1978 (1980), p. 331–335.

[225] *Catechismus*, p. 6; Tamás L., ed. cit., p. 44; BRV, I. p. 162–163.

[226] Juhász István, *A reformácio az Erdélyi románok között*, ed. cit., p. 192; cf. şi Tamás L., ed. cit., p. 15–18.

bozitura omului; De pre dătătură de har către Dumnedzeu a omului slobodzit den nevoia.

Imprimată într-o manieră sobră, adecvată confesiunii pe care o ilustrează, cartea este produsul secției latine a oficinei princiare, având o ornamentică specifică, lucru asupra căruia vom reveni în capitolul consacrat tehnicii şi artei tipografice.

5.2. Cea de-a doua lucrare de prozelitism calvin care apare în această perioadă la Bălgrad este o replică, puțin întârziată, la scrierea cu caracter polemic a mitropolitului Varlaam, intitulată *Cartea carea să cheamă Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc*, publicată în 1645 la Mănăstirea Dealu. Față de *Catehismul* din 1648, noua ediție apărută în 1656 este tipărită cu caractere chirilice, având următorul titlu: *Scutul Catichizmuşului, cu răspunsu den Scriptura Svântă împotriva răspunsului a doao țări fără Scriptură Svântă*[227]. Scrierea a fost redactată, în bună parte, în spiritul confesiunii ortodoxe a patriarhului de la Constantinopol, Chiril Lucaris, tipărită la Geneva (ediția I, în 1629, ediția a II-a, în 1633), în care se făceau unele concesii calvinismului[228]. Autorul prezumtiv al acestei lucrări polemice ar fi acelaşi Gheorghe Csulay, implicat şi în tipărirea *Catehismului* din 1642, care ajunsese acum superintendent[229]. Cât priveşte traducătorul, acesta ar putea fi, după Şt. Meteş, un preot român care „îndrăgise calvinismul din considerații materiale". S-a admis posibilitatea ca scrierea să fi fost redactată de la început în româneşte, presupusul autor putând fi chiar Ioan Zoba din Vinț, dispus încă de pe atunci să se pună în slujba prozelitismului calvin[230], ipoteză mai puțin probabilă. Scrierea este structurată în trei secțiuni: *Scutul Catiehizmuşului*, cu un apendice *Despre icoane; Cuprinsătura şi părțile învățăturei despre credința creştinească, cu întrebări şi răspunsuri den Scriptura Sfântă* (o reluare a ediției din 1642); *Cinul şi învățătură pre scurt de Sfintele Taine, cu care trăiesc creştinii în besareci, să să ştie cum vor trăi cu ele bine după Scriptura Sfântă, cumu-i despre botezu, despre cina Domnului şi despre sfânta căsătorie şi despre despărțeniile*

---

[227] BRV, I, nr. 64, p. 207, IV, p. 201–202; Veress, BRU, I, nr. 182, p. 92; la cererea Academiei Române, G. Bariț va edita lucrarea în 1879; vezi *supra*.

[228] Cf. Hunfalvy Pál, *Az oláh káté*, în „Szazadok", XX, 1886, p. 484–486; Dan Horia Mazilu, *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*, Bucureşti, Minerva, 1976, p. 160–162.

[229] Iorga, *Ist. lit. rom.*, I, p. 283; Meteş, *Istoria bisericii*, p. 400.

[230] Vezi Ana Dumitran, *Raporturile între doctrina protestantă şi doctrina ortodoxă în secolele XVI şi XVII în Transilvania*, în „Acta Musei Napocensis", Istorie, 31/II, 1994, p. 30.

cu ocă direaptă şi de alte lucruri carele-s de lipsă creştinilor[231]. La sfârşitul părții a doua, se precizează că tipărirea s-a încheiat, „în citate, în Belgrad", în 25 iunie 1656. La finele celei de-a treia părți, după indicarea anului, apare scris: „Cor. Gheor. Mol.". Abrevierea a fost întregită de N. Iorga în modul următor: „Correxit Gheor<ghe> Mol<nar?>"[232]. În realitate, acest colofon cuprinde mențiunea corectorului Gheorghe Moldoveanul, probabil unul şi acelaşi personaj cu Gheorghe de Secu, care tradusese ediția *Catehismului* din 1642 şi, probabil, şi pe aceasta. Un exemplar mai complet decât cele cunoscute până acum[233] conține, în plus, un epilog intitulat *Către osărdnicul cetitor*, în care corectorul semnalează unele „zminteale şi greşeale, nu numai în slove ce şi într-alte lucruri şi cuvinte", erori care s-au strecurat din „neştiința tipografuşilor"[234]. Lucrarea a fost executată, prin urmare, de cel puțin doi tipografi, probabil localnici, fără o experiență prea mare, folosindu-se acelaşi corp de litere ca în *Noul Testament* din 1648 şi în *Psaltirea* din 1651.

5.3. Apariția în acest răstimp a unor reguli sau îndrumări de sorginte calvină, după care să-şi ordoneze viața creştină toți preoții români, rămâne doar menționată documentar[235]. Aparținând cronologic aceleiaşi perioade, dar având o altă finalitate, diplomele imprimate în 1653 la Bălgrad[236] indică, de asemenea, o continuitate a procesului de tipărire din capitala transilvană, după apariția *Psaltirii*. Acest „opuscul" conținea acte în care erau enunțate privilegiile acordate bisericilor româneşti, începând cu cele emise de către Sigismund Báthori la 4 iunie 1595 şi de Gabriel Báthori la 9 iunie 1609, reconfirmate de către Gabriel Bethlen (25

[231] Un exemplar incomplet, cuprinzând numai partea a treia a cărții, fusese considerat de către Samuil Micu ca un titlu distinct; vezi ms. rom. 439, BAR Cluj, vol. IV, f. 110^{v}.

[232] Iorga, *Ist. lit. rom.*, I,., p. 283, nota 2.

[233] Un exemplar aflat în posesia lui Timotei Cipariu „peri cu altele în 1849" (*Crestomația*, p. XXII), iar altul, descoperit de G. Bariț şi depus în Biblioteca Academiei, a fost trimis, în 1916, cu tezaurul la Moscova şi nu a mai fost restituit. Biblioteca Academiei deține un alt exemplar, donat de Virgil Drăghiceanu, iar Biblioteca Patriarhiei, un exemplar provenit de la Ioan Micu Moldovan din Blaj.

[234] Volumul, recent depistat, păstrat la Oradea în colecția lui Florian Dudaş, cuprinde 194 de file nenumerotate, distribuite în 24 de caiete a câte 8 file fiecare, exceptând ultimul caiet care are două file; vezi Fl. Dudaş, *Memoria vechilor cărți româneşti. Însemnări de demult*, Oradea, Editura Episcopiei Ortodoxe Române, 1990, p. 33–35.

[235] Aug. Bunea, *Episcopii Petru Paul Aron şi Dionisiu Novacovici*, ed. cit., p. 354.

[236] BRV, I, nr. 63, p. 206; vezi şi Aurel Răduțiu, *Actele româneşti tipărite la Alba Iulia în 1653*, în „Revista de istorie", 28, 1975, nr. 6, p. 889–912.

iunie 1614), Gheorghe Rákóczi I (9 aprilie 1638) şi de Gheorghe Rákóczi II (28 ianuarie 1653).

Primul act conținea o scrisoare prin care se permitea vlădicăi Ioan de Prislop să cerceteze, „după obiceaiul bătrân", pe toți preoții români din Țara Făgăraşului. Prin intermediul celui de-al doilea act, preoții români erau scutiți de slujbele iobăgeşti, acordându-li-se libertatea de a se muta.

Redactate inițial în limba latină şi maghiară, actele au fost traduse în română şi tipărite cu caractere chirilice, cu prilejul ultimei confirmări. Cu toate că această versiune originală s-a pierdut, ele au fost reproduse de Gheorghe Şincai în colecția sa de documente, precum şi de Timotei Cipariu, care observa însă, privitor la limba documentelor, că „în diplomatul acesta cam încâlcit şi cu rea românie se vorbeşte"[237].

Identificarea acestor texte neliterare, dintr-o sursă directă, ar putea oferi noi date privind caracteristicile literaturii administrative scrise la Bălgrad în prima jumătate a secolului al XVII-lea, alături de puținele documente provenite din cancelaria mitropolitană în acest răstimp.

6. Epoca lui Ioan Zoba din Vinț, editorul şi traducătorul controversat

6.1. După 1656, funcționarea tiparniței de la Bălgrad este stopată brusc, fapt care coincide cu ieşirea din scenă a mitropolitului Simion Ştefan, mort în vara aceluiaşi an. Mai multe cauze par să fi generat acest recul intervenit în activitatea de imprimare a cărților româneşti ce fusese declanşată în jurul anului 1640. Unele dintre aceste motive sunt legate, desigur, de seismele şi insecuritatea unor momente istorice, nelipsite de dramatism, cum ar fi expedițiile turco-tătare dintre 1658–1660, resimțite acut de capitala principatului. Au intervenit apoi disputele în jurul tronului, alungarea lui Gheorghe Rákóczy II, în 1657, scurta domnie a banului Acațiu Barcsai (1658–1660), înlocuit în 1661 de Ioan Kemény, urmate, totuşi, de o perioadă mai stabilă prin alegerea lui Mihail Apafi (1661–1690). Dar inactivitatea tipografică atât de îndelungată nu ar putea fi motivată fără a aduce în discuție persoana controversată a mitropolitului Sava Brancovici (1656–1680), căci „zăbava în publicarea de cărți care i se poruncise prin cel dintâi act de numire şi i se amintise prin acesta de-al doilea se tărăgăni însă prea mult"[238].

[237] Cipariu, *Acte*, p. 197.

[238] Iorga, *Istoria bisericii*, I, p. 358.

Cu toate că încă în diploma de confirmare din 1656 a lui Sava Brancovici se specifica necesitatea tipăririi cărților în limba română, reconstituirea tipografiei şi redarea „splendorii ei de odinioară" s-a prelungit timp de aproape trei decenii, fiind socotită chiar dispărută la un moment dat. Demersurile pentru recuperarea acesteia se succed, fără rezultat, de mai multe ori în decursul anilor. O primă tentativă îi aparținea lui Mihail Apafi, care, prin decretul emis în 24 mai 1667, îi împuternicea pe Ioan Zoba din Vinț, Toma Topai, Dumitru Logofăt şi Gheorghe Chira, cei patru curatori ai mănăstirii româneşti de la Bălgrad, să încaseze veniturile necesare pentru ridicarea unei şcoli şi a unei tipografii, obiective pe care Sava Brancovici nu le înfăptuise până atunci[239]. O însărcinare asemănătoare primea în anul 1668 şi superintendentul Petru Kovásznai[240], care

[239] *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*, vol. XIV, p. 267–268, nr. XXX. Redăm integral traducerea din maghiară a documentului: „Michael Apafi, Dei gratia princeps Transylvaniae, partium regni Hungariae dominus et siculorum comes etc. Reverendi et egregii, fideles nobis dilecti, salutem cum favore nostro. Am fost înştiinţaţi că dv. aţi fost numit şi ales ctitor al mănăstirii din Alba Iulia şi v-aţi luat obligaţia de a administra corect veniturile mănăstirii şi de a înfiinţa o şcoală şi o tipografie pentru a tipări cărţi folositoare în limba română. Veţi cere socoteală sfiinţiei sale, episcopului Sava Brancovici, despre utilizarea veniturilor din perioada episcopatului său, după care veţi prelua totul de la domnia sa şi-l veţi îndruma, totodată, pe episcop în aşa fel încât să nu meargă nicăieri în ţară fără ştirea dv. şi să nu hirotonească niciun preot fără consimţământul dv., deoarece acest lucru trebuie făcut după merit. Dar, din cele spuse mai înainte, nimic nu s-a înfăptuit până în prezent, ci lucrurile stau tocmai pe dos. Din această cauză, vă poruncim să luaţi de îndată măsuri şi să cereţi socoteală sfiinţiei sale, episcopului Sava, în ceea ce priveşte veniturile, să le preluaţi şi să înfiinţaţi cât mai repede şcoala şi tipografia. Să ne aduceţi la cunoştinţă din cauza cui nu s-au înfăptuit acestea şi să vă luaţi ca ajutoare pentru îndreptarea lucrurilor pe preoţii de religia dv. din Lancrăm, Sas-Sebeş şi Armeni, căci constatăm că unii, în loc de a preamări pe Domnul, se gândesc numai la propriul lor beneficiu. Acestea fiind înfăptuite, dorim să avem grijă de preoţii români din ţară care au fost prejudiciaţi de episcop sau de alţii, convocând un sinod la care să ne puteţi expune plângerile. Străduiţi-vă să îndepliniţi acestea cât mai degrabă, căci în caz contrar ne veţi provoca supărarea. Secus non facturi. Datum in civitate nostra Alba Julia, die 24, Maii, anno 1667. M. Apafi. Destinatar: Reverendis Joanni Zoba et Thomae Topai, item egregiis Demetrio Logofet et Georgio Kira, curatoribus monasterii Albae Juliensis et bonorum eiusdem etc. Fidelibus nobis dilectis".

[240] Vezi I. Benkő, *op. cit.*, tom II, p. 327, nota 3: „Abalienatam postmodum Typographei supellectilem, a. 1668, Princeps Apafius, Petro Kovásznai Superintendenti demandaverat inquirendam". A se vedea şi cronica manuscrisă a lui Petru Bod, *Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium historia*, lib. II, cap. I, § 6, referinţă pe care o redăm în traducerea lui T. Cipariu, din „Archivu", nr. XXXIII, 15 martie 1870, p. 656: „Perise tipografia rădicată de principele Racoţi, între atâte schimbări de principi şi răstornări dăunoase cu bătălie, despre carea principele Mich. Apafi în a. 1668 mandase strânsu a se căuta şi a se pune în starea mai deinainte". Cronica lui Bod a fost publicată în *Addenda* în Ana Dumitran, Gúdor Botond, Nicolae Dănilă, *Relaţii confesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul secolului XVI - primele decenii ale secolului*

va fi urmată de decretul emis în 20 februarie 1669 de către principele Transilvaniei, Mihail Apafi. Prin acest document, în care se reconfirmau privilegiile acordate cu ocazia numirii lui Simion Ştefan, la 10 octombrie 1643, se stipulează patru condiţii noi impuse mitropolitului Sava Brancovici, între care şi refacerea tipografiei[241].

O dispoziţie similară va primi superintendentul Tiszabecsi Gáspár, în 14 iulie 1674, potrivit căreia, aşa cum menţionează Gheorghe Şincai în *Hronica* sa, este împuternicit „să cerce şi să solăcească unde iaste sau ar putea să fie tipografia cea românească carea o făcuse răposatul prinţul Racoţi”[242].

Întrucât situaţia rămăsese neschimbată, neînregistrându-se niciun progres în regăsirea tipografiei, între condiţiile impuse noului mitropolit, Iosif Budai, în 28 decembrie 1680, se reia, *ad litteram*, cerinţa impusă lui Sava Brancovici în 20 februarie 1669 privind repunerea în funcţiune a tiparniţei[243].

Căutarea insistentă a tipografiei nu s-a soldat, aşadar, cu niciun rezultat pe toată perioada cât a durat vlădicia lui Sava Brancovici. Abia după căderea sa în dizgraţie, principele Mihail Apafi solicită magistratului din Sibiu să dispună sechestrarea averii fraţilor Sava şi Gheorghe Brancovici, prilej cu care este recuperată şi tipografia. Inventarul bogat care se întocmeşte în 9 iulie 1680 scoate la iveală, printre diverse obiecte, odoare şi cărţi de cult, şi „o mulţime de litere româneşti care sunt aşezate în patru table”, iar în final „tipografia împreună cu toate instrumentele

---

XVII)/ Román-magyar felekezetközi kapcsolatok Erdélyben (a XVI. század közepe - a XVIII. század első évtizedei között), Bibliotheca Musei Apulensis, XIII, Alba Iulia, Editura Altip, 2000.

[241] Cf. „Archivu”, nr. XXXI, 1 ianuarie 1870, p. 612: „Ut in hunc finem recte consecquendam, Valachica typographia Alba Iuliensis quanto citius pristino splendori restituatur, cuius *interventu* libri utiles praecipue sacri evulgentur et sufficientur multiplicentur in nativa Valachorum lingua”. Pentru republicarea documentului şi lecţiunea diferită *ope* în loc de *interventu*, vezi G. Nussbächer, *Contribuţii privind istoria tipografiei româneşti din Alba Iulia în secolul al XVII-lea*, în „Apulum”. XXIII, 1986, p. 191–196.

[242] Gheorghe Şincai, *Opere. Hronica românilor*, ediţie îngrijită şi studiu asupra limbii de Florea Fugariu, prefaţă şi note de Manole Neagoe, tom III, Bucureşti, Editura pentru Literatură, 1969, p. 158–159; mici diferenţe de traducere la T. Cipariu, în „Archivu”, nr. XXIX, 20 octombrie 1869, p. 575–576; cf. şi *Acte*, p. 209; vezi şi Bod Péter, *Smirnai Szent Polykárpus*, [Aiud], 1766, p. 106.

[243] Cipariu, *Acte*, p. 67, punctul XVII; aceeaşi cerinţă va fi reiterată şi în diplomele de confirmare ale mitropolitului Varlaam, din 10 aprilie 1686, şi ale mitropolitului Teofil, din 18 decembrie 1692, la o nouă întrerupere a activităţii tipografice; vezi *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*, vol. XVIII, p. 486–495; Nilles, *Symbolae*, p. 158.

ce se țin de ea şi cu litere româneşti”[244]. Poziția adoptată de către Sava Brancovici în această privință a suscitat comentarii contradictorii. La fel ca N. Iorga[245], Augustin Bunea îi imputa mitropolitului ardelean că „nu s-a îngrijit deloc de limba şi literatura română şi de tipografie”[246]. Combătând acuzația potrivit căreia mitropolitul însuşi ar fi înstrăinat tipografia, V. Mangra îl absolvă de o asemenea vină, mai mult, conferindu-i chiar meritul de a se fi sustras propagandei calvine şi de a fi preferat să nu tipărească deloc cărți româneşti decât să le aservească doctrinei protestante[247]. Efectul pe care îl produseseră în lumea ortodoxă catehismele calvine editate la Alba Iulia în ultimele decenii era resimțit încă acut, astfel încât reticențele ierarhului ardelean, oricum mai conservator, sunt explicabile în mare parte. În acelaşi timp, nici reproşul pe care i-l făcea Aug. Bunea de a fi organizat biserica după „calapodul” calvin nu are o bază reală, întrucât hotărârile adoptate la sinoadele întrunite de Sava Brancovici în 1675 sunt doar formal în consonanță cu unele prescripții protestante. Singurul precept reformist care va fi impus atunci viza folosirea limbii naționale în biserică, ceea ce nu mai era doar o coordonată a unui program calvinizant, ci răspundea unor imperative pe care ortodoxia nu le mai ignora[248]. Ne putem explica, astfel, unele dintre motivele lui Sava Brancovici de a se eschiva de la tipărirea cărților româneşti, el dovedindu-se inflexibil în comparație cu un anumit oportunism manifestat de înaintaşii săi, benefic însă în plan cultural. Ipoteza că s-ar fi tipărit totuşi cărți în această perioadă este nefondată, titlurile menționate în catalogul bibliotecii Bisericii „Sf. Nicolae” din Şcheii Braşovului[249] fiind, de fapt, fragmente ale unor tipărituri bălgrădene ulterioare.

Aceeaşi rezistență avea să o manifeste şi unul dintre urmaşii săi, Ioasaf, care îi succedase, pe o durată la fel de scurtă, lui Iosif Budai (1680–

[244] I. Lupaş, *Averea confiscată de principele Mihail Apafi de la mitropolitul Sava Brancovici şi fratele său Gheorghe*, în „Biserica şi şcoala”, XXXIX, nr. 38, 20 sept./3 oct. 1915, p. 280, nr. 39, 27 sept./10 oct. 1915, p. 288; Marina I. Lupaş, *Mitropolitul Sava Brancovici. 1656–1683*, Cluj, Cartea Românească, 1939, p. 98, 107; Lupaş, DIT, nr. 160, p. 378, 384.

[245] Vezi şi Iorga, *Sate şi preoți*, p. 342.

[246] A. Bunea, *Vechile episcopii*, p. 125.

[247] V. Mangra, *Mitropolitul Sava II Brancovici (1656–1680)*, Arad, Tiparul Tipografiei Diecezane Gr.-Române, 1906, p. 97; cf. şi Aug. Bunea, *Mitropolitul Sava Brancovici*, Blaj, Tipografia Seminarului Arhidiecezan, 1906, p. 63.

[248] Vezi, în acest sens, Ana Dumitran, *Raporturile între doctrina protestantă şi doctrina ortodoxă*, p. 27–29.

[249] Cf. C. Lacea, *Biblioteca veche a bisericii Sf. Nicolae din Braşov*, în „Transilvania”, XL, 1909, nr. 2, p. 101; Meteş, *Istoria bisericii*, p. 400.

1682). Astfel, la sinodul din 12 iulie 1682, convocat în vederea judecății mitropolitului Ioasaf, este invocată mărturia lui Ştefan Hatzok, preotul reformat din Bărăbanț, în legătură cu răspunsul negativ pe care l-a primit din partea acestui ierarh la întrebarea sa privind permisiunea de a se tipări cărțile rituale calvine în română în cadrul tipografiei ce tocmai sosise[250].

Între timp, principele M. Apafi intenționa să subvenționeze traducerea *Vechiului Testament* în limba română, fapt pentru care dispune, în 23 februarie 1681, să se asigure lui Ştefan Matkó, cărturar erudit pentru vremea sa, un venit anual de 40 de florini, 40 de vedre de vin şi 12 câble de grâu pe tot parcursul lucrării, chiar dacă va dura doi ani[251]. Acelaşi traducător, a cărui versiune din engleză o va fructifica Zoba în *Cărare pre scurt*, solicita în 1683 ajutorul românilor din Bistrița, întrucât intenționa „să compileze o Biblie pe limba lor"[252].

Instalarea noii tiparnițe, care fusese recuperată de la Sibiu, mai întâi la Sebeş şi nu direct la Bălgrad, s-ar datora poziției ireconciliabile a lui Ioan Zoba din Vinț față de mitropolitul grec Ioasaf, precum şi temerii că acesta ar fi îngreunat activitatea de tipărire a cărților româneşti. În calitatea sa de notar al soborului mare, Zoba se bucura, în schimb, ca oponent al mitropolitului impus, de sprijinul saşilor din micul târg transilvan[253], aflat atât în apropierea capitalei principatului, cât şi a reşedinței sale din Vinț.

6.2. Prima carte care vede lumina tiparului, acum, la Sebeş, este un volum de predici funebre, intitulat *Sicriul de aur*, asupra căruia vom face referiri doar tangențial, întrucât tipografia nu era în acel răstimp sub jurisdicția propriu-zisă a Bălgradului. Tipărit, potrivit colofonului, între 15 martie şi 17 septembrie 1683, *Sicriul de aur* marchează debutul lui Ioan Zoba, atât ca editor, cât şi ca traducător, în cazul în care vom accepta că lucrarea nu este în întregime originală[254]. Alături de popa Ioan din

[250] *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*, vol. XVII, p. 298; Bunea, *Vechile episcopii*, p. 137; Iorga, *Sate şi preoți*, p. 83; N. Dobrescu, *Fragmente privitoare la istoria bisericii române*, Budapesta, Institutul Tipografic „Luceafărul", 1905, p. 56; Şt. Meteş, *op. cit.*, p. 308.

[251] „Történelmi Tár", 1878, vol. I, p. 205.

[252] Iorga, SD, I–II, p. 52; idem, *Ist. românilor din Ardeal*, I, p. 278.

[253] A se vedea N. Dobrescu, *op. cit.*, p. 46–52.

[254] Într-o comunicare prezentată la Conferința *Reforma şi românii în secolele XVI–XIX*, Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga" Cluj-Napoca, 3–4 noiembrie 2016, intitulată *Michael Halicius és Ioan Zoba: régi kérdések, új válaszok / Mihail Halici şi Ioan Zoba: întrebări vechi, răspunsuri noi*, Nagy Levente identifica drept surse ale unor cuvântări funebre din *Sicriul de*

Vinț, „notăraşul" soborului mare, sunt menționați ca „nevoitori la acest lucru sfânt şi dumnezăiesc" şi protopopii Gheorghe din Daia, Vasiu din Bălgrad (viitorul episcop Varlaam) şi Oprea din Armeni, ctitorii mănăstirii. „Pârga dintâi a tipografiei", cum este numită în predoslovie această carte, apare într-un interval în care scaunul mitropolitan era încă vacant, după îndepărtarea lui Ioasaf, Zoba rămânând, de fapt, în calitatea de notar sinodal, singura autoritate ecleziastică existentă atunci. Dacă însuşirile sale de editor şi traducător se vor confirma şi prin lucrările ulterioare, el nu a fost însă şi tipograful care le-a executat, aşa cum s-a acreditat uneori în mod greşit[255]. În unele exemplare mai complete din *Sicriul de aur* apare la sfârşit următoarea notiță: „Slugă mai mică şi plecată a sfântului săbor mare, Daniil tipograful, făcătoriul tipografiei noao"[256].

Tot lui Daniil i se poate atribui şi cea de-a doua tipăritură tradusă şi îngrijită de Ioan Zoba, *Cărare pre scurt pre fapte bune îndreptătoare*[257], apărută la Bălgrad, în 1685, cu toate că numele tipografului nu mai este menționat. Mutarea tipografiei de la Sebeş în reşedința mitropolitană, în cursul anului 1684 sau la începutul anului următor, a avut, probabil,

---

aur câteva dintre predicile clericului puritan Selyei Balog István (1627–1692), publicate la Oradea: *Temetési pompa* (1646) şi *Temető kert* (1655); o altă predică este inspirată din volumul lui Szathmári Baka Péter, *Izrael Istennek igaz tiszteleti mellett buzgó Illyes prófétának elragadtatása* (Sibiu, 1666); vezi Nagy Levente, A román reformáció, mint magyar–román kulturális és irodalmi transzferjelenség a 16–17. Században, Budapest, Akadémiai doktori értekezés, 2018, p. 294-301. Pentru alte surse calvine ale omiliilor lui Zoba, vezi şi Emanuel Conțac, *David Pareus, IN GENESIN (1609) şi 4 Macabei, surse de inspirație pentru „Propovedaniia a cinceasprăzécea" din Sicriul de aur (1683)*, în LR, LXIX, 2020, nr. 3-4, p. 427-442.

[255] Vezi, de exemplu, *Istoria literaturii române*, I, Bucureşti, Editura Academiei, 1964, p. 479; DLRO, p. 937.

[256] Completarea din BRV, IV, p. 205–206, este făcută după un exemplar aflat în colecția Todorescu a Bibliotecii Széchényi din Budapesta; vezi şi A. P. Goția, *Sicriul de aur, Sebeş, 1683. Variante*, în CL, XIX, 1974, nr. 1, p. 103–109; *Sicriul de aur*. Ediție îngrijită şi studiu introductiv de Anton Goția, Bucureşti, Minerva, 1984; ediția a II-a adăugită şi îmbunătățită, Cluj, Napoca Star, 2008; de reținut şi precizarea lui Cipariu, *Crestomația*, p. 127, nota 1, care, după numele tipografului Daniil, mai transcrie din epilog: „şi am tipărit această carte cu 4 ucenici lângă mine", mențiune pe care nu am întâlnit-o în exemplarele complete consultate (BAR Cluj, cota CRV 18; BCU Cluj, cota CRV 80).

[257] BRV, I, nr. 82, p. 275–277, IV, p. 206; Veress, BRU, I, nr. 227, p. 126; Popp, *Disertație*, p. 24–25, unde este semnalat un exemplar în biblioteca preotului Bonifatie Pitiş din Braşov; vezi şi Cipariu, *Principia*, p. 106, care semnala două exemplare acefale; în prezent, un exemplar aproape complet se păstrează în BAR Cluj, iar altul fragmentar în BAR Bucureşti; vezi şi *Cărare pre scurt pre fapte bune îndreptătoare*. Ediție, note, studiu introductiv, glosar şi lista prescurtărilor de Alin-Mihai Gherman. Transcrierea textului maghiar Kolumbán M. Judit, Alba Iulia, Ed. Cognitiv, 2019.

acceptul noului ierarh, Sava Veştemeanul, sau, mai sigur, al urmaşului său, Varlaam[258]. Transferul tipografiei este confirmat, în primul rând, de caracteristicile poligrafice asemănătoare ale celor două cărți. Cu toate acestea, s-a presupus că materialul tipografic utilizat la Bălgrad ar proveni dintr-o altă sursă, respingându-se ideea transmiterii lui de la Sebeş la Alba Iulia. Pornind de la ideea că tipografia de la Sebeşul Săsesc ar fi fost una de mici proporții, care dispunea de litere abia suficiente pentru imprimarea unei singure cărți, D. Bădără[259] consideră că tipografia Mitropoliei din Bălgrad, mult mai mare şi cu o dotare completă, a beneficiat de o înzestrare diferită, care consta din materialul tipografic vechi, recuperat din casa fraților Brancovici. Potențialul acestei tipografii a permis, aşadar, să se scoată un număr sporit de cărți, chiar şi câte două pe an. În plus, comparația dintre litera de rând folosită pentru imprimarea *Sicriului de aur* la Sebeş şi litera de rând folosită apoi la tipografia Mitropoliei din Bălgrad nu ar confirma ipoteza transferării garniturilor de la o oficină la alta. Afirmația este însă nefondată, întrucât similitudinile de ordin grafic dintre cele două tipărituri sunt de ordinul evidenței. În capitolul *Tehnica şi arta tiparului* vom aduce argumente în privința continuității, sub raport tipologic, a activității tipografice de la Sebeş şi Alba Iulia. În privința materialului tipografic recuperat de către autoritățile princiare din locuința sibiană a fraților Brancovici rămânem totuşi într-un stadiu conjectural, întrucât nu putem deduce dacă era acelaşi cu cel folosit la Bălgrad între 1648–1656, sau era unul de proveniență mai nouă, încă neutilizat, pus în circulație abia în 1683, la Sebeş. Analiza comparativă ne relevă faptul că între literele de rând folosite în tipăriturile lui Simion Ştefan, pe de o parte, şi cele din epoca lui Ioan Zoba, pe de altă parte, nu existau corespondențe, care apar însă, în schimb, în domeniul ornamenticii şi, izolat, al unor inițiale ornate. Mai multe analogii apar în acest din urmă domeniu între *Noul Testament* (1648) şi *Psaltire* (1651), pe de o parte, şi *Chiriacodromionul* din 1699, după cum există o continuitate a literelor de rând şi a inițialelor simple şi ornate, începând de la *Sicriul de aur* şi până la tipăriturile lui Iştvanovici.

Identitatea tipografului Daniil nu este complet elucidată, putându-i-se atribui, însă, în funcție de particularitățile de limbă de tip sudic care

[258] Iorga, *Sate şi preoți*, p. 86; cf. Bunea, *Vechile episcopii*, p. 139.

[259] Doru Bădără, *Tiparul românesc la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea*, Brăila, Ed. Istros, 1998, p. 95.

apar în cele două tipărituri, o origine munteană[260]. Am fi tentaţi să îl socotim unul şi acelaşi personaj cu Daniil Panoneanul, cărturarul atestat în această perioadă în ambianţa centrului mitropolitan, acel „vlădică fără reşedinţă", traducător harnic, dar pe care nu l-am mai întâlnit însă şi în postura de tipograf.

Ipoteza tipăririi unui *Molitvenic* la Bălgrad, în 1684, trebuie definitiv abandonată, singurul exemplar semnalat[261] datorându-se, mai mult ca sigur, unei lecţiuni greşite a anului de apariţie, slova chirilică 9 fiind confundată cu 4.

Odată cu instalarea, în toamna anului 1685, a mitropolitului Varlaam, în tipografia de la Bălgrad vor fi imprimate, în exclusivitate, scrieri liturgice ortodoxe, Ioan Zoba fiind implicat în continuare în munca de traducere şi editare a cărţilor. Acestea nu vor mai fi de acum înainte doar rezultatul unor iniţiative personale ale cărturarului din Vinţ, puse eventual sub egida soborului mare, ci vor primi girul ierarhului ortodox. Noua serie a traducerilor sau prelucrărilor sale este deschisă printr-un *Ceasloveţ, care are întru sine slujbele de noapte şi de zi*, apărut în 1686. Datarea acestei cărţi a fost nesigură, în lipsa unui exemplar care să aibă foaia de titlu integrală, oscilându-se între anii 1687 şi, respectiv, 1685[262]. Un exemplar relativ mai complet a fost identificat de către noi în biblioteca Institutului de Lingvistică şi Istorie Literară „Sextil Puşcariu" din Cluj, căruia îi lipseşte foaia de titlu, dar având la sfârşit peste 8 foi nenumerotate. Pe cea de a doua foaie nenumerotată începe *Pashalia rumâneaşte tocmită cu număr când va fi numărul anilor: de la începutul lumii 7194, iar de la naşterea lui Hristos 1686* (planşa VIII)[263]. Acest element cronologic ne permite deci să fixăm cu certitudine anul de apariţie a cărţii. Pentru anul 1686 mai optaseră anterior şi alţi autori[264], lucru care a trecut însă neobservat, perpetuându-se, în diverse lucrări, până astăzi prima datare aproximativă din BRV, respectiv 1687.

---

[260] Vezi E. Pavel, *Consideraţii asupra tipăriturilor bălgrădene de la sfârşitul secolului al XVII-lea*, în CL, XXVI, 1981, nr. 2, p. 195.

[261] BRV, IV, nr. 31, p. 26; şi alte semnalări singulare ale lui Gh. Bran, în „Graiul Maramureşului", nr. 94, 30 mai 1935, sunt, evident, eronate; cf., de exemplu, BRV, IV, nr. 27–28, p. 25, nr. 98, p. 68.

[262] 0 BRV, I, nr. 84, p. 279–280, 537, IV, p. 206.

[263] Eugen Pavel, *Câteva adăugiri şi precizări la Bibliografia românească veche*, în CL, XXV, 1980, nr. 2, p. 239.

[264] Dimitrie Iarcu, *Bibliografia chronologică română*, Bucureşti, Imprimeria Statului, 1873, p. 6; Iorga, *Sate şi preoţi*, p. 346.

Pe prima filă nenumerotată de la sfârşit, după sumarul intitulat *Scara pre scurt a slujbelor ce<-s> scrise într-acest Ceasloveț*, apar menționate numele celor care s-au îngrijit de alcătuirea şi coordonarea acestei tipărituri, popa Ioan din Vinț şi protopopul Gheorghe Pop din Daia (înnobilat, la fel ca Zoba, în 6 februarie 1664), cărora li se conferă acuma calitatea de ispravnici de carte. Cu o asemenea atribuție fusese desemnat, anterior, în Țara Românească, şi mitropolitul Teodosie, în vederea editării *Evangheliei* din 1682 şi a *Apostolului* din 1683, ambele apărute la Bucureşti. Tot în colofonul *Ceaslovețului* se specifică în slavonă: „*Smire(n)nyi Ieromonahŭ Iosifŭ, tipografi rusi*". Numele acestui tipograf — preluat greşit în istoriografia mai veche sau nouă sub forma Iosif Rus, etnonimul fiind considerat nume de familie — nu a mai fost întâlnit în alte tipărituri, înainte sau după 1686. Singura identitate care ar putea fi stabilită este aceea cu Iosif Gorodețki, tipograful care va scoate în 1697, la Iaşi, *Tâlcuirea Liturghiei*, al cărei epilog în slavonă este semnat destul de asemănător ca în *Ceasloveț: „Smirennyi Ieromonah Iosifi Gorodeckij tipografi"*. Nu există însă alte elemente probatorii în favoarea unei asemenea identificări. Numele său apare menționat însă, în aceeaşi perioadă, în cadrul unei însemnări manuscrise de pe o *Evanghelie* de la Bucureşti, din 1682, pentru achiziționarea căreia Macavei şi Nicola Toma îi plătesc lui Iosif tipograful 23 de florini, cartea fiind dăruită apoi, în 1688, bisericii din Feleac[265]. Nu ar fi exclus ca Iosif să fi luat parte, sub îndrumarea lui Chiriac Moldoveanul, la tipărirea *Liturghiei* din 1680 şi a *Evangheliei* din 1682, primind câte un exemplar ca o cotă parte din plata care i se cuvenea[266]. Dacă prezența sa în ambianța centrului tipografic de la Bucureşti este încă ipotetică, în schimb, putem să avansăm câteva date privind evoluția sa ulterioară. Am identificat, astfel, trei dintre vignetele folosite pentru prima dată în tipăriturile româneşti în *Ceaslovețul* de la Bălgrad, din 1686, în mai multe cărți imprimate la Snagov, începând din 1696, şi la Buzău, între 1698–1704. Faptul că cele trei vignete nu mai sunt utilizate la Alba Iulia după 1686, după cum vom arăta mai jos, ne conduce spre supoziția că plăcile originale au fost duse de către Iosif în alte centre tipografice în care a activat în deceniile următoare.

[265] Iorga, SD, XIII, p. 100; Ioana Cristache-Panait, *Aprecieri asupra circulației în Transilvania a tipăriturii bucureştene din veacul al XVII-lea*, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național*, I, 1980, p. 157. Un Iosif ieromonah se semnează şi pe un exemplar din *Liturghia* apărută la Bucureşti, în 1680, aflat în colecțiile BCU Cluj.

[266] Vezi şi D. Bădără, *op. cit.*, p. 124.

Un alt tipograf, Chiriac, mai cunoscut de data aceasta, va imprima mai multe cărți la Alba Iulia între 1687–1689. Înainte de a veni în reşedința transilvană, el imprimase trei cărți în tipografia de la Bucureşti: *Liturghia* şi *Molitvele în Dumineca Pogorârei Sf. Duh,* în română şi slavonă, ambele în 1680, precum şi *Evanghelia* din 1682. În *Liturghierul* lui Teodosie, el semnează, împreună cu ieromonahul corector Inochentie, o *Predoslovie către cetitoriu*, iar la sfârşitul *Evangheliei*, singur, un epilog. Chemat, probabil, la Alba Iulia de către mitropolitul Varlaam, cu ocazia hirotonirii sale la Bucureşti, de la sfârşitul anului 1685, Chiriac „tiparnicul" era originar din Moldova, unde fusese ieromonah la Mănăstirea Agapia. N. Iorga îl socotea pe Chiriac format în şcoala tipografică de la Cetățuia, fiind unul dintre ucenicii lui Mitrofan[267], renumitul „meşter al tiparelor", de la Bisericani, viitor episcop de Huşi şi de Buzău. Este însă mai puțin probabil ca ieromonahul Chiriac să se fi format la Iaşi, în anturajul lui Mitrofan, deoarece, în timp ce acesta din urmă tipărea, în 1680, prima sa lucrare, *Psaltirea slavo-română* a lui Dosoftei, el scotea, în acelaşi an, la Bucureşti alte două cărți. Înclinăm să credem că a existat, totuşi, o conlucrare între Chiriac şi Mitrofan, în perioada în care fostului episcop de Huşi i s-a încredințat de către Şerban Cantacuzino reorganizarea tipografiei domneşti. Deoarece nici Chiriac nu se mai manifestă ca tipograf imediat după 1682, e posibil ca el să se fi consacrat, un timp, confecționării materialului tipografic, participând, în prima jumătate a anului 1687, la gravarea şi turnarea garniturilor de litere cu care Mitrofan va începe, în noiembrie 1687, tipărirea *Bibliei* de la Bucureşti.

Debutul tipografic la Bălgrad al lui Chiriac îl constituie o carte de mici dimensiuni, apărută la 1 septembrie 1687: *Rânduiala diaconstvelor şi cu a văzglaşeniilor, care să dzic la liturghie şi Rânduiala vecerniei şi cu a utrăniei*[268], constituind, de fapt, prima parte a unui Liturghier. Prelucrând o redacție anterioară din slavonă şi, parțial, din română, probabil *Liturghierul* de la Bucureşti din 1680, tradus fragmentar de Chiriac şi doar revizuit de către Ioan Zoba din Vinț, mica tipăritură de la Bălgrad se va regăsi în formularele liturgice ulterioare[269]. Cartea este dedicată mitropolitului Ardealu-

[267] Iorga, *Ist. lit. rom*, I, p. 391.

[268] BRV, I, nr. 85, p. 280, 538.

[269] Vezi Dumitru A. Vanca, *Rânduiala diaconstvelor. Liturghia românilor ardeleni în sec. al XVII-lea*, Alba Iulia, Ed. Reîntregirea, 2009; idem, *Moştenirea liturgică a Bălgradului. Importanța tipăriturilor bălgrădene în stabilirea şi fixarea formularelor liturgice româneşti*, în *Litere vii. Tiparul în Biserica Ortodoxă Română – între misiune şi necesitate*, ed. Laurențiu Streza, Mircea Păcurariu,

lui, Varlaam, devenit, în aceşti ani, comanditarul şi susținătorul financiar al tipăriturilor bălgrădene. În finalul acesteia, Chiriac se subintitulează, în slavonă, *giser i tipografi*, ținând să-şi pună în evidență, desigur, o latură aparte a profesiei sale, pe care a exercitat-o în anii anteriori. Printr-o interpretare greşită a cuvântului *Giesser*, i s-a atribuit acestuia calitatea de „scriitor", în loc de aceea de „turnător de litere"[270], ceea ce nu exclude posibilitatea ca el să se fi implicat, efectiv, şi în procesul de editare.

Peste doi ani, în 22 aprilie 1689, Chiriac scoate de sub tipar o lucrare mai amplă, şi anume un *Molitvenic*[271], executat în condiții grafice superioare față de celelalte tipărituri editate până atunci de Zoba. Este singura carte tipărită bicolor de la Bălgrad, în care roşul alternează, în proporții considerabile, cu negrul. Ioan Zoba, cel care a prelucrat sau a revăzut numai textele, semnează un *Cuvânt-înainte* adresat mitropolitului Varlaam, iar, în final, un *Cuvânt către cetitori*, în care îşi asumă eventualele lipsuri „în slove, în cuvinte, încă mai tare întru înțeles". Un al doilea epilog de iertare a greşelilor îi aparține tipografului Chiriac, care preia, într-o formă mai concentrată, un text similar al său din *Evanghelia* de la Bucureşti din 1682.

În unele exemplare din *Molitvenic* se află ataşate la sfârşit o serie de predici funebre, cu filele numerotate în continuare şi deci integrate compozițional în structura cărții: *Cazanie la oameni morți, Cazanie la oameni morți şi la muieri, Cazanie la oameni şi la cuconi mici morți, Iertăciuni la oameni morți, Şi alte iertăciuni la oameni morți*[272]. Faptul că aceste texte sunt adăugate după sumar, care nu le include, denotă că au fost anexate ulterior, după imprimarea cărții propriu-zise. S-a emis ipoteza că predicile, care circulau în manuscris, au fost ataşate la *Molitvenic* pentru a grăbi

Emanuel Tăvală, Sibiu, Ed. Andreiana & Ed. Astra Museum, 2016, p. 344–346; Cătălina Velculescu, *Diaconstvele de la Alba Iulia şi Liturghierul lui Antim Ivireanul*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»", XLVII, 2010, p. 23–31.

[270] Virgil Molin, *Încercări de lexicografie tipografică. Pe marginea unui început de vocabular tipografic al lui Petre Ispirescu*, în LR, XIV, 1965, nr. 2, p. 252; şi în BRV, I, p. 538, se revine asupra accepției inițiale de „scriitor".

[271] BRV, I, nr. 87, p. 291–296; Daniela Poenaru, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, Târgovişte, Muzeul Județean Dâmbovița, 1973, p. 170–171.

[272] Un exemplar cuprinzând „cuvente şi iertățiuni la morți" se afla şi în posesia lui T. Cipariu, care însă îl data 1688; cf. *Principia*, p. 106; acelaşi exemplar, probabil, datat 1689, este descris în *Crestomație*, p. 134–140. Despre această scriere vezi şi Ana Dumitran, *Cazanii la oameni morți, Bălgrad, 1689. Încercare de reconstituire*, în „Apulum", 40, 2003, nr. 1, p. 279–296; idem, *Poarta ceriului*, Alba Iulia, Ed. Altip, 2007, p. 372–424.

vânzarea acestuia[273], suplimentul omiletic răspunzând unor solicitări exprese din partea preoților ardeleni. Nu este exclus nici reversul acestei situații, potrivit căreia tocmai o bună difuzare a cărții să-i fi îndemnat pe editori să pună în circulație noi predici. Semnalând un exemplar mai complet din *Molitvenic*, aflat în Biblioteca Arhiepiscopiei Ortodoxe din Sibiu, I. N. Beju[274] susține că tipăritura bălgrădeană din 1689 a cunoscut cel puțin trei ediții: ediția I, fără predicile din final, care conține [6] f.+199 f., descrisă în *Bibliografia românească veche*, ediția a II-a, cuprinzând în plus trei predici la morți, având [6] f.+215 f. (exemplar descris de autor), şi ediția a III-a, „cu mai multe predici şi alt material", de mărimea [6] f.+222 f.+[8] f., cea din urmă fiind descrisă de către T. Cipariu şi M. Gaster, aproape la fel, în crestomațiile lor. Ipoteza existenței celor trei ediții ale *Molitvenicului* nu este pe deplin plauzibilă, întrucât textul de bază al cărții nu a suferit modificări succesive, anexându-se câteva rugăciuni după încheierea tipăririi acesteia. Numerotarea în continuare a filelor constituie un indiciu că aceste texte suplimentare nu au fost concepute ca o tipăritură de sine stătătoare. Mai mult, au fost identificate, între timp, exemplare care conțin, în plus față de cele trei cazanii la oamenii morți, şi două „iertăciuni" la oameni morți[275], ceea ce ar însemna să aducem în discuție şi o a patra ediție. Cât priveşte ideea, sugerată de I. N. Beju, după care textele antologate de către T. Cipariu în *Crestomație* ar aparține unei ediții aparte a *Molitvenicului*, ea este inexactă, întrucât acestea apar în toate exemplarele pe care le-am consultat, indiferent de extensia lor, după cum urmează: *Psalmul 31* (f. 16^{r}–16^{v}); *Rugăciune la sfințirea apei*, i.e. *Molitva Sf. Sofronie, patriarhul Ierusalimului* (f. 148^{v}–150^{v}); *Molitva la urdzirea besearecii* (f. 196^{r}–196^{v}).

În unele exemplare din *Molitvenic*, apar câteva corecturi efectuate prin lipirea unui ştraif de hârtie cu textul recules. Astfel, în exemplarul aflat la Institutul de Lingvistică şi Istorie Literară „Sextil Puşcariu" din Cluj (cota V 324), la f. 70^{r}/19, peste cuvântul *clopot* s-a lipit *chimvol*, evident

[273] Vezi Titus Furdui, Iacob Mârza, *Tipărituri româneşti vechi imprimate la Bălgrad, conservate în fondul colecțiilor speciale ale Bibliotecii Academiei, Filiala Cluj*, în MA, XX, 1975, nr. 9–10, p. 613–614.

[274] Ioan N. Beju, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, în MA, XII, 1967, nr. 1–3, p. 84–86.

[275] Doina Lupan, Lucia Hațeganu, *Cartea veche românească în Biblioteca Muzeului de Istorie Alba Iulia*, în „Apulum", XII, 1974, p. 365; E. Mârza, *op. cit.*, p. 80–81. Exemplarul semnalat de T. Cipariu în *Crestomație*, p. 134, avea însă o extensie mai mare.

o intervenție a tipografului, care dorea să respecte forma apropiată din *Molitvenicul* lui Dosoftei (*chimval*). Alte două intervenții nu sunt simple substituiri de ordin lexical, ci îndreptări ale textului: la f. 96^{v}/15, în loc de *cu cugetul* s-a recules *cu giudețul*, în următorul context: *carele are nădeajde spre tine cu giudețul*; la f. 151^{r}/15–16, formularea *tu cătră răsuflarea văzduhului ai vărsat* s-a corectat prin *tu cătră răsuflare văzduhul ai vărsat*. Nici aceste modificări introduse în unele exemplare după terminarea tipăririi cărții nu presupun însă neapărat existența mai multor ediții sau tiraje.

Ultima tipăritură pe care o execută Chiriac la Bălgrad este *Poveste la 40 de mucenici,* apărută în 15 iulie 1689[276]. Concepută, aparent, tot ca un apendice, la fel ca grupajul anterior de omilii funebre, circulând ca un coligat şi fiind lipsită de o foaie de titlu propriu-zisă, această cărticică *in-quarto* are însă cele opt file numerotate de la început, cifra fiind trecută, în paranteză, în subsolul paginii din dreapta. Cu toate că numele tipografului nu este menționat, ea poate fi atribuită tot lui Chiriac, înscriindu-se prin corpul de literă folosit şi prin ornamentație în seria tipăriturilor bălgrădene de la sfârşitul penultimului deceniu al secolului al XVII-lea.

Cartea a fost prelucrată după textul corespunzător din *Cazania* de la Dealu din 1644 sau după o versiune manuscrisă similară, răspunzând tot unei solicitări locale, dovadă fiind faptul că va fi reluată între cele şase cazanii noi incluse în *Chiriacodromionul* din 1699. Atât despre *Rânduiala diaconstvelor şi cu a văzglaşeniilor*, cât şi despre *Poveste la 40 de mucenici* s-a opinat că ar fi fost realizate fără aportul lui Zoba. Ca şi în cazul tipăriturilor anterioare, credem că editorul a fost acelaşi Ioan Zoba, care a participat, astfel, între anii 1683–1689, la realizarea unui număr de şase cărți, dintre care ultimele patru au fost pur ortodoxe. Nu este exclus, însă, ca el să fi avut o contribuție mai redusă la editarea tipăriturilor dintre 1687 şi 1689, aceste atribuții fiind preluate, în acest caz, de către Chiriac.

Nu avem suficiente date despre o apariție din 1689 menționată în „Analele Societății Iezuite" din Transilvania, o lucrare polemică scrisă de filosoful misionar Nicolaus Rattkay, publicată în limba română cu caractere chirilice, un „controversisticus libellus docet, quiem ille slavoni-

[276] BRV, I, nr. 88, p. 296, IV, p. 207; cf. Mihai Alin Gherman, *O tipăritură bălgrădeană mai puțin cercetată: Poveaste la patruzeci de mucenici (1689)*, în „Apulum", 43, 2006, nr. 2, p. 141–150.

co (h.e. Valachico) a se idiomate conscriptum", după cum o semnalează N. Nilles[277].

Numele lui Chiriac Moldoveanul mai poate fi întâlnit, peste câțiva ani, pe altă tipăritură scoasă sub egida mitropolitului Teofil al Bălgradului, un *Ceasloveț* apărut la Sibiu, în 1696. Cu toate că sunt folosite garniturile de literă şi ornamentele provenite de la Alba Iulia, cartea având unele similitudini, dar şi mai multe deosebiri de *Ceaslovețul* din 1686, nu se mai poate vorbi, în acest caz, de o tipăritură bălgrădeană, aşa cum s-a sugerat. Nu putem şti, de asemenea, dacă ucenicii menționați la sfârşitul cărții, alături de popa Chiriac, şi anume Oprea, Mihai Banci şi Toma, sunt sibieni sau au venit tot de la Bălgrad. Pe un exemplar aparținând unui alt tiraj, semnalat de A. Filimon[278], alături de Chiriac, apare trecut în epilog şi Avraam, arhidiacon, un prezumtiv tipograf sau, mai degrabă, corector al *Ceaslovețului* sibian. Numele său nu poate fi însă pus în legătură cu tipografia de la Bălgrad[279], unde nu a fost atestat. O însemnare ologrfă care îi aparține, credem, acestuia apare pe un exemplar al *Cazaniei* lui Varlaam, identificat de noi la Orăştie şi ajuns, ulterior, în colecțiile Muzeului din Deva, autograful având următorul conținut: „Arhidiacon Avraam, 1696, *msca* sep., 29".

Tot în această perioadă, au fost imprimate, la Bălgrad, în 1696 şi, mai apoi, în jurul anului 1700, câteva acte de hirotonire (dalterii sau singhelii), emise sub jurisdicția mitropoliților Teofil şi Atanasie, sub forma unor foi volante[280], care lărgesc aria tematică a textelor juridice şi administrative de la sfârşitul secolului al XVII-lea.

6.3. Deosebit de frământată sub aspect politic şi religios, această epocă a fost dominată, indubitabil, în Transilvania, sub raport cultural, de către Ioan Zoba din Vinț. Aflat în grațiile principelui Mihail Apafi, suspectat de atitudini filocalvine, adversar declarat al mitropoliților Sava Brancovici şi Ioasaf, preotul şi apoi protopopul Ioan Zoba nu a fost deloc un personaj atât de nefast cum l-a acreditat, uneori, istoriografia noastră. Pentru Ştefan Meteş, el nu era decât „omul credincios al calvinilor"[281], în timp ce N. Iorga îl consideră, cu destule rezerve, un preot „ceva mai

[277] *Op. cit.*, p. 139.

[278] DR, VI, 1929–1930, p. 374–375; BRV, IV, p. 207–208.

[279] Cf. F. Dudaş, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj, Arhiepiscopia Ortodoxă Română a Vadului, Feleacului şi Clujului, 1983, p. 141.

[280] Cipariu, *Acte*, p. 256; I. Lupaş, DIT, p. 450–452; E. Mârza, *op. cit.*, p. 88–91, 199–201.

[281] Meteş, *Istoria bisericii*, p. 402.

cărturar decât ceilalți”[282]. Inexplicabil, o lucrare lexicografică mai recentă îi atribuie două funcții total străine cărturarului din Vinț: preot calvin român şi protopop al bisericii reformate din Sebeş[283]. Devenit, pentru mai multe decenii, exponent al preoților ortodocşi ardeleni, el primise demnitatea de notar sinodal, ca şi pe aceea de ctitor, în virtutea unor inițiative de organizare bisericească în spirit calvin, dar care s-au limitat numai la manifestări exterioare, fără intruziuni în dogma ortodoxă. Receptiv la Reformă, cultivat, cu largi orizonturi umaniste, el va traduce o carte de morală, nu atât calvină, cât provenită, în principal, din sfera puritanismului anglican. Vom reveni, în cadrul capitolului *Disociații filologice*, asupra acestui prim contact între literatura română şi cea engleză, prin intermediar maghiar[284], ilustrat prin lucrarea sa din 1685, *Cărare pre scurt.*

Fără să-l absolvim de unele compromisuri, îi vom evalua mai judicios poziția sa în stările conflictuale cu cei doi ierarhi dacă vom lua în considerare faptul că principalul reproş pe care i-l făcea lui Sava Brancovici era acela că nu reluase activitatea tipografică, iar lui Ioasaf, că nu cunoştea limba română. Atunci când mitropolitul Varlaam a ştiut să-i pună în valoare calitățile de cărturar, Zoba a editat numai cărți de cult ortodoxe. Zoba nu a fost nicicând un reformat propriu-zis, lucru confirmat şi de istoriografia maghiară[285], apartenența sa confesională fiind probată prin aceea că ponderea elementelor ortodoxe în scrierile sale este mult mai mare decât a celor de inspirație calvină, iar ultimele sale cărți sunt destinate exclusiv consolidării ritului şi dogmelor ortodoxe[286]. Prezența dublei cruci în blazonul său nobiliar este semnificativă, aceasta nefiind un simplu element decorativ. Ridicat la rangul de nemeş, în 20 mai 1664[287], împreună cu fratele său, Oprea, preotul din Vinț avea următoarele însemne de noblețe: un scut militar în formă pătrată, de culoarea cerului,

---

[282] Iorga, *Ist. lit. religioase*, p. 200; idem, *Ist. lit. rom.*, I, p. 391; vezi şi Drăganu, *Histoire*, p. 48.

[283] DLRO, p. 937.

[284] A se vedea, în acest sens, Imre Révész, *La Réforme et les Roumains de Transylvanie*, în „Archivum Europae Centro-Orientalis”, III, 1937, fasc. 4, p. 308; Paul Cernovodeanu, *Scientific and cultural contacts between England and the Rumanian Lands (1650–1720)*, în *Rumanian Studies*, vol. II, Leyden, Brill, 1972, p. 85.

[285] Juhász I., *op. cit.*, p. 212.

[286] Vezi Ana Dumitran, *Entre orthodoxie et réforme – l'apparténance confessionnelle de l'archiprêtre Ioan Zoba de Vinț*, în *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europa*, Cluj, Presa Universitară Clujeană, 1995, p. 136–148.

[287] Vezi şi Kemény József, *Repertorium nobilitatis Transilvanicae*, tom XII, (ms. KJ 421, BAR, filiala Cluj), f. 269.

apoi, în partea de jos, un câmp verde, cu un vultur având în faţă o carte deschisă, ţinând o „peană" în gheara dreaptă, iar în cioc o cruce dublă[288]. Fără a exagera, considerăm că el nu şi-a dezmințit, în bună parte, aceste embleme cărturăreşti şi confesionale, rămânând, după opinia lui I. G. Sbiera, „unul dintre cei mai învățați şi mai activi bărbați ai timpului său"[289].

Cu toate acestea, demersul său cultural a fost privit cu circumspecție şi nu o dată minimalizat în filologia românească. În cursul său consacrat limbii române din secolul al XVII-lea, O. Densusianu îl socotea „un om mai puțin cult", întrucât recomandările lui Zoba privind utilizarea sinonimelor expuse în prefața la *Sicriul de aur* l-ar situa la polul opus ideilor vehiculate de Simion Ştefan[290]. Sub imperiul autorității lui O. Densusianu, ideea preconceptă după care cărturarul din Vinț ar fi un adept al vorbirii dialectale s-a generalizat[291], cu toate că tipăriturile sale nu reprezintă un moment de discontinuitate în configurația variantei literare sud-vest ardeleneşti. Judecată mai mult prin prisma demersului său programatic, uneori în afara realității textuale, atitudinea lui Zoba faţă de faptul de limbă nu este restrictivă, apropiindu-se în multe privințe de cea a lui Simion Ştefan. Se ignoră îndeobşte faptul că el nu recomandă în mod expres folosirea regionalismelor, ci caută să le explice pentru a fi cât mai accesibil. Vom argumenta într-un alt capitol modul în care Ioan Zoba se raportează, prin citatele pe care le preia şi le comentează, la *Noul Testament* (1648) şi la *Psaltire* (1651), el resimțind deseori nevoia să gloseze sau să explice prin paranteze şi repetiții sinonimice unii dintre termenii utilizați în tipăriturile lui Simion Ştefan. Este elocventă, de asemenea, tendința sa tot mai pronunțată de a renunța, în cărțile îngrijite în ultima fază a activității sale, la uzul propriei variante literare. Cu atât mai mult nu ni se pare oportună situarea lui Zoba într-o ipostază divergentă faţă de aceea a mitropolitului Simion Ştefan, ambii cărturari având merite în pregătirea terenului pentru naționalizarea serviciului divin şi impunerea limbii române ca limbă de cultură.

---

[288] I. Lupaş, *Nobilitatea popii Ioan din Vinț*, în „Telegraful român", LXI, nr. 39–40, 13/26 aprilie 1913, p. 158; idem, *Studii, conferințe şi comunicări istorice*, vol. I, Bucureşti, Editura Casei Şcoalelor, 1927, p. 195–197.

[289] Sbiera, *Mişcări*, p. 143.

[290] O. Densusianu, *Limba română în secolul al XVII-lea*, în *Opere*, vol. III, ediție critică şi comentarii de Valeriu Rusu, Bucureşti, Minerva, p. 24.

[291] Al. Rosetti, Boris Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, ed. cit., p. 104–114.

7. Epoca brâncovenească. Mihai Iştvanovici, tipograful „literat"

7.1. Unul dintre ultimii meşteri tipografi care şi-au legat numele de oficina bălgrădeană poate fi considerat şi cel mai prodigios, în comparaţie cu predecesorii săi. Cel care va semna prefeţele sau epilogurile tipăriturilor sale cu numele de Mihai Iştvanovici, sau cu variantele onomastice Mihai Ştefanovici, Mihai Iştvanovici Ipodiaconul, Mihai Ungrovlahul, fiul lui Ştefan, Mihail Stefaneşvili sau Stefanidze, ilustrează, în mod simptomatic, condiţia tipografului umanist, în persoana căruia se întâlneau, adeseori, atât editorul, cât şi traducătorul sau prelucrătorul, diortositorul sau gravorul cărţilor scoase la lumină. Un astfel de cărturar a fost şi Iştvanovici, un adevărat „tipograf literat", cum a fost calificat[292], demersurile sale de impunere a normelor limbii literare fiind demne de remarcat[293].

Dacă vom adăuga şi ipostaza de stihuitor a acestui contemporan al lui Dosoftei, ce cultivă nu fără virtuţi literare specia barocă a versurilor la stemă, vom fi tentaţi să acceptăm că apelativul care i s-a conferit la împlinirea a 200 de ani de la apariţia *Chiriacodromionului* este pe deplin adecvat.

Originea acestui tipograf a suscitat nu puţine discuţii contradictorii, în lipsa unor informaţii documentare care să elucideze definitiv descendenţa sa. Cei mai mulţi autori au fost înclinaţi să vadă în Iştvanovici un ardelean, pornind de la forma specifică a numelui său[294]. Acestor supoziţii li se adaugă şi o mărturie din Tbilisi, unde ajunsese cândva şi tipograful peregrin, o relatare trimisă la 7 iunie 1883 de un naturalist sas din Ardeal, Friedrich Bayern. Acesta semnala pentru prima dată existenţa unei cărţi scoase de ungrovlahul Mihai Stefaneşvili, pe care îl consideră „un compatriot, ca să zic aşa, al meu, căci eu însumi sunt transilvănean"[295].

---

[292] L. Rus, *Un tipograf literat. Evanghelia învăţătoare de Bălgrad, an 1699 şi Mihai Iştvanovici, tipograful din Ungrovlahia*, în „Tribuna", nr. 191, 31 august/12 septembrie 1899, nr. 192, 1/13 septembrie 1899.

[293] Vezi şi Eugen Pavel, *Mihai Iştvanovici şi normele limbii române literare* (I–III), în LR, XLIII, 1994, nr. 9–10, p. 413–430; XLIV, 1995, nr. 3–4, p. 107–123; nr. 5–6, p. 205–219.

[294] Émile Picot, *Notice biographique et bibliographique sur l'imprimeur Anthime d'Ivir, métropolite de Valachie*, în „Nouveaux Mélanges Orientaux", Paris, 1886, p. 522; Ghenadie Enăceanu, *Evangheliile. Studii istorico-literare*, Bucureşti, Stabilimentul Grafic „I. V. Socec", 1895, p. 74; Iorga, *Ist. lit. religioase*, p. 211; Virgil Molin, *Contribuţiuni noi la istoricul relaţiilor culturale cu Orientul ortodox (1709–1712). Un ipodiacon ungrovlah, Mihail, fiul lui Ştefan, meşter de tipar în ţări străine*, în BOR, LXXIX, 1961, nr. 3–4, p. 319; Mircea Păcurariu, *Legăturile Bisericii Ortodoxe din Transilvania cu Ţara Românească şi Moldova în secolele XVI–XVIII*, p. 108.

[295] Vezi George I. Lahovari, *O descoperire interesantă*, în „Societatea Geografică Română.

Originea ardeleană a lui Mihai Iştvanovici nu este acceptată de către Dimitrie Coravu, care pledează în favoarea provenienței acestuia din Țara Românească[296]. În susținerea unei asemenea ipoteze sunt aduse mai multe argumente, printre care şi faptul că tipograful nu a semnat numai cu numele de Iştvanovici, ci şi cu alte formule în componența cărora intra un calificativ, autograful obişnuit fiind uzitat, de regulă, în Țara Românească, iar adăugirile, atunci când trecea dincolo de granițe. Dacă ar fi fost transilvănean, nu ar fi trebuit să se autointituleze la Bălgrad „cel din Ungrovlahia". Se susține, de asemenea, că în comunicarea naturalistului sas Fr. Bayern se fac de fapt referiri la Ungrovlahia, şi nu la Transilvania.

O supoziție mai recentă încearcă să clarifice descendența tipografului, deşi nu se depăşeşte nici de data aceasta stadiul unor conjecturi. Aducerea în discuție a persoanei ieromonahului sârb Ştefan din Ohrida, identificat cu unul dintre tipografii *Noului Testament de la Bălgrad*, îl determină pe Pavel Binder[297] să presupună că acesta ar putea fi tatăl lui Mihai Iştvanovici, semnificația numelui fiind aceea de „fiul lui Ştefan". Sunt invocate elemente prin care s-ar putea reconstitui o întreagă dinastie de tipografi, inaugurată prin Meletie Macedoneanul de la Govora, tatăl prezumtiv al lui Ştefan, şi încheiată de Mihai, care ar fi trăit, probabil, între anii 1650–1720. Genealogia propusă nu are, în totalitate, o bază de susținere (v. *supra*), dar, dacă acceptăm parțial doar relația de rudenie Ştefan-Iştvanovici, locul de naştere al lui Mihai ar putea fi chiar Bălgradul, centrul de cultură care îl va consacra, peste aproape cinci decenii, ca tipograf. El ar fi deci bălgrădean, prin naştere, şi sârb, prin origine, ceea ce ar explica adăugarea sufixului patronimic *-ovici* la numele maghiarizat al tatălui său, operație care se putea produce numai într-un mediu transilvănean.

Credem că ipoteza descendenței ardeleneşti nu este exclusă, aşadar, din moment ce şi în tipăriturile de la Râmnic va semna tot cu acelaşi nume. În plus, niciunul dintre tipografii munteni şi moldoveni care au activat la Alba Iulia nu apare cu numele maghiarizat, cum este cazul lui Iştvanovici, fapt care poate fi pus pe seama oficianților de stare civilă care au înregistrat naşterea sa. Supranumele pe care îl adoptă în finalul

Buletin", IV, 1883, sem. II, p. 74.

[296] Dimitrie Coravu, *Tipografi de la Râmnic din prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în MO, XIX, 1967, nr. 1–2, p. 46–47.

[297] Pavel Binder, *Din istoria legăturilor*, p. 247–248.

predosloviei cărții de la Bălgrad, „Tu ex Uggrovlahia", nu ar fi un indiciu al originii sale, cât al credibilității de care dorea să se bucure în lumea ortodoxă transilvană, atât de zguduită atunci. Apartenența la un spațiu în care se formase ca tipograf recunoscut îi oferea motive să se considere muntean prin adopțiune, fapt care i se părea, probabil, un semn de autoritate mai convingător decât afirmarea descendenței sale propriu-zise.

Cert este că Iştvanovici îşi va începe ucenicia în Țara Românească, unde deprinde meşteşugul tipografic pe lângă Antim Ivireanul, la fel ca Gheorghe Radovici şi Dionisie Floru. Probabil că inițierea sa a început, sub îndrumarea aceluiaşi mentor, încă din 1691, la Bucureşti, adevărată pepinieră de meşteri tipografi, după care îl va urma pe Antim, în 1694, la Mănăstirea Snagov. Aici îşi face Iştvanovici debutul tipografic, prin imprimarea, în 1696, a cărții *Orânduiala slujbei sfinților Constantin şi Elena*, în româneşte şi slavonă. Cartea este însoțită de opt versuri politice închinate lui Constantin Brâncoveanu şi de o prefață în care discipolul îşi exprimă recunoştința față de „purtarea de grije" a dascălului său care l-a călăuzit pentru această „pârgă şi roadă noao a meşteşugului tipografiei".

După trecerea acestui examen tipografic, urmează etapa bălgrădeană, când soseşte, în 1698, ca mesager al domnitorului mecenat, care îşi confirma, astfel, prerogativele de „patronaş adevărat al sfintei Mitropolii de aici din Ardeal", o tutelă pe care Iştvanovici o va sublinia în predoslovia la *Chiriacodromion*. Se poate presupune că solicitarea de a tipări cărți la Alba Iulia i-a fost adresată lui Iştvanovici de către Atanasie Anghel cu prilejul hirotonirii sale la Bucureşti. Iată cum consemnează Samuil Micu, în *Istoria şi lucrurile şi întâmplările românilor*, acest moment: „Era pe vremile acelea la Bălgrad un Ştefan Iştvanovici din Țara Românească venit tipograf, bun meşter, carele au dires tipografiia şi au tipărit şi Cazanii, pentru care lucru la vlădica Atanasie au fost în plăcere şi după moartea vlădicului la Bălgrad au rămas el în mitropolie ca un epitrop al tipografiei" [298]. S-a susținut că Iştvanovici nu a adus aici şi material tipografic, deoarece el însuşi recunoaşte în epilogul la *Chiriacodromion* că tiparul „au fost foarte vechi şi tocit", întrucât s-au preluat tiparnița şi garniturile de litere rămase de la Teofil[299].

După acest episod transilvănean, marcat prin cele două apariții notabile din 1699, *Bucoavna ce are în sine deprinderea învățăturii copiilor la*

[298] Ms. rom. 439, vol. IV, f. 216^{r}–216^{v}, BAR Cluj.

[299] Virgil Molin, *loc. cit.*

carte şi, respectiv, *Chiriacodromion sau Evanghelie învățătoare*, tipărituri pe care le vom descrie mai jos, îl regăsim la Râmnic, alături de dascălul său, ajuns acum episcop. Aici va primi rangul de ipodiacon şi va scoate într-un interval record, între 1706–1707, şapte cărți, dintre care două în greacă[300], limbă care îi era familiară. Părăseşte Râmnicul, împreună cu Antim, care ajunsese în 1708 în scaunul Mitropoliei Ungrovlahiei, pentru ca în scurt timp să pornească înspre țara Iviriei, spre Georgia, locul de baştină al mentorului său, fiind însoțit de ucenicii săi şi ducând cu sine „litere şi alte lucruri necesare pentru o tipografie", cum va afirma în prefața *Evangheliei* georgiene din 1709. Ajuns la Tiflis, el tipăreşte, la cererea regelui Vahtang al VI-lea, între anii 1709–1712, un număr de 10 cărți[301]. Activitatea sa de cărturar nu se încheie însă aici. Pelerinajul său va mai cuprinde o vizită în Olanda, după cum se menționează într-o scrisoare a lui Antim Ivireanul, din 6 aprilie 1713, către patriarhul Ierusalimului, Hrisant Notaras: „Elevul nostru Mihail are astăzi un an de când a ieşit din Ivir şi, după cum am auzit, a trecut foarte greoi calea până la Stolitza; dar cu ajutorul lui Dumnezeu şi cu rugăciunile voastre sfințite, a sosit sănătos şi de aicea, pentru dorința de o mai mare învățătură, s-a dus în Olanda, dar nu ştim cât timp va sta în acele locuri"[302]. Într-o scrisoare anterioară, datată 21 ianuarie 1713, Antim se referea la progresul discipolului său, Mihail, în legătură cu înțelegerea pe care o avusese cu Hrisant de a înființa o tipografie grecească la Constantinopol[303]. Motivele călătoriei

[300] La Râmnic a tipărit: *Liturghie* şi *Molitvenic*, 1706 (colligatum), *Octoih*, 1706 (în slavonă şi română), *Slujba Adormirei Născătoarei de Dumnezeu*, 1706 (în slavonă şi română), Radu Brâncoveanu, *Cuvânt panegiric la Sf. Nicolae*, 1706 (în greceşte), Gheorghe Maiota, *Cuvânt la patima Domnului*, 1706 (în greceşte), urmată de versiunea românească a acestei ediții, în 1707.

[301] Pentru cărțile scoase la Tbilisi, a se vedea: C. [Damian P. Bogdan], *Legăturile Țărilor Române cu Georgia*, în „Studii. Revistă de istorie şi filosofie", IV, 1951, nr. 4, p. 158–160; Dan Dumitrescu, *Activitatea tipografică a lui Mihail Ştefan în Gruzia*, în „Studii. Revistă de istorie", XI, 1958, nr. 4, p. 135–138; Ion S. Nanu, *Stemele Georgiei şi Țării Româneşti. Ornamente comune în grafica unor cărți tipărite la Bucureşti – Tbilisi – Iaşi, în secolul al XVIII-lea*, în „Studii şi cercetări de documentare şi bibliologie", VIII, 1966, nr. 2, p. 231–235; Fanny Djindjihaşvili, *Antim Ivireanul, cărturar umanist*, Iaşi, Junimea, 1982, p. 49–53; Andrei Pippidi, *À propos des débuts de l'imprimerie en Georgie*, în *Impact de l'imprimerie et rayonnement intellectuel des Pays Roumains*, eds. Elena Siupiur, Zamfira Mihail, Bucureşti, Editura Biblioteca Bucureştilor, 2009, p. 25-40; Virgil Cândea, *Mărturii româneşti peste hotare. Creații româneşti şi izvoare despre români în colecții din străinătate*, serie nouă, II, Finlanda - Grecia, Bucureşti, Editura Biblioteca Bucureştilor, 2011, p. 220-227.

[302] C. Erbiceanu, *Material pentru complectarea istoriei bisericeşti şi naționale. Documente inedite*, în BOR, XV, 1891–1892, p. 391; vezi şi DH, vol. XIV, partea a III-a, p. 112.

[303] C. Erbiceanu, *art. cit.*, p. 390.

lui Iştvanovici, prin Moscova, spre Olanda, pot fi puse, aşadar, pe seama comenzii primite de a procura noile seturi de caractere greceşti, ca şi a dorinței sale de a se perfecționa în arta gravurii şi a turnării literelor[304]. Amsterdamul constituia, într-adevăr, un miraj pentru tipografii vremii, care vor face carieră aici, asemenea unui Tótfalusi Kis Miklós, tipograful şi gravorul transilvănean care avusese o tentativă anterioară de a confecționa litere pentru tiparul gruzin. Tot din această metropolă îşi va procura țarul Petru I, prin August Demé, în 1706, noile caractere de litere „civile", pe baza cărora se va reforma alfabetul rusesc.

Rămân încă neclare aspectele legate de activitatea lui Iştvanovici în Olanda, precum şi de revenirea sa la Tbilisi, întrucât nu există suficiente mărturii contemporane în acest sens. Trebuie luată în considerare mențiunea făcută de Dimitrie Cantemir, în 1715, în *Istoria Imperiului Otoman*, privind aducerea în Georgia, „de vreo trei ani încoace", a tiparului grecesc şi tipărirea unei cărți cu laudele Fericitei Fecioare Maria[305]. Întrucât perioada respectivă coincide cu aceea a reîntoarcerii lui Iştvanovici din Olanda, îl putem identifica pe acesta în persoana celui care a contribuit, între 1709–1713, la dezvoltarea tiparului gruzin. Desigur, meritele care i se atribuie în înzestrarea tipografiei de la Tbilisi cu caracterele *mekhedruli*, de uz comun, pe lângă caracterele *nuskhuri*, folosite în textele religioase[306], nu-i aparțin în exclusivitate, întrucât competența mentorului său, „georgian de neam", trebuie să fi fost decisivă în această privință. Oricum, prin cele 20 de cărți imprimate la Snagov, Alba Iulia, Râmnic şi Tbilisi, Mihai Iştvanovici rămâne drept unul dintre cei mai activi tipografi de la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea, având o solidă formație şi o deschidere care i-au facilitat ascensiunea. Periplul său biografic se încheie, în lumina informațiilor care ni s-au transmis, tot în Ardealul care l-a propulsat, într-un fel, în circuitul tiparului național şi european. Reîntors la Alba Iulia, probabil chiar înainte de moartea lui Atanasie Anghel, din 19 august 1713[307], în grațiile căruia intrase, Iştvanovici se va ocupa, în calitatea sa de epitrop, de con-

[304] Virgil Molin, *art. cit.*, p. 335–337; D. Teodor [Damian P. Bogdan], *Despre Antim Ivireanul*, în „Studii teologice", VII, 1955, nr. 3–4, p. 242–244.

[305] Vezi Dimitrie Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman. Creşterea şi scăderea lui*, tradusă de Ios. Hodoşiu, partea I, Bucureşti, Tipografia Curții, 1876, p. 290, nota 73; vezi şi D. P. Bogdan, *Legăturile...*, p. 160; Virgil Molin, *art. cit.*, p. 336.

[306] Cf. Jakó, *Philobiblon*, p. 172; Virgil Cândea, *art. cit.*, p. 220 ş.u.

[307] Nilles, *Symbolae*, p. 390.

struirea bisericii din Maierii Bălgradului, ridicată în 1714, după dărâmarea Mitropoliei lui Mihai Viteazul[308]. Ulterior, va primi, în anul 1717, din partea împăratului Carol al VI-lea, titlul de nobil[309], ca o recunoaştere, desigur, a meritelor sale de promovare a tiparului şi de consolidare a schimburilor culturale în lumea postmedievală.

7.2. Activitatea editorială a lui Mihai Iştvanovici de la Bălgrad se deschide printr-o lucrare aparent minoră, ce ar putea fi socotită un simplu exerciţiu tipografic: *Bucoavnă ce are în sine deprinderea învăţăturii copiilor la carte*[310]. Fiind de dimensiuni reduse, micul volum de 33 de file nenumerotate a fost imprimat, probabil, înaintea *Chiriacodromionului*, în primele două luni ale anului 1699. Numele tipografului este menţionat pe foaia de titlu, iar cei care au fost „purtătorii de grija tipografiii" sunt „notareşul" Gheorghe Dăianul, împreună cu Raţ Iştvan, din Chişfalud (Miceşti), „odorbirăul" Bălgradului.

Cel dintâi abecedar publicat în limba română cuprinde, în prima parte, un inventar al alfabetului (*slovele glavizne*, adică literele majuscule, şi *slovele mai mici*), al sistemului fonetic, în care sunt descrise vocalele (*glasnicele*), diftongii (*diftonghii*) şi consoanele (*neglasnicele*), urmate de exerciţii de silabaţie, explicarea unor cuvinte abreviate prin suprascriere, prezentarea semnelor diacritice şi a accentelor *(prosodiile)*, precum şi a semnelor de punctuaţie (*stročnaę*), transcrise după terminologia slavonă: virgula (*zapetaę*), două puncte (*dvoetočie*), punctul (*točka*), punctul de sus (*ediničnaę*) şi semnul întrebării (*voprosnaę*), semnul exclamării *(udivnaę)* şi paranteza rotundă *(olojnaę).* Cea de-a doua parte conţine o mică antologie de texte aplicative, cu un caracter catihetic şi dogmatic: *Rugăciunea când va să înceapă copilul a învăţa, Rugăciunea dimineţii* (în care sunt incluse *Împărate ceresc*, *Sf. Treime*, *Rugăciunea domnească* şi molitva „*Din somn sculându-mă*"), apoi *Simbolul credinţei*, atât sub forma celui niceeano-con-

[308] Samuil Micu, *loc. cit.*; cf. şi Cipariu, *Acte şi fragmente*, p. 89–90.

[309] Meteş, *Istoria bisericii*, p. 405. Vezi şi Kemény József, *Repertorium nobilitatis Transilvanicae*, tom X, f. 307 (ms. KJ 421, BAR Cluj).

[310] BRV, I, nr. 113, p. 369–370, IV, p. 209–210; Veress, BRU, I, nr. 263, p. 142–143; se mai păstrează trei exemplare din această carte: primul, provenit din fondul Colegiului Reformat din Cluj, se află în BAR Cluj, iar cel de-al doilea exemplar, incomplet, în Biblioteca „Astra" din Sibiu, fiind coligat cu *Ceaslovețul* sibian din 1696. Un nou exemplar a fost semnalat recent în British Library din Londra (vezi Milan Grba, Paul Shore, *A Recently Identified Seventeenth Century Romanian Catechism in the British Library*, în „Valahian Journal of Historical Studies", vol. 13, Summer, 2010, p. 7-10). Exemplarul londonez a fost iniţial în colecţia orientalistului francez Antoine Isaac Silvestre de Sacy (1758–1838).

stantinopolitan (*Crezul*) admis în biserica ortodoxă, cât şi a celui atanasian, utilizat în biserica apuseană. Tot în această secțiune sunt expuse succint principiile dogmei creştine, începând cu *Decalogul* şi cu cele şase precepte privitoare la desăvârşirea evanghelică, urmate de întrebări şi răspunsuri, concepute în spiritul tradiției ortodoxe, despre Sfintele Taine. În final, sunt enunțate virtuțile religioase şi cardinale, „darurile" şi „rodurile" Sfântului Duh, faptele îndurării trupeşti şi sufleteşti, păcatele de căpetenie şi „facerile de bine" morale, contrare acestora, constituind, astfel, un mic îndreptar de edificare spirituală.

Nu după multă vreme de la apariția sa, *Bucoavna* va fi incriminată de către teologii iezuiți, susceptibili față de prestația duplicitară a lui Atanasie Anghel, în condițiile în care acesta acceptase unirea cu biserica Romei. Într-o scrisoare din 14 martie 1701, Gabriel Kapi, superiorul misiunii de propagandă catolică din Transilvania, îl informa pe cardinalul Leopold Kollonich despre sesizarea episcopului armenilor uniți, Oxendius Verzireszki (Auxențiu Verzar), privitoare la numeroasele erori conținute „in libro alphabetica quem D. episcopus Athanasius edi curavit"[311]. Absența adaosului *filioque* în Simbolul de la Niceea era socotită inacceptabilă de către misionarii catolici, care vor solicita înlocuirea cărților de acest fel, cerință stipulată şi în cea de-a doua *Diplomă leopoldină* din 19 martie 1701. Ca urmare, în „reversalul" semnat de Atanasie Anghel la Viena, în 7 aprilie 1701, în cadrul procesului informativ canonic, în articolul 4, pe care îl redăm în traducere din latină, se specifica: „Promit în mod solemn că voi distribui preoților şi laicilor mei catehismul dreptei credințe în limba română, care va fi imprimat cu cheltuiala eminentului domn cardinal, iar pe cele de până acum, tipărite cu erori, fie ale schismaticilor, fie ale ereticilor, le voi cere înapoi de la cler şi de la mulțimea laică şi în locul lor le voi împărți gratis pe cele nou tipărite în dreapta credință. Mai mult, din celelalte cărți tipărite şi răspândite voi şterge erorile schismatice sau eretice care s-au strecurat prin ignoranța noastră sau prin schismă. Cele care se vor tipări după aceea în tipografia noastră vor fi date teologului meu spre cenzură şi nicio carte nu va mai fi imprimată fără ştirea şi aprobarea sa expresă"[312]. Sunt vizate, aşadar, în

[311] Nilles, *Symbolae*, p. 263.

[312] *Ibidem*, p. 283; cf. şi George Popoviciu, *Uniunea românilor din Transilvania cu biserica romano-catolică sub împăratul Leopold I*, Lugoj, Tip. Tipografiei Caransebeş, 1901, p. 155; Zenovie Pâclişanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, în „Bună Vestire", Roma, XV, 1976, nr. 1–2, p. 63–64; Andreas Freyberger, *Relatare istorică despre unirea bisericii româneşti cu biserica Romei*, ed. de I.

vederea epurării, atât catehismele calvine din 1642, 1648 şi 1656, cât, mai ales, *Bucoavna* din 1699, interdicție care ar putea explica numărul mic de exemplare care s-au păstrat. În acelaşi timp însă, micul manual putea fi supus perisabilității tocmai datorită uzului didactic.

Una dintre primele referințe asupra *Bucoavnei* îi aparține lui Grigore Silaşi, din 1883, care arăta că ea a fost „destinată totodată şi pentru cei ce se prepară la statul preuțesc”[313]. La fel ca în cazul *Chiriacodromionului*, N. Iorga are o perspectivă deformată asupra *Bucoavnei*, pe care o califică drept o lucrare de propagandă calvină[314] sau catolică, având menirea „de a strecura în mintea copiilor dogma cea nouă”[315]. Verdictul istoricului, dat în necunoştință de cauză, va provoca o replică din partea unui exeget al cărților didactice, Onisifor Ghibu[316], care socoteşte micul abecedar a fi de inspirație curat ortodoxă, fără „niciun picur de doctrină catolică”. Nu putem ignora însă faptul că prezența insolită a *Simbolului atanasian* constituia, totuşi, o concesie indirectă făcută bisericii occidentale. Reeditarea critică a cărții, în 1988[317], a prilejuit o abordare, din mai multe unghiuri, a chestiunilor dogmatice, filologice şi lingvistice pe care le ridică textul, asupra cărora vom reveni cu noi date în cadrul ultimelor două secțiuni ale lucrării.

7.3. Referințele asupra *Chiriacodromionului* de la Bălgrad nu sunt la fel de numeroase ca acelea despre *Noul Testament* din 1648, de care se leagă notorietatea centrului tipografic transilvan. Titlul este conferit pentru prima dată la noi unei tipărituri, deşi nu este întru totul adecvat, având în greceşte semnificația de „Duminicescul drum” sau „Căile duminicii”[318]. Cartea ar fi trebuit deci să cuprindă numai cazaniile dumi-

---

Chindriş, Cluj, Clusium, 1996, p. 134–135; I. Dumitriu-Snagov, *Românii în arhivele Romei (Secolul XVIII)*, ed. a II-a, Cluj, Clusium, 1999, p. 91.

[313] Grigoriu Silaşi, *Abecedariu românesc din secolul XVII*, în „Amicul familiei”, VII, nr. 9, 1/13 mai 1883, p. 81–82 (republicat în „Transilvania”, XIV, nr. 8–9, 1–15 mai 1883, p. 74–75).

[314] Iorga, *Ist. românilor din Ardeal*, II, p. 87.

[315] Idem, *Ist. lit. rom.*, II, p. 79.

[316] Onisifor Ghibu, *Din istoria literaturii didactice*, în AAR, Mem. secț. lit., seria II, tom XXXVIII, 1916, p. 10–12; idem, *Din istoria literaturii didactice româneşti*, Bucureşti, Editura Didactică şi Pedagogică, 1975, p. 32–41, 247–250.

[317] Apărută sub auspiciile Episcopiei Ortodoxe Române de la Alba Iulia, în îngrijirea unui colectiv format din Teodor Bodogae, Dumitru Călugăr, Mihai Gherman, Anton Goția (transcrierea textului), Eva Mârza şi Iacob Mârza.

[318] A se vedea Nestor Vornicescu, *Cazaniile noastre*, în MMS, XXXVII, 1961, nr. 3–4, p. 193, nota 34; cf. şi I. Lupaş, în MO, X, 1958, nr. 5–6, p. 326, nota 2; alte tipărituri cu acest titlu vor apărea, în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, la Bucureşti, în 1732, 1801 şi în 1803, la Râmnic, în

nicale, nu şi cele consacrate sărbătorilor. Culegerea din 1699 s-a bucurat însă de o largă răspândire, cu nimic mai prejos decât aceea a monumentelor literare care au premers-o. Fiind concepută, după cum se arată în predoslovie, „pentru folosul şi luminarea neamului nostru rumânesc", tipăritura a cunoscut o circulaţie intensă, astfel că autorul dizertaţiei din 1838 constata că, „după un timp de 130 de ani şi mai bine, încă să află mai în toate bisericile Ardealului"[319].

În coordonarea editării *Chiriacodromionului* au mai fost implicate, alături de mitropolitul Atanasie Anghel — hirotonit, la Bucureşti, în 22 ianuarie 1698, prilej cu care l-a contactat, probabil, şi pe Mihai Iştvanovici —, încă două personalităţi locale, cu o poziţie consolidată în ambianţa scaunului mitropolitan de la Bălgrad. La fel ca în cazul *Bucoavnei*, primul este protopopul Gheorghe Pop din Daia, căruia i se mai încredinţase grija tipografiei şi cu ocazia imprimării *Sicriului de aur* din 1683 şi a *Ceaslovețului* din 1686, secondându-l, în calitate de ispravnic, pe Zoba. El finanţase, de asemenea, şi editarea *Ceaslovețului* de la Sibiu, din 1696, atunci şi în calitatea de notar sinodal, succesor al lui Ioan Zoba din Vinţ. Alături de nobilul protopop Gheorghe Dăianul, mai este menţionat în prefaţa lui Iştvanovici ca „nevoitoriu" la tipărirea cărţii şi Ştefan Raţ, epitrop al Mitropoliei Ardealului şi administratorul domeniului fiscal al Bălgradului[320], aflat în anturajul lui Atanasie Anghel. Unii dintre aceştia vor participa şi la difuzarea propriu-zisă a cărţii, încheind tranzacţii sau făcând danii la mănăstiri şi biserici din Transilvania. Astfel, în 18 iunie 1700, un exemplar din *Chiriacodromion* este vândut de către vlădica Atanasie popii Ioan Iştioan din Lelese, în pădurenimea Hunedoarei, pentru „20 de zloţ şi încă pintru giumătate ce i-am dat la părintele protopop Gheorghie". Au existat însă şi donaţii din partea sa, cum ar fi aceea pe care o certifică la Vinţ, tot în anul 1700, pe un exemplar aflat la biserica din Mânerău (jud. Hunedoara)[321], ca şi un altul, dat de pomană bisericii din Geomal (jud. Alba). Aceste donaţii, precum şi scăderea ulterioară a

1806, la Mănăstirea Neamţ, în 1811, şi la Iaşi, în 1816.

[319] Vasilie Popp, *op. cit.*, p. 27.

[320] Vezi Ştefan Pop, *Între două lumi culturale. Studii din istoria luptelor bisericei române. Ştefan Rácz †1720*, în „Răvaşul", V, 1907, nr. 40–42, p. 675–683; P. Binder, *Nobilul român Ştefan Raţ (cca 1670–1720), „odorbirăul Bălgradului", sprijinitor al culturii româneşti*, în „Apulum", XXIII, 1986, p. 187–190.

[321] E. Pavel, *Răspândirea* Chiriacodromionului *de la Bălgrad (1699) în ţinuturile Hunedoarei*, în „Îndrumător pastoral", Alba Iulia, VI, 1982, p. 141–144.

prețului cărții pot fi puse în legătură cu învinuirile care i s-au adus lui Atanasie, în primăvara anului 1701, potrivit cărora ar fi impus preoților să cumpere cartea la prețuri excesiv de ridicate[322]. O altă danie este făcută de către unul dintre susținătorii materiali ai editării cărții, „giupânul Raț Ştefan şi cu giupâneasa sa", pentru biserica din Cuzdrioara (jud. Cluj), la fel cum dăruise un exemplar şi mănăstirii Râmeț. Tot în zona Bălgradului, la Galda de Jos, un exemplar era cumpărat, în 9 noiembrie 1701, cu 15 florini, direct de la Mihai tipograful[323].

Ecoul tipăriturii din 1699, cu nimic mai prejos decât al *Noului Testament* din 1648, s-a datorat, fără îndoială, modului ingenios în care Mihai Iştvanovici a alcătuit noua versiune a cazaniilor, fructificând, într-o viziune editorială proprie, surse provenite din Moldova şi din Țara Românească. El a fost, de fapt, editorul *de facto* al *Chiriacodromionului*, asumându-şi rolul pe care îl jucase, în urmă cu un deceniu, Ioan Zoba din Vinț. Celelalte persoane pe care le-am menționat că s-au implicat în tipărirea cărții nu au desfăşurat o muncă propriu-zisă de editare, ci au patronat această activitate, stimulând-o şi asigurându-i, în acelaşi timp, susținerea financiară. Există indicii că hârtia aparține unor mori străine, fiind procurată, cu sprijinul domnitorului Constantin Brâncoveanu, din stocuri existente în Țara Românească. Au fost identificate, astfel, sortimente ale unor mărci italiene şi austriece, cu precădere ale unor mori din Franța, având în filigran figurile unui cuplu uman, în costume de epocă, flancat de deviza *Au mode pappier*[324]. Există câteva elemente în alcătuirea *Chiriacodromionului* care îl personalizează pe Iştvanovici, date care relevă, totodată, o evoluție a concepției editoriale în cadrul centrului cultural de la Bălgrad. Față de tipăriturile de la mijlocul secolului al XVII-lea scoase aici, numele tipografului nu mai rămâne în anonimat, fiind menționat, în formula „Mihai Iştvanovici Tipograful, Tu ex Uggrovlahia", în trei locuri diferite: pe foaia de titlu, la sfârşitul prefeței pe care acesta o semnează, precum şi în epilogul, mai extins ca de obicei, de pe penultima filă a cărții. Celălalt element distinctiv care îi conferă lui Iştvanovici o anumită prestanță cărturărească are în vedere producția sa de stihuitor, pe care şi-o va pune în valoare în cadrul tipăriturii din 1699. Este, de altfel, singura apariție de la Bălgrad care are în cuprinsul ei şi versuri,

[322] Nilles, *Symbolae*, p. 261.

[323] Eva Mârza, Doina Dreghiciu, *Cartea românească veche în județul Alba, secolele XVI–XVII. Catalog*, Alba Iulia, Editura Episcopiei Ortodoxe Române,1989, p. 188.

[324] S. Ştirban, *op. cit.*, p. 48.

aceste creații convenționale constituindu-se într-o subspecie a poeziei emblematice, de factură barocă[325]. Având ca model creațiile similare ale lui Udrişte Năsturel, Varlaam, Daniil Panoneanul, Dosoftei sau Antim Ivireanul, Mihai Iştvanovici exersase, mai întâi, acest gen de versificație printr-un grupaj de stihuri care însoțea stema domnească din *Orânduiala slujbei sfinților Constantin şi Elena*, imprimată la Snagov cu trei ani mai devreme. În ediția pe care o realizează la Bălgrad între 1 martie şi 20 decembrie 1699, tipograful „literat" compune, la început, versuri închinate emblemei mitropolitane, intitulate *Prealuminatul sămn al sfintei şi nedespărțitei Troițe, hramul Mitropoliei Belgradului din Ardeal*. Aflate pe verso-ul foii de titlu, sub xilogravura ce reprezintă Sf. Treime, cele opt distihuri sunt dispuse de-o parte şi de alta a unui ax: „Trei chipuri în osebire/ Ş-un Dumnezău în mărire/ Lui Avraam te-ai arătat/ Întâi foarte adevărat/ Supt cel de la Mavri copaci,/ Când ai vrut minune să faci/ Ca să smereşti cu certare/ Pre cei cu cerbicea tare,/ Din Gomora şi Sodomul/ Ca să să stângă tot omul./ Pentr-aceaea mai nainte/ De toți veacii eşti Părinte,/ Cunoscut în trei obraze/ Şi străluceşti de dai raze,/ Însuți cu Fiiul fiind mărit/ Şi de Duhul Sfânt proslăvit".

Un al doilea grupaj de opt versuri se află pe fila 271^{v}, care anunță trecerea de la o primă parte a cărții, aceea a cazaniilor duminicale, la textele consacrate praznicelor împărăteşti. La fel procedase şi Varlaam în intervalul dintre cele două secțiuni ale *Cazaniei* sale, principalul izvor al ediției lui Iştvanovici, stihurile intercalate de către acesta din urmă nefiind însă tributare predecesorului său. Cel de-al treilea grupaj, plasat la sfârşitul cărții, este un cuvânt de mulțumire pentru satisfacția atingerii acestui liman al muncii tipografului, fiind inspirat, de data aceasta, de o epigramă similară din *Evanghelia* de la Snagov. N-ar fi exclus ca şi paternitatea acestui ultim text să-i aparțină tot lui Iştvanovici, şi nu mentorului său, Antim Ivireanul, discipolul aflându-se încă la Snagov şi luând parte, probabil, la realizarea tipăriturii din 1697. El va relua, într-o manieră asemănătoare, aceste versuri în epilogul *Liturghierului* georgian tipărit la Tbilisi în 1710.

7.4. Ultima carte tipărită la Bălgrad, în 1702, poate fi caracterizată drept o apariție accidentală, străină, oricum, de activitatea lui Iştvanovici. Este vorba despre un catehism catolic, intitulat *Pânea pruncilor sau*

[325] A se vedea Dan Horia Mazilu, *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*, ed. cit. p. 121–156.

învățătura credinții creştineşti strânsă în mică şumă[326], denumit, cu aproximație, în bibliografia maghiară mai veche şi *Cathechismus Valachicus*[327]. După ce fusese semnalată de A. Horányi[328], I. Németh[329] şi V. Popp[330], tipăritura este descrisă de către T. Cipariu, care îşi procurase un exemplar de la un anticar din Viena[331]. Autorul cărții, menționat pe foaia de titlu, este preotul romano-catolic Paul Ladislau Bárányi, care făcea parte din rândul aşa-numiților „missionarii dacici". Considerat autorul moral al unirii cu biserica Romei, el exercita funcția teologului iezuit, impusă atunci lui Atanasie Anghel. Traducătorul acestei scrieri, care face o notă discordantă în istoria tiparului bălgrădean, este popa Duma Ianăş din Borbanți (Bărăbanț), de lângă Alba Iulia, un nemeş localnic aflat în relații apropiate cu autorul iezuit. Pornind de la unele particularități de limbă, I. Gheție[332] presupune că popa Duma nu a tradus textul, ci numai a revăzut o versiune bănățeană a catehismului catolic. De fapt, Duma era el însuşi un bănățean, refugiat în aceste locuri după ocuparea Banatului Montan, în 1658, de către otomani[333], ceea ce tranşează posibila traducere sau prelucrare a cărții de către acesta. Tot un bănățean, cu studii la Viena şi Roma, Gheorghe Buitul, tradusese în 1636, pentru prima oară în limba română, *Catehismul* catolic al lui Canisius, reeditat la Cluj, în 1703. Şi în cazul tipăriturii de la Bălgrad modelul primar este, desigur, acelaşi renumit catehism[334], reeditat şi răspândit în mediile catolice, adaptat şi prelucrat în spiritul programului tridentin şi al principiilor Contrareformei.

---

[326] BRV, I, nr. 133, p. 440, IV, p. 216–217; se păstrează două exemplare la BCU Cluj şi la BAR Cluj. Primul provine din biblioteca lui Ioan Papiu din Gherla, iar al doilea din biblioteca lui Cipariu. Un alt exemplar, despre care nu mai există informații, era consemnat în 1895 într-un catalog al Bibliotecii „Astra" din Sibiu. Recent, a mai fost descoperit un exemplar fragmentar în Biblioteca Muzeului Unirii din Alba Iulia.

[327] Cf. RMK, II, nr. 2103, p. 571; Veress, BRU, I, nr. 272, p. 149–150.

[328] Alexius Horányi, *Nova Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*, pars. I, Pesthini, Matthiae Trattner, 1792, p. 287.

[329] Ioannes Németh, *Memoria typographiarum inclyti regni Hungariae et magni Principatus Transilvaniae*, Pesthini, J.T. Trattner, 1818, p. 35.

[330] Popp, *Disertație*, p. 28.

[331] Cipariu, *Principia*, p. 119.

[332] I. Gheție, *Evoluția normelor literare în tipăriturile ardeleneşti de la sfârşitul secolului al XVII-lea*, în LR, XXII, 1973, nr. 5, p. 451; Gheție, BD, p. 358.

[333] Vezi Paul Binder, *Contribuții la studierea factorilor interni în problema dezvoltării scrisului în limba română (secolele XVI–XVII). Momente din istoria culturală a satului Bărăbanț*, în „Apulum", XX, 1982, p. 175–183.

[334] Petrus Canisius, *Summa doctrinae christianae, per quaestiones tradita et in usum Christianae pueritiae nunc primum edita*, Vienna, Michael Zimmermann, 1555.

Structurată sub formă de „întrebăciuni" şi răspunsuri, cartea cuprinde o expunere sintetică a corpului doctrinar-catehetic, fiind destinată, cu precădere, utilizării în scopuri didactice. Unicul comanditar al cărții este cardinalul Leopold Kollonich, invocat în *Epistolie închinătoare*, căruia i se reproduce blazonul pe verso-ul foii de titlu. El finanțase editarea acestei cărțulii a „bunului creştin", distribuită în mod gratuit, care trebuia să înlocuiască vechile catehisme aşa-zis schismatice, conform *Diplomei leopoldine* şi reversalului semnat de către Atanasie Anghel.

Persoana tipografului acestei ultime cărți bălgrădene a rămas însă în anonimat. Readucându-i în discuție pe doi dintre meşterii care activează aici la sfârşitul secolului al XVII-lea, Chiriac şi Iştvanovici, I. Muşlea înclină să-i atribuie cartea celui de-al doilea, care rămăsese, după 1699, aşa cum relata S. Micu, ca un „epitrop" al tipografiei. În plus, toate ornamentele care apar în această carte sunt preluate din *Chiriacodromionul* scos de către Iştvanovici, despre care nu se ştie să fi lucrat în 1702 în alte centre tipografice[335]. Am respins şi cu alte prilejuri[336] această atribuire, deoarece atât Chiriac Moldoveanul, cât, mai ales, Mihai Iştvanovici, şi-au pus amprenta asupra tipăriturilor pe care le-au executat, printr-o opțiune lingvistică tranşantă şi impunerea normelor literare moldoveneşti, în cazul celui dintâi, şi a celor munteneşti, în cazul celui de-al doilea. Sub acest aspect, prin revenirea anacronică la normele tradiționale, după cum vom vedea într-un alt capitol, *Pânea pruncilor* nu poate fi decât opera unui tipograf localnic, care învățase meşteşugul pe lângă Iştvanovici. De asemenea, refolosirea unor ornamente şi garnituri de litere de către mai mulți meşteri din aceeaşi oficină este un fapt curent în istoria tiparului. Credem că putem identifica persoana acestui tipograf prezumtiv cu aceea a lui Nicolae (*Nicolaus typographus*), al cărui nume apare în actele privitoare la procesul canonic al lui Atanasie, desfăşurat în primăvara anului 1701[337]. Tipograful Nicolae era, se pare, unul dintre oponenții lui Atanasie Anghel, căci împreună cu protopopul Avram din Bălgrad semnase denunțurile trimise la Viena, prin care ierarhul ardelean era acuzat că se află în corespondență cu domnul muntean Constantin Brâncoveanu, asigurându-l pe acesta că unirea este formală, doar pentru a se acorda pre-

[335] Ion Muşlea, *Pânea pruncilor (Bălgrad, 1702). Din istoria unei cărți vechi româneşti*, în *Omagiu profesorului Ioan Lupaş*, Bucureşti, Imprimeria Națională, 1941, p. 626.

[336] E. Pavel, *Meşteri tipografi bălgrădeni*, p. 307; idem, *Considerații asupra tipăriturilor bălgrădene*, p. 197.

[337] Nilles, *Symbolae*, p. 261.

oților anumite scutiri[338]. Nu ştim dacă acest tipograf nu era însuşi Nicolae Arbănaşul, aflat atunci în anturajul scaunului mitropolitan, personaj cunoscut la curtea împărătească din Viena, ca şi la curtea domnească din Țara Românească, între care purtase negocieri[339].

Este posibil ca *Pânea pruncilor* să fi apărut în primele luni ale anului 1702, căci, în 3 mai, mitropolitul muntean Teodosie Veştemeanul îi trimitea lui Atanasie, împreună cu o afurisenie din partea patriarhului Calinic de la Constantinopol, o scrisoare plină de diatribe ca acestea: „Faceți-vă tipografie, falsificați cărțile după cum vă este voia şi veți vedea cum veți mai arde cândva în focul iadului"[340]. Cu toate opreliştile, la sinodul eclezіastic din 8 iunie 1702 se ia decizia de a se imprima în continuare cât mai multe cărți în tipografia bălgrădeană[341].

7.5. Intenția nu va mai fi însă îndeplinită, punându-se capăt astfel unei activități prodigioase de tipărire a cărților în limba română, desfăşurată, cu intermitențe, la Alba Iulia, începând din 1567. Tiparnița va rămâne inactivă mai multe decenii, fiind dată, la un moment dat, zălog la Sibiu, împreună cu mai multe obiecte şi odoare aparținând Mitropoliei Bălgradului. Într-o însemnare, din 23 aprilie 1707, de pe filele unui *Minei de decembrie*, apărut la Buzău, în 1698, se menționează amanetarea unor „matricule, ştampii (tiparului), istromenturi tipografiei"[342]. Materialele tipografice au fost recuperate ulterior, în cea mai mare parte probabil, fiind aduse la Blaj, în 1738, de către episcopul Inochentie Micu-Klein[343]. Într-un raport întocmit în 29 octombrie 1771 de Iosafat Devai, prefectul tipografiei de la Blaj, către episcopul Atanasie Rednic, se oferă amănunte despre soarta tipografiei rămase în paragină şi repunerea ei în funcțiune sub episcopatul lui Petru Pavel Aaron[344]. Ipoteza unei mutări provizorii a tipografiei de la Alba Iulia la Cluj, unde ar fi ajuns în posesia Cole-

[338] Vezi şi Iorga, *Ist. românilor din Ardeal*, I, p. 343; Z. Pâclişanu, *op. cit.*, p. 56–57; D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, ediția a II-a revizuită şi adăugită, Bucureşti, Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, 1984, p. 143.

[339] Iorga, *Sate şi preoți*, p. 179.

[340] A. Freyberger, *op. cit.*, p. 134–135; Nilles, *Symbolae*, p. 346.

[341] Nilles, *Symbolae*, p. 352; Z. Pâclişanu, *op. cit.*, p. 38. Asupra tipăriturii, vezi mai recent şi Ovidiu Ghitta, *Pânea pruncilor (The Infants'Bread). A Post-Tridentine Catechism from the Beginnings of Habsburg Transylvania*, Paris, L'Harmattan, 2015.

[342] N. Iorga, *O veche însemnare cu privire la Mitropolia ardeleană*, în „Răvaşul", III, nr. 37–38, 16 sept. 1905, p. 153; idem, *Scrisori şi inscripții ardelene şi maramureşene*, vol. II, Bucureşti, 19006, p. 96.

[343] Augustin Bunea, *Episcopii Petru Paul Aron şi Dionisiu Novacovici*, p. 356.

[344] Popp, *Disertație*, p. 38–42.

giului Iezuit, şi abia apoi la Blaj poate fi plauzibilă[345]. Oricum, primele tipărituri blăjene vor utiliza, în mare parte, atât garniturile de litere, cât şi materialul decorativ provenit de la Bălgrad, cărora li se va adăuga şi o nouă ornamentică. Această continuitate este afirmată, de altfel, în predoslovia primei ediții a *Strastnicului* de la Blaj din 1753: „Şi aflând cum că din zilele preasfințitului şi în Domnul răpăosatului chir Atanasie, mitropolitul Bălgradului, până în vremile de acum, a noastră tipografie în măhramă s-au ținut învălită, şi pentru aceaea mare scădere în ceale sufleteşti s-au întâmplat, lipsind sămănătorii şi sămânța, am judecat de lipsă a fi cum nu numai cu cuvântul, ce şi cu tipariul încredințatul talant şi buna sămânță a-l împărți şi a o sămăna".

Tipografia de la Alba Iulia şi-a încheiat astfel misiunea, după ce, timp de mai bine de un secol, a fost singura oficină din Transilvania care a desfăşurat o activitate permanentă. Între 1567–1702, au văzut lumina tiparului aici aproximativ 20 de cărți (incluzându-le şi pe cele nesigure în privința localizării), fără a adăuga alte două tipărituri apărute în centre aflate totuşi în orbita Mitropoliei de la Bălgrad: *Sicriul de aur* de la Sebeş, din 1683, şi *Ceaslovețul* de la Sibiu, din 1696. Persoanele implicate, într-un fel sau altul, în munca de editare şi tipărire sunt numeroase, începând cu patronii sau comanditarii care au coordonat şi subvenționat acest demers cultural: Gheorghe de Sângeordz, Forró Miklós, principele Cristofor Báthory, mitropoliții ardeleni Ghenadie II şi Ilie Iorest, principele Gheorghe Rákóczy, împreună cu Ştefan Geleji Katona şi Gheorghe Csulay, mitropolitul Simion Ştefan, banul Acațiu Barcsai, mitropoliții Varlaam, Teofil şi Atanasie Anghel, domnitorul Constantin Brâncoveanu şi, în sfârşit, cardinalul Leopold Kollonich. Majoritatea acestor nume este celebrată în alcătuirea foii de titlu, în dedicațiile şi prefețele cărților, uneori şi prin redarea stemelor care le reprezintă. În imediata apropiere a acestor figuri, unele cu un real prestigiu în epocă, s-au situat ispravnicii de carte sau purtătorii de grijă ai tipografiei, care puneau în practică comenzile celor dintâi, finanțând ei înşişi unele lucrări, postură pe care au avut-o protopopul Gheorghe Pop Dăianul, Oprea din Armeni (numai pentru *Sicriul de aur*), Ioan Zoba din Vinț, Ştefan Raț şi Chiriac Moldoveanul, ultimul în special pentru *Ceaslovețul* sibian.

[345] Cf. *ibidem*, p. 37, 45; Ballagi Aladár, *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése*, ed. cit., p. 240.

Cea de-a treia categorie, mai restrânsă, îi reuneşte pe editori şi traducători, care semnează, de regulă, şi prefeţele cărţilor, între aceşti cărturari înscriindu-se, în mod sigur, popa Gheorghe, de la Mănăstirea Secu, Silvestru şi Simion Ştefan, Ştefan Fogarasi, Ioan Zoba din Vinţ, Mihai Iştvanovici, precum şi Paul Ladislau Barányi (presupus autor), împreună cu popa Ioan Duma din Bărăbanţ. Calitatea de editor le-a fost conferită, impropriu, şi unora dintre comanditarii sau ispravnicii de carte, deşi este mai puţin probabil ca ei să fi desfăşurat o muncă propriu-zisă de prelucrare a textelor în vederea publicării. Ultima categorie este mai cuprinzătoare decât celelalte, fiind înglobaţi aici tipografii, cunoscuţi sau mai puţin cunoscuţi: Coresi (în mod ipotetic), Lorinţ, Dobre, Ştefan din Ohrida, Gheorghe Rusu, logofătul Dumitru, Martin Maior, Daniil, Iosif, tipograf rus, Chiriac Moldoveanul, Mihai Iştvanovici şi, probabil, Nicolae tipograful. Unii dintre ei au fost localnici, dar cei mai mulţi, având o experienţă bogată, au venit din alte centre tipografice, precum: Braşov, Govora, Câmpulung, Bucureşti şi Snagov. În multe cazuri, ei au revizuit limba tipăriturilor pe care le-au executat, prin înlocuirea unor norme ale variantei locale cu normele literare din Moldova şi Muntenia. Dacă numele lui Dobre, de exemplu, este amintit în 1641 şi 1642, în epoca lui Simion Ştefan tipografii nu mai apar în prim-plan, numele lor fiind chiar eludate.

În cărţile apărute la Bălgrad în deceniile următoare, numele tipografilor reîncep să fie consemnate, cu oarecare parcimonie (Daniil, Iosif, Chiriac), niciodată însă pe foaia de titlu, iar abia prin Mihai Iştvanovici revin în centrul atenţiei cititorilor. Nu sunt numeroşi în cărţile bălgrădene diortositorii, corectura fiind făcută, probabil, de către editori şi tipografi, unii dintre ei, precum Zoba, Chiriac şi Iştvanovici, semnând şi epiloguri pentru iertarea greşelilor. Un singur nume este atestat în această calitate, şi anume Gheorghe Moldoveanul, care, la sfârşitul cărţii *Scutul Catihizmuşului*, din 1656, îşi alătură particula *Cor.*, alcătuind pe urmă şi o notă pentru îndreptarea unor „zminteale". Este semnificativ, de asemenea, faptul că în finalul *Noului Testament* din 1648 apare o amplă erată, prima de acest fel din istoria tiparului românesc. Nu sunt frecvente nici numele unor ilustratori de carte, tot cu o singură excepţie, aceea a lui Mihai Zugravul, un nume conjectural asupra căruia vom reveni.

Remarcăm, totodată, că trei dintre persoanele enumerate şi-au asumat mai multe atribuţii, în acelaşi timp: Simion Ştefan, ca patron, editor şi prezumtiv tipograf, Ioan Zoba, ispravnic de carte, traducător şi editor, Mihai Iştvanovici, editor şi tipograf. Putem avea, aşadar, o imagine

de ansamblu a unei activități concertate de tipărire a cărților românești desfăşurate la Bălgrad, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi până la începutul secolului al XVIII-lea, perspectiva istorică fiind completată cu noi elemente de ordin filologic şi lingvistic în capitolele următoare.

II.

TEHNICA ŞI ARTA TIPARULUI

1. Stabilirea unei tipologii a garniturilor de litere şi a inițialelor, precum şi studiul comparativ al morfologiei ornamenticii folosite la Bălgrad sunt în măsură să releve particularitățile fiecărei epoci sub aspectul tehnicii şi artei tipografice, influențele şi tendințele care s-au manifestat în privința caracterelor poligrafice şi a materialului decorativ, precum şi elementele specifice sub raport stilistic prezente în grafica diverselor cărți apărute în acest centru între anii 1567–1702.

Cărțile imprimate la Bălgrad în secolul al XVI-lea poartă, în mod precumpănitor, amprenta tiparului coresian, fie că aparțin diaconului, fie colaboratorului sau rivalului său, Lorinț. Este utilizată, astfel, cu precădere, garnitura de litere de tipul I (*Tâlcul Evangheliilor*, c. 1567, *Molitvenic*, c. 1567, *Octoih*, 1578, *Tetraevanghelul*, 1579) şi, într-o măsură mai mică, cea din tipul IV[1] (*Psaltirea*, c. 1576–1579), garnitură executată, probabil, de către Lorinț. Tot unui registru stilistic comun aparțin inițialele simple şi ornate, ceea ce denotă faptul că cei doi tipografi aveau o sursă unică de procurare a materialului poligrafic, şi anume oficina braşoveană. Aceleaşi corespondențe se constată şi în privința modelelor decorative, unele dintre vignetele şi ornamentele lui Lorinț fiind preluate în *Sbornicul* coresian de la Sebeş, din 1580, sau în *Tetraevanghelul* lui Coresi şi Mănăilă, din 1583[2]. Se presupune că cei doi tipografi şi-au împrumutat reciproc nu numai şriftul şi ornamentația de carte, ci şi presele[3]. Cu toate că am respins identitatea lui Lorinț cu gravorul L.F., am susținut însă că „diacul fugar" era inițiat în arta xilogravurii, impunând chiar un anumit stil. Intervalele lungi de pauză care se succed între cărțile imprimate de către acesta s-ar explica tocmai printr-o reprofilare a sa, el ocupându-se

[1] Hervay, *L'imprimerie cyrillique,* p. 210.
[2] Gheție, Mareş, *Diaconul Coresi,* p. 274.
[3] Al. Mareş, *În legătură cu activitatea tipografică a diacului Lorinț,* p. 135.

exclusiv de gravarea, în anumite perioade, a unor inițiale şi ornamente pentru tipografia lui Coresi. Lorinț pare să se fi aflat, aşa cum am arătat mai sus, în sfera de influență a imprimeriei chirilice venețiene, ca şi în cea a tipografiilor latine din Braşov şi Cluj. Una dintre vignetele folosite în *Psaltirea* din 1576–1579 aparținuse oficinei lui Heltai (vezi planşa III), iar alta, din *Tetraevanghelul* din 1579, fusese utilizată anterior în tiparnița honteriană de către Valentin Wagner (vezi planşa V, d). Preluând şi asimilând motive occidentale de ornamentație, specifice esteticii Renaşterii târzii, Lorinț devine promotorul unei maniere novatoare de ilustrare a cărților, vizibilă, în special, în perioada sa bălgrădeană. El renunță, treptat, la ornamentica de tip macarian, bazată pe antrelacuri geometrice, în favoarea uneia de sorginte renascentistă, prin cultivarea elementelor decorative fitomorfe, avimorfe şi zoomorfe.

2. Dacă în secolul al XVI-lea materialul tipografic era împrumutat din imprimeria de la Braşov, în secolul următor înregistrăm la Alba Iulia câteva acțiuni de confecționare pe plan local a unor garnituri de literă. Prima încercare — finalizată, însă insuficient de reuşită — îi aparține dascălului Dobre, despre care se spune în predoslovia *Evangheliei cu învățătură*, din 1641, că „au făcut tipare aici în Ardeal". Cu toate că în istoriografie a devenit un loc comun aserțiunea că tipografia de la Bălgrad a fost repusă în funcțiune „cu literă şi meşter"[4] trimise de Matei Basarab, se pare că Dobre nu a adus cu sine decât, eventual, o presă. Numai în cazul în care vom localiza, în mod cert, la Alba Iulia, şi cartea de rugăciuni din 1639–1640, am avea motive să acceptăm supoziția aducerii de la Govora a unor garnituri sau a matrițelor necesare turnării literelor. Atunci când afirma că slovele celor dintâi tipărituri de la Bălgrad sunt întocmai cu cele din *Pravila* de la Govora, din 1640, N. Drăganu avea în vedere localizarea aici a „celei mai vechi cărți rákóczyene"[5], ipoteză asupra căreia a revenit ulterior.

La fel ca în cazul modelului coresian pe care îl reproduce, ediția de la Bălgrad a fost imprimată cu garnitura de tipul III, după clasificarea lui F. Hervay, literele de rând având de regulă înălțimea de 3 mm, iar unele atingând 4 mm (d, z, r, u, f, h, 3, 6 š). Literele majuscule sunt înalte de 9–10 mm. Dacă dispunerea zațului în pagină respectă, în general, pe cea

[4] Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor,* vol. III, partea a doua, Bucureşti, Fundația Regală pentru Literatură şi Artă, 1946, p. 896; vezi şi Cartojan, *Istoria*, p. 181.

[5] AIIN, I, 1921–1922, p. 162.

a ediției din 1581, există câteva mici diferențe de grafie: ѹ este înlocuit în mod constant cu u, frecvent ˜ cu 1, iar unele ligaturi specifice tiparului coresian sunt culese cu litere de rând.

Ceea ce nu s-a remarcat însă este faptul că, în privința inițialelor, *Evanghelia cu învățătură* din 1641 nu mai este atât de dependentă față de ediția coresiană. Folosind, probabil, şi alte surse de inspirație, Dobre a executat mai multe inițiale noi. Pe lângă o inițială simplă (К), având înălțimea de 25 mm, se mai întâlnesc următoarele tipuri: inițiale ornate mari, încadrate în chenar (Є şi Є), cu înălțimea de 50 mm şi lățimea de 28 mm; inițiale ornate mijlocii, încadrate în chenar, a căror înălțime se situează între 22 şi 35 mm (А, З, М, Ц, П, Т, Ф, ѕ, Ч, –); inițiale mijlocii cu noduri şi volute (b, d, З, ", i, –), cuprinse între 22 şi 36 mm; inițiale *entrelacs*, respectiv un v mare de 50 mm şi un v mijlociu de 30 mm. Acestea din urmă le imită pe cele din *Cazania a II-a* din 1581, fără a fi însă identice cu acestea. La fel, cele din tipul precedent cu noduri şi volute sunt asemănătoare cu cele coresiene d (însă inversat) şi z. Spre deosebire de ediția braşoveană, în care majoritatea inițialelor sunt de culoare roşie, în ediția din 1641 acestea sunt predominant negre, cu excepția unor inițiale roşii de la începutul cărții: А, З şi ѕ, ornate în chenar, З şi – cu noduri şi volute. Inițialele încadrate în chenar au linia literei şi a ornamentului de culoare albă, dispuse pe un câmp negru intens sau, în câteva cazuri, roşu, având forma unui mic patrulater.

Pe lângă inițialele ornate executate cu clişee în lemn, Dobre a mai folosit, destul de stângaci, tehnica xilogravării pentru titlurile de cazanii şi pentru formula finală *(Konecĭ nedĕlĕ)*, ceea ce creează impresia unui mod de lucru rudimentar.

Pornind de la aspectul neregulat al caracterelor tipografice ale acestei cărți, Gedeon Borsa şi Judit Ecsedy[6] au emis, în ultimii ani, o ipoteză care comportă o discuție separată. Cei doi cercetători maghiari constată, într-adevăr, că acelaşi caracter de literă de rând este inegal, în diferite locuri, după cum nici distanța dintre rânduri nu este constantă. Aceste diferențe evidente nu apar, după părerea autorilor, datorită uzurii literelor sau a culorilor lor diferite. Ele au fost tăiate, pur şi simplu, defectuos de la început, astfel că mărimile şi formele lor nu sunt identice. Unica explicație pe care aceştia o găsesc ar fi aceea că literele n-au fost turnate, ci săpate

[6] Gedeon Borsa, Judit Ecsedy, *Eine typographische Offizin ohne Blei und ohne Druckpresse (Siebenbürgen 1640 bis 1642)*, în „Gutenberg-Jahrbuch", 68, 1993, p. 131–139.

în lemn. Un asemenea procedeu, folosit doar la imprimarea cărților tabelare din secolul al XV-lea, este reconstituit cu lux de amănunte tehnice, constând în operații artizanale de desenare a literelor pe o tablă de lemn, săparea lor cu dalta, marcarea cu cerneală şi apoi decuparea lor prin tăierea cu ferăstrăul. Literele ar fi fost confecționate în acelaşi mod în care se proceda cu un secol şi jumătate în urmă, fără a se utiliza nici plumbul, nici alt metal. Mai mult, depistarea pe filele *Evangheliei cu învățătură* a unor spații marginale, interliniare sau la umărul literelor, peste care s-a întins cerneala tipografică, îi determină pe cei doi autori să elimine şi posibilitatea folosirii unei prese. Tehnica imaginată ar fi fost la fel de primitivă, colile de hârtie fiind umezite şi apoi imprimate prin frecarea lor cu o perie, după ce au fost fixate, în prealabil, pe un cadru.

Fără a insista mai mult asupra procesului rudimentar de multiplicare pe care îl presupun cei doi cercetători, vom găsi suficiente argumente pentru a respinge utilizarea unui asemenea procedeu depăşit. În primul rând, cărțile tabelare realizate prin tehnica frecării erau imprimate numai pe recto, iar paginile albe de pe verso, imposibil de utilizat datorită ieşirii în relief a textului inițial, trebuiau lipite una peste cealaltă. Oricât de simplificată ar fi fost apoi această modalitate de tipărire, la care se renunțase, de altfel, cu mult timp înainte de pătrunderea tiparului în perimetrul românesc medieval, ea presupunea o inițiere prealabilă a tipografului. Or, dascălul Dobre nu avea unde să-şi fi însuşit această tehnică, căci tipografia munteană atinsese un anumit grad de evoluție. Dotată cu instrumentar kievean, asistată de meşteri ucraineni sau care, precum Meletie Macedoneanul, se inițiaseră tot în „țările ruseşti", tiparnița din Țara Românească îi oferise lui Dobre prilejul de a se familiariza cu o tehnică de imprimare corespunzătoare epocii, pe care însă nu o stăpânea îndeajuns. Aspectul neuniform al zațului s-ar explica prin faptul că el a achiziționat poansoanele (patrițele) dintr-o tipografie străină destul de deteriorate, care s-au uzat şi mai mult pe parcursul confecționării garniturii de litere. Lucrând cu un material tipografic conceput în secolul al XVI-lea, fără să fi avut o experiență prea îndelungată, Dobre nu a respectat, la realizarea matrițelor, criterii foarte riguroase, potrivit cărora punctul tipografic să fi constituit întotdeauna unitatea de măsură. Există şi posibilitatea ca aliajul din care s-au turnat literele să fi fost prea moale, ceea ce a favorizat diferențierile atât de pronunțate în cadrul aceluiaşi caracter tipografic. În fine, nu este total exclusă nici posibilitatea folosirii

unei prese de mână, care ar explica şi apariţia dungilor marginale de cerneală tipografică.

3. Următorul moment legat de executarea unei garnituri de literă este premergător tipăririi *Noului Testament* din 1648. Ştirea pe care am consemnat-o (supra 4.1.) se referea la demersurile de la începutul anului 1646 privind procurarea unei cantităţi apreciabile de antimoniu, metal care intra, alături de plumb şi cositor, în compoziţia aliajului necesar pentru turnarea literelor.

Peste aproape patru decenii, în epoca în care activitatea de tipărire a cărţilor româneşti va fi animată de Ioan Zoba din Vinţ, întâlnim un nou tip de literă de rând. Faptul că Daniil declară în epilogul *Sicriului de aur* că este „făcătoriul tipografiei noao" este un indiciu, credem, că în 1683 s-au confecţionat, totodată, noi garnituri de litere.

O ultimă mărturie în privinţa turnării literelor, cu resurse locale, în acest centru constă într-o însemnare a lui Mihai Iştvanovici de pe legătura unui vechi pomelnic al Mitropoliei Bălgradului, din jurul anului 1698: „Dat părintele şteampli 167; dintr-aceştia au fost 12 stricaţi"[7]. Faptul că Iştvanovici lua în primire de la Atanasie Anghel un set atât de bogat de poansoane, aşa-numitele *şteampli* sau *ştempi*, inventariate foarte atent de către tipograf, rezultă că el făcea pregătiri pentru realizarea matriţelor şi turnarea unei noi garnituri, concepute tot după prototipurile folosite deja mai înainte în acest centru.

După aspectul mai puţin îngrijit al *Evangheliei cu învăţătură*, scoasă de către Dobre, în 1641, peste câţiva ani, doar, caracteristicile poligrafice ale cărţilor bălgrădene cunosc o schimbare radicală. Odată cu apariţia *Noului Testament*, saltul produs sub raportul realizării artistice este evident, monumentala tipăritură distingându-se, după remarca lui N. Iorga, prin „literă măruntă, fină, elegantă, podoabe cumpătate, săpate după gustul apusean"[8]. Se detaşează, de asemenea, procedeul de tehnoredactare a *Noului Testament* (1648) şi a *Psaltirii* (1651), prin încadrarea paginii în chenare şi delimitarea cu linii a spaţiilor pentru colontitluri, numerotarea versetelor şi trimiterile marginale.

Lucrate după modelul celor folosite la Câmpulung în anii 1642–1643, importate, la rândul lor, de la Kiev, literele *Noului Testament* şi ale *Psaltirii* sunt, desigur, creaţia lui Ştefan din Ohrida, sosit la Bălgrad în toamna

[7] Iorga, SD, IV, p. 66

[8] Idem, *Istoria literaturii religioase*, p. 172; idem, *Ist. lit. rom.*, I, p. 282.

anului 1644. Atât literele de rând, cât şi unele ornamente de compoziţie tipografică sunt similare celor din *Învăţături preste toate zilele* (1642) şi din *Antologhion* (1643). Sunt utilizate în *Noul Testament* două corpuri de litere de rând: unele cu înălţimea medie de 2 mm, altele mici, de 1,5 mm, care apar în rezumatul capitolelor, la indicarea zacealelor şi în majoritatea trimiterilor marginale. Câteva caractere din primul corp depăşesc înălţimea medie, unele fiind de 3 mm (c d z_1 s), 4 mm (u h š, –), 5 mm ($ʒ_2$, c, u, 5) şi 6 mm (f). Caracterele majuscule obişnuite sunt înalte de 4 mm, cu câteva excepţii: Ꙁ, Ѡ, 8, de 5 mm. Iniţialele simple, folosite şi în titlurile de capitole, au o înălţime medie de 11 mm, cu variaţii de 12 mm (А), 13 mm (Х) şi 14 mm (Ф). În *Psaltire* apare, pe lângă cele două corpuri de litere de rând, un al treilea, de 3 mm, folosit în textul propriu-zis al psalmilor, cu câteva caractere variabile de 5 mm (–), 6 mm (ρ, u, š), 7 mm (6) şi 8 mm (f). Caracterele majuscule corespunzătoare sunt înalte de 6 mm, iar unele ating 8 mm (d) şi 9 mm (Ф).

Începând cu *Sicriul de aur*, din 1683, până la *Pânea pruncilor*, din 1702, consemnăm o nouă configuraţie a literelor, cele de rând având, de regulă, tot 2 mm, iar câteva atingând 3 mm (d, e, z, r), 4 mm (u, h, 3), 5 mm (š) şi 6 mm (f). Nu se utilizează decât un singur corp de literă de rând. Tipăriturile lui Iştvanovici prezintă floarea literei puţin mai îngroşată, întrucât patriţele cu care şi-a confecţionat noua serie de matriţe atinseseră un anumit grad de uzură. Caracterele majuscule au înălţimea medie de 4 mm, cu mici excepţii (–) care ating 5 mm. De data aceasta, apar două tipuri de iniţiale simple: unele mici, de 6 mm, câteva având 7 mm (Ꙁ, 8, –) şi 8 mm (d); cele mai mari au înălţimea de 10 mm, cu depăşiri până la 12 mm (d) şi 14 mm (Ф, –). Uneori, iniţialele simple se află încadrate într-un chenar ornamentat, procedeu folosit, cu predilecţie, în *Chiriacodromion*.

4. Studiul iniţialelor ornate utilizate în cărţile bălgrădene între 1648–1702 oferă câteva elemente semnificative privind continuitatea activităţii tipografice în acest centru, păstrarea inventarului de letrine timp de peste cinci decenii, precum şi reconstituirea perioadelor în care garniturile s-au îmbogăţit fie prin executarea unor noi specimene de litere, fie prin extinderea gamei sortimentale aflate deja în uz. Repertoriul pe care îl alcătuim mai jos schiţează o tipologie a iniţialelor ornate, care poartă amprenta stilistică a artei tipografice ucrainene din prima jumătate a secolului al XVII-lea, asimilată prin filieră munteană, punându-se în evidenţă circulaţia şi frecvenţa letrinelor începând de la *Noul Testament* din 1648 până la *Pânea pruncilor* din 1702. Structurarea materialului ilus-

trativ (planşele IX–XIV) permite identificarea unui număr de 96 de iniţiale ornate, care aparţin, aproape fără excepţie, tipului „timbru", fiind încadrate în chenar sau într-o formă patrulateră delimitată ornamental.

Subtipul I cuprinde iniţiale mari (nr. 1–17), realizate într-o manieră barocă, având linia literei dublă, de culoare albă, plasată pe un câmp ornamentat cu motive fitomorfe, avimorfe, zoomorfe sau antropomorfe. O excepţie o constituie, sub aspect compoziţional, iniţiala **П**, care este decupată de fond, cu braţele decorate cu un motiv vegetal. Dimensiunile acestor iniţiale oscilează între 32 x 32 mm şi 40 x 35 mm.

Tot în acest subtip includem şapte iniţiale mijlocii (nr. 18–24), gravate asemănător, cu linia literei albă, în negativ, pe un fond cu motive fitomorfe şi antropomorfe, a căror mărime variază între 23 x 23 mm şi 25 x 25 mm.

Cea de-a treia secţiune a subtipului I cuprinde iniţiale mici (nr. 25–50), încadrate în chenar, înrudite cu cele două garnituri precedente, fiind reproduse în culoare albă pe un fond vegetal. Ele au înălţimea între 18 şi 22 mm, iar lăţimea, între 14 şi 20 mm.

În subtipul II sunt incluse iniţiale mijlocii (nr. 51–74), încadrate în chenar, cu corpul literei alb pe un câmp negru intens sau roşu, ornat cu vrejuri care intersectează deseori litera. Dimensiunile medii ale acestui tip de iniţiale sunt de 26 x 17 mm.

Ultimele două subtipuri sunt mai incomplete sub aspectul inventarului de litere. Subtipul III, având câteva corespondenţe cu cel anterior, însumează zece iniţiale mici (nr. 75–84), albe pe fond negru, ornat cu vrejuri stilizate, a căror mărime medie este de 19 x 11 mm. Subtipul IV conţine iniţiale mici (nr. 85–96), albe pe un fond haşurat, cu dimensiuni medii de 18 x 11 mm, dar şi inegale, de la 13 x 9 mm până la 20 x 15 mm.

Prezentăm, în continuare, un repertoriu al iniţialelor ornate din tipăriturile de la Bălgrad dintre 1648–1702 (vezi planşele IX–XIV), cu ocurenţele pe care acestea le înregistrează; filele cu iniţială roşie sunt redate cursiv.

4.1. REPERTORIUL INIȚIALELOR ORNATE:

A$_1$ (40 x 35 mm). Majusculă latină. Câmpul ornamental redă un pelican cu aripile desfăcute şi cu ciocul în pene. Chenarul este trasat parțial. În Ch. marginile sunt puțin tăiate. Este asemănătoare cu inițiala fără bara orizontală, interpretată ca litera *A*, în *Pravila* de la Govora, din 1640, şi ca *A* şi *L*, în *Evanghelia învățătoare* de la Govora, din 1642.

NT: 199^{r}.

Ch: 83^{r}.

A$_2$ (40 x 34 mm). Majusculă latină. Este redat motivul vasului cu flori, dispus în chenar. Prezintă unele asemănări cu aceeaşi inițială din *Cazania* lui Varlaam (Iaşi, 1643).

NT: *303^{v}*.

PB: 145^{r}.

Ch: 63^{r}, 105^{v}, 122^{r}, 154^{v}, 183^{v}, 200^{r}, 244^{v}, 255^{r}, 267^{r}, 272^{r}, 275^{v}, 279^{r}, 282^{v},298^{r}, 357^{v}, 378^{v}.

d$_3$ (34 x 35 mm). Apar două păsări adosate, cu capetele spre exterior, pe un fond patrulater vegetal, fără linie de chenar. Este identică cu inițiala din *Antologhionul* slavon de la Lvov din 1643.

NT: *105^{r}, 291^{r}*.

PB: 66^{v}, 190^{r}.

E$_4$ (32 x 35 mm). Majusculă latină. În câmpul ornamental se află un cerb alergând, iar linia de chenar este parțial trasată. Există unele similitudini cu inițiala **г** din *Molitvenicul* slavon (Câmpulung, 1635) şi din *Cartea românească de învățătură* (Iaşi, 1643).

NT: 120^{v}, 256^{v}.

З$_5$ (32 x 32 mm). Câmpul din jurul literei este format din volute vegetale, dispuse într-un pătrat fără chenar.

PB: 214^{r}.

Ch.: 1^{v}, 4^{v}, 10^{v}, 14^{v}, 29^{r}, 131^{v}, 178^{v}, 183^{r}, 193^{r}, 216^{r}, 221^{r}, 226^{r}, 248^{r}.

и$_6$ (38 x 35 mm). Între barele literei apare un cap de înger, cu haşuri şi volute laterale care sugerează aripile. Prezintă unele note comune cu inițiala din *Psaltirea* slavonă de la Govora din 1637–1640.

PB: 12^{v}.

к$_7$ (32 x 32 mm). Se detaşează un bour, într-un pătrat ornamental, fără contur. O inițială identică se află în *Antologhionul* slavon de la Lvov, din 1643.

PB: 39^{v}, 274^{v}.

К$_8$ (32 x 34 mm). Litera este gravată pe un câmp de volute vegetale, aflat în chenar.

NT: 3^{r}, *193^{r}*.

PB: 239^{v}.

М$_9$ (35 x35 mm). Între barele literei apar figuri antropomorfe: un sfânt între doi îngeri înaripați.

NT: 173^{v}.

PB: 101^{r}.

П$_{10}$ (34 x 35 mm). În centru se află un preot cu anteriu şi cădelniță, pe un fond de croşete stilizate. În Mol. şi Ch., ornamentul lateral este tăiat parțial.

NT: *65^{r}*, 202^{r}, *206^{r}, 240^{r}, 257^{v}, 268^{v}, 284^{r}*.

PB: 163^{r}.

Mol.: 200^{r}.

Ch.: 78^{v}, 131^{r}, 164^{r}.

П$_{11}$ (40 x 33 mm). Diferă de restul inițialelor, fiind decupată de fond, iar cele două tije, ornamentate cu un motiv vegetal, pe un câmp roşu, sunt unite în partea superioară printr-o rozetă. Într-o manieră asemănătoare sunt realizate inițialele **А**, **Г**, **К** şi **К**din *Cazania* lui Varlaam.

NT: *182^{r}, 198^{r}, 224^{r}, 251^{r}, 264^{r}, 273^{r},277^{r}, 287^{v}*.

С$_{12}$ (33 x 34 mm). Litera este plasată între volute şi haşuri, fără chenar.

NT: *187^{r}*,190^{r}.

Т$_{13}$ (33 x 30 mm). Majusculă dispusă pe un fond cu motive fitomorfe, fără chenar trasat.

PB: 84^{v}.

Х$_{14}$ (35 x 33 mm). Între brațele inițialei se află mici palmete ovale stilizate, cu haşuri, încadrate în chenar.

Ch.: *1^{r}*.

ц$_{15}$ (32 x 32 mm). Corpul literei este plasat pe un fond de vrejuri, dintre care se desprinde, central, imaginea vagă a unui cap înaripat.

Ch.: 169^{v}.

Ѭ$_{16}$ (33 x 33 mm). Între brațele literei, flancate de mici croşete, se află un cap de sfânt cu diademă. Inițiala este o imitație, cu mici variații, după *Antologhionul* de la Lvov din 1643.

NT: 102^{v}, *176^{r}*.

Ch.: 174^{r}, 214^{r}.

–$_{17}$ (34 x 35 mm). Litera apare în chenar, care delimitează un câmp de palmete bine conturate. Prezintă unele asemănări cu inițiala din tipăriturile de la Govora (*Ceaslov*, 1640; *Evanghelie învățătoare*, 1642).

NT: *41^{r}*, 85^{r}, *135^{r}*.

b$_{18}$ (25 x 25 mm). Inițiala se află într-un pătrat, pe un fond de croşete stilizate. Are unele similitudini cu litera respectivă din *Slujebnicul* slavon de la Kiev, din 1629.

NT: 164^{v}.

PB: [2]^{r}, 53^{v}, 177^{r}, 264^{v}, 281^{v}, 291^{r}.

т$_{19}$ (22 x 22 mm). Corpul literei, încadrat în chenar, este flancat de două ramuri cu frunze, aflate pe fond negru.

NT: 118^{r}, 196^{v}, 218^{v}, 284^{v}.

f$_{20}$ (30 x 20 mm). Litera se află plasată într-un dreptunghi, ornat, pe un fond negru sau roşu, cu mici fleuroane.

PB: *2^{r}*, 52^{r}, 73^{r}, 227^{r}.

3$_{21}$ (23 x 23 mm). Între brațele literei, încadrate în chenar, apare un serafim.

NT: 235^{r}.

PB: 115^{v}.

ѡ$_{22}$ (24 x 22 mm). Litera este dispusă pe un fond vegetal, în chenar.

NT: 195^{v}.

PB: 24^{v}, 220^{r}.

–$_{23}$ (25 x 28 mm). Doi heruvimi flanchează litera în partea superioară.

NT: 15^{r}, 288^{v}.

PB: [7]^{r}, 74^{v}, 266^{v}.

–$_{24}$ (23 x 23 mm). Brațele inițialei se sprijină pe două palmete aflate pe un fond negru (o singură dată roşu, în PB), încadrat în chenar. În PB chenarul este tăiat.

NT: 5^{r}, 16^{v}, 23^{r}, 50^{v}, 186^{v}, 210^{r}, 228^{r}, 232^{v}, 241^{v}, 283^{v}, 287^{r}, 303^{r}, 304^{v}.

PB: *1^{r}*, 47^{v}, 49^{r}, 218^{r}.

п$_{25}$ (20 x 15 mm). Începând cu această inițială, până la **п**$_{50}$, ornamentația este unitară, câmpul din jurul literei, încadrat în chenar, fiind compus din motive fitomorfe miniaturale.

NT: 5^{v}, 12^{v}, 20^{v}, 29^{v}, 49^{v}, 101^{r}, 106^{v}, 119^{r}, 127^{r}, 128^{r}, 129^{r}, 212^{r}, 230^{v}.

PB: 31^{v}, 109^{r}, 233^{v}, 248^{v}, 276^{v}.

п$_{26}$ (20 x 15 mm).

NT: [5]^{r}, 149^{v}, 184^{r}, 213^{r}, 214^{v}, 226^{v}, 248^{v}, 249^{v}, *279^{r}*, 280^{v}, 296^{v}, 309^{v}.

PB: 22^{v}, 38^{r}, 70^{v}, 87^{v}, 104^{r}, 113^{v}, 134^{v}.

b_{27} (20 x 15 mm).

NT: 281^{v}.

PB: 56^{r}, 155^{v}, 161^{v}, 195^{r}, 241^{r}, 290^{v}, 293^{v}.

v_{28} (20 x 16 mm).

NT: 194^{v}, 271^{v}.

PB: 181^{r}.

г$_{29}$ (20 x 16 mm).

PB: 6^{v}, 210^{r}.

d_{30} (20 x 16 mm).

NT: 108^{v}, 110^{v}, 112^{r}, 133^{v}, 137^{v}, 147^{v}, 178^{v}, 180^{v}, 183^{r}, 185^{r}, 209^{v}, 211^{r}, 217^{v}, 220^{r}, 242^{v}, 244^{v}, 251^{v}, 254^{v}, 265^{r}, 266^{r}, 270^{v}, 274^{v}, 275^{r}, 278^{v}, 280^{r}, 286^{r}, 292^{v}, 301^{v}, 306^{v}, 307^{r}, 307^{v}, 308^{v}, 317^{v}.

PB: 3^{r}, 4^{v}, 8^{r}, 9^{v}, 11^{v}, 20^{v}, 32^{v}, 34^{r}, 37^{r}, 43^{r}, 46^{r}, 78^{v}, 83^{r}, 89^{v}, 97^{r}, 112^{r}, 119^{r}, 128^{v}, 132^{v}, 141^{v}, 157^{r}, 158^{r}, 166^{r}, 173^{v}, 178^{r}, 179^{r}, 184^{r}, 186^{v}, 211^{v}, 246^{v}, 247^{v}, 248^{r}, 257^{r}, 260^{v}, 283^{r}.

ѥ$_{31}$ (19 x 15 mm).

NT: 59^{v}, 87^{r}, 107^{v}, 126^{r}, 151^{v}.

j $_{32}$ (20 x 15 mm).

PB: 42^{r}, 77^{r}.

–$_{33}$ (20 x 17 mm).

PB: 69^{r}.

ꙁ$_{34}$ (20 x 18 mm).

NT: 142^{v}.

PB: 19^{v}, 61^{r}, 95^{v}.

и$_{35}$ (20 x 16 mm).

PB: 81^{r}, 105^{v}, 215^{r}, 222^{r}, 253^{r}.

”$_{36}$ (22 x 14 mm).

NT: 104^{v}, *200^{v}*.

к$_{37}$ (20 x 16 mm).

NT: 25^{v}, 79^{r}, 97^{v}, 227^{v}, 231^{v}, 243^{r}, 246^{r}, 269^{v}, 273^{v}, 282^{v}, 293^{v}, 295^{r}, 298^{r}.

PB: 5^{v}, 45^{r}, 117^{r}, 141^{v}, 142^{v}, 159^{v}, 175^{r}, 182^{v}, 185^{v}, 220^{v}, 236^{r}, 242^{r}, 243^{r}, 262^{r}, 272^{v}.

ѧ$_{38}$ (22 x 17 mm).

NT: 221^{r}.

PB: 198^{v}, 206^{v}, 221^{v}.

ѧ$_{39}$ (22 x 20 mm).

NT: 8^{r}, 64^{v}.

PB: 140^{r}, 193^{r}, 202^{v}, 217^{r}, 251^{v}, 271^{v}.

ʍ$_{40}$ (20 x 14 mm).
NT: 290^{r}.
PB: 17^{v}, 85^{v}, 92^{v}, 102^{v}, 168^{v}, 188^{v}, 232^{r}, 293^{r}.

ʁ$_{41}$ (20 x 15 mm).
NT: 9^{r}, 178^{r}, 179^{v}.
PB: 62^{v}, 110^{v}.

ƈ$_{42}$ (18 x 18 mm).
NT: 252^{v}.
PB: 108^{r}, 153^{v}.

ɪ$_{43}$ (20 x 17 mm).
NT: [2]^{r}, 185^{v}, *197^{v}*, 207^{v}, 250^{r}, 259^{r}, 260^{r}, 276^{v}, *279^{r}*, *289^{v}*, 291^{v}, 293^{r}, 300^{v}.
PB: 18^{v}, 21^{v}, 58^{r}, 137^{v}.
Mol.: [1]^{v}, *46^{v}*, *85^{v}*, *170^{r}*, 205^{r}.
Ceas. S: f. titlu^{v}, *119^{v}*.
Ch.: 197^{v}.

ƿ$_{44}$ (20 x 15 mm).
PB: 240^{v}.

ɕ$_{45}$ (20 x 16 mm).
NT: 125^{r}, 134^{v}, 222^{r}, 234^{v}, 239^{v}, 247^{v}, 272^{r}.
PB: 16^{v}, 120^{v}, 125^{r}, 129^{v}, 245^{r}, 287^{r}.

ɯ$_{46}$ (20 x 20 mm).
PB: 165^{r}.

q$_{47}$ (20 x 15 mm).
NT: 208^{v}.
PB: 30^{r}, 94^{v}, 243^{v}.

4$_{48}$ (20 x 20 mm).
NT: 14^{r}, 24^{v}, 28^{v}, 31^{r}, 43^{v}, 44^{v}, 52^{r}, 55^{v}, 62^{r}, 67^{v}, 89^{v}, 91^{v}, 94^{v}, 114^{r}, 153^{v}, 160^{r}, 312^{r}, 312^{v}, 314^{v}, 315^{v}, 316^{r}, 318^{r}.

4$_{49}$ (21 x 20 mm).
NT: 11^{r}, 21^{r}, 22^{r}, 26^{v}, 42^{v}, 46^{r}, 47^{v}, 54^{r}, 56^{v}, 58^{v}, 63^{v}, 72^{r}, 73^{v}, 77^{r}, 83^{r}, 88^{v}, 96^{r}, 136^{r}, 154^{v}, 169^{r}, 172^{r}, 258^{v}, 309^{r}, 310^{v}, 311^{r}, 319^{r}, 320^{r}.

ꟻ$_{50}$ (20 x 17 mm).
NT: 4^{r}, 6^{v}, 10^{r}, 36^{v}, 38^{v}, 69^{r}, 75^{v}, 81^{v}, 90^{v}, 93^{r}, 98^{v}, 116^{r}, 122^{r}, 123^{v}, 132^{r}, 138^{v}, 140^{r}, 141^{v}, 144^{v}, 146^{r}, 150^{v}, 156^{r}, 157^{v}, 158^{v}, 161^{v}, 165^{v}, 167^{r}, 168^{r}, 170^{r}, 189^{r}, 219^{r}, 225^{r}, 225^{v}, 228^{v}, 233^{v}, 236^{v}, 238^{v}, 241^{r}, 244^{r}, 247^{r}, 253^{v}, 275^{v}, 277^{v}, 281^{r}, 285^{v}, 288^{r}, 296^{r}, 299^{r}, 305^{v}, 313^{v}.
PB: 98^{r}, 250^{v}.

Я$_{51}$ (26 x 18 mm). Până la **–**$_{74}$, aceste inițiale au ca notă distinctă fondul negru intens sau roşu, străbătut de vrejuri care intersectează în multe cazuri litera, reprodusă în culoare albă şi încadrată în chenar. Acest set prezintă asemănări cu tipul de inițiale folosit în *Biblia* de la Ostrog din 1581–1582.

SA: 57^{r}.

Ceas. B: 13^{r}, 72^{r}.

Mol.: *105^{r}, 122^{r}, 142^{v}, 143^{v}.*

Ch.: 14^{r}, 91^{v}, 129^{r}.

Л$_{52}$* (26 x 17 mm). *Inițiala apare cu valoarea *A*, iar în Ch. va fi folosită cu valoarea *L;* cf. **Л**$_{60}$.

Ceas. B: 42^{v}.

Mol.: *144^{v}.*

в$_{53}$ (26 x 17 mm).

Mol.: *11^{v}, 16^{v}, 34^{r}, 68^{v}, 172^{r}, 182^{v}*, 186^{v}, 196^{v}.

в$_{54}$ (26 x 17 mm).

Ch.: 92^{r}, 189^{r}, 207^{v}, 330^{r}.

PPr.: p. 3 (introducere).

А$_{55}$ (27 x 18 mm).

SA: 157^{v}.

Mol.: *147^{v}, 160^{r}, 173^{r}.*

–$_{56}$ (26 x 18 mm).

Mol.: *74^{r}.*

З$_{57}$ (26 x 16 mm).

Mol.: *82^{r}, 118^{r}, 125^{r},* 188^{r}.

Ch.: 169^{r}, 208^{r}, 240^{r}.

И$_{58}$ (26 x 18 mm).

Mol.: *20^{v}, 48^{v}.*

К$_{59}$ (25 x 17 mm).

SA: 80^{r}, 92^{r}, 125^{v}.

Ceas. B: 15^{v}, 30^{v}.

Mol.: *12^{v}, 44^{v}, 99^{r}, 106^{v}, 122^{v}.*

Ch.: 40^{v}, 45^{r}, 54^{v}, 126^{v}, 132^{r}, 136^{v}, 140^{v}, 148^{r}, 160^{v}, 168^{v}, 176^{v}, 188^{v}, 193^{r}, 194^{r}, 208^{v}, 215^{v}, 224^{r}, 225^{v}, 243^{v}, 258^{r}, 260^{v}, 264^{r}, 324^{v}, 329^{r}, 374^{r}.

PPr.: p. 4.

Л$_{60}$* (26 x 17 mm). *Identic cu **Л**$_{52}$.

Ch.: 75^{r}.

М$_{61}$ (27 x 17 mm).

SA: [2]^{r}, 35^{r}, 70^{v}.
Ceas. B: 4^{r}, 11^{r}.

ɴ$_{62}$ (23 x 16 mm).
SA: 101^{r}.

ȣ$_{63}$ (26 x 17 mm).
Ch.: 165^{r}, 237^{r}, 248^{v}.

ɪɪ$_{64}$ (25 x 17 mm).
SA: 45^{r}.

ɪɪ$_{65}$ (26 x 17 mm).
Ch.: 20^{r}, 85^{v}, 135^{v}, 178^{r}, 318^{v}, 336^{v}.

ρ$_{66}$ (26 x 17 mm).
Ceas. B: 24^{r}.
Ch.: 175^{r}.

ɕ$_{67}$ (26 x 16 mm).
SA: 114^{r}, 147^{v}.
Mol.: 189^{v}.
Ch.: 110^{v}, 149^{v}, 172^{v}, 186^{v}, 213^{r}, 226^{v}, 242^{r}, 265^{r}.

ᴛ$_{68}$ (26 x 17 mm).
SA: [3]^{r}, 2^{r}, 24^{r}.
Mol.: *148^{v}*.

ɯ$_{69}$ (25 x 17 mm).
Ch.: 95^{v}, 295^{r}, 384^{v}, 398^{r}.

Φ$_{70}$ (26 x 17 mm).
Ceas. B: 6^{r}.
Mol.: *16^{r}, 17^{v}, 28^{v}, 32^{v}, 41^{v}, 49^{v}*.
Ch.: 74^{r}, 235^{r}.

3$_{71}$ (26 x 17 mm).
Ceas. B: 29^{r}.

q$_{72}$ (27 x 17 mm).
Buc.: [11]^{v}.
Ch.: 56^{v}, 145^{v}, 198^{r}, 229^{v}, 247^{v}, 250^{r}, 263^{v}, 414^{r}.

4$_{73}$ (24 x 16 mm).
SA: 13^{v}.

−$_{74}$ (26 x 17 mm).
SA: 136^{r}.
Ceas. B: 1^{r}.

b$_{75}$ (18 x 11 mm). Urmează zece inițiale încadrate în chenar, caracterizate prin linia albă a literei suprapusă pe un câmp negru, brăzdat de vrejuri stilizate.

Ceas. B: 92^{r}, 183^{r}.

d$_{76}$ (20 x 15 mm).

Ceas. B: 32^{r}, 40^{r}, 43^{v}.

ѡ$_{77}$ (18 x 11 mm).

Mol.: 104^{r}.

n$_{78}$ (19 x 11 mm).

Ceas. B: 185^{r}.

П$_{79}$ (19 x 12 mm).

Ceas. B: 96^{v}, 191^{v}, 197^{r}, 202^{v}.

Ꮯ$_{80}$ (20 x 14 mm).

Ceas. B: 32^{v}.

Ꮯ$_{81}$ (20 x 14 mm).

Ceas. B: 36^{v}.

q$_{82}$ (19 x 11 mm).

Ceas. B: 136^{v}.

4$_{83}$ (18 x 11 mm).

Ceas. B: 139^{r}.

–$_{84}$ (19 x 11 mm).

Ceas. B: 116^{v}, 151^{v}, 167^{r}, 187^{r}.

Ꙗ$_{85}$ (18 x 11 mm). Toate inițialele din acest ultim subtip, reproduse în culoare albă, sunt plasate în chenar, pe un fond haşurat, imprimat cu negru şi, uneori, cu roşu.

Ceas. B: 111^{v}.

ѣ$_{86}$ (18 x 11 mm).

Ceas. B: 95^{v}, 102^{v}. 177^{r}, 195^{v}.

ı^{87} (18 x 11 mm).

Ceas. B: 65^{r}.

Ѧ$_{88}$ (20 x 15 mm).

Ceas. B: 46^{v}, 47^{v}.

ѧ$_{89}$ (18 x 11 mm).

Ceas. B: 49^{v}, 51^{r}, 55^{r}, 66^{v}, 78^{v}, 85^{v}, 105^{v}, 107^{v}, 126^{r}, 127^{v}, 130^{v}, 180^{v}, 184^{r}, 193^{r}, 194^{r}, 198^{v} (2 ocurențe).

Mol.: *1^{r}, 3^{r}, 3^{v}, 6^{r}, 7^{r}, 9^{r}, 14^{v}, 18^{v}, 19^{v}, 22^{r}, 23^{r}, 24^{r}, 25^{r}, 27^{v}, 28^{r}, 30^{r}, 30^{v}, 32^{r}, 36^{v}, 38^{v}, 40^{r}, 41^{r}, 43^{r}, 45^{r}, 45^{v}, 46^{r}, 47^{r}, 49^{r}, 62^{r}, 71^{r}, 75^{v}, 83^{r}, 88^{v}, 89^{r}, 89^{v},*

98[r], *126*[r], *167*[r], *175*[r], *177*[v], *184*[r] (2 ocurenţe), 186[r], 187[r], 187[v], 189[r], 191[r], 192[r], 193[v], 196[r], 197[r], 211[r].

Ceas. S: *97*[v], *106*[r], *162*[v].

Buc.: [9][v].

Ch.: 4[v], 5[v], 21[v], 28[v], 34[v], 77[v], 87[v], 133[v], 142[v], 227[v], 310[v], 404[r].

А$_{90}$ (13 x 9 mm).

Mol.: *1*[v], *2*[v], *23*[v], 195[v].

Ch.: 141[r], 156[r], 205[v], 216[v], 219[r], 268[r], 269[v].

К$_{91}$ (19 x 12 mm).

Ceas. B: 73[v], 81[v], 94[r], 114[r], 119[r], 143[v], 188[r].

К$_{92}$ (13 x 9 mm).

Buc.: [10][r].

Ch.: 196[r], 229[r].

Л$_{93}$ (18 x 12 mm).

Ceas. B: 53[r], 58[r], 60[r], 87[r], 108[r], 108[v].

М$_{94}$ (19 x 11 mm).

Ceas. B: 68[r], 189[v], 200[v].

С$_{95}$ (18 x 11 mm).

Ceas. B: 61[r], 110[v], 186[r].

Ѝ$_{96}$ (18 x 11 mm).

Ceas. B: 79[r].

Analiza tipologică şi repertorierea iniţialelor ornate din tipăriturile bălgrădene[9] ne conduc la următoarele constatări:

a. Iniţialele din subtipul I (nr. 1–50) au fost executate cu prilejul tipăririi *Noului Testament* (1648) şi a *Psaltirii* (1651).

b. Sub raport numeric, în NT apar, pentru prima dată, 37 de iniţiale ornate, iar în PB 11 iniţiale. Din NT sunt reluate în PB 26 de iniţiale.

c. Aceste iniţiale nu mai sunt folosite, în general, în perioada 1683–1689, existând doar două excepţii: **П**$_{10}$ apare o singură dată în Mol., în apendicele care cuprinde *Cazanii la oameni morţi*, iar **П**$_{43}$ este întâlnit tot în Mol.

d. După un model asemănător sunt executate două noi iniţiale (**Ѯ**$_{14}$, q$_{15}$) în Ch., unde sunt reluate şi alte cinci iniţiale din NT (A$_1$, A$_2$, **П**$_{10}$, **Ѝ**$_{16}$ şi **П**$_{43}$) şi una din PB (**З**$_5$).

[9] Pentru perioada 1648–1651, cf. şi V. Ecsedy Judit, *A gyulafehérvári második korszaka (1637–1658) és utóélete,* în OSzKÉvk, 1978 (1980), p. 338–340.

e. O iniţială ( ), întâlnită, succesiv, în NT, PB, Mol. şi Ch., este folosită şi în Ceas. S.

f. Cele 24 de iniţiale din subtipul II (nr. 51–74) sunt utilizate în perioada 1683–1702.

g. Dintre acestea, zece apar pentru prima oară în SA, patru în Ceas. B, patru în Mol., iar şase în Ch. Tot în Ch. se mai întâlnesc şase iniţiale create în perioada 1683–1689.

h. Din acelaşi set, în Buc. se foloseşte o singură iniţială ( ), iar în PPr. două (,).

i. Ultimele două subtipuri (nr. 75–84; 85–96) cuprind iniţiale executate, în majoritate, pentru Ceas. B, cu câteva excepţii: , care apare numai în Mol., , utilizată în Mol. şi Ch., precum şi , folosită numai în Ch. şi Buc.

j. Dintre cele 96 de iniţiale, cele mai utilizate sunt următoarele: , care apare în Ceas. B, Mol., Ceas. S, Ch. şi Buc., având 85 de ocurenţe; , folosită în NT şi PB, cu 68 de ocurenţe; , care apare de 50 de ori în NT şi de două ori în PB.

În concluzie, dacă în privinţa garniturilor de litere de rând există o discontinuitate între momentul 1648–1656 şi, respectiv, 1683–1702, refolosirea unor iniţiale ornate din NT şi PB în Mol. şi, mai ales, în Ch. ne edifică asupra conservării unei părţi a materialului tipografic de la Bălgrad vreme de cinci decenii. Probabil că unele iniţiale mari nu au mai fost folosite între timp datorită dimensiunii cărţilor editate, apariţia succesivă a acestora în NT şi Ch. fiind facilitată de formatul *in-folio* al celor două tipărituri. În funcţie de prima apariţie a unor iniţiale, tipografii pe care-i putem acredita cu cele mai multe clişee executate sunt Ştefan din Ohrida, Daniil şi Iosif. Dacă culoarea roşie este folosită în mod moderat între 1648–1651, ea nu va mai fi prezentă în perioada 1683–1686, pentru ca în cărţile executate de către Chiriac Moldoveanul să revină cu o frecvenţă nemaiîntâlnită în celelalte tipărituri bălgrădene. La rândul său, Mihai Iştvanovici va realiza unele clişee noi pentru iniţiale, după modelul celor precedente, pe care, de altfel, le utilizează în mod curent, dar va opta pentru un tipar mai sobru, în care culoarea roşie apare doar pe foaia de titlu şi pe două dintre filele liminare ale *Chiriacodromionului.*

5. Ornamentaţia tipăriturilor bălgrădene din secolul al XVII-lea nu este excesiv de bogată, dar poartă câteva note distinctive, rezultate din asimilarea unor influenţe artistice provenite din zone culturale diferite. Prima carte imprimată în mod cert la Alba Iulia în această perioadă, *Evanghelia cu învăţătură* din 1641, conţine câteva ornamente inedite în

raport cu modelul coresian pe care îl urmează. La fel ca în cazul inițialelor ornate, Dobre a executat noi clişee în lemn pentru a decora filele de început ale unor pericope sau finalul unei omilii. La sfârşitul predoslovieiapare un ornament dreptunghiular (65 x 11 mm), reprezentând două mici mascheroane flancate de volute fitomorfe. Acelaşi ornament este reluat într-o compoziție cvadruplă cu alte trei benzi similare, reprezentând volute, mascheroane sau un heruvim, în diferite combinații, pe filele [1]^{r}, [13]^{v} şi [61]^{v}. Pe f. [61]^{r} se află un ornament final oblong (135 x 13 mm), construit din romburi în care sunt circumscrise motive vegetale. Această manieră decorativă aparține, în mare parte, stilului graficii ucrainene, adoptat, mai întâi, începând de la mijlocul deceniului al IV-lea al veacului în tipografiile din Țara Românească. Acelaşi filon artistic se manifestă mai pregnant în *Noul Testament* din 1648 şi în *Psaltirea* din 1651, concomitent cu prelucrarea unor motive ornamentale occidentale, pătrunse prin filieră slovacă şi maghiară.

5.1. În *Noul Testament* apar patru frontispicii, cu o compoziție fitomorfă, de diferite dimensiuni:

a. Frontispiciu care include motivul „pomul vieții" (planşa XV, a), compus dintr-un trunchi central din care se desprind lujeri şi lobi vegetali cu vârfuri curbate, având lateral două fructe de ananas, iar în partea superioară o protuberanță florală. Colțurile patrulaterului (135 x 50 mm) sunt marcate de mici excrescențe fitomorfe, întregul registru decorativ fiind realizat pe un fond negru. Este plasat în două locuri, la începutul *Evangheliei de la Matei* (f. 3^{r}) şi al *Evangheliei de la Luca* (f. 65^{r}). Imită, cu o fidelitate relativă, frontispiciul de la începutul *Antologhionului* apărut la Lvov, în 1643 (planşa XX, b), fiind, desigur, creat la Bălgrad de către Ştefan din Ohrida.

b. Frontispiciu dreptunghiular (120 x 40 mm), care redă o altă variantă a motivului ilustrând „pomul vieții" (planşa XV, b), construit mai simetric față de cel precedent, cu semipalmete haşurate, strânse în mănunchi şi cu o proeminență florală în partea de sus. Este folosit în patru locuri, la începutul *Evangheliei de la Marcu* (f. 41^{r}), al *Evangheliei de la Ioan* (f. 105^{r}), în deschiderea *Cărții lui Iacov Apostol* (f. 176^{r}) şi a *Cărții lui Pavel Apostol la râmleani* (f. 206^{r}). Are o configurație apropiată cu a unui alt frontispiciu din *Antologhionul* de la Lvov, din 1643 (planşa XX, c).

c. Frontispiciu mic dreptunghiular (90 x 32 mm), cu motivul oriental al vasului cu flori (planşa XV, c), din care se revarsă lujeri cu frunze palmiforme dispuse pe un câmp negru. Protuberanța superioară este

retezată parțial. Este utilizat o singură dată în deschiderea cărții *Faptele Sfinților Apostoli* (f. 135[r]), precum şi la începutul *Psaltirii* din 1651 (f. 1[r]). Motivul apare frecvent, într-o altă compoziție, în frontispiciile din *Cazania* lui Varlaam, tipărită la Iaşi, în 1643, în *Pravilele împărăteşti*, de la Iaşi, din 1646, sau în *Liturghierul* slavon din 1646 de la Mănăstirea Dealu.

d. Un ornament oblong (115 x 19 mm) folosit ca frontispiciu (planşa XV, d), alcătuit din vrejuri cu volute vegetale care pornesc dintr-un ax central. Apare de şapte ori în cuprinsul *Noului Testament:* f. [2][r], 251[r], 264[r], 273[r], 284[r], 303[v], 321[r].

În cărțile bălgrădene din perioada 1683–1689, frontispiciile nu mai sunt utilizate, fiind suplinite prin ornamente de compoziție tipografică, asupra cărora vom reveni. Abia în *Chiriacodromionul* din 1699 se va apela din nou la clişee săpate în lemn, preluate, în general, de către Iştvanovici din alte tipografii. Unul dintre aceste frontispicii dreptunghiulare (134 x 50 mm) îl reprezintă în medalion pe Isus Pantocrator, sub formă de bust, flancat de două mici medalioane cu Sfinții Apostoli Pavel şi Ioan, dispuse pe un fond alb străbătut de lujeri cu frunze stilizate şi fructe de rodie (planşa XVI, a). Este reprodus de şase ori în cuprinsul cărții, aflându-se în deschiderea *Cazaniei la dumineca vameşului şi a fariseului* (f. 1[r]), a *Cazaniei la înviere* (f. 63[r]), a *Cazaniei la Dumineca Mare, adecă a tuturor sfinților* (f. 122[r]), a *Cazaniei la întâia zi a lui septembrie* (f. 272[r]), a *Cazaniei la naşterea Domnului nostru Isus Hristos* (f. 305v) şi a *Cazaniei la botezul Domnului nostru Isus Hristos* (f. 324[r]). Clişeul pe care îl imită cu fidelitate Iştvanovici provine din *Evanghelia de la Bucureşti* din 1682, unde acest frontispiciu în manieră renascentistă apare de două ori (f. 21[r], 98[r]), fiind creația renumitului gravor Damaschin Gherbest[10]. Acelaşi model va fi prelucrat, în secolul următor, fără modificări esențiale, în tipăriturile de la Blaj.

Un al doilea frontispiciu apare sub forma unei benzi ornamentale fitomorfe (98 x 24 mm), din care se detaşează, pe un fond închis, caliciul unor flori de dovleac cu sepalele puțin întredeschise (planşa XVI, b). Aflat, de regulă, într-un ancadrament compus din diferite ornamente mici de compoziție tipografică, frontispiciul are 15 ocurențe în cuprinsul *Chiriacodromionului:* f. 14[r], 149[v], 163[r], 178[r], 193[r], 212[r], 220[v], 267[r], 282[v], 310[v], 320[r], 338[r], 357[v], 374[r] şi 398[r]. Clişeul este adus de către Iştvanovici de la

[10] A se vedea şi Dragoş Morărescu, *Un xilograf moldo-vlah: Damaschin Gherbest, stemarul*, în „Arta", XXIX, 1982, nr. 7–8, p. 23–25; cf. V. Ecsedy Judit, *Cirill betűs könynyomtas a 17. századi Erdélyben*, în MKSz, 1994, nr. 2, p. 166.

Snagov, unde apare la începutul celei dintâi cărți pe care acesta o tipărește, *Orânduiala slujbei Sfinților Constantin şi Elena*, din 1696 (planşa XX, d).

Cel de-al treilea frontispiciu utilizat în ediția din 1699 este de dimensiuni mai mici (58 x 25 mm), având un medalion central în care este reprezentat Cel-Vechi-de-Zile, purtând globul cruciger, gravat pe un fond închis, decorat cu rozete (planşa XVI, c). Apare de 12 ori la începutul unor cazanii (f. 168^{v}, 182^{v}, 197^{v}, 215^{v}, 286^{v}, 298^{r}, 329^{r}, 343^{v}, 352^{r}, 361^{r}, 384^{v} şi 404^{r}).

5.2, Vignetele din cărțile bălgrădene, executate într-o gamă restrânsă, se resimt de influența tot mai accentuată a ornamentației occidentale. În perioada 1648–1699, sunt folosite în finalul cărților sau al unor capitole următoarele vignete xilogravate:

a. Vignetă tipică cul-de-lampe (70 x 55 mm), realizată din antrelacuri şi volute, terminate cu bucle marginale, puțin ascuțite în partea posterioară a ornamentului (planşa XVII, a). Este utilizată de zece ori în cuprinsul *Noului Testament:* f. 39^{v}, 40^{v}, 64^{v}, 180^{r}, 192^{v}, 198^{v}, 200^{r}, 205^{v}, 239^{r}, 256^{r}.

b. Vignetă compusă din patru lobi eliptici, dispuşi perpendicular, doi câte doi (planşa XVII, b). Este o imitație, mai puțin reuşită, după *Antologhionul* de la Lvov, din 1643. Apare de opt ori, numai în *Noul Testament*, uneori răsturnată (f. 104^{v}, 134^{v}, 173^{r}, 186^{v}, 197^{r}, 201^{v}, 283^{v} şi 302^{v}).

c. Vignetă de factură occidentală (68 x 24 mm), formată din antrelacuri întrețesute simetric în jurul a şapte tije verticale (planşa XVII, c). Apare o singură dată în *Ceaslovețul* din 1686 (f. 71^{v}). Vigneta este atestată anterior în tipărituri cu caractere latine din secolul al XVI-lea, apărute la Debrețin şi, respectiv, la Sibiu: Ilosvai Selymes Péter, *Az nagy szent Pal apostolnac*, Debrecen, 1577 (RMNY, I, 381); Johann Decani, *Oratio de certamine Gallorum*, Cibinii, 1578 (RMNY, I, 423). Nu am întâlnit-o în tipăriturile latine de la Alba Iulia, în schimb, ea reapare în cele de la Buzău, o dată la sfârşitul predosloviei *Triodului* din 1700, mult mai frecvent în *Octoihul* din acelaşi an (f. 1^{v}, 38^{v}, 107^{v}, 108^{v}, 144^{r}, 179^{r}, 213^{v}, 214^{v}, 246^{r} şi 299^{r}), apoi în *Penticostarul* din 1701 (f. 159^{r}), precum şi în *Apostolul* din 1704 (f. [4]^{r}, 178^{v}). Este posibil ca vigneta să fi ajuns la Buzău odată cu instrumentarul tipografic provenit de la Snagov.

d. Vignetă spiralată (49 x 25 mm), cu o mică textură romboidală în partea superioară şi cu volute piriforme întretăiate lateral şi dorsal (planşa XVII, d). Apare o dată, la sfârşit de capitol, în *Ceaslovețul* din 1686 (f. 42^{r}). Aceeaşi vignetă fusese utilizată în *Tetraevanghelul* lui Lorinț de la Bălgrad, din 1579, şi în *Tetraevanghelul* imprimat de Coresi şi Mănăilă la Braşov, în 1583 (vezi planşa V, d). Am atestat-o apoi şi într-o carte lati-

nă apărută la Sibiu: Károlyi Péter, *Elementa Graecae grammatices*, Cibinii, 1622 (RMNY, II, 1282), fiind prezentă şi într-un *Catechesis* maghiar, tipărit la Cluj, în 1698. La fel ca vigneta precedentă, reapare în *Octoihul* de la Buzău, din 1700 (f. 145^{v}); mai târziu, am înregistrat prezența acesteia în primul tiraj al *Bucoavnei* tipărite la Cluj, în 1744 (f. 10^{r}). Acelaşi model, trasat însă cu o linie dublă, puțin modificat, va fi folosit în tipărituri de la Snagov (*Evanghelie*, 1697, *Carte sau lumină*, 1699, *Mărturisirea credinței ortodoxe*, 1699, *Învățături creştineşti*, 1700, *Psalterion*, 1700, Ioan Comnen, *Proschinitarul Sf. Munte*, 1701) şi de la Iaşi (*Tâlcuirea Liturghiei*, 1697, D. Cantemir, *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea*, 1698).

e. Vignetă *cul-de-lampe* (39 x 38 mm), alcătuită din croşete haşurate, structurate simetric într-o inflorescență compozită (planşa XVII, e). Apare în mai multe tipărituri de la Bălgrad: *Ceasloveț*, 1686 (f. 78^{r}); *Molitvenic*, 1689 (f. 53^{r}, 121^{v}, 197^{v}); *Poveste la 40 de mucenici*, 1689 (f. 8^{r}); *Chiriacodromion*, 1699 (f. 40^{r}, 56^{r}, 62^{v}, 121^{v}, 130^{v}, 153^{r}, 188^{r}, 225^{r}, 257^{v}, 271^{v}, 286^{r}, 305^{r}, 319^{v}, 337^{v}, 373^{v} şi 397^{v}). Vigneta este copiată, probabil, după un model existent în seturile de clişee aduse pentru tipografia latină din Alba Iulia[11], variante ale acesteia putând fi întâlnite, de exemplu, în cartea lui Alvinczi Péter, *Következkezik az postillanak masodik resze*, Cassan, 1634, f. IV^{v} (RMNY, II, 1583), precum şi în tipărituri ale lui Iacobus Lucius, de la Helmstadt, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea[12].

f. Vignetă de mici dimensiuni (33 x 40 mm), compusă din croşete vegetale întrețesute într-un arabesc (planşa XVII, f). Se întâlneşte în *Chiriacodromion* (f. 44^{v}, 90^{r}, 95^{r}, 145^{r}, 157^{v}, 207^{r}, 328^{v}, 403^{v}) şi, izolat, în *Bucoavnă* (f. 14^{v}). Presupunem că provine tot din ornamentica specifică oficinei de la Košice, o variantă întâlnindu-se într-o altă lucrare a lui Alvinczi Péter, *Quadragesima vasarnapra tartozo szent evangeliomnak*, Cassoviae, 1632 (RMNY, II, 1536).

g. Vignetă înrudită cu cea precedentă, aparținând tipului arabesc (47 x 47 mm), cu o configurație de *cul-de-lampe* (planşa XVII, g). Apare o singură dată în *Ceasloveț* (f. 102^{r}). Este apropiată de o altă vignetă din tipăriturile de la Košice (cf. RMNY, II, 1087, 1583). Circulația ulterioară a vignetei din ediția bălgrădeană din 1686 în alte tipărituri româneşti şi străine este prodigioasă prin amploarea ei. Clişeul este reprodus, cu fi-

[11] Cf. V. Ecsedy Judit, *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda elsö korszaka (1623–1636)*, în OSzKÉvk, 1974–1975 (1978), p. 349–421.

[12] Vezi Veturia Jugăreanu, *Iacobus Lucius Transilvanus, tipograf şi gravor (1530–1597)*, în SCB, XII, 1972, p. 82.

delitate, într-o serie de tipărituri de la Snagov (*Orânduiala slujbei Sfinților Constantin şi Elena*, 1696, *Antologhion*, 1697, *Gramatica slavonă*, 1697, *Carte sau lumină*, 1699, *Mărturisirea credinței ortodoxe*, 1699, *Psalterion*, 1700), iar aproape concomitent şi în cele de la Buzău (*Mineele* din 1698, *Molitvenicele* din 1699 şi 1701, *Octoih*, 1700, *Psaltire*, 1701, *Psaltire*, 1703, *Apostol*, 1704). Vigneta va ajunge, după aceea, împreună cu materialul tipografic aflat în posesia lui Mihai Iştvanovici, la Tiflis, fiind utilizată în *Evanghelia* georgiană din 1709. O reîntâlnim, în deceniile următoare, în ornamentica mai multor cărți apărute la Bucureşti (*Octoih*, 1720, *Liturghii*, 1728 şi 1729, *Molitvenic*, 1729, *Chiriacodromion*, 1732, *Antologhion*, 1736, *Molitvenic*, 1741), precum şi în *Bucoavna* tipărită la Cluj, în 1744.

5.3. Xilogravurile care apar în cărțile de la Bălgrad sunt, de asemenea, în număr redus, ocurențele lor limitate fiind determinate de înrâurirea exercitată de spiritul sobru care caracteriza tipăriturile latine calvine din acelaşi centru. Cea mai mare parte a gravurilor sunt executate însă în tradiție bizantină, cu excepția unor figuri heraldice transferate din recuzita cărților cu caractere latine.

Primele gravuri se întâlnesc în *Noul Testament* din 1648, constând din stema principelui Gheorghe Rákóczy, urmată de emblema Mitropoliei Bălgradului, reprezentată prin Sf. Treime. Stema princiară transilvană (86 x 74 mm), reprodusă pe verso-ul foii de titlu (planşa XVIII, b), cuprinde într-un cartuş un vultur cu aripile desfăcute, având în partea superioară o semilună, în dreapta, şi o stea cu opt colțuri, în stânga, ca însemn al secuilor. Jos, în stânga, se află un alt vultur, simbolul nobiliar, iar în dreapta şapte turnuri crenelate, grupate 2–2–3, constituind semnul heraldic al saşilor. De o parte şi de alta, într-un chenar ornat, se redau inițialele principelui, cu întreaga sa titulatură. Stema este reluată şi în *Psaltirea* din 1651 (f. titlu^{v}). Anterior, ea apare în tipăriturile latine de la Alba Iulia, începând din 1635 (vezi planşa XX, a), după acelaşi model care circulase în tipografiile de la Bratislava, Trnava (Sâmbăta Mare) şi Košice[13].

Cea de-a doua xilogravură, care reprezintă icoana Sf. Treimi, este oviformă (108 x 98 mm), aflată într-un ancadrament de spice (planşa XVII, a), fiind apropiată, sub raportul execuției, de scena Adormirii Maicii Domnului din *Învățături preste toate zilele* de la Câmpulung, din 1642. Cei trei îngeri înaripați stau la o masă ce poartă amprenta stilului florentin[14],

[13] OSzKÉvk, 1974–1975 (1978), p. 397.

[14] Ana Andreescu, *Arta cărții (Cartea românească în secolele XVI–XVII)*, Bucureşti, Ed. Integral, 1997, p. 52.

iar pe talgerul din mijloc se disting inițialele M.Z., răsturnate, care ar putea fi atribuite unui anume Mihai Zugravul[15]. Emblema mitropolitană, flancată de inițialele şi titulatura mitropolitului Simion Ştefan, este reprodusă atât în *Noul Testament*, pe verso-ul celei de-a patra file liminare, între cele două predoslovii, cât şi în *Psaltire*, pe fila [18]^{v}.

O altă xilogravură cu aceeaşi temă apare în *Chiriacodromionul* din 1699, pe verso-ul foii de titlu (planşa XVIII, c), fiind însoțită lateral de inițialele şi titulatura mitropolitului Atanasie, precum şi de stihuri emblematice. Are forma unui medalion oval, dispus tot într-un cadru de spice, întreaga compoziție, realizată în stilul naiv al plasticii populare, fiind plasată într-un dreptunghi cu linie triplă şi cu motive fitomorfe în colțuri (111 x 98 mm).

Cea de-a patra xilogravură, mai redusă ca dimensiuni (68 x 59 mm), îi reprezintă pe Sf. împărați Constantin şi Elena (planşa XVIII, d), marcându-se, prin aceasta, patronajul brâncovenesc. Este reprodusă de patru ori în *Chiriacodromion* (f. 126^{r}, 168^{r}, 279^{r}, 297^{v}) şi o dată în *Bucoavna* din 1699, pe verso-ul foii de titlu. Clişeul a fost adus de către Iştvanovici de la Snagov, unde îl folosise, inițial, în *Orânduiala slujbei Sf. Constantin şi Elena*, din 1696, în care numele celor doi împărați era redat în greceşte. Sursa de inspirație o constituie un medalion similar din subsolul paginii de titlu a *Evangheliei* de la Bucureşti, din 1693.

5.4. Cadrul foii de titlu — inaugurată la Bălgrad prin cea a *Catehismului calvinesc* din 1642, pierdut însă — este realizat, în majoritatea cazurilor, cu o anumită simplitate, în care ornamentația încărcată, de tip baroc, este deliberat ocolită. Mai mult decât în cazul celorlalte genuri de ornamentică, porțile cărților sunt puternic marcate de austeritatea impusă de tiparul de inspirație calvină, cu toate că această manieră de ilustrare este recognoscibilă şi în unele tipărituri muntene, precum *Învățături preste toate zilele*, de la Câmpulung, din 1642. Ornamentele de compoziție tipografică formează, în mod frecvent, un ancadrament al foii de titlu cu o bordură simplificată, procedeu utilizat începând cu *Noul Testament* din 1648. Poarta acestei cărți este alcătuită dintr-o textură de elemente decorative stratificate, pe care le-am identificat fie în ornamentica unor tipărituri muntene, fie în cea a unor cărți cu caractere latine de la Alba Iulia, în care motivele au pătruns, la fel ca în cazul unor vignete, pe filie-

[15] Dragoş Morărescu, *Xilografi necunoscuți: Mihai Zugravul*, în „Biblioteca", 1985, nr. 1–2, p. 54.

ra Bratislava–Trnava–Košice. Astfel, motivul fitomorf din latura de sus, exterioară, a chenarului (planşa XIX, c) a fost copiat din tipăriturile de la Câmpulung (din *Învățături preste toate zilele*, 1642, unde apare chiar în structura compoziţională a foii de titlu, şi din *Antologhion*, 1643), fiind utilizat şi în cele de la Mănăstirea Dealu (*Liturghier*, 1646). Acest mic ornament este recurent în cuprinsul *Noului Testament* şi pe latura superioară a chenarului care flanchează stema lui Rákóczy, apoi la începutul unor capitole şi în colontitlu. Este întâlnit în colontitlul *Psaltirii* din 1651, precum şi în decorarea unor pagini din *Scutul Catichismuşului* din 1656, după care nu va mai fi folosit la Bălgrad, fiind reluat abia în tipăriturile de la Buzău (*Triod*,1700) şi de la Râmnic (*Antologhion*, 1705, *Octoih*, 1706), iar apoi în cele de la Blaj. O variantă a acestui motiv va apărea şi în cărțile lui Dosoftei. Celelalte motive compozite din configurația paginii de titlu a *Noului Testament* se regăsesc în inventarul de ornamente ale tipografiei latine, unele specimene fiind atestate mai înainte în cărțile cu sigla imprimeriilor de la Posony (1611–1613), Tyrnau (1619) şi Cassa (1622)[16]. Ornamentul decorativ repetitiv de pe marginea interioară a chenarului, sub forma unor frunzulițe trifoliate cu vârful curbat, reapare şi în compoziția paginilor de titlu ale *Catehismului calvinesc* din 1648 şi ale *Psaltirii* din 1651 (planşa XIX, d), după ce l-am înregistrat în mai multe tipărituri latine de la Alba Iulia din deceniile anterioare (vezi planşa XIX, a, b). Tot din aceeaşi sursă provin şi celelalte motive vegetale aflate în interiorul chenarului *Psaltirii* bălgrădene, reluate, apoi, şi în ornamentația cărții.

Această manieră de decorare a foilor de titlu se va perpetua şi în următoarele tipărituri de la Bălgrad, în care se regăsesc elemente compoziționale provenite din recuzita secției latine a oficinei princiare, dar şi din alte surse. Unele dintre aceste motive (vezi planşa XVI) recompun, în diferite combinații, ornamente cu funcție de frontispicii şi finaluri de capitol, fie că sunt utilizate în colontitluri sau în chenarele unor inițiale simple. Un ornament construit din mici acolade stilizate, preluat din tipăriturile cu litere latine de la Alba Iulia, formează textura predominantă din ancadramentul mai multor pagini de titlu, mai întâi în *Noul Testament*, după care reapare succesiv în *Rânduiala diaconstvelor, Molitvenic, Ceaslovețul* sibian şi în *Chiriacodromion*, fiind prezent şi în diverse decorațiuni ale majorității textelor, începând cu *Psaltirea* din 1651 (vezi planşa XVI, g, posterior, planşa XIX, c, planşa XXI, a, c). Motivul a fost

[16] Vezi V. Ecsedy J., în OSzKÉvk, 1974–1975, p. 401–402.

introdus de către Rudolf Hoffhalter, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în compoziția paginilor de titlu ale unor tipărituri de la Debrețin (cf. RMNY, I, 430, 454, 506, 642, 718, 802). Ornamentul este întâlnit, mai târziu, şi în cărțile de la Râmnic, unde a ajuns prin intermediul lui Iştvanovici, fiind utilizat, parțial, în decorația foilor de titlu ale *Antologhionului* din 1705 şi ale *Octoihului* din 1706, iar integral în cea a *Molitvenicului cu Liturghie* din 1706, în care întregul ancadrament al porții este structurat la fel ca în tipăriturile de la Bălgrad. Un alt ornament din aceeaşi gamă, alcătuit dintr-un modul cu desen romboidal, este prezent începând de la *Sicriul de aur* şi *Ceaslovețul* din 1686, unde apare în colontitluri, până la *Chiriacodromionul* şi *Bucoavna* din 1699 (planşa XVI, i, interior). Nu este lipsit de interes faptul că acelaşi motiv reapare în ancadramentul paginii de titlu a *Evangheliei* georgiene tipărite de Iştvanovici în 1709. Folosit cu predilecție în compoziția chenarului foilor de titlu (*Rânduiala diaconstvelor, Molitvenic, Chiriacodromion* şi *Bucoavnă*), precum şi în decorarea unor începuturi de capitol în multe dintre cărțile de la Bălgrad, este motivul astragalului (planşa VIII, planşa XVI, d, f, i, exterior, planşa XXI). Acesta nu provine din seturile ornamentale ale tipografiei latine de la Alba Iulia, având, se pare, o vechime apreciabilă, amintind de motivele arhitectonice romane[17]. Introdus de către Coresi în *Sbornicul* din 1580, după modelul din ediția similară publicată la Veneția de Božidar Vuković în 1538, motivul decorativ mărgelat cunoaşte o largă răspândire în cadrul tiparului românesc din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea. Este identificat în majoritatea cărților editate de către Dosoftei, în *Tâlcuirea Liturghiei*, din 1697, şi în *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea* al lui Cantemir, din 1698, toate de la Iaşi, precum şi în *Evanghelia* de la Bucureşti, din 1682, sau în *Biblia* din 1688. În *Ceaslovețul* de la Sibiu, din 1696, va fi reprodus de Chiriac atât pe foaia de titlu, cât şi în chenarul fiecărei pagini.

Alte ornamente de compoziție tipografică, înrudite stilistic cu cele din cărțile cu caractere latine de la Alba Iulia, au, la fel, o altă proveniență. Astfel de motive decorative, introduse, în special, de către Chiriac Moldoveanul şi de Mihai Iştvanovici, se adaugă ornamentelor vehiculate până atunci în acest centru, pe care cei doi tipografi le fructifică în egală măsură. Primul dintre aceste ornamente, care flanchează frontispiciile *b*

[17] Vezi şi Atanasie Popa, *Originalele şi circulația unor motive ornamentale coresiene*, în *Târgovişte, cetate a culturii româneşti*, Bucureşti, Ed. Litera, 1974, p. 185–194.

şi *c* din *Chiriacodromion* (vezi planşa XVI), este compus din volute asemănătoare unor mici arcade de capitel, având câteva puncte comune cu cele din tipăriturile ucrainene de la Lvov (*Apostol*, 1639, *Antologhion*, 1643). Motivul mai apare în *Bucoavnă* şi în *Pânea pruncilor*, iar apoi în tipăriturile scoase de către Iştvanovici la Râmnic, la începutul secolului al XVIII-lea. După modelul din *Chiriacodromionul* bălgrădean vor fi executate copii care vor împodobi, cu un decor apropiat, poarta ediţiilor care vor urma (*Chiriacodromion*, Bucureşti, 1732; *Cazanii*, Râmnic, 1748). Cel de-al doilea specimen decorativ, sub forma unor croşete miniaturale, aflat în proximitatea frontispiciului *c* şi în compoziţia ornamentului *e*, apăruse, mai înainte, într-o configuraţie apropiată, în *Cartea românească de învăţătură* din 1643 şi în *Molitvenicul* tipărit la Iaşi, în 1681, iar într-o formă identică în *Îndreptarea legii* de la Târgovişte din 1652 şi apoi în *Evanghelia* din 1682 şi *Apostolul* din 1683, ambele de la Bucureşti. În tipografia de la Bălgrad este adus, desigur, de către Chiriac, care îl utilizează în *Molitvenic* şi, după aceea, în *Ceaslovețul* de la Sibiu. Acelaşi ornament se întâlneşte şi în colontitlul primei cărţi scoase de către Iştvanovici la Snagov, în 1696, *Orânduiala slujbei Sf. Constantin şi Elena*, după care revine în *Chiriacodromion* şi în *Bucoavna* din 1699, apoi în colontitlul celor dintâi cărţi tipărite tot de Iştvanovici la Râmnic, iar în final în *Evanghelia* de la Tiflis din 1709. Alt ornament, alcătuit din croşete puţin diferite (planşa XVI, e, f, interior), este la fel de asiduu fructificat în tipăriturile româneşti anterioare, variante ale sale fiind întâlnite, de pildă, în *Ceaslovul* de la Govora, din 1640, în colontitlurile din *Cazania* lui Varlaam şi din *Îndreptarea legii*, precum şi în *Evanghelia* din 1682 şi în *Apostolul* din 1683. Tot în colontitluri, precum şi în alte compoziţii ornamentale, va fi utilizat la Bălgrad în *Molitvenicul* şi în *Poveste la 40 de mucenici*, ambele din 1689, după care revine doar în *Ceaslovețul* de la Sibiu, din 1696. Similitudinea cu unele dintre ornamentele cu care a fost înzestrată tipografia latină de la Alba Iulia este sesizabilă şi în aceste cazuri, cu toate că motivele decorative de proveniență munteană devin tot mai frecvente în tipăriturile bălgrădene din ultimele decenii ale secolului al XVII-lea. Un mic fleuron trilobat, asemănător florii de crin, cu codiţele încrucişate, ce apare în ornamentele de compoziţie tipografică din *Chiriacodromion* (planşa XVI, h), este răspândit, în variante apropiate, în majoritatea tipăriturilor muntene de la Govora, Câmpulung, Mănăstirea Dealu, Târgovişte şi Bucureşti, precum şi în cele ieşene, începând din deceniul al cincilea al secolului al XVII-lea. Circulaţia unor motive ornamentale era, aşadar, o practică curentă în

istoria tiparului românesc, fiind facilitată de însăşi translaţia meşterilor solicitaţi să execute comenzi în mai multe centre. În ceea ce priveşte aria de răspândire a unui alt motiv decorativ, cel al ghindei (vezi planşa XVI, d, e, g), aceasta este, de asemenea, la fel de extinsă, fiind dificil de fixat centrul ei de iradiere. Ornamentul decorează unele tipărituri latine de la Alba Iulia, fiind importat pe aceeaşi filieră cunoscută, dar poate fi atestat şi în cărţi muntene din perioada respectivă. Motivul apare, de pildă, în *Ceaslovul* de la Govora, din 1640, sau în *Antologhionul* de la Câmpulung, din 1643, pentru ca, în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, să-l întâlnim în *Molitvenicul de-nţăles* al lui Dosoftei, din 1681, în *Biblia* de la Bucureşti, din 1688, în *Evanghelia* de la Snagov, din 1697, în tipărituri de la Iaşi, precum *Tâlcuirea Liturghiei* din 1697 şi *Divanul* din 1698, în *Molitvenicul* din 1699 şi în *Octoihul* din 1700, ambele de la Buzău. La Bălgrad va fi utilizat, în mod constant, în majoritatea cărţilor, începând cu *Psaltirea* din 1651 şi până la *Pânea pruncilor* din 1702.

Pentru transmiterea acestor ornamente, în secolul următor, de la Alba Iulia la Blaj este elocventă configuraţia foii de titlu a cărţii *Floarea adevărului*, din 1750, unde sunt repuse în circulaţie atât corpul de literă din perioada 1683–1702, cât şi cvasitotalitatea motivelor decorative din tipăriturile bălgrădene, structurate asemănător în cadrul chenarului (vezi planşa XXI, d).

O notă aparte în ceea ce priveşte arhitectonica foii de titlu prezintă *Sicriul de aur*, apărut la Sebeş, în 1683, chenarul fiind conceput într-o manieră grafică nerepercutată însă asupra cărţilor apărute după mutarea tiparniţei la Bălgrad. Registrul decorativ al porţii acestei tipărituri, gravată figurativ în compartimente, se înscria într-o tradiţie iconografică de filiaţie bizantină, care începuse să se impună în cartea veche românească. Acest mod de tratare artistică, în spiritul şcolii lui Damaschin Gherbest, vine să confirme, într-un fel, descendenţa munteană a tipografului Daniil.

6. Tehnica şi arta tipografică din cărţile de la Bălgrad prezintă, aşadar, câteva particularităţi distincte, rod al unor interferenţe culturale care s-au manifestat, cu diferite grade de intensitate, începând din a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi până la începutul secolului al XVIII-lea. Aflat, succesiv, în sfera de influenţă a unor oficine prodigioase, precum cele de la Braşov, Govora, Câmpulung, Bucureşti sau Snagov, recepţionând, totodată, tendinţele din domeniul tiparului cu litere latine, centrul tipografic de la Bălgrad a pus în evidenţă capacitatea de sinteză a artei grafice româneşti, prin realizarea unei osmoze stilistice între tradiţia

postbizantină şi curentul baroc renascentist german, pătruns prin filieră slovacă şi maghiară. Începând din prima jumătate a secolului al XVII-lea, înrâurirea tiparului polono-ucrainean se resimte efectiv în privința ornamentației, influențele sale fiind percepute, în general, prin intermediul tipografiilor din Țara Românească. Existența unor corespondențe între gama ornamentală de proveniență ucraineană, pe de o parte, şi cea din zona central-europeană, pe de altă parte, ne conduce la ideea unor contaminări şi permutări de motive produse între aceste două arii artistice, care s-au extins şi asupra mediului cultural românesc. Sfârşitul secolului al XVII-lea coincide cu adoptarea canonului artistic brâncovenesc în grafica de carte, decisiv fiind, şi în acest caz, climatul cărturăresc din care au provenit tipografii de la Bălgrad, precum şi sursa materialului decorativ.

Multe inovații din arta tiparului au găsit la Alba Iulia un teren prielnic de implementare, un exemplu edificator constând în generalizarea chenarului sobru, dar cu anumită distincție, al paginii de titlu, concepută în manieră occidentală. Fără să exceleze printr-o ilustrație prea încărcată, cărțile bălgrădene se remarcă totuşi prin paleta diversificată a inițialelor ornate, xilogravate în stil baroc, cu o explozie a motivelor fitomorfe şi zoomorfe.

Tipografia de la Bălgrad nu a fost însă doar un simplu receptor al diferitelor curente şi stiluri care s-au manifestat, în această zonă a Europei, în ornamentația de carte. Ea a jucat, sub multe aspecte, rolul unei plăci turnante, prin asimilarea, prelucrarea şi transmiterea ulterioară către alte centre tipografice din spațiul românesc premodern a unui bogat repertoriu de elemente decorative. Unele ornamente de compoziție tipografică utilizate la Bălgrad vor fi transferate la Râmnic sau Bucureşti, unde s-a resimțit, sporadic, la începutul secolului al XVIII-lea, aceeaşi manieră în alcătuirea chenarului paginii de titlu. Nu întâmplător, două dintre vignetele din acest centru reapar, peste câteva decenii, la Buzău, iar o altă vignetă executată tot aici va fi reiterată, după aceea, în cărțile tipărite la Snagov şi Buzău, pentru a ajunge, împreună cu alte specimene decorative, în Gruzia, fiind utilizată, apoi, pe scară largă, în oficina de la Bucureşti şi, izolat, la Cluj. Este trasat, astfel, un itinerar semnificativ pentru circulația unor motive ornamentale, având ca punct de pornire, în multe situații, tipografia de la Alba Iulia.

III.

TEXTELE COMPLEMENTARE: PREFEȚE ŞI EPILOGURI

A. TEXTE[1]

1. TÂLCUL EVANGHELIILOR (1567)

DOJANA CETITORILOR[2]

Den mila lu Dumnezeu, eu, diiacon Corese, deac-am văzut că mai toate limbile au cuvântul lu Domnezeu în limba lor, numai noi rumânii n-avem, şi Hristos zice, Matei 99[3]: „Cine ceteaşte să înțeleagă". Pavel Apostol încă scrie la *Korinto(m)* 155 că: „Întru besearecă mai vârtos cinci cuvinte cu înțe<le>sul mieu să gră<ie>sc ca şi alții să învăț, decât untunearec de cuvinte neînțelease într-alte limbi". Derept aceaea am scris cum am putut Treteevanghelul şi Praxiul rumâneaşte. După aceaea, deaca am văzut jelanie a mulți preuți de Tâlcul Evangheliilor cum să poată şi ei propovedui şi a spune oamenilor învățătură[4] după cetitul Evangheliei, aşa am aflat aceaste tâlcure ale Evanghe<l>iilor pre dumineci prespre an, scoase den Scriptura prorocilor şi apostolilor şi celor Sfinți Părinți. Şi, deac-am cetit, bine am ispitit şi socotit şi am aflat că toate tâlcuiesc, adeverează şi întăresc cu Scriptura Sfântă. Şi mie tare plăcură şi am scris

[1] Pentru reproducerea textelor după tipăriturile originale am aplicat sistemul de transcriere interpretativă utilizat în *Texte sec. XVI.* Sfârşitul fiecărei file recto a fost marcat prin /, iar al filelor verso prin //. Filele nenumerotate au fost redate între paranteze drepte.

[2] Ediții: Cipariu, *Crestomația*, p. 29–30 (parțial); cf. BRV, I, p. 516–518; *Texte sec. XVI*, ed. de Emanuela Buză şi Florentina Zgraon, p. 467–636 (text: p. 557–558); CLRV, p. 94; Coresi, *Tâlcul evangheliilor şi Molitevnic rumânesc*. Ediție critică de Vladimir Drimba. Cu un studiu introductiv de Ion Gheție, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1998, p. 186–187.

[3] Vezi Mt 24, 15; cf. *Texte sec. XVI:* Matei, 109.

[4] Cf. ed. Drimba: *învățătura.*

cu tipariu*l* voao, fraţi<lor> / rumânilo*r*, să fie pre învăţătură. Şi vă rog ca, fraţii miei, să cetiţi şi bine să socotiţi, că veţi vedea voi înşivă cu*m* că e mărgăritariu*l* şi comoară ascunsă, Matei 55. Veţi afla într-înse desvătat, în 20 de cărţi atâta învăţătură chiară nu vreţi afla ca în ceastă carte. Şi cine va ceti până la sfârşit, că va afla cu adevăr că e aşa, că această carte arată-ne noao păcatele noastre şi ne învaţă cumu ne turnăm şi ne pocăim şi unde putem afla iertăciunea păcatelo*r* noastre şi pren ce putem mearge la împărăţiia ceriului şi alalte mai toate ce trebuiaşte a şti creştinilo*r*. Ce, fraţii miei, unde ceartă această carte pre vlădici, episcopi, popi, călugări şi pre domni, nu ceartă pre cei buni, ce pre răi. Bunii să nu ia pre sine şi carii vo*r* fi cu vină certaţi, ei <să> se pocăiască şi să lase răutatea şi să îmble cu dereptate. Amin! Chelciug şi banii pre acest lucru înduratu-se-au a da jupânul[5] Foro Miclăuş. *Slava tebę, Gospodi*[6]. // (f. 247^{r}–247^{v}).

2. MOLITVENIC (1567)

POLOJENIE[7]

Rumâneşte am scri*s* acest Molitevnic, cum să înţeleagă şi popa ce zice însuşu, şi oamenii ce ascultă, că alte limbi înţeleg, şi Dumnezeu aşa au fost lăsat şi prorocilor şi apostolilo*r* să grăiască în limba cum înţeleg şi grăiesc oam<e>nii. Hristos încă aşa ne învaţă, Matei 55: „Înţeles-aţi aceastea toate?" Şi Matei 60: „Auziţi şi înţeleageţi!"; Matei 99[8]: „Cine ceteaşte să înţeleagă". Şi Pavel Apostol, la Corint. 155, cum „mai bine în besearecă cinci cuvinte a grăi cu înţeles să înveţe şi alalţi, decât untunearec de cuvinte în limba striină". Şi cu adevăr zice cum „în vânt grăiaşte popa când nu înţeleage au el, au oamenii". Încă şi păcat, cum zice Dumnezeu la *Ishodi*, 20 de capete: „Numele Domnului Dumnezeului tău să nu iai în deşert şi bine nu socotit în gura ta, că nebint<ă>//tuit nu veri fi". Fraţii miei popi, cu bun înţeles şi mare frică şi cinste pomeniţi numele Domnului! Nu boscorodiţi, că va bate voi Domnu*l*.

---

[5] Cf. ed. Drimba: *jupân.*

[6] În trad.: *Slavă ţie, Doamne.*

[7] „Cuvânt-înainte" (< v. sl. *položenije*). Ediţii: cf. BRV, I, p. 524–525; *Texte sec. XVI*, p. 559–560; ed. V. Drimba, p. 189–190.

[8] Cf. *Texte sec. XVI:* Matei, 109.

Botezului cinul şi tipicu*l* luat-am de la Ioan Botezătoriul şi de la Hristos, dedascalul nostru, şi de la apostoli; caută: Matei 5, 6, 116, Marcu 2, 71, Luca 9, Ioan 2, *Dĕanie* 1, 6, 20, 27, 37[9]. Mirul şi apa sfinţită, lumânare ei n-au avut şi alte adausături.

Cununiia scris-am eale cu înţeles, cum să lăcuiască bărbatul cu muiarea în frica lu Dumnezeu, nu <să> se adune ca vite fără învăţătura. Jucărei şi încinsetura am mâhnit.

Cuminecătura beteagilor, până vor mai învăţa, scris-am aşa cum şi popa să ştie ce dă, şi beteagul ce ia, nu dând sfânta câinilor şi mărgăritariul porcilor, Matei 20.

Leturghiia, cinul şi tipicul luat-am / de la meşterul şi dedascalul cel mare, Hristos, Matei 108, Marcu 64, Luca 109, şi de la apostoli, *Dĕanie* 6, Corint. 48. Că leturghiia n-au tocmit Hristos să fie slujba a morţilor, ce viilor să fie împreunare trupului şi sângelui <lui> Isus Hristos, cum zice Pavel la Corint. 145; caută la *Dĕanie* 6. Trei lucrure au făcut apostolii în leturghie, că acolo iaste aşa scris: era răbdâ<nd> întru învăţătura apostolilo*r* şi împreunare, întru frâmtul pâineei şi întru rugăciuni.

Petrecătura morţilor scris-am cum cu cinste să-l îngrupăm cel dus de lume, iară oamenii carii petrec să învăţăm, dojenim şi la preveghetura ceasului morţiei să deşteptăm, că, cum aflăm în Scriptura Sfântă, după moarte morţilor nu putem folosi nemică, cum poţi vedea la Luca, 83[10]; Matei 104, 69; Marcu 71; Luca // 111; Ioan 16; la Corint. 179; Galat. 214.

Cântece creştineşti am scos den psalomi, cu înţeles sau tâlc, că cu înţeles bun trebuiaşte a cânta, cum iaste scris la Efes. 229; la *Kola<s>em* 258; Corint. 155; Psalo*m* 88, 99[11].

Vecernie şi slujba de dămâneaţă aveţi ca şi mainte.

Fraţii, căutaţi să nu ispitiţi, nu mâniiaţi, nu bateţi joc de Dumnezeu şi de creştinătate proastă, ce, înţelegând, cu oamenii depreună, lăudaţi pre Dumnezeu şi rugaţi cum pre voi şi pre noi să înderepteaze pre cale şi voia lui, cum să întrăm la împărăţiia lu Dumnezeu, ce tu dă-ne noao, Doamne! Amin! (f. 249^{v}–251^{r}).

[9] 37 omis în ed. Drimba.

[10] Cf. *Texte sec. XVI:* Luca, 53.

[11] Cf. *Texte sec. XVI:* Psalo*m* 88, 109.

3. EVANGHELIE CU ÎNVĂȚĂTURĂ (1641)

[PREDOSLOVIE][12]

[...]

Cu mila lu Dumnezeu, eu, arhimitropolitul Ghenadie, văzând un lucru dumnezeiesc, aceste sfinte cărți, Evanghelie rumânească cu învățătură, ce se cheamă Mărgărit, împuținându-se şi foarte jăluia toți preoții de această carte, şi mă socotiiu cu preoții miei, cum voiu face să adaogem acest lucru dumnezeiesc să să adaogă, în multe părți să fie de învățătură creştinilor, şi foarte mi era jălanie la inimă să aducă tipare să o tipăresc aici în ceastă țară a Măriei Sale, crai. Derept aceea s-au aflat acest dascăl, popa Dobre, de au venit din Țara Rumânească de au făcut tipare aice în Ardeal[13] şi văzind acest lucru foarte mi se îndulci inima mea de acele tiparea şi mă jăluiei Măriei Sale, lu crai Racolți Gheorghie, de acest lucru să tipărească cărțile aice, în țara Măriei Sale, şi Măriia Sa mi-au dat voie să tipărească. Derept aceea, eu nu cruțai din ce-mi dăruise Dumnezeu de averea ce dead dascălului ajutoriu să le tipărească în tiparea ce făcu. După aceea iară când au început a se tipări aceaste cărți, noao ni se tâmplă petreacere de pre ceastă lume şi am lăsat la moarte noastră pre cine va lumina milostivul Dumnezeu, pre scaunul Mitropoliei Bălgradului, să nu părăsească acest lucru bun, ce să întărească.

Derept aceea, cu mila lu Dumnezeu, Iorist arhiimitropolit, văzând acest lucru dumnezeiesc ce s-au fost început de-acel părinte, chir Ghinadie, foarte mi se îndulci inima şi mă bucuraiu derept să se întărească legea creştinească şi credința dumnezeiască. Derept aceea, cât n-au împlut acel părinte, iară eu den ce mi-au fost dăruit de Dumnezeu am împlut şi am săvârşit aceste sfinte cărți, ca să se înmulțască cuvâ/ntul lu Dumnezeu şi pren toate besearecile[14] să le fie preoților de propovedanie. În numele Tatălui şi Fiiului, a Duhului Sfînt, în veciia veacului! Amin!

Derept aceaea şi noi, greşiții şi nedostoinicii şi ticăloşii, carii ne-am trudit acicea, noi ne rugăm şi ne milcuim fiecărora carei veți ceti acicea, sau veți propovedui altora, sau veți scrie dentru ea ceva, şi unde să veți afla ceva neisprăvit bine sau greşit, iară voi să dereptați, să nu blăs-

[12] Cf. BRV, I, p. 115–118.

[13] Tip.: a r d e l 1.

[14] Tip.: beser š q i l š .

temați. Că ne-am nevoit ş-am trudit, iară mintea noastră şi firea doară nu se-au de toate dumirit, c-am avut şi noi minte nedestulă şi întunecată, cum doară şi pre voi puteți socoti, derep ce că şi voi înşivă sânteți oameni cu inimă de țărână, ca şi noi, şi cu fire neprecepătoare de toate. Derept aceaea, mulțemiți şi blagosloviți, nu procleţireți, ca şi voi blagoslovenie să aveți de la Domnul Dumnezeu şi să vă spodobiți de-a dereapta judecătoriului derept a sta când va zice: „Veniți, blagosloviții de părintele mieu, de moşteniți ce iaste gătită voao împărăție". Şi iară: „Dulce rob şi credincios, pasă în bucuriia Domnului tău!" Şi aceii[15] şi noi pentru rugăciunea voastră să ne spodobim cu voi, slăvind Tatăl şi Fiiul şi Duhul Sfânt în veciia veacului. Amin! *Vŭ lěti o(t) sŭzdania mira* 7149, *a o(t) rožděstva H(s)va* 1641[16].// (f. [3]^{r}–[3]^{v}).

4. NOUL TESTAMENT (1648)

PREDOSLOVIE CĂTRĂ MĂRIIA SA, CRAIUL ARDEALULUI[17]

Cinstitului şi luminatului şi înfrămsățatului cu destoinicie şi cu creştinătate, milostivului Gheorghie Rakoți, cel mai mare, din mila lui Dumnezău, craiului Ardealului, domnului părților Țărâei Ungureşti şi şpanului săcuilor, *eštеže i pro(č)*[18].

De la Tatăl Dumnezău, pentru Domnul nostru Isus Hristos, milă, pace şi domnie fericită, cu biruință înfrămsățată, pohtescu Măriii Tale, ca domnului mieu milostiv.

Pre[19] domnii şi pre craii pământului, milostive doamne, carii-*s* aleşi de Dumnezău în chipul Sfinției Sale pre pământ, cu carii numele încă ş-au[20] împreunat (Psalo*m* 81), zicând: „Dumnezei sânteț, alesu-i-au Dumnezău pre oamenii Săi păstori, ca să-i socotească şi să-i păzească pre ei". Că n-au făcut Dumnezău oamenii pentru craiu, ce au ales Dumnezău şi au rânduit craii şi domnii pentru oameni, ca să-i socotească şi să-i păzească

[15] Omis cuvântul *dulceți* din CC2.

[16] În trad.: *În anul de la zidirea lumii 7149, iar de la naşterea lui Hristos 1641.*

[17] Ediții: BRV, I, p. 166–169; cf. *Noul Testament*, Alba Iulia, Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Alba Iuliei, 1988, p. 111–113.

[18] Formula slavonă omisă în ed. 1988. În trad.: *şi încă şi altele.*

[19] Cf. ed. 1988: *Are*.

[20] Cf. ed. 1988: *şi-au*.

pre carii i-au dat Dumnezău supt biruința lor, cum păzescu şi socotescu şi păstorii turmelor sale, că aceasta iaste deregătoriia lo*r*, nu numai să păzească şi să apere oile sale de fieri şi de lupi răpitori, cu*m* păziia David, feciorul lui Iesei, de lei şi de urşi, omorând pre ei şi scoțând oile din gură-le, cumu-i scri*s* în /cartea dentăi a lui Samoi*l* 17, sti*h* 35; nece numai să le străjuiască şi să le păzească zua şi noaptea, cum păziia Iacov patriiarhul oile lui Lava*n*, *Bytie* 31, sti*h* 40; nece să le ție închise în staul, ce mai vârtos trebuie să le ducă la loc cu păşune bună şi la izvoară cu apă sănătoasă şi să le ferească de gălbează. Aşea[21] şi crailo*r* şi domnilor, cându le porănceaşte Dumnezău să socotească şi să păzească pre oamenii săi, carii sânt supt biruința lor, nu numai aceasta le dă înainte să le facă leagea şi dereptate şi să-i apere de pizmaşii lor şi să socotească şi să miluiască săracii şi văduole, şi pre cei răi şi nemilostivi să-i cearte, ce mai vârtos aceasta e deregătoriia lor: să poarte grije de aceasta cum să aibă oamenii de supt biruința lui mâncare şi băutură sufletească, cum zice la *Vtoro zako(n)*, *gla(v)* 8, sti*h* 3, şi Hristos la Ma*t*. 4, sti*h* 4, că „nu numai cu pâine viiază omul, ce cu tot cuvântul ce iase din gura lui Dumnezău", că „omul creştin, din cuvântul lui Dumnezău, neputrezătoriu să naşte de nou", 1 Pătru, *gla(v)* 1, sti*h* 23. Că fără cuvântul lui Dumnezău neci pre Dumnezău nu-L cunoaşte*m*, nece despre ispăsenia noastră nu ştim, şi fără de aceastea toate bunătățile lumiei sânt în deşărt. Bine au înțeles aceastea cei crai sfinți de demult, că nu-i numai aceasta deregătoriia lor, să poarte grije de oamenii ce sânt supt biruința lor numai trupeaşte, ce mai vârtos să aibă şi să să vestească cuvântul lui Dumnezău întru ei, din carele să ştie voia lui Dumnezău şi să înțeleagă lucrul spăseniei lor.

Bine au ştiut aceasta David craiu, pentr-aceaea zice, psalo*m* 118, sti*h* 103: „Cuvintele Tale mai dulci-s rostului mieu decât miiarea", şi iară în sti*h* 72: „Mai bună mi-e mie leagea rostului Tău decât mii de aur şi de argint".

Că fără cuvântul lui Dumnezău sântem fără lumină sufletească şi îmblăm întru-ntunearec, pentr-aceaea // zice David într-acelaşi psalm, sti*h* 105: „Luminarea piciorului mieu iaste cuvântul Tău şi lumină cărăriei meale". Cu faptele încă au arătat cumu-i de lipsă şi de treabă în țară, între oameni, cuvântul lui Dumnezău şi slujbă dumnezăiască, cumu-i de treabă lumina în casă în vreame de noapte. Că David, după moartea

[21] Cf. ed. 1988: *aşia.*

lui Saul, numaidecât fiind ales craiu izrailteanilor, după ce plecă supt biruința sa ceale limbi păgâne, pre filisteani, pre amoniteani, pre idumei, încă şi pre alte limbi, numai cât gândi să rădice în țara sa şi să vestească cuvântul lui Dumnezău. Pe<n>tr-aceaea să duse cu isra<i>lteanii să aducă lada Domnului din casa lui Ovededom, şi o dusă cu laudă mare şi cu jărtve multe, cu toți mai-marii izrailteanilor, şi de bucurie mare giuca şi săriia din toată vârtutea lui, care lucru nu l-au făcut necedănăoară în viața lui, văzând că slujba şi lauda lui Dumnezău va avea sălaş în cetatea lui, în Sion, şi să va vesti cuvântul lui Dumnezău în țara lui, cum să arată la <a> 2<-a> carte a lui Samoil, 7. Şi cu câtă râvnă mare au poftit să să vestească şi să să sporească lauda şi cuvântul lui Dumnezău în țara lui, cum să arată din cuvântul lui, psalo*m* 131, sti*h* 3, zicând: „Să voiu mearge în casa mea, să voiu sui în aşternutul mieu, să voiu da somnu ochilor miei au durmitar geanelor meale, până când nu voiu afla locul Domnului, macar să pieiu".

Aşijdere cu râvnă ca aceasta au fost şi alț crai sfinți de demult ai Iudeei, cum au fost Asa şi Iosafat, Iezechie şi Iosie, carii mai vârtos de tot au purtat grije să curățească țărâle lor de idoli şi să să vestească cuvântul lui Dumnezău pretutindirile. Asa aşa făcu numaidecât la începeniia crăirei lui, cum îi scris, 2 Paralipomen 14, sti*h* 34, 35 *i pro(č)*[22]. Aşa şi Ioasafat, 2 Paralipome*n* 19, sti*h* 4, 11. Iezichii*l*, la începeniia crăirei lui, numaidecât deşchise / uşea besearecii şi chemă popii şi leviții să facă slujbă dumnezăiască oamenilor, cum să arată la 2 Paralipo*m* 29, sti*h* 15, 16, 17 şi în *gla(v)* 30, sti*h* 26. Iosie craiu, încă din porobocie (că de 8 ani era, cându-*l* aleasără craiu), începu a căuta şi a sluji Dumnezăului lui David, a strămoşului şi zdrobi toate oltarele din locurile înalte şi tăie pădurea lui Vel şi arse şi zdrobi idolii şi chipurile lor şi îndemnă pre toți pre ceia ce să afla în Iudeea şi în Ierusalim să slujească lui Dumnezău, cumu-i scris, 2 Paralipome*n*, *gla(v)* <34>, sti*h* 32, 33.

Măriia Ta încă, în urma acestor crai sfinți, cu de-adinsu ai îmblat şi te-ai purtat în crăirea Măriii Tale, că n-ai silit numai pre-aceaea cum să ții țara Măriei Tale, apărându-o de pizmaşi şi giudecând şi bogații şi sărumanii în dereptate, ce încă mai vârtos pre aceastea ai grijit ca să să mărească slava lui Dumnezău şi să să vestească cuvântul lui Dumnezău în țara Măriei Tale, întru toate limbile, cum să arată aiave că Măriia Ta, cu mult chelşug, în toți anii trimiți cărtulari în țări streine să învețe cu

[22] În trad.: *şi altele.*

de-adinsu*l* cuvântu*l* lui Dumnezău, din scriptură jidovască şi grecească, şi venindu acasă să să vestească cu de-adinsu cuvântul lui Dumnezău.

Şi cum făcu David cort lăziei Domnului şi Solomon besearecă întru carea au slujit lui Dumnezău, aşea şi Măriia Ta, în ţara Măriei Tale, ai zidit beseareci cu multă cheltuială, întru carele în toate zilele să laudă numele lui Dumnezău şi, săva că au fost şi lucrul Măriei Tale uneori, cum era şi în zilele lui Nehimie, carele, zidind Ierusalimul, cu o mână să apăra cu arma de pizmaşi, cu altă mână zidiia zidul Ierusalimului. Aşea şi Măriia Ta, având mulţi pizmaşi, cu o mână ţ-ai[23] apărat ţara de pizmaşi, iară cu altă mână ai zidit Ierusalimu*l* cerescu, neîncetându // cum să cunoaşte. Că, văzând şi înţelegând Măriia Ta că noi, rumânii, carii sântem în ţara Măriei Tale, nu avem neci Testamentul cel Nou, neci cel Vechiu deplin întru limba noastră, Măriia Ta te-ai milostivit ca un craiu milostiv şi mi-ai poruncit să caut în popii miei preuţi cărtulari şi oameni înţelepţi, carii să ştie izvodi Testamentul cel Nou, a Domnului nostru, a lui Isus Hristos, din limbă grecească şi slovenească şi lătinească; carea văzând porunca Măriei Tale am şi făcut, şi Măriia Ta încă te-ai milostivit de ne-ai adus meşteri streini de ne-au făcut tipografie şi le-ai dat plată din vistiariul Măriei Tale. Şi pentru că acest lucru bun şi sfânt iaste început din sfatul şi din demnătura şi cu chelciugul Măriei Tale, pentr-aceaea să cuvine să iasă supt numele şi suptu socotinţa şi supt destoiniciia Măriei Tale, pentru carele să aibă numele Măriei Tale pomană neuitată în veaci.

Derept aceaea, noi încă, pentru că ne-ai dat Testamentul cest Nou tipărit în limba noastră, nu vom înceta a ruga pre Dumnezău, pre Tatăl Domnului nostru Isus Hristos, să dăruiască pre Măriia Ta cu de toate bunătăţile, şi trupeşti şi sufleteşti, şi să-ţi înmulţască anii Măriii Tale, cum mulţi şi anii lui Iezechiil craiu, şi să-ţi întărească Dumnezău biruinţa în dereptate şi în giudecată şi în destoinicie şi în biruire spre toţi pizmaşii Măriei Tale. Amin!

Slugă mai mică şi plecată a Măriii Tale, Simion Stefan, arhiepiscop şi mitropolit scaunului Belgradului şi a Vadului şi a Maramurăşului şi a toată Ţara Ardealului. / (f. [2]^{r}–[4]^{r}).

[23] Cf. ed. 1988: *ţi-ai*.

PREDOSLOVIE CĂTRE CETITORI[24]

Cetitorilor într-această sfântă carte, milă, pace şi sănătate, de la Tatăl, Domnul nostru Isus Hristos.

Începeniia[25] ceştii sfinte cărți trebuiaşte să ştiți şi să înțeleageți despre ceaste lucruri carele sânt scrise pre rându.

1. Acest Testament l-au început a-l izvodi iermona*h* Selivestru, din porunca şi chelşugul Măriei Sale, şi el s-au ustenit cât s-au putut şi curând îi s-au tâmplat lui moarte, iară noi, socotind şi luând aminte, găsit-am multă lipsă şi greşeale în scriptura lui, pentru neînțelesul limbiei şi cărții greceşti. Pentr-aceaea noi am început dintăiu a-l posledui şi, unde n-au fost bine, am isprăvit şi am împlut şi am tocmit din cât am putut.

Ce numai aceasta să ştiți că noi n-am socotit numai pre un izvo*d*, ce toate câte a*m* putut afla, greceşti şi sărbeşti şi lătineşti, carele au fost izvodite de cărtulari mari şi înțelegători la carte grecească, le-am cetit şi le-am socotit. Ce mai vârtos ne-am ținut de izvodul grecescu şi am socotit şi pre izvodul lui Ieronim, carele au izvodit dintăiu din limbă grecească, lătineaşte, şi am socotit şi izvodul slovenescu, carele-i izvodit sloveneaşte din grecească şi e tipărit în țara Moscului. Şi socotind aceastea toate, varecarea au îmblat mai aproape de cartea grecească, de pre aceaea am socotit, însă de cea grecească nu ne-am depărtat, ştiind că Duhul Sfânt au îndemnat evanghelistii şi / apostolii a scrie în limbă grecească Testamântul cel Nou, şi cartea grecească iaste izvorul celoralalte.

2. Aceasta încă vom să ştiți că noi în cest Testamânt întâiu am pus şuma la toate capetele şi în şumă sântu stihuri, carele arată mai pre scurtu lucrurile ce sânt scrise într-acel ca*p*, pentru să să afle mai îndegrabă ce va vrea să caute. Şi în toate capetele, toate soroacele le-am pus cu număr, carele să cheamă sloveneaşte sti*h*, pentru că mai în toate limbile vedem că au acest izvod, de scriu cu stihuri, pentru că foarte-i lesne a găsi îndegrabă ce veri vrea să cauți în numărul soroacelo*r*.

3. De aceasta încă vom să ştiți că vedem că unele cuvinte unii le-au izvodit într-un chip, alții într-alt, iară noi le-am lăsat cum au fost în izvodul grecescu, văzând că alte limbi încă le țin aşea, cumu-i *sinagoga* şi

[24] Ediții: Cipariu, *Crestomația*, p. 84–87; Gaster, CR, I, p. 125–127; BRV, I, p. 169–170; *Crestomație de literatură română veche*, coordonatori I. C. Chițimia şi Stela Toma, vol. I, Cluj, Dacia, 1984, p. 91–93; ed. 1988, p. 115–116.

[25] Cf. ed. 1988: *În <în>cepeniia*.

poblican şi *gangrena* şi *pietri scumpe*, carele nu să ştiu rumâneaşte ce sânt, nume de oameni şi de leamne şi de veşmente şi altele multe carele nu să ştiu rumâneaşte ce sânt, noi încă le-am lăsat greceaşte, pentru că alte limbi încă le-au lăsat aşea.

4. Aceasta încă vă rugăm să luaţi aminte că rumânii nu grăiescu în toate ţărâle într-un chip, încă neci într-o ţară toţi într-un chip. Pentr-aceaea cu nevoie poate să scrie cineva să înţeleagă toţi, grăind un lucru unii într-un chip, alţii într-alt chip, au veşmâ<n>t, au vase, au altele multe nu le numescu într-un chip. Bine ştim că cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceia sânt buni carii îmblă în toate ţărâle, aşea şi cuvintele acealea sânt bune carele le înţeleg toţi. Noi, derept aceaea, ne-am silit den cât a*m* putut să izvodi*m* aşea cu*m* să înţeleagă to*ţ*, // iară să nu vor înţeleage toţi, nu-i de vina noastră, ce-i de vina celuia ce-au răsfirat rumânii printr-alte ţări, de ş-au[26] mestecat cuvintele cu alte limbi, de nu grăiescu toţi într-un chip.

5. Mai apoi de toate, rugăm pre cetitorii ceştii cărţi să nu ne giudece numaidecât, până nu vor socoti izvoadele şi veţi afla pre ce cale am îmblat.

Adevăr, şi noi oameni sântem şi am putut şi greşi, săva că am silit den cât am putut să nu greşim.

Mai vârtos de toate pre-aceasta ne-am silit să ţine*m* înţelesul Duhului Sfânt, că scriptura fără înţeles iaste ca şi trupul fără suflet.

Aceasta poftim de la Tatăl Dumnezău şi de la Domnul nostru Isus Hristos, cum să vă înţelepţească Duhul Sfânt ca să înţeleageţi voia Sfinţiei Sale şi să faceţi carele sânt scrise într-această carte, spre slavă lui Dumnezău şi spre ispăseniia voastră.

Amin! (f. [5]^{r}–[6]^{r}).

PREDOSLOVIIA EVANGHELIII LUI SVÂNT MATEI[27]

Întâi ni să dă a şti trei lucruri: întâi, ce iaste evangheliia; a doao, cine au fost Matei, scrietoriu*l* aceştii evanghelii; a treia, despre ce au scris.

Întâi, acest cuvânt, evanghelio*n*, iaste cuvânt grecesc şi în firea lui face veaste bună sau da*r* pentru veaste bună; în limba jidovească încă samnă veaste bună, au darul a veştii bune, care veaste-i aduse lui David Husi, când era în pribegie, că-*s* tăiaţ carii să rădicase pre el, cumu-i scris în a 2<-a> carte a lui Samuil, ca*p* 18, sti*h* 28, aune<o>ri darul vestii bune

[26] Cf. ed. 1988: *şi-au*.

[27] Ediţii: ed. 1988, p. 117–120.

carele aştepta de la David, pentru că-i vestui că au omorât pre Saul, cum scrie în a doao carte a lui Samuil, ca*p* 4, sti*h* 10.

Iară noao, creştinilor, evangheliia ni e veaste bună, care-au prorocii şi apostolii, despre descumpărarea neamului omenesc şi de întrămarea dereptății şi vieției de veac pren Hristos, au vestit lumii. Şi iaste a doao parte a învățăturii cereşti, carea făgăduiaşte iertăciunea păcatelor pocăiților şi credincioşilor în Hristos.

Că Sfânta Scriptură în multe chipuri grăiaşte de evanghelie: uneori să zice evangheliia de vecie, vestită de proroci, la Isaiia, *gla(v)* 52, sti*h* 7 şi la Apo*c.* 14, sti*h* 6; uneori să zice că au fost ascunsă din vecie şi de apostolii i-arătată, la *K. Ri(m)* 16, sti*h* 25; uneori să cheamă evangheliia una sângură şi aşa să înțeleage cartea celo*r* patru evanghelisti, la Gala*t.* 1, sti*h* 6.

Derept aceaea să cade cu usebitură să grăim de evanghelie, că uneori samnă evangheliia de eaş, iară alteori propovedaniia încă să zice evanghelie; tocma în firea ei, evangheliia iaste învățătură au făgăduința milei de iertăciunea păcatelor, şi de ispăsenie e dată credincioşilor în dar, pentru împăcătoriul Hristos.

Şi aşea evangheliia-i una den veac, nu-i de deunăz izvo/dită, ce-i de demult, den proroci şi den apostoli propoveduită şi aşea depreună-i a Legii Vechi, ca şi a ceştii noao. Iară mai vârtos anume în Leagea Noao iaste învățătura milei lui Dumnedzeu, de împlearea făgăduitelo*r* pentru Hristos venit în trup. Şi aşea evangheliia numai ce-i a Legiei Noao, părinților şi prorocilor demult ascunsă, iară în Leagea Noao din Hristos şi din apostoli s-au arătat. Auneori evangheliia să zice pentru propoveadaniia, evanghelie; aşea o cheamă apostolul, zicând: „Eu-s ales către propovedaniia evangheliei", la *K. Ri(m)* 1, sti*h* a 2<-lea> şi într-alte locuri în multe: 1 *Ko(r)* 9, 12, 14, în *Dĕanie* 1[28]. Auneori să zice poveastea evangheliei de naşterea lui Hristos, de minunile Lui, chinu*l*, moartea, scularea, înălțarea şi aşea sânt patru evanghelii, carele au scris cei patru evanghelişti, din carii doi, Matei[29] şi Ioa*n* sânt din numărul a 12 apostoli, previtori cu ochii, faptelor şi învățăturilor lui Hristos, carele le-au şi scris cu adevărat dintru îndemnarea Duhului Sfânt, iară ceialalți doi, Marcu[30] şi Luca[31], n-au fost apostoli, ci numai ucenici credincioşi apostolilo*r*, din

[28] Adnotat: *Pre scurt, evangheliia iaste învățătura acelora lucruri ce-au învățat şi au făcut Hristos.*

[29] Tip.: *Ma*t.

[30] Tip.: *Ma*r.

[31] Tip.: *Lu*c.

cei 70 de ucenici, şi fiind şi ei înluminaţ den Duhul Sfânt, scrisără şi ei evanghelii, săva că au fost şi alţii mulţi carii au scris evanghelii, cumu-i la Luca 1, stih 1, cum să arată şi din scripturile lui Evsevie şi Ieronim, în a treia carte a Istoriii, în cap 25, în predoslovie lui Mateiu. Ce pentr-aceea mai mult de acestor patru nu s-au aflat, cărora să le crează beseareca credincioşilor şi să-i numere între cărţile sfinte, că cuvintele acelora şi scriptura nu să asamănă cu scrisoarea apostolilor şi evanghelistilor, cum scrie Evsevie.

2. *Vŭpro(s)*[32]: Cine au fost Mateiu?

Aici trei lucruri ni să dau înainte: întâi cine au fost Mateiu, a 2<-a>, când au scris evangheliia, a treia, în ce limbă.

Întâi lui Matei i-au fost porecla Levi, fiiul lui Alfeiu, şi era vameş pre carii îi chema jidovii // publicani (pentru că era oameni răi şi răpitori) şi, cu chemarea lui Hristos, den publican să făcu apostol, scrietoriul evangheliii; de chemătura lui iaste scris la Matei, cap 9, stih 9.

2. În ce vreame au scris, au el au scris întâi?

De aceasta adevărat nu să şti. De să creade lui Evsevie şi lui Teofilact, Matei, în iudei, între jidovi, au scris întâi evanghelia, în al treile an al Calugălii, împăratul rimleanilor, carele era după înalţarea lui Hristos al 8<-lea> an, după naşterea lui Hristos, leat 41. Părinţii şi cărtularii cei mari cred că aşea sânt scrise evangheliile cumu-s la noi: Matei, Marcu, Luca, Ioan. Matei în al 8<-lea> an după înălţare, Marcu, cu doi ai după aceaea, după înălţare, leat 10, Luca 15 ai după înălţare, iară Ioan la 32 de ai, cum scrie Teofilact.

3. *Vŭpro(s):* În ce limbă o au scris?

Mulţi zic că n-au scris greceaşte, ce jidoveaşte. Iereneiu, Tertulian, Orighen, Atanasie şi alţi mulţi zic că, fiind Matei jidov, au scris jidoveaşte. Ieronim zice că, în zilele lui, au aflat Evanghelie lui Matei scrisă jidoveaşte. Săva că mulţi cărtulari ţin aşea, că-i scrisă jidoveaşte, iară mai mulţi să îndoiesc şi zic că au fost greceaşte şi nu e în deşărt.

1. Că de-are fi fost jidoveaşte scrisă, dară cine o are fi întors greceaşte, cu adevărat nime nu şti. Teofilact zice că o au întors Ioan apostol, Atanasie zice că o au Iacov apostol. Ce credinţa creştinească trebuie să ştie cu adevărat că nu e scrisă de la altul, fără numai de un apostol iaste scrisă greceaşte.

[32] În trad.: *Întrebare.*

A 2<-a>. Că alalți apostoli şi evanghelisti toți au scris ale lo*r* în limbă grecească; derept aceaea nu să creade că Matei are fi scris într-altă limbă, nice-i destul aceasta c-au fost jidov şi să fie scri*s* jidoveaşte, că ceialalți apostoli încă au fost jidovi, ce au scris şi au propoveduit în limbă grecească. /

A 3<-a>. De-are fi fost scrisă jidoveaşte, n-ară fi Evangheliia lui Matei fântână, ca alte cărți, a Legii noao, ce ară fi izvo*r* curân*d* den limbă jidovească, carea nu o ave*m* necăi*r*.

A patra. De-aici încă să arată că-i scrisă greceaşte, că săva au scris în Evangheliia sa multe cuvinte jidoveşti, încă toate le-au tâlcuit greceaşte, cumu-i „Emanuil", ce să zice „Dumnedzeu cu noi" şi „Eli, Eli, lima savatani", ce să zice „Dumnedzeu*l*, Dumnedzeu*l* Mieu, că ce Mă lăsaş", *i pro(č)*.

A treia. Despre ce au scris?

Sfânt Matei începe Evangheliia lui despre naşterea lui Hristos trupeaşte, ce den vergură, după scripturi, şi rudeniia Lui o duce la Davi*d* şi la Avraam şi aduce înainte mărturiile îngerilor den ceriu şi a filosofilor[33] despre răsărit, de porobocul născut Hristos, de unde să-*l* cunoască credința noastră că-i craiu şi Mesiia făgăduit părinților, în Leagea Veache. De-aicea treace la deregătoriia prorocestvii Lui, în carea în multe chipuri să arată că-i proro*c*, cu propovedaniia lui Ioan, cu botezul în Iordan, cu pogorârea porâmbului spre El şi cu biruința spre Satana. Şi scrie faptele şi minunile Lui pre rând, mai apoi deregătoriia popii Lui spre pământ, chinul şi moartea de pre cruce, pentru păcatele noastre, şi scularea den morți, pentru îndereptarea noastră a cărora a tuturora folosul iaste acesta carea au scri*s* Ioa*n*, în ca*p* 20, sti*h* 31: „Să creadem pre Isus că-i Hristos, Fiiul lui Dumnedzău şi, crezân*d*, să avem viiață pentru numele Lui". (f. 1[r]–2[v]).

[33] Adnotat: *vălsvilo*r.

5. PSALTIRE (1651)

PREDOSLOVIE CĂTRĂ MĂRIIA SA, CRAIUL ARDEALULUI[34]

Cinstitului şi luminatului şi înfrămsățatului cu destoinicie şi cu creştinătate milostivului Gheorghie Rakoți, din mila lui Dumnezău craiu*l* Ardealului, domnului părților Țărâi Ungureşti şi şpanului săcuilor, *eštеže i pročaę*.

De la Tatăl Dumnezău, pentru Domnu*l* nostru Isus Hristos, milă, pace şi domnie fericită, cu biruință înfrămsățată pohtesc Măriii Tale, ca domnului mieu milostiv.

„Bunu-i Domnul tuturor şi mila lui iaste spre toate faptele lui". Aşea cântă împăratu*l* şi prorocul David, milostive doamne craiu, psalo*m* 144, sti*h* 9. Tuturor ce să zice, încă şi pizmaşilor lui, diavolilor, carii luptă neîncetat / împrotiva slavei Sfinției Sale, că pre dinşii încă-i rabdă şi-i ține spre bătaia celo*r* păcătoşi şi „face să răsaie soarele Sfințiii Sale spre răi şi spre buni, şi ploaie spre direpți şi spre nedirepți", aşea zice Hristos, la Ma*t*. 5, sti*h* 45. Că răotatea păcătoşilor încă nu poate opri ca să nu fie mila şi bunătatea Sfinției Sale şi spre aceia, iară mila Sfinției Sale iaste asupra a toate lucrurile Sfinției Sale, că n-are Sfințiia Sa lucru ca acela dintru carele să nu strălucească mila şi bunătatea Sfinției Sale; că den biciul şi din bătaia lui încă să arată şi străluceaşte mila şi bunătatea lui, că sloboade într-un loc spre oameni, în loc de bici şi bătaie, într-alt loc el întoarce den bunătatea lui spre blagoslovenie şi spre bine. Că după potopul apei cân*d* făcea oamenii oraş şi turnu, den sfatul lor cel orb şi nebun, vru să-i batgiocorească şi să-i bată, şi limba întru carea grăiia toț mainte li-o despărți întru multe limbi, pentru carea le fu a părăsi lucrul lor cel nebunesc şi să răsfirară în pribegie în toate părțile pământului. // Iară în Testamentul Nou le întoarse şi le deade blagoslovenie apostolilo*r*, de ştiură în toate limbile de propoveduiră Evangheliia a toate făpturile, Ma*r*. 16, sti*h* 15, 17. Şi sosiră şi păgânii întru uniciunea credinței, cu*m* prorocise Isaiia proroc, 19, sti*h* 18, zicând că vor grăi oraşele Eghipetului în limba hananeilor, ce să zice că vor ține o credință direaptă şi o leage, şi toț într-o limbă vor chema pre Dumnezău*l* cel direpț într-agiutoriu,

[34] Ediții: Cipariu, *Crestomația*, p. 101–102 (fragmentar); BRV, I, p. 184–189; *Crestomație de literatură română veche*, vol. II, Cluj, Dacia, 1989, p. 106–108 (fragmentar); cf. ed. Alin Mihai Gherman, Mihai Moraru, Alexandra Moraru, Alba Iulia, Ed. Reîntregirea, 2001, p. 67–77.

întru împărăţiia lui Hristos, pentru ştiinţa limbiei. Acmu încă cheamă Dumnezău în toate zile pre toate limbile, dentre toate rătăciturile şi den toate nebuniile, spre credinţa şi spre ştiinţa lui Hristos cea direaptă şi adevărată şi cu o inimă. Pentr-aceaea foarte-i de treabă şi în vreamea de acmu a şti în limbi, ca să propoveduiască Evangheliia în toate limbile, întru limba lor ca să înţeleagă. Pentr-aceasta au dăru*i*t şi pre apostoli, în zua de Rusalii, *Dĕa(n)* 2, ca să ştie în toate limbile, carea acmu cu mare osteneală o învaţă oamenii a şti în toate limbile şi să propoveduiască Evangheliia lui Hristos, şi să aducă oamenii la uniciunia credinţei, ce să zi/ce la o credinţă dereaptă. Iară cine grăiaşte întru adunare în limbă streină pre sine întrămadză nu pre adunare; numai aşa-i cine grăiaşte în limbă streină, învăţând au cântând în adunare, carea nu o înţeleg ascultătorii, ca cimpoile şi lautele carele nu fac osibitură în sunet şi nime nu le înţeleage. Şti*m* că credinţa iaste dentru auzi*t*, iară auzitul iaste den cuvântul lui Dumnezău, cuvântului den propoveduitură, iară propovedaniia trebuiaşte să fie în limbă să o poată înţeleage şi să o ştie ascultătorii. Frumo*s* dar a lui Dumnezău iaste a şti în limbi, numai să viiaze cu dinsele, ca să înţeleagă şi alţii ce zice, că aimintrea nime nu va putea lua întrămare den cuvântul sfânt.

Pavel Apostol, 1 *Korin(t)*. 14, cu multe lucruri frumoase, arată şi aduce înainte că nu-i niciun folo*s* a grăi în limbă streină în săbor[35]. Întâiu zice aşa: „Că cine grăiaşte în limbă streină nu grăiaşte oamenilo*r*, ce lui Dumnezău", nu spre înţelesu*l* oamenilo*r* şi spre întrămarea lo*r*, unde nime nu le înţeleage şi nime nu să întrămadză den cuvintele lui. // A doua oară zice: „Că cine grăiaşte în limbi streine numai pre sine să întrămadză", nu pre adunare, unde pre e*l* nime nu-l înţeleage, iară noao ni să cade toate să le face*m* spre întrămarea adunării. A treia: asamănă cuvintele în limbă streină cinghiilor, bucinilo*r*, trâmbitelo*r* şi alăutelo*r*, acealea de sună numai şi nu dau osebitură, de nimică-s întru soţiia oamenilo*r;* cu trâmbita de nu va sufla de gătit au de încălecat şi de gătit spre războiu, nime nu să va şti găta, nici va şti de ce să ţinea, că şi Dumnezăul Atotputearnicu*l*, *čisla* 10, porâncise oamenilo*r* săi în pustie să se ţie de glasu*l* bucinului şi în slujba dumnezeiască şi la purceadere, că de bucina cu 2 bucine trebuia să se adune toată mulţimea; iară de bucina cu unul, numai bătrânii să aduna, când bucina de purces, toată tabăra purcedea. Aşea cuvintele în limbă streină, de nu să va tâlcui să se înţeleagă, de nimică-s sunetele lo*r*

[35] Adnotat: *în besearică*.

întru adunare, ca şi glasu*l* cinghiilo*r* fără osibituri, că nime nu să întramă dentru eale. A patra: cine grăiaşte în limbă streină numai / cei prosti înaintea celora ce grăiaşte, că ei nu-i înțeleg lui nemică cum n-ară vrea să împreune cu ei ce ştie e*l* şi înțeleage şi iaste la inima lui. A 5<-a>: cine învață au să roagă lui Dumnezău în limbă streină, întru adunare[36], opreaşte ascultătorii ca să nu poată zice „Amin" pre rugăciunea lui cumu-i obicina, că pre ce nu înțeleage nu poate zice „Amin", ca să întărească cu aceaea şi să pecetluiască rugăciunea lui. Mai apoi întăreaşte singur cu pilda sa, că săva c-au vrut putea grăi, mai mult decât alții, Pavel în limbi streine şi încă zice aşea că: „Mai voiaşte într-adunare[37] să grăiască 5 cuvinte cu înțeles ca să înveațe şi alții, decâ*t* zeace mii de cuvinte în limbi streine", 1 *Korin(t).* 14, sti*h* 19. Preste aceastea preste toate Duhul Domnului luminat ne dă înainte ce trebuiaşte să face*m* întru adunare. David, în Psalo*m* 101, aşea zice: „Vestească-se în Sion numele Domnului şi în Ierusalim lauda lui". Ce cum poate fi aceaea, ca să înțeleagă, deaca să va vesti în limbă streină? Sfânt Pavel, la *Kola(s).* 3, sti*h* 16, aşea zice: „Să lăcuiască întru noi // den destul cuvintele lui Hristos", iară să le vo*r* vesti în limbă streină întru adunare[38], carele nime să nu le poată înțeleage, acolea ne tocma să fie den destul, ce nice un folos nu iaste cuvântul lui Dumnezău întru adunări, Sfintele Taine, cumu-i Botedzul şi Cina Domnului *i pročaę*, trebuiaşte să le slujim, şi isprava lo*r* şi folosul lor trebuiaşte să le spunem şi alte cranguri a credinței direapte trebuiaşte să le răspunde*m*[39]; iară să le vom face acealea în limbă streină, în carea nu înțeleg ascultătorii, ei de acolea ce folos vor lua? Despre Cina Domnului, zice Domnul Hristos, să o facem spre pomeana lui, iară să o va face învățătoriul în limbă streină şi ascultătorii nu-i vor înțeleage, atunce necum să fie spre pomeana lui Hristos, ce mai vârtos va fi uitată pomeana Sfinției Sale în veaci, pomeana morții lui Hristos şi alte bunătăți a Sfinției Sale, cu de totul să vor îngropa şi uita, că ascultătorii aud sunetul şi urletul cuvântului strein, ce niciu*n* folos nu-i pot lua. Pentr-aceaea să arată luminat / şi aiave dintr-aceastea din toate, că rugăciunile dintr-adunări, încă şi dintr-alte locuri, leiturghiile, rugăciunele şi cântările şi alte slujbe dumnezeieşti, numai ce-s în deşărt în limbă streină celora ce nu o înțeleg, şi înaintea lui Dumnezău încă nu-s voite, carele-s în limbă streină şi nu

[36] Adnotat: *săbor*.
[37] Adnotat: *în besearecă*.
[38] Adnotat: *în besearică*.
[39] Adnotat: *cu înțeles*.

le înțeleg, şi cu vină să vor păgubi ceia ce slujesc slujba dumnezeiască în limbă streină neînțelegând-o, cu*m* fa*c* papii de Râm şi cei bărați leanişi şi patări ce să cheamă părinți şi deavestăvnici şi călugărițe, carii nemică nu ştiu carte, şi încă cântă Tatăl nostru şi Ave Mariia şi psalomi în limbă streină fără de toată ştiința, ce aceia-s ca gaițele şi ca pasările carele-s fără de toată ştiința, şi încă vor să grăiască ca şi omul; aşea şi aceia ce grăiesc în limbi streine neînțelegând-o.

Aceastea toate văzându-le şi luându-le aminte, Măriia Ta, milostive doamne craiu, foarte dumnezeiaşte şi pre mare lauda lui Dumnezău, ai porâncit noao, slugilo*r* Măriei Tale, împreună cu Semeo*n* // Stefan, mitropolitul din scaunul Belgradului *eštеže i pročaę*, să izvodim Psaltirea lui David den limbă jidovească pre limbă rumânească, ca să o poată ceti înțelegându-o şi mic şi mare. Pentru că vede*m* aiave că tot cinul besearicilor rumâneşti şi greceşti iaste den Psaltire, că toate slujbele dumnezăieşti sânt înfrămsățate cu psalomi den Psaltire, pentr-aceaea foarte lăudăm obiceaiul lor că au slujbă şi rugăciuni den Scriptura Sfântă, nu din aflături omeneşti, că „adevăr în deşărtul cinstesc pre Dumnezău cu aflături omeneşti", cum zice Hristos, la Ma*t*. 15, sti*h* 9 şi la Isaiia 29, sti*h* 13. Ce numai aceasta au fost sminteala, că n-au fost cetind în limba lo*r*, ce în limbă streină, carea mulți n-au fost înțelegând, neci popii, netocma ascultătorii, pentru carea mulți au mers cu mare dor la besearică, ca să înțeleagă rugăciunile şi cântările şi măngăierile, carile sânt în Psaltire, iară neînțelegând au mersu acasă mâhniți. Iară pentr-a/ceaea ne-am silit, din porunca Măriei Tale, şi am izvodit şi le-am isprăvit cu cheltuiala Măriei Tale, carele pohtim şi noi de la Tatăl, Domnul nostru Isus Hristos, să fie spre lauda numelui Sfinției Sale şi pre întrămarea sufletelor tuturor creştinilor.

După aceastea, rugăm acelaşi Dumnezău să te custe pre Măriia Ta, cu toată cinstită casa şi țara Măriei Tale, întru ani mulți şi fericiți, înflorind cu pace şi cu de toate bunătățile lui Dumnezău şi să te ia supt scutul şi supt arepile Sfinției Sale, şi să-ți fie stincă tare, ca şi lui David împrotiva a tuturor pizmaşilor, ca să putem şi noi viia supt arepile Măriei Tale în pace, lăudând numele Tatălui şi al Fiiului şi al Duhului Sfânt. Amin! (f. [2]^{r}–[6]^{v}).

PREDOSLOVIE CĂTRĂ CETITORI[40]

Milă, pace şi întrămare în credința direaptă pohtim cetitorilor creştini, de la Tatăl Dumnezău, pentru Fiiul său, Isus Hristos.

Ştiind aceasta că apa totu-i mai curată şi mai limbede în izvor decât în păraie, că de ce să departă apa de izvor totu-i mai înmestecată şi mai turbure, aşea-i şi izvoditu*l* Scripturei Sfinte, încă totu-i mai curată în limba ce-au grăit Duhul Sfânt, în Leagea Veache, prin proroci, carea-i limba jidovască, iară în Testamentul Nou grecească, că de ce să departă de limba întru carea au grăit Duhul Sfânt, totu-i mai înmestecată şi mai strămutată, cu*m* să veade den multe izvoade şi limbi. Pentr-aceaea şi noi, izvodind Psaltirea lui David proroc, mai vârtos ne-am sili*t* a socoti izvodul limbii jidoveşti, întru carea iaste scrisă; şi după aceaea a*m* socoti*t* izvoadele a mulți dascali mari, şi carii a*m* vădzut că să mai apropie de izvodul lui Izrail, noi încă a*m* ținut împreună cu ei. După aceastea am socoti*t* // şi izvodul celo*r* 72 de dascali, carii au izvodit den limbă jidovască în grecească (din grecească dup-aceaea în multe limbi); şi unde am vădzut că nu s-au foarte depărtat de izvodul jidovăsc, noi am lăsat în lo*c*, numai că a*m* sămnat cum că să osibeaşte de cel jidovesc, şi unele cuvente le-am pu*s* pre rând, ce le-am închi*s* în parintijiş, cumu-s ceastea ( ); iară altele le-a*m* pu*s* pre margene, cu ceaste slove: ji*d*. nu-i, ce să zice că în izvodul jidovesc nu-s. Şi, la tot psalomu*l*, întâiu a*m* pu*s* suma şi părțile psalomilo*r*, arătând care psalo*m* câte părți are şi care parte până în ce sti*h* au soroacă cuprinde şi despre ce grăiaşte prorocul. După aceastea, a*m* pu*s* şi tituluşul, unde l-a*m* găsi*t* şi jidoveaşte, şi a*m* tocmit psalomii to*ț* cu stihuri, ca să poată afla mai îndegra*b* ce va vrea să caute. Dup-aceastea, ştiind că niciu*n* lucru ce-i făcu*t* de mână de o*m* nu poate fi făr' greşală, pentr-aceaea vă rugă*m* să ierta*ț* ce-a*m* greşi*t*, au cuvânt, au în tipa*r*. Dea Dumnezeu cu ce dragoste a*m* scri*s* noi, cu aceaea să ceti*ț* şi voi, spre întrămarea sufletelo*r* voastre. Domnu*l* nostru Isus Hristos fie cu sufletu*l* vostru, mila fie cu voi. Ami*n*! (f. 299^{v}–300^{r}).

[40] Ediții: Cipariu, *Crestomația*, p. 113 (fragmentar); BRV, I, p. 189–190; *Crestomație de literatură română veche*, vol. II, p. 109 (fragmentar); cf. ed. îngrijită de Alin Mihai Gherman, Mihai Moraru, Alexandra Moraru, Alba Iulia, Ed. Reîntregirea, 2001, p. 699–701.

6. CĂRARE PRE SCURT (1685)

PREDOSLOVIE CĂTRĂ CETITORI[41]

Iubite cetitoriule, rândul aceştii cărări mici, povățuitoare pre fapte bune, ea învață pre to*t* rândul de oameni în toată vârsta lucru bun şi de folos sufletului. Ce de-ț iaste dragă spăseniia sufletului, această[42] carte ceteaşte, ascultă şi învață, că pre cale direaptă ca aceaea te va povățui pre care, de vei îmbla, dobândi-vei nume bun şi pomeană neuitată pre pământ şi în ceriu odihnă de veci şi fericăciune sufletului. Că avuțiia, bogătatea, // cinstea, destoiniciia ce-ți vor folosi când vei sosi până la pragul morții? Atunci ce va face sufletul tău deaca în ceastă lume n-ai îmblat cu Dumnezău*l* tău? Fericitu-i acela care nu să dă rob aceştii lumi, ce-şi odihneşte sufletul în Dumnezăul său, acela va afla odihnă şi hrăborie sufletului său la ceasul morții. Această fericăciune poftescu tuturo*r* cetitorilor acelora carii ş-au ales pre Dumnezău partea lor şi în ceastă viață şi în cea viitoare. Amin!/ (f. [7]^{v}–[8]^{r}).

7. CEASLOVEȚ (1686)

PREADOSLOVIIA[43]

<Că>tră preaosfințitul şi <în> Dumnezău luminatul chi*r* Vasilie Varlaam, mitropolitu*l* Belgradului şi a*l* Vadului şi a*l* Maramurăşului şi a*l* Silvaşului *i pro(č)*.

De la Domnul Isus Hristos pace sufletească şi trupească, viiață nărocită pohtesc <Sfinți>ei Tale, ca părintelui <mi >eu în Domnul Hristos.

<Preaos>fințite părinte [...] // numai rugăciunea iaste credincioşilo*r* şireagu*l* cel de agiuto*r* şi tărie nebiruită şi învolburaților*r* adăpostire lină. Pentr-acea cu ocă au deprins a zice acest cuvânt, că numai rugăciunea ne ține pre noi, că, fiin*d* şi noi acum lipsiț de agiuto*r*, numai rugăciunea

[41] Ediții: Cipariu, *Crestomația*, p. 127–129; cf. BRV, I, p. 276; cf. ed. Alin-Mihai Gherman, Alba Iulia, Ed. Cognitiv, 2019, p. 13–15.

[42] Omis în BRV, I, p. 276: *spăseniia sufletului, această.*

[43] Ediții: BRV, I, p. 279 (fragmentar). Textul cvasiintegral a fost transcris după fotocopia de la BAR Bucureşti, obținută de la Biblioteca Arhiediecezană din Blaj în 1939. Exemplarul de la BAR, filiala Cluj, nu mai păstrează filele liminare care cuprind predoslovia.

ne poate ținea. Iară acest nume mare al rugăciunii nu se-au dat numai între noi, ce cu mult înaintea noastră ceale făclii luminoase a besearecii sfinte. Sfinții Părinți cu aceasta cinste au grăit şi toată nădeajdea spre rugăciune ş-au pus Sfântul Ioan Zlatoust, nume ca acesta dă rugăciunii, zicând: „Mare ar/mă iaste rugăciunea". Şi iar zice: „Armă cerească iaste rugăciunea, că numai rugăciunea însăş dă pază tare celor ce s-au dat lui Dumnezău". Rugăciunea de multe ori ruşinează putearea înt-armaşilor şi vicleniia pizmaşilor. Şi iară zic mai marii săboarălor că rugăciunea iaste săgetare, că rugăciunea pornită dintru încinderea Duhului Sfânt aşa săgeată de reapede ca şi săgeata din arc. Că ce iaste între făpturi mai tare de ceriul, ce rugăciunea îl străbate, despică norii şi nu să aşază până nu soseaşte şi întră în urechile lui Dumnezău Savaot? Că aş-au zis Apostolul Iacov, cap 5, stih 16: „Că multe poate rugăciunea străbătătoare a direptului". Şi ce iaste mai ager de soarele? Ce rugăciunea lui Isus Navii au oprit soarele, cap 10, stih 12. Rugăciunea Isaiei au tras soarele îndărăpt cu zeace grădice, 4 *Cr(st)*, cap 20. Ce iaste mai rău de dracul ce cu rugăciunea să biruiaşte, Moise, 9. Bine au ştiut bărbații cei sfinți, carii cu rugăciunea s-au luminat cătră Dumnezău. Daniil s-au rugat de trei ori în zi, cap 6, stih 10. David au avut ceasuri rânduite de rugăciune, cum zice în Psalm 54, stih 18. / Sara şi dimineața şi amiazăzi şi la miazănoapte încă s-au rugat, Psalm 118, stih 62, de 7 ori în zi încă s-au rugat, stih 164.

Sfinții Părinți, încă ştiind folosul şi lipsa rugăciunii, tocmit-au laudele besearicii pre ceasuri de noapte şi de zi, cu psalmi den Psaltirea lui David, date noao pre mângăiarea sufletească, cu care foarte ne iaste lipsă să ne rugăm neîncetat pre limba noastră. Că de-au fost lipsă cândva cuiva de rugăciuni, lipsă ne iaste şi noao acum, că săva că nu ne simțim, iar foarte sânteм bolnavi, că ne vedeм a fi // între foc şi între apă.

Ce, o, putearnice Dumnezău, cât ne rugăm, cu leane mare şi cu neştiință al<e>gând neamul nostru rumânesc pentru neînțele<su>l Scripturii. Pentru care mulți cu dor merg la besearecă ca să auză şi să ia ceva mângăiare sufletească, iar neînțelegând, mâhniți să întoarnă acasă. Pentru care lucru, văzând noi lipsa besearicii, slobozit-am această cărțulie ce să cheamă Ceasloveț pre limba rumânească. Şi pentru că întru aceaea vreame s-au început a să tipări, când pre Sfinția Ta, din mila lui Dumnezău, cu voia / şi cu porânca preamilostivului domnului nostru Apafi Mihaiu, craiul Ardealului, şi cu sfatul a tot săborul, pre Sfinția Ta mitropolit Belgradului te-au ales. Şi pentru că acest lucru s-au început cu blagosloveniia Sfinției Tale şi cu cheltuială, pentr-acea o închinăм să rămâie

supt numele Sfinţiei Tale, şi Domnu*l* Dumnezău să zilească pre Sfinţiia Ta în năroci tă viiaţă, pre laudă numelui său. Amin!

Al Sfinţiei Tale în Domnul Hristos, pururea slujito*r*,

Popa Ioan din Vinţ. (f. [1]^{v}–[4]^{v}).

8. MOLITVENIC (1689)

CUVÂNT-ÎNAINTE[44]

Către preaosfinţitu*l* şi în Hristos luminatul Varlaam, arhiepiscop şi mitropolitu*l* Sfintei Mitropolii a Belgradului, al Vadului, al Silvaşului, al Făgăraşului şi al Maramorăşului şi al episcopilo*r* din Ţara Ungurească *i pro(č)*.

Preaosfinţite părinte, pentru că această carte să înceapă cu mare taină a Sfântului Bote*z*, pentr-aceaea şi eu despre tainele sfinte voiu grăi, care au dat Dumnedzău mai nainte de căderea şi după căderea. Mai nainte de căderea, doao taine au dat Dumnedzău lui Ada*m* şi Evei: raiul şi pomul vieţii. Raiul au fost chipul împărăţiei ceriului, că Scriptura împărăţiia ceriului o numeşte raiu, Luca 23, sti*h* 43: „Astădzi vei fi cu mine în raiu”. Pavel Apostol au fos*t* răpit până la al treilea ceriu în raiu, // 2 Corint*.* 12, sti*h* 3, 4. Iară pomul vieţii au închipuit pre Fiiul lui Dumnezău. Apo*c.* 2, sti*h* 7: „Învângătoriului da-i-voiu mâncare din pomu*l* vieţii carele iaste în mijlocu*l* raiului”. Zic unii că pomu*l* ştiuturii binelui şi răului încă au fos*t* taină au sacrament, iară alţii tăgăduiesc. Întâi zi*c* că tainele au porunci*t* Dumnezău să trăiască oamenii cu eale, iară acesta au fos*t* oprit, *By(t).* 2, sti*h* 17. A dooa zi*c* că sacramenturile sânt spre viiaţă date, numai acelora le sânt spre moarte carii trăiesc rău cu eale. 1 Corin*t.* 11, sti*h* 27, 29. Iară acela n-au fos*t* nice sacramentu*l* vieţii, nice al morţii, ce-au fos*t* sămnu*l* plecării ş-a*l* îngăduinţei omului, supt putearea şi porunca lui Dumnezău şi materiia ispitirei.

Iară sacramenturile care au da*t* Dumnezău după căderea omului fost-au în trei rânduri:

1. Întâi, care au fost în vreamea făgăduinţelor.

2. A dooa, ceale de supt leage. /

[44] Ediţii: BRV, I, p. 292–295; cf. ediţie îngrijită, studiu introductiv şi glosar de Ana Dumitran, Alin-Mihai Gherman şi Dumitru A. Vanca, Alba Iulia, Ed. Reîntregirea, 2009, p. 163–183.

3. A treia, în Testamentul nou.

Întâi despre sacramenturile din vreamea făgăduinţelor voiu aduce:

1. Întâi, jărtvele sfinţilor, a lui Avel, *By(t).* 4, stih 4, a lui Noe, *By(t).* 8, stih 20. Săvai că sacramenturile şi jărtvele să usebesc într-aceasta. Căci că sacramenturile de la Dumnezău s-au dat oamenilor, iară jărtvele de la oameni să dau lui Dumnezău; iară pentru c-au pogorât foc din ceriu şi au ars jărtva, însămnat-au trupul lui Hristos, care totdeuna prin Duh s-au jărtvit din dragostea ce-au avut cătră casa lui Dumnezău, Psalom 68, stih 10, care au închipuit focul acela; pentr-aceaea jărtvele să socotesc cătră taine, a lui Adam, a lui Avraam, a lui Melhisedec.

2. A dooa fost-au sacrament corabiia lui Noe în potop, ca o peceate au zălog sfatului celui de milă a lui Dumnezău despre neamul omenesc, Evrei 11, stih 7, care au închipuit moartea şi învііarea lui Hristos, *Ri(m).* 4, stih 25.

3. A treia fost-au sămn mare legătura lui // Dumnezău curcubeul spre ceriu, *By(t)* 9, stih 12, 13, care adeverează că sporindu-să sământa lui Noe pre neamul omenesc mai de multe ori cu potop de apă nu-i va piiarde.

A doua.

Iară tainele care au fost supt leage sânt doao:

1. Întâi, tăiarea împregiur, tainâ mare, care au cuprins doao vremi; una de la Avraam până la Moisei, *Bytie* 17, în care vreame tăiarea împregiur au fost besearecii numai ca un leagăn, foarte lucru mic, că moartea au domnit până la Moisei, *Ri(m).* 5, stih 14; alta iară de la Moisei până la Hristos, Ioan 7, stih 22. Într-aceaea vreame tăiarea împregiur au fost mai presus, fost-au vărvul besearecii, care aceasta au arătat că cel tăiat împregiur iaste jidov dirept şi izraileteан adevărat, Ioan 1, stih 48, *Ri(m).* 2, stih 28, 29, care acum în Testamentul Nou s-a pus gios, măcar că zic jidovii că nu-i pus gios că Dumnezău au poruncit lui Avraam tăiarea împregiur şi-au zis că va fi semnul legăturii în veaci, *By(t).* 17, stih 7.

Răspuns împrotivă:

1. Întâi, tăiarea împregiur au dat Dumnezău seminţiei lui Avraam până la o vreame, cade-să a şti, până atunci până când vor birui jidovii şi pământul Cananului, care l-au făgăduit Dumnezău seminţiei lui Avraam atunci când i-au dat şi tăiarea împregiur, *Isho(d)* 17.

2. A dooa, lada Domnului, chivotul, încă au zis Dumnezău că va fi în cortul adevărăturii rânduială în veaci, *Isho(d)* 27, stih 21.

3. A treia, în beseareca lui Solomon încă au zis Dumnezău: „Aicea voiu tocmi numele mieu în veaci", 3 *Cr(s)tva* 9, stih 3.

Împlându-să vremile, nici pământul Cananului jidovii nu-*l* biruiesc, nici cortul nu iaste, nici chivotul, beseareca lui Solomo*n* încă s-au pustii*t*. Tăiarea împregiu*r* încă n-are lo*c*, căci că tăiarea împregiu*r* au însămnat: 1. Înmulţirea seminţii lui Avraam. 2. Sămânţa cea sfântă din care să vo*r* blagoslovi toate neamurile. Pentr-acea mai nainte de Hristos, maca*r* c-au fos*t* de lipsă // tăiarea împregiu*r*, iară tot au fost trecătoare, că după venirea lui Hristos au începu*t* a să veştezi, iară după moartea lui Hristos de tot s-au şters, numai tăiarea împregiu*r* iaste astăzi sămnul necredinţei jidovilo*r*, Fili*p*., 3, sti*h* 2, 3, 4.

2. A dooa fost-au mielu*l* paştilo*r*, despre care nu voiu grăi, pentru că în locu*l* aceluia iaste acum Cina Domnului Hristos, dându-ne Dumnezău agiuto*r* să tipărim şi ceaea tainã grăi-vo*m* pe rând.

Iară acu*m* numai număru*l* sacramenturilo*r* Legii Vechi le voiu sămna, pe scurt. Lângă aceaste 2 taine mari, mai fost-au 5 mari şi minunate:

1. Întâi, negura care au îmblat înaintea taberii izrailteanilo*r*, *Isho(d)* 13, care au închipui*t* îngerul ce*l* străjuito*r*, Isaie 63, sti*h* 9, scuteala şi luminarea beseariciı, Isaie 4, sti*h* 5, şi întruparea lui Hristos, Ioa*n* 1, sti*h* 14.

2. A dooa, treacerea peste mare, *Isho(d)* 14, care au închipuit slobozirea besearecii din ne/voia cea grea, Isaie 51, sti*h* 9, 11, şi botezu*l* israilteanilo*r*, 1 Co*r*. 10, sti*h* 2.

3. A treia au fos*t* mana, *Isho(d)* 16, *čisla* 11, Apo*c*. 2, sti*h* 17, care tainã Scriptura o tâlcuiaşte, 1 Co*r*. 10, Ioa*n* 6, 31, 32, 33.

4. A patra, apa din piatră, care înţăle*s* dezleagă Pave*l* Apostol, 1 Co*r*. 10, sti*h* 4, şi piatra era Hristos.

5. A cincea, şarpele de arame, care tainã arată Ioa*n* evanghelist, 3, sti*h* 14.

Tainele Legii Vechi sânt până aicea.

Acum voiu sămna pe scurt tainele Testamentului Nou, că sânt în cartea aceasta:

1. Întâi, mare tainã a Sfântului Bote*z*, care au şters pe tăiarea împregiu*r*; că toate tainele Legii Vechi au fos*t* arătarea venirei lui Hristos şi umbra tainelo*r* cesto*r* adevărate, Evrei 10, şi legăturii de veaci, care au făgădui*t* Dumnezău cu Ieremiia proroc, 31, sti*h* 31: „Iată, vor veni zilele, zice Domnul, şi voiu lega legătură noao cu casa lui Israil nu după legătura ce-a*m* // lega*t* cu părinţii lo*r*”. Această legătură au lega*t* cu noi Dumnezău, şi în locu*l* tăierii împregiur sămnului celui încruntat şi de vrajbă între Dumnezău şi între oameni, iar Domnul Hristos, vrând să ne împace cu Tată*l* Dumnezău, ne-au da*t* tăiare împregiu*r* sufletească,

Kola(s). 2, sti*h* 13. Ş-au luat de la noi inima de piatră şi ne-au da*t* inimă de trup, Iezechii*l* 11, sti*h* 19. Şi au scris leagea pe inimile noastre cu Duhul Sfânt, şi ne-au da*t* sămn alb de pace, spălare cu apă, Sfântul Botez, de care ce taină poate fi mai mare? Că cu aceasta ne curăţim de păcatu*l* cel vechiu şi ne naşte*m* din nou spre viiaţa de veaci şi luăm puteare să fi*m* fiii lui Dumnăzău, Ioa*n* 1, sti*h* 13, căruia botez slujitoriu*l* întâi au fost Ioan, iară rânduitoriu*l* au fos*t* Domnul Hristos, care de la Ioan s-au botezat, Ma*t.* 3, Ma*r.* 1, făr' de care botez nime întru împărăţiia ceriului nu va întra, Ioan 3, sti*h* 5.

2. A dooa, ungerea cu mir, care închipuiaşte daru*l* Duhului Sfânt, cu care s-au însămnat mai / de demult împăraţii şi preoţii, cu acesta ne pecetluiaşte şi pre noi să fim sămănţă sfântă, împărătească şi preoţască, 1 Pătru 2, sti*h* 9, Apo*c.* 5, sti*h* 9.

3. A treia, căsătoriia, care, pentru greşala lui Ada*m* şi Evei, s-au părut unora că Dumnezău au lepăda*t* destoiniciia căsătoriei, cum au stricat şi raiul din Edem cu potopu*l* apei, pentru că s-au începu*t* într-îns păcatu*l*, iară Domnu*l* Hristos cu minunea ce-au făcu*t* întâi vin din apă, în Cana Galileii, au arăta*t* în loc cinstea căsătoriei. Ioa*n* 2, Efe*s.* 5, sti*h* 32. Taina aceasta mare iaste.

4. A patra, întoarcerea din păcate, ispovedaniia şi înnoirea vieţii, Ma*t.* 3, sti*h* 6, Iaco*v* 5, sti*h* 16. De unde să veade mila lui Dumnedzău cea mare, când priimeaşte pre păcăto*s* şi-*l* rădică pre cinstea dintăi, Lu*c.* 15.

5. A cincea, sfinţirea maslului, Ma*r.* 6, sti*h* 13, Iaco*v* 5, sti*h* 14, care Hristos au poruncit apostolilo*r*, şi apostolii după Hristos au ţinu*t* acesta obiceaiu. // Despre aceastea nu voiu mai spori, ce numai destoiniciia cărţii cu trei cuvinte voiu arăta:

1. Sânt într-însa rânduiale sfinte şi slujbe tocmite şi rugăciuni de multe trebi.

2. Toată-i întărită cu Scriptura Sfântă şi înfrămseţată cu psalmi din Psaltirea lui David şi din cărţile evangheliştilo*r* ş-ale apostolilo*r*.

3. Cuprinde întru ea toată viiaţa omului creşti*n*, din ceasul naşterii până la ceasu*l* morţii şi până la îngropăciune.

Din toate să veade lucrătoriu*l* ei di-nceput au fos*t* Duhul Sfânt, prin bărbaţii sfinţi răsuflată. Numai aceasta să veade lipsa că mulţi dintre preoţi, neînţălegând tipicurile, rânduialele, foarte cu nedestoinicie s-au isprăvit toate slujbele.

Care lucru văzând Sfinţia Ta din neagiunsul cheltuialei, fiind şi ţara lipsită, n-ai cruţat cheltuiala pre-acest lucru bun şi dumnezăiesc, ce cu

blagosloveniia Sfinţiei Tale / ai scos pre înţălesul şi celor neînţălegători. Pentru care Domnul Dumnezău să zileascâ pre Sfinţiia Ta, pre lauda numelui Sfinţiei Sale şi pe mai mari lucruri să poţi isprăvi spre întrămarea besearecii ş-a creştinătăţii. Amin!

Al Sfinţiei Tale în Domnul Hristos, pururea slujitoriu,
Popa Ioan din Vinţi.
M. N. // (f. [1]^{v}–[6]^{v}.

CUVÂNT CĂTRĂ CETITORI[45]

Ştiu, iubite cetitoriule, că vei afla lipsă în slove, în cuvinte, încă mai tare întru înţeles. Săvai că încât am putut am silit, iară de n-am şi agiuns la înţeles desăvârşit, ce de-am pus pe frămseaţea casei lui Dumnedzău plumb şi arame încă cu toată osărdiia am nevoit. Iar cui au dat Dumnedzău aur şi pietri scumpe să puie şi să facă, noi încă vom ceti şi vom mulţămi.

De la Domnul Hristos, ţie, tot binele poftitoriu,
Popa Ioan din Vinţi.
M. D. (f. 199^{r}).

Slavă şi laudă lui Dumnedzău, Unuia în Troiţă, îi dăm, care bine au vrut de vădzum după început şi svârşitul cărţii aceştiia ce să dzice Molitvnic. Iară pre tine, pravoslavnice cetitoriule, cu umilinţă te rugăm ca, de vei afla nescare greşuri în lucrul acesta al nostru, al tipografiii, să nu blastămi, ce cu blândeaţe îndrepteadză şi plineaşte, căce că şi noi sintem oameni aseamene cu neputinţe ţinuţi de slaba fire, carea nu lasă pre nice un om a rămânea fără greşală. Ce iară te rugăm, pravoslavnice cetitoriule, iartă, iartă, ca şi tu să dobândeşti iertăciune de la Domnul nostru Isus Hristos, al Căruia dar şi milă şi noi ne rugăm Lui să fie cu tine pururea.

Chiriac, *g<iser> i tipografi*[46].
(f. 199^{v}).

[45] Ediţii: BRV, I, p. 296; cf. ed. Ana Dumitran, Alin-Mihai Gherman şi Dumitru A. Vanca, Alba Iulia, Ed. Reîntregirea, 2009, p. 977–979.

[46] În trad.: *turnător şi tipograf.*

9. CHIRIACODROMION (1699)

PREDOSLOVIE[47]

Preasfinţitului şi de Dumnezău alesului păstoriu, chir Atanasie, arhiepiscopul şi mitropolitul scaunului Belgradului, al Vadului, al Maramurăşului, al Silvaşului, al Făgăraşului şi a toată Ţara Ardealului şi părţilor Ţărâi Ungureşti, Vidicului, Chivarului, Sulagiului şi al Crasnii, ca unui adevărat stăpân şi după darul Duhului Sfânt părinte sufletesc, plecate închinăciuni.

Nice un lucru nu iaste mai bun şi mai lăudat întru această lume (preasfinţite părinte) decât folosul şi facerea binelui de obşte, şi iară decât a-ş căştiga cineva nume nemuritoriu. Şi pentru ce aceaste doao? Pentru căce că folosul şi binele de obşte aseamănă, zic, a fi lucru dumnezăiesc. Iară câştigarea numelui nemuritoriu încă să veade a fi o fiinţă de pururea lăudată şi cât vieţuiaşte omul întru această lume, şi după ce să mută dintru această viiaţă, cum pentru aceasta avem bune dovediri întru toate lucrurile celor vechi, căce că aceia s-au trecut, iară numele lor le vedem scrise şi istorite până astăzi în mii de cărţi. Pentru aceaea şi Scriptura grăiaş/te, Sira*h*, ca*p* 41, sti*h* 15: „Grijaşte, zice, pentru nume, că acesta îţ rămâne decât o mie de comori mari de aur". De care lucru, aceaste doao socotindu-le Sfinţiia Ta, de amândoao ai nevoit a te atinge. Cu folosul facerii de bine, pentru nevoinţa ce ai sârguit ca să să lăţască cuvântul propoveduirei direaptei evanghelii supt toată păstoriia turmei ce-ţ iaste încredinţată de la Dumnezău în eparhiia Sfinţiii Tale; iară nu căştigarea numelui nemuritoriu, căci că n-ai cruţat cheltuiala la lucrul aceştii sfinte cărţi, însă împreună cu cinstitul protopop Gheorghie, notareşul Dăianul, şi cu dumnealui Raţ Iştfan Chişfalud, odorbirăul Belgradului, ce cu osârdii ai fost nevoitoriu împreună cu dumnealor a o bate în tipariu pentru folosul şi luminarea neamului nostru rumânesc; căci că foarte au fos*t* lipsă sfintelor beseareci şi pravoslavnicilor creştini de aici din Ardeal de această dumnezăiască carte, neavând pre-nţeles din destul cuvântul Sfintei Evanghelii; iară acum îndeslindu-să toţi şi strălucindu-le cuvântul evangheliii spre înţelesul limbii lor, putem a zice şi noi împreună cu prorocul Isaiia, ca*p* 9, sti*h* 2: „Oamenii cei ce şedea întru întunearec

[47] Ediţii: BRV, I, p. 373–375; cf. *Crestomaţie de literatură română veche*, II, p. 85–86. Titlul *Predoslovie* apare numai în colontitlu.

văzură lumină mare, şi cei ce şedea în ţinutul şi în umbra morţii lumină străluci lor". Căce că adevărat moartea cuvântătoriului suflet iaste nedumnezăirea şi necunoştiinţa ştiinţii şi a înţeleagerii cuvintelor dumnezăieşti. Pentru aceaea dară şi Sfinţiia Ta, ca un bun priveghitoriu al turmei lui Hristos, văzând lipsa sfintelor beseareci şi necunoştiinţa ştiinţii a prostului // norod, ai silit din cât au fost putinţa, împreună cu cei mai sus pomeniţi. Însă ajutoriu nelipsind şi de la prealuminatul şi înălţatul biruitoriu al toatei Ugrovlahii, Io Constandin Brâncoveanul Basarab Voievod, carele nu cu puţin s-au arătat (şi pururea să arată) luminătoriu credinţii pravoslavnice, întărindu-o cu dumnezăieştile cărţi, în tot chipul tipărindu-le, carele fiind patronoş adevărat al Sfintei Mitropolii de aici din Ardeal şi tuturor celor ce năzuiesc supt a Măriii Sale milă, nice Sfinţiii Tale nu ţ-au trecut cearerea, ce după pohta Sfinţiii Tale şi a cinstitului săbor, neîntâmplându-să de această dată neamului nostru rumânesc aici în Ardeal meşter pentru lucrul tipografiei, Măriia Sa s-au milostivit pentru dragostea sfintelor beseareci a mă trimite pre slujba Sfinţiii Tale şi a sfântului săbor, ca ce ar fi de lipsă sfintelor beseareci, prin putinţă să să îndestulească, de care mila a tot putearnicului Dumnezău să umbrească pre Sfinţiia Ta şi pre Măriia Sa, împreună şi pre cei ce au fost părtaşi cheltuialei la acest dumnezăiesc lucru, ca şi de acum înainte să puteţi lumina sfânta besearecă cu Dumnezăieştile Scripturi mai de biu, al căruia da*r* şi ocrotire î*l* rugă*m* să fie cu Sfinţiia Ta pururea.

Al Sfinţiii Tale mic şi plecată slugă,
Mihai Iştvanovici Tipograful,
Tu ex Uggrovlahia. / (f. [2]^{r}–[3]^{r}).

[EPILOG][48]

A tipografului, cătră cei ce să vor întâmpla a ceti, bucurie.

Cinstiţilor şi întru Hristos iubiţilor cetitori, celor sfinţiţi preoţi şi celor mireani, câţi vă veţi întâmpla a ceti pre această dumnezăiască carte, de la Unul Atotţiitoriu*l* Dumnezău, Carele iaste în trei obraze proslăvit (Cel ce ne-au ajutat după început de am ajuns şi săvârşitul), milă, pace, sănătate, viiaţă cu de toate darurile împodobită Îl rugăm să vă dăruiască. După aceasta iarăşi cu cucerie ne rugăm unde vă s-ar întâmpla a găsi nescari greşale au lunecături în lucru acesta al nostru, căci că pre mul-

[48] Ediţii: BRV, I, p. 376; cf. *Crestomaţie de literatură română veche*, II, p. 88.

te locuri nu precum în izvodul cel vechiu am lăsat, ce am schimbat au faţa cuvântului, au a vremii, au am mai scăzut, au am mai adaos, nu cu socoteală ca aceaea să facem strămutare împotriva[49] Sfintei Scripturi, au în rânduiala dogmelor ce ţine şi porunceaşte pravoslavnica besearecă a Răsăritului, au arătându-ne mai iscusiţi în ştiinţă decât cei ce dintăi au tocmit izvodul cărţii aceştiia să nu fie, ce mai vârtos unde am mai adaos câte ceva, am socotit / mai spre întărire. Căci că întâi pre unde au şi avut mărturii din Sfânta Scriptură, n-au fost însemnate în ce loc şi în câte capete şi stihuri. Care lucru era foarte cu nevoie spuitorilor de cazanii, şi mai şi ascultătorilor, asemănându-se ca şi când ar spune oarecine unui om strein vrun drum, şi să fie închis într-o casă să nu vază cu ochii încătro-l îndireptează, şi ieşind de-acolea să n-aibă nice un folos. Deci pentru aceasta vă rugă*m*, ştiindu-ne că nu vom fi scăpat nice noi de cea firească obicină, orice lunecare au lipsă aţi găsi au în cuvinte, au în ortografie, au în gândul Sfintei Scripturi, au în slove (pentru că şi tipariul a fost foarte vechi şi tocit la acesta lucru), cu blândeaţe ne smerim să îndireptaţi nepuindu-ne în ponos, ca să vă arătaţi săvârşitori cuvântului aceluiia ce ne porunceaşte Domnul Hristos în Sfânta Evanghelie să ne rugăm de pururea zicând: „Şi iartă noao greşalele noastre, cu*m* şi noi iertă*m* greşiţilor noştri", a căruia milă şi dar rugă*m* să fie cu voi cu toţi. Amin!

Tot cel mic şi pleca*t* de binevoitoriu,
Mihai Iştvanovici Tipograful,
Tu ex Uggrovlahia. // (f. 414^{r}–414^{v}).

10. PÂNEA PRUNCILOR (1702)

EPISTOLIE ÎNCHINĂTOARE[50]

Vreadnicului Măriei Sale, craiului preoţesc, Kolonici Leopold, cardinalişului sfintei de obşte Besearicei Romei, arhiepiscopului Estregomului şi marelui işpa*n* aceeaş varmeghii, capului Ţărâi Ungureşti, cănţălareşului celui mai mare, mai-marelui următorilor Sfântului Ioan de la

[49] Adnotat: *aleanul*.

[50] Ediţii: BRV, IV, p. 216–217; cf. ediţie îngrijită de Florina Iliş, studiu istoric de Ovidiu Ghitta, studiu filologic de Florina Iliş, Cluj-Napoca, Ed. Argonaut, 2008. A se vedea şi Emanuela Timotin, *Consideraţii despre lexicul tipăriturii* Pânea pruncilor *şi neîmplinirile unei ediţii recente*, în LR, LXI, 2012, nr. 2, p. 225–233.

Ierusali*m*, comendatoriului Egriii şi Maiberghiii a înălțatului împăra*t* a Romei şi a craiului încorona*t* a Țărâi Ungureşti, sfeatnicului mai dinlăuntru eminenții sale./

Cu inimă amărâtă au putu*t* plânge până acu*m* în Țara Ardealului şi în părțile Țărâi Ungureşti, cu Ieremiia prorocul, beseareca noastră cea călcată de multe rătăcituri. Pruncii au ceru*t* pâne şi n-au fos*t* cine să le dea lor, *Plângerea Ieremiei*, ca*p* 4, sti*h* 4. Dară, iată, mila lui Dumnezău cea părințască, eminenții ta, înălțate craiu preoțesc, care şterge lacrămile pruncilo*r* şi le saturi sufletele lo*r* ceale flămânde, cu cuvântul şi cu învățătura dumnezăiască dându-le lor din cheltuiala dumnezăiască.

Adevăra*t*, cine ar putea socoti cu câtă priveghiiare şi sudoare di-ncepu*t*, de când Dumnezău, Sfinții Sa, pre emi//nenții ta te-au rădica*t* spre marea preoție în biruința ungurească, te-au rădica*t* spre preoție mare, Arhipiscopie şi Cardinărie, ai nevoit spre săturarea sufletelor celo*r* flămânde, nu numai cu învățătura, ce şi cu tipărirea cărților dumnezăieşti, cu cheltuiala eminenții tale, cu direagerea besearecilor şi coleghiomurilor şi cu scumpă înfrumsețare acelora.

Vredniceaşte ne pute*m* bucura şi noi derept aceaea de norocită viiața besearecii noastre cei până acum de mulț eretici călcată, care supt arepile preoției tale luundu-o, nu numai procteşti cu grija, ce şi păzeşti ca un zid tare de turburarea cea înfierbân/tată a pizmaşilor, nu numai cu pâinea cuvântului lui Dumnezău, cea din sămânță curată făcută, îi hrăneşti, ce şi din neghina cea sămănată de omul cel pizmaş îi păzeşti cu mare priveghiiare, într-atâta cât, supt umbra arepilor eminenții tale, nu numai nu să suguşă beseareca noastră de turburarea pizmaşilor cea răpştitoare, ce şi cu noao peste noao roade sufleteşti să îmbogățeaşte şi să înfrumsețază, cu care sufletele ceale până acuma flămânde le înnoieşti şi le saturi spre lauda lui Dumnezău şi spre spăseniia sufletelo*r* lo*r* şi spre bucuriia şi veseliia eminenții tale. Să priimeşti derept aceaea cu ochi buni, eminenția ta, această // de iznoavă frântă *Pânea pruncilor*, care şi noi din mila eminenții tale pruncilor o frânge*m* şi o împărți*m*.

De la Dumnezău toată blagosloveniia trupească şi sufletească şi viiață îndelungată şi spre lauda lui Dumnezău şi spre paza besearecii noastre ceii până acu*m* călcată pohti*m* eminenții tale.

Caplanii cei smeri*ț* ai eminenții tale, păstorii sufleteşti a besearecii unite din Ardeal. / (p. 3–7).

B. COMENTARII

Interesul pe care îl prezintă textele complementare (prefeţe şi epiloguri) provine atât din datele esenţiale pe care acestea le furnizează privind realizarea ediţiilor la care sunt ataşate, cât şi din statutul aparte impus de poziţia lor intermediară între redactările originale şi traduceri. Prefeţele şi epilogurile conţin informaţii referitoare la tipărirea şi însemnătatea propriu-zisă a cărţii (patronajul lucrării, editorul şi tipograful acesteia, data şi locul imprimării, motivaţia traducerii şi a publicării), ele fiind în măsură să elucideze, în mare parte, contextul elaborării şi al punerii în circulaţie a textului de bază.

În secolul al XVII-lea, odată cu prezenţa masivă a foilor de titlu, care transmit cvasitotalitatea datelor legate de identificarea tipăriturii respective, prefeţele nu par să-şi îngusteze rolul pe care îl deţin în întregul demers editorial. Ele continuă să ofere amănunte semnificative privind sursele utilizate sau persoana traducătorului, concomitent cu extinderea exegezei textului pe care îl însoţesc.

În acelaşi timp, aceste texte adiacente nu sunt întotdeauna tributare originalelor, fiind, în multe cazuri, prelucrări mai libere sau chiar redactări independente, care au calitatea de a reflecta, mult mai fidel decât traducerile, limba vorbită în epoca consemnării lor[51].

Textele de faţă poartă, în cele mai multe cazuri, un titlu: *Dojana cetitorilor* (CC_1), *Polojenie* (CM), *Predoslovie către Măriia Sa, craiul Ardealului* (NT, PB), *Predoslovie către cetitori* (NT, PB, CSc.), *Predosloviia Evangheliii lui Svânt Matei* (NT), *Preadosloviia (către preaosfinţitul şi în Dumnezău luminatul chir Vasilie Varlaam)* (Ceas. B), *Cuvânt-înainte (către preaosfinţitul şi în Hristos luminatul Varlaam)* (Mol.), *Cuvânt către cetitori* (Mol.), *Epistolie închinătoare* (PPr.).

Într-un singur caz, titlul *Predoslovie* (Ch.) apare numai în colontitlu, iar textul propriu-zis al prefeţei începe direct cu dedicaţia. În alte situaţii (NT, PB, CSc., Ceas. B, Mol.), titlul conţine şi elemente ale dedicaţiei sau face corp comun cu aceasta.

Structura compoziţională a prefeţelor este convenţională, în multe privinţe, datorită influenţelor exercitate de textele slavone similare, con-

[51] Densusianu, HLR, II, p. 375.

cepute, la rândul lor, după modelul de redactare a documentelor oficiale sau private. Sunt reiterate, prin urmare, câteva elemente diplomatice definitorii, pe baza cărora se pot delimita principalele părți componente: *protocolul, contextul* şi *escatocolul*[52].

Vom trece în revistă, în mod detaliat, modul de structurare a prefețelor, relevând aspecte privitoare la filiația şi paternitatea textelor, precum şi conținutul de idei pe care acestea îl vehiculează.

În cadrul protocolului, se detaşează, mai întâi, *invocația verbală*, prin care se face un apel la divinitate: *Den mila lu Dumnezeu* (CC_1); *Cu mila lu Dumnezeu* (Caz. B); *Slavă şi lăudă lui Dumnedzău, Unuia în Troiță îi dăm* (Mol.). Uneori, formulele de invocație sunt înglobate în dedicația cu care se deschide textul (NT, PB, Mol., Ch.), alteori sunt plasate la sfârşit (PPr.) sau în ambele poziții (Caz. B, NT, PB, Ceas. B).

Dedicația constituie cel de-al doilea element component al protocolului, din cadrul căruia este aproape nelipsită, începând de la mijlocul secolului al XVII-lea. Prefața, şi implicit cartea, este închinată principelui Transilvaniei (NT, PB, CSc.) sau înalților ierarhi ai bisericii ortodoxe de la Bălgrad, precum mitropolitul Varlaam (Ceas. B, Mol.) sau mitropolitul Atanasie (Ch.). Un singur text este dedicat unui cardinal străin (PPr.). Există, în paralel, şi o a doua dedicație către cititori, în cadrul unor prefețe cu această destinație (NT, PB, CSc.); alte prefețe se adresează în exclusivitate cititorilor (Caz. B), iar epilogurile îi vizează, de asemenea, numai pe aceştia din urmă (Mol., Ch.). Formula de dedicație, care, după tiparul clasic al diplomaticii, coincide cu *inscripția* sau *adresa*, apare, uneori, chiar în titlu, fiind reluată, în alte cazuri, şi în partea finală a predosloviilor.

Alte texte conțin în protocol un element specific, în general, genului epistolar, şi anume *salutația*, exprimată prin diverse formule: *De la Tatăl Dumnezău, pentru Domnul nostru Isus Hristos, milă, pace şi domnie fericită, cu biruință înfrămsățată pohtescu Măriii Tale, ca domnului mieu milostiv* (NT, PB); *Cetitorilor într-această sfântă carte, milă, pace şi sănătate, de la Tatăl, Domnul nostru Isus Hristos* (NT); *Milă, pace şi întrămare în credința direaptă pohtim cetitorilor creştini, de la Tatăl Dumnezău, pentru fiiul său, Isus Hristos* (PB); *De la Domnul Isus Hristos, pace sufletească şi trupească, viiață nărocită pohtesc Sfinției Tale, ca părintelui mieu în Domnul Hristos* (Ceas. B); *A tipografului, către cei ce să vor întâmpla a ceti, bucurie* (Ch.).

[52] Cf. Damian P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română din secolele XIV şi XV*, Bucureşti, Imprimeria Națională, 1938, p. 64–162; vezi şi *Texte sec. XVI*, p. 471–475.

După aceste formulări introductive, deseori stereotipe, urmează *contextul*, adică secțiunea cea mai importantă în care sunt expuse motivele care au determinat tipărirea cărții respective, scopul difuzării acestor texte în limba națională, precizarea surselor care au fost fructificate şi, eventual, a persoanei traducătorului, precum şi indicarea patronajului sub care s-a publicat lucrarea sau a persoanelor care au subvenționat-o. Sunt prezente, de asemenea, în majoritatea prefețelor încercările de exegeză asupra conținutului teologic al cărților, menite să faciliteze receptarea acestora în rândul cititorilor. Informațiile legate de realizatorii ediției şi de persoana tipografului sau, uneori, cele privind data şi locul tipăririi, completează, în finalul acestei părți expozitive sau în cadrul escatocolului propriu-zis, structura compozițională a unei prefețe. Aceste ultime elemente intră, de multe ori, şi în componența epilogurilor, din care nu lipseşte, de regulă, avertismentul pe care tipograful sau diortositorul îl adresează cititorilor pentru iertarea eventualelor greşeli care s-au strecurat în tipărirea lucrării.

Datorită particularităților de redactare a textelor complementare din tipăriturile bălgrădene, le vom trece în revistă, în mod distinct, relevând mesajul şi conținutul ideatic pe care îl vehiculează, concomitent cu câteva disociații privind filiația şi paternitatea prefețelor şi a epilogurilor analizate.

În legătură cu cele două texte din secolul al XVI-lea (CC_1, CM), s-a convenit că ele reiau redactările existente în manuscrisele care au fost transmise pentru tipărire diaconului Coresi, fiind de proveniență bănățeană-hunedoreană[53]. Totuşi, cel puțin parțial, *Dojana cetitorilor*, în care expunerea este făcută la persoana I singular, este redactată sau completată, probabil, de către diaconul Coresi, care mărturiseşte că „mie tare plăcură şi am scris cu tipariu*l* voao, fraților rumânilor, să fie pre învățătură". El îşi asumă, astfel, numai calitatea de tipograf, nu şi pe aceea de traducător, făcând referiri, totodată, la tipăriturile sale anterioare, *Tetraevanghelul* şi *Apostolul (Praxiul)*. Este notabilă, de asemenea, menționarea în epilog a nobilului maghiar Forró Miklós, care a sprijinit material tipărirea cărții, indiciu care a permis şi alte supoziții privitoare la traducerea şi localizarea textului.

Reproducând, în cea mai mare parte, textul *Predosloviei* de la *Evanghelia cu învățătură* din 1581, ediția din 1641 conține două paragrafe noi, în

[53] *Texte sec. XVI*, p. 479.

care este specificat patronajul succesiv al celor doi mitropoliți ardeleni, Ghenadie şi Iorest, precum şi contribuția decisivă a dascălului Dobre, care „au venit din Țara Rumânească de au făcut tipare aice în Ardeal". În finalul predosloviei, se specifică, în slavonă, anul tipăririi ediției de la Bălgrad.

Predosloviile *Noului Testament* din 1648 sunt, fără îndoială, printre cele mai semnificative texte complementare ale vechiului scris românesc, care au stârnit, în mod firesc, numeroase analize. Cele două prefețe depăşesc, prin amploarea comentariului, cadrul simplificat, schematic, în care erau concepute textele de aceeaşi factură din secolul al XVI-lea, reflectând o schimbare de optică în privința importanței conferite acestui element al aparatului critic al cărții. Fără a fi un text de circumstanță, protocolar, redactat în termeni convenționali, *Predoslovia către Măriia Sa, craiul Ardealului* ilustrează elocvența discursului teologic, printr-o tehnică a argumentației care apelează la mijloacele uzuale ale retoricii. Sunt invocate, încă de la început, principii filosofice şi etico-politice considerate novatoare în gândirea europeană a timpului, în special cele vizând doctrina contractului social şi teoria dreptului natural, provenite, probabil, din scrierile unor filosofi precum Hugo Grotius sau Thomas Hobbes. Astfel, subliniind menirea suveranului de a asigura semenilor săi şi hrana „sufletească", autorul prefeței declară sentențios: „Că n-au făcut Dumnezău oamenii pentru craiu, ce au ales Dumnezău şi au rânduit craii şi domnii pentru oameni, ca să-i socotească şi să-i păzească pre carii i-au dat Dumnezău supt biruința lor, cum păzescu şi socotescu şi păstorii turmelor sale, că aceasta iaste deregătoriia lor, nu numai să păzească şi să apere oile sale de fieri şi de lupi răpitori..." Este reliefată, în continuare, preocuparea principelui de a trimite „cărtulari" în străinătate, „cu mult chelşug", pentru a învăța ebraica şi greaca. La rândul său, mitropolitul declară că şi-a asumat sarcina de a fi căutat între „popii" săi persoane capabile să traducă *Noul Testament* în limba română, sursele menționate fiind din „limbă grecească şi slovenească şi lătinească". În final este relevat, încă o dată, modul în care principele s-a implicat în apariția cărții, solicitând meşteri tipografi din alte ținuturi[54] şi pe care i-a recompensat din resurse proprii.

[54] Vezi şi Popp, *Disertație*, p. 23, nota *a*, care arată că aceşti tipografi străini au fost, de fapt, din Țara Românească şi Moldova.

Utilizarea unor fraze mai greoaie[55], care reeditează, de altfel, perioada oratorică amplă, savantă, pare să indice un model străin, iar textul să fi fost tradus ulterior în română. Pornindu-se de la aceste considerente, a fost declinată paternitatea lui Simion Ştefan privitoare la această primă predoslovie, ea fiind atribuită unuia dintre fruntaşii calvini de la curtea princiară, Gheorghe Csulay[56]. Ar pleda pentru aceasta asemănările care există cu predoslovia *Psaltirii* din 1651, care cuprinde unele indicaţii că ar fi fost scrisă de un calvin. Nu credem că această supoziţie poate fi acceptată fără rezerve, din câteva motive. În primul rând, nu dispunem de date suficiente privind cultura teologică a lui Simion Ştefan şi, implicit, formaţia sa umanistă pentru a nu-i atribui un text pe care el însuşi îl semnează. Este posibil ca predoslovia să fi fost concepută împreună cu unii dintre colaboratorii săi apropiaţi, poate chiar revăzută, în unele pasaje, de către oficialii bisericii calvine, dar textul arată neîndoielnic faptul că el emană de la ierarhul ortodox. Asumarea muncii de editare şi traducere, cu sprijinul unor cărturari, probabil localnici, este afirmată răspicat: „Şi mi-ai poruncit să caut în popii miei preuţi cărtulari şi oameni înţelepţi". În ceea ce priveşte penetraţia ideilor filosofice, avansate pentru epoca respectivă, pe care le vehiculează prima predoslovie, acestea puteau fi datorate influenţei exercitate în mediile cărturăreşti de la Alba Iulia de Colegiul Academic de aici.

Cea de-a doua prefaţă, intitulată *Predoslovie către cetitori*, este nesemnată, având, în multe privinţe, configuraţia unei *Note asupra ediţiei.* Ea oferă o mărturie asupra „modului critic"[57] pe care l-au urmat cărturarii bălgrădeni în elaborarea acestei traduceri. Redactat într-o manieră mai organizată, fără divagaţii colaterale, textul este structurat, metodic, în cinci puncte care dezbat următoarele chestiuni: 1) persoana traducătorului iniţial şi izvoarele utilizate; 2) modul de alcătuire a ediţiei, împărţirea în capitole şi versete, precum şi redactarea unei prezentări sintetice a cărţilor *(şuma)* şi a unui rezumat pentru „toate capetele"; 3) necesitatea îmbogăţirii limbii prin introducerea unor neologisme de origine greacească; 4) existenţa unor diferenţe de ordin dialectal şi posibilitatea de a le depăşi prin realizarea unui instrument de comunicare adecvat, astfel

[55] Vezi Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, p. 105.

[56] M. Păcurariu, *325 de ani de la apariţia „Noului Testament" de la Bălgrad*, în BOR, XCI, 1973, nr. 11–12, p. 1209.

[57] Gaster, CR, p. XXX.

„cum să înțeleagă toți"; 5) evaluarea calității traducerii de către lectori în funcție de sursele folosite.

Sunt recunoscute, mai întâi, meritele parțiale de traducător ale lui Selivestru, în a cărui primă versiune, probabil neterminată, s-au găsit „multă lipsă şi greşeale", în special „pentru neînțelesul limbiei şi cărții greceşti", ceea ce i-a determinat pe continuatorii săi „a-l posledui", a revizui şi a îndrepta radical textul inițial. Se precizează, şi de această dată, cele trei surse utilizate, între care ar fi prevalat „izvodul grecescu". Modul detaliat în care sunt expuse chestiunile de bază legate de transpunerea textului indică, în mod cert, că autorii acestei predoslovii sunt înşişi traducătorii cărții. Următoarele puncte ale *Predosloviei către cetitori* pun în evidență scrupulozitatea manifestată în conceperea lucrării, apropiată de cerințele unei autentice ediții critice, urmărindu-se, în principal, pătrunderea înțelesului dogmatic al textului biblic şi echivalarea cât mai exactă a unor termeni neologici, între care unele elemente ale stilului ştiințific[58].

Partea cea mai însemnată a predosloviei se referă la necesitatea de a armoniza deosebirile de natură lexicală constatate în vorbirea românilor din diferite ținuturi, autorii pledând pentru constituirea limbii literare unitare, de o largă accesibilitate. Traducătorii *Noului Testament* susțin, cu multă convingere, că „ne-am silit den cât am putut să izvodim aşea cum să înțeleagă toț", întrucât „cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceia sânt buni carii îmblă în toate țărâle, aşea şi cuvintele acealea sânt bune carele le înțeleg toți". Această comparație plastică este inspirată, după unii comentatori, din prefața *Bibliei* lui Luther din 1522–1523[59], pentru alții ea provine dintr-o maximă în latină, răspândită în evul mediu: „Verba valent sicut nummi"[60]. Aceeaşi asociere a cuvintelor cu banii poate fi întâlnită, ulterior, în lucrarea lui F. C. Baumeister, *Elementa philosophiae recentioris* (Viena, 1774), sau, mai aproape de noi, la E. Goblot[61], de pildă,

[58] A se vedea şi Mioara Avram, *Noul Testament de la Bălgrad. Începuturile stilului ştiințific*, în „Academica", I, 1990, nr. 1, p. 24, 27.

[59] Puşcariu, *Istoria*, p. 106; idem, *Locul limbii române între limbile romanice*, în *Cercetări şi studii*. Ediție îngrijită de Ilie Dan. Prefață de G. Istrate, Bucureşti, Minerva, 1974, p. 165.

[60] I. Lupaş, *Istoria Bisericii Române*, Bucureşti, Editura Librăriei Socec & Co., 1935, p. 62.

[61] Edmond Goblot, *Traité de logique*, Paris, Armand Colin, 1925, p. 126: „La valeur des mots a des analogies avec la valeur des monnaies: les mots ne sont-ils pas l'instrument d'échange de la pensée? Leur sens varie selon les lois de l'offre et de la demande [...] L'usage est comparable au prix du marché; les mots ont un cours variable comme celui des monnais".

date care îl determină pe Gh. Ivănescu[62] să considere că ea s-a transmis, în timp, „dintr-un tratat de logică în altul, şi nu este exclus ca şi Simion Ştefan s-o fi luat dintr-un asemenea tratat al vremii sale". În schimb, L. Gáldi[63] susține într-o recenzie că această comparație între circulația banilor şi cea a cuvintelor ar fi de origine engleză, regăsindu-se în scrierile lui Francis Bacon, de unde ar fi ajuns la cunoştința lui Simion Ştefan prin anturajul superintendentului Geleji Katona István. Corespondențele şi nuanțele pe care le reactualizează autorul menționat de către L. Gáldi, Stephen Ullmann[64], sunt însă diferite, fapt ce ne îndeamnă să abandonăm ideea acestei proveniențe. Oricum, este notoriu faptul că mediul cultural de la Alba Iulia avea deschideri înspre curentele filosofice şi teologice europene. Unul dintre profesorii sosiți aici, J. H. Alstedius, publica, de altfel, în 1635, o lucrare de exegeză biblică, în latină, în care aceeaşi comparație revenea cu o nuanță apropiată: „Moneta illa gravis et ponderosa est verbum Dei propheticum et apostolicum"[65]. Ideea este prezentă şi în prefața aceluiaşi tratat: „Verbum Dei est veluti moneta ponderosa".

Indiferent pe ce filieră a pătruns această idee, ea este integrată armonios în structura *Predosloviei către cetitori*, lărgind argumentația deosebit de bogată pe care traducătorii şi editorii o aduc în discuție. Doar în acest context comparația capătă o nouă valoare, prefigurând, într-un fel, teoria circulației cuvintelor, pe care o va formula, peste mai bine de două secole, B. P. Hasdeu în *Cuvente den bătrâni*.

Remarcând stilul concis, ordonat, al acestei predoslovii, cu fraze mai scurte, M. Păcurariu opinează, cu îndreptățire, că autorul nu pare să fie acelaşi cu al primei predoslovii[66]. El presupune că acesta ar putea fi însuşi mitropolitul Simion Ştefan sau un alt cărturar din anturajul său. Oricum, el admite că predoslovia s-a scris, în mod sigur, sub îndrumarea ierarhului bălgrădean, pe care îl putem considera drept autorul ei moral. Cu toate că nu excludem o eventuală participare a lui Simion Ştefan la redactarea textului, nu credem că el ar fi avut motive de a se eschiva de

---

[62] Gh. Ivănescu, *Despre delimitarea fondului lexical principal*, în „Studii şi cercetări ştiințifice", seria III, Ştiințe sociale, VI, 1955, nr. 3–4, p. 186, nota 2.

[63] L. Gáldi, în „Acta linguistica", Budapest, XIII, 1963, fasc. 1–2, p. 178, nota 8.

[64] Vezi, în acest sens, St. Ullmann, *The Principles of Semantics*, Oxford & Glasgow, Blackwell, 1967, p. 65: „Cuvintele – spune Bacon în *Advancement of Learning* – sunt simbolurile obişnuite şi acceptate pentru mistificări, adică ceea ce banii sunt pentru valori".

[65] Johannes Henricus Alstedius, *Prodromus religionis triumphantis*, Albae Juliae, 1635, p. 4.

[66] M. Păcurariu, *art. cit.*, p. 1211.

la adjudecarea acestuia, preferând să semneze un altul la care nu ar fi contribuit în aceeaşi măsură, cum susține tot M. Păcurariu.

Pe lângă cele două predoslovii propriu-zise, există încă 24 de predoslovii, de fapt introduceri la fiecare capitol mai important al *Noului Testament*, considerate a fi tot redactări originale, în cea mai mare parte[67], care se remarcă prin conținutul lor pur isagogic. Nu trebuie absolutizată, însă, originalitatea acestor introduceri la cărțile *Noului Testament*, întrucât ele compilează comentarii de hermeneutică biblică prezente în diverse ediții latine[68]. Dintre aceste texte introductive, 22 au chiar în generic termenul de *predoslovie;* introducerea la *Evanghelie scrisă de Sfântul Ioan* se intitulează *De Ioan evanghelist, cine au fost*, iar la *Apocalipsis a lui Ioan, apostol şi teolog* are titlul *Suma Apocalipsisului a lui Ioan.* Doar trei dintre cărțile *Noului Testament*, mai reduse ca dimensiuni, nu au fost prevăzute cu o introducere: *A 2–a Carte lui Ioan Apostol, A 3–a Carte a lui Ioan Bogoslov* şi *Cartea lui Pavel Apostol la Filimon.* Există o disproporție în privința spațiului consacrat acestor predoslovii, unele fiind mai extinse pe mai multe pagini (*Predosloviia de Pavel şi de cărțile lui, Predoslovie 1 a Cărției lui Ioan, Predoslovie a Cărției lui Iacov Apostol, Predosloviia Evangheliii lui Svânt Matei*), iar altele foarte concentrate, de numai câteva rânduri (*Predoslovia a Lucăi evanghelistul*). Acesta poate fi un prim indiciu al faptului că la transpunerea textului au participat mai mulți traducători, cu maniere diferite de lucru.

Stilul didactic prevalează în redactarea introducerilor, în care sunt expuse, în mod sistematic, aspecte privind problematica acestor cărți ale *Noului Testament*, autenticitatea şi integritatea lor canonică, autorul şi destinatarii primi, precum şi motivele care au stat la baza alcătuirii lor. Elocventă este, în acest sens, *Predosloviia Evangheliii lui Svânt Matei*, structurată pe următoarele chestiuni isagogice esențiale: „Întâi, ce iaste evangheliia; a doao, cine au fost Matei, scrietoriul aceştii evanghelii; a treia, despre ce au scris". După analiza etimologică a cuvântului *evanghelion*, ni se pare relevantă, apoi, argumentația privind limba origina-

[67] Vezi G. Țepelea, *Sudii de istorie şi limbă literară*, p. 52–72; idem, *Pentru o nouă istorie a literaturii*, p. 134–155; Gr. Marcu, *Considerații asupra Noului Testament din 1648*, în „Studii teologice", XXV, 1973, nr. 9–10, p. 605–618.

[68] A se vedea, de pildă, Matthias Flacius Illyricus, *Glossa compendiaria in Novum Testamentum*, Basileae, Per Petrum Pernam et Theobaldum Dietrich, 1570; Johannes Piscatores, *Commentarii in omnes libros Novi Testamenti*, Herbonae Nassoviorum, Christoph Corvinus Erben, 1638.

ră a textului primei evanghelii, în care se apelează la citate patristice şi postpatristice, fapt care pune sub semnul îndoielii posibilitatea apartenenței heterodoxe a traducătorilor. Totodată, alături de filonul răsăritean ortodox, intruziunea unor elemente de teologie reformată nu poate fi negată[69]. În privința originalității acestei prefețe, se presupune că ar fi o creație proprie, la elaborarea căreia s-au utilizat informații din *Biblia* lui Luther, din ediția maghiară a lui Károlyi, din cea de la Ostrog sau dintr-o versiune latină venețiană[70]. Trei dintre aceste introduceri, şi anume, *Predoslovia lui Sfânt Marc evanghelistul, Predoslovia a Lucăi evanghelistul* şi *De Ioan evanghelist, cine au fost*, au fost reproduse întocmai în *Biblia* de la Bucureşti (1688).

În alcătuirea *Psaltirii* din 1651 se întrevede o concepție editorială asemănătoare cu cea care a stat la baza *Noului Testament*, ilustrată şi prin intermediul textelor adiacente care însoțesc cartea. Există în această ediție trei predoslovii, dintre care două sunt plasate la începutul volumului, având rolul unor prefețe propriu-zise, iar ultima la sfârşit, ca postfață, făcându-se abstracție de titlu. În deschiderea lucrării se află, şi de data aceasta, o dedicație către principele Ardealului, Gheorghe Rákóczi, în care este susținută, cu numeroase argumente biblice, necesitatea traducerii cărții de cult în limba națională, „să o poată înțeleage şi să o ştie ascultătorii". Autorul apelează, la fel ca diaconul Coresi, la citate din *Epistola întâi către corinteni a Sfântului Apostol Pavel*, care, „cu multe lucruri frumoase, arată şi aduce înainte că nu-i niciun folos a grăi în limbă streină în săbor".

În privința paternității acestei prime predoslovii, nesemnată, spre deosebire de cea similară din *Noul Testament*, M. Păcurariu consideră că autorul nu putea fi decât un calvin, pe care îl identifică în persoana superintendentului Gheorghe Csulay, prefața fiind scrisă mai întâi în maghiară şi tradusă apoi în română[71]. Ideea propovăduirii cuvântului lui Dumnezeu în limba înțeleasă de credincioşi este, într-adevăr, o teză specific protestantă, dar ea penetrase în mediile culturale româneşti cu un secol în urmă. Faptul că se fac referiri numai la două taine, Botezul şi Cina Domnului (aceasta din urmă denumită în spirit calvin), poate su-

[69] Vezi Emanuel Conțac, *Noul Testament de la Bălgrad (1648) şi Reforma. Studiu istorico-filologic*, Iaşi, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2017, p. 124–125.

[70] Maria Rădulescu, *Noul Testament de la Bălgrad (1648). Modele şi izvoare*, în SCL, XXXIII, 1982, nr. 3, p. 239–252.

[71] M. Păcurariu, *art. cit.*, p. 1213.

gera o imixtiune doctrinară, dar ea este atenuată sau chiar contracarată, credem, prin adaosul slavon *i pročaę*, prin care se refăcea, în mod subtil, integritatea lor numerică. Nici celelalte argumente invocate în favoarea scrierii *Predosloviei către Măriia Sa, craiul Ardealului* de către un teolog din anturajul curții princiare nu sunt pe deplin convingătoare. Remarca autorului prefeței, potrivit căreia principele a „porâncit noao, slugilor Măriei Tale, împreună cu Semeon Stefan (...) să izvodim Psaltirea lui David den limbă jidovească pre limbă rumânească", nu indică, în mod irefutabil, un neortodox, putând fi o simplă figură retorică. La fel, elogiul la adresa „cinului" bisericilor româneşti şi greceşti („foarte lăudăm obiceaiul lor") putea fi făcut şi din interiorul mediului ortodox.

Cea de-a doua prefață, cu un conținut exegetic mai pronunțat, se intitulează *Predoslovie la Psaltire şi către cetitoriu*, cu o specificație în subtitlu: *Despre lauda şi de folosul Psaltirii.* Este relevată importanța acestei cărți în cadrul literaturii biblice a *Vechiului Testament*, cu comentarii ample despre „destoiniciia şi lauda" poeziei ebraice, scopul ei moral şi didactic, despre „suma", părțile şi „rândul" Psaltirii, încercându-se să se elucideze, totodată, numele autorilor cărora li se atribuie scrierea psalmilor. Avertismentul adresat, în final, cititorilor, de a nu se pronunța asupra traducerii „până nu vor socoti izvoadele" pentru a afla ce „cale" de echivalare a textului s-a ales, denotă un simț critic avansat în munca de editare.

Pe aceleaşi coordonate se situează şi *Predoslovia către cetitori*, care nu are doar configurația unui simplu epilog, suplinind, de fapt, o notă asupra ediției, concepută într-un mod destul de riguros. Sunt precizate sursele cărții, care constau, în primul rând, în textul masoretic („mai vârtos ne-am silit a socoti izvodul limbii jidoveşti"), apoi în „izvoadele a mulți dascăli mari", avându-se în vedere, probabil, *Vulgata*, ca şi alte ediții latine, precum şi în *Septuaginta* („izvodul celor 72 dascali"), traducătorii fiind astfel conştienți de acuratețea textelor originare („că apa totu-i mai curată şi mai limbede în izvor decât în păraie"). Deosebit de sugestiv este apoi pasajul care se referă la colaționarea izvoarelor şi realizarea unui aparat critic elementar prin notarea diferențelor din textul ebraic între paranteze sau marginal. Pornind de la această observație, putem deduce că echivalarea textului *Psaltirii* nu a avut la bază, în principal, aşa cum se afirmă, „izvodul jidovesc", ci şi alte surse, pe care le vom preciza în capitolul următor. Ultima mențiune privind alcătuirea, pentru fiecare psalm, a unui mic rezumat *(suma)* şi indicarea părților sale componente, redarea suprascrierilor (*tituluşul*), precum şi numerotarea stihurilor re-

flectă, în egală măsură, acribia cărturarilor ardeleni, prin adoptarea principiilor de editare instituite în cercurile europene ale celui de-al doilea umanism protestant. Metoda prolegomenelor şi a scoliilor extinse fusese aplicată în cadrul ediţiilor critice din *Biblia Sacra*, realizate de filologi eruditi precum François Vatable, Théodore de Bèze, Immanuel Tremellius şi Franciscus Junius, începând din ultimele decenii ale secolului al XVI-lea. Asimilarea acestor procedee avansate de critică textuală, pentru prima dată în cultura română, s-a materializat, prin urmare, în editarea *Noului Testament* din 1648 şi a *Psaltirii* din 1651.

Preluând modelul celor două prefeţe, Ioan Zoba va insera, la rândul său, în *Cărare pre scurt pre fapte bune îndreptătoare*, o predoslovie închinată principelui transilvan, Mihai Apafi, urmată de o *Predoslovie către cetitori*. Primul text, pe care nu l-am antologat, este o prelucrare destul de fidelă după originalul maghiar, aşa cum se poate observa din această paralelă:

Dacă prefaţa lui Matkó István este fructificată, în mare parte, şi în versiunea românească, *Predoslovia către cetitori* este redactată în întregime de către Zoba, întrucât ediţia maghiară nu este prevăzută cu un text complementar de această natură. Foarte condensată, prefaţa pe care o alcătuieşte cărturarul român este un îndemn generos la lectură şi edificare sufletească („această carte ceteaşte, ascultă şi învaţă"), în consonanţă cu întregul eşafodaj moral al cărţii traduse din engleză, prin intermediar maghiar.

Tot o motivaţie a actului traducerii în limba română este întreprinsă de către Zoba şi în *Predosloviia* la *Ceaslovețul* din 1686, adresată mitropolitului Bălgradului, Varlaam, noua tipăritură fiind menită să umple un gol: „Pentru care mulţi cu dor merg la besearecă ca să auză şi să ia ceva măngăiare sufletească, ia*r* neînţelegând, măhniţi să întoarnă acasă". Textul este o redactare originală, deci, la fel ca majoritatea precuvântărilor sau epilogurilor semnate de către teologul din Vinţ, constituindu-se într-un elogiu adus rugăciunii, care „iaste credincioşilo*r* şireagu*l* cel de agiuto*r* şi tărie nebiruită şi învolburaţilo*r* adăpostire lină. Pentr-acea cu ocă au deprins a zice acest cuvânt, că numai rugăciunea ne ţine pre noi, că, fiin*d* şi noi acum lipsiţ de agiuto*r*, numai rugăciunea ne poate ţinea". Pornind de la afirmaţia lui Zoba din finalul prefeţei („slobozit-*am* această cărţulie"), i s-a atribuit acestuia traducerea din slavonă a *Ceaslovețului*, acţiune în care ar fi fost secondat de către protopopul Gheorghe Pop din Daia[72]. Cei doi sunt menţionaţi împreună, într-adevăr, în scurtul epilog

[72] Drăganu, *Histoire*, p. 49.

Kegyes cselekedetek Rövid Ösvénykéje, Sibiu, 1666	CSc.
3. „Ne testszerént, hanem lélek szerént járjanak”. Gal. 5. 16. 4. Hogy minden gondolattyokat, beszédagyeket és cselekdettyeket Isten kedve s’akarattya szeréntintézzék, a’ kegyessének szin mutatás nélkül valo gyakarlásábá. Melly méltoságos Urral valo derék utonjárásra, hog’ az arra vágyakozo gyengék jobb moddal készülhessenek. E’ Kis Ösvenyket Angliai nyelvből Nemzetünk nyelvére forditotam (f. [5]^{r}–[5]^{v}).	3. „Nu în voia trupului, ce sufleteaşte să îmble”, Gala*t*. 5, sti*h* 16. 4. Toate gândurile, voroavele şi faptele, după voia şi porunca lui Dumnezău să rânduiască, în petrecaniia vredniciei fără de fățărie. Iară ca să poată îmbla cu Dumnezău într-o cale, toți care-i iubăscu a călători după Sfinți<a>-Sa, pre toți îi învață şi-i povățeaşte această mică cărare cărțulie numită, ce o am întors pre limba rumânească pre folosul şi întrămarea neamului nostru rumânescu (f. [5]^{r}–[6]^{v}).

al cărții, fiind declarați „ispravnicii şi nevoitorii acestui lucru dumnezăiesc”. Calitățile care li se conferă puteau avea în vedere fie responsabilitățile legate de subvenționarea şi coordonarea tipăririi, fie cele referitoare la traducerea propriu-zisă sau doar la prelucrarea unei versiuni anterioare.

Mult mai dezvoltat, *Cuvântul-înainte* cu care se deschide *Molitvenicul* din 1689 stă, de asemenea, sub semnul revenirii lui Zoba la munca de editare a unor cărți destinate în exclusivitate consolidării cultului ortodox. Închinată, şi de această dată, mitropolitului Varlaam, prefața abordează, din multiple unghiuri, semnificația Sfintelor Taine pentru viața creştină. Sub aspect terminologic, Zoba oscilează între *taină* şi *sacrament*, cu predilecție pentru cel dintâi, de factură ortodoxă. De asemenea, el nu epuizează comentarea tuturor riturilor cu caracter sacramental, afirmând că „despre acestea nu voiu mai spori” şi eludând, astfel, Hirotonia şi Sfânta Euharistie, ultima dintre taine acceptată şi de către calvini. De altfel, Zoba se conformează tradiției după care, în structura *Molitvenicului*, sunt consemnate numai cinci Taine. El pune în evidență, în final, conținutul bogat al *Molitvenicului*, cu argumentele biblice utilizate, ediția sa venind astfel în întâmpinarea acelor preoți care, „neînțelegând tipicurile, rânduialele, foarte cu nedestoinicie s-au isprăvit toate slujbele”. Unele elemente lexicale de origine cultă care apar numai în acest text

complementar (*materie, sacrament*), utilizate mai înainte în catehismele calvine, îl indică pe Zoba drept autor al acestei prefețe.

Cele două epiloguri cu care se încheie *Molitvenicul* din 1689 reflectă preocuparea conjugată a editorului şi a tipografului pentru receptarea optimă a acestei cărți. Ele sunt, de altfel, circumscrise sub un generic comun, *Cuvânt cătră cetitori*, în care Zoba solicită, mai întâi, îngăduință din partea acelora care vor afla „lipsă în slove, în cuvinte, încă mai tare întru înțeles". Editorul şi, eventual, traducătorul noii versiuni a *Molitvenicului* este conştient, aşadar, atât de posibilele „scăpări" ale tipografului, cât şi de cele legate de transpunerea în limba română a textului. Foarte concis, avertismentul lui Zoba vine în prelungirea *Cuvântului cătră cetitori* pe care îl alcătuise la începutul *Sicriului de aur*, în care se manifestă, mai pregnant, tendința de cultivare a unei limbi pe înțelesul coreligionarilor săi. Celălalt epilog, în care se cere iertare pentru „nescari greşuri" apărute în tipărirea cărții, aparține lui Chiriac, fiind o adaptare a finalului pe care meşterul de la Cetățuia l-a scris pentru *Evanghelia* de la Bucureşti, din 1682.

Tot un tipograf, aflat însă şi în postura de editor, Mihai Iştvanovici, semnează predoslovia şi epilogul care însoțesc *Chiriacodromionul* din 1699. Dedicată mitropolitului Bălgradului, Atanasie Anghel, prefața face, mai întâi, elogiul „binelui de obşte" în care s-au implicat atât ierarhul ardelean, cât şi celelalte persoane ce au subvenționat tipărirea cărții, şi anume protopopul Gheorghe Dăianul şi „odorbirăul" Ştefan Raț. În aceiaşi termeni este gratulat şi mecenatul domnitorului muntean Constantin Brâncoveanu, adevărat „patronoş" al bisericii din Ardeal, care l-a însărcinat pe Iştvanovici cu tipărirea cărților de la Bălgrad. După această predoslovie dedicatorie, tipograful se adresează, la sfârşitul cărții, „cătră cei ce să vor întâmpla a ceti", rugându-i să îndrepte eventualele „lunecături" pe care le vor găsi. Este precizată metoda de lucru şi modul în care a fost remaniat „izvodul" principal, schimbându-se „au fața cuvântului, au a vremii, au am mai scăzut, au am mai adaos". Pentru a veni în sprijinul „spuitorilor de cazanii", ca şi a auditoriului, citatele scripturale au fost completate prin indicarea capitolelor şi a versetelor. Reînnoindu-şi, în final, cererea de iertare a greşelilor, „au în cuvinte, au în ortografie, au în gândul Sfintei Scripturi", Iştvanovici menționează, totodată, că „tipariul a fost foarte vechi şi tocit", ceea ce sugerează preluarea de către meşter a poansoanelor şi a garniturilor de litere folosite în acest centru în deceniile precedente.

Ultima tipăritură bălgrădeană, *Pânea pruncilor*, se deschide cu o *Epistolie închinătoare*, un text care are toate atributele unui encomion convenţional, lipsit de referinţe culturale relevante. Dedicat cardinalului Leopold Kollonich, prologul constituie o recunoaştere a meritelor acestuia în ceea ce priveşte subvenţionarea publicării catehismului catolic în limba română. Este posibil ca prefaţa să fie un text original, ataşat la traducerea ui Ioan Duma. Cu toate că este semnată în nume colectiv, ea poate fi atribuită preotului din Bărăbanţ, fiind vizibilă aceeaşi preferinţă ca în textul de bază pentru neologisme de origine latină pătrunse prin filieră maghiară (*caplan, cardinaliş, cănţălareş, coleghiom*) sau pentru unele elemente lexicale de tip nordic (*işpan, suguşa, varmeghie*).

Datele de ordin cultural, filologic şi lingvistic pe care ni le furnizează prefeţele şi epilogurile consemnate confirmă, aşadar, semnificaţia şi rolul pe care l-au avut cărţile editate la Bălgrad în evoluţia tiparului românesc.

IV.

DISOCIAȚII FILOLOGICE. MODELE ŞI IZVOARE. POSTERITATEA TIPĂRITURILOR DE LA BĂLGRAD

1. Stabilirea originalului străin din care derivă *Tâlcul evangheliilor* a suscitat numeroase supoziții, opinându-se, mai întâi, pentru existența unui model slavon, de redacție sârbească, pentru ca ulterior să fie îmbrățişată tot mai mult ideea unei legături de filiație cu unele culegeri de texte maghiare cu un conținut asemănător[1]. Sugerând această posibilă descendență, N. Sulică găsea un model al tipăriturii româneşti în lucrarea lui Melius Juhász Péter, *Válogatott prédikációk*, apărută la Debrețin, în 1563[2]. El preciza însă că aceasta a fost imitată numai în linii generale, *Tâlcul evangheliilor* fiind, de fapt, o compilație din diferite cărți maghiare, prelucrate de către episcopul român calvinizant Gheorghe de Sângeordz. Sugerată încă din 1885 de către Gr. Crețu[3], împărtăşită mai apoi de N. Iorga[4], N. Drăganu[5], Şt. Ciobanu (cu rezerve)[6] şi de Vl. Drimba[7], ipoteza originalului maghiar a persistat un timp în istoriografie. Potrivit opiniei lui P. P. Panaitescu, *Cazania I* ar fi fost tradusă din maghiară prin

---

[1] O sinteză a acestor puncte de vedere la Gheție, Mareş, *Originile*, p. 237–238; idem, *Diaconul Coresi*, p. 106.

[2] Nicolae Sulică, *Catehismele româneşti din 1544 (Sibiu) şi 1559 (Braşov). Precizări cu privire la izvoarele lor*. Extras din „Anuarul Liceului «Al. Papiu Ilarian» din Târgu-Mureş", 1936, p. 49; cf. RMNY, I, 196.

[3] Gr. Crețu, *Întâiul Praxiu sau Apostol românesc tipărit pe la 1570*, în „Revista pentru istorie, arheologie şi filologie", III, 1885, vol. V, p. 44–45.

[4] Iorga, *Istoria bisericii*, I, p. 178.

[5] Drăganu, *Histoire*, p. 21.

[6] Ciobanu, *Istoria*, p. 120.

[7] Vladimir Drimba, *O copie din secolul al XVII-lea a „Tâlcului evangheliilor" şi „Molitevniculuiˮ diaconului Coresi*, în „Studii şi cercetări de istorie literară şi folclor", IV, 1955, p. 538.

mijlocirea unui text slavon, ceea ce îi conferă un caracter mixt, de compromis religios între ortodoxie şi Reformă[8]. Editorii români ar fi epurat, în mod necesar, textele, trecându-le prin cenzura ortodoxă. Pe de altă parte, P. Olteanu respinge orice posibil prototip maghiar, arătând că *Tâlcul evangheliilor*, care conține 49 de predici duminicale şi nouă predici pentru diverse sărbători, nu putea să urmeze culegerea lui Méliusz, compusă din 35 de omilii, însă niciuna duminicală[9]. El optează pentru un original slav-carpatic, datând din secolul al XVI-lea, a cărui traducere s-ar fi efectuat în Maramureş sau în Transilvania de nord, versiune pusă în relație cu două cópii mai târzii, *Postilla de Tekovo* şi *Postilla de Neagovo*[10]. Aceste ultime supoziții au fost demontate, metodic, de către I. Gheție, care nu este convins de exercitarea unei eventuale cenzuri ortodoxe româneşti, întrucât putem tot atât de bine să admitem că, „spre a menaja, în parte, convingerile tradiționale ale celor mai mulți români, protestanții (luterani sau calvini) au apelat la soluții de compromis”[11]. Considerând, într-adevăr, problematică existența unui prototip maghiar, I. Gheție presupune că la baza versiunilor română şi ucraineană se află un original slavon — dar nu neapărat unul de proveniență ucraineană — în care nu figurau pasajele de inspirație calvină, introduse ulterior în versiunea românească[12]. Este pusă, de asemenea sub semnul îndoielii localizarea în Maramureş şi Ardealul de nord a traducerii *Cazaniei* coresiene şi a *Molitvenicului*, care reproduc, cu siguranță, originale din zona Banat–Hunedoara[13].

Raliindu-ne acestui punct de vedere, credem că există suficiente motive ca termenii ecuației schițate de P. P. Panaitescu (original calvin —

[8] P. P. Panaitescu, *Începuturile şi biruința scrisului în limba română*, Bucureşti, Editura Academiei, 1965, p. 152–155.

[9] Pandele P. Olteanu, *Presupusul original unguresc al* Cazaniei I, *din 1564, a diaconului Coresi: corectarea unei erori*, în *Omagiu lui Alexandru Rosetti la 70 de ani*, Bucureşti, Editura Academiei, 1965, p. 647–648.

[10] Idem, *„Postilla de Neagovo” în lumina „Cazaniei I” a diaconului Coresi (cca 1564)*, în „Romanoslavica”, XIII, 1966, p. 105–111; cf. şi Dan Horia Mazilu, *Proza oratorică în literatura română veche*, partea a II-a, Bucureşti, Minerva, 1987, p. 23–32.

[11] Gheție, *Începuturile*, p. 178.

[12] Idem, *Unde s-a tradus întâia* Cazanie *coresiană?*, în LR, XIX, 1970, nr. 2, p. 124–127; vezi şi Al. Mareş, *Teoria elementelor slave nord-carpatice din vechile texte româneşti*, în SLLF, III, p. 267–268.

[13] A se vedea şi Emanuela Buză, *Contribuții la localizarea* Tâlcului evangheliilor *şi* Molitvenicului românesc, în *Cele mai vechi texte româneşti. Contribuții filologice şi lingvistice*, Bucureşti, Editura Universității Bucureşti, 1982, p. 13–36.

cenzură ortodoxă) să fie inversați (original slavon — cenzură calvină). Structurarea propriu-zisă a *Cazaniei I* urmează ritualul ortodox, pericolele evanghelice fiind dispuse după Duminicile Penticostarului şi ale Triodului, indicarea lor făcându-se în slavonă. De asemenea, comentariile omiletice despre post de la Duminica lăsatului de brânză şi de la Duminica a IV-a din Post, sau elogiul crucii din tâlcul evangheliei de la Duminica a II-a din Post nu ar fi putut fi, prin extensia lor, nişte adaosuri ale traducătorului sau ale revizorilor. Mult mai plauzibilă poate apărea inserția unor paragrafe cu caracter calvin, precum cele din finalul omiliei de la Duminica a V-a după Anul Nou sau din *A patra învățătură* de la Duminica a V-a din Post. În plus, faptul că pericopele evanghelice sunt preluate, cu mici modificări, din *Tetraevanghelul* lui Coresi denotă o elaborare inițială a textului într-un mediu ortodox.

Dacă utilizarea *Tetraevanghelului* din 1561 în cuprinsul *Cazaniei I* a fost semnalată încă de T. Cipariu[14], cea a *Apostolului* din 1566, pentru unele citate, nu a fost demonstrată. Următorul fragment din *Epistola Apostolului Pavel către romani*, 9, 1–5, indică un posibil raport de filiație între cele două tipărituri coresiene:

CPr.	CC_1
Adevăr grăiesc de Hristos, nu mânț, cu ceia ce-mi ascultă ştiințele meale Duhului Sfânt; că scârbă-mi iaste mare şi nu înceată boala inimiei meale. Rugai-mă amu însumi eu despărțit să fiiu de Hristos, după frații miei, cu rudele meale după trup, ce sânt izrailii, ce lor întru umbrire, şi măriia, şi legile, şi punerea legiei şi slujirei, şi făgăduita ce e de părinți, şi dintru ei Hristos după trup, acesta spre toți Dumnezeu, blagoslovit în veaci! (ed. Bianu, p. 249).	Adevăr grăiesc de Hristos, nu mânț, cu ceia ce-mi ascultară ştiințele meale Duhului Sfânt; că scârbămi iaste mare şi nu în ceastă boala inimiei meale. Rugai-mă amu însumi eu despărțit să fiiu de Hristos, după frații miei, cu rudele după trup, ce sânt izrailii, ce lor întru umbrire, şi măriia, şi legile, şi punerea legiei şi slujirei, şi făgăduita ce e de părinți, şi dintru ei Hristos după trup, acesta spre toți Dumnezeu, Blagoslovit în veaci, amin! (f. 164^{v}–165^{r}; cf. ed. Drimba, p. 134).

Alte fragmente corespunzătoare din cele două texte prezintă însă unele elemente lexicale divergente:

[14] Cipariu, *Crestomația*, p. 16; idem, *Principia*, p. 104.

Rom 14, 3

CPr.	CC_1
Cela ce mănâncă pre cela ce nu mănâncă să nu-l ocărască, şi cela ce nu mănâncă pre cela ce mănâncă să nu-l osândească, Dumnezeu luo el (ed. Bianu, p. 268).	Cine mănâncă pre cela ce nu mănâncă să nu săduiască, şi cine nu mănâncă pre cela ce mănâncă să nu judece, că Dumnezeu priimeaşte el (f. 195^r).

Cor 8, 13

CPr.	CC_1
Aşijderea de voiu dosădi fratele derept bucatele, nu am a mânca carne întru veaci (ed. Bianu, p. 307).	Aşijderea de voiu blăzni sau voiu dosădi fratele mieu derept bucatele, nu am a mânca carne întru veaci (f. 196^r).

Mai puțin dificilă a fost identificarea originalului maghiar după care s-a tradus şi prelucrat *Molitvenicul* anexat *Cazaniei I*, şi anume ediția a II-a din *Agenda* lui Gáspár Heltai, apărută la Cluj, în 1559[15]. Pentru rugăciunile de la începutul *Molitvenicului* s-a sugerat ca sursă o lucrare a lui Dévai Bíró Mátyás, *Orthographia Ungarica*, apărută la Cracovia, în 1549, sau un alt catehism similar[16]. În ceea ce priveşte *Petrecătura morților*, care nu ni s-a transmis datorită exemplarelor incomplete, N. Drăganu[17] a opinat că ar fi trebuit să fie alcătuită după ritul oriental şi tradusă, prin urmare, dintr-o versiune slavonă şi nu maghiară. În fine, *Cântecele creştineşti* de la sfârşitul cărții, reconstituite doar prin intermediul copiei din 1641, sunt preluate, după părerea lui At. Popa, dintr-o traducere românească primitivă a cântecelor calvine, din care au descins şi textele corespunzătoare din *Fragmentul Todorescu*[18]. În ceea ce priveşte psalmii incluşi în *Molitevnicul rumânesc*, aceştia provin dintr-o versiune mai veche, tradusă din slavonă, care conține multe trăsături comune cu *Psaltirea Hurmuzaki* şi *Psaltirea*

[15] Vezi, în special, N. Hodoş, *Un fragment din Molitvenicul diaconului Coresi (1564)*, în *Prinos lui D. A. Sturdza*, Bucureşti, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl", 1903, p. 249–275; E. Dăianu, *Un molitvenic calvinesc pentru români*, în „Răvaşul", VI, 1908, nr. 5–6, p. 168–181. Cf. RMNY, I, 154.

[16] N. Sulică, *art. cit.*, p. 49–50. Cf. RMNY, I, 77.

[17] *Un fragment din cel mai vechi Molitvenic românesc*, în DR, II, 1921–1922, p. 267–268.

[18] Atanasie Popa, *Originalul cântecelor din Molitvenicul tipărit de Coresi în 1564*, în LR, XV, 1966, nr. 3, p. 255–265.

Voroneţeană[19]. Plusurile din unele versete pot fi explicate, însă, şi printr-o colaţionare cu textul latin al *Vulgatei*: Ps.16, 1 *socoteaşte* **în urechi** *ruga mea* (CM); cf. *socoteaşte ruga mea* (CP, CP_1, CP_2); **auribus** *percipe orationem meam* (Vg.); Ps. 16, 3 **cu foc** *înfierbântatu-m-ai* (CM); cf. *înfierbântatu-m-ai* (PS, PH); *înfierbântatu-m-ai* (CP, CP_1, CP_2); **igne** *me examinasti* (Vg.).

2. Primul text românesc din secolul al XVII-lea, localizat, fără dubii, la Bălgrad, *Evanghelia cu învăţătură* din 1641, este o retipărire, aproape integrală, a *Cazaniei a II-a* coresiene. Fidelitatea cu care va respecta popa Dobre originalul este maximă, atât sub aspectul tehnoredactării textului, cât şi al limbii, singurele diferenţe constatate fiind de grafie şi ornamentică (vezi *Tehnica şi arta tiparului)*. Probabil că exemplarul din tipăritura din 1581, care a fost fructificat în cuprinsul noii ediţii, prezenta mai multe lacune, lipsindu-i, în a doua jumătate a cărţii, o serie de file, ceea ce a condus la o discontinuitate a textului în unele porţiuni. Faţă de prima ediţie, nu au fost introduse pericopele evanghelice şi omiliile consacrate sărbătorilor de peste an cuprinse între 1 septembrie şi 25 decembrie, nu datorită unor omisiuni involuntare, ci, probabil, în urma intervenţiilor forurilor ecleziastice calvine. De altfel, această ordonare diferită a omiliilor este întâlnită şi într-o copie din 1625[20] a *Evangheliei cu învăţătură* a lui Coresi. Transcris de către popa Pârvul din Sebeş, manuscrisul prezintă aceeaşi selecţie a omiliilor dedicate sărbătorilor fixe care va fi aplicată şi în ediţia bălgrădeană. Renunţarea la învăţăturile referitoare la sfinţi nu era deci întâmplătoare, fiind reflexul unei influenţe de factură protestantă destul de active în primele decenii ale secolului al XVII-lea.

3. Sursele *Noului Testament* din 1648 sunt indicate, succesiv, începând cu foaia de titlu, continuând cu cele două predoslovii şi sfârşind cu erata, fără a fi însă dezvăluite în întregime. Primul izvor mărturisit este cel grecesc, fără a se preciza ediţia folosită, dar pe care o putem presupune a fi una dintre acele *Biblii* poliglote, editate, împreună cu un bogat aparat critic, începând, mai ales, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Aceste ediţii se remarcau prin prezentarea textelor paralele în mai multe limbi, după exemplul *Bibliei Complutensis*, tipărită, în ebraică, aramaică, greacă şi latină, la Alcalá de Henares, între 1514 şi 1517. Un model de aceeaşi

[19] Al. Mareş, *Filiaţia psaltirilor româneşti din secolul al XVI-lea*, în *Cele mai vechi texte româneşti*, p. 252–255.

[20] Ms. rom. 5653 BAR Bucureşti; vezi Al. Mareş, *O copie din 1625 a* Cazaniei a II-a *coresiene*, în LR, XLVI, 1997, nr. 4–6, p. 287–297.

autoritate îl reprezentau *Biblia Aldina*, publicată la Veneția, în 1518, sau versiunea *Noului Testament*, în greacă şi latină, a lui Erasm de Rotterdam, apărută la Basel, în 1516, care va fi reeditată şi la Braşov, în 1557. De o mare reputație în epocă s-a bucurat şi celebra ediție plantiniană din *Biblia Regia*, apărută la Anvers/Antwerp, în opt volume, între 1569–1573, alcătuită în cinci limbi (ebraica, greaca, latina, caldeeana şi siriaca).

Este posibil ca traducerea *Noului Testament* de la Bălgrad să fi urmat, după cum vom demonstra în continuare, o ediție cu text paralel, în consonanță cu stadiul pe care îl atinsese, în acel moment, hermeneutica biblică. Afirmația din *Predoslovie către cetitori*, potrivit căreia „mai vârtos ne-am ținut de izvodul grecescu", este, după cum vom vedea, puțin supralicitată, dar conține şi un sâmbure de adevăr. Prima versiune a traducerii, realizată de către Silvestru, a rămas, desigur, nefinalizată, având multe inadvertențe, „pentru neînțelesul limbiei şi cărții greceşti", dar ea a avut ca prototip, probabil, o ediție de acest tip, confruntată cu una slavonă sau, eventual, cu vechea „întorsură" a lui Coresi. Mediul cultural monahal din care provenea primul traducător, format la Govora, precum şi lucrările sale de până atunci, îi atestau această inițiere în greacă şi, bineînțeles, în slavonă. Referințele marginale la textul grecesc nu apar în cuprinsul evangheliilor, unde traducerea s-ar fi putut baza, la început, mai constant pe această versiune, la care editorii nu mai aveau motive să se raporteze în cadrul gloselor. Începând cu *Faptele Apostolilor*, apar adnotări în următoarele contexte: *capră sălbatică*, [glosat] *greceaşte: Dorcas* (FAp 9, 36); *Iupiter, Mercurie*, [glosat] *greceaşte: Diapon, Ermiia* (FAp 14, 12); *Dianei*, [glosat] *greceaşte: Artemida, dumnezăoaia Asiei* (FAp 19, 24); *teatron*, [glosat] *ce să zice greceaşte teatron, ce e loc de luptă în mijlocul oraşului, unde să strângea oamenii să vază lucruri de minuni* (FAp 19, 29); *Vad Bun*, [glosat] *era loc de-a lega corabiia; greceaşte îl chema acel loc Pulcru* (FAp 27, 8); *După aceaea, fiți toț depreună, răbdând supărările cu dragostea fârtății, milostivi, smeriți şi plecați*, [glosat] *greceaşte aşea-i cest verş* (1 Petr 3, 8); *Că destul ni-e noao că vreamea trecută a vieții noastre viiatu-o-am după voia păgânilor, îmblând în desfătări, în pohte reale, în beții, în ospeațe, în băuturi*, [glosat] *greceaşte aşea-i cest verş* (1 Petr 4, 3); *Tu credință ai, în sine-ț să o aibi înaintea lui Dumnezău. Fericit de cela ce nu să osândeaşte pre sine întru carea nu să îndoieşti!* [glosat] *aici neci în grecească mai mult nu aflăm, ce ceaialaltă rămăşită caută-o la 16 cap, la sfârşit, aflat-o-veri* (Rom 14, 22); *Că cine iaste Pavel şi cine e Apolos? Numai slugi pren carii aț crezut, şi fietecăruia cum Domnul i-au dat*, [glosat] *Chifa nu-i în grecească* (1 Cor 3, 5); *Iară noao unul Dumnezău, Tatăl, dentru Carele-s toate şi noi întru El; şi*

unul Domnul Isus Hristos, pentru Carele-s toate şi noi pentru El, [glosat] *la greceaşte nu era: şi u*n *Duh Sfânt, pentru Carele*-s *toate şi noi întru E*l (1 Cor 8, 6).

Confruntările cu versiunea greco-latină din pasajele citate s-au efectuat atât în situațiile în care echivalențele erau în conformitate cu aceasta, cât şi atunci când traducătorii se distanțau şi adoptau noi soluții în funcție de alte versiuni. Considerăm că o adnotare de tipul „greceaşte aşea-i cest verş" denotă că doar în acel loc a fost preferată varianta respectivă, nu şi în alte situații. Există mai multe indicii potrivit cărora versiunea latină pare să fi constituit versiunea de bază şi nu cea grecească[21], cu toate argumentele invocate de către unii autori[22]. Afirmația potrivit căreia utilizarea textului grecesc ar reieşi din cuvintele greceşti pe care traducătorii caută să le introducă în limbă este contrazisă de faptul că, aproape fără excepție, aceşti termeni fuseseră adoptați deja, în textul latin, de unde au fost preluați şi în ediția de la Bălgrad. Vom exemplifica această aserțiune în paragrafele următoare, nu înainte de a încerca să precizăm ediția latină care a fost utilizată.

Sursa latină, declarată de către traducători, a fost presupusă, pe rând, fie în *Vulgata* („izvodul lui Ieronim"), fie în noile traduceri comentate ale Sf. Scripturi datorate umaniştilor reformați. Una dintre primele versiuni aduse în discuție este *Biblia ad vetustissima exemplaria nunc recens castigata*, apărută la Veneția, în 1587, care conține câte o prefață la fiecare evanghelist, precum şi la epistolele apostolilor, având, totodată, trimiteri identice cu cele din Noul Testament[23]. Ipoteza utilizării acestei ediții a *Vulgatei* nu este însă argumentată pe baza unor soluții textuale, aplicate în traducere, ci doar prin unele elemente de ordin formal, cum ar fi metoda prefețelor, precum şi prin ocurențele unor termeni din latina literară.

Tot în legătură cu versiunea latină care a stat la baza traducerii s-a invocat[24], de asemenea, şi o altă ediție din *Novum Testamentum*, de tipul celei adnotate de Matthias Flacius, care a apărut la Frankfurt, în 1659. Pe baza acestui izvor s-a arătat că metoda prefețelor nu este proprie numai ediției din 1587, în care, de altfel, textele complementare sunt concepute în mod diferit. Nici în privința trimiterilor la locurile paralele raportarea la ediția venețiană nu este pe deplin edificatoare. Ceea ce a prevalat în luarea în considerare, drept prototip, a unei ediții de tipul celei din 1659 sunt simili-

[21] Vezi şi Maria Rădulescu, *art. cit.*, p. 244–245.
[22] Cf. G. Ţepelea, *Studii de istorie şi limbă literară*, p. 13–18.
[23] *Ibidem*, p. 19.
[24] Maria Rădulescu, *art. cit.*, p. 242–243.

tudinile existente în redactarea rezumatelor de la fiecare capitol. Spre deosebire de acest mod de editare, în tipăritura venețiană din 1587, la fel ca în cea slavonă, procedeul rezumatelor nu este deloc utilizat. Cu toată analiza amănunțită a unor soluții de traducere adoptate în *Noul Testament de la Bălgrad*, prin compararea versiunilor din greacă, latină, slavonă, maghiară şi germană, ipoteza lansată de Maria Rădulescu, la fel ca aceea propusă mai înainte de G. Țepelea, suferă de un deficit metodologic, datorat raportării numai la o singură versiune din latină. În ultimul caz, se are în vedere doar versiunea lui Erasm de Rotterdam, într-o reeditare în care sunt valorificate glosele ample ale lui Matthias Flacius Illyricus (Francowitz), apărute prima oară în ediția de la Basel, din 1570.

Dependența de o versiune latină, cu textul paralel în greacă, după un model ilustrat şi de ediția mai târzie a lui M. Flacius, este susținută prin unele dintre soluțiile criticii de text pe care le aplică traducătorii şi revizorii *Noului Testament* din 1648, ca şi prin câteva dintre „scăpările" acestora. În *Predoslovia către cetitori*, de exemplu, *publican* este pus în legătură cu izvodul grecesc, cu toate că, în realitate, este un cuvânt de origine latină[25]. În alte cazuri, versiunile greacă şi latină nu sunt pe deplin edificatoare, ceea ce a determinat-o pe Maria Rădulescu să apeleze la soluțiile din versiunile maghiare şi germane, de exemplu, fără a epuiza însă paleta versiunilor latine.

Ideea unei versiuni latine de sorginte protestantă, utilizată ca izvor principal la traducerea *Noului Testament* de la Bălgrad, a fost reiterată în ultimul timp de către Alin-Mihai Gherman[26]. Pornind de la identitățile pe care le constată între „şumele" fiecărui capitol al tipăriturii din 1648 şi textul scoliilor latine, autorul identifică sursa acesteia în *Biblia Sacra*, într-o ediție critică în latină, realizată de Theodorus Beza, Immanuel Tremellius şi Franciscus Junius (nume redate în forma latinizată). Propunându-şi să perfecteze versiunea *Vulgatei*, ultimii doi filologi protestanți colaborasera la traducerea din ebraică a *Vechiului Testament*, în timp ce *Noul Testament* se baza pe două variante de traducere, una din greacă, efectuată

[25] Vezi G. Țepelea, *op. cit.*, p. 20–21; M. Rădulescu, *art. cit.*, p. 245.

[26] Alin-Mihai Gherman, *Tiparul bălgrădean între tradiție şi modernitate*, în *Spiritualitate transilvană şi istorie europeană*, Bibliotheca Musei Apulensis, X, Alba Iulia, 1999, p. 392–403; idem, *Aspecte umaniste în cultura românească veche*, Bucureşti, Ed. Enciclopedică, 2004, p. 42–55; vezi şi Liana Lupaş, *„Şuma capetelor" şi sursele Noului Testament de la Bălgrad*, în *In memoriam I. Fischer. Omagiul foştilor colegi şi discipoli*. Volum coordonat de Lucia Wald şi Theodor Georgescu, Bucureşti, Humanitas, 2004, p. 246–256.

de către umanistul francez Théodore de Bèze (1519–1605)[27], discipolul lui Calvin, iar cealaltă din siriacă, aparținând tot lui Tremellius (Tremellio). Redactarea scoliilor şi a întregului aparat critic al textului biblic a revenit lui Franciscus Junius (François du Jon), un cărturar hughenot de o mare erudiție. Tipărită mai întâi la Frankfurt, în 1575–1579, apoi la Hanovia (Hanau), Geneva, Amsterdam şi Londra, ediția a continuat să-şi exercite autoritatea ştiințifică şi pe parcursul secolului următor. Cea mai apropiată reeditare pe care A.-M. Gherman o presupune ca fiind sursa directă a *Noului Testament* de la Bălgrad este *Testamentum Novum sive foedus novum*, apărut la Hanovia, în 1623, în oficina casei Wechelius. E dificil de precizat cu exactitate ediția folosită, întrucât *Biblia Sacra* se retipărea cu o anumită ritmicitate, în diferite centre, astfel că şi aparițiile din alte oficine, precum cele de la Saint Gervais, din 1607, sau de la Geneva, din 1617, reproduceau aceeaşi versiune cu maximum de fidelitate. Aceste ediții în latină nu ofereau însă posibilitatea unei confruntări cu originalul grecesc, pe care cărturarii de la Bălgrad l-au utilizat, în mod cert, ca o versiune de control, şi nici cu textul *Vulgatei*. Astfel de ediții bilingve apăruseră însă în tipografia familiei Estienne, începând de la mijlocul secolului al XVI-lea. O ediție de referință a *Noului Testament*, realizată de Emanuele Tremellio, va fi scoasă în 1569, la Geneva, în oficina lui Henri II Estienne, textul fiind dispus pe patru coloane: în greacă, în latină (în două redacții) şi în siriacă. Tot în această oficină va fi editată sistematic, începând din 1565, noua versiune în latină a lui Théodore de Bèze (publicată mai întâi de Robert Estienne, în 1556), în paralel cu textul grecesc şi cu vechea versiune din *Vulgata*, cu numeroase amendamente conjecturale[28]. Dar atât tipăritura din 1569, cât şi primele ediții cuprinzând traducerea lui Bèze (de exemplu, ediția a III-a, din 1582) nu dispuneau de scoliile atribuite lui Junius. În schimb, alte ediții geneveze din 1590 sau 1611, care reiau, pe trei coloane, textul stabilit de Henri II Estienne, reproduc întocmai, la fiecare capitol, câte un rezumat (*argumentum*). Rezumate identice apar şi în ediția geneveză din 1604, însă textul este dispus numai pe două coloane: versiunea grecească şi versiunea lui Bèze. Glosele marginale explicative foarte amănunțite, precum şi posibilitatea confruntării a două versiuni latine cu prototipul grecesc, ofe-

[27] Pentru personalitatea teologului francez, a se vedea Henri Clavier, *Théodore de Bèze: un aperçu de sa vie aventureuse, de ses travaux, de sa personnalité*, Cahors, A. Coueslant, 1960; Paul Frédéric Geisendorf, *Théodore de Bèze*, Genève, Alexandre Jullien, 1967.

[28] Vezi Jan Krans, *Beyond What is Written: Erasmus and Beza as Conjectural Critics of the New Testament*, New Testament Tools and Studies 35, Leiden & Boston, Brill, 2006, p. 195–332.

reau, astfel, pentru editorii de la Alba Iulia un model de critică textuală urmat îndeaproape. Cert este că acest tip de editare ştiinţifică a textului biblic, bazat pe traducerea din greacă a *Noului Testament* efectuată de către Théodore de Bèze, constituia, în acel moment, una dintre sursele cele mai autorizate. Aceasta va fi urmată îndeaproape şi de traducătorii în engleză ai versiunii King James[29] şi va sta la baza ediţiilor elzeviriene, începând din 1624, adoptate ulterior ca „textus receptus".

Acceptat de cercurile calvine de la Alba Iulia, acest tip de ediţie greco-latină s-a aflat, aşadar, şi la dispoziţia traducătorilor şi a revizorilor din anturajul lui Simion Ştefan, care se vor raporta la el cu deplină încredere. Faptul nu este în măsură să contrarieze, întrucât şi Nicolae Milescu, urmat de revizorii ulteriori ai traducerii sale, încorporată în *Biblia* de la Bucureşti, din 1688, vor fructifica, în mare parte, tot o ediţie protestantă a *Bibliei*, apărută la Frankfurt, în 1597. Aceste traduceri purtau amprenta criticismului luteran, fiind rezultatul acribiei grupului de editori şi filologi reprezentând aşa-numitul „al doilea umanism"[30].

Coincidenţele dintre rezumatele la capitolele *Noului Testament* din 1648 şi cele întâlnite în ediţiile lui Bèze din 1590 sau 1611 nu sunt datorate hazardului, ci ele sugerează o posibilă relaţie de filiaţie. Vom adăuga şi alte exemple de paralelisme din aceeaşi categorie a argumentelor aflate la începutul capitolelor:

Mc 5

Bèze	NT
1. Daemoniacus sanatur. 6. Daemon agnoscens Christum. 9. Legio daemoniorum, 13. In porcos intrat. 22. Iairi filia. 25. Mulier a fluxione sanguinis sanatur. 26. Medici. 34. Fides. 39. Dormire.	1. Îndrăcitul să vindică. 6. Dracul cunoscu pre Hristos. 9. Un legheon de draci 13. Întrară în porci. 22. Fata lui Iair. 25. Muiarea de cursul sângelui să vindecă. 26. Vracii 34. Credinţa 39. Adurmirea.

Lc 10

[29] Irena Dorota Backus, *The Reformed Roots of the English New Testament: The Influence of Theodore Beza on the English New Testament*, Pittsburgh, PA, Pickwick Press, 1980.

[30] Vezi Virgil Cândea, *Raţiunea dominantă. Contribuţii la istoria umanismului românesc*, Cluj, Dacia, 1979, p. 149–153; Mihai Moraru, *De nuptiis Mercurii et Philologiae*, Bucureşti, Editura Fundaţiei Culturale Române, 1997, p. 5.

Bèze	NT
1. LXX discipuli. 10. Ingratis urbibus impietas exprobatur. 17. Discipulos redeuntes humilitatis admonet. 29. Proximus quis. 38. De Martha et Maria sororibus.	1. 70 de ucenici. 10. Mustră oraşăle neharnice. 17. Ucenicii înturnaţ de la propovedanie îndeamnă-i spre smericiune. 29. Cine-i priiatinul? 38 De Marta şi Maria surori.

Ap 5

Bèze	NT
1. Librum septem sigillis obsignatum. 3. Quem nemo aperire poterat. 6. Agnus ille Dei. 6 [= 9]. Dignus qui ipsum aperiat. 12. Omnium cœlistium voce decantatur.	1. Carte sămnată cu 7 peceţi. 3. Pre carea nime nu o poate deşchide. 6. Mielul lui Dumnezău. 9. Destoinic să o deşchiză, cum cântă toţi ai ceriului.

Similitudinile nu sunt întotdeauna perfecte, traducătorii luându-şi permisiunea să comaseze unele enunţuri rezumative sau să confrunte şi alte surse secundare.

În favoarea utilizării unei asemenea versiuni ar pleda şi situaţiile în care termenului latin îi corespunde în traducere descendentul său românesc. Există cazuri în care concordanţele apar şi în textul grecesc, fapt care conferă o etimologie multiplă unor elemente lexicale româneşti, făcând dificilă, în principiu, precizarea versiunii de bază în elaborarea traducerii, în funcţie de ocurenţele unor lexeme: *ager* — ἀγρὸς ἀρῳς — *agru* „câmp, ogor" (Mt 13, 31); *alabastrum* — ἀλάβαστρον — *alavastru* „vas de alabastru în formă de pară" (Mc 14, 3); *barbarus* — βάρβαρος — *varvar* (FAp 28, 2); *libertinus* — λιβερτίνος — *livertin* (FAp 6, 9); *magus* — μάγος — *mag* (Mt 2,7); *praetorium* — πραιτώριον — *pretor* „sală de judecată" (Mc 15, 16); *presbyter* — πρεσβυτέρος — *preazviter* (FAp 14, 23, 2 In 1, 1, 3 In 1, 1); *schola* — σχολή — *şcoală* (FAp 19, 9 [8]); *stadium* — σταδίον — *stadie* „unitate de măsură pentru distanţă" (Lc 24, 13, In 11, 18, Ap 14, 20).

Unii termeni precum *pretor, varvar* sunt consideraţi de origine greacă[31], dar puteau pătrunde şi prin filieră slavonă, iar o formă ca *legheon* „legiune" se explică mai degrabă prin corespondentul grecesc λεγεών; cf. lat. *legio* (Mt 26, 53). În alte situaţii însă, concordanţele nu se mai menţin decât între varianta latină şi cea românească: *publicanus* — τελώνες — *publican*

[31] Densusianu, HLR, II, p. 548.

„care ia în arendă dările" (Mt 5, 46, Mc 2, 15), *scriptura* — γραφή — *scriptură* (Mt 26, 56, Rom 7, 6), *sinus* — κόλπος — *sân* „golf" (FAp 27, 39).

Aceste exemple probează utilizarea în traducere, în principal, a versiunii latine, ca versiune de bază, şi apelarea doar în subsidiar la cea greceas-că. Existența unui raport nemijlocit între versiunea latină şi cea română poate fi demonstrată pe multe porțiuni de text, fără a fi însă generalizată. Se constată, după cum am văzut, o corespondență a elementelor lexicale, ediția din 1648 preluând o mare parte a termenilor de cultură de origine latină, cu toate că dependența sub acest aspect nu este totală. În ceea ce priveşte însă cuvintele greceşti atestate în textul românesc, credem că ele au pătruns, în majoritate, tot prin filieră latină, unde fuseseră încetățenite deja. Vom trece în revistă câteva corespondențe de acest fel, exemple care susțin, indubitabil, preeminența versiunii latine: ***ariopag:*** *et prehensum eum duxerunt in Areopagum — şi prinzându-l pre el îl duseră în ariopag* (FAp 17, 19); ***evroclidon:*** *impegit in eam ventus turbulentus, qui vocatur evroclydon — să lovi întru ea vânt cu vihor, carele să cheamă Evroclidon;* cf. CPr. *suflă împotrivă vânt de bură, meneaşte-se evroclidon;* CV *suflă protivni cu vântu, cel ce-i e numele vrocnidon* (FAp 27, 14); ***gazofilachiia:*** *vidit divites immittentes dona sua in gazophylacium — văzu pre cei bogați aruncând darurele lor în gazo-filachiia;* cf. CT *văzu aruncând întru besearecă la păzitoarea avuției darurilor şi bogații* (Lc 21, 1); *haec verba loquutus est Jesus in gazophylacio — aceastea cuvin-te grăi Isus în gazofilachiia;* cf. CT *aceaste cuvinte grăi Isus în gazofilachiei* (In 8, 20); ***gheena:*** *facitis eum filium gehennae — faceți pre el fiiul gheenei* (Mt 23, 15); ***isop:*** *illi vero impleverunt spongiam aceto, et hyssopo circundatam admoverunt ori eius — iară ei împlură bureatele de oțăt, cu isop rădicară-l la gura Lui* (In 19, 29); ***mintă:*** *qui decimatis mentham et anethum et cuminum — că zeciuț minta, cimbrul şi cheminul* (Mt 23, 23); ***nardos:*** *habens alabastrum unguenti, nardi liquidae multi pretij — având un vas de alavastru, în care era unsoare de nardos curat, de mult preț;* cf. CT *avea un vas cu mir de nardos mestecat, de mult preț* (Mc 14, 3); ***sinagogă:*** *praedicabat igitur in synagogis eorum in tota Galilaea, et daemonia eiiciebat — propoveduiia în sinagoghiile lor, în toată Galilea, şi dracii scotea* (Mc 1, 39); ***statir:*** *eum piscem qui ascenderit primus atolle; et aperto ore ejus invenies staterem — care peaşte vei scoate întâi, adu-l şi deşchide gura lui, vei afla un statir* (Mt 17, 27); ***tetrarha:*** *illo tempore audivit Herodes tetrarcha famam de Jesu — întru aceaea vreame, auzi Irod, tetrarha biruitoriu, veastea lui Isus* (Mt 14, 1); ***vison:*** *qui induebatur purpura et bysso — să îmbrăca în urşănic şi în vison* (Lc 16, 19).

Desigur, termenii de mai sus puteau fi împrumutaţi direct din versiunea greacă, dar, spre deosebire de aceste corespondenţe, concordanţele între latină şi română sunt generalizate. În fine, nu este exclus ca unele grecisme, prezente şi în slavona cărturărească, să fi fost preluate prin intermediul ediţiei de la Ostrog sau al versiunii coresiene.

Pe lângă concordanţele dintre termenii greco-latini şi echivalenţele lor în română, un indiciu privind utilizarea unei surse latine drept versiune de bază îl constituie glosa la toponimul *Vad Bun: greceaşte îl chema acel loc Pulcru* (FAp 27, 8). Termenul corespunde, în realitate, formei din versiunea lui Bèze, unde apare *Pulchros portus*, spre deosebire de versiunea greacă unde întâlnim sintagma *Καλούς λιμένας*. Menţionăm că şi în traducerea lui Erasm apare *Pulchriportus*, iar în varianta lui Tremellio, *Portus pulchri*, spre deosebire de *Vulgata* unde echivalenţa este *Boniportus.*

Procedeul glosării este preluat, de fapt, tot prin intermediul ediţiilor greco-latine, unde numeroşi termeni, printre care *areopagus, Chorum, Evroclydon, gazophylacium, gehenna, raca, stater, synagoga*, sunt explicaţi mult mai amplu decât în ediţia de la Bălgrad. Unele adnotări marginale din versiunea română sunt apropiate de cele din latină: *cămilă*, glosat: *cămilă să zice că-i funea corabiii, iar în cest loc să înţăleage cămila*; cf. *Theop. cameli nomine funes anchorarius intelligit* (Mt 19, 24); *sichera*, glosat: *beutură de beţie*; cf. *quitquid inebriare potest* (Lc 1, 15); *maranata*, glosat: *lăpădat de la Dumnezău în veaci*; cf. *sic designatur species extremi anathematis* (1 Cor 16, 22).

Se cuvine, aşadar, să subliniem faptul că traducătorii *Noului Testament* din 1648 au preferat, în primul rând, varianta lui Bèze, după cum reiese din următoarea paralelă a principalelor versiuni din latină:

Mt 5, 18

NT	Bèze	Vg.	Erasm	Tremellio
Că adevăr grăiesc voao, până nu va treace ceriul şi pământul, iotă una nu va treace din Leage.	Amen quippe dico vobis, usque dum praeterierit caelum et terra, iota unum aut unus apex nequa-quam praeterierit ex Lege.	Amen quippe dico vobis, donec transeat coelum et terra, iota unum aut unus apex non praeteribit a Lege.	Amen quippe dico vobis, donec praetereat coelum et terra, jota unum aut unus apex non praeterierit ex Lege.	Amin enim dico ego vobis, quod donec transeant caeli et terra, jud unum aut unus apex non transibit ex Lege.

Mc 5, 41

NT	Bèze	Vg.	Erasm	Tremellio
Şi prinzând fecioara de mână, zise ei: „Talita cum", ce să zice: „Fecioară (ţie zic), scoală!"	Prehensaque manu puellae, dicit ei: „Talitha cumi"; quod est, si interpreteris, „Puella (tibi dico) surge".	Et tenens manum puellae, ait illi: „Talitha cumi", quod est interpretatum, „Puella (tibi dico) surge".	Et apprehensa manu puellae, ait illi: „Talitha cumi", quod est, si interpretatur, „Puella (tibi dico) surge".	Et apprenhendit manum puella et dixit ei: „Puella surge".

FAp 9, 36

NT	Bèze	Vg.	Erasm	Tremellio
În Iopiia era o ucenită, anume Tavita [glosat: *greceaşte: Dorcas*], carea, de veri tălcui, să zice capră sălbatecă.	Ioppae vero fuit quaedam discipula, nomine Tabitha, quae, si interpreteris, dicitur Caprea.	In Ioppe autem fuit quaedam discipula, nomine Tabitha, quae interpretata dicitur Dorcas.	Ioppae autem fuit quaedam discipula, nomine Tabitha, quae, si interpreteris, dicitur Dorcas.	Erat autem discipula quaedam in Iuppi civitate, cuius nomen Tebitha.

2 Tim 2, 17

NT	Bèze	Vg.	Erasm	Tremellio
Şi cuvântul*or* paşte ca ga<n>grena, din carii iaste Imenei şi Fili*t*.	Et sermo eorum depascet ut gangraena; ex quibus est Hymenaeus et Philetus.	Et sermo eorum ut cancer serpet; ex quibus est Hymenaeus et Philetus.	Et sermo illorum depascet, ut cancer morbus, pastionem habebit, quorum de numero est Hymenaeus et Philetus.	Et sermi eorum tanquam cancer pastionem apprehendent in multis est autem unus ex illis Hymenaeus et alter Philetus.

În unele dintre aceste pasaje (Mt 5, 18, Mc 5, 41, FAp 9, 36), opozițiile lexicale se constituie între traducerile din greacă (*Vulgata Clementina*, Erasm, Bèze), pe de o parte, şi traducerea din siriacă a lui Tremellio, pe de altă parte, ediția de la Bălgrad înscriindu-se, tranşant, în prima direcție. Alte porțiuni de text (2 Tim 2, 17) detaşează însă, în mod evident, varianta lui Bèze de versiunile din *Vulgata* şi Erasm. Se observă, astfel, că, în majoritatea situațiilor, traducerea românească s-a ghidat după textul stabilit de Théodore de Bèze, a cărui acurateţe şi fidelitate față de originalul grecesc s-au impus în fața traducătorilor de la Alba Iulia.

Cea de-a treia sursă recunoscută este versiunea slavonă, la care se fac referiri pe pagina de titlu, în cele două prefeţe şi în erata finală. Acel izvod „tipărit în Țara Moscului" este, desigur, *Biblia* de la Ostrog, apărută în 1581, în tipografia lui Ivan Feodorov. Confruntările cu această ediție sunt evidențiate pe parcursul câtorva pasaje. Glosa de la 1 Cor 3, 5, menționată mai sus, se raportează, de pildă, la versiunea slavonă, unde apare numele *Chifa*, dar traducătorii *Noului Testament* nu preiau această formă. În alt context, la 1 Cor 8, 6, ei adoptă completarea din textul slavon, care va fi culeasă, marginal, pe verticală. Sunt menținute în ediția de la Bălgrad îndrumările liturgice şi tipiconale în slavonă, prin care se certifică canonicitatea traducerii pentru lumea ortodoxă românească. Tot după modelul versiunii slavone textul este secționat în zaceale, în paralel cu împărțirea în versete preluată din ediția greco-latină. Unele titluri sunt redate, parțial, şi în slavonă (*Predosloviia către* kolasaemi), ca şi o parte dintre trimiterile marginale la locurile paralele: *Bi(t), Dea(n), K. Ri(m)*. Partea finală a cărții conține un îndreptar tipiconal numai în slavonă: sinaxarul celor 12 luni, indicarea lecturilor pentru întregul an din Apostol şi Evanghelie, antifoanele şi prochimenele mai des folosite. Cu toate că şi în textul propriu-zis au pătruns unele variante de traducere potrivit versiunii slavone (1 Cor 8, 6), aceasta a ocupat, totuşi, o poziție secundară, fiind folosită, în special, pentru fixarea cadrului tipiconal al *Noului Testament*.

Pe lângă cele trei surse recunoscute de către editorii de la Bălgrad, s-a mai presupus existența unui izvor maghiar folosit la traducerea *Noului Testament*[32]. Foarte rezervat, G. Țepelea acceptă totuşi că traducătorii au cunoscut *Biblia calvină* a lui Heltai Gáspár[33], care are la sfârşit un glosar cu

[32] Ioan Bălan, *Limba cărților bisericeşti. Studiu istoric şi liturgic*, Blaj, Tipografia Seminarului Teologic Greco-Catolic, 1914, p. 138.

[33] G. Țepelea, *op. cit.*, p. 49. Autorul se referă la ediția *A Jézus Krisztusnak Új Testamentoma*, apărută în 1562 la Cluj. Cf. RMNY I, 186.

explicarea în limba maghiară a unor termeni care apar adnotaţi şi în varianta românească, precum *denar, gheena, Mamon, publican, ravvi, sinagogă*, însă explicaţiile sunt diferite.

Mai categorică este poziţia adoptată de Maria Rădulescu, după care unul dintre modelele urmate de traducătorii de la Bălgrad a fost, indiscutabil, *Biblia* lui Károlyi Gáspár, utilizată, în special, ca izvor de comparare[34]. Apărută la Vizsoly, în 1590[35], această traducere integrală a *Vechiului* şi a *Noului Testament* în maghiară intrase, desigur, în atenţia cărturarilor ardeleni din jurul lui Simion Ştefan, atât datorită accesibilităţii limbii, cât şi a notorietăţii unei versiuni care se revendica de la textul ebraic, de la *Septuaginta* şi *Vulgata*, precum şi de la ediţiile şi traducerile mai recente ale lui François Vatable, Sebastian Münster, Sante Pagnini şi Emanuele Tremellio. La reeditarea *Bibliei* maghiare, în 1608, Molnár Albert va mai menţiona, în dedicaţie, printre alte surse folosite şi ediţia lui Tremellius şi Junius de la Frankfurt. Convergenţa unor izvoare valorificate, în parte, şi de către cărturarii români de la Bălgrad, precum şi depăşirea mai uşor a barierei lingvistice, au favorizat, probabil, consultarea versiunii maghiare.

Folosirea acestei ediţii a *Bibliei* le-a permis traducătorilor să completeze lecţiunile din versiunea de bază, să confrunte diferite echivalenţe şi să elucideze pasaje mai puţin clare. Unele glose conţin o concordanţă lexicală care se regăseşte numai în textul maghiar: *luând o litră* de nardo*s *topit*, adnotat: *un font*; cf. *azért névén egy font nardusból csinált* (In 12, 3); *carea să chema a Italiii**, glosat: *carii să cheamă acu*m *oloş*; cf. *az seregböl való mellyet olasz* (FAp 10, 1); *şi ai scos în pustie patru mie de sicari*,* glosat: *sicarii sânt lotri, tălhari*; cf. *éskivittél a pusztába mégy ezer latrokat* (FAp 21, 38); *şi cu un urătoriu*, anume Tertulie*, glosat: *carele e grăito*r *sau procatăr*; cf. *és egy Tertullus nëvo prokátorral* (FAp 24, 1); *până la târgul* Apiei*, glosat: *piaţ*; cf. *mind az Appius piatzáig* (FAp 28, 15).

La aceste soluţii complementare de traducere se adaugă unele calchieri din maghiară, evidenţiate de diverşi autori[36], care confirmă utilizarea acestei surse cel puţin parţial, într-o anumită fază a lucrării, eventual în cadrul reviziei, sau numai pe anumite porţiuni de text. Ca o simplă conjectură, am fi înclinaţi să atribuim, în virtutea repartiţiei textului pe traducători,

[34] M. Rădulescu, *art. cit.*, p. 241 ş. u.

[35] RMNY, I, 652.

[36] I. Bălan, *op. cit.*, p. 144; L. Gáldi, în „Acta linguistica", Budapest, XIII, 1963, fasc. 1–2, p. 178; G. Ţepelea, *op. cit.*, p. 27–28; Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, p. 110.

idee avansată de G. Ţepelea[37], traducerea cărţii *Faptele Apostolilor* unei persoane care a apelat, într-o anumită măsură, şi la *Biblia* maghiară. În ediţiile realizate de Szenczi Molnár Albert, la începutul secolului al XVII-lea, după *Szent Biblia* lui Károlyi, apar, în plus faţă de ediţia princeps, rezumate la fiecare capitol, dar diferite de cele din versiunile latină şi română. Sesizăm, însă, atât în ediţia maghiară din 1608, apărută la Hanovia, cât şi în cea din 1612, de la Oppenheim, o concordanţă mai apropiată de ediţia din 1648 a referinţelor la Lc 10, 29: *ki legyen félebarátunk — cine-i priiatinul*; cf. Bèze: *proximus quis*. O altă redactare mai concisă a rezumatului de la capitolul 21 al Evangheliei de la Luca se abate atât de la versiunea latină, cât şi de la cea maghiară: *Alămojna văduoi*; cf. *Viduae supra opes liberalitas; Szegény özvegy asszonynak adakozó volta.*

Distanţarea de versiunile greacă sau latină şi adoptarea, în unele porţiuni de text, datorită unei mai mari clarităţi, a variantei din textul maghiar sunt ilustrate de către M. Rădulescu[38] prin următorul paralelism: *Pavel, stând pre treapte, ameninţă cu mână către oameni* ***să tacă***; cf. *a Pál, álván a grádicson kezével inte hogy* ***hallgatnánac*** (FAp 21, 40). În realitate, versiunea Károly nu este singura care are acest adaos; el nu apare, într-adevăr, în interpretarea lui Erasm, identică cu aceea din *Vulgata*: *Paulus stans in gradibus annuit manu ad plebem*; nici varianta lui Tremellio nu conţine această explicitare: *stetit Paulus super gradus et agitabat eis manum suam*; în schimb, este prezentă în traducerea lui Bèze: *Paulus, stans in gradibus, manu* ***silentium*** *postulavit a plebe.*

Un alt exemplu de neconcordanţă cu textul latin se referă la glosa *diiaconi*, din pasajul: *carele era unul din cei şapte* (FAp 21, 8); termenul nu se află în varianta lui Erasm, dar apare în versiunile maghiară, slavonă şi în cea coresiană, în cuprinsul textului propriu-zis[39]. De fapt, o glosă similară apare şi în varianta lui Bèze: *qui erat unus ex illis septem*; adnotat: *De septem Diaconis loquitur, de quibus antea cap. 6.*

Tot în favoarea utilizării versiunii maghiare sau germane ar pleda, după părerea aceleiaşi autoare, soluţia adoptată în următorul pasaj: *Şi să turbură derept însă tot* ***oraşul*** (FAp 21, 30); termenul este corespunzător celui din ediţiile lui Luther şi Károlyi, spre deosebire de celelalte versiuni şi variante care folosesc echivalentul latinului *civitas*. Într-adevăr, ultimul

[37] G. Ţepelea, *op. cit.*, p. 73.
[38] M. Rădulescu, *art. cit.*, p. 246–248.
[39] *Ibidem*, p.246.

termen, prezent în *Vulgata* şi la Erasm, este tradus în CV şi C. Pr. prin *cetate*, în timp soluția din NT corespunde variantei lui Bèze: *Commota est igitur* ***urbs*** *tota*; cf. şi gr. πόλις.

Preferința pentru o altă lecțiune din ediția lui Luther este evidențiată de către M. Rădulescu şi în următorul verset: *Şi* ***rânduind*** *lor preazviteri în toate adunările credincioşilor* (FAp 14, 23). Numai în ediția germană ar apărea forma corespunzătoare *sie ordneten,* față de echivalențele diferite din versiunile greacă şi slavonă (*hirotonisind*) şi, respectiv, din cea latină (*le-au ales prin voturi*). Într-adevăr, varianta lui Bèze, ca şi aceea a lui Erasm, nu concordă în acest context: *Quumque ipsis per suffragia creassent per singulas Ecclesias Presbyteros.* Concordanța lexicală reapare însă în versiunea din *Vulgata*: *Et quum* ***constituissent*** *illis per singulas Ecclesias Presbyteros*. Se observă, din acest exemplu, că traducătorii de la Bălgrad au prelucrat, în unele situații, varianta din *Vulgata*, cea a lui Bèze rămânând însă precumpănitoare.

Teza dependenței parțiale a *Noului Testament* din 1648 de o versiune maghiară nu poate fi totuşi respinsă aprioric[40], după cum nu poate fi nici supralicitată[41], singura modalitate de a pune în evidență ponderea utilizării acesteia fiind compararea exhaustivă a textului românesc cu sursele care i-au putut servi drept model.

Includerea *Bibliei* lui Luther între izvoarelor ediției bălgrădene este susținută, de asemenea, prin câteva argumente textuale[42], cu toate că unele dintre elementele prezentate în favoarea acestei ipoteze sunt comune fie *Vulgatei*, fie ediției Károlyi, care a avut drept model, printre altele, şi versiunea germană.

În fine, referința din erată la o *Biblie* ebraică sau glosa singulară care trimite la o formă din „sirieneaşte" nu presupun neapărat folosirea efectivă a surselor respective, unii termeni cu asemenea proveniență fiind preluați prin intermediul versiunii latine: *Mammona* > *Mamon* (Mt 6, 24), *maran-atha* > *maran-ata* (1 Cor 16, 22), *raca* > *raha* (Mt 5, 22), *rabbi* > *ravvi* (Mc 9, 5).

Pe lângă aceste izvoare de diferite proveniențe, traducătorii au apelat, într-o anumită proporție, şi la versiunile româneşti mai vechi. Cu toate că în cadrul predosloviilor nu se specifică valorificarea unor traduceri anterioare, o glosă menționează faptul că echivalențele din secolul al XVI-lea

[40] G. Istrate, *Un moment important în istoria limbii române literare:* Noul Testament *de la Bălgrad (1648)*, în MMS, XLVIII, 1972, nr. 9–12, p. 754; A.-M. Gherman, *art. cit.*, p. 403.

[41] Miskolczy A., *art. cit.*, p. 206.

[42] M. Rădulescu, *art. cit.*, p. 240–241.

nu au fost neglijate. Pe marginea versetului: *Şi arătându-ni-să Chiprul şi lăsându-l în a stânga, vânslăm în Siriia* (FAp 21, 3), se face următoarea adnotare: *Întorsura cea de mult zice înotăm, iară noi am scris vânslăm, căci vânsla cu corabiia pre apă.*

Unul dintre primii filologi care au încercat să identifice izvorul desemnat în „întorsura cea de mult" a fost I. G. Sbiera. În ediția sa la *Codicele Voroneţean*, el consideră că textul manuscrisului rotacizant nu putea să fi rămas necunoscut traducătorilor din 1648, căci „înrâurința lui este prea vădită şi se arată adeseori prin o identitate atât în expresiuni şi în şirul cuvintelor, cât şi în flexiunea lor[43].

După M. Gaster, glosa respectivă privind utilizarea în versiunile mai vechi a formei *înotăm* are în vedere *Praxiul* lui Coresi[44]. De fapt, în toate cele trei *Apostole* din secolul al XVI-lea apare în acest context verbul *a înota: Şi mă apropiem de Chipru şi lăsămu-l elu de-a stânga, deci nutămu întru Siriia* (CV); *Scorni-se în Chipr şi lăsă-l el de-a stânga, notăm în Siria* (CPr); *ende rădică-se Chiprulu, lăsemu elu de-a stânga, notămu întru Siria* (CB).

Există rezerve dacă *Apostolul* coresian a fost pus efectiv la contribuție de către editorii versiunii tipărite la Bălgrad[45]. Mariana Costinescu atribuia versiunii mai vechi cu care s-a confruntat traducerea din 1648 şi unii termeni ca *într-alean, vărgură*, care lipsesc în tipăritura lui Coresi, fiind prezenți, însă, în *Codicele Voroneţean*[46]. La aceste argumente se adaugă opțiunea din CV, ca şi din NT, pentru termenul *sân*, cu semnificația „golf", explicabil însă şi prin izvorul latin folosit de traducătorii bălgrădeni.

O anumită înrâurire asupra *Noului Testament* a exercitat *Tetraevanghelul* lui Coresi, P. V. Haneş[47] şi I. Bălan[48] evidențiind deja mai multe paralelisme între cele două texte. Ideea că ediția de la Bălgrad este tributară tipăriturii din 1561 a câştigat teren în istoriografie, astfel încât N. Cartojan[49] afirma că nu se ştie cât preț s-ar putea pune pe mărturisirea cărturarilor privind confruntarea izvoarelor greceşti, latineşti şi slavone, întrucât se pare că ei au refăcut numai vechea traducere coresiană. Pentru N. Dră-

[43] *Codicele Voroneţean*, cu un vocabulariu şi studiu asupra lui de I. G. Sbiera, Cernăuți, Tipografia Archiepiscopală, 1885, p. 353.

[44] Gaster, CR, p. XXX.

[45] Gheție, Mareş, *Diaconul Coresi*, p. 311.

[46] CV, p. 70.

[47] Petru V. Haneş, *Evangheliarul românesc din 1561 în comparație cu cel slavonesc*, în „Convorbiri literare", XLVII, 1913, nr. 6–7, p. 687–688.

[48] I. Bălan, *op. cit.*, p. 138–141.

[49] Cartojan, *Istoria*, p. 184.

ganu[50] şi Şt. Ciobanu[51] este precumpănitoare tot „întorsura cea de mult", ultimul susținând chiar că în textul *Noului Testament* nu este „nimic nou", fiind reluate *Evanghelia* şi *Faptele Apostolilor* traduse mai înainte.

Pentru a pune în evidență gradul relativ de dependență al ediției de la Bălgrad de *Tetraevanghelul* coresian, vom reda, mai întâi, o serie de concordanțe lexicale existente între cele două texte: *agrul* (Mt 13, 31), *area* (Mt 3, 12, Le 3, 17), *beseadele/besada* (Mt 26, 73), *blid* (Mc 6, 28), *bucina* (Mt 6, 2), *călțuni/colțuni* (Mc 6, 9), *căsătoriu* (Mt 21, 33), *coconul* (Mt 2, 9), *condrat* (Mc 12, 42), *corvan* (Mc 7, 11), *cot* „unitate de măsură" (Mt 6, 27), *cuibure* (Lc 9, 58), *fameni* (Mt 19, 12), *fățărie/fățăriia* (lc 12, 1), *furul* (In 10,m 10), *hule* (Mt 15, 19), *jitnițe/jitniță* (Mt 6, 26, Lc 12, 24), *lăsăciune* (Mc 10, 4), *legheoane* (Mt 26, 53), *limbi/limbilor* (Mt 4, 15, Lc 22, 25), *mitarnic* (Lc 18, 11), *moşteanul* (Lc 20, 14), *mreaja/mreajea* (Mt 4, 18), *nădăiia* (Lc 23, 8), *nunul* (In 2, 9), *oltariului* (Mt 5, 24), *pasă* (Mt 16, 23), *pârâşul* (Mt 5, 25), *pesti* (Mt 24, 48, Lc 12, 45), *răpştiră* (Mt 20, 11), *rodul* (Lc 12, 17), *rosturele* (Lc 1, 70), *sutaşul* (Mt 8, 8), *ştercul* (Mt 7, 3), *vistiiari/vistiiariu* (Mc 12, 41), *vraci* (Mt 11, 12), *zăduhul* (Mt 20, 12).

Considerăm că aceste concordanțe pe care le-am selectat nu pot fi cu totul întâmplătoare, în cea mai mare parte, puse pe seama existenței ori a răspândirii în limba epocii a cuvintelor respective. Desigur, eşantionul lexical de mai sus nu tranşează problema raportului dintre cele două versiuni româneşti. Divergențele lingvistice sunt mult mai numeroase însă, impunându-se ideea că, în multe pasaje, cărturarii bălgrădeni au realizat, într-adevăr, o nouă traducere. Citățm o parte dintre aceste discordanțe (CT — NT): *afedron — ştăzut* (Mt 15, 17), *agrăi — grăi* (Mt 9, 33), *alcelui — rotariului*, glosat: *cioplitoriului* (Mt 13, 55), *argint — denar* (Mt 20, 2), *arginți — grivne* (Lc 19, 13), *avuțiia — chelşugul* (Lc 14, 28), *beteagi — nevolnici* (Mt 15, 30), *bețiții — bețivii* (Mt 15, 12), *bolnavul — beteagul* (In 5, 7), *bucă — falcă* (Lc 6, 29), *călțunii — încălțămintele* (Mt 3, 11), *cămări — colibi*, glosat: *corturi* (Mt 17, 4), *căscioare — colibi*, glosat: *corturi* (Mc 9, 5), *căştigi — grijiți* (Mt 6, 28), *ceia fără leage — lotrii* (Lc 22, 37), *cerbicea — grumazii* (Mc 9, 42), *cimpoiat — cântat* (Mt 11, 17), *ciubăr — speaie* (Mc 4, 21), *ciumeliră — mâncară* (Mt 13, 4), *coconilor — porobocilor* (Mt 11, 16), *codrului — măgurii* (Mt 17, 20), *conteni — certă* (Mc 1, 25), *coşure — corfă* (Mt 14, 20, Mc 6, 43), *covăseala — aluatul* (Mc 8, 15, Lc 12, 1), *dobitocul — marha* (In 4, 13), *dos — speaie* (Mt 5, 15), *efimeria — rândul* (Lc 1, 5), *fata — poroboaca* (Mt 5, 39), *fecioarele — vergurele* (Mt 25, 7), *feciorii — coconii*

[50] Drăganu, *Histoire*, p. 46.
[51] Şt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 189.

(Mt 2, 18), *ferecați — fericiți* (Mt 5, 3), *filosofi — maghi*, glosat: *gâcitor* (Mt 2, 16), *fotă — cătrință* (In 21, 7), *gadinele — fierile* (Mc 1, 13), *ghemon — deregătoriul* (Mt 27, 14), *ginerelui — mirelui* (Mt 25, 1), *gloatele — sinagoghile* (Mt 11, 35), *groapă — mormânt* (Mc 6, 29), *jitnița — şura* (Lc 3, 17), *împărat — craiu* (Lc 14, 31), *laturea — țara* (Mt 2, 12), *lângezii — beteagii* (Mc 1, 32), *lemnului — arburilor* (Mt 3, 10), *leşuitori — lătrători* (Lc 20, 20), *limba — sămânța* (Lc 7, 5), *limbile — păgânii* (Mt 12, 21), *mațelor — zgălui* (Lc 1, 42), *measerii — surumanii* (Mt 5, 3), *megiiaşului — soțul* (Mt 18, 29), *merticele — leafa* (Lc 3, 14), *mile — stadii*, glosat: *alergături* (In 11, 18), *mişeilor — surumanilor* (Mc 14, 5), *mitarnicii — publicanii* (Lc 3, 12), *moşteanul — uricaşul* (Mt 21, 38), *nădăim — nădăjduiiam* (Lc 24, 21), *năroade — mulțime* (Mt 4, 25), *neplodnicii — ceale stearpe* (Lc 23, 29), *oblicească — vădească* (Mt 1, 19), *obrăcită — tocmită* (Lc 1, 27, 2, 5), *ocina — moşiia* (Lc 12, 13), *olmul — mirosala* (In 12, 3), *pari — fuşti* (Mt 26, 55), *păgânilor — limbilor* (Lc 18, 32), *părcălab — şofariu* (Lc 16, 1), *păzitorii — străjarii* (Mt 28, 4), *pântece — zgău* (Lc 1, 31), *pânză — giolgiu*, glosat: *bogasie* (Mc 15, 46), *piroaielor — cuielor* (In 20, 25), *pistreale — stadii* (Lc 24, 13), *plod — rod* (Mt 3, 8), *pocerpală — cu ce se scoate* (In 4, 11), *podobnic — asămănat* (Lc 6, 47), *pomisealnicul — măhrama* (In 20, 7), *pomisealnicul — ştergătoriul* (In 13, 4), *pridvoară — foişoare* (In 5, 2), *pridvoarăle — tărnațul* (In 10, 23), *puț — fântână* (In 4, 6), *răpitori — jăhuitori* (Lc 18, 11), *răposătoare — sălaşul* (Mc 14, 14), *răspântii — calea îngemânată* (Mc 11, 4), *rosturele — gura* (Mt 18, 16), *săblaznă — smintealâ* (Mt 16, 23), *somi — talanți* (Mt 25, 15), *steble — stălpări* (Mt 21, 8, Mc 11, 8), *suguşă — sugruma* (Mt 18, 28), *şintie — conteni* (Mt 9, 30), *ştercul — oțapocul* (Mt 7, 4, Lc 6, 41), *tar — sarcine* (Mt 23, 4), *tar — tărhat* (Lc 11, 46), *tărgarilor — schimbătorilor de bani* (Mc 11, 15), *tămbariul — dulama* (In 19, 23), *tocitoare — teasc* (Mt 21, 33), *vameşi — publicani*, glosat: *mitarnici* (Mc 2, 15, 16), *vameşilor — mitarnicilor* (Lc 19, 2), *vasul — vadra* (In 4, 28), *văpsari — nălbitor* (Mc 9, 3), *văşmântul — tămbariul* (Lc 22, 36), *vătahul — sutaşul* (Mc 15, 44), *vistiiari — celariu* (Lc 12, 24), *vistiiariul — comoara* (Lc 6, 45), *vlă<h>fele — mândrii*, glosat: *filosofii* (Mt 2, 1), *vlăhvele — maghi* (Mt 2, 7), *vrajbă — băsăului* (Lc 21, 22), *zăpada — neaoa* (Mt 28, 3), *zgârâietură — iotă* (Mt 5, 18).

Unele dintre aceste opoziții concurează o parte dintre concordanțele stabilite anterior, ceea ce ne determină să limităm rolul versiunii coresiene în procesul de editare a *Noului Testament*, confruntarea textelor făcându-se cu totul sporadic. Faptul că *Tetraevanghelul* a fost folosit, uneori, ca o traducere de control este probat şi prin câteva glose, în care este redat, în paralel, termenul din textul lui Coresi. De exemplu: *Au nu şi publicanii fac aceaea?*; glosat: *ce era atunci vameşi*; cf. CT *Nu vamăşii aşa fac?* (Mt 5, 46);

minta, glosat: *izma*; cf. CT *izma* (Mt 23, 23, Lc 11, 42); *rotariu*, glosat: *cioplitor*; cf. CT *cioplitoriul* (Mc 6, 3); *isop*, adnotat: *trestie*; cf. CT *trestie* (In 19, 29); *fiiul gheenei*, glosat: *matca focului* (Mt 23, 15); cf. CT *matca focului* (Mt 5, 29).

O glosă din *Noul Testament* sugerează utilizarea şi a uneia dintre *Psaltirile* lui Coresi (cea din 1570 sau cea slavo-română din 1577) sau a ediției lui Şerban Coresi din c. 1589. În FAp 2, 34, 35, se citează primul verset din Psalmul 109: *Zise Domnul Domnului mieu: „Şăzi de-a dreapta Mea, până voiu pune pizmaşii Tăi scaun picioarelor Tale"*. Termenul *scaun* este adnotat marginal prin *podnojie*, care corespunde formei din CP, CP_1, CP_2, ca şi din PS, dar apare, totodată, opoziția lexicală *pizmaşii*, identică şi în PB, vs. *dracii* (CP, CP_1), respectiv *vrajmaşii* (CP_2).

Există, pe de altă parte, diferențe în citarea aceluiaşi psalm în cuprinsul ediției de la Bălgrad. Pasajul anterior este reluat, în aceeaşi formulare, în Mc 12, 36 şi Lc 20, 42, dar fără glosa *podnojie.* În schimb, în citatul din Mt 22, 44, în loc de *pizmaşii*, apare forma *aleanaşii*, iar în Evr 1, 13 şi 10, 13 este înlocuit *scaun* prin *razim.* În ultimele trei locuri menționate, se fac referiri marginale, față de Ps. 109, 1, din pasajele precedente, la Ps. 110, 1, ceea ce corespunde numerotării psalmilor din *Biblia Sacra* şi din *Szent Biblia.* Acestea nu urmează numerotarea din *Septuaginta*, care reuneşte Ps. 9 şi 10 din textul masoretic, rezultând, până la contextul respectiv, devansarea cu o unitate. Aceste nesincronizări fuseseră sesizate de revizorii cărții, deoarece în erată se precizează: „Şi de rândul psalmilor, încă socoteaşte, să nu veri găsi într-acel număr, căută şi mai sus şi mai gios, că cu un număr veri afla". Suntem înclinați, prin urmare, datorită acestor maniere diferite de lucru, să atribuim transpunerea *Evangheliilor după Marcu şi Luca*, ca şi a *Faptelor Apostolilor*, unui alt traducător decât cel al *Evangheliei după Matei* sau cel al *Epistolei către evrei*. Este posibil să se fi apelat, totodată, la izvoare diferite pe parcursul traducerii sau numai în cadrul reviziei finale a textului.

Şi în alte porțiuni de text se pot detecta citate din psalmi ce concordă cu *Psaltirile* coresiene:

Derept ce rânjiră limbile (FAp 4, 25); cf. Ps. 2, 1: *Derept ce rânjiră limbile* (CP_1); *încetiră-se* (PS); *şoptiră-se* (PH); *să înglotiră* (PB).

Spre mâni lua-Te-vor, să nu cândva poticneşti de piatră piciorul Tău (Mt 4, 6); cf. Ps. 90, 12: *În mâini lua-Te-vor, să nu cândva poticneşti de piatră piciorul Tău* (CP_1); *potecneşti* (CP); *în mâni* (CP_2); *Spre mâni purta-Te-vor, să nu cumva să să împiiadece de piatră piciorul Tău* (PB).

Din datele pe care le-am expus, reiese că procedeul gloselor are funcții multiple în ediția de la Bălgrad. Pe lângă rolul lor explicativ şi complementar, menit să elucideze proveniența sau sensul unor termeni, să extindă seriile sinonimice şi să comunice informații de ordin enciclopedic sau dogmatic, notele marginale formează un aparat critic incipient, conceput într-un mod destul de riguros. El conține numeroase variante de traducere, diferențe de ordin lexical înregistrate în versiunile de control, rezultate ale aplicării minuțioase a metodei criticii de text[52]. Există deci motive să infirmăm încercarea unor exegeți de a limita glosele *Noului Testament* din 1648 doar la funcția lor explicativă sau la relația sinonimică, considerându-le că ar fi o contribuție cu caracter original, care nu ar fi existat în edițiile din care s-a tradus[53]. Potrivit unei asemenea optici, Simion Ştefan ar fi unul din autorii primelor glosare de la noi, preocuparea sa de a fi înțeleşi de către toți românii soldându-se cu un veritabil dicționar de sinonime, în special, şi al unuia explicativ, în general[54]. Cărturarii ardeleni nu şi-au propus, prin urmare, să realizeze, prin adnotare, o lucrare lexicografică în sine, ci au elaborat una dintre primele ediții critice din filologia românească.

Pe marginea acestor considerații, se pot emite următoarele concluzii privind izvoarele *Noului Testament* de la Bălgrad:

a. Traducerea inițială a lui Silvestru, ca şi cea a continuatorilor săi, a urmat o ediție cu textul paralel în greacă şi latină, de tipul celor tipărite de Henri II Estienne, începând din 1565. Ediții geneveze mai complete în privința aparatului critic sunt acelea tipărite în imprimeria lui Jérémie des Planches, în 1590, şi, mai ales, de Samuel Crispin, în 1611.

b. Versiunea de bază care s-a impus este cea latină, prelucrându-se, într-o anumită măsură, atât *Vulgata Clementina*, cât, mai ales, noua traducere din greacă a lui Théodore de Bèze.

c. Ediția *Bibliei* de la Ostrog, cea a lui Károlyi, reluată de către Molnár Albert, eventual şi cea a lui Luther au fost utilizate, de regulă, ca versiuni de control.

d. Nu au fost ignorate nici vechile traduceri româneşti, existând indicii ale folosirii, într-o mică măsură, a *Tetraevanghelului* din 1561 şi a unei

---

[52] *Ibidem*, p. 190; M. Rădulescu, *art. cit.*, p. 250–251.

[53] I. Iliescu, *Considerații asupra gloselor din „Noul Testament"*, loc. cit., p. 33.

[54] G. Țepelea, *op. cit.*, p. 51; Florica Dimitrescu, *Importanța lingvistică a Noului Testament de la Bălgrad*, în ed. cit., p. 93.

Psaltiri coresiene, precum şi a unei versiuni de *Apostol* asemănătoare cu cea din *Codicele Voroneţean*.

e. Unele maniere proprii de traducere şi soluţiile diferite adoptate în anumite pasaje sugerează o repartizare a textului, după cărţile componente ale *Noului Testament*, mai multor traducători.

f. Bazându-se pe o versiune greco-latină, colaţionând, totodată, mai multe versiuni străine şi româneşti, de o mare autoritate în epocă, cărturarii din anturajul lui Simion Ştefan au tradus şi editat integral, pe baza rezultatelor de până atunci ale criticii textuale, o carte fundamentală pentru cultura română.

4. Insuficient studiată în comparaţie cu *Noul Testament* din 1648, *Psaltirea* din 1651 reflectă, în multe privinţe, o concepţie editorială asemănătoare cu cea care a stat la baza monumentalei tipărituri care a premers-o, precum şi opţiunea traducătorilor pentru unele modele şi izvoare care s-au bucurat de aceeaşi notorietate în epocă.

După opinia lui T. Cipariu[55], traducerea *Psaltirii* s-ar fi efectuat cu mai mult timp înainte, întrucât, după particularităţile de limbă, versiunea pare a fi mai veche decât ediţia propriu-zisă. El credea că editorii ar fi adaptat numai la textul masoretic sau la o versiune după originalul ebraic o traducere anterioară din greacă, care s-ar proba prin explicaţiile marginale. „Sumele" şi unele rugăciuni i se păreau a fi de inspiraţie calvină, Simion Ştefan apelând, după părerea sa, la ajutorul unor tineri teologi de la Colegiul Academic din Alba Iulia.

Această supoziţie este pusă la îndoială de către I. G. Sbiera, căruia nu i se pare justificată „faţă cu dechierările formale din precuvântările traducătorilor"[56]. Filologul bucovinean nu intră în detalii suplimentare, dar pare să accepte ideea traducerii *Psaltirii* din „izvod jidovesc", conferind credit specificaţiei din titlul cărţii. Această descendenţă a tipăriturii din 1651 a devenit, ulterior, un loc comun în filologia românească, fără a fi probată mai mult sau infirmată prin argumente textuale.

Ideea refacerii unor traduceri mai vechi va fi reiterată pe de altă parte, opinându-se, de pildă, că ediţia de la Bălgrad nu ar fi decât o „retipărire a *Psaltirii* lui Coresi, corectată în ceea ce priveşte limba şi întrebuinţarea neologismelor după principiile lui Simion Ştefan"[57]. După N. Drăga-

[55] Cipariu, *Crestomaţia*, p. XXI; *Principia*, p. 105.

[56] Sbiera, *Mişcări*, p. 48.

[57] Cf. C. Economu, *Viaţa culturală a oraşului Alba Iulia până la 1700*, în „Apulum", I, 1939–1942, p. 242–243.

nu, prezența unor „forme flexionare vechi, deja arhaice pentru această epocă”[58], ar fi un indiciu al consultării vechilor versiuni româneşti.

Datorită impunerii ipotezei unui original ebraic al *Psaltirii*, s-a produs însă şi o „izolare” a acesteia în sfera cercetării, I.-A. Candrea, de exemplu, ignorând-o în studiile comparative ale psaltirilor româneşti traduse din slavonă. O tentativă singulară în acest sens avusese, în 1896, J. Papp, care remarca câteva corespondențe lexicale între *Psaltirea* din 1651, *Psaltirea Scheiană*, *Psaltirea* lui Coresi din 1570 şi *Biblia* lui Luther[59].

Mai recent, N. A. Ursu a ajuns la concluzia că între *Psaltirea* de la Bălgrad şi celelalte psaltiri româneşti, mai vechi sau posterioare, există o serie de concordanțe lingvistice, care demonstrează că ea nu a fost necunoscută de către cărturarii preocupați, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, de perfectarea traducerii româneşti a *Psaltirii*, după cum nici traducătorii ei nu au ignorat, desigur, versiunile româneşti mai vechi[60].

Stabilirea cu exactitate a surselor ediției din 1651 nu a constituit, deocamdată, obiectul unui studiu aparte, doar Mihai Moraru avansând ideea că ea s-ar baza pe rezultatele criticii de text la care ajunseseră filologii şi editorii din jurul oficinei tipografice a lui Henri Estienne[61]. Tot tangențial, izvorul *Psaltirii* este identificat de către A.-M. Gherman, la fel ca în cazul *Noului Testament* din 1648, în *Biblia Sacra*, editată de I. Tremellius şi Fr. Junius[62].

Desigur, anumite coincidențe lexicale nu pot fi socotite drept probe imbatabile pentru acceptarea descendenței textului românesc din unul latin, în acest caz. Singura cale corectă de abordare, sub aspect metodologic, constă, aşa cum a sugerat I. Gheție[63], în compararea exhaustivă a versiunii româneşti cu celelalte versiuni care i-au putut servi drept model, constatarea asemănărilor şi a deosebirilor, precum şi, neapărat, înregistrarea variațiilor existente în cadrul acestor versiuni în epoca în care se presupune că s-a tradus textul.

---

[58] Drăganu, *Histoire*, p. 48.

[59] Jon Papp, *Beiträge zum Studium des Altrumänischen*, în „Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig”, III, 1896, p. 170–182.

[60] N. A. Ursu, *Concordanțe lingvistice între* Psaltirea în versuri *a lui Dosoftei şi unele psaltiri româneşti din secolul al XVII-lea*, în LR, XXXVI, 1987, nr. 5, p. 427–442.

[61] Mihai Moraru, *op. cit.*, p. 15.

[62] A.-M. Gherman, *art. cit.*, p. 403.

[63] I. Gheție, *A existat un izvor latin al psaltirilor româneşti din secolul al XVI-lea?*, în LR, XXI, 1982, nr. 3, p. 181–185.

Indiciile pe care ni le oferă ediția din 1651 în privința surselor traducerii ne îndreaptă, în primul rând, în direcția textului masoretic, enunțat atât în titlu, cât şi în cele trei predoslovii ale cărții, dar şi în unele din glosele marginale.

Mai puțin sesizat a fost faptul că unele adnotări fac apel, în mod nemijlocit, la izvorul grecesc. Într-o glosă la psalmul 9, versetul 22, se precizează: „Acest psalo*m* aicea este împărți*t* în 2; în cartea jidovască să usebesc lucruri de carele grăiaşte. Iară noi ținem rândul grecilor şi celo*r* 70 de izvoditori". La fel de elocventă este nota de la începutul psalmului 147: „Suma cestui psalom o am pus în cest mai de sus pentru că jidovii aceşti 2 psalomi facu-i amândoi unul, iară noi lăsăm cum i-au împărțit cei 72 de dascali şi Ieronim şi alți dascali greci".

Într-adevăr, structura psalmilor din ediția de la Bălgrad urmează îndeaproape, în ceea ce priveşte numerotarea, textul *Septuagintei*. Față de textul masoretic (TM), *Septuaginta* (LXX) comasează psalmii 9 şi 10 şi, respectiv, 114 şi 115, dar separă psalmul 116 şi psalmul 147, rezultând următoarea corespondență în ordonarea psalmilor: ps. 1–8 (TM, LXX); 9–10 (TM)=9 (LXX); 11–113 (TM)=10–112 (LXX); 114–15 (TM)=113 (LXX); 116, 1–9 (TM)=114 (LXX), 116, 10–19 (TM)=115 (LXX); 117–146 (TM)=116–145 (LXX); 147, 1–11 (TM)=146 (LXX); 147, 12–20 (TM)=147 (LXX); 148–150 (TM, LXX); 151 (LXX)[64]. În mod formal, *Psaltirea* din 1651 preia dispunerea psalmilor după originalul grec, inclusiv împărțirea în catisme, adoptând, de asemenea, şi suprascrierile. La psalmul 43, de exemplu, care, în textul ebraic, nu are titlu, se menționează, în concordanță cu *Septuaginta: Cântecul de-nvățătură dat dascalului fiilor lui Corie.* Aceeaşi dependență este mărturisită, anterior, şi la psalmul 32: „Cest psalom la jidovi n-are tituluş şi cei 70 de cărtulari l-au pus în rând cu ai lui David".

Cu toate indiciile de ordin declarativ, compararea textelor ne dezvăluie faptul că sursa de bază pentru traducători nu a fost însă *Septuaginta*, dar nici textul ebraic, în mod direct. Ca şi în cazul *Noului Testament*, am avut în vedere, în stabilirea izvoarelor, o ediție a *Bibliei* de tip poliglot, singura în măsură să explice referirile multiple de ordin sursologic şi, în unele cazuri, adoptarea unor soluții de traducere duble sau paralele. Este neîndoielnic faptul că traducătorii au avut în față, concomitent, versiunile în ebraică, greacă şi latină (în două variante). Nu este exclus, totodată, ca

[64] A se vedea I. Popescu-Mălăeşti, *Scurte studii introductive în literatura biblică a Vechiului Testament. Psalmii*, în BOR, XLII, nr. 4, aprilie 1924, p. 202–205.

aceştia să fi avut la dispoziție şi o traducere românească mai veche a *Psaltirii*, manuscrisă sau tipărită.

Versiunea de bază pe care au valorificat-o cărturarii de la Bălgrad este, aşa cum vom demonstra în continuare, traducerea din ebraică în latină aparținând lui Sante Pagnini[65]. Noua traducere a *Bibliei*, realizată de către renumitul orientalist italian, a fost publicată, mai întâi, de Robert Estienne, la Lugdunum (Lyon), în 1528[66]. O altă ediție a aceleiaşi versiuni va fi îngrijită de Michel Servet, la Lyon, în 1542. *Biblia* latină a lui Pagnini, apreciată pentru traducerea foarte literală, va fi preluată, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în cadrul edițiilor poliglote care fructificau adnotările atribuite lui François Vatable (c. 1495–1547), iar mai apoi în cele scoase de Christophe Plantin. Aceste ediții se remarcau prin câteva principii comune de redactare: dispunerea textului biblic pe patru coloane (ebraică, greacă, *Vulgata* şi noua traducere a lui Pagnini), un aparat critic riguros, cu ample note infrapaginale, precum şi redarea titlurilor ebraice ale cărților *Vechiului Testament*. Am luat în considerare, pentru confruntare, ediția din *Biblia Sacra*, în două volume, apărută la Anvers/Antwerpen, în oficina plantiniană, în 1572. Reeditări ulterioare vor fi cele din 1584, tot în acest centru, şi din 1609 şi 1619, de la Geneva. O ediție separată a *Psaltirii*, în traducerea lui Pagnini, va fi îngrijită de Robert Estienne, în 1556, la Geneva, reluată de urmaşul lui Plantin, Francisc Ravelingen, la Leiden, în 1592 şi în 1595.

Pe lângă ediția de referință din 1572, am avut în vedere şi edițiile asemănătoare corectate, realizate tot pe baza versiunii lui Sante Pagnini şi adnotate de François Vatable, cu apariții în 1586, în oficina Santandreana din Geneva, sub îngrijirea lui Corneille Bonaventure Bertram, apoi la Heidelberg, în 1599, sub îngrijirea lui Benito Arias Montano, precum şi în 1616, tot în oficina Commeliniana, fiind tipărită în două volume, care ne-au fost,

[65] Sante Pagnini (1470–1536), în forma latinizată a numelui, Xantes Pagninus, a realizat, după o muncă de 30 de ani, o nouă traducere din ebraică a *Bibliei*, prima în latină în care sunt numerotate distinct versetele fiecărui capitol. Este şi autorul unui masiv dicționar ebraic-latin, *Thesaurus linguae sanctae* (1529), al unor gramatici consacrate limbii ebraice şi al unor scrieri de isagogică greacă, precum şi al unei culegeri de hermeneutică biblică, în şase volume, intitulate *Catena argentea in Pentateuchum* (1536).

[66] Referitor la opera lui Pagnini, a se vedea Richard Simon, *Histoire critique du Vieux Testament*, Rotterdam, Reinier Leers, 1685, p. 313–318; Timoteo M. Centi, *L'attività letteraria di Santi Pagnini (1470–1536) nel campo delle scienze bibliche*, în „Archivum Fratrum Praedicatorum", XV, 1945, p. 5–51; Anna Morisi Guerra, *Santi Pagnini, traducteur de la Bible*, în *Théorie et pratique de l'exégèse.* Actes du troisième colloque international sur l'histoire de l'exégèse biblique au XVIe siècle (31 août–2 septembre 1988), textes réunis par Irena Backus et Francis Higman (Études de philologie et d'histoire 43), Genève, Droz, 1990, p. 191–198.

de asemenea, accesibile. Versiunea lui Pagnini va fi publicată şi în ediția de la Hamburg, din 1596, având ca texte paralele *Vulgata* şi traducerea în germană a lui Martin Luther.

Modelul prelucrat în *Psaltirea* de la Bălgrad, din 1651, este recognoscibil, aşadar, atât prin titlurile ebraice reproduse, cât, mai ales, în corespondențele ce se pot evidenția între textul românesc şi textul latin stabilit de Pagnini, cu care concordă majoritatea soluțiilor adoptate de traducătorii ardeleni. Comparațiile pe care le vom face sunt relevante pentru gradul de fidelitate față de sursa menționată, precum şi pentru modul de distanțare față de celelalte versiuni care circulau în epocă. Vom constata, pe de altă parte, raportări sporadice la textul grecesc, pe lângă cele privind structura şi numerotarea psalmilor, ca şi la *Vulgata.* Unele similitudini care există între textul românesc şi versiunea latină aparținând lui I. Tremellius şi Fr. Junius, având la bază o altă traducere din ebraică, sunt concurate însă de elemente divergente, spre deosebire de versiunea lui S. Pagnini. De altfel, varianta lui Tremellius şi Junius nu se află decât în ediții latine, pe când modelul adoptat la Alba Iulia este o ediție sinoptică de tip poliglot.

Pentru a pune în evidență aserțiunile privind raportul de filiație între *Psaltirea* din 1651 (PB) şi traducerea latină din *Biblia Sacra*, aparținând lui Pagnini (BS_1), vom trece în revistă o serie de corespondențe între versiunile respective, luând ca termen de comparație situațiile existente în *Septuaginta* (LXX), *Vulgata* (Vg.) şi ediția latină a lui Tremellius şi Junius (BS_2); după caz, vom face referiri şi la psaltirile româneşti din secolul al XVI-lea (PS, PH, PV, CP, CP_1, CP_2) sau la versiuni ale *Psaltirii moldoveneşti* (Pm) din secolul al XVII-lea, cu care PB prezintă unele similitudini, dar şi numeroase divergențe.

a) Concordanțe între PB şi BS_1, opuse celorlalte versiuni:

Ps 9, 21: *Pune-Le, Doamne, lor frică, să ştie limbile că oameni sântu (Sela)* (PB); *Pone Iehova timorem eis, sciant gentes quod homines sunt. Selah* (BS_1); *Constitue Domine legislatorem super eos; ut sciant gentes quoniam homines sunt* (Vg.); *Incute Jehova timorem eis; vehementissime agnoscant gentes se mortales esse* (BS_2); Κατάστησον, Κύριε, νομοθέτην ἐπ᾽ αὐτούς, γνώτωσαν (LXII); *Pure, Doamne, leage-dătătoriu într-înşi; se înțeleagă limbile că oameri săntu* (PS); *Punre, Doamne, leage-dătătoriu spr-inşii; se înțeleagă limbile că sântu oameri* (PH); *Pune, Doamne, leage-dătătoriu într-înşii, să înțeleagă limbile că oameni sânt* (CP); *Pune, Doamne, de leage-dătătoriu într-înşii, să înțeleagă limbile că oameni sânt* (CP_1).

Se constată, mai întâi, o convergență a corespondențelor din LXII (gr. νομοθέτης), Vg. (lat. *legislator*), v. sl. *zakonodavici*, precum şi cea din vechile versiuni româneşti (*leage-dătătoriu*), opusă celor care se revendică de la textul masoretic: lat. *timor* BS_1, BS_2, *fricǎ* PB. Pe de altă parte, traducerea din PB se raportează — literal — la versiunea din BS_1, pe când în BS_2 apar mai multe elemente lexicale divergente: *incute, vehementissime, mortales.*

Ps. 18, 8: *mărturiia Domnului credincioasă înțelepțeaşte porobocii** [*glosat: *jidov. neştiutorii*] (PB); *testimonium Jehovae fidele sapientem efficiens parvulum** [*glosat: *imperitum*] (BS_1); cf. *testimonium Jehovae verax sapientiam afferens imperito* (BS_2); *testimonium Domini fidele, sapien tiam praestans parvulis* (Vg.); *ἡ μαρτυρία Κυρίου πιστή, σοφίζουσα νήπια* (LXX); *mărturia Domnului credincioasă înțelepțeadză tirereii* (PS); *mărturiia lui Dumnedzău credincioasă e mijeaşte tinrerii* (PH); *mărturiia Domnului credincioasă înțelepțează tinerii* (CP, CP_1, CP_2).

Cu toate că aceste contexte nu prezintă diferențe esențiale de la o versiune la alta, doar în BS_1 şi PB concordă atât termenii din cadrul versetului (*parvulus — poroboc*), cât şi cei din cadrul glosei (*imperitus — neştiutor*). În plus, concordanța *fidele — credincioasă* se opune termenului corespunzător din BS_2: *verax.*

Ps. 28, 1: *Dați Domnului fiii putearnicilor, aduceți Domnului slavă şi tărie* (PB); *Date Jehovae filii fortium, afferte Iehovae gloriam et fortitudinem* (BS_1); cf. *Cedite Iehovae, filii fortium, cedite Iehovae gloriam et laudem* (BS_2); *Afferte Domino filii Dei, afferte Domino filias arietum. Afferte Domino gloriam et honorem* (Vg.); *Ἐνέγκατε τῷ κυρίῳ, υἱοὶ θεοῦ, ἐνέγκατε τῷ κυρίῳ υἱοὺς κριῶν, ἐνέγκατε τῷ κυρίῳ δόξαν καὶ τιμήν* (LXX); *Aduceți Domnului fiii Dzeului, aduceți Domnului fii de berbeci; aduceți Domnului slavă şi cinste* (PS); *Aduceți lui Dumnedzău fiii Dzăului, aduceți Domnului feciori de berbece; aduceți Domnului slavă şi cinste* (PH); *Aduceți Domnului fiii Zeului, aduceți Domnului fiii berbecilor; aduceți Domnului slavă şi cinste* (CP, CP_1, CP_2).

Toate versiunile primare, în afară de BS_1 şi BS_2, conțin în acest verset un segment medial suplimentar, care nu se regăseşte în textul ebraic, şirul de corespondențe fiind următorul: gr. *υἱοὺς κριῶν* — lat. *filias arietum* — v. sl. *sŭny ovny — fii de berbeci/ feciori de berbece/ fii berbecilor.* Finalul versetului din PB concordă numai cu BS_1: *slavă şi tărie* (PB) — *gloriam et fortitudinem* (BS_1); cf. *gloriam et laudem* (BS_2).

Ps. 34, 3: *Scoate fuşte şi închide calea pre denaintea gonitorilor miei* (PB); *Et educ lanceam et interclude viam in occursum persequentium me* (BS_1); cf. *Et exsere hastam et praeclude persequentibus me* (BS_2); *Effunde frameam et con-*

clude adversus eos qui persequuntur me (Vg.); *ἔκχεον ῥομφαίαν καὶ σύγκλεισον ἐξ ἐναντίας τῶν καταδιω κόντων με· εἰπὸν τῇ ψυχῇ μου Σωτηρία σου ἐγώ εἰμι* (LXX); *Trage armă şi apucă înrainte gonitorii miei* (PS); *Vorreaşte arma şi vorreaşte înraintea cinre mă goneaşte* (PH); *Trage armă şi apucă înainte gonitorii miei* (CP); *Trage armă, apucă înainte gonitorii miei* (CP_1); *Trage arma şi înfige înaintea gonitorilor miei* (CP_2).

Pe lângă punctele de convergență care apar numai între BS_1 şi PB (*interclude viam — închide calea*), observăm, în partea finală, o concordanță lexicală cu celelalte psaltiri româneşti (*gonitorilor*), identică, sub aspect paradigmatic, cu forma existentă în *Psaltirea* din c. 1589. În unele traduceri româneşti (PS, CP, CP_1) s-a confundat v. sl. *zavreti* cu *variti*, de unde a rezultat forma coruptă *apucă*[67].

Ps. 44, 2: *limba mea-i condeiu scriitoriului degrabă* (PB); *lingua mea ut stylus scribae velocis* (BS_1); cf. *lingua mea est stylo ut scriba promptus* (BS_2); *lingua mea calamus scribem velociter scribentis* (Vg.); *ἡ γλῶσσά μου κάλαμος γραμματέως ὀξυγράφου* (LXII); *limba mea trestie a cărtulariu curundu scrietoriu* (PS); *limba mea trestie de cărtulariu repede scrietoriului* (PH); *limba mea trestie a cărtulariului curânt scrie* (CP, CP_1); *limba mea trestie a cărtulariului curând scriitoriu* (CP_2).

Se detaşează două serii lexicale paralele: gr. κάλαμος — lat. *calamus* — v. sl. *trŭstĭ* — *trestie*, pe de o parte; lat. *stylus* — *condei*, pe de altă parte, cu descendență din ebraică.

Ps. 47, 4 (3): *Dumnezău în polatele Lui cunoscutu-i în cetate naltă* (PB); *Deus in palatiis eius agnitus est in arcem sublimem* (BS_1); cf. *Deus in palatiis eius agnoscitur pro loco edito* (BS_2); *Deus in domibus eius cognoscetur quum suscipiet eam* (Vg.); *ὁ θεὸς ἐν ταῖς βάρεσιν αὐτῆς γινώσκεται, ὅταν ἀντιλαμβάνηται αὐτῆς* (LXX); *Dzeul în faptele Lui cunoscutu-i cându zăstămpeaşte elu* (PS); *Domnul în lucrul a Lui ştiutu e cându-l va sprejeni* (PH); *Dumnezeu în faptele Lui cunoscut e când zăstămpeaşte el* (CP, CP_1); *Dumnezeu în greimea Sa cunoscut e când păzeaşte ei* (CP_2).

Dependența traducerii din 1651 față de versiunea lui Pagnini (BS_1) este evidentă în acest caz, în care termenul *cetate* concordă cu lat. *arx*, opus echivalentelor din versiunea lui Tremellius şi Junius (*locus*) şi din Vg. (*domus*). Soluțiile diferite din *Vulgata* au fost adoptate în originalul slavon pe care s-a bazat traducerea primitivă a *Psaltirii* în română, din care au deri-

[67] Vezi Alexandru Mareş, *Filiația psaltirilor româneşti din secolul al XVI-lea*, în *Cele mai vechi texte româneşti*, p. 228.

vat versiunile româneşti din secolul al XVI-lea. Unele forme greşite care apar în aceste psaltiri provin, probabil, dintr-o versiune slavonă în care *varechŭ* „palate" a fost confundat cu *tvarechŭ* „fapte"[68].

Ps. 78, 1 (2): *şi pusără Ierusalimul grămadă de pietri* (PB); *posuerunt Ierusalaim in acervos lapidum* (BS_1); cf. *disposuerunt Ieruschalaima in cumulos* (BS_2); *posuerunt Ierusaleim in pomorum custodiam* (Vg.); *ἔθεντο Ιερουσαλημ εἰς ὀπωροφυλάκιον* (LXX); *puseră Ierusalimu ca poamelor celariu* (PS); *pus-au Ierusalimul ca poamelor veghetoarea* (PH); *puseră în Ierosalim ca a poamelor hrănire* (PV); *puseră Ierusalimul ca a poamelor celariu* (CP, CP_1, CP_2).

Diferența semantică dintre cele două direcții sursologice se evidențiază în finalul acestui verset: gr. *ὀπωροφυλάκιον* — lat. *in pomorum custodiam* — v. sl. *ovoštnoe hranilište* — *(a) poamelor celariu* (PS, CP, CP_1, CP_2) — *poamelor veghetoarea* (PH) — *a poamelor hrănire* (PV) — *o apărătoare de poame* (PD) — *o cramă* (BB) — *o păzitoare de poame* (BBl), grupând corespondentele lexicale ale unei prime serii sinonimice; lat. *in acervos lapidum/ in cumulos — grămadă de pietri*, formând cea de-a doua serie, derivată din ebraică. Sintagma pe care o adoptă traducătorii de la Bălgrad transpune literal varianta din BS_1.

Ps. 90, 4: *scut şi pavăță adevărul lui* (PB); *scutum et clypeus veritas eius* (BS_1); cf. *clypeus et parma fides ipsius* (BS_2); *scuto circundabit te veritas eius* (Vg.); *ὅπλῳ κυκλώσει σε ἡ ἀλήθεια αὐτοῦ* (LXII); *cu arme încungiură-te de-adevărul lui* (PS, PV, CP_1), *cu scutul cungiura-te-va adevărul lui* (PH); *cu armele încungiură-te de-adevărul lui* (CP); *cu arme încungiura-te-va de-adevărul său* (CP_2).

Se mențin cele două variante paralele în traducerea psalmilor, precum şi ocurența echivalentelor lexicale în PB şi BS_1 (*scutum — scut, clypeus — pavăță, veritas — adevărul*), cu o discordanță în BS_2 *(fides)*.

Ps. 91, 14 (13): *Răsădiți-i în casa Domnului, în tărnațile Dumnezeului nostru înflori-vor* (PB); *Plantati in domo Iehovae, în atriis Dei nostri florebunt* (BS_1); *Plantati in domo Iehovae, în atriis Dei nostri germina profundent* (BS_2); *Plantati in domo Domini, in atriis domus Dei nostri florebunt* (Vg.); *Πεφυτευμένοι ἐν τῷ οἴκῳ κυρίου ἐν ταῖς αὐλαῖς τοῦ θεοῦ ἡμῶν ἐξανθήσουσιν* (LXX); *Împlăntați în casa Domnului, în curțile Dzeului nostru înflurescu* (PS); *Răsădit în casa lui Dumnedzeu, în curțile Domnului nostru înflurescu* (PH); *Răsădiți în casa Domnului, în curțile Zeului nostru înfluresc* (CP, CP_1, CP_2).

[68] Idem, *Originalele primelor traduceri româneşti ale* Tetraevanghelului *şi* Psaltirii, în *loc. cit.*, p. 201.

Deşi soluțiile de traducere par asemănătoare în toate versiunile, raportul de filiație între BS_1 şi PB este sesizabil, existând câteva opoziții față de alte variante: lat. *florebunt — înflori-vor;* cf. *germina profundent* (BS_2); lat. *in atriis Dei — în tărnațile Dumnezeului;* cf. *in atriis domus Dei* (Vg.). Față de celelalte traduceri româneşti ale psalmilor, în care v. sl. *dvorŭ* este echivalat, fără excepție, prin *curte*, în PB lat. *atrium* este redat, în acest pasaj, prin *tărnaț*; acelaşi element nordic apare în PB şi în ps. 99, 4 şi 134, 2, în concurență cu formele *pritvoarăle* (ps. 95, 8) şi *pritfoarăle* (ps. 115, 10).

Ps. 101, 7: *Asămănaiu-mă pelicanului pustiei, şi fuiu ca huhurezul pustiilor* (PB); *Assimilatus sum pelicano deserti, fui sicut bubo solitudinum* (BS_1); cf. *Similis sum plateae deserti, sum tanquam bubo vastitatum* (BS_2); *Similis factus sum pelicano solitudinis, factus sum sicut nycticorax in domicilio* (Vg.); *ὡμοιώθην πελεκᾶνι ἐρημικῷ, ἐγενήθην ὡσεὶ νυκτικόραξ ἐν οἰκοπέδῳ* (LXX); *Podobiiu-me nesăturatul pustiniei, fuiu ca de noapte corbu în turnu* (PS, PV); *Asămănraiumă neiasiteei de pustinie, şi fuiu ca corbul de noapte la afundătoare* (PH); *Podobii-mă neseturatul pustiei, fui ca de noapte corb în turn* (CP); [...] *nesăturatul* [...] (CP_1); *Cuvenii-mă neiasitei din pustie, fui ca un corb de noapte la nirişte* (CP_2).

Similitudinile dintre PB şi BS_1 sunt puse în evidență în acest pasaj în care textul românesc se sincronizează sub raport lexical cu modelul său latino-ebraic, opunându-se în final soluțiilor din LXX şi Vg. Pe de altă parte, unele particularități din *Septuaginta* şi *Vulgata* nu se regăsesc nici în versiunile româneşti din secolul al XVI-lea, care urmează originalul slavon, de care PB se distanțează în aceeaşi măsură: gr. *οικόπεδον* „casă, domiciliu" — lat. *domicilium*; cf. v. sl. *nirište* „turn" — *turn, nirişte.* Traducerea greşită *nesăturatul* (PS, PV, CP, CP_1) a rezultat din confuzia v. sl. *neęsyti* „pelican" cu *nesyti*[69].

b) Concordanțe între PB şi BS_1, cu referiri în glose la alte versiuni:

Ps. 14, 2: *Cine îmblă întreg* şi face dereptate* [glosat: *au* ***fără vină***] (PB); cf. *Qui ambulat perfecte*, et operatur iustitiam* [glosat: *integer i. integra vita, et innocens*] (BS_1); *Qui ingreditur* ***sine macula,*** *et operatur institiam* (Vg.); *Îmblătorii* ***fără vină*** *şi lucreadză dereptate* (PS); *Cin<re> va îmbla* ***fără vină*** *dereageva dereptatea* (PH); *Îmblătorii* ***fără vină*** *şi cine lucrează dereptate* (CP, CP_1); *Îmblătoriu* ***fără vină*** *şi cine lucrează dereptate* (CP2); cf. şi *nevinovat* (Pm).

Ps. 15, 10(9): *Pentr-aceaea bucură-se inima mea şi s-au veselit slava* mea* [glosat: ***limba mea***] (PB); cf. *Propterea laetatum est cor meum, et exultavit gloria mea* [glosat: *aliis significat linguam*] (BS_1); *Idcirco laetatur animus meus et*

[69] Idem, *Filiația psaltirilor*, p. 228.

exultat gloria mea (BS_2); *Propter hoc laetatum est cor meum, et exultavit* ***lingua mea*** (Vg.); *διὰ τοῦτο ηὐφράνθη ἡ καρδία μου, καὶ ἠγαλλιάσατο ἡ* ***γλῶσσά μου*** (LXX); cf. şi v. sl. ***języki moi***; *Derept acea veseleaşte-se înrema mea şi bucură-se* ***limba mea*** (PS); *Derept acea mai veseli-să inrimea a mea şi să bucură* ***limba mea*** (PH); *Derept aceaea veseleaşte-se inema mea şi bucură-se* ***limba mea*** (CP, CP_1); [...] *inima* [...] (CP_2); cf. şi ***limba mea*** (PMol..).

Ps. 17, 49(51): *izbăvitoriul mieu de pizmaşii miei* [glosat: ***măniosş***]; cf. *erutor meus ab inimicis meis* (BS_1); *liberans me ab inimicis meis* (BS_2); *liberator meus de inimicis meis* ***iracundis*** (Vg.); *ὁ ῥύστης μου ἐξ ἐχθρῶν μου* ***ὀργίλων*** (LXII); *izbăvitoriul mieu de dracii miei* ***măniosi*** (PS, CP, CP_1); *Izbăvitoriul mieu de vrăjmaşii miei cei* ***măniosi*** (PH); [...] *ceia* ***măniosii*** (CP_2).

Ps. 33, 10(11): *Puii leului* lipsi-să-vor şi să vor flămânzi* [glosat: ***bogaţii***] (PB); cf. *Leunculi indigebunt et famen patientur* (BS_1); *Juvenes leones pauperantur adque esuriunt* (BS_2); ***Divites*** *eguerunt et esurierunt* (Vg.); ***Πλούσιοι*** *ἐπτώχευσαν καὶ ἐπείνασαν* (LXII); cf. şi v. sl. *bogatŭ*; ***Bogaţii*** *meseriră şi flămândziră* (PS, PH); [...] *flămânziră* (CP, CP_1, CP_2); cf. şi ***bogaţii*** (Pm).

Ps. 54, 6(5): *Frică şi cutremur veni spre mine şi mă acoperi cutremur** [adnotat: ***întunearecul***] (PB); cf. *Timor et tremor venit super me, et operiut me tremor* (BS_1); *Timor et tremor invadit me, et obtegit me horror* (BS_2); *Timor et tremor venerunt super me, et contexerunt me* ***tenebrae*** (Vg.); *φόβος καὶ τρόμος ἦλθεν ἐπ' ἐμέ, καὶ ἐκάλυψέν με* ***σκότος*** (LXII); cf. şi v. sl. *tŭma* „întuneric"; *Frică şi cutremuri vereră spre mere şi cuperi-me* ***întunearecu*** (PS); *Lăngoare şi tremuri venere pre menre şi mă acoperi* ***înturearecul*** (PH); *Frică şi cutremuri vineră spre mine şi coperi-mă* ***utunearec*** (CP); [...] ***întunearec*** (CP_1, CP_2).

Ps. 71, 6: *Pogorî-va ca ploaia spre iarbă* cosită* [glosat: ***lână***]; cf. *Descendet sicut pluvia super desertam herbam* (BS_1); *Ut quum descendet pluvia super sectam herbam* (BS_2); *Descendet sicut pluvia in* ***velus*** (Vg.); *καὶ καταβήσεται ὡς ὑετὸς ἐπὶ* ***πόκον*** (LXII); cf. şi v. sl. *runo*; *Deştinge-va ca ploua spre bască* (PS); *Deştinge-va că ploua pre* ***lânră*** (PH); *Deştinge-va ca ploaia spre* ***lână*** (CP, CP_1, CP_2); cf. şi ***lână*** (Pm).

Contextele pe care le-am selectat în acest paragraf ilustrează fidelitatea traducătorilor ardeleni faţă de versiunea lui S. Pagnini, dar, în acelaşi timp, prelucrarea în subsidiar a variantelor preluate din celelalte versiuni. Traducerile paralele care se realizează în cadrul gloselor denotă rigoarea critică în stabilirea textului biblic. Diferenţele semantice pe care editorii bălgrădeni le înregistrează în adnotările marginale sunt proprii mai multor surse în acelaşi timp, ceea ce indică faptul că ei au putut confrunta traducerea de bază cu pasajele corespunzătoare din *Septuaginta* sau din

Vulgata, eventual din textul slavon sau, probabil, chiar din traducerile româneşti anterioare. La fel ca în cazul *Noului Testament,* glosele *Psaltirii* din 1651 nu se rezumă doar la o funcţie explicativă sau sinonimică, ci au, în multe privinţe, configuraţia unui aparat critic în care editorii consemnează, cu probitate, soluţiile diferite de traducere, în conformitate cu celelalte izvoare.

c) Concordanţe cu celelalte versiuni, în afară de BS_1 şi BS_2, cu precizarea în glosă a inexistenţei pasajului în textul ebraic:

Ps. 36, 28: *în veaci să vor păzi, iară sămânţa* nedirepţilor tăia-se-va afară* [glosat: *iară* ***cei fără de leage izgoni-se-vor****. Acest cuvânt nu e jidoveaşte*] (PB); cf. *in seculum custodientur; semen autem impiorum succidetur* (BS_1); *in aeternum conservabuntur;* ***in iusti punientur,*** *et semen impiorum peribit* (Vg.); *εἰς τὸν αἰῶνα φυλαχθήσονται.* ***ἄνομοι δὲ ἐκδιωχθήσονται****, καὶ σπέρμα ἀσεβῶν ἐξολεθρευθήσεται* (LXII); *în veacu ferescu-se;* ***fără-legiuitorii gonescu-se*** *şi sămânţa necuraţilor potrebeaşte-se* (PS); ***fără de legiţii scoate-să-vor*** *şi sămânţa necuraţilor piarde-se-va* (PH); *în veac ferescu-se,* ***fără-legiuitorii mână-se*** *şi sămânţa necuraţilor potrebeaşte-se* (CP); [...] *potreabeaşte-se* (CP_1); *în veac păzescu-se, iară* ***fără-legiuitorii scotu-se*** *şi sămânţa necuraţilor potreabi-se-va* (CP_2).

Ps. 54, 21(22): *Împărţiră-se de măniia feaţei lui şi să apropiiară inimile lor* [glosat: *Acest stih nu e în Cartea Jidov<ilor>*] (PB); cf. omis în BS_1, BS_2; *Divisti sunt ab ira vultus eius, et appropinquavit cor illius* (Vg.); *διεμερίσθησαν ἀπὸ ὀργῆς τοῦ προσώπου αὐτοῦ, καὶ ἤγγισεν ἡ καρδία αὐτοῦ* (LXX); *Împărţiră-se de mănia feaţeei lui şi apropiară-se înremile loru* (PS); *Împărţiră-se de măniia feaţeei lui şi apropiiară-se de înrima lor* (PH); *Împărţiră-se de mănia feaţei lui şi apropiiară-se inemile lor* (CP); [...] *inimile* (CP_1); [...] *feaţei sale* [...] (CP_2).

Ps. 82, 1: *Doamne*, nu tăcea, nu fii surd, nici Te odihni, Doamne* [glosat: ***cine să asamănă Ţie?*** *Jid. nu e*] (PB); cf. *Deus, ne sit silentium tibi, ne taceas, neve quiescas, Deus* (BS_1); *Deus,* ***quis similis erit tibi****? Ne taceas, neque compescaris, Deus* (Vg.); *Ὁ θεός,* ***τίς ὁμοιωθήσεταί σοι****; μὴ σιγήσῃς μηδὲ καταπραύνῃς, ὁ θεός* (LXX); *Dzeu, cine podobeaşte-se Ţie? Nu tăcea, nici îmblândzi, Dzeu* (PS); *Dzeu,* ***cinre asămănra-se-va Ţie?*** *Nu tăcea, nece îmblăndzi, Dzeu* (PH); *Doamne, cine podobeaşte-se Ţie? Nu tăcea, nece îmblănzi, Doamne* (CP, CP_1, CP_2).

Ps. 96: *Cântecul lui David, cându-i să deade lui pământul. La ovreai nu-i scris tituluşul acesta* (PB); cf. omis în BS_1, BS_2; *Huic David quando terra eius restituta est ei* (Vg.); *Τῷ Δαυιδ, ὅτε ἡ γῆ αὐτοῦ καθίσταται* (LXX); *Cântecul*

<lui> David, cându tocmi-se pământul, nu adaus scris de ovrei (PS); *Cântecul lu David, când tocmi-se pământul lui, neadaus scris de evrei* (CP, CP_1, CP_2).

Ps. 144, 13: **Credinciosu-i Domnul în toate cuvintele Sale şi milos în toate faptele Sale* [glosat: *Cest stih jid. nu-i*] (PB); cf. omis în BS_1, BS_2; *Fidelis Dominus in omnibus verbis suis, et sanctus in omnibus operibus suis* (Vg.); *πιστὸς κύριος ἐν τοῖς λόγοις αὐτοῦ καὶ ὅσιος ἐν πᾶσι τοῖς ἔργοις αὐτοῦ* (LXX); *Credinciosu Domnul în toate cuvintele Sale şi preapodobnic în toate lucrurele Sale* (PS); *Credzutu e Domnul în toate cuventele Sale şi mai cuvios întru toate dealele Sale* (PH); *Credincios Domnul în toate cuvintele Sale şi preapodobnic în toate lucrurele Sale* (CP, CP_1); [...] *şi preacuvios* [...] (CP_2).

Pasajele care nu apar în textul ebraic şi, implicit, în versiunea lui Pagnini sunt inserate în succesiunea versetelor sau numai în cadrul gloselor, specificându-se în fiecare situaţie omisiunea iniţială a acestora. Fragmentele respective corespund porţiunilor din *Septuaginta* şi din *Vulgata*, precum şi celor din cuprinsul psaltirilor româneşti din secolul al XVI-lea, cu care coincid în câteva cazuri (ps. 54, 21). Suprascrierile unor psalmi prezintă, de asemenea, cele mai multe corespondente lexicale cu textul grecesc.

Menţionăm şi o altă situaţie în care ediţia de la Bălgrad conţine elemente comune numai cu *Septuaginta*, la fel cu unele traduceri maghiare din secolul al XVI-lea. Redăm, comparativ, segmentul respectiv din ps. 38, 11(13): *Depărtează de mine biciul tău* (PB); cf. *Remove a me plagam tuam* (BS_1, BS_2); *Amove a me plagas tuas* (Vg.); *Ἀπόστησον ἀπ᾽ ἐμοῦ τὰς μάστιγάς σου* (LXX); *Ved el rólam à te ostorodat* (*Soltár*); *Vedd el én rólam az ostorodat* (*Sz. Biblia*); cf. şi *Ia de la mere ranele tale* (PS); *Ia de la menre rranele meale* (PH); *Ia de la mine ranele tale* (CP, CP_1, CP_2).

Cele două variante de traducere se grupează în modul următor: gr. *μαστιγάς* — magh. *ostor* — *bici*, pe de o parte, şi lat. *plaga* — v. sl. *rana* — *rană*, pe de altă parte.

În ansamblul *Psaltirii* din 1651, însă, aceste discordanţe cu traducerea din ebraică a lui S. Pagnini nu sunt dominante. Chiar în finalul versetului de mai sus, se revine la versiunea de bază, cu referiri explicite: *de certarea* mânilor tale sfârşăscu-mă* [glosat: *Jidov.:* ***de războiul***] (PB); cf. ***a bello*** *manus tuae ego defeci* (BS_1); *a conflictu manus tuae ego deficio* (BS_2); *a fortitudine manus tuae ego defeci* (Vg.); *ἀπὸ τῆς ἰσχύος τῆς χειρός σου ἐγὼ ἐξέλιπον* (LXX); *de vârtutea mânilor tale eu cumpliiu-me* (PS); *den tăriia amu mânrulor tale eu cumpliiu-mă* (PH); *de vârtutea mânilor tale eu cumpliiu-mă* (CP, CP_1); *de tăriia* [...] (CP_2).

d) Concordanțe între PB şi versiunile secundare, cu referiri în glose la varianta din BS_1:

Ps. 5, 3: *de dimineață înainte-Ț* voiu sta şi voiu preveghea* [glosat: ***găti-Ți-voiu rugăciune***] (PB); *mane* ***praeparabo tibi orationem****, et speculabor* (BS_1); *mane astabo tibi, et videbo* (Vg.); *τὸ πρωῒ παραστήσομαί σοι καὶ ἐπόψομαι* (LXX); *demâreața sta-voiu raintea Ta şi vădzu* (PS); *demânreața sta-voiu înraintea întru Tinre şi voiu vedea* (PH); *demâneața sta-voiu înaintea Ta şi văz* (CP, CP_1).

Prima parte a versetului din PB se îndepărtează de varianta lui S. Pagnini, urmând îndeaproape *Septuaginta*, *Vulgata* sau versiunile româneşti mai vechi. Concomitent, însă, adnotarea concordă numai cu BS_1. În final, se restabileşte în textul propriu-zis paralelismul între prototip şi traducerea românească: *speculabor — voiu preveghea.*

Ps. 7, 7: *şi scoală*, Doamne, Dumnedzăul mieu, întru porunca carea-i poruncit* [glosat: *Jidov: preveghează să aduci spre mine giudecata ce-ai priimit*] (PB); cf. *evigila ut adducas ad me iudicium quod praecepisti* (BS1); *et in vigilans attende ad me iudicium praecepisti* (BS_2); *et exurge, Domine, Deus meus, in praecepto quo mandasti* (Vg.); *ἐξεγέρθητι, κύριε ὁ θεός μου, ἐν προστάγματι, ᾧ ἐνετείλω* (LXX); *şi scoală-Te, Doamne, Dumnedzăul mieu, cu gicerea ce ai dzis* (PS); *şi scoală-Te, Dumnezeul mieu, cu zisa ce-ai zis* (CP_1); *şi Te scoală, Doamne, Domnul mieu, cu învățătura ceia ce cu numele ai învățat* (CP_2).

Întregul verset din PB coincide cu *Vulgata* şi cu textul grecesc, mai puțin cu cel din psaltirile româneşti din secolul al XVI-lea. În glosă, în schimb, este transpusă fidel varianta latino-ebraică din BS_1.

Ps. 16, (11)12: *ochii lor puseră împrotiva noastră, plecându-se* spre pământ* [glosat: *plecare-se* ***să întinză mreaje***] (PB); cf. *oculos suos ponunt* ***ad expandendum rete*** *in terram* (BS_1); *oculos suos adjiciunt declinando in terram* (BS_2); *oculos suos statuerunt declinare in terram* (Vg.); *τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῶν ἔθεντο ἐκκλῖναι ἐν τῇ γῇ* (LXX); *ochii săi puseră plecați îm pământu* (PS); *ochii săi puseră a-i rădzima prea pământu* (PH); *ochii săi puseră plecați în pământ* (CP_1); *ochii lor puseră a mă pleca în pământ* (CP_2).

Traducătorii de la Bălgrad adoptă, şi în acest caz, două soluții, conformându-se în textul de bază celorlalte versiuni ale psalmilor, dar înregistrând în glosa marginală concordanța cu varianta lui S. Pagnini: *ad expandendum rete — să întinză mreaje.*

Ps. 34, 15: *Iară de nevoia* mea bucurară-se* [glosat: *Jidov.:* ***în şchiopătarea mea***] (PB); cf. *Sed ipsi* ***in claudicatione mea*** *laetati sunt* (BS_1); *Quum vero claudico, laetantur* (BS_2); *Et adversum me laetati sunt* (Vg.); *καὶ κατ' ἐμοῦ*

ηὐφράνθησαν καὶ συνήχθησαν (LXX); *Şi de mere veseliră-se* (PS); *De menre veseliră-se* (PH); *Şi de mine veseliră-se* (CP, CP_1, CP_2).

Contextul din PB are mai multe similitudini cu cel din *Vulgata*, fiind, totodată, adnotat cu specificarea sursei primare şi redarea traducerii literale a variantei din BS_1: *in claudicatione mea — în şchiopătarea mea*. Procedeul folosit de cărturarii bălgrădeni denotă o bună iniţiere în critica de text, care constă în confruntarea mai multor izvoare, alegerea unor soluţii de traducere în conformitate cu versiunile cele mai autorizate, precum şi înregistrarea în glose a unor variante redacţionale diferite.

În cadrul celor patru serii de concordanţe, sunt predominante în cuprinsul *Psaltirii* din 1651 cele de la subpunctul *a* (PB = BS_1); relaţia se menţine în subpunctul *b* (PB = BS_1), însă cu o replică în glose (PB = LXII, Vg., PS, PH, CP–CP_2); ultimul şir de corespondenţe va trece pe primul plan la subpunctul *c* (PB = LXII, Vg., PS, PH, CP–CP_2), cu referiri în glose la absenţa pasajului din textul ebraic; concordanţa iniţială revine la subpunctul *d*, dar numai la nivelul gloselor (PB = BS_1). Situaţiile din subpunctele *b, c* şi *d* sunt, oricum, minoritare în raport cu cele de la primul subpunct, ceea ce tranşează, după opinia noastră, chestiunea filiaţiei în mod categoric. Sursa principală a traducerii a constituit-o, prin urmare, versiunea lui Sante Pagnini, colaţionată, succesiv, cu surse secundare (*Septuaginta, Vulgata*), accesibile în cadrul aceleiaşi ediţii de tip poliglot. Acest mod de editare comparatist sugerează, în unele porţiuni, contaminarea textului românesc prin cuplarea şi prelucrarea mai multor versiuni, procedeu care nu a fost aplicat consecvent. Faptul că traducătorii se revendică de la originalul ebraic este parţial adevărat, întrucât ei au urmat textul masoretic, însă printr-un intermediar latin. Unele coincidenţe între BS_1 şi BS_2 sunt explicabile prin originalul comun, ebraic, al celor două traduceri latine, însă discordanţele care intervin între PB şi BS_2 înclină stabilirea sursei în favoarea BS_1. Cu toate corespondenţele care se pot evidenţia cu o versiune slavonă a *Psaltirii*[70], nu credem că traducătorii ardeleni au apelat în mod nemijlocit la aceasta, întrucât elementele comune se pot explica, în toate situaţiile, pe baza originalului grec şi a *Vulgatei,* în primul rând, sau a traducerilor româneşti anterioare.

Raportul *Psaltirii* de la Bălgrad cu versiunile româneşti din secolul al XVI-lea poate fi pus deci în evidenţă, cu toate că volumul concordanţelor lingvistice este relativ scăzut. Vom mai consemna existenţa unor puncte

[70] Am apelat la ms. sl. 28, de la BAR Cluj, care aparţine noii redacţii a *Psaltirii*.

de convergență între versiunile PS, PH, CP, CP_1 şi CP_2, pe de o parte, şi PB, pe de altă parte:

Ps. 21, 15: *Fu înrema mea ca ceara topindu-se pre mijlocul mațelor meale* (PS); *Şi au fost înrima meu ca ceara, topi-să în mijloc de pântecele mieu* (PH); *Fu inema mea ca ceara topindu-se pre mijloc de mațele meale* (CP, CP_1, CP_2); *Fu inima mea ca ceara topindu-se în mijlocul mațelor meale* (PB).

Ps. 28, 3: *Glasul Domnului spre ape, Dzeul slaveei tură, spre ape multe* (PS); *Glasul lui Dumnedzău la apă, Dumnedzăul slaveei tunră, Domnul la apă multă* (PH); *Glasul Domnului spre ape, Dumnezeul slaveei tună, Domnul spre ape multe* (CP, CP_1); *Glasul Domnului spre apă* [...] (CP_2); *Glasul Domnului spre ape, Dumnezăul slaveei tună, Domnul spre ape multe* (PB).

Ps. 34, 22: *Vădzuşi, Doamne, nu tăcea, Doamne, nu împărți-Te de mere* (PS); *Vădzut-ai, Doamne, nu mai tăcea, Doamne, nu păşi de la menre* (PH); *Văzuşi, Doamne, nu tăcea, Doamne, nu Te delunga de mine* (CP, CP_1, CP_2, PB).

Concordanțele de traducere existente între ediția din 1651 şi psaltirile coresiene, în special, nu pot fi întru totul întâmplătoare, argumentând, pentru anumite porțiuni de text, o posibilă relație de filiație. Similitudinile nu pot fi extinse însă la scara întregului text. Apar, într-adevăr, unele lexeme şi forme identice cu cele din majoritatea versiunilor româneşti: ps. **1, 5** *necurații;* **2, 5** *urgiia*; cf. *băsăul* PH; **2, 6** *măgură*; cf. *codrulu* PH; **2, 9** *toiag de fier*; cf. *fuşte de fieru* PS; **7, 1** *gonitorii*; cf. *ce mă gonesc* PH; *ceia ce mă gonesc* CP_2; **8, 3** *sugătorilor*; cf. *sugători* CP_1; **9, 1** *ispovedescu-mă;* **14, 5** *camătă*; cf. *aslamu* PS; *adămană* PH; **17, 6** *cursele;* **29, 11** *sacul;* **31, 10** *măşcoiul* CP, CP_1, CP_2, PB; cf. *mujdeiu* PS; *măsca* PH; **49, 19** *furul*; cf. *furu* PS; *furii* PH; *curai*; cf. *cureai* PS; *curreai* PH; **56, 6** *spată;* **70, 26** *usnele*; cf. *ustnele* PS, PH; **80, 2** *tâmpnă*; cf. *tâmpănele* PH; **96, 1** *ostroave;* **104, 6** *sămânța;* **104, 29** *vistiiarele*; cf. *vasele* PH; **118, 83** *foale*; cf. *foalele* PH; **131, 4** *durmitare;* **141, 6** *gonitorii*; cf. *cei ce mă gonesc* PH; **146, 3** *frâmții*; cf. *zdrobiții* PH.

Constatăm, în acelaşi timp, o convergență a unor particularități de limbă numai între PH şi PB: ps. **5, 10** *mulțimea*; cf. *multă* PS; *multul* CP, CP_1; **9, 37** *pohta*; cf. *deşideratul* PS; *jelaniia* CP, CP_1, CP_2; **10, 6** *vihor*; cf. *bure* PS; *bură* CP, CP_1, CP_2; **14, 5** *plată*; cf. *mâzdă* PS; *preț* CP, CP_1, CP_2; **17, 46** *prahul*; cf. *pulberea* PS, CP, CP_1, CP_2; **18, 2** *dzua dzileei*; cf. *dzi de dzi* PS; *zi de zi* CP, CP_1, CP_2; **18, 4** *veastea*; cf. *spusa* PS, CP, CP_1; *spunerea* CP_2; **18, 5** *mirele* PH; *mire* PB; cf. *măritu* PS; *ginere* CP, CP_1, CP_2; **21, 9** *zgău*; cf. *maț̆e* PS, CP, CP_1; CP_2; **27, 6** *plata*; cf. *darea* PS, CP, CP_1, CP_2; **43, 27** *pântecele*; cf. *zgăul* PS, CP, CP_1, CP_2; **48, 4** *pildă*; cf. *prici* PS; *price* CP, CP_1, CP_2; **68, 17** *tină*; cf. *tine* CP_2; *lut* PS, CP, CP_1; **78, 12** *brațului*; cf. *susioareei* PS; *suptsuoareei* CP, CP_1, CP_2; **79,**

12 *odraslele*; cf. *crescutele* PS, CP, CP_1; *stâlpările* CP_2; **91, 3** *strune*; cf. *maţe* PS, PV, CP, CP_1; *coarde* CP_2; cf. şi ps. 143, 9; **107, 10** *încălţământul*; cf. *zgarbura* PS, PV, CP, CP_1; *călţunul* CP_2; **140, 2** *jirtva*; cf. *cumândarea* PS, CP, CP_1, CP_2; *comândarea* PV; *giunghearea* CM; **144, 15** *hrană* PH, PV, PB; *pişte* PS, CP, CP_2, *pişte* CP_1; **146, 8** *găteaşte*; cf. *gotovi* PS, PV, CP, CP_1, CP_2.

Un număr redus de trăsături comune apropie *Psaltirea* din 1651 de *Psaltirea* slavo-română din c. 1589 a lui Şerban Coresi, opunându-le celorlalte versiuni româneşti ale psaltirilor, cu excepţia *Psaltirii* lui Dosoftei din 1680, care se interferează în unele corespondenţe: ps. **2, 13** *să va aprinde* CP_2, PB, PD; cf. *aprindesă-va* PH; *încinde-se-va* PS, CP_1; **7, 6** *scoală* CP_2, PB; cf. *învie* PS, CP_1; **7, 15** *groapa* CP_2, PB, PD; cf. *părău* PS, CP_1; *scurmă* CP_2, PB, PD; cf. *râmă* PS; *rim<ă>* CP_1; **8, 1** *minunat* CP_2, PB, PD; cf. *ciudatu* PS, CP_1; **13, 1** *nebunul* CP_2, PB, PD; cf. *fără-mente* PS; *cel fără-de-mentea* PH; *fără-minte* CP, CP_1; cf. **17, 9** *munţilor* CP_2, PB, PD; cf. *pădurilor* PS, CP, CP_1; *codrilor* PH; **17, 46** *tina* CP_2, PB, PD; cf. *lut* PS, CP, CP_1; *lutul* PH; **23, 3** *măgura* CP_2, PB; cf. *pădurea* PS, CP, CP_1; *dealul* PH; *muntele* PD; **44, 8** *toiagul* CP_2, PH, PB, PD; cf. *fuşte* PS, CP, CP_1; **47, 9** *sfârşitul* CP_2, PB; cf. *cumplitul* PS, CP, CP_1; *marginrile* PH; *hotarăle* PD; **50, 8** *isop* CP_2, *issop* PB; cf. *săpunu* PS; *sopun* PH; *issopom* CM; *săpun* CP, CP_1; **77, 60** *limbile* CP_2, PB; cf. *limbi* PS, PV, CP, CP_1; *păgânrii* PH; *pre păgânii* PD; **77, 73** *ruda* CP_2, PB; cf. *genunchile* PS; *genrunchiulu* PH; *gerunchiul* PV; *genuchele* CP, CP_1; *neamul* PD; **96, 11 (10)** *urâţi*; cf. *nenăvidiţi* PS, CP, CP_1; *gilăluiţi* PH; *nu năvidi* PV; **143, 1** *războiu* CP_2, PB, PD; cf. *hrăborie* PS, PV, CP, CP_1; *glotirea* PH.

Aceste asemănări nu pot fi puse, în totalitate, pe seama hazardului, astfel că nu este exclusă posibilitatea utilizării, în mod sporadic, a unei versiuni a psalmilor înrudite cu *Psaltirea Hurmuzaki* sau a ediţiei din c. 1589.

Înscriindu-se în tiparul ortodox, traducătorii de la Bălgrad apelează, frecvent, la formula finală *Slava,* transcriind doar accidental echivalentul ebraic *Selah*, preluat prin intermediul versiunii lui Pagnini. Este menţionat, de asemenea, într-o adnotare de la sfârşit (f. 274^r), un fragment din psalmul necanonic 151, absent din versiunea ebraico-latină: „Mic eram întru fraţii miei, şi trimes-au îngerul său la mine, *i pročaę*".

Examenul comparativ relevă trăsăturile distinctive ale ediţiei din 1651 faţă de versiunile româneşti anterioare, explicabile printr-o nouă traducere a psalmilor, confruntată, probabil, pentru unele pasaje, cu vechea „întorsură". A prevalat, însă, dependenţa faţă de izvorul ebraico-latin (S. Pagnini), corelată cu impunerea structurii formale a *Septuagintei*, dar şi cu unele soluţii de traducere derivate din aceasta sau din textul *Vulgatei.*

În privința cântărilor scriptuare finale, trebuie să admitem prelucrarea unei versiuni româneşti mai vechi, întrucât acest gen de texte, compuse după diverse cărți ale Vechiului şi Noului Testament, este prezent numai în cuprinsul psaltirilor ortodoxe. Există, astfel, câteva forme particulare comune cu cele din versiunile româneşti din secolul al XVI-lea: **I, 14** *limbile*; cf. *limbi* CP, CP_1; **I, 19** *călăraşii* PV, PB; cf. *călări* PS; *calarii* CP_1; **II, 34** *vistiiarile* PS, PB; *vistearele* PV; *vistiiarele* CP_1, CP_2; **II, 39** *vatăm* CP_1, CP_2, PB; *vatămu* PS, PV; **IV, 6** *limbile;* **VII, 16 (40)** *arsele;* **VIII, 43 (67)** *zăduhul* CP, CP_1, PB; *zăduh* PS; *zăduvul* PV; *pripăcul*; cf. *preprecul* PS; *pripecul* CP, CP_1; *fierbentele* PV; **VIII, 55 (77)** *chiți; chiții* PS, CP, CP_1; *cheției* PV.

Diferențele de lexic înregistrate în cuprinsul cântărilor din PB sunt însă predominante: **I, 9** *barnie* PS, *folos* PV, CP, CP_1, CP_2 — *dobândă* PB; **I, 10** *pogrăzniră* PS, *necară-să* PV, *cufundară* CP, CP_1, CP_2 — *înghiți* PB; **I, 14** *vietorii* PS, PV, *viitorii* CP, CP_1, CP_2 — *lăcuitorii* PB; **I, 16** *sisioara* PS, PV, *suptsioara* CP, CP_1, CP_2 — *brațului* PB; **II, 2** *troscotu* PS, PV, *troscot* CP_1, CP_2 — *pajişte* PB; *iniia* PS, CP_1, CP_2, *neaoa* PV — *povoiul* PB; **II, 14** *auo* PS, PV, CP_1, CP_2 — *struguri* PB; **II, 17** *cumândarea* PS, PV, *cumândară* CP_1, CP_2 — *jirtvirea* PB; **II, 22** *viptorile* PS, *pârea* PV, *vipturele* CP_1, *vipturile* CP_2 — *rodul* PB; *urdziturile codrilor* PS, PV, *urziturile codrilor* — *temeliile munților* PB; **II, 25** *giunelu* PS, PV, *junel* CP_1, CP_2 — *tânărul* PB; **II, 38** *cărmujurele* PS, *prinoasele* PV, CP_1, CP_2 — *jirtve* PB; **II, 41** spata PS, PV, CP, CP_1, CP_2 — *armele* PB; **II, 42** *răniților* PS, *vătămaților* PV, CP, CP_1, CP_2 — *omorâților* PB; **III, 5** *pâire* PV, *pâine* CP, CP_1, CP_2 — *pită* PB; **IV, 7** *fsatele* PS, *satele* PV, CP_1, CP_2 — *corturile* PB; **IV, 12** *limbile* PS, PV, CP_1, CP_2 — *păgânii* PB; **V, 20** *celarul* PS, *celariul* PV, CP_1, *cămara* CP_2 — *cămărăle* PB; **VI, 3** *mațele* PS, PV, CP_1, *zgăul* CP_2 — *rânza* PB; **VI, 6** *fără-fundul* PS, PV, CP_1, CP_2 — *adâncul* PB; **VI, 7** *verigile* PS, PV, CP_1, CP_2 — *răteadzele* PB; **VII, 18 (42)** *blăndzia* PS, PV, *blânzia* CP, CP_1 — *blăndeațele* PB; **IX, 50** *gintu* PS, *rod* PV, *rudă* CP, CP_1 *neamurile* PB; **X, 75** *preacuviință* PS, *preapodobie* CP, CP_1 — *sfinție* PB; **X, 76** *pruncu* PS, *fecior* CP, CP_1 — *cocoane* PB.

Deosebirile pe care le-am consemnat argumentează fie perfectarea traducerilor anterioare de către cărturarii de la Bălgrad, fie utilizarea unei versiuni româneşti îmbunătățite a cântărilor scriptuare, datând din prima jumătate a secolului al XVII-lea.

Un eventual raport al ediției din 1651 cu *Psaltirea* moldovenească fragmentară, scrisă în anii 1573–1585[71] (PC), nu poate fi luat în calcul, cu toate

[71] Ms. rom. 3465 BAR (*Psaltirea* Ciobanu), descris de Al. Mareş, *O nouă psaltire slavo-română manuscrisă din secolul al XVI-lea*, în SLLF, II, p. 259–299.

că se întâlnesc unele coincidențe de traducere: ps. **48, 21** *asamănă-să* PC, PB; **65, 14** *ustnele* PC, *usnele* PB; **69, 4** *să se ruşineadze* PC, *să se ruşineze* PB; **77, 44** *izvoarăle* PC, PB. Acestea s-ar putea explica datorită întâmplării, deoarece diferențele dintre cele două versiuni sunt mult mai edificatoare: ps. **26, 3** *upovăiesc* PC — *nădăjduiesc* PB; **48, 12** *rod — neam;* **49, 5** *preacuvioşii — sfinții;* **49, 14** *cumândare de laudă — jărtveaşte lui Dumnezău laudă;* **57, 6** *preaînțeleptul — măiestru;* **64, 6** *upovăință — nădeajdea;* **66, 8** *cumplitele — marginile;* **67, 16** *măgura — muntele;* **67, 31** *zbor de giunci în giunci omeneşti — adunarea taurilor în giuncii oamenilor;* **68, 9** *nemearnic — striin;* **75, 7** *opritul — certarea;* **76, 12** *aduşu-mi aminte — pomeniiu-mă;* **88, 3** *găteadză-să — ai întărit;* **95, 8** *cumândări — darure;* **99, 10** *trupul — sălaşul*.

O serie de concordanțe lingvistice între *Psaltirea* de la Bălgrad şi *Psaltirea* moldovenească, elaborată, după opinia lui N. A. Ursu[72], în perioada 1651–1660, ar proba, potrivit autorului, o relație de filiație, însă în sens invers. În favoarea acestei dependențe ar pleda prefața unei copii din 1710 a *Psaltirii* moldoveneşti, care ar compila cea de-a doua predoslovie a tipăriturii din 1651. Comparația nu este convingătoare, textul complementar putând fi rezultatul prelucrării autonome a unei surse comune sau un adaus, motivat cronologic. În plus, concordanțele semnalate de către N. A. Ursu sunt contracarate prin mai multe discordanțe pe care le-am selectat din versiunea conservată în mss. rom. 170 şi 540 BAR (PMol.): ps. **2, 1** *se încetiră* PMol. — *să înglotiră* PB; **2, 11** *şerbiți — slujiți;* **3, 1** *ceia ce mă supără — pizmaşii miei;* **5, 5** *călcătorii cei de leage — nebunii;* **5, 12** *armă — scut;* **5, 9** *înşală — să cucerescu;* **6, 2** *neputincios — lânged;* **6, 3** *se spământă s-au turburat;* **6, 6** *spăl — fac a înota;* **8, 2 (3)** *tinerilor — porobocilor;* **9, 5** *conteşi — certat-ai;* **9, 15** *lațurile — mreajea;* **9, 26** *rod — neam;* **14, 5 (6)** *peanegii — banii; aslam — camătă;* **16, 12 (13)** *lup — leului tânăr;* **17, 1** *tăriia — stinca; scăparea — cetatea;* **17, 6** *lațurile — cursele;* **17, 9 (8)** *urdzirile măgurilor — temeliile munților;* **17, 32 (30)** *năpaste — tabărul;* **17, 46 (43)** *tina căii — tina ulițelor;* **18, 6** *uriiaş — putearnic;* **20, 13** *dosul — zneamăn;* **21, 32 (28)** *moşneniile limbilor — fămeile limbilor;* **25, 7** *minunile — ciudesile;* **25, 10 (11)** *de plată — de ademană*, glosat: *de mită;* **26, 5 (4)** *se-ară stoli spre mene stol — să vor tăbărî spre mine tabără;* **28, 9** *cerbii — ciutele;* **30, 18 (19)** *mândrie — fălie;* **34, 2** *armă — fuşte;* **37, 7 (8)** *şealele/ mijlocul — căile*, adnotat: *vintrele;* **38, 11** *ranele — biciul;* **44, 2** *trestie a cărtularului — condeiu scriitoriului;* **45, 4 (5)**

[72] N. A. Ursu, *Concordanțe lingvistice între* Psaltirea în versuri *a lui Dosoftei şi unele psaltiri româneşti din secolul al XVII-lea*, în LR, XXXVI, 1987, nr. 5, p. 436–439.

cetatea — oraşul; **45, 6 (7)** *spământară-se — răpştiră;* **48, 5** *cimilitură/ poveastea — găcitorile;* **101, 7** *sitar de pustie — pelicanului.*

Diferențele de traducere, detectabile şi în alte pasaje (vezi *supra*, **b**), pun sub semnul îndoielii existența unei legături directe între versiunea moldovenească a psalmilor (în care sesizăm şi unele traduceri duble), alcătuită în prima jumătate a secolului al XVII-lea[73], şi tipăritura bălgrădeană.

În delimitarea surselor, am avut în vedere şi versiunile maghiare ale *Psaltirii*, cu care cărturarii ardeleni ar fi putut veni în contact. Unele soluții comune de traducere (vezi *supra*, ps. 38, 11) sunt explicabile, însă, prin utilizarea variantei din *Septuaginta.* Singurul indiciu al consultării ediției lui Heltai, din 1560, este de ordin formal, constând în similitudinile privind titlul rezumatelor de la fiecare psalm (*Somma* vs. *Summa*), textele propriuzise neavând, în general, puncte comune.

4. 1. Glosele marginale ale *Psaltirii* din 1651 nu au constituit obiectivul unei analize aparte, asemenea celor din *Noul Testament* de la Bălgrad. Maniera de adnotare a unor versete denotă însă o concepție editorială similară cu cea care a stat la baza tipăriturii din 1648, ce poate fi atribuită aceluiaşi grup de traducători sau unui revizor unic.

Încercând o sistematizare a acestor texte adiacente, vom distinge următoarele categorii de glose: sursologice, sinonimice, complementare, explicative şi lingvistice. Prima categorie de note formează, potrivit exemplificărilor pe care le-am oferit deja în paragraful anterior, un aparat critic elementar, în cadrul căruia se fac referiri la textul masoretic, înregistrându-se, totodată, variantele din alte versiuni. Chiar dacă proveniența acestora nu este specificată, cu excepția celei ebraice, am identificat situațiile în care adnotările marginale (sau, mai rar, în paranteză) consemnează traduceri paralele din celelalte surse utilizate. Sunt redate variantele diferite față de traducerea lui Pagnini, şi anume cele care apar în *Septuaginta* şi *Vulgata* sau în psaltirile româneşti din secolul al XVI-lea (vezi *supra*, **b**). Se precizează, pe de altă parte, absența unor contexte din textul masoretic (vezi *supra*, **c**) sau se adnotează versetele traduse după *Septuaginta* sau *Vulgata* prin varianta adoptată conform versiunii lui Pagnini (vezi *supra*, **d**). La fel ca în cazul *Noului Testament* din 1648, glosele de acest gen din cadrul *Psaltirii* ilustrează inițierea editorilor în aplicarea metodei criticii de text, prin care se asigură traducerii, în ansamblul ei, calități sporite, atât sub aspect literar, cât şi canonic.

[73] Vezi Mariana Combiescu, *Psaltirea de la Mehadia*, în LR, XVII, 1968, nr. 3, p. 259–268.

Pe lângă notele marginale, cu valoare sursologică, pe care le-am menţionat deja, vom mai semnala un subtip, alcătuit din adnotările dispuse de editori în paranteză. Acestea au în multe situaţii aceeaşi valoare, constituind o traducere paralelă după izvoarele secundare. Iată câteva exemplificări:

Ps. **2, 12** *Sărutaţi fiiul (luaţi învăţătură)* PB; traducerea prin filieră latină din ebraică *(osculamini filium)* este dublată cu varianta din celelalte versiuni: *δράξασθε παιδειας* LXX; *apprehendite disciplinam* Vg.; v. sl. *priimíte nakazánie*; cf. *luaţi învăţătură* PS, CP_1, CM; cf. şi *prindeţi învăţătura* PH; *certarea învăţătură* CP_2.

Ps. **13, 5** *Acolea să vor înfricoşea de frică (unde nu era frică), că Dumnezău iaste neamul direptului* PB; cf. *Ibi timent timore, quoniam Deus in generatione iusta* BS_1; adaosul din paranteză, inexistent în versiunea lui Pagnini, provine din alte surse: *ubi non erat timor* Vg.; *io nu era frică* PS, CP, CP_1; *io nu-ş era frică* CP_2; cf. *şi iuo nu era teamere* PH.

Ps. **32, 10** *Domnul sparge sfatul limbilor şi strică cugetele oamenilor (şi leapădă sfatul boiarilor)* PB; versetul corespunzător din varianta ebraico-latină a lui Pagnini este lacunar, completarea din paranteză fiind în concordanţă cu celelalte versiuni: *καὶ ἀθετεῖ βουλὰς ἀρχόντων* LXX; *et reprobat consilia principum* Vg.; *şi leapădă sfeaturile giudeciloru* PS; *judecilor* CP, CP_1; *domnilor* CP_2; *şi leapădă sfatul de giudeţu* PH.

Cel de-al doilea tip de glose marginale le include pe acelea care formează, împreună cu termenul corespunzător din textul de bază, o pereche sinonimică. Ele reflectă dorinţa traducătorilor de a conferi textului o claritate şi o exactitate cât mai apropiate de original. Se observă, totodată, tendinţa de a dubla unele cuvinte regionale sau populare prin adnotări cu o arie de răspândire mai extinsă sau, pur şi simplu, mai adecvate. Redăm, în paranteză, principalele glose sinonimice, juxtapuneri aflate în relaţie cu lexemul prim: ps. 1, suma *pleavelor [prahului];* 5, 4 *vicleanul [răul];* 6, 1 *mă izbi [bate];* 7, 11 *agiutoriul [scutul]* 9, 30 *sălaşul său [bârlogul său];* 25, 11 *de ademană [de mită];* 30, 16 *vremile meale [sau zilele meale];* 32, 7 *în vistiiare [sau în foale];* 43, 3 *ai scos [lepădat];* 44, 1 *izbucneaşte [scoate];* 46, suma *lăziei [chivotului];* 49, 18 *curai [alergai];* 67, 25 *craiului [împăratului];* 68, 11 *aginul [postul];* 71, 16 *înălţa-se-va [creaşte-va];* 73, 2 *adunarea [săborul];* 77, 47 *pomeatele [frăgarii];* 98, 4 *împăratului [craiului];* 101, 27 *aceastea [eale];* 102, 1 *laudă [blagosloveşte];* 103, 2 *ca o piiale [ca un cort];* 108, 2 *înşălătoare [minciunoasă].*

Există, în unele cazuri, o corespondenţă între glosele româneşti şi cele din originalul latino-ebraic: ps. 82, 11 *ca focul ce aprinde* pădurea*, adnotat:

arde (PB); cf. *velut ignis qui comburit sylvam*, adnotat: *H. inflammabit sylvam* (BS_1). Cele mai multe dintre aceste glose marginale, cu funcție sinonimică, aparțin însă traducătorilor de la Bălgrad.

Mai puțin numeroase, glosele complementare conțin cuvinte sau sintagme care fac mai inteligibile unele exprimări eliptice sau aparent neclare: ps. 13, 4 *pre Domnul nu-L cheamă [într-agiutor];* 17, 4 *pre Domnul cel lăudat chem [agiutor];* 37, 11 *inima mea bate-să [în mine];* 43, 12 *dat-ai pre noi ca oile de mâncare [lor];* 72, 17 *până n-am întrat în sființa lui Dumnezău [în cortul în care era oltariul];* 103, 15 *oloiu [de măsline].*

O altă categorie o constituie glosele explicative, concepute sub forma unor definiții ale sensului cuvintelor, care constau în sintagme sau expresii menite să faciliteze înțelesul dogmatic al acestora. Explicația are uneori o tentă enciclopedică sau vizează descifrarea sensului figurat şi esoteric al unor contexte. Procedeul glosării apare în mod curent în edițiile critice clasice ale *Bibliei* şi, implicit, ale *Psaltirii*, existând unele corespondențe cu versiunile utilizate la Bălgrad, pe de o parte, sau o autonomie în formularea adnotărilor de ordin exegetic, pe de altă parte. Câteva exemple: ps. 23, 10 *acela iaste împăratul slaveei [împăratul iaste Hristos]*; 26, 5 *să o caut în beseareca Lui [înțeleage-se să caute voia lui Dumnedzău din cuvântul Lui]*; 29, 8 *întărit-ai muntele mieu [muntele să înțelege împărații lui]*; cf. *feciti in monte meo fortitudinem [dignitatem meam regiam in robore stabiliveras per montem regnum significatus etiam]* BS_1; 29, 12 *dezlegat-ai sacul mieu şi m-ai încinsu cu veselie [jidov: sac să cheamă veşmântu de jaleț*; cf. *solvisti saccum meum, et accinxisti me laetitia [sacci dissolutione, remotionem luctus significat; phrasis est Hebraica]* BS_1; 41, 8 *în sunetul cetărnelor [înțeleage-se ploi cu vicol ce cad den cer ca pre o cetărnă]*; cf. *ad sonitum fistularum [fistulis nubes comparat, quod essundant aquas ut fistulae]* BS_1; 44, 11 *în veşminte de aur de Ofir [Ofirul iaste un ostrov unde să face aur curat]*; 48, 15 *în dimineața aceaea [zua de apoi a giudețului]*; 59, 8 *Sihimul [înțelege-se uricul lui Sihim]*; 87, 7 *Valea Plângerii [vale secetoasă unde să fac mure]*; cf. *Vallem Habbacha [tunc morum arborem significat]* BS_1; 101, 7 *asămănaiu-mă pelicanului pustiei [pelican iaste pasăre din Eghipet, carea-ş învie puii cu sângele său, fiind omorâț de şearpe]*; 109, 3 *oamenii tăi [sânt credincioşi carii ascultă Evangheliia]*; 138, 15 *în dedesuptul pământului [pământul să înțeleage zgăul mumă-sa]*; 148, 4 *apele ce-s pre ceriuri [înțelegu-să nuor cu ploaie].*

Ultima categorie de note, cu toate că prezintă mai puține ocurențe, este elocventă pentru maniera de lucru a editorilor. Constituindu-se într-o *emendanda* la textul de bază, glosele de acest gen corectează sau propun o

alternativă a formelor de limbă, unele putând fi corespondențe cu psaltiri anterioare. Sunt intervenții marginale de ordin fonetic: ps. 17, 46 *veşteziră [jiț]* 21, 22 *inoroghilor [gi];* 89, 5 *veştezeaşte [j];* 91, 10 *să vor răşchira [sf]*. Alte adnotări propun variante, interpretări sau corecturi de natură morfologică: ps. 17, 5 *răurile [realele]*; 26, 4 *spre dânsu [lui mă] nădăjduiesc*; 35, 3 *şie [pre sine]*; 43, 1 *Dumnezeu,* articulat *[le]*; 43, 21 *de-am fi uitați [t] numele Dumnezăului nostru*; 103, 21 *şie [lor]*; 113, 24 *ceriul [rilor]*; 149, 6 *de îmbe [amândoao]*.

Prin recurgerea la cele mai autorizate surse din epocă şi transpunerea riguroasă a textului biblic, în consonanță cu principiile de editare consacrate ale umanismului filologic, traducătorii şi revizorii *Psaltirii* din 1651 au realizat, prin urmare, cu aceeaşi acribie ca în cazul *Noului Testament* de la Bălgrad, o lucrare de referință a literaturii biblice româneşti.

5. Singulară în cadrul textelor religioase în limba română din secolul al XVII-lea, scrierea moralizatoare *Cărare pre scurt pre fapte bune îndreptătoare*, apărută la Alba Iulia, în 1685, este un produs al interferențelor culturale. Potrivit opiniei lui Ştefan Ciobanu[74], prototipul acestui gen de învățături practice poate fi găsit în literatura popoarelor slave, sub denumirea de *Domostroi.* Aceeaşi filiație este împărtăşită, printre alții, şi de Alexandru Duțu[75], care include tipăritura în seria „apoftegmelor", răspândite în spațiul bizantin, având ca model culegeri precum *Melissa* lui Antonios şi *Dioptra* lui Filip Solitarul.

Este neîndoielnic faptul că tipăritura bălgrădeană este rezultatul unor influențe culturale, propagate însă dintr-o altă direcție. Acest ghid spiritual pietist, de inspirație ascetică, scris cu evidente tendințe instructive, constituie unul dintre primele contacte între literatura română şi cea engleză, realizate printr-un intermediar maghiar[76]. Prototipul ar putea fi un *Conduct Book* puritan, apărut la Londra, în 1611, alcătuit de Lewis Bayly, cu titlul *The Practice of Piety, directing a Christian how to walk that he may please God*[77]. Alte posibile modele din aceeaşi sferă culturală, propuse re-

---

[74] Ciobanu, *Istoria*, p. 206.

[75] Alexandru Duțu, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, Bucureşti, Editura Academiei, 1972, p. 19–20.

[76] Vezi Veress E., *Erdély-és magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok (1544–1808)*, ed. cit., p. 27; Bitay Árpád, *Angol-magyar-román irodalmi kapcscolat a XVII-ik századból*, în „Erdélyi Irodalmi Szemle", LVI, 1924, nr. 1, p. 61–62; Imre Révész, *La Réforme et les Roumains de Transylvanie*, în „Archivum Europae Centro-Orientalis", III, 1937, fasc. 4, p. 308; Drăganu, *Histoire*, p. 49; Bodonhelyi József, *Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai*, Debrecen, 1942.

[77] A se vedea Paul Cernovodeanu, *art. cit.*, p. 85, nota 1.

cent[78], sunt exegezele pietiste ale lui Arthur Dent, *The Plain Man's Pathway to Heaven* (London, 1601) şi Robert Hill, *The Pathway to Piety* (London, 1629), cu similitudini în titlu şi în structura dialogală.

Cartea va fi tradusă, mai întâi, de Matkó István de Kézdi-Vásárhelyi în maghiară, tipărită la Sibiu, în 1666, având titlul *Kegyes cselekedetek Rövid Ösvénykéje*[79]. Pe această filieră, textul ajunge la cunoştinţa lui Ioan Zoba din Vinţ, care efectuează, peste două decenii, traducerea unei opere didactice suspectată de compromis religios. Ca o simplă ipoteză, am putea avansa ideea că Zoba a colaborat destul de strâns la efectuarea traducerii cu cel care a realizat ediţia maghiară. Se ştie că principele M. Apafi îl însărcinase tot pe Matkó, în 23 februarie 1681, să efectueze traducerea în română a *Vechiului Testament*[80], iar în 1683 acesta din urmă cerea sprijinul românilor din Bistriţa, dorind „să compileze o Biblie pe limba lor"[81]. Întrucât nu ni s-au transmis aceste traduceri, ele s-ar putea regăsi, parţial, în versiunea românească a *Cărării pre scurt*. Perspectiva minimalizatoare asupra cărţii s-a încetăţenit în istoriografie, fiind etichetată drept „o neînsemnată broşură de morală calvină"[82]. Expunerea dialogată a diferitelor precepte morale sau de comportament uman, susţinută prin citate din *Pildele lui Solomon*, în special, ca şi din alte cărţi ale *Vechiului* şi *Noului Testament,* depăşeşte, de fapt, barierele strict confesionale. Structurat pe „întrebarea călătoriului" şi „răspunsul povăţuitoriului", textul are tangenţe cu florilegiile de înţelepciune de tipul *Florii darurilor* şi a *Pildelor filosofeşti*, cu o largă circulaţie în spaţiul sud-est european. Izvorâte dintr-un climat cultural diferit, purtând reflexele puritanismului anglican, normele severe prescrise în *Cărare pre scurt* par a avea, mai degrabă, o destinaţie morală mult mai extinsă, adecvată mentalităţilor epocii. Iată, spre exemplu, enunţate cele zece „lucruri" care devin pentru om „neşte negoaţe prilăstitoare" ale diavolului: „1. Cetitura cărţilo*r* nefolositoare, spurcate, care pornesc (pre o*m*) pre facerea păcatelo*r*. 2. Împodobitura trupului cea preste măsură cu hainele gingaşe. 3. Mâncarea şi beutu-

[78] Vezi studiul introductiv publicat de Alin-Mihai Gherman la *Cărare pre scurt*, ed. cit., p. XXI–XXXIV. Într-o recenzie la ediţia *Cărării pre scurt* (în „Biblicum Jassyense", VII, 2019–2020, p. 137–142), Emanuel Conţac demonstrează că lucrarea lui Robert Hill este sursa directă a traducerii lui Matkó şi cea indirectă a traducerii lui Zoba. Vezi şi „Biblicum Jassyense", VIII, 2021, p. 93–124.

[79] RMK, I, nr. 1044, p. 436–437.

[80] „Történelmi Tár", 1878, vol. I, p. 205.

[81] Iorga, SD, I–II, p. 52; idem, *Ist. românilor din Ardeal*, I, p. 278.

[82] Meteş, *Istoria bisericii*, p. 402.

ra cea preste măsură. 4. Petrecaniia cea păgubitoare şi fără de folos. 5. Urdinarea cea nefolositoare la locuri vestite şi depărtate. 6. Gâlceava şi vorba despre lucrurile reale şi păcătoase. 7. Somnul cel peste măsură şi zăcearea în pat cu leane multă. 8. Părăsitura deregătoriei omului pre ce iaste chemat de Dumnezău şi rânduit. 9. Gândurile inimii cu valuri multe care împregiură prilejul păcatelor. 10. Dragostea cea fără de măsură aceştii lumi" (f. 6^{r}–6^{v}).

Traducerea lui Zoba urmează îndeaproape ediția maghiară a lui Matkó István, cu deosebirea că aceasta semnalează numai locurile din Sf. Scriptură adecvate preceptului de ordin moral comentat, transpuse însă integral în textul românesc. Prezentăm, în paralel, fragmente din cele două ediții:

Kegyes	CSc.
Igaz kézi munkáddal, az az, tisztességes és hivatalodhoz illendő serény fáradozásoddal keressed javaidat. Prov. 3.1. Psal. 128. 2. 2 Thess. 3. 8 (p. 35).	Cu munca direaptă a mânilor tale, cum să cuvine cinstea deregătoriei tale, cu osteninţă sârguitoare să-ţi agoniseşti avuţiia ta. *Prič* 3, sti*h* 1. Psalo*m* 127, sti*h* 2: „Că osteneala mânilor tale veri mânca, fericit eşti şi bine-ţi va fi ţie". 2 Solun. 3, sti*h* 8: „Nice am mâncat pâine de la cineva în dar, ci întru osteneală şi în lucru, noaptea şi zua lucrând" (f. 32^{r}–32^{v}).
A' vélek társalkodót a' bolondokhoz hasonlonak ismérteti, mind állapattyára, s'mind pedig belsó indulatira nézve. Prov. 13, 20 és 14. 7 (p. 49).	Care să însoţeaşte cu nebunul nebunului să asamănă şi în faptele de afară, şi întru porniturile ceale dinlăuntru. *Prič* 27, sti*h* 3: „Greutate iaste în piatră şi povară în năsip, iară mâniia nebunului decât amândoao iaste mai grea". *Prič*, 19, sti*h* 3: „Omul nebun pentru nenărociia lui şi pre Dumnezău răpşteaşte". *Prič* 14, sti*h* 3: „În gura nebunului iaste toiagul trufiei (limba)". *Prič* 27, sti*h* 12: „Mai bine să tâlnească pre om ursul prădat de pui decât nebunul în nebuniia lui" (f. 47^{r}–47^{v}).

Unele pasaje scripturale sunt preluate întocmai de către Zoba din *Noul Testament* din 1648 şi din *Psaltirea* din 1651, la fel cum procedase şi în ca-

zul citatelor din *Sicriul de aur*, tipărit în 1683[83]. Vom exemplifica acest raport, identificabil şi în fragmentele de mai sus, prin diferite contexte:

Mt 15, 18

NT	CSc.
Dară carele ies den gură den inimă ies, şi acealea spurcă omul (f. 20[r]).	Carele ies din gură din inimă ies, şi acealea spurcă pre om (f. 8[v]).

Iac 1, 19

NT	CSc.
Tot omul să fie ager întru ascultare şi pestit a grăi, pestit spre mănie (f. 176[v]).	Tot omul să fie ager întru ascultare şi pesti*t* a grăi, pestit spre mănie (f. 12[v]).

1 In 2, 16

NT	CSc.
Că tot ce-i în lumea pohta trupului iaste şi desfătarea ochilor şi făliia vieţeei (f. 194[r]).	Că to*t* ce e în lume pohta trupului iaste şi desfătarea ochilor şi făliia vieţii (f. 2[r]).

Ps. 1, 2

PB	CSc.
Ce întru leagea Domnului voia Lui şi întru leagea Lui gândeaşte-se dzua şi noaptea (f. 2[r]).	Ce întru leagea Domnului voia Lui şi întru leagea Lui gândeaşte-să zua şi noaptea (f. 12[r]).

Sunt utilizate însă, cu precădere, citatele din celelalte cărţi ale *Vechiului Testament*, la care în ediţia lui Matkó se fac simple trimiteri. Întrucât Zoba nu dispunea la acea dată de o traducere integrală în limba română a *Vechiului Testament*, îi putem atribui această operaţie parţială de transpunere a pasajelor scripturale, pe care o efectuează şi în cazul primelor două cărţi (*Bitia* şi *Ishodul*) din cuprinsul *Paliei* de la Orăştie, din 1581–1582, la care nu a apelat efectiv. Cu toate că titlurile cărţilor componente ale *Vechiului Testa-*

[83] Vezi Anton Goţia, *Între Palia de la Orăştie şi Biblia de la Bucureşti*, în CL, XXVII, 1982, nr. 1, p. 79–87; Ioan Zoba din Vinţ, *Sicriul de aur*, ed. cit., p. X–XIII.

ment sunt redate, uneori, în forma din slavonă, traducerea s-a bazat, probabil, pe ediția maghiară a *Bibliei* din 1590, aparținând lui Károlyi Gáspár. Nu este exclus, totuşi, ca Zoba să fi consultat şi ediția slavonă de la Ostrog, din 1580–1581. Pentru a pune în evidență modul original în care cărturarul ardelean a echivalat textul biblic, vom compara pasajele corespunzătoare din *Cărare pre scurt* cu cele din *Palia* de la Orăştie (pentru primele două cărți) şi din *Biblia* de la Bucureşti, din 1688, cu referiri şi la *Sicriul de şur*.

Fc 3, 17, 19

CSc.	PO	BB	SA
Blăstămat să fie pământul pentru tine, cu muncă şi cu osteneală vei mânca din rodul lui. Cu sudoarea obrazului tău vei mânca pâinea ta (f. 38^{v}–39^{r}).	Blăstemat pământul în lucrul tău, cu nevoie te hrăneşte dentr-însu în viața ta. În sudorile feației tale veri mânca pâinea ta (p. 20–21).	Blestemat pământul, întru lucrurile tale. Întru scârbe vei mânca pre dânsul, în toate zilele vieții tale. Întru sudoarea feației tale vei mânca pâinea ta (p. 3a).	Să fie blăstămat pământul pentru tine, cu mare ostenință şi cu trudă vei mânca rodul lui în toate zilele tale. În sudoarea obrazului vei mânca pâinea ta (f. 147^{v}).

Fc 28, 20

CSc.	PO	BB
Să-m va da pâine pre mâncare şi haine pre îmbrăcământ (f. 9^{v}).	Şi-mi va da pâine a mânca şi veşminte a mă îmbrăca (p. 96).	Şi-m va da pâine să mănâncu şi haine să mă îmbrac (p. 20b).

FC 35, 2

CSc.	PO	BB
Zâce Iacov oamenilor săi: „Lepădați bozii şi vă curățiți şi vă premeniți hainele” (f. 86^{r}).	Şi zise Iacov caseei sale şi tuturor acelora carii era cu el: „Lepădați de la voi domnezeii striini carii sânt între voi şi vă curățiți; schimbați-vă şi veşmintele voastre” (p. 119).	Şi zise Iacov casii lui şi tuturor celor ce era cu dânsul: „Rădicați pre boii cei striini den mijlocul vostru şi vă curățiț şi premeniț hainele voastre” (p. 26a).

Iş 19, 10

CSc.	PO	BB
Şi iară zice Dumnezău cătră Moisi: „Pasă cătră oameni de-i sfinţeaşte pre ei astăzi şi mâne şi să-şi speale hainele” (f. 86[r]).	Şi dzise Domnul lu Moisi: „Pasă la dihanie şi-i sfinţeaşte pre ei astădzi şi mâne să-şi speale veşmintele sale” (p. 242).	Şi zise Domnul cătră Moisi: „Pogorându-te, mărturiseaşte norodului şi curăţeaşte pre el astăzi şi mâine şi-ş speale hainele” (p. 52b–53a).

Iş 20, 8

CSc.	PO	BB
Adu-ţi aminte de zua sâmbetii, să o sfinţeşti pre ea (f. 16[v]).	Zua sâmbeteei aminte să iai, cum să o sfinţeşti pre ea (p. 244).	Adu-ţ aminte de ziua sâmbetei, să o sfinţeşti pre ea (p. 53b).

Lv 19, 32

CSc.	BB
Înaintea omului bătrân te scoală şi faţa omului bătrâ*n* cinsteaşte. (f. 24[v])	De faţa celui bătrân să te scoli şi să cinsteşti faţa celui mai bătrân. (p. 85a)

2 Rg 13, 18

CSc.	BB
Era Tamara în haine pestriţe foarte frumoase, cum era deprins a purta featele crailor (f. 26[v]).	Şi preste ea era îmbrăcăminte până în glezne, căci aşa să îmbrăca featele împăratului ceale fecioare îmbrăcămintea lor (p. 229a).

1 Par 28, 9

CSc.	BB
Tu derept aceaea, fiiu*l* mieu, Solomone, cunoaşte pre Dumnezăul tătâni-tău şi-i slujeaşte Lui cu inimă direaptă şi cu tot sufletul (f. 57[v]–58[r]).	Şi acum Solomoane, fiiule, conoaşte pre Dumnezăul părinţilor tăi şi-i slujaşte Lui cu inimă direaptă şi cu suflet voitoriu (p. 306b).

2 Par 19, 6

CSc.

Bine să căutați ce faceți, că nu giudecați în chip omenescu, ce în chipul lui Dumnezău, care va fi cu voi în giudecată (f. 77[r]).

BB

Vedeți ce voi faceți, căce nu omului voi judecați, fără numai Domnului, şi cu voi cuvintele judecății (p. 320a).

Pr 4, 23

CSc.

Preste toate să păzeşti inima ta, că dintr-aceaea să izvorăsc faptele vieții (f. 8[r]).

BB

Cu toată paza ta păzeaşte a ta inimă, pentru că dentru aceastea-s ieşire de viață (p. 431a).

Pr 6, 12, 13

CSc.

Omul hiclean îmblă cu gură hicleană, face cu ochii, grăiaşte cu picioarele (f. 24[r]).

BB

Omul fără minte şi fără de leage mearge-va în căi nu bune. Şi acesta face semn cu ochiul şi însemnează cu piciorul şi învață cu înduplecăturile deagetelor (p. 431b).

Pr 11, 24

CSc.

Că omul darnic mai mult adaoge bogățiia sa, iară care să opreaşte de a darea va agiunge lipsă şi sărăcie (f. 35[v]).

BB

Sânt cei ce ale lor samănă carii mai multă fac, şi sânt şi cei ce adună ceale streine carii să împuținează (p. 434b).

Pr 13, 4

CSc.

Cu poftă să porneaşte sufletul leaneşului (f. 45[r]).

BB

Întru pofte iaste tot cela ce iaste fără de lucru (p. 435b).

Pr 15, 19 (20)

CSc.	BB
Calea leaneşului iaste ca şi cărarea spinoasă (f. 45^{r}).	Căile celor ce şăd fără de lucru sânt aşternute cu spini (p. 437a).

Pr 18, 9

CSc.	BB
Care să poartă moale în lucrul său acela e frate cu răsipitoriul (f. 39^{v}).	Cela ce nu să vindecă pre sine în faptele lui frate iaste celui ce pre sine să strică (p. 438b).

Pr 18, 13

CSc.	BB
Cine răspunde neîntrebat iaste-i lui nebunie şi ruşine (f. 25^{r}).	Carele răspunde cuvânt mai nainte de ce va auzi, nebunie iaste lui şi ocară (p. 438b).

Pr 20, 1

CSc.	BB
Vinul iaste batgiocoros şi de sfadă băutura îmbătătoare, şi cine să dezmiardă într-aceaea nu va fi înțelept (f. 29^{v}).	Neastâmpărat lucru e vinul şi semeață e beția, şi tot stricătoriul nu va fi înțelept (p. 439b).

Pr 20, 4

CSc.	BB
Care pentru frig, fiind leaneşi, nu ară, colduşi-va la secerat, ci nimic nu va afla (f. 45^{v}).	Ocărându-se, leaneşul nu se va ruşina; aşa e şi cel ce să împrumutează grâu la seacere (p. 439b).

Pr 21, 17

CSc.	BB
Lipsit va fi acela om ce iubeaşte dezmierdăciunea, cine iubeaşte vinul şi uloiul nu va fi bogat (f. 46^{r}).	Bărbatul lipsit iubeaşte veselie, iubind vinul şi untdelemnul spre avuție (p. 440a).

Pr 21, 21

CSc.	BB
Care urmează dereptatea şi milosteniia va dobândi viaţă, dereptate şi cinste (f. 42^{r}).	Calea direptății şi milosteniei câştiga-va viaţă şi mărire (p. 440b).

Pr 22, 15

CSc.	BB
De mintea pruncului iaste legată nebuniia, iară varga învăţăturii departe goneaşte de el aceaea (f. 59^{r}–59^{v}).	Negândirea zboară inema tânărului, toiagul învăţăturii departe e de la el. (p. 441a)

Pr 22, 22

CSc.	BB
Nu prăda pre nevolnic, nice zdrobi pre sărac în poartă (f. 44^{r}).	Nu sili pre measer pentru sărac iaste şi să nu necinsteşti pre cel slab în porți (p. 441a).

Pr 27, 23

CSc.	BB
Cu mare grijă să-ți socoteşti marha ta (f. 40^{r}).	Cu cunoştinţă vei cunoaşte sufletele turmei tale (p. 444a).

Pr 28, 19

CSc.	BB
Cine ară pământul său sătura-să-va cu bucate, iară care urmează după oameni leaneşi sătura-să-va cu sărăcie (f. 45^{v}).	Cela ce lucrează pământul lui se va sătura de pâine, iară cel ce goneaşte zăbava umplea-se-va de sărăcie (p. 444b).

Pr 31, 21

CSc.	BB
Nu-ş teame (muiarea muncitoare) gloata sa de frig, că toată gloata ei să îmbracă în doao hainne (f. 26^{r}). Muiarea cămetină nu-ş teame gloata ei de frig, că toată gloata ei iaste îmbrăcată în câte doao haine (f. 72^{v}).	Nu grijaşte de ceale den casă bărbatul ei, când zăboveaşte undeva, pentru că toţi ceia de lângă ea să îmbracă (p. 446a).

Ecc 3, 4

CSc.	BB
Iaste vreame de plâns şi vreame de râs (f. 25^{r}).	Vreame e a plânge şi vreame e a râde (p. 447b).

Ecc 3, 7

CSc.	BB
Iaste vreame de grăit şi vreame de tăcut (f. 13^{v}).	Vreamea e a tăcea şi vreame a grăi (p. 447b).

Ecc 5, 5

CSc.	BB
Mai bine să nu făgăduieşti decât că făgăduieşti şi nu plineşti (f. 12^{v}).	Mai bine e a nu te făgădui decât, făgăduindu-te, să nu dai (p. 448b).

Is 58, 1

CSc.	BB
Ca trâmbiţa înalţă glasul tău şi spune oamenilor păcatele lor (f. 82^{r}).	Ca o trâmbiţă nalţă glasul tău şi vesteaşte nărodului mieu păcatele lor (p. 486b).

Ir 22, 13

CSc.	BB
Vai de aceia care-i fac casă cu alnicie şi polăţi cu hiclenie şi pofteaşte în dar munca priiatinului său şi preţul muncii nu plăteaşte (f. 33^{v}).	Ca cela ce zideaşte casa lui nu cu direptate şi cerdacurile lui nu cu judecată, la el aproapele lui lucrează în dar şi plata lui nu o va da lui (p. 507a).

Contextele pe care le-am selectat reflectă eforturile lui Zoba de traducere a unor porțiuni din *Vechiul Testament*, intenția sa de a reda cu claritate sensul enunțului narativ. Citatele scripturale au fost echivalate ad-hoc, pe parcursul traducerii cărții *Cărare pre scurt,* preotul din Vinț neapelând la o versiune anterioară a textului biblic, transpusă, în prealabil, de el sau de o altă persoană. Argumentul pentru o traducere simultană rezidă din variantele diferite ale aceluiaşi verset care apar pe parcursul lucrării (Pr 31, 21). Un alt pasaj citat şi în *Sicriul de aur* (Fc, 3, 17, 19) este formulat de această dată puțin diferit.

Examinarea comparativă a fragmentelor din *Cărare pre scurt* cu cele corespunzătoare din *Palie*, respectiv, din *Biblia* de la Bucureşti relevă, în acelaşi timp, calitatea traducerii lui Zoba, care, în multe privințe, nu este inferioară celei din monumentala tipăritură din 1688. Dacă textul din urmă poartă, cu pregnanță, amprenta graiului moldovean[84], concesiile cărturarului ardelean privind introducerea termenilor de proveniență dialectală *(alnicie, cămetină, colduşi, marhă)* nu sunt covârşitoare. Este semnificativă, în acelaşi timp, încercarea lui Zoba din *Cărare pre scurt* de a explica unii termeni în paranteză, adnotări care pot fi considerate atât traduceri duble, cât şi completări menite să faciliteze înțelegerea textului. Unele dintre aceste serii sinonimice sunt preluate din ediția maghiară: *aerului (văzduhul)*, 92^{v}/1, are corespondentul în *aërnek (levegöének)*. Procedeul este însă amplificat de către Zoba, căruia îi aparține majoritatea gloselor: *în boală (în nevoie)*, 53^{v}/14–15; *dare (bir)*, 80^{r}/3; *deregătorie (muncă)*, 38^{r}/10–11; *dosădiți (lipsiți)*, 44^{r}/7; *cu hrană (cu mâncare)*, 39^{v}/12; *învățătură (sfat)*, 40^{v}/5–6; *leage direaptă (pravoslavnică)*, 50^{v}/6–7; *lipsele (greşealele)*, 80^{r}/15; *mai de temeiu (mai mari)*, 16^{v}/8–9; *muncitoare*, juxtapus *cămetine*, 75^{r}/12; cf. magh. *serények*; *oce (pricine)*, 88^{v}/14–15; *omul bărbat (sârguitoriu)*, 39^{v}/16; *paza (grija)*, 42^{v}/2–3; *să treci (să părăseşti)*, 33^{r}/8. În plus, tendința de înnoire în sintaxă şi adoptarea unei topici mai puțin artificiale şi livreşti permit reevaluarea atitudinii lui Zoba față de impunerea treptată a normelor limbii literare[85].

[84] Ion Gheție, *Biblia de la Bucureşti şi procesul de unificare a limbii române literare*, în SLLF, II, p. 53–66.

[85] Vezi, în acest sens, B. Kelemen, *Cu privire la lexicul lui Ioan Zoba din Vinț (Contribuții la istoria limbii române din sec. al XVII-lea)*, în CL, VIII, 1963, nr. 2, p. 239–243; idem, *Aportul tipăriturilor din Transilvania de la sfârşitul secolului al XVII-lea la procesul de formare şi unificare a limbii literare*, în CL, XVII, 1972, nr. 2, p. 279–282.

6. Primul *Ceasloveț* tipărit în Transilvania, la Bălgrad, în 1686, descinde dintr-un izvor slavon, aşa cum se menționează pe foaia de titlu, fără a fi însă identic cu protograful traducerii. Existența unor copii anterioare anului de apariție a tipăriturii bălgrădene a sugerat stabilirea unor raporturi de filiație a ceasloavelor româneşti din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Studiul comparativ al acestora a avut în vedere în special ms. rom. 206, scris de popa Florea din Crişteleс (Sălaj), în 1669, şi ms. rom. 714, copiat de protopopul Pătru din Tinăud (Bihor), în 1685, ambele păstrate la BAR Bucureşti[86].

Numele lui popa Pătru mai apare pe o altă copie, conservată în ms. rom. 4324 de la BCU Cluj, cuprinzând materia *Ceaslovului mic* şi a *Octoihului*, care conține câteva însemnări ologrefe aparținând aceleiaşi persoane: „Cu mila milostivului Dumnezău, eu, popa Pătru, am gătat până aicea" (f. 102[r]). Peste câteva file, copistul oferă informații mai complete: „Eu, popa Pătru din Crişulu Reapede, din sat din Chinăud, am scri*s* această sfântă carte până acicea când a*m* lăcui*t* în Crişteali*c.* Anii de la naşterea Domnului nostru Isus Hristos 1686. Sfârşiiu în priiriu, în 22 de dzile, gioi. A*m* scri*s* până aici cu mila Atotputearnicu*l* Dumnezău. Amin" (f. 112[v]). Activitatea prodigioasă pe care a desfăşurat-o acest preot bihorean, având, probabil, legături strânse cu alți scribi, precum popa Florea din Crişteleс, un alt popa Florea din Dobricioneşti şi popa Urs din Cotiglet, s-a concretizat în copierea în această zonă a mai multor texte religioase, între care se numără un liturghier, o cazanie, molitvenice şi ceasloave cu octoihuri, precum şi diverse scrieri hagiografice[87]. Pentru a elucida o eventuală legătură de filiație între ceasloavele transcrise în 1669, 1685 şi 1686, pe de o parte, şi ediția lui Zoba, pe de altă parte, vom examina, comparativ, câteva fragmente corespunzătoare:

[86] Emanuela Ştifter-Buză, *Contribuții la filiația ceasloavelor ardeleneşti din a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în LR, XXV, 1976, nr. 1, p. 11–24.

[87] Vezi Atanasie Popa, *Un cărturar bihorean din secolul al XVII-lea: popa Pătru din Tinăud*, în LL, XX, 1969, p. 193–197; Florian Dudaş, *Manuscrisele româneşti din bisericile Bihorului*, Partea a II-a, Oradea, Editura Episcopiei Ortodoxe Române, 1986, p. 122–133; Alexandru Mareş, *Note despre un vechi copist bihorean: popa Pătru din Tinăud*, în LR, XLVII, 1998, nr. 1–2, p. 43–48.

Ms. rom. 206	Ms. rom 714	Ms. rom. 4324	Ceas. B
A ceriului voinici, mai-marilor îngeri, rugămune voao, pururea noi, nedestoinicii, cum cu rugăciunile voastre acoperiți pre noi supt acoperământu*l* arepilor celor neurâte şi slăvite a voastre. Să păziți pre noi, rugămu-ne cu de-adins şi cântă*m*. Din greotăți izbăviți pre noi, carii sinteți maimari pre şireagurile puterilo*r* de su*s* (f. 88^{r}).	A ceriului voinici, întâi voivodzi, rugă*m* pre voi acu*m* noi, nedestoinicii, deci cu rugăciunile voastre să acoperiți pre noi cu acoperământu*l* arepilor nevechită a voastră slavă, să feriți pre noi rugămu-ne cu de-adins şi strigă*m* de nevoie izbăviți pre noi că mai-marii puterilo*r* de su*s* (f. 164^{r}–164^{v}).	A ceriului voinici, întâi voivozi, rugă*m* pre voi acu*m* noi, nedestoinicii, deci cu rugăciunile voastre să acoperiți pre noi cu acoperământu*l* arepilor nevechită a voastră slavă, să feriți pre noi rugămu-ne cu de-adins şi strigă*m* de nevoie izbăviți pre noi că mai-marii puterilo*r* de su*s* (f. 157^{r}–157^{v})	Voivozii oştilor cereşti, rugămuvă pre voi noi, nedăstoinicii, ca cu rugăciunile voastre să ne acoperiți pre noi cu acoperemântul aripilor slavei voastre cei necuprinse, feriți-ne pre noi carii ne rugăm cu deadinsul şi strigăm să ne izbăviți pre noi din nevoi, ca ceaia ce sânteți mai-marii ceatelor puterilor celo*r* de sus (f. 170^{v}).
Cea neroditoare astădzi a lui Hristos, înainte curătoriu, născut-au şi acela iaste plinitoriu*l* a toate prorocistviile. Despre carele toți prorocii l-au propoveduit că pre acela întru Iorda*n* mâna pusu-ş-au şi arătă dumnezeiescul cuvânt (f. 89^{v}).	Cea neroditoare astădzi a lui Hristos, înainte curătoriu, născut-au şi acela iaste plinitoriu*l* a toate prorocistviile. Despre carele toți prorocii l-au propoveduit că pre acela întru Iorda*n* mâna pusu-ş-au şi arătă dumnezeiescul cuvânt (f. 166^{v}).	Cea neroditoare astăzi a lui Hristos, înainte curătoriu, născut-au şi acela iaste plinitoriul a toate prorocistviile. Despre carele toți prorocii l-au propoveduit că pre acela întru Iorda*n* mâna pusu-ş-au şi arătă dumnezăiescu*l* cuvânt (f. 159^{v}–160^{r}	Astăzi cea neroditoare naşte pre solulitoriul înaintea lui Hristos şi acela iaste plinirea a toată prorociia. Că pre carele propoveduiră prorocii spre acela puse mânule în Iordan şi să arătă cuvântului celui dumnezăiesc (f. 172^{v}).

Ceasul 1

Ms. rom. 714	Ms. rom. 4324	Ceas. B
Cumu-ți vo*m* dzice, încungiurată de bucurie: „Ceriu, că lucişi soarele dereptății. Raiu, că răsărişi-ne floare neputredă. Fecioară, că petrecuşi neputredă. Curată maică, că avuşu-l-ai spre mânu fiiu, tutur*or* Dumnezău. Acela roagă să mântuiască sufletele noastre" (f. 122^{v}).	Cumu-ți vo*m* zice, încungiurată de bucurie: „Ceriu, că lucişi soarele dereptății. Raiu, că răsărişine floare neputredă. Fecioară, că petrecuşi neputredă. Curată maică, că avuşu-l-ai spre mânu fiiu, tuturor Dumnezău. Acela roagă să mântuiască sufletele noastre" (f. 107^{v}–108^{r}).	Cum îți vom zice o, ceaea ce eşti încungiurată de bucurie: „Ceriu, că strălucişi soarele dereptății. Raiu, că ai crescut floarea neputregiunei. Fecioară, că petrecuşi nevinovată. Maică curată, că avuseşi pre mâni fiiu, Dumnezăul tuturora. Pre acela îl roagă să mântuiască sufletele noastre" (f. 70^{v}).

Corespondențele dintre fragmentele analizate presupun existența unui original comun. Nu împărtăşim, însă, opinia privind afinitățile mai mari care ar exista între copia din 1669 (ms. rom. 206) şi tipăritura din 1686 față de cele dintre ms. rom. 714 şi tipăritură[88]. Nu întâlnim suficiente elemente comune pentru a admite această distribuție a relațiilor genetice. Nici structura compozițională a ceasloavelor nu este concludentă în acest sens, manuscrisele prezentând diferite lipsuri. Unele dintre slujbele celor şapte laude sunt omise în versiunea din ms. rom. 206 (de exemplu, *Ceasul 1* din cadrul *Utreniei)*, considerată mai aproape de tipăritură, dar lacunară, fiind prezente, în schimb, într-o formă apropiată, în cele două ceasloave copiate de popa Pătru şi în ediția alcătuită de Zoba. Prima secvență din *Troparele zilelor*, analizată în paralel, prezintă cele mai mari diferențe, detaşându-se versiunea A (ms. rom. 206), versiunea B (mss. rom. 714 şi 4324 Cj.) şi versiunea C (tipăritura de la Bălgrad). Apare concordanța A+B (*a ceriului voinici*), în opoziție cu C (*voivozii oştilor cereşti*), succedată însă de o discordanță A–B (*mai-marilor îngeri — întâi voivodzi/ voivozi*), fără corespondență în C. Consemnăm, în continuare, câteva soluții identice de traducere sau care presupun proveniența dintr-un izvor comun (A+B+C): *nedestoinicii/ nedăstoinicii, rugăciunile, acoperiți pre noi, acoperemântul arepilor/ aripilor, izbăviți.* Finalul pasajului nu oferă elemente suficiente în favoarea raportului de interdependență dintre versiuni, în care se remarcă sinonimia între A–C (*mai-mari pre şireagurile puterilor de sus — mai-marii ceatelor puterilor celor de sus*), cu o omisiune în B: *mai-marii*

[88] Cf. E. Ştifter-Buză, *art. cit.*, p. 14–15.

puterilor de sus. Al doilea fragment din *Troparele zilelor* probează o convergență a versiunilor A şi B, în opoziție cu C. În fine, pasajul din rugăciunea cuprinsă în *Ceasul 1*, prezent numai în versiunile B şi C, nu exclude o relație de dependență între ele, reflectată de echivalențele lexicale foarte apropiate.

Pornind de la aceste inconsecvențe, putem conchide că ediția lui Zoba din 1686 este rezultatul unei prelucrări substanțiale a traducerii primitive a *Ceaslovului mic,* pe care o fructifică, în mod independent, şi copiştii Florea şi Pătru, a căror conlucrare pare posibilă. Deosebirile dintre cele trei versiuni se datorează fie confruntărilor succesive cu originalul slavon al traducerii, fie modificărilor survenite pe parcursul difuzării textului prin copii intermediare.

La fel ca în versiunile manuscrise, textul *Ceasloveţului* din 1686 cuprinde şi o serie de psalmi, preluați după ediția de la Bălgrad, din 1651[89]. În multe porțiuni, asemănările şi identitățile sunt evidente, cu toate că apar unele diferențieri fonetice:

Ps. 65, 1–11

PB	Ceas. B
Cântați Domnului tot pământul. Cântați slavă numelui Lui, dați slavă laudei Lui! Ziceți lui Dumnezău: „Câtu-s de înfricoşate lucrurile Tale? Pentru mărirea puteriei Tale, mânt Ție pizmaşii Tăi. Toți lăcuitorii pământului pleca-se-vor Ție, şi vor cânta Ție, cânte numelui Tău!" Veniț şi vedeț lucrurile lui Dumnezău, câtu-i de-nfricoşat în lucrul Lui cătră fiii oamenilor.	Cântați Domnului tot pământul. Cântați slavă numelui Lui, dați slavă laudei Lui! Ziceți lui Dumnezău: „Câtu-s de înfricoşate lucrurile Tale? Pentru mărirea puteriei Tale, mânt Ție pizmaşii Tăi. Toți lăcuitorii pământului pleca-se-vor Ție, şi vor cânta Ție, cânte numelui Tău!" Veniți şi vedeți lucrurile lui Dumnezău, câtu-i de-nfricoşat în lucrul Lui cătră fiii oamenilor.
Întoarce marea în uscat; pren râu trecură cu picioarele, acolea ne-am veselit întru El. Biruiaşte cu puterea Sa în veac, ochii Lui spre limbi privescu, îndărăptnicii nu se vor înălța întru sine. Blagosloviți, limbi, pre Dumnedzăul nostru şi faceți să se audă glasul laudei Lui Carele au pus sufletul nostru în viață şi n-au lăsat să se lunece picioarele noastre. Că ne-ai ispitit pre noi, Doamne, ispititu-ne-ai cu foc cum să ispiteaşte argintul. Duseaseşi pre noi în mreaje şi ai încinsu cu scârbe mijloacele noastre (f. 117^{r}–118^{r}).	Întoarce marea în uscat; prin râu trecură cu picioarele, acolea ne-am veselit întru El. Biruiaşte cu puterea Sa în veac, ochii Lui spre limbi privescu, îndărăpnicii nu se vor înălța întru sine. Blagosloviți, limbi, pre Dumnezăul nostru şi faceți să se audă glasul laudei Lui Carele au pus sufletul nostru în viiață şi n-au lăsat să se lunece picioarele noastre. Că ne-ai ispitit pre noi, Doamne, ispititu-ne-ai cu foc cum să ispiteaşte argintul. Duseaseşi pre noi în mreajă şi ai încinsu cu scârbe mijloacele noastre (f. 30^{r}–31^{r}).

[89] Cipariu, *Principia*, p. 118; Drăganu, *Histoire*, p. 49.

Alte reproduceri ale psalmilor prezintă câteva particularități de natură lexicală:

Ps. 20, 1–4

PB	Ceas. B
Doamne, întru vârtutea Ta bucură-se împăratu*l* şi în spăsenia Ta veseleaşte-se foarte. Dat-ai lui pohta inimii lui şi pohta rostului lui n-ai opri*t* de la el. Că l-ai luat pre denainte cu blagosloveniile binelui şi ai pus în capul lui corună de aur curat* [glosat: au pietri scumpe] (f. 32^{v}–33^{r}).	Doamne, întru putearea Ta bucură-se împăratul şi în spăseniia Ta veseleaşte-se foarte. Dat-ai lui pohta inemii lui şi pohta rostului lui n-ai oprit de la el. Că l-ai lua*t* pre denainte cu blagosloveniile binelui şi ai pus în capul lui corună de pietri scumpe (f. 43^{v}).

Ps. 101, 26

Di-nceput ai întemeiat pământul şi lucrul mânulor Tale sânt ceriurile (f. 192^{r}).	Di-nceput ai întemeiat pământul şi lucrurile Tale sânt ceriurile (f. 130^{r}–130^{v}).

Observăm în aceste versete înlocuirea unui termen din PB (*vârtutea* prin *puterea*), precum şi preluarea sintagmei *pietri scumpe*, din glosă, în loc de *aur curat.* În al doilea exemplu, în *Ceasloveț* s-a produs o omisiune: *lucrurile* în loc de *lucrul mânulor*. Cu toate că sunt sporadice, substituirile lexicale apar şi în alte porțiuni de text: ps. 6, 2 *lânged* (PB 8^{r}/13) — *neputincios* (Ceas. B 115^{r}/1–2); ps. 33, 1 *blagoslovesc* (PB 56^{r}/1) — *binecuvântez* (Ceas. B 92^{r}/1); ps. 37, 2 *măniia* (PB 66^{v}/16) — *urgiia* (Ceas. B 47^{v}/5); ps. 67, 26 *craiului* (PB 123^{r}/1) — *împăratului* (Ceas. B 35^{r}/13–14); ps. 149, 3 *cimpoi* (PB 273^{r}/4) — *surle* (Ceas B 59^{v}/5); ps. 149, 6 *de îmbe* (PB 273^{r}/12) — *de amândoao* (Ceas. B 59^{v}/13).

Vom mai semnala utilizarea de către Zoba a unor pasaje biblice din *Noul Testament* din 1648, printre care paragraful cuprinzând *Fericirile:*

Mt 5, 3–12

NT	Ceas. B
Fericiți surumanii sufleteşti, că acelora iaste împărățiia ceriurelor. Ferice de ceia ce plâng, că aceia să vor mângâia. Ferice de blânzii, că aceia vor moşteni pământul. Ferice de ceia ce flămânzesc şi însetoşază pentru dereptate, că aceiia să vor sătura. Ferice de milostivii, că aceia vor dobândi mila. Ferice de ceia cu inima curată, că aceia vor vedea pre Dumnezeu. Ferice de împăcătorii, că aceia fiii lui Dumnedzeu să vor chema. Ferice de cei goniți [glosat: au pribeagii] pentru dereptate, că acelora iaste împărățiia ceriurelor. Fericiți veți fi când vor huli pre voi şi vă vor goni, minținд vor zice tot rău spre voi, pentru Mine. Bucurați-vă şi vă veseliți, că plata voastră multă iaste în ceriure (f. 6^{v}).	Fericiți surumanii sufleteşti, că acelora iaste împărățiia ceriurilor. Ferice de ceia ce plâng, că aceia să vor mângâia. Ferice de blânzii, că aceia vor moşteni pământul. Ferice de ceia ce flămânzesc şi însetoşază pentru dereptate, că aceiia să vor sătura. Ferice de milostivii, că aceia vor dobândi mila. Ferice de ceia cu inima curată, că aceia vor vedea pre Dumnezău. Ferice de împăcătorii, că aceia fiii lui Dumnezău să vor chema. Ferice de cei izgoniți pentru dereptate, că acelora iaste împărățiia ceriurilor. Fericiți veți fi când vor huli pre voi şi vă vor goni, minținд vor zice tot rău spre voi, pentru Mine. Bucurați-vă şi vă veseliți, că plata voastră multă iaste în ceriuri (f. 88^{v}–89^{v}).

Pe lângă mici diferențe de ordin fonetic *(Dumnezeu/Dumnedzeu — Dumnezău)* şi morfologice (*ceriure — ceriuri*), apare doar o singură modificare lexicală sinonimică: *goniți — izgoniți.*

Zoba a prelucrat, aşadar, în cuprinsul *Ceaslovețului* din 1686 o versiune românească anterioară, colaționată, probabil, cu originalul slavon, apelând, totodată, la texte fundamentale din tradiția literară locală, şi anume la *Noul Testament* şi *Psaltire*, ambele apărute în acelaşi centru la mijlocul secolului al XVII-lea. În funcție de aceste surse secundare, traducerea originală a slujbelor de noapte şi de zi nu poate fi anterioară anului 1651, anul tipăririi *Psaltirii*, dar nici posterioară anului 1669, data copiei executate în zona Sălajului de către popa Florea[90].

7. Prea puțin studiată sub aspect filologic şi lingvistic, ultima tipăritură atribuită lui Ioan Zoba din Vinț, *Molitvenicul* din 1689, a suscitat, totuşi, câteva remarci privind filiația textului. M. Gaster a sesizat faptul că limba acestei cărți este mult mai îngrijită în comparație cu primele tipărituri ale

[90] Vezi E. Stifter-Buză, *art. cit.*, p. 21.

lui Zoba, dar suprasolicita importanța sa pentru retipăririle următoare[91]. După părerea sa, preluată şi de N. Drăganu[92], *Molitvenicul* lui Zoba ar fi fost tradus în întregime din slavonă, apoi reeditat, fără schimbări esențiale, la Buzău, în 1699 şi 1701, şi la Râmnic, în 1706. Pe de altă parte, Ion Gheție susține că avem de-a face cu o reeditare a *Molitvenicului de-nțăles* al lui Dosoftei, cu unele îndreptări şi adaosuri[93], scrierea de la Bălgrad fiind reprodusă şi în ediția din 1706 a lui Antim Ivireanul[94].

Cea de-a două aserțiune se confirmă, parțial, prin colaționare, textul din 1689 urmând într-adevăr pentru unele rânduieli şi molitve ediția lui Dosoftei din 1681, în măsura în care acestea se încadrau ritualului slav. Deosebirile în desfăşurarea liturgică a rânduielilor, diferențele de ectenii, de succesiune a lecturilor biblice şi, mai accentuate, în structura molitvelor „de trebi"[95], se explică prin aceea că Dosoftei a avut ca izvor principal *Trebnicul* slav al lui Petru Movilă, apărut la Kiev, în 1646, care, la rândul său, este tradus după *Evhologhiul* grecesc[96]. Ediția de la Bălgrad, în schimb, este mai fidelă vechiului model slav, fapt care se deduce din unele similitudini cu *Molitvenicul* slavon, din 1635, de la Câmpulung sau cu o altă versiune asemănătoare. Astfel, în cuprinsul *Molitvenicului* de la Bălgrad apar o serie de piese (*Molitva botedzului pre scurt, Rânduiala panaghiei, Molitva la naşterea lui Hristos fiilor de duhovnicie, Molitva la zua Sfântului Petru, Întrebarea Sfântului Anastasie, Molitva celor ce întră în post, Molitva neveastei după nuntă, Molitva la curățirea besearecii spurcată de eretici, Molitva pre scurt*

---

[91] Gaster, CR, p. XLIV; idem, *Geschichte der rumänischen Literatur*, în *Grundriss der romanischen Philologie*, II . Band, 3. Abteilung, Strassburg, Karl J. Trübner, 1901, p. 278.

[92] N. Drăganu, *Un fragment din cel mai vechi Molitvenic românesc*, în DR, II, 1921–1922, p. 260.

[93] Ion Gheție, *Evoluția normelor literare în tipăriturile ardeleneşti de la sfârşitul secolului al XVII-lea*, loc. cit., p. 450; Gheție, BD, p. 375.

[94] Gheție, BD, p. 371.

[95] Pentru problemele de filiație a molitvenicelor româneşti, a se vedea şi Dimitrie Bejan, *Edițiile româneşti ale molitvenicului*, în BOR, LIV, 1936, nr. 11–12, p. 688–692; Gh. Ciuhandu, *Un vechi molitvenic manuscris din Bihor în legătură cu alte molitvenice*, în BOR, LIX, 1941, nr. 9–10, p. 536–576; Viorel Chițu, *Rânduiala mărturisirii în molitfelnicele româneşti şi slavo-ruse*, în „Ortodoxia", XII, 1960, nr. 3, p. 431–447; C. Cornescu, *Rânduiala botezului în diferitele moliftenice slave şi româneşti folosite în biserica română*, în „Studii teologice", XIII, 1961, nr. 9–10, p. 566–585; idem, *Rânduiala Sf. Taine a cununiei, mărturisirii şi maslului în diferitele ediții ale molitfelnicului slav şi român folosit în biserica română*, în MO, XIV, 1962, nr. 10–12, p. 601–623; Ioan Floca, *Molitfelnicul ortodox (Studiu istorico-liturgic cu privire specială asupra molitfenicului românesc până la sfârşitul secolului XVIII)*, în MA, 1962, nr. 1–2, p. 93–115.

[96] Vezi Émile Legrand, *Bibliographie hellénique*, tom IV, Paris, Ernest Leroux, 1894, p. 147.

a sfinți apa) care se găsesc numai în ediții slave[97]. În schimb, la Dosoftei există rugăciuni (precum *Molitva la groază de tunete şi fulgere, Molitvă la rugă la toată litia, Molitve pentru ploaie*) care nu vor intra în cuprinsul ediției bălgrădene. Este prezentă apoi, în edițiile 1635 şi, respectiv, 1689, dar nu şi la Dosoftei, *Rânduiala la a dooa nuntă*. Pentru *Rânduiala botedzului* se fructifică ambele surse, la fel ca pentru *Rânduiala logodnei* şi *Rânduiala cununiei*, Dosoftei şi editorii de la Bălgrad optând, deopotrivă, pentru introducerea elementului local în ritual şi formula binecuvântării mirilor.

În acelaşi timp, Zoba apelează la alte versiuni româneşti ale *Molitvenicului* care circulau în Transilvania, fapt ilustrat de unele similitudini cu cele copiate de popa Pătru din Tinăud în 1688[98]. În *Rânduiala botedzului*, de exemplu, asemănările converg, în unele pasaje, în cele două texte ardeleneşti, în comparație cu versiunea moldovenească, lucru sesizabil, îndeosebi, în câteva rugăciuni precum *Molitva muierii la ceasul naşterii* şi *Molitva când să dă nume pruncului*.

Un alt izvor pe care îl utilizează editorul ardelean este *Liturghierul* mitropolitului Teodosie, apărut la Bucureşti, în 1680, care conține, după liturghiile slavone cu tipic românesc, şi câteva rânduieli şi molitve în limba română. Am constatat, astfel, mai multe concordanțe în cadrul *Molitvei pentru blagosloveniia colivei* şi în *Molitvele la Pogorârea Duhului Sfânt*, precum şi în cuprinsul ecteniilor, acestea din urmă nefiind preluate de Zoba decât parțial dintr-o tipăritură anterioară de la Bălgrad, *Rânduiala diaconstvelor şi cu a văzglaşeniilor*, imprimată tot de Chiriac, ci, în mare parte, din cartea de ritual scoasă la Bucureşti. Întrucât *Liturghierul* din 1680 a văzut lumina tiparului tot prin osârdia tipografului moldovean, la fel ca *Molitvenicul* din 1689, înclinăm să-i acordăm acestuia o cotă de participare mai mare la definitivarea ediției bălgrădene, de care Zoba a ținut cont.

Nu a fost ignorată nici tradiția literară locală, avându-se în vedere, pentru citirile biblice din *Apostol* şi *Evanghelie*, *Noul Testament* de la Bălgrad, din 1648, după cum sesizase N. Drăganu[99]. În ceea ce priveşte psalmii incluşi la unele rânduieli, se valorifică, cu precădere, *Psaltirea slavo-română* a lui Dosoftei, din 1680, precum şi *Biblia* de la Bucureşti, mai puțin *Psaltirea* de la Bălgrad. De menționat că în *Molitvenicul* din 1681 este redat numai începutul psalmilor.

[97] Cf. şi I. Floca, *art. cit.*, p. 103.
[98] Ms. rom. 4216 (BAR Bucureşti) şi ms. rom. 4325 (BCU Cluj).
[99] Vezi şi N. Drăganu, *art. cit.*, p. 261.

Este greu de admis o posibilă relație de dependență între *Molitvenicul* din 1689 şi *Molitvenicul Marțian*, al cărui original a fost plasat de N. Drăganu în a doua jumătate a secolului al XVI-lea[100], datând de fapt de la mijlocul secolului al XVII-lea[101], cu toate că există unele corespondențe între manuscris şi *Rânduiala îngropării omului* din textul tipărit, ambele versiuni derivând, probabil, dintr-o traducere mai veche, învederând însă soluții diferite de echivalare sau copiere, după cum rezultă din fragmentele reproduse:

Mol. Marțian	Mol.
Veni moartea ca un răpitoriu şi mă risipi. Sosi şi fiindu mă arătă şi fuiu cum n-am vrut fi adevăr somnu, adevăru chipul zlacului eu sâmtu. Ce veniți să strigăm împăratului celui fără de moarte: „Doamne, cu dulceața ta cea de vecie cuvioşadză pristăvitul de la noi şi-l odihneaşte în nebătrânita-ți fericită" (f. 2^{v}–3^{v}).	Veni moartea ca un răpitoriu, apropie-să putregiunea şi mă răsipi. Veni şi mă arătă cum nu vream fi şi fuiu cum n-am fost, acum dzac întru adevăru-i umbră, întru adevăr sânt chipul verdeții. Ce veniți să strigăm împăratului celui fără de moarte: „Doamne, bunătăților tale celor veacinice spodobeaşte pre cest pristăvit de la noi, odihneaşte pre el întru nebătrânită fericirea ta" (f. 112^{v}).

Unele elemente de convergență din ritualul prohodului care apar şi în *Codicele Sturdzan* (aşa-numitele *Cugetări în ora morții*), în *Codicele Todorescu*, în *Molitvenicul* copiat de popa Urs din Cotiglet în 1676 şi în molitvenicele lui popa Pătru din Tinăud, din 1688[102], relevă, şi în această secțiune, un raport de filiație care ne conduce spre un original comun[103].

În fine, *Cazaniile la oamenii morți* şi *Iertăciunile la oamenii morți*, predici anexate la o serie de exemplare din *Molitvenicul* bălgrădean[104], numerotate în continuare şi integrate compozițional în structura cărții, pot fi puse în legătură tot cu molitvenicele lui Urs din Cotiglet[105]. Ele pot sugera o anumită

---

[100] *Ibidem*, p. 262, 269–270.

[101] Ion Gheție, *Câteva observații filologice asupra* Molitvenicului *Marțian*, în LR, XXIV, 1975, nr. 1, p. 33–38; Gheție, Mareş, *Originile*, p. 266–267.

[102] Vezi şi Atanasie Popa, *Un cărturar bihorean din secolul al XVII-lea: popa Pătru din Tinăud*, în LL, XX, 1969, p. 196–197.

[103] A se vedea în acest sens şi D. Russo, *Studii bizantino-române*, Bucureşti, Tipografia Gutenberg, 1907, p. 29; Gheorghe Chivu, *Localizarea şi filiația textelor din* Codicele Sturdzan, în *Cele mai vechi texte româneşti*, p. 81–91.

[104] BAR Cluj, cota CRV 148; exemplare similare există în Biblioteca Arhiepiscopiei Ortodoxe din Sibiu şi în Biblioteca Muzeului Unirii din Alba Iulia.

105 Mss. rom. 4641 şi 4151 (BAR Bucureşti); cf. Atanasie Popa, *Cărturari bihoreni: popa Ursu din Cotiglet, secolul XVII*, în MMS, XLIV, 1968, nr. 5–6, p. 308.

influenţă calvină, prin îndepărtarea de tradiţie, fiind răspândite, mai ales în Transilvania, şi sub forma unor cópii manuscrise disparate.

Delimitarea surselor textologice ale ultimei cărţi editate de Zoba din Vinţ pune în lumină stăruinţa acestuia de a realiza o versiune îmbunătăţită a *Molitvenicului*, mai uzuală şi cu o accesibilitate mai mare decât aceea alcătuită de Dosoftei, cu toate că meritele de traducător ale celui din urmă sunt mai evidente. Fără a fi atât de strâns dependente, cum opina M. Gaster, ediţiile slavo-române de la Buzău din 1699 şi, respectiv, 1701, care conţin numai indicaţiile tipiconale şi lecturile biblice în româneşte, şi cea apărută sub îngrijirea lui Antim Ivireanul, în 1706, al cărei prototip rămâne însă izvodul grecesc al lui Nicolae Glyky, fructifică evident, mai ales ediţia râmniceană, şi cartea lui Zoba, în special în secţiunea consacrată Sfintelor Taine.

Pentru argumentarea enunţurilor de mai sus, redăm, în paralel, câteva pasaje din texte corespunzătoare:

Rânduiala cununiei

Mol. 1681	Mol.	Mol. 1706
Dumnedzău cel preacurat şi a toată săzdaniia făcătoriule şi rânduitoriule, Carele coasta strămoşului Adam pentr-a Ta dragoste de om o ai premenit de o ai făcut femeaie şi i-ai blagoslovitu-i şi le-ai dzâsu-le: „Creaşteţî-vă şi mulţâţî-vă şi domniţi pământul”. Şi pre îmbii o mădulare i-ai arătatu-i să fie cu însoţâtura, că penru-aceasta şi-a lăsa omul tată-său şi maică-sa şi să va lipi la femeaia sa şi vor fi acei doi o carne (f. 36^{v}).	Doamne preacurate şi a toată zidirea făcătoriule şi rânduitoriule, Care ai schimbat coasta strămoşului nostru a lui Adam cu a Ta iubire de oameni întru muiare şi ai dzis: „Nu-i bine omului a fi singur pre pământ, să-i facem lui agiutoriu şi blagoslovindu-i le-ai dzis: «Creaşteţi şi vă înmulţiţi şi împleţi pământul şi-l biruiţi pe el»”. Şi pre amândoi într-una i-ai împreunat, pentru aceasta dzice că va lăsa omul pre tată-să şi pre mumă-sa şi să va lipi cătră muiarea sa şi vor fi amândoi un trup (f. 30^{v}–31^{r}).	Dumnezeul cel preacurat şi ziditoriul a toată făptura, Carele pentru iubirea Ta de oameni ai prefăcut coasta strămoşului Adam întru muiare şi i-ai blagoslovit pre dânşii şi ai zis: „Creaşteţi şi vă înmulţiţi şi stăpâniţi pământul”. Şi pre amândoi i-ai arătat un trup prin împreunare că pentru aceasta va lăsa omul pre tată-său şi pre mumă-sa şi să va lipi de muiarea sa şi vor fi amândoi un trup (p. 56–57).

Molitva colivei

Mol. 1681	Lit. 1680	Mol.
Carele toate le feceşi din <în>treg cu cuvântul Tău, Doamne, şi poruncişi pământului de tot fealiul să facă poame de-ndulcit şi de hrana noastră. Care cu semințele pre trei otroci şi pre Daniil decât cei în Vavilon cu hrană dezmierdată crviți mai luminați îi arătaşi. Însuți în tot, bunule împărate, şi semințele aceastea cu tot fealiul de roade blagosloveaşte şi pre carii de dânse vor lua de vor gusta sfințeaşte-i că în slava Ta şi în cinstea sfântului *(imę rečŭ)* aceastea sânt puse nainte de blagocestivul nostru domn, Ioan voievoda, şi în pomană celor în direapta credință săvârşiți. Dăruiaşte dară, bunule, şi celora ce înfrâmşară aceastea şi fie pomenire toate aceale de spăsenie cerşături şi de a văcuitelor Tale bunuri îndulcință (f. 78^{v}–79^{r}).	Doamne, Cela ce ai plinit toate cu cuvântul Tău şi ai poruncit pământului să scoață multe feliuri de roduri întru îndulcirea şi hrana noastră. Carele pre cei trei coconi şi pre Daniil, carii era la Vavilon, (fiind hrăniți) cu semințe, i-ai arătat mai frumoşi decât pre cei ce era hrăniți cu multe dulceți. Însuți întru tot, bunule împărate, şi aceaste semințe cu multe feliuri de roduri le blagosloveaşte şi svințeaşte pre ceia ce vor gusta dintr-însele. Căci aceastea întru slava Ta şi întru cinstea svântului *imę rečŭ* le-au pus înaintea Ta robii Tăi şi întru pomenirea acelora ce s-au svârşit întru buna credință. Şi dăruiaşte, bunule, celora ce au înfrumusețat aceastea şi săvârşesc pomenirea toate cearerile ceale ce sânt cătră mântuirea şi îndulcirea binelui Tău celui veacinic (f. 88^{v}–89^{r}).	Doamne, Cela ce ai plinit toate cu cuvântul Tău şi ai poruncit pământului să crească multe fealiuri de roduri întru îndulcirea şi hrana noastră. Carele pre cei trei coconi şi pre Daniil, carii era la Vavilon, (fiind hrăniți) cu semințe, i-ai arătat mai frumoşi decât pre cei ce era hrăniți cu multe dulceți. Însuți întru to*t*, bunule împărate, şi aceaste semințe cu multe fealiuri de roduri le blagosloveaşte şi sfințeaşte pre ceia ce vo*r* gusta dintr-însele. Căci aceastea întru slava Ta şi întru cinstea sfântului *imę rečŭ* le-au pus înaintea Ta robii Tăi şi întru pomenirea acelora ce s-au sfârşit întru buna credință. Şi dăruiaşte, bunule, celora ce au înfrâmsețat aceastea şi săvârşesc pomenirea toate cearerile ceale ce sânt cătră mântuirea şi îndulcirea binelui Tău celui veacinic (f. 186^{r}).

Molitvele la Pogorârea Duhului Sfânt

Mol. 1681

Preacurate, ne-ntinate, ne-ncepute, nevădzute, neagiunse, neurmate, neschimbate, nemutate, nemăsurate, nemâniiate, Doamne. Cela ce sâgur ai nemuritorie, de petreci în lumină neapropiată. Cela ce-ai făcut ceriul şi pământul şi marea şi toate în rândul ce-s făcute întrînse. Cela ce mainte de-a cearerea tuturor cerşăturile le dai. Ție ne rugăm şi Ție ne cucerim, Despuitoriule, iubitori de om, părintele Domnului nostru Isus Hristos, ce pentru noi, oamenii, şi pentr-a noastră spăsenie s-au pogorât dintru ceriuri şi s-au întrupat din Duhul Sfânt. Şi Mariia de pururea Ficioară şi slăvită de Dumnedzău Născătoarea. Care întâi cu cuvinte învățând, apoi şi cu lucrurile arătând, când suferi chinul cel de spăsenie, de ne deade iscălitură, a neşte smeriți şi păcătoşi şi nedestoinici şerbii tăi, rugăciuni ați aduce cu capetele plecați şi îngenunchiați, pentr-a noastre păcate şi a oamenilor necunoştințe (f. 108^{v}–109^{r}).

Lit. 1680

Preacurate, nespurcate, Cela ce eşti fără de început, nevăzutule, neagiunsule, neurmatule, neschimbatule, nemutatule, nenumăratule şi fără de nicio răutate, Doamne. Carele ai însuți nemurire, Carele viețuieşti întru lumina cea neapropiiată. Carele ai făcut ceriul şi pământu*l*, marea şi toate câte sânt într-însele. Şi mai nainte de cearere tuturor le dai cearerea. De la Tine cearem şi Ție ne rugăm, Stăpâne, iubitoriule de oameni, părintelui Domnului nostru Isus Hristos, Carele pentru noi, oamenii, şi pentru mântuirea noastră s-au pogorât din ceriu şi s-au întrupat din Duhul Svânt şi din preslăvita Mariia Născătoarea de Dumnezău şi pururea Fecioară. Carele mai întâi cu cuvintele învățând, iară mai pre urmă şi cu lucrurile arătând, când au răbdat mântuitoarele chinuri, ne-au dat noao iscălitură, smeriților şi păcătoşilor şi nevreadnicilor robilo*r* Tăi, să ne rugăm Ție cu grumazurile şi cu genunchele plecate, pentru iertăciunea păcatelor noastre şi a neştiințelor omeneşti (f. 117^{r}–117^{v}).

Mol.

Preacurate, nespurcate, Cela ce eşti fără de început, nevăzutule, neagiunsule, neurmatule, neschimbatule, nemutatule, nenumăratule şi fără de nice o răutate, Doamne. Carele ai însuți nemurire şi viețuieşti întru lumina cea neapropiiată. Carele ai făcut ceriul şi pământu*l*, marea şi toate câte sânt într-însele. Şi mai nainte de cearere tuturo*r* le dai cearerea. De la Tine cearem şi Ție ne rugă*m*, Biruitoriule, iubitoriule de oameni, părintelui Domnului nostru Isus Hristos, Carele pentru noi, oamenii, şi pentru mântuirea noastră s-au pogorâ*t* din ceriu şi s-au întrupat din Duhul Sfânt şi din preaslăvita Mariia Născătoare de Dumnedzău şi pururea Fecioară. Carele mai întâi cu cuvintele învățând, iară mai pre urmă şi cu lucrurile arătând, când au răbdat mântuitoarele chinuri, ne-au dat noao iscălitură, smeriților*r* şi păcătoşilo*r* şi nevreadnicilo*r* robilo*r* Tăi, să ne rugăm Ție cu grumazurile şi cu genunchele plecate, pentru iertăciunea păcatelo*r* noastre şi a neştiințelo*r* omeneşti (f. 170^{r}–170^{v}).

Ectenii

Lit. 1680

Pentru pacea de sus şi pentru spăseniia sufletelor noastre, Domnului să ne rugă*m*. Pentru pacea a toată lumea şi de bună tocmirea svintelo*r* beseare*c*ilor lui Dumnezău şi pentru uni*c*iunea tuturo*r* [...] Pentru svânta casa aceasta şi de ceia ce întră într-însa cu credinţă şi cu bună cucerie şi cu frica lui Dumnezău [...] Pentru svinţitul arhiepiscopu*l* şi mitropolitul *imę rečŭ* şi pentru cinstită preoţiia şi dieconiia întru Hristos şi pentru tot clirosu*l* şi oamenii [...] Pentru bun credinciosul şi iubitoriul de Hristos, domnul nostru, *imę rečŭ*, şi pentru doamna lui, *imę rečŭ*, şi pentru toată curtea şi slujitorii lui [...] Pentru ca să-i agiute şi să pleace supt picioarele lui pre tot vrăjmaşul şi pizmaşul [...] Pentru izbăvirea părinţilo*r* şi fraţilo*r* noştri celor robiţi [...] Pentru svânta casa şi cetatea aceasta şi pentru toate cetăţile şi oraşele şi pentru toate ţărâle şi pentru ceia ce lăcuiesc într-însele cu credinţă [...] Pentru bună-prefacerea văzduhului şi de înmulţirea rodurilor pământului şi de vremi cu pace [...] (f. 114^{v}–115^{r}).

RD

Pentru pacea de su*s* şi pentru mântuirea sufletelor noastre, Domnului să ne rugăm. Pentru pacea a toată lumea şi pentru bună tocmirea svintelo*r* beseariciło*r* a lui Dumnezău şi pentru adunarea tuturo*r*, Domnului să ne [...] Pentru svânta casa aceasta şi pentru ceia ce întră într-însa cu credinţă şi cu bună cucerie şi cu frica lui Dumnezău [...] Pentru svinţitul arhiepiscopul şi mitropolitul nostru *imę rečŭ* şi pentru cinstită a lui preoţie şi întru Hristos diaconie şi pentru tot poporul şi oamenii [...] Pentru marele craiul nostru, *imę rečŭ*, şi pentru pentru bunii credincioşii domnii noştri şi pentru toată polata şi oştile lui [...] (Pentru bun credincios şi iubitoriul de Hristos, Domnul nostru, *imę rečŭ*, şi pentru toată curtea şi slujitorii lui) Pentru ca să-i agiute şi să pleace supt picioarele lui pre to*t* vrăjmaşul şi pizmaşul [...] Pentru svântul lăcaşul aceasta şi pentru toate cetăţile, oraşele şi laturile şi carii lăcuiesc într-însele cu credinţă [...] Pentru bună-mestecarea văzduhului şi de înmulţirea rodurilor pământului şi a vremilor cu pace [...] (f. 1^{v}–2^{r}).

Mol.

Pentru pacea de sus şi pentru spăseniia sufletelor noastre, Domnului să ne rugă*m*. Pentru pacea a toată lumea şi de bună tocmirea sfintelo*r* beseariciło*r* lui Dumnedzău şi pentru uniciunea tuturo*r* [...] Pentru sfânta casa aceasta şi de ceia ce întră într-însa cu credinţă şi cu bună cucerie şi cu frica lui Dumnedzău [...] Pentru sfinţitul arhiepiscopu*l* şi mitropolitul *imę rečŭ* şi pentru cinstită preoţiia şi diaconiia întru Hristos şi pentru to*t* clirosu*l* şi oamenii [...] Pentru bun credinciosul*l* şi de Dumnedzău iubitu*l* craiul nostru, *imę rečŭ*, şi pentru toată polata şi de voinicii lui [...] Pentru ca să-i agiute şi să pleace supt picioarele lui pre tot vrăjmaşul şi pizmaşul [...] Pentru izbăvirea părinţilo*r* şi fraţilor noştri celo*r* robiţi [...] Pentru sfânta casa şi cetatea aceasta şi pentru toate cetăţile şi oraşele şi pentru toate ţărâle şi pentru ceia ce lăcuiesc într-însele cu credinţă [...] Pentru bună-prefacerea văzduhului şi de înmulţirea rodurilor pământului şi de vremi cu pace [...] (f. 167^{v}–168^{r})

Molitva când să dă nume pruncului

Mol. 1681

Doamne, Dumnedzăul nostru, Ţie ne rugăm şi Tine milostivi*m*, sămneadze-se lumina feaţii Tale pre şerbul tău acesta, şi să să sămneadze sfânta cruce a sângur născutul Tău fiiu, la inema şi la gândurile lui, întru să fugă de la deşertăciunea lumii şi de la toată vicleana văjnicie a vrăjmaşului şi să urmeadze poruncilor Tale (f. 43 bis^{r}).

Mol. ms. 1688

Doamne, Dumnezău*l* nostru, Ţie ne rugă*m* şi Ţie ne milcui*m* şi cearе*m*: să se semneaze lumina feaţei Tale spre robu*l* Tău acesta *imę rečŭ* ca să să semneaze crucea unuia născut a*l* Tău fiiu, întru inima lui şi în cugetele lui, ca să fugă de deşerţiile lumeşti şi de toate sfaturile hicleanului şi să îmble după toate poruncile Tale (f. 5^{v}–6^{r}).

Mol.

Doamne, Dumnedzăul nostru, Ţie ne rugă*m* şi Ţie ne milcui*m* şi cearem: ca să să însămneadze lumina feaţii Tale spre robul Tău acesta *imę rečŭ* şi ca să să însămneadze crucea a unuia născut fiiului Tău, întru inima şi întru gândurile lui, ca să fugă de la deşărtăciunea lumii şi de toată îndemnarea vrăjmaşului şi să urmeadze poruncilo*r* Tale (f. 3^{v}).

Evrei 2, 11–14

NT

Că şi cine sfinţeaşte şi carii să sfinţescu, dintru Unul sânt toţi; derept aceaea nu ni-i ruşine a-i chema pre ei fraţi, zicând: „Vesti-voiu numele Tău fraţilor Miei, în mijlocul besearecii lăuda-voiu pre Tine”. Şi iarăşi: „Eu voiu nădăjdui întru El”. Şi iară: „Iată, Eu şi coconii care Mi-au dat Mie Dumnezău”. Pentru că coconii sânt părtaşi trupului şi sângelui, El încă aşijderea fu părtaş aceloraş ca pentru să răsăpască pre acela pentru moarte, carele avea putearea morţiei, ce să zice diiavolul (f. 292^{r}).

BB

Pentru că Cela ce svinţeaşte şi cei ce svinţescu dentru Unul sânt toţi, pentru care lucru nu să ruşinează a-i chema pre ei fraţi, zicând: „Voiu spune numele Tău fraţilor Miei, în mijlocul adunării lăuda-Te-voiu”. Şi iarăş: „Eu voiu fi nădejduind spre El”. Şi iarăş: „Iată, Eu şi copiii care Mi-au dat Mie Dumnezău”. Deci, de vreame ce copiii au avut împreunare de trup şi de sânge, şi El aseamene au avut parte de aceeaşi, ca pren moarte să surpe pre cel ce are tăriia morţii, adecă pre diavolul (p. 903a).

Mol.

Fraţilor, că şi cine sfinţeaşte şi carii să sfinţesc, dintru Unu*l* sânt to*ţ*; direpт aceaea nu ni-i ruşine a-i chema pre ei fraţi, zicând: „Vesti-voiu numele Tău fraţilor miei, în mijlocul besearecii lăuda-voiu pre Tine”. Şi iarăşi: „Eu voi nădejdui întru El”. Şi iară: „Iată, Eu şi coconii carii mi-au dat mie Dumnedzău”. Pentru că cuconii sânt părtaşi trupului şi sângelui, El încă aşi<j>derea fu părtaş aceloraş, ca pentru să răsipască pre acela pentru moarte, carele avea putearea morţiei, ce să zice diiavolu*l* (f. 157^{v}–158^{r}).

Ps. 90, 1–6

PB	PD	BB	Mol.
Carele viiază întru ascunsul Înălțatului şi în umbra putearnicul Dumnedzău să sălăşluiaşte. Zice-voiu Domnului: „Scutul mieu eşti şi nădeajdea mea, Dumnezăul mieu, întru Carele nădăjduiescu". Că Acela te va scoate den laţul vânătoriului şi de ciumă veninoasă. Cu arepile Sale acoperi-te-va şi supt arepile Lui odihnite-vei. Scut şi pavăță adevărul Lui, şi nu te vei teame de frica nopții şi de săgeata ce zboară dzua, şi de ciuma ce îmblă întru neagură şi de ciuma pustiitoare întru amiazăzi (f. 175^{r-v}).	Cine lăcuiaşte într-agiutoriul Celui de Sus într-acoperemântul Dumnedzăului ceriului va lăcui. Dzice-va Domnului: „Sprijenitoriul mieu eşti şi năzuiala mea, Dumnedzăul mieu, şi nedejdiuiesc spre Îns". Că Acela izbăvi-te-va de sâlța vânătorilor şi de cuvânt tulbure. Cu spatele Sale umbri-te-va şi supt aripile Lui te nedejduieşti. Cu armă încungiura-te-va adevărătatea Lui, nu te vei teame de frică de noapte, de săgeată ce zboară dzua, de lucru prin tunearec ce să petreace, de tâmpinuş şi de drac deamiadzădzi (f. 117^{v}–118^{r}).	Cel ce lăcuiaşte în ajutoriul Celui Nalt întru acoperemântul Dumnezăului ceriului va petreace. Zice-va Domnului: „Sprejenitoriul mieu eşti şi scăparea mea, Dumnezăul mieu, şi voiu nădejdui pre El". Căci El te va izbăvi den laţul vânătorilor şi den cuvântul gâlcevitoriu. Cu spatele Lui va umbri ție şi supt aripile Lui vei nădejdui. Cu armă te va încungiura adevărul Lui, nu te vei teame de frică de noapte, de săgeată ce zboară zioa, de lucru ce întru întunearec umblă, de întâmplare şi diavol de amiazăzi (p. 411b).	Carele petreace întru agiutoriul Înălțatului, în coperemântul Dumnedzăului ceriului să sălăşluiaşte. Dzice-va Domnului: „Folositoriul mieu eşti şi scăparea mea, Dumnedzăul mieu, şi spre Dâns mă nădăjduiesc." Că Acela te va izbăvi de laţul vânătoriului şi de cuvânt gâlcevitoriu. Cu spatele Sale umbri-te-va şi supt arepile Lui te vei nădejdui. Cu armă încungiura-te-va adevărul Lui, nu te vei teame de frica nopței şi de săgeata ce zboară dzua, de lucrul ce să petreace întru întunearec, de tâmpinat şi de dracul de amiadzădzi (f. 99^{r}).

Comparând aceste fragmente, observăm modul în care *Molitvenicul* din 1689 îl urmează pe cel al lui Dosoftei, dar, în acelaşi timp, se distanțează de acesta, coroborând şi alte surse, punându-se în evidență gradul de

consolidare a normelor literare în tipăritura de la Bălgrad față de ediţiile aduse în discuţie. Lectura primelor şase versete din Ps. 90 ne edifică, de asemenea, asupra prelucrării pe care o dă Zoba, pornind de la *Psaltirea de-nţăles* din 1680. Şi în acest exemplu, textul din 1689 se situează în proximitatea celui inserat în *Biblia* de la Bucureşti, care poartă, la rândul său, amprenta graiului moldovean, inspirându-se în secţiunea respectivă tot după *Psaltirea* în proză a lui Dosoftei sau după o versiune moldovenească a psalmilor din prima jumătate a secolului al XVII-lea.

Sub raport lexical, în comparaţie cu apariţiile anterioare de la Sebeş şi Bălgrad, procedeul glosării apare sporadic în *Molitvenic: căscarea* leilor, 58^{v}/18–19, se explică marginal prin *gurile* (la Dosoftei: a leilor *căscări*, 62^{v}/3); *clopot*, 70^{r}/19, glosat prin *canon* (în unele exemplare s-a retipărit şi lipit peste *clopot* cuvântul *chimvol*, în textul lui Dosoftei fiind forma *chimval); partnicilor*, 59^{v}/20–21, glosat prin *soţilor* (la Dosoftei: *partnicii*, 63^{r}/11); alte două exemple apar în pasaje prezente numai la Zoba: *singurătatea*, 43^{r}/18–19, glosat prin *vădoviia; trişti*, 82^{r}/12, glosat prin *mâhniţi.* În exemplarele care cuprind şi *Cazanii la oamenii morţi*, întâlnim un caz de explicitare prin paranteză: *sicriiu*, 210^{r}/3, este pus în relaţie sinonimică cu termenul *copârşeu*. Zoba operează în schimb o serie întreagă de substituiri lexicale în textul propriu-zis, supunând *Molitvenicul* lui Dosoftei, în capitolele pe care le-a preluat, la o suită de modificări. Acest fapt denotă o pregătire prealabilă, destul de minuţioasă, a textului pentru tipar.

Citǎm o parte dintre diferenţele lexicale pe care le prezintă cele două ediţii:

Mol. D	Mol. B
ascunsele (~ oamenilor), 52v/15	tainele (~ omeneşti), 11v/5
atinsoare, 63v/15	atingerea, 60v/12–13
blâdniţa, 123v/25	curvă, 50v/3
cătur, 4r/11	nuia, 144v/11
cercăreaţă, 111r/24	întrebătoarea, 174r/11
chiteascǎ (să ~), 58v/5	gândească, 19r/7
ciudese, 25v/14	minunilor, 160r/ 18
cofe, 40r/8	veadre, 33r/20
crângul (~ anului), 53r/22	crugul, 12v/7
cruţări, 125v/1	îndurările, 52v/8
curundă, 43r/14	îndegrabă, 2r/7
custa (va ~), 77v/26	viiaze (să ~), 84v/14
cutedzând, 43v/14	îndrăznind, 2v/17

dăscăliia, 49v/6
despoiate, 52v/17
dimon, 54r/14
dvereaşte, 107v/20
dzârnăiaşte (chimval ce ~), 70v/9
feţi (vederea a ~), 36r/22
formă, 53v/12
găzduire, 2v/3
ghizdavă (cămară ~), 63v/24
giuruinţe, 114r/25
horiuri, 53v/6
icoana, 58r/17
imarea (~sufletului), 52v/21–22
imăciunea (~trupului), 54r/22
împlânteadză-l, 53r/7
înnoiciune, 54r/22
însâmbrat (te-ai ~), 114r/8
înveaşte-să, 55v/24
lăcăţâle, 112v/3
liubov, 70v/11
lângegiune, 18r/11
lângoarea, 71r/2
luminăciune, 54r/21
mitariului, 125r/3
mirate, 53r/16
muricios, 113r/1
năr od, 69r/5
născări, 53v/16–17
năsâlnicie, 43r/9
negozoase, 97v/16
nemâzditul, 114r/6
nevederat, 52v/16
obârşi (voiu ~), 4r/5
oborî, 53r/7
oborât, 86v/24
odorul, 54v/9
oceinţa, 111r/13
ocinători, 34r/12–13
ocinii, 47r/11
om-iubitoriule, 63v/14
oştean, 47v/24
învăţătură, 8r/8
descoperite, 11v/7
dracul, 13v/18
stau, 168v/3
răsunând (clopot ~), 70r/19
ficiorilor, 29v/17
chip, 13r/1
sălăşluire, 143r/15
frumoasă (petrecerea ~), 61r/3
făgăduinţele, 179r/11
ceatele, 12v/16
chipul, 18v/13
spurcăciunea, 11v/13
spurcăciunei, 14r/3
sădeaşte-l, 12r/7
înnoirea, 14r/6
împreunându-te, 178v/7
îmbracă-să, 15v/19
încuietorile, 175v/21–176r/1
dragoste, 70v/4
neputinţă, 156r/4
neputinţa, 65v/2
luminare, 145
vamăşului, 52r/3
minunate, 12r/19
muritoriu, 176v/14
mulţime, 67v/12
rodul, 13r/7
ispitirea, 2r/1
preacuratele, 88v/20
nefăţarnic, 178v/5
neivit, 11v/6
plini, 144v/5
răsipeşti, 12r/7
deşărtat, 189v/14–15
bunătatea, 14r/20
nenădejduirea, 173v/16
moştenitori, 27v/5–6
moşiei, 4v/13–14
iubitor de oameni, 60v/13
voinicul, 6r/1

ostăvos, 113v/2
otroci, 38r/10
pălăind (foc ~), 48r/2
păsaţi, 57r/17
pizmătăreaţă, 44v/23
pârgă, 58v/3
plaşcă, 54v/10
pocaianie, 124v/23
poslanie, 65v/21
postăţât (au ~ munţâi), 48v/1
povediţi, 71r/13–14
prăpăştile, 47v/19
premenit, 110r/25
procopsând, 53r/10
promişlenie, 86r/25
prundul, 53v/5
ramură, 54v/25
rărunchii, 52v/15
răteadze, 112v/9
râhnă, 43v/20
rost, 54v/25
rumpe, 1r/13
rumpt, 112v/3
săzdaniia, 48r/2
spodobeaşte-l, 43r/26
stavărul, 48v/7
stăpânie, 25v/10–11
stăpeaniia, 57r/17
stâlpările, 38v/4
surupaţi, 71r/14
şerb, 53v/12
şerbim, 55v/25
ştiinţa, 70v/10
tămăduieşti, 42v/11
tină, 124v/26
uniciune, 36r/7
venitoare, 43r/23
vie-va (omul ~), 47r/10
vipturilor, 35v/11
vis (ai ~), 53v/20
vâjnitura, 49r/22
vearde, 177v/6
cuconi, 35r/5
ardzând, 6r/4
meargeţi 18v/5
protivitoare, 24v/7
început, 19r/4
cinstea, 14r/21
pocăinţă, 51v/18
carte, 63v/18
pus (au ~ măgurilor hotară), 6v/10
slăbănogi, 71r/19
adâncurile, 5v/15
schimbat, 173r/21–173v/1
sporind, 12r/10
socotinţa, 189r/2
năsip, 12v/14
crangă, 14v/17
dinlăontrurile, 11v/4–5
încuietorile, 179r/9
mânie, 2r/14
gură, 14v/17
desparte, 142r/15–16
sfărămat, 176r/1
zidirea, 6r/5
vredniceaşte-l, 2r/21
tăriia, 6v/17
biruinţă, 160r/15
putearea, 18v/4
odraslele, 35v/7
căzuţi, 71r/19
rob, 13r/1
slujim, 18r/9
înţelepciunea, 70r/21
vindeci, 1r/17
mocirlă, 51v/21
împreunarea, 29v/2
ce vin, 2r/17
viu va fi, 4v/12
rodurilor, 28v/18
petrecut, 13r/12
îndemnarea, 7v/19

vârteji (să vor ~), 2v/12
vârtute, 53r/20
volnice, 43r/7
zgăul, 17v/7
zmăcinat, 62v/16
întoarce, 143v/3
ţineare, 12v/3–4
cu voie, 1v/21
pântecile, 155v/4
muncit, 59r/12

Din parcurgerea acestor coloane ne formăm o imagine asupra lexicului pe care îl pun în valoare cei doi cărturari. Respingând elementele lexicale locale sau transpuse din originalul kievean, calcurile după slavonă şi derivatele artificiale proprii lui Dosoftei[106], popa din Vinț realizează o adevărată „tălmăcire" a *Molitvenicului* din 1681. Urmărind în ce măsură unitățile lexicale de mai sus se regăsesc în lista vocabularului fundamental al limbii române vechi[107], concluzia care se desprinde este net în favoarea lui Zoba. În vreme ce la Dosoftei doar zece din cele 100 de cuvinte şi variante înregistrate fac parte din vocabularul uzual al limbii vechi, între care şapte sunt tratate ca elemente nesigure, la cel de-al doilea proporția este mult mai mare, de 50 la sută, numai două fiind incerte.

Este adevărat că Zoba păstrează unii dintre termenii prezenți la Dosoftei, care erau însă curenți în epocă *găvozdi* (< v. sl. *gvozditi* „a țintui în cuie"), Mol. D. 75^{v}/20, Mol. B. 80^{r}/7; *pomăzui* (< v. sl. *pomazati* „a unge"), Mol. D. 76^{v}/8, Mol. B. 84^{v}/4; *răpşti* (< v. sl. *rŭpŭtati* „a murmura"), Mol. D. 69^{r}/11, Mol. B. 67^{v}/20; *zgău* (cf. lat. *cavum* „gaură, pântece, uter"), Mol. D. 53^{v}/17, Mol. B. 13^{r}/8. Aceştia au însă mai puține ocurențe, fiind încadrați în serii sinonimice prin care se facilitează degajarea semnificației.

Deşi aparent servil lui Dosoftei, în unele porțiuni, dar cu o tendință pronunțată de autonomie, Ioan Zoba ne prezintă un model de limbă mult evoluat, din care sunt eliminate asperitățile improprii structurii limbii române, debarasându-se de particularitățile arhaice şi regionale, de construcțiile sintactice forțate şi greoaie. Față de limba pronunțat artificială a lui Dosoftei, care promovase, după aprecierea lui Ibrăileanu, cea mai neliterară limbă din tot veacul său[108], aportul cărturarului ardelean la pregătirea terenului pentru impunerea unei norme unice supradialectale nu

[106] A se vedea şi D. Puşchilă, *Molitvenicul lui Dosoftei*, în AAR, Mem. secț. lit., seria II, tom XXXVI, 1915, p. 1–114.

[107] Claudia Tudose, *Vocabularul fundamental al limbii române vechi*, în *Sistemele limbii*, Bucureşti, Editura Academiei, 1970, p. 119–164.

[108] G. Ibrăileanu, *Curs de istoria literaturii române moderne (Epoca Conachi)*, în *Opere*, vol. 7, Bucureşti, Minerva, 1979, p. 169.

este deloc minor. Calităţile de editor ale lui Zoba se relevă, aşadar, prin modul în care coroborează, în ediţia sa, traduceri mai vechi, într-o sinteză adecvată cerinţelor bisericii din acel moment, ceea ce explică numărul mare de cópii manuscrise care s-a executat ulterior după lucrarea sa. El se dovedeşte a fi mai mult decât un simplu compilator de texte, după cum mărturiseşte, de altfel, în *Cuvânt cătră cetitori*: „Săvai că încât am putut, am silit, iară de n-am şi agiuns la înţeles desăvârşit ce de am pus pe frâmseţea casei lui Dumnedzău plumb şi arame încă cu toată osârdiia am nevoit".

Judecat aproape exclusiv prin prisma demersului său programatic, Zoba nu se situează, după opinia noastră, în opoziţie cu procesul de unificare a normelor limbii române literare, tipăriturile care i se atribuie nefiind în discordanţă faţă de epoca monumentelor de limbă de la mijlocul secolului al XVII-lea. Traducător şi editor laborios, preocupat de claritatea şi accesibilitatea expunerii, el nu este refractar, în fond, tendinţelor de promovare a normelor literare. Atunci când acceptă, în *Cuvântul către cetitori* din *Sicriul de aur*, folosirea unor cuvinte „după obiceaiul cum grăiesc pre aceaste locuri", Zoba înclină de fapt nu atât pentru impunerea forţată a unor regionalisme, cât pentru receptarea textului, în primul rând, urmată de înţelegerea şi adoptarea firească a normelor de către cititori. Unele dintre lexemele menţionate în acest context (*în alean, hasnă, ocă*) se întâlneau şi în *Noul Testament* din 1648, cu mai puţine ocurenţe însă. În plus, Zoba explică, în *Sicriul de aur*, pasaje preluate din tipăriturile lui Simion Ştefan. Astfel, după ce se redă un citat din Lc 6, 41, 42, termenul dialectal *oţapoc* din NT este adnotat în paranteză: „*Făţarnic iaste şi acela carele caută oţapocul (ştercul) în ochiul fratelui său*" (f. 52^{v}). La fel, este reprodus ps. 126, 3, cu o mică deosebire: „*Iată, moşiia Domnului fiii sânt şi plata rodului pântecelui (sau zgăului)*" [glosat marginal: *vintrelor*] (f. 64^{r}). Faţă de lexemul din PB (*zgăului*), Zoba adaugă două sinonime (*pântecelui, vintrelor*).

Chiar dacă unele dintre opiniile sale teoretice expuse în textele complementare ar putea fi etichetate drept concesii făcute graiului local, ele sunt infirmate, în bună parte, de realitatea lingvistică a textelor pe care acesta le îngrijeşte. Opţiunea pentru accesibilitatea limbii este confirmată, printre altele, prin procedeul glosării unor lexeme şi folosirea explicitărilor, introduse în paranteză sau prin intermediul repetiţiei sinonimice. Prin revizuirea unor texte anterioare şi evitarea preluărilor mecanice, Zoba şi-a etalat nu puţine disponibilităţi de editor, fiind receptiv la procesul de unificare a limbii române literare, care se va cristaliza la mijlocul secolului următor. Pe de altă parte, datorită absenţei informaţiilor mai amănunţite privind rolul jucat

de Zoba la editarea tipăriturilor din perioada 1687–1689, nu este exclusă nici posibilitatea ca el să nu se fi implicat în aceeaşi măsură ca în anii anteriori. Cărturarul din Vinț şi-a pus, eventual, numai girul asupra canonicității textelor respective, oferindu-i lui Chiriac un câmp liber de manifestare. Sursele moldoveneşti pe care le valorifică acesta, ca şi amprenta specifică a graiului său, concretizată, în special, prin înlocuirea lui *z* prin *dz*, par să-i confere tipografului destule garanții pentru a-l acredita cu prelucrarea sau cel puțin cu procurarea textelor pe care le-a editat şi imprimat la Bălgrad. În acest caz, Zoba şi-a exercitat doar calitatea de revizor, contribuția sa efectivă limitându-se la traducerea din maghiară a celor două texte, *Sicriul de aur* şi *Cărare pre scurt*, precum şi la editarea *Ceaslovețului*.

8. Publicarea primei *Bucoavne* în limba română, în 1699, inaugurează ultima etapă a tiparului bălgrădean. De dimensiuni reduse, imprimată, probabil, în primele două luni ale anului, cartea a premers tipărirea *Chiriacodromionului*, care s-a desfăşurat între 1 martie şi 20 decembrie 1699, după cum se precizează în epilog. Modelul micului abecedar l-a constituit *Gramatica slavonă*, scoasă la Snagov, în 1697, o reeditare a cunoscutei lucrări a ucraineanului Meletie Smotrițki (Maxym Meletij Smotryckyj), tipărită la Evie, în 1619, reeditată în 1648[109]. Manualul pe care îl publicase Antim Ivireanul, şi la tipărirea căruia participase, în mod sigur, şi ucenicul său, Mihai Iştvanovici, avea să-l influențeze pe acesta din urmă în alcătuirea primei secțiuni a *Bucoavnei*, cu un caracter lingvistic descriptiv. În funcție de terminologia utilizată, este posibil ca şi alte bucoavne, redactate în slavonă, să-l fi inspirat pe Iştvanovici în conceperea acestei lucrări de uz didactic. Există ipoteza că el ar fi pregătit editarea *Bucoavnei*, cel puțin ca proiect, încă din perioada şederii în Țara Românească, unde a putut cunoaşte diferite izvoare[110].

Cea de-a doua secțiune a cărții, cu un pronunțat caracter catihetic, cuprinde câteva rugăciuni şi precepte ale dogmei creştine, selectate din diverse surse. Primul text inserat este *Rugăciunea când va să înceapă copilul a învăța*, probabil o traducere a lui Iştvanovici după un model slavon. Pentru *Rugăciunea dimineții* s-a prelucrat o versiune aflată în uz, în cadrul slujbelor obşteşti, având asemănări cu cea cuprinsă în *Ceaslovețul* din 1686, sau în cel sibian, din 1696[111], după cum deducem din următorul paralelism:

[109] D. Strungaru, *Gramatica lui Smotrițki şi prima gramatică românească*, în „Romanoslavica", IV, 1960, p. 289–307.

[110] O. Ghibu, *Din istoria literaturii didactice româneşti*, p. 33.

[111] Vezi şi Alin Mihai Gherman, Eva Mârza, *Studiu filologic*, în *Bucoavna* (Bălgrad, 1699),

Ceas. B	Buc.
După ce m-am sculat din somn, bine-Ţi mulţămesc, Troiţă, întru tot Sfântă, că pentru bunătăţile Tale ceale multe şi îndelungată răbdare nu Te măniiaş pre mine, păcătosul şi lenevosul, nice mă piiarduş cu fărădelegile meale. Ce, după obiceaiul cel iubitor de oameni şi întru părăsire zăcând eu, mă ridicaşi ca să mânec şi cu slavă să măresc ţinearea Ta cea nebiruită. Şi acum, Biruitoriule, luminează-mi ochii cugetului, deşchide-m rostul ca să mă învăţ cuvintelor Tale şi să înţeleg porâncile Tale şi să fac voia Ta şi să Te laud întru mărturisire şi să cânt Preasfânt numelui Tău, al Părintelui şi al Fiiului şi a Duhului Sfânt, acum şi pururea şi în veacii veacilor. Amin! (f. 3^{r}–4^{r}).	Din somn sculându-mă, mulţămescu-ţi, Preasfântă Troiţă, că pentru multă bunătatea şi îndelungă răbdarea Ta nu Te-ai măniiat pre mine, păcătosul şi lenevosul, nice m-ai pierdut cu fărădelegile meale. Ce, după obiceaiul cel iubitoriu de oameni, m-ai râdicat pre mine, carele zăceam întru dăz-nădăjduire, ca să mânec şi să măresc stăpânirea Ta cea nebiruită. Şi acuma, Stăpâne, Dumnezăule Preasfinte, luminează-mi ochii gândului şi-mi deşchide gura ca să mă învăţ cuvintelor Tale şi să cunoscu poruncile Tale şi să fac voia Ta şi să Te cânt întru mărturisirea inimii şi să cânt Preasfânt numele Tău, al Tatălui şi al Fiiului şi al Duhului Sfânt, acum şi pururea şi în veacii veacilor. Amin! (f. 9^{v}–10^{r}).

Unele diferenţieri se menţin şi în cazul comparării cu *Ceaslovul* tipărit la Târgovişte, în 1715, cu care s-au găsit mai multe puncte comune[112]. La fel ca în alte porţiuni ale *Bucoavnei* sau ca în *Chiriacodromion*, tipograful „literat" a supus textele editate unor modificări de ordin lingvistic, schimbând deseori „faţa cuvântului".

Includerea în *Bucoavnă* a *Simbolului credinţei* comportă o analiză mai detaliată. S-a opinat că textul *Crezului (Credeul)* ar fi reprodus după *Liturghierul* lui Teodosie, din 1680[113]. Observăm, însă, în ediţia respectivă, că în cadrul liturghiei Sf. Ioan Gură de Aur, după rugăciunea Sf. Daruri, este anunţată, în româneşte, *Mărturiia credinţei*, dar textul propriu-zis este redactat în slavonă[114]. Introducerea în cult a versiunii româneşti a *Simbolului niceeano-constantinopolitan*, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, va marca un stadiu avansat în naţionalizarea serviciului divin. Cele două variante ale *Crezului* din secolul anterior, aparţinând lui

ediţie critică, Alba Iulia, Editura Episcopiei Ortodoxe Române, 1988, p. 84–86.

[112] Cf. *ibidem*, p. 86.

[113] Cf. Teodor Bodogae, *Dimensiunea spiritual-religioasă a Bucoavnei de la 1699*, în ed. cit., p. 58.

[114] *Liturghie*, Bucureşti, 1680, f. 29r–29v.

Coresi — prima reprodusă în *Catehismul* din 1560, în *Liturghierul* din 1570 şi în *Evanghelia cu învățătură* din 1581, iar a doua în *Molitvenicul rumânesc* din 1567–1568 —, nu au avut, sub aspect sacramental, un ecou deosebit. Abia în timpul mitropolitului Ştefan I al Ungrovlahiei, textul *Simbolului credinței* este tradus din nou în limba română, în jurul anului 1657[115]. Urmaşul său, Teodosie, va rosti, la hirotonirea sa, în 21 mai 1669, o nouă versiune a *Crezului*, preluată de toți arhiereii care i-au succedat până în anul 1703[116].

Pentru a stabili raporturile de filiație ale textului reprodus în *Bucoavna* din 1699, având titlul *Mărturisirea pravoslavnicii credință dată într-aceasta chip la întâiul în Necheia săbor a toată lumea şi al doilea în Țarigrad*, vom întreprinde o comparație mai amplă între principalele variante ale *Crezului*, datând din a doua jumătate a secolului al XVI-lea până la începutul secolului al XVIII-lea.

Ne vom referi, în tabloul corespondențelor de mai jos, la *Catehismul* lui Coresi (CCat.), *Molitvenicul* lui Coresi (CM), *Slujebnicul slavo-grecoromân al mitropolitului Ştefan I al Ungrovlahiei* (ms. rom. 1790 BAR), versiunea lui Teodosie, din 1669, *Ceaslovețul* de la Bălgrad, din 1686 (Ceas. B), *Bucoavna* din 1699 (Buc.), versiunea lui Antim, din 1705, *Molitvenicul* cu *Liturghie* de la Râmnic, din 1706 (Lit. 1706), versiunea lui Ioasaf, din 1708 (versiunile netipărite fiind redate după *Condica sfântă*), precum şi la *Liturghierul* apărut la Târgovişte, în 1713 (Lit. 1713):

Comparând echivalențele lexicale din cele zece versiuni constatăm, mai întâi, o anumită continuitate, existând câteva concordanțe între variantele lui Coresi şi cele utilizate în secolul următor. Varianta *Crezului* din *Ceaslovețul* lui Zoba, de pildă, prezintă câteva similitudini cu cea din *Molitvenicul* din c. 1567–1568, ceea ce probează circulația variantei coresiene, timp de mai bine de un secol, în cercurile ecleziastice transilvănene. Versiunea lui Teodosie, care face o notă discordantă prin preferința pentru formele analitice, deşi agreată de către ierarhii bisericilor ortodoxe, a rămas, totuşi, izolată, nefiind difuzată prin intermediul copiilor manuscrise sau al tipăriturilor. În schimb, versiunea mitropolitului Ştefan a avut o rezonanță mai largă, fiind preluată, la începutul secolului al XVII-lea şi de Antim Ivireanul.

---

[115] Violeta Barbu, *Preliminarii la studiul naționalizării serviciului divin: principalele versiuni româneşti ale* Simbolului credinței *(1650–1713)*, în LR, XL, 1991, nr. 1–2, p. 29.

[116] *Condica sfântă*, publicată de Ghenadie Craioveanu (Enăceanu), vol. I, ed. cit., p. 27–30.

CCat	**CM**	**Ms. rom. 1790**	**Vers. Teodosie**	**Ceas. B.**	**Buc.**	**Vers. Antim**	**Lit. 1706**	**Vers. Ioasaf**	**Lit. 1713**
Tatăl	Tatăl atotţiitoriul	Părintele	Tatul carele ţine	Părintele	Tatăl atotţiitoriul	Părintele	Tatăl atotţiitoriul	Tatăl atotţiitoriul	Tatăl atotţiitoriul
putearnicul		atotţiitoriul	toate	atoateţiitoriul		atotţiitoriul			
făcătoriul	făcătoriul	făcătoriul	carele au făcut	făcătoriul	făcătoriul	făcătoriul	făcătoriul	făcătoriul	făcătoriul
văzutelor	văzutelor	văzutelor	toate câte să văd	văzutelor	văzutelor	văzutelor	văzutelor	văzutelor	văzutelor
ce au născut	unul născutul	unul născut	unul născut	unul născut	unul născut	unul născut	unul născut	unul născut	unul născut
dinioară									
veacure	veacurele	veacii	veacii	veacii	veacii	veacii	veacii	veacii	veacii
derept	adeverit	adevărat	adeverit	adevărat	adevărat	adevărat	adevărat	adevărat	adevărat
unul cu Tatăl	întru o fire cu	de o fiinţă cu	într-o fire cu	într-o fire cu	de o fiinţă cu	de o fiinţă cu	de o fiinţă cu	de o fiinţă cu	de o fiinţă cu
	Tatăl	Părintele	Tatăl	Tatăl	Tatăl	Părintele	Tatăl	Tatăl	Tatăl
ispăsenie	ispăsenie	mântuire	spesenie	spăsenie	mântuirea	mântuire	mântuire	mântuire	mântuire
venit-au	deştinse	s-au pogorât	se-au pogorit	s-au pogorât	s-au pogorât	s-au pogorât	s-au pogorât	s-au pogorât	s-au pogorât
au născut	se împeliţă	s-au întrupat	s-au întrupat	s-au împeliţat	s-au întrupat	s-au întrupat	s-au întrupat	s-au întrupat	s-au întrupat
om fu	omenise	s-au omenit	se-au făcut om	s-au omenit	s-au făcut om	s-au omenit	s-au făcut om	s-au făcut om	s-au făcut om
chinuit	chinuit	au pătimit	se-au muncit	chinuit	au pătimit	au pătimit	au pătimit	au pătimit	au pătimit
îngrupat	îngrupat	s-au îngropat	se-au îngropat	îngropat	s-au îngropat	s-au îngropat	s-au îngropat	s-au îngropat	s-au îngropat
învise	învise	au învis	au învis	s-au învis	au înviiat	au înviiat	au înviiat	au înviiat	au înviiat
vine	iase	purceade	iase	iase	purceade	purceade	purceade	purceade	iase
în Tatăl	ce cu Tatăl	ce împreună cu	împreună cu	cu Părintele	ce cu Tatăl	ce împreună cu	ce împreună cu	ce împreună cu	ce împreună cu
		Părintele	Tatăl			Părintele	Tatăl	Tatăl	Tatăl
să ne închinăm	să ne închinăm	iaste închinat şi	să închină şi să	închinat şi slăvit	iaste închinat şi	iaste închinat şi	iaste închinat şi	iaste închinat şi	iaste închinat şi
şi să slăvim	şi să slăvim	slăvit	măreaşte		slăvit	slăvit	slăvit	slăvit	slăvit
sculatul	scularea	înviiarea	înviarea	înviiarea	înviiarea	înviiarea	înviiarea	înviiarea	înviiarea
(f. 6^{v}–8^{r})	(f. 256^{v}–257^{r})	(f. 110^{v}–111^{r})	(*Condica sfântă*, p. 27–28)	(f. 19^{r}–20^{r})	(f. 10^{r}–11^{r})	(*Condica sfântă*, p. 100–101)	(p. 26–27)	(*Condica sfântă*, p. 105–106)	(p. 90–91)

Nu am luat ca termen de comparație și alte versiuni ale *Simbolului credinței* din secolul al XVII-lea[117], tocmai datorită răspândirii lor relativ restrânse. Unele soluții singulare de traducere, propuse, de exemplu, de Radu Greceanu în *Pravoslavnica mărturisire*, din 1691, au rămas aproape necunoscute, cu toată prestanța, sub raport dogmatic, a cărții: *tuturor celor văzute şi celor nevăzute* (Pr.M) în loc de *văzutelor tuturor şi nevăzutelor*, ca în majoritatea celorlalte versiuni, *a uniiusii cu Tatăl* în loc de *de o ființă cu Tatăl, iaste şăzătoriu de-a direapta Tatălui* în loc de *şade de-a direapta Tatălui, celui viitoriu* în loc de *ce va să fie*.

În acest context, varianta preluată de Mihai Iştvanovici apare ca o sinteză a soluțiilor anterioare de traducere a *Crezului*. Este preferată, de pildă, sintagma denominativă a divinității din cea de-a doua variantă coresiană (*Tatăl atotțiitoriul*), ca şi alte expresii consacrate deja, cărora le-a adăugat mai multe formulări din varianta alcătuită de mitropolitul Ştefan I al Ungrovlahiei (*de o ființă, mântuire, au pătimit, purceade*). Unele forme fuseseră propuse atât în versiunea lui Ştefan, cât şi în aceea a lui Teodosie (*s-au pogorât, s-au întrupat, s-au îngropat*), mai puțin doar în varianta celui din urmă (*s-au făcut om*). Iştvanovici renunță, de asemenea, la formele sigmatice ale verbului *învie*, folosite până atunci, în favoarea formei evoluate, asigmatice, a perfectului compus (*au înviiat*).

Textul inclus în *Bucoavna* din 1699 a cunoscut o anumită audiență, fiind preluat, fără modificări esențiale, în *Molitvenicul* cu *Liturghie*, scos tot de Iştvanovici, la Râmnic, în 1706. Față de ediția bălgrădeană, sunt operate câteva mici schimbări: *a noastră mântuire* în loc de *mântuirea noastră, ceriuri* în loc de *ceriu, dreapta* în loc de *direapta, cela ce împreună cu Tatăl* în loc de *cela ce cu Tatăl, ce va să fie* în loc de *celuia ce va să fie*. În ultima variantă, *Crezul* va fi rostit întocmai şi de Ioasaf, în 1708, la hirotonirea sa ca episcop de Buzău. Antim însuşi va adopta această variantă, diferită puțin de aceea rostită la hirotonirea sa, în 1705, publicând-o în *Liturghierul* de la Târgovişte, din 1713, cu o singură modificare: *purceade* a fost înlocuit cu *iase*. Se infirmă deci ideea susținută de Ghenadie Enăceanu, cu prilejul editării *Condicii sfinte a Mitropoliei Ungrovlahiei*, care supralicitase originalitatea versiunii lui Antim, socotită mai apropiată de textul grecesc, precum şi notorietatea acesteia în biserica ortodoxă. În 1708, Ioasaf ar fi rostit, de pildă, simbolul după o versiune care se datora lui

[117] Vezi Violeta Barbu, *art. cit.*, p. 30.

Antim şi, mai ales, lui Damaschin[118]. Investigaţia de faţă a dovedit, însă, că perfectarea textului *Crezului* i-a aparţinut lui Iştvanovici, acţiune iniţiată prin publicarea *Bucoavnei*, în 1699, şi definitivată odată cu tipărirea *Liturghierului* din 1706.

Faţă de *Simbolul de la Niceea*, reprodus în varianta ortodoxă, *Simbolul atanasian*, redat, în continuare, în *Bucoavnă*, pare a fi expresia unui compromis pe care Iştvanovici a acceptat să-l facă, determinat de convulsiile religioase de la sfârşitul secolului al XVII-lea. Transpunerea *Simbolului credinţei* şi în versiunea atanasiană (*Quicumque vult*), pe baza dogmei purcederii Duhului Sfânt şi de la Fiul, făcea parte, probabil, dintre strategiile pe care Atanasie Anghel le adoptase în acele momente de cumpănă. Iştvanovici corectează însă varianta acestui simbol. Cu tot accentul pus asupra egalităţii celor trei persoane ale trinităţii, este eludat, în unele porţiuni, adaosul *filioque*: *Duhul Sfânt, de la Părintele nefăcut, nezidit, nice născut, ce purcezătoriu* (f. 13^{r}). Datorită acestor inconsecvenţe doctrinare, *Bucoavna* din 1699 va fi supusă de către misionarii iezuiţi unei cenzuri severe, potrivit „reversalului" semnat de Atanasie Anghel, la Viena, în 7 aprilie 1701. Mult mai târziu, pasajul de mai sus din *Simbolul atanasian* va fi reformulat, în ediţia a doua a *Bucoavnei*, din 1744, apărută la Cluj: *Duhul Sfânt, de la Tatăl şi de la Fiiul nefăcut, nezidit, nice născut, ce purceăzătoriu* (f. 9^{r}). La fel, se va adapta şi *Simbolul niceeano-constantinopolitan*: în loc de *Duhul Sfânt, Domnul de viiaţă făcătoriul, Carele de la Tatăl purceade* (f. 11^{r}), se va transcrie, în 1744, *Duhul Sfânt, Domnul de viiaţă făcătoriul, Carele de la Tatăl şi de la Fiiul purceade* (f. 8^{r}).

O altă versiune în limba română a *Simbolului atanasian* fusese reprodusă, parţial, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, la sfârşitul *Psaltirii Scheiene*. Titlul sub care este redat textul din *Bucoavnă* (*Simvolĭ Preoštennago Athanasię, patriarha Aleksandriiskago*) trimite la un original slavon. De altfel, o versiune redactată în limba slavonă se află şi în *Slujebnicul* mitropolitului Ştefan, în cadrul liturghiei Sf. Ioan Gură de Aur[119].

Paragraful următor din *Bucoavnă* cuprinde *Decalogul*, reprodus potrivit redacţiilor din *Vechiul Testament* (Iş 20, 2–17, Dt 5, 6–21). Sursele textului celor zece porunci nu sunt însă *Biblia* de la Bucureşti, din 1688, nici *Pravoslavnica mărturisire*, apărută la Buzău, în 1691, după cum s-a

[118] *Condica sfântă*, p. 108.

[119] Violeta Barbu, *art. cit.*, p. 31.

susținut[120]. Studiul comparativ ne-a relevat cele mai numeroase elemente de convergență cu *Scutul Catechizmuşului*, tipărit la Bălgrad, în 1656. Vom trece în revistă câteva fragmente din textele corespunzătoare ale *Decalogului*[121]:

Porunca dintâi [...] *să n-aibi tu dumnezăi streini înaintea mea* (Buc.); cf. *să nu aibi tu înaintea mea alți domnedzei striini* (PO); *să n-aibi tu dumnezăi streini înaintea mea* (SCat.); *să nu fie ție alți dumnezei afară de Mine* (BB); *să nu-ți fie ție dumnezei alții fără de Mine* (Pr. M).

A doao poruncă. Nice-ți face ție chip cioplit, nice să închipuieşti pre chipul celora ce-s sus în ceriu [...] *Dumnezău râvnitoriu* [...] *până la a treia şi a patru sămânță* [...] *țân poruncile Meale* (Buc.); cf. *Nu face ție chip cioplit pre atării față, cine-s sus în cer* [...] *Domnedzeu putearnic, stătătoriu de alean* [...] *până în al treile şi în al patrul văr* [...] *țin poruncele Meale* (PO); *Nici-ți face ție chip cioplit, nici să închipuieşti pre chipul celora ce-s sus în ceriu* [...] *Dumnezău cu băsău* [...] *până la a treia şi a patra sămânță* [...] *țân poruncile Meale* (SCat.); *Să nu faci ție chip cioplit, nice la toată asămănarea den câte sânt în ceriu sus* [...] *Dumnezău răvnitoriu* [...] *până al treilea şi al patrulea neam celor ce păzăscu poruncile Meale* (BB); *Să nu faci ție idol, nici a toată asămănarea câte-s în ceriu sus* (Pr. M).

A treia poruncă [...] *că nu-l va lăsa Domnul necercat oricine va lua numele Lui în deşărt* (Buc.); cf. *că nu va lăsa Domnul nevinovat pre acela cine numele Lui de fiete-l ia* (PO); *că nu-l va lăsa Domnul necercat varecine va lua numele Lui în deşărt* (SCat.); *că nu va curăți Domnul pre cela ce va lua numele Lui în deşert* (BB); *că nu va curăți Domnul pre cela ce va lua numele Lui în deşărt* (Pr. M).

A patra poruncă [...] *şi-ți isprăveaşte tot lucrul tău* (Buc.); cf. *şi tot lucrul obârşaşte* (PO); *şî-ți isprăveaşte tot lucrul tău* (SCat.); *şi vei face toate lucrurile tale* (BB, Pr. M).

A nooa poruncă. Nu grăi mărturie strâmbă spre priiatinul tău (Buc.); cf. *Nu fi mărturie strâmbă în aleanul priiatnicului tău* (PO); *Nu grăi mărturie strâmbă spre priiatinul tău* (SCat.); *Să nu mărturiseşti pre minciuni asupra vecinului tău mărturie mencinoasă* (BB); *Să nu mărturiseşti minciuni împotriva de-aproapelui tău mărturie mincinoasă* (Pr. M).

---

120 T. Bodogae, *loc. cit.*, p. 60.

121 Textele comparate: *Bucoavnă* (Buc.), f. 15r–17r; *Palia de la Orăştie* (PO), p. 244–245; *Scutul Catichizmuşului* (SCat.), p. 44–45; *Biblia de la Bucureşti* (BB), p. 53; *Pravoslavnica mărturisire* (Pr. M), p. 187–209.

A zeacea poruncă. Nu pohti casa priatinului tău, nice muiarea lui, nice sluga lui, nice slujnica lui, nice boul lui, nice asinul lui, nice nimica ce iaste a priiatinului tău (Buc.); cf. *Nu pofti casa priiatnicului tău, să nu pofteşti vecinului tău nice muiara-i, nice sluga-i, nice slujnica-i, nice boul, nice asinul, neci nemică ce-i a lui* (PO); *Nu pohti casa priiatinului tău, nice muiarea lui, nece sluga lui, nece slujnica lui, nice boul lui, nice asinul lui, nece nemica ce iaste a priiatinului tău* (SCat.); *Să nu pohteşti muiarea aproapelui tău, să nu pohteşti casa vecinului tău, nice ţarina lui, nice sluga lui, nice pre slujnica lui, nice boul lui, nice înjugătoriul lui, nice a tot dobitocul lui, nice câte sân*t *aproapelui tău* (BB); *Să nu pohteşti muiarea vecinului tău, să nu pohteşti casa vecinului tău, nici ţarina lui, nici sluga lui, nici slujnica lui, nici boul lui, nici înjugătoriul lui, nici câte sânt ale vecinului tău* (Pr. M).

Observăm că versiunea *Decalogului* din *Bucoavnă* diferă substanţial de pasajele din *Biblia* de la Bucureşti şi din *Mărturisirea Ortodoxă*, la fel cum este îndepărtată, pe de altă parte, de varianta din *Catehismul* din 1560 şi din *Evanghelia cu învăţătură* din 1581. Există, în schimb, unele similitudini cu porţiunile corespunzătoare din *Palia* de la Orăştie, precum şi un număr covârşitor de identităţi cu *Scutul Catechizmuşului.* Pe lângă câteva mici diferenţe fonetice, în textele respective din 1656 şi 1699 se întâlneşte numai o singură discordanţă notabilă de ordin lexical: sintagma *Dumnezău cu băsău*, din *Porunca a doua*, este înlocuită de Iştvanovici prin *Dumnezău râvnitoriu*, o formă preluată din *Biblia* de la Bucureşti. De asemenea, în paragraful următor, în locul pronumelui nehotărât *varecine* este preferat *oricine.* Editorul a apelat, deci, aproape fără rezerve, la catehismul de inspiraţie calvină sau la o variantă a *Decalogului* care circula în tradiţia locală. Tipăritura de la Bălgrad, din 1656, relua, de altfel, într-o configuraţie acceptată de ortodocşi, cele zece precepte ale dogmei creştine, de inspiraţie iudaică. Protestanţii adoptaseră o formă diferită a *Decalogului*, potrivit redacţiei catolice, constând în reunirea primelor două porunci, precum şi detaşarea în cadrul celei de-a noua porunci a interdicţiei referitoare la râvnirea femeii aproapelui.

Neelucidată a rămas şi proveniența pasajelor privitoare la desăvârşirea evanghelică[122], cu toate că se fac trimiteri în text la capitolul 5 al Evangheliei de la Matei. Apropierile de *Noul Testament* de la Bălgrad sau de *Biblia* de la Bucureşti sunt, într-adevăr, mai puţin evidente, întrucât Iştvanovici urmează îndeaproape textul *Evangheliei* de la Snagov, din 1697, editată de mentorul său, Antim Ivireanul. Vom ilustra, printr-o paralelă, această filiaţie:

[122] T. Bodogae, *loc. cit.*, p. 60.

NT	BB	Ev. S	Buc.
Auzit-aţ că fu zis: „Ochiu derept ochiu şi dinte pentru dinte”. Iară Eu zic voao: Nu vă potrivireţ răului cu rău, ce, să teare lovi cineva preste faţa obrazului de-a dereapta, întoarce lui şi ceaealaltă. Şi, cine va vrea să să părască cu tine şi veşmântul tău să ia, lasă şi cel desupra. Şi, să te-are sili cineva o milă de loc, pasă cu *el* doao. Cine ceare de la tine dă-i, şi cine ce va să să împromuteaze de la tine nu te întoarce (f. 7^{v}).	Auzit-aţi că s-au zis: „Ochiu direpţ ochiu şi dinte pentru dinte”. Iară Eu zic voao: Nu vă împotrivireţi răului, ce, cel ce-ţ va da palmă preste falca ta cea direaptă, întoarce lui şi ceaealaltă. Şi celui ce va să să părască cu tine şi veşmântul tău să ia, lasă lui şi îmbrăcămintea. Şi, care te va podvodări o milă de loc, pasă cu el doao. Celui ce ceare de la tine dă-i, şi cela ce va să să împrumuteaze de la tine să nu te întorci (p. 754a).	Auzit-aţi că s-au zis: „Ochiu pentru ochiu şi dinte pentru dinte”. Iară Eu grăiescu voao: Să nu vă puneţi împotriva răului, ce, de te va lovi cineva preste faţa obrazului cea dreaptă, întoarce lui şi ceaealaltă. Şi celuia ce va să să judece cu tine şi să-ţi ia haina ta, lasă-i lui şi cămaşa. Şi, de te va lua cineva cu de-a sila spre o milă de loc, mergi cu dânsul doao. Celuia ce ceare la tine dă-i, şi celuia ce va să să împrumuteaze de la tine nu întoarce (f. 23^{v}).	Zis-au fost celor de demult: „Ochiu pentru ochiu şi dinte pentru dinte”. Iară Eu grăiescu voao: Să nu vă puneţi împotriva răului, ce, de te va lovi cineva preste faţa obrazului cea direaptă, întoarce lui şi ceaealaltă. Şi celuia ce va să să giudece cu tine şi săţi ia haina ta, lasă-i lui şi cămaşa. Şi, de te va lua cineva cu de-a sila spre o milă de loc, mergi cu dânsul doao. Celuia ce ceare la tine dă-i, şi celuia ce va să să împrumutează de la tine nu întoarce (f. 18^{v}–19^{r}).

Capitolul cel mai extins al *Bucoavnei*, consacrat prezentării sintetice, sub formă de întrebări şi răspunsuri, a Sf. Taine, este o prelucrare, destul de liberă, după *Pravoslavnica mărturisire*, apărută la Buzău, în 1691[123]. Există însă ipoteza că textul corespunzător al primei ediţii a traducerii în română a *Mărturisirii ortodoxe* nu a stat la baza alcătuirii *Bucoavnei*, ci o altă traducere sau o prelucrare dintr-o bucoavnă slavonă, folosită ca izvor principal[124]. Cert este că Iştvanovici s-a ghidat în redactarea acestei secţiuni după lucrarea lui Petru Movilă, *Mărturisirea ortodoxă*, scrisă în 1640, dezbătută la sinodul de la Iaşi, din 1642, şi adoptată apoi ca lucrare

[123] *Ibidem*, p. 63–65.

[124] A. M. Gherman, E. Mârza, *loc. cit.*, p. 88.

normativă a bisericii ortodoxe. Deosebirile față de opera de referință, cu un caracter erudit şi comentarii analitice mult mai lărgite, pot fi datorate utilizării unei versiuni prescurtate, de tipul celei tipărite de Petru Movilă, la Kiev, în 1645, sau, mai târziu, a acelui *Catehisis sau în scurt pravoslavnică mărturie a legii creştineşti*, apărut la Iaşi, în 1777.

Unele similitudini cu textul *Evangheliei* din 1697 sunt identificabile şi în citatele biblice din acest capitol, după cum reiese din următoarea paralelă:

NT	BB	Ev. S	Buc.
Ce unul den voinicii cu sulița în coastele Lui împunse şi atunceaş ieşi sânge şi apă (f. 131^{v}).	Ce unul den slujitori cu fuştele coasta Lui împunse şi îndată ieşi sânge şi apă (p. 829b).	Ce unul din slujitori cu sulița coastele Lui au împuns şi îndatăşi au ieşit sânge şi apă (f. 127^{r}a).	Că unul din slujitori cu sulița coastele Lui au împuns şi îndată au ieşit sânge şi apă (f. 24^{v}).

Pornind de la citatele scripturale folosite în cuprinsul *Bucoavnei*, suntem înclinați să-l acreditäm pe Iştvanovici, la fel ca în cazul *Chiriacodromionului*, ca editor cu reale disponibilități, capabil să prelucreze substanțial, într-un timp relativ scurt, diverse tălmăciri mai vechi şi să realizeze, astfel, versiuni îmbunătățite ale unor texte religioase sau didactice.

9. Relevarea surselor care au stat la baza *Chiriacodromionului* din 1699 a întâmpinat nu puține dificultăți, ipotezele emise cantonându-se deseori în aproximații şi locuri comune preluate fără discernământ de la un exeget la altul, care minimalizau, de regulă, originalitatea cărții. Aceste incertitudini îl determinau, de pildă, pe autorul *Disertației* despre tipografiile româneşti să se întrebe indecis care sunt izvoarele cărții, întrucât tipograful arată numai că „s-au tipărit de pe alta veche, dar de pe care, de pe cea din Braşov din anul 1580, sau cea din Bălgrad de la anul 1641, sau după cea din Govora de la anul 1642, sau după cea din Iaşi de la anul 1643, nu spune. Spune numai că în stil şi ortografie s-au făcut oareşicare mutări”[125].

Cele dintâi precizări filologice mai pertinente sunt furnizate de către Timotei Cipariu. Cărturarul blăjean sesizase că textul este după cel al *Cazaniei* din 1643, cu „limba şi ortografia modernizată”, iar Cazania a doua de

[125] Popp, *Disertație*, p. 27.

la Rusalii o atribuia lui Mihai Iştvanovici[126]. I. G. Sbiera[127] se raliază opiniei lui Cipariu. Aceste păreri vor fi, însă, ignorate după un timp, câştigând teren opinia lui N. Iorga, după care *Chiriacodromionul* nu ar fi decât „o nouă ediție a Cazaniei calvine”[128], adică a *Cazaniei* de la 1641, o retipărire de fapt a celei coresiene din 1580–1581, „în care s-au schimbat la izvodul cel vechi numai unele cuvinte şi forme”[129]. Aceeaşi proveniență va fi împărtăşită şi de Ştefan Meteş, ediția de la Bălgrad fiind socotită „mai mult o retipărire a *Evangheliei* lui Ghenadie din 1641, cu unele modificări de limbă”[130]. Cartea va fi omisă de către unii autori de sinteze, precum N. Cartojan, sau amintită doar tangențial de G. Pascu[131] sau Ovid Densusianu[132].

O cercetare riguroasă îi va consacra Ştefan Ciobanu[133], care va depista între omiliile lui Ioannykij Galeatovski (Haleatovskyj), editate parțial în *Cheia înțelesului*, scoasă la Bucureşti, în 1678, sau rămase în versiuni manuscrise, modelul pentru unele dintre cazaniile care nu apăreau la Varlaam. Unele dintre studiile referitoare la *Cartea românească de învățătură* a lui Varlaam vor aduce în discuție şi reeditările acesteia, începând cu cea din 1699. Astfel, o tratare monografică datorată lui Florea Mureşanu[134] nu va ocoli nici descrierea amănunțită a *Chiriacodromionului*, menționând dependența față de izvorul utilizat, cazaniile care apar în plus față de original, precum şi sursa introducerilor de la unele cazanii. Cartea este prezentată şi de I. Lupaş ca „o nouă ediție, revizuită şi pe alocuri modificată, a textelor din *Cazania* de la Iaşii anilor 1641–1643”[135], cu care face câteva paralele.

---

[126] Cipariu, *Principia*, p. 118–119.

[127] Sbiera, *Mişcări*, p. 66.

[128] Iorga, *Istoria bisericii*, II, p. 25.

[129] Idem, *Ist. lit. rom.*, II, p. 79.

[130] Şt. Meteş, *op. cit.*, p. 405.

[131] Giorge Pascu, *Istoria literaturii române din secolul XVII*, Iaşi, Institutul de Arte Grafice „Viața Românească”, 1922, p. 176; autorul semnalează, în epilogul *Chiriacodromionului*, una dintre primele atestări ale cuvântului *ortografie*, neconsemnate însă în DLR s.v.; termenul mai figurase înainte în *Gramatica slavo-română* a lui Staicu, manuscris din jurul anului 1660.

[132] O. Densusianu, *Limba română în secolul al XVII-lea*, ed. cit., p. 61.

[133] Ştefan Ciobanu, *Din legăturile culturale româno-ucrainene. Ioannichie Galeatovschi şi literatura românească veche*, Bucureşti, 1938, p. 56–61 (extras din AAR, Mem. secț. lit., seria III, tom. VIII).

[134] Florea Mureşanu, *Cazania lui Varlaam. 1643–1943. Prezentare în imagini*, Cluj, ERAN, 1944, p. 131–142.

[135] I. Lupaş, *„Cartea românească de învățătură” de la 1643 retipărită într-o ediție transilvană la Alba Iulia în 1699*, în MMS, XXXIII, 1957, nr. 10–12, p. 792.

Aceste indicii de ordin filologic, chiar sumare fiind, nu îl vor convinge pe I. Coteanu de importanța cărții, care o va clasa doar ca „o simplă copie tipografică”[136]. Remarca îi va prilejui lui Jacques Byck o intervenție cu tentă polemică, în care afirma că *Chiriacodromionul* este în fond „o ediție amplificată în ceea ce priveşte numărul textelor şi indicarea izvoarelor; este o ediție modificată în ceea ce priveşte limba. Modificările de limbă în această carte sunt de aşa natură încât descoperim în ea unul din cele mai importante monumente legate de evoluția limbii literare româneşti”[137].

Cercetările mai recente întreprinse asupra particularităților lingvistice ale *Chiriacodromionului*, analizate în contextul variantei literare sud-vest-ardeleneşti, datorate lui Ion Gheție[138], precum şi, parțial, cele care au abordat limba originalului în comparație cu a celorlalte cazanii din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea[139] au încercat să fixeze cât mai exact locul acestei impunătoare lucrări în istoria scrisului românesc.

Este acceptată, fără rezerve, ideea că ediția din 1699 nu este o simplă reproducere, o transpunere mecanică a *Cazaniei* lui Varlaam, tipograful însuşi mărturisind în epilog că a supus textul original la o serie de modificări, căci „pre multe locuri nu precum în izvodul cel vechi am lăsat, ce am schimbat au fața cuvântului, au a vremii, au am mai scăzut, au am mai adaos”. Din colaționarea textelor constatăm că ediția bălgrădeană cuprinde 81 de cazanii, față de 75 în ediția din 1643, fiind adăugate următoarele şase cazanii: *Cazanie a 2<-a> iarăşi la învoiiarea Domnului nostru Isus Hristos*, f. 66^{v}–73^{v}; *Cazanie a 2<-a> iarăşi la Dumineca Rusaliilor*, f. 110^{v}–121^{v}; *Cazanie a 2<-a> iarăşi la naşterea Domnului nostru Isus Hristos*, f. 310^{v}–319^{v}; *Cazanie a 2<-a> iarăşi la botezul Domnului nostru Isus Hristos*, f. 329^{r}–337^{v}; *Cazanie la 9 zâle a lui martie pentru muceniia sfinților patruzeci de mucenici*, f. 352^{r}–357^{r}; *Cazanie la 20 de zâle a lui iulie la sfântul şi slăvitul proroc Ilie*, f. 384^{v}–391^{v}.

Pentru cinci dintre aceste cazanii, cu excepția celei din 9 martie, sursa o constituie versiunea românească a omiliilor lui I. Galeatovski, apărute în ediție definitivă la Lvov, în 1665[140]. Astfel, atât Cazania de la naşterea

---

[136] I. Coteanu, *Româna literară şi problemele ei principale*, Bucureşti, Editura Ştiințifică, 1961, p. 36.

[137] Jacques Byck, *Studii şi articole. Pagini alese*, Bucureşti, Editura Ştiințifică, 1967, p. 195–196.

[138] Ion Gheție, *Evoluția normelor literare în tipăriturile ardeleneşti de la sfârşitul secolului al XVII-lea*, loc. cit., p. 443–452; Gheție, BD, p. 351–359.

[139] Frâncu, *Caz.*, p. 47–80.

[140] Vezi Ştefan Ciobanu, *op. cit.*, p. 56–59; Dan Horia Mazilu, *Proza oratorică în literatura română veche*, ed. cit., p. 165–169.

Domnului, cât şi cea de la botezul Domnului au fost puse de Ştefan Ciobanu în relaţie directă cu cele din *Cheia înţelesului,* apărută la Bucureşti, în 1678. În ceea ce priveşte Cazania a doua de la înviere, s-a stabilit o filiaţie cu textul similar dintr-un manuscris copiat de egumenul Ştefan de la Bistriţa, în 1712, care conţine alte 12 cazanii traduse din culegerea lui Galeatovski, aflate în continuarea celor din *Cheia înţelesului*, fiind de altfel coligat (BAR, ms. rom. 4648).

Traducerea românească a omiliilor, iniţiată de mitropolitul Varlaam al Ungrovlahiei, fusese încredinţată acelor „dascali luminaţi", amintiţi în predoslovia *Cheii înţelesului*, în cuprinsul căreia au fost imprimate doar 18 cazanii. Tipărirea întregii versiuni realizate în cercul lui Varlaam ar fi continuat, probabil, dacă acesta nu ar fi fost îndepărtat în anul următor, în 1679, din scaunul mitropolitan. Există şi o altă traducere independentă, conservată în manuscrisul academic 2878, care continuă şirul omiliilor tipărite, între care apare şi Cazania de la învierea Domnului.

Vom reda, pentru exemplificare, câteva pasaje din aceste cazanii, în paralel cu textul corespunzător din izvoarele aduse în discuţie:

Cazanie la Naşterea Domnului

Cheia	Ch.
Într-acela ceas mănâncă omul poamele den pomul den carele fu poruncit să nu mănânce şi pentru aceaea scoase Dumnezeu pre om den raiu. Că aşa iaste scris în Cartea Bitiei, în 3 capete: „Scoase pre dânsul Domnul Dumnezeu den raiu*l* al hranei ca să lucreaze pământul dentru care fu luat". Iară acuma Dumnezeu omului dăruiaşte mila sa, că firea lui cea căzută au luat spre sine (f. 67^{r}). Carele om dentru voi având şaptezeci de oi şi pierzând una dentr-însele, de au nu va lăsa ceale noaozeci şi noao în pustie şi mearge în urma ceii pierdute până când o află pre dânsa şi aflând pre dânsa o pune spre spatele sale, bucurându-să (f. 67^{v}).	Întru acela ceas mâncă omul poamele din pomul din carele fu lui poruncit să nu mănânce şi pentru aceaea scoase Dumnezău pre om din raiu. Că aşa iaste scris în Cartea Bitiii, în 3 capete, sti*h* 23: „Scoase pre dânsul Domnul Dumnezău din raiul al hranii ca să lucreaze pământul dintru carele fu luat". Iară acuma Dumnezău omului dăruiaşte mila sa, că firea lui cea căzută au luat spre sine (f. 311^{r}–311^{v}). Carele om dintru voi având o sută de oi şi pierzând una dintru dânsele, de au nu va lăsa ceale noaozeci şi noao în pustie şi mearge în urma ceii pierdute până când o află pre dânsa şi aflând pre dânsa o pune spre spatele sale, bucurându-să (f. 311^{v}–312^{r}).

Cazanie la Botezul Domnului

Cheia

Când au făcut Moisei pentru lăcaş lui Dumnezeu cortul ştiinţii, într-aceaea vreame au făcut o medelniţă de spălare dentru oglindele a fămeilor, întru care medelniţă să spăla preoţii când vrea să între în cortul ştiinţii ca să aducă jârtvă lui Dumnezeu. Cortul iaste beseareca creştinească, că aşa zice Duhul Sfânt întru Cartea Cântecilor: „Bune [adnotat marginal: *frumoase*] sunt featele Ierusalimului, ca nişte sate a Chidarului şi ca o piiale ce să cheamă solomon". Medelniţa aceaea însămna Sfântul Botez, căci carele om va vrea să între în cortul besearecii, ca să să închine pre sine sângur lui Dumnezeu, în veaci, întâiu să cade lui ca să să speale cu Sfântul Botez, că creştinilor cu oamenii cei necredincioşi şi nebotezaţi nu să cade a avea prieteşug (f. 81^{v}–82^{v}).

Ch.

Când au făcut Moisi pentru lăcaş lui Dumnezău cortul ştiinţii, întru aceaea vreame au făcut o medelniţă de spălare dintru oglindele a fămeilor, întru care medelniţă să spăla preoţii când vrea să între în cortul ştiinţii ca să aducă jârtvă lui Dumnezău. Cortul iaste beseareca creştinească, că aşa zice Duhul Sfânt întru Cartea Cântecilor: „Bune sunt featele Ierusalimului, ca nişte sate a Chidarului şi ca o piiale ce să chiiamă solomon". Medelniţa aceaea însemna Sfântul Botez, căci carele om va vrea să între în cortul besearecii, ca să să închine pre sine sângur lui Dumnezău, în veaci, întâi să cade lui ca să să speale cu Sfântul Botez, că creştinilor cu oamenii cei necredincioşi şi nebotezaţi nu să cade a avea prieteşug (f. 329^{r}–329^{v}).

Cazanie la Înviiarea Domnului

Ms. rom. 4648

Văzut-au Sfântu*l* Ioa*n,* cuvântătoriu*l* de Dumnezău, pre un înge*r* pogorând de*n* ce*r,* carele era îmbrăca*t* într-un no*r* şi curcubeu*l* era în capu*l* lui, iar faţa lui era ca soarele şi picioarele lui era ca nişte stâlpi de foc. Şi ţinea întru mâna lui o carte deşchisă şi stătu cu u*n* picio*r* pre pământ*,* ia*r* cu altu*l* pre mare şi strigă cu glas mare cu u*n* leu cân*d* răcneaşte, precu*m* mărturiseaşte în Apocalipsis, în 10 capete.

Ms. rom. 2878

Vădzut-au Sfântu*l* Ioa*n* Bogoslo*v* pre un înger pogorân*d* di*n* ceriu, carele era îmbrăca*t* în nuor şi curcubău peste capu*l* lui şi faţa lui lumina ca soarele şi picioarele lui ca stâlpii de foc. Şi ţinea în mâna lui o carte deşchisă şi au pu*s* picioarele lui ce*l* drep*t* pre mare, ia*r* ce*l* stângu pre pământ*t* şi au striga*t* cu glas mare, cum răcneaşte leul. Prin acesta înger să înţăleage Hristos, că aşea l-au

Ch.

Văzut-au Sfântul Ioan Bogoslov (precum scrie la Apocalipsis, în 10 capete, sti*h* 1, 2) un înger pogorându-să din ceriu, îmbrăcat în nuor, şi pre capul lui era curcubeu, şi faţa lui era ca soarele, şi picioarele lui era ca stâlpii de foc. Şi avea în mâna lui o carte deşchisă, şi puind piciorul lui cel direpţ pre mare, iară cel stâng pre pământ şi au strigat cu glas mare, ca un leu răcnind.

Deci îngerul acela să înţăleage Hristos, că aşa-l numeaşte pre dânsul proorocul Isaia, grăind: „Îngerul sfatului celui mare". Norul însemna trupul omenescu cu care au îmbrăcat Hristos dumnezeirea sa, după cum scrie Apostolul Pavel, grăind: „Dumnezeu să arătă în trup". Curcubeul însemna pace care au dat Hristos oamenilor, că aşa zise cătră apostoli: „Pacea mea dau voao". Faţa lui Hristos era luminoasă ca soarele că Hristos lumina în lume cu învăţătura sa şi cu lucrurile lui ceale bune. Pentru aceaea au zis: „Eu sunt lumina lumii". Iar cartea să chiiamă tainele lui Dumnezeu, care au descoperit Hristos oamenilor, că singur zise cătră Dumnezeu, părintele său: „Arătai numele tău oamenilor" (f. 118r–118v).

numit prorocul Isaiia, dzicând: „Îngerul a marelui sfat". Nuor iaste trupul omului cu carele Hristos au îmbrăcat dumnedzăirea sa, precum dzice Apostol Pavel: „Dumnedzău s-au arătat în trup". Curcubău să înţăleage pacea carea Hristos au dat oamenilor, că au dzis cătră apostoli: „Pacea mea dau voao". Faţa lui Hristos au fost luminată ca soarele, că Hristos au luminat în lume cu învăţătura sa şi cu fapte bune. Pentru aceaea au dzis: „Eu sunt lumina lumii". Cartea însămneadză tainele dumnedzăieşti, carele Hristos au arătat oamenilor, cum au dzis sângur cătră Dumnedzău, părintele său: „Am arătat numele tău oamenilor" (f. 20r).

Prin acest înger să închipuiaşte Hristos, că aşa îl numeaşte prorocul Isaiia, zicând: „A mare sfat înger". Nuorul iaste trupul omenesc cu carele au îmbrăcat Hristos dumnezeirea sa, precum şi Apostolul Pavel zice că „Dumnezău s-au arătat în trup". Curcubeul însemnează odihna carea o au dat oamenilor, precum au zis apostolilor: „Pacea mea dau voao". Faţa lui Hristos au fost luminoasă ca soarele, că Hristos au luminat pre lume cu învăţătura sa şi cu faptele ceale bune. Pentru aceaea au zis: „Eu sunt lumina lumii". Cartea să chiiamă tainele ceale dumnezăieşti, carele leau descoperit Hristos oamenilor, precum au zis singur cătră părintele său: „Arătai numele tău oamenilor" (f. 66v–67r).

Compararea acestor fragmente pune în evidenţă raportul care există între *Cheia înţelesului* şi versiunile manuscrise ale omiliilor, pe de o parte, şi ediţia din 1699, pe de altă parte. Cele două cazanii despre care s-a afirmat că descind din ediţia bucureşteană sunt mult mai dependente faţă de original, cu deosebiri aproape insesizabile. O singură inadvertenţă textuală care apare în *Cazanie la Naşterea Domnului*, în ediţia din 1678, *şaptezeci de oi*, în loc de *o sută de oi*, este corectată în *Chiriacodromion*. Remarcăm tot în această omilie o nouă echivalenţă a citatului biblic din *Geneză*, sintagma *raiul al hranei* având corespondente *raiul dulceţiei*, în *Palia de la Orăştie*, şi *grădina desfătăciunii*, în *Biblia de la Bucureşti*.

În *Cazanie la Botezul Domnului*, identitățile sunt generale, cu mențiunea că o adnotare din *Cheia înțelesului, frumoase* pentru *bune,* nu este preluată şi de Iştvanovici. De altfel, procedeul glosării nu este adoptat, în aceste cazanii, şi în ediția bălgrădeană, deşi va fi folosit, cu intermitențe, în cuprinsul altora. În situațiile în care anumiți termeni sunt explicați marginal în *Cheia înțelesului*, în *Chiriacodromion* se optează, de regulă, pentru cuvântul din textul propriu-zis. Astfel, în ediția din 1678, în *Cazanie la Naşterea Domnului*, f. 66^{v}–74^{v}, apar: *nu periră toți* — [glosat:] *nu era periți, pierdută — perită, oborî — rupseră* (cf. *oborâia* Ch. 312^{v}/12), *strica — împuți, speaie — obroc, nepriceperea — nebunie, păşi — călca, curvie — necurăție.* Iştvanovici preferă primul termen, la fel cum va proceda şi în *Cazanie la Botezul Domnului*, cu următoarele adnotări în tipăritura bucureşteană: *viteaz* — [glosat:] *voinic* (Cheia 83^{v}/7) — *viteaz* (Ch. 331^{r}/13), *fărâmituri — bucățeale* (Cheia 84^{r}/25) — *fărâmituri* (Ch. 332^{r}/11–12), *libovul — dragoste* (Cheia 89^{r}/12) — *liubovul* (Ch. 337^{v}/2–3); în trei cazuri este preluată totuşi glosa: *candile*, cu două ocurențe, este adnotat *făclii* (Cheia 82^{v}/7, 10), cf. *făclii* (Ch. 330^{r}/5–6, 9); *deprinde — înțeleage* (Cheia 84^{v}/23) — *înțeleage* (Ch. 332v/12); *supt dânsul — supt biruința lui* (Cheia 86^{v}/14–15) — *supt biruința lui* (Ch. 334^{v}/20). Aceste opțiuni lexicale ar putea clarifica şi unele probleme de filiație, referitoare la posibilitatea ca Iştvanovici să fi utilizat numai o versiune manuscrisă a traducerii omiliilor lui Galeatovski pe care au fructificat-o, parțial, şi editorii *Cheii înțelesului*, de care a putut să aibă cunoştință încă din perioada uceniciei sale în tipografia bucureşteană. Mai mult, necesitatea unor surse pentru celelalte cazanii care nu apăruseră în *Cheia înțelesului* impunea folosirea unor traduceri rămase în manuscris. În cazul *Cazaniei la Înviiarea Domnului*, similitudinile de text par să oscileze între cele două versiuni cuprinse în mss. rom. 4648 şi 2878. Existența unei alte variante, urmărită mai îndeaproape de Iştvanovici, cu o fidelitate pe care a manifestat-o şi în celelalte două cazanii, pare să fie plauzibilă. În această variantă tradusă s-ar regăsi, desigur, şi modelul pentru alte două texte care nu sunt atestate în versiunile menționate: *Cazania a doua la Rusalii* şi *Cazania la Sf. Ilie*. Cele două cazanii au fost considerate de Şt. Ciobanu „simple traduceri, frază cu frază”[141] după ediția de la Lvov din 1665.

În ceea ce priveşte *Cazania de la 9 martie*, se poate stabili o relație cu textul corespunzător din *Evanghelia învățătoare* de la Dealu, din 1644, reluat în cuprinsul *Cazaniei* copiate de popa Urs din Cotiglet, în 1680 (ms. rom. 4182 BAR), pe care îl întâlnim reprodus şi în *Poveste la 40 de mucenici*, scoasă la Bălgrad, în 1689. Corespondențele dintre acest ultim text şi *Chiriacodromion* sunt evidente:

[141] Ştefan Ciobanu, *op. cit.*, p. 58.

Caz. D	PM	Ch.
Deaca auzi aceastea Eghimo*n* răcni ca u*n* leu şi învăţă în obeade şi în sangiriu să-i bage şi să-i ducă în temniţă. Sfântul Scrio*n* zise: „N-ai tu nice o voie să ne munceşti pre noi, numai a ne întreba”. Atunce învăţă Eghimo*n* dezlegaţii să-i bage în temniţă şi învăţă temnicearii cu tărie să-i păzească şi aştepta de venirea craiului (f. 66^{r}II).	Deacă auzi aceastea Eghimonu*l* răcni ca un leu şi învăţă în obeade şi în lanţuri să-i bage şi să-i ducă în temniţă. Sfântul Chirion zise: „N-ai tu nicio voie să ne munceşti pre noi, numai a ne întreba”. Atunci învăţă Eghimo*n* dezlegaţi să-i bage în temniţă şi învăţă pre temniceari cu tărie să-i păzască şi aştepta venirea craiului (f. 3^{r}).	Deci deaca au auzit aceastea Eghimonul, au răcnit ca un leu şi au învăţat în obeade şi în lanţuri să-i bage şi să-i ducă în temniţă. Sfântul Chirion au zis: „N-ai tu nice o voie să ne munceşti pre noi, numai a ne întreba”. Atuncea au învăţat Eghimonul dezlegaţi (adecă slobozi) să-i bage în temniţă şi au învăţat pre temniceari cu tărie să-i păzască şi aştepta venirea craiului (f. 353^{v}).
Candin zise: „Ia-ne brânele noastre şi trupurile, că nemic noao decâ*t* Hristos nu ne trebuie cinste. Atunce craiu*l* zise şi învăţă cu pietri pre gură şi pre feaţele lor să fie bătu*ţ*. Sfântul Candi*d* zise: „Tocmitoriu*l* întunearecului şi toate fărădelegile învăţătorule, înceape de fă să-ţi vede*m* muncile tale”. Răcni craiu*l* spre slugile lui şi zise: „O, rele slugi, pentru ce nu curând faceţi învăţătura mea, cu*m* v-a*m* învăţa*t* eu?” (f. 66^{v}II).	Candid zisă: „Ia-ne brânele noastre şi trupurile, că nemică noao decâ*t* Hristos altă cinste nu ne trebuie. Atuncea craiu*l* zisă şi porunci cu pietri pre guri şi pre feaţele lor să-i bată. Sfântul Candid zisă: „Tocmitoriule întunearecului şi a toate fărădelegile învăţătoriu, înceape de fă să-ţi vede*m* muncile tale. Răcni craiu*l* pre slugile lui şi zisă: „O, reale slugi, pentru ce nu faceţi curund învăţătura mea, cum v-am poruncit?” (f. 4^{r}).	Iară unul din voinici, anume Candit, au răspuns zicând: „Ia-ne brânele noastre şi trupurile, că nemică noao decât Hristos altă cinste nu ne trebuie”. Atuncea craiul au zis şi au poruncit cu pietri preste guri şi preste feaţele lor să-i bată. Iară Sfântul Candit au zis: „Tocmitoriul întunearecului şi a toate fărădelegile învăţătoriu, înceape de fă să-ţi vedem muncile tale”. Şi răcnind craiul pre slugile lui, le-au zis: „O, reale slugi, pentru ce nu faceţi curând învăţătura mea, cum v-am poruncit?” (f. 354^{v}).

Privitor la izvorul principal al *Chiriacodromionului*, vom mai evidenția câteva extensii ale textului față de originalul moldovean, completări efectuate de Iştvanovici potrivit acelei precizări din epilog în care arată că, „unde am mai adaos câte ceva, am socotit mai spre întărire". Aşa cum remarca Florea Mureşanu[142], la cele opt cazanii, care la Varlaam începeau direct cu textul Evangheliilor, s-a adăugat, în ediția din 1699, câte un scurt „cuvânt-înainte". Aceste introduceri noi apar la următoarele texte: *Cazanie la Dumineca vameşului şi a fariseului*, f. 1^{r}; *Cazanie la Dumineca feciorului celui curvariu*, f. 4^{v}; *Cazanie la Dumineca lăsatului de carne*, f. 10^{v}; *Cazanie la Dumineca lăsatului de brânză*, f. 14^{r}–14^{v}; *Cazanie la Dumineca a doa a Sfântului Post*, f. 25^{v}–26^{r}; *Cazanie la Dumineca a treia a Sfântului Post*, f. 28^{v}–29^{r}; *Cazanie la Dumineca a patra a Sfântului Post*, f. 34^{v}; *Cazanie la Dumineca a cincea a Sfântului Post*, f. 37^{r}. La celelalte cazanii duminicale, în care textul introductiv exista şi la Varlaam, se adaugă, de asemenea, subtitlul *cuvânt-înainte*.

Aceste succinte introduceri sunt preluate din *Cazania* de la Govora, din 1642, sau din cea de la Dealu, din 1644, cu unele modificări, după cum rezultă din exemplul următor:

Cazanie la Dumineca a treia a Sfântului Post

Caz. G/ D	Ch.
Dumnezeu ce*l* de oameni iubitoriu şi blân*d* pre toți-i chiiamă cătră sine cu glas dulce pentru făgăduiala veacilo*r* celo*r* dulci. Şi carii vi*n* cătr-însu*l* îi răpaosă în cămara slavei sale. Iară celui ce va să margă dup-însu*l* îi porânceaşte să se leapede de sine şi nemică să nu facă pre voia lui, ce numai voia Domnului său. Deacii şi crucea sa învață să ia şi cu aceaea să să se întrarmeaze spre răbdare şi împrotiva puterilo*r* celo*r* ce stau împrotivă, cu*m* mai chia*r* să auzi*m* astăzi întru Evanghelie (p. 173).	Dumnezău cel blând şi iubitoriu de oameni pre toți îi chiiamă cătră sine cu glas dulce pentru făgăduința veacilor celor buni. Şi carii merg cătră dânsul îi odihneaşte în cămara slavei sale. Iară celui ce va să meargă după dânsul îi porunceaşte să să leapede de sine şi nimic să nu facă (din ceale reale) pre voia sa, ce numai voia Domnului său. Decii şi crucea sa învață să ia şi cu aceaea să să înarmează spre răbdare şi împotriva puterilor celor ce stau împonciş noao, cum mai chiiar vom auzi acum dintru Evanghelie (f. 28^{v}\–29^{r}).

[142] F. Mureşanu, *op. cit.*, p. 138.

Editorul bălgrădean realizează astfel o simetrie compoziţională în cadrul lucrării. Structura cazaniilor este întregită prin aceste mici prefeţe, care constituiau, potrivit tratatelor de omiletică, acea parte indispensabilă, denumită *exordium*, după care se succedau tema şi propoziţiunea, cuprinzând ideea centrală dogmatică sau morală a omiliei, pericopa evanghelică, dispoziţiunea, constând în împărţirea pe idei a textului oratoric, apoi naraţia sau tratarea propriu-zisă, şi, în final, epilogul sau peroraţia, cu o recapitulare a principalelor idei, însoţite uneori de exortaţie, un îndemn la transpunerea în fapte a adevărurilor expuse. Definită ca o formă specială de predică, omilia constă în interpretarea practică a pericopelor biblice, în timp ce predica se poate sau nu lega de pericopa zilei[143]. Cazaniile duminicale din cărţile lui Varlaam şi Iştvanovici alternează caracteristicile omiliei analitice, în care pericopa este tălmăcită verset cu verset, cu cele ale omiliei sintetice, în care se face o exegeză a pericopei, în general, având deci configuraţia unei omilii combinate. În ediţia din 1699, cazaniile duminicale au o structură mai simplificată, la fel ca la Varlaam, fiind alcătuite din cuvântul înainte, pericopa (zaceala) evanghelică şi naraţia, divizată, de regulă, în două învăţături. Un număr de 46 de cazanii urmează această linie compoziţională, iar alte opt încep direct cu predica, fără ca ea să mai fie precedată de introducere şi de fragmentul evanghelic. Acestea sunt cazaniile la Sâmbăta lui Lazăr, Joia Mare şi noaptea spre Vineri, Sâmbăta cea Mare, Înviere, Înălţarea Domnului, Duminica Sfinţilor Părinţi, Duminica Rusaliilor şi Duminica Mare a tuturor sfinţilor. Această structură o întâlnim şi în cazaniile, din partea a doua a cărţii, privitoare la praznicele împărăteşti şi ale sfinţilor, o suită de predici tematice. Fiecare cazanie se încheie cu epilogul, foarte concis şi înglobat în text, care este introdus prin sintagma concluzivă *pentru aceaea*. Cele cinci cazanii care provin din versiunea românească a omiliilor lui Galeatovski diferă sub raport compoziţional de celelalte; ele se deschid printr-un verset biblic, care constituie tema, urmat de *exordium*, mai extins decât cuvântul înainte din cuprinsul cazaniilor duminicale. Naraţia are o întindere mult mai mare în comparaţie cu aceea a cazaniilor preluate din ediţia ieşeană. Concluzia, cuprinsă într-un paragraf aparte, este introdusă, de regulă, prin formula de adresare *pravoslavnicilor creştini* şi este alcătuită atât dintr-o peroraţie, cât şi dintr-o exortaţie.

[143] Vezi, în acest sens, Petre Procopoviciu, *Omilia şi predica (studiu istoric-omiletic)*, Oradea, Tip. Diecesană, 1933, p. 68–71; Dan Horia Mazilu, *Proza oratorică în literatura română veche*, ed. cit., p. 147–151.

Completările aduse textului din 1643 sunt sesizabile şi în alte compartimente. Astfel, sunt traduse toate cuvintele şi contextele redate în slavonă. Se indică fragmentele evanghelice nu numai prin pericopele (zacealele) împărţite pentru uzul liturgic, ca în *Cazania* ieşeană, ci şi prin capitole şi versete. În plus, parafrazările şi referinţele la pasajele biblice din comentariile omiletice ale lui Varlaam sunt reluate şi amplificate prin citate complete din *Vechiul* şi *Noul Testament.* În special, în cadrul cazaniilor la Duminicile Triodului, textele lui Iştvanovici au o amploare mai mare, cu lecţiuni frecvente preluate din *Biblia de la Bucureşti* şi, uneori, din *Noul Testament de la Bălgrad.* Aceste adăugiri, cum ar fi cele din *Cazanie la Dumineca lăsatului de carne* sau din *Cazanie la Dumineca lăsatului de brânză*, lasă să se întrevadă o prelucrare mult mai minuţioasă la începutul cărţii, în comparaţie cu predicile de la sărbătorile împărăteşti şi ale sfinţilor, care sunt transpuse din ediţia lui Varlaam aproape identic.

Vom prezenta, în paralel, câteva pasaje din versiunile *Cazaniei la Dumineca lăsatului de carne*:

Caz.	Ch.	BB
Aşe-au giudecat Dumnedzău Sodomul şi Gomorul şi pre ceia ce să rădicase pre Moisi proroc să deşchise pământul de-i înghiţi de vii. Şi pre Navan ce făcea rău lui David îl certă aşea, cât mulţămi David lui Dumnedzău, dzicând: „Blagoslovit să hie acela carele au giudecat răutatea mea despre Navan" (f. 26r).	Întru acesta chip au giudecat Dumnezău Sodomul şi Gomorul. (Precum scrie la Facere, în 19 cap., stih 24, 25, de zice: Şi Domnul au plouat pre Sodom şi pre Gomor iarbă pucioasă şi foc de la Domnul din ceriu. Şi au surupat cetăţile aceastea şi tot împrejurul şi pre toţi câţi lăcuia în cetăţi şi toate câte răsar din pământ). Aşijderea şi pre ceia ce să rădicasă asupra lui Moisi proroc s-au deşchis pământul de i-au înghiţit de vii. (Precum mărturiseaşte la Cartea Numerilor, în 16 capete, stih 32, 33, de zice: Şi s-au deşchis pământul şi înghiţi pre dânşii şi casele lor şi pre toţi oamenii ce era cu Core şi dobitoacele	Şi Domnul au plouat pre Sodom şi pre Gomor iarbă pucioasă şi foc de la Domnul den ceriu. Şi au surpat cetăţile aceastea şi tot împrejurul şi pre toţi câţi lăcuia în cetăţi şi toate câte răsar den pământ (p. 13a).

lor. Şi s-au pogorât ei şi toate câte era la dânşii vii în iad şi i-au acoperit pre dânşii pământul şi au perit din mijlocul adunării). Şi pre Naval carele făcea rău lui David l-au certat cât au mulţămit David lui Dumnezău şi au zis: „Blagoslovit Domnul carele au giudecat giudecata ocărâi meale din mâna lui Naval". (Precum scrie la întâia Carte a împăraţilor, ca*p.* 25, sti*h* 39) (f. 12^{v}).

Şi să deşchise pământul şi înghiţi pre dânşii şi casele lor şi pre toţi oamenii ce era cu Core şi dobitoacele lor. Şi se pogorâră ei şi toate câte-*s* la dânşii vii în iad şi-i acoperi pre dânşii pământul şi periră den mijlocul adunării (p. 108a, b).

„Blagoslovit Domnul carele au judecat judecata ocării meale den mâna lui Naval" (p. 216a).

Caz.	Ch.	NT	BB
A treia giudecată va hi după svârşitul aceştii lumi, când va purceade glasul lui Dumnedzău în bucinul acel îngeresc, carele va bucina de va deştepta morţii şi-i va chema la giudeţ (f. 26^{v}).	A treia giudecată va fi după săvârşitul aceştii lumi, când va purceade glasul lui Dumnezău în bucinul acel îngeresc, carele va bucina de va deştepta morţii şi-i va chema la giudeţ. (Precum grăiaşte Pavel Apostol, mărturisind la Cartea cea dintâi către soloneani, în patru capete, sti*h* 16, zicând: Că însuşi Domnul, cu strigarea îndemnării, cu glasul arhanghelului şi		

cu trâmbita lui Dumnezău, pogorî-va din ceriu şi cei morţi întru Hristos vor învиia întâiu) (f. 13[r]).		
	Că însuşi Domnul, cu strigarea îndemnăriei, cu glasul arhanghelului şi cu trâmbita lui Dumnezău, pogorî-va den ceriu şi cei morţi întru Hristos vor învиia întâiu (f. 275[v]).	Căci acesta Domnul, cu poruncă, cu glas de arhanghel şi cu trâmbiţa lui Dumnezău, să va pogorî den ceriu şi cei morţi întru Hristos vor învиia întâiu (p. 893b).

Se observă că pentru pasajele biblice din *Vechiul Testament* Iştvanovici apelează, fără rezerve, la BB, în timp ce pentru Epistolele pauline, de exemplu, acordă credit NT. Opţiunile sale nu sunt totuşi fixe, pentru că în alte citate similare revine la BB. Iată un exemplu:

Ch.	NT	BB
Grăiaşte fericitul Pavel Apostol la întâia Carte către corinteani, ca*p*. 13, sti*h* 12, zicând: Pentru că vedem acum prin oglindă ca într-o gâcitură, iară atunci faţă la faţă (f. 110[v]).	Că vedem acu*m* ca prin oglindă şi prin cuvinte întunecate, iară atunce faţă făţiş (f. 235[r]).	Pentru că vedem acum pren oglindă, ca întru o gâcitură, iar atuncea faţă la faţă (p. 872a).

Citatul anterior este prezent în tema *Cazaniei a doua de la Rusalii*, text care descinde dintr-o traducere a omiliilor lui Galeatovski şi nu constituie un adaos al lui Iştvanovici. Citatele existente deja în izvorul utilizat sunt deseori transferate ca atare, fără a mai fi confruntate şi, eventual, modificate potrivit versiunii din *BB*. Vom exemplifica cu un fragment din *Isaia,* cap. 53, versetul 5, din *Cazanie la Gioi Mari*:

Caz.	Ch.	BB
Acela iaste rănit pentru nedireptățile noastre şi iaste ucis pentru răutățile noastre şi cu ranele lui sintem tămăduiți (f. 101r–101r).	Acela iaste rănit pentru nedireptățile noastre şi iaste ucis pentru răutățile noastre şi cu ranele lui suntem tămăduiți (f. 52r).	Şi el să răni pentru păcatele noastre şi să bolnăvi pentru fărădelegile noastre, învățătura păcii iaste noao întru el, cu rana lui noi ne-am vindecat (p. 484b).

Într-un grupaj de cinci citate din Noul Testament, dispus după predoslovie, apar similitudini cu ediția din 1648, însă unele diferențe ne conduc la BB: în fragmentul din *Apocalipsis*, cap. 22, găsim formele *ce fac poruncile* şi *să între în cetate*, care concordă cu BB, pe când în NT avem *ce țiu poruncile* şi *să între în oraş*; finalul versetului 19 din cap. 14 al Epistolei întâi către corinteni este *în limbă streină*, ca în BB, față de *într-altă limbă*, în NT.

Chiar dacă schimbările în cadrul textului din 1699 nu s-au efectuat în mod consecvent, plusurile şi remanierile pe care le-am pus în evidență confirmă calitățile de revizor şi de editor ale lui Iştvanovici.

Una dintre sursele de bază pe care acesta le coroborează în cuprinsul *Chiriacodromionului*, izvor nesemnalat până în prezent, este *Evanghelia* de la Snagov, din 1697. Observând diferențe mai mari în textul pericopelor, față de cele din cadrul cazaniilor, am exclus posibilitatea ca numai aceste părți să fie rezultatul unei prelucrări mai radicale sau al unei noi traduceri. O confruntare cu versiunile tipărite ale *Evangheliei* din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea ne-a permis să identificăm în ediția lui Antim Ivireanul izvodul pe care tipograful de la Bălgrad l-a urmat cu o mare fidelitate. Noua versiune a evangheliilor, transpusă după originalul grec, care fusese inaugurată prin ediția de la Bucureşti, din 1682, şi continuată prin *Evanghelia greco-română*, apărută tot la Bucureşti, în 1693, era considerată de Iştvanovici mult mai adecvată şi de o mai mare autoritate. Împărțirea evangheliilor pe zile şi sărbători, potrivit tipicului grecesc, constituia un argument în plus[144]. Tipăritura de la Snagov, „diortosită mai cu multă nevoință", după cum se arată în titlu, era, în acelaşi timp, opera dascălului său, în al cărui cerc s-a format înainte de venirea la Alba Iulia.

[144] Vezi Ghenadie Enăceanu, *art. cit.*, p. 9; Tit Simedrea, *Evanghelia – carte liturgică în limba română*, în BOR, LXXVI, 1958, nr. 12, p. 1114–1117.

Această preferință pentru *Evanghelia* lui Antim Ivireanul pare să nu fi fost determinată numai de afinitățile existente între discipol şi mentor, având un suport de ordin confesional şi cultural. În îndreptarul dogmatic, liturgic şi canonic, în 22 de puncte, alcătuit de patriarhul Dositei al Ierusalimului, împreună cu mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei, pe care arhiepiscopul Atanasie îl semnase, în ianuarie 1698, cu prilejul hirotonisirii sale de la Bucureşti, se recomanda în mod expres: „Trebuie, arhieriia ta, Sfânta Evanghelie la leturghie să pui să să citească au sloveneaşte, au rumâneaşte, precum s-au tipărit în zilele blagocestivului şi luminatului domn, Io Costandin Basarab, voievod a toată Ungrovlahiii”[145]. Adoptând această mărturisire de credință, Atanasie Anghel îi va cere, desigur, lui Iştvanovici să urmeze, în noua ediție a Cazaniei, instrucțiunile din paragraful respectiv, ceea ce venea în consonanță cu opțiunile inițiale ale tipografului.

Vom ilustra această filiație directă prin câteva exemplificări:

Cazanie la Dumineca feciorului celui curvariu
(Lc, 15, 11–17)

Caz.	Ev. S	Ch.
Dzise Domnul: Un om oarecarele avea doi feciori. Şi dzise cel mai tânăr tătâine-său: „Părinte, dă-mi ce mi să vine partea de avuție”. Şi le împărți lor avuțiia. Şi nu după multe dzile, strânsă tot feciorul cel mai mic şi să duse într-o lature departe şi acolo adăvăsi avuțiia sa petrecând cu curvele. Şi deaca adăvăsi el to*t*, fu foamete mare într-aceaea lature şi acela începu a flămândzi. Şi să duse de să lipi de unu*l* ce lăcuia într-aceaea lature.	Zis-au Domnul pilda aceasta: Un om avea doi feciori. Şi au zis ce*l* mai tânăr di*n* ei tătâne-său: „Tată, dă-mi partea ce mi să cade de avuție”. Şi le-au împărțit lor avuțiia. Şi nu după multe zâle, adunând toate, feciorul cel mai tânăr s-au dus într-o țară departe şi acolo au răsipit toată avuțiia sa viețuind întru dezmierdăciuni. Şi cheltuind el toate, fost-au foamete mare întru acea țară şi el au început a să lipsi. Şi au mers de s-au	Zis-au Domnul pilda aceasta: Un om avea doi feciori. Şi au zis cel mai tânăr din ei tătâne-său: „Tată, dă-mi partea ce mi să cade de avuție”. Şi le-au împărțit lor avuțiia. Şi nu după multe zile, adunând toate, feciorul cel mai tânăr s-au dus într-o țară departe şi acolo au răsipit toată avuțiia sa viețuind întru dezmierdăciuni. Şi cheltuind el toate, fost-au foamete mare întru acea țară şi el au început a să lipsi. Şi au mers de s-au lipit

[145] *Condica sfântă*, p. 82; cf. şi Cipariu, *Acte*, p. 244.

Şi-l tremise pri îns în holdele sale să pască. Şi jeluia să-ş sature pântecele său de rădăcinele ce mânca porcii şi nime nu-i da lui. Şi veni întru sine şi dzise: „Câți nămiți la părintele mieu le prisoseaşte pâine, iară eu moriu de foame" (f. 8^{r}–8^{v}).	lipit lângă un lăcuitoriu dentru acea țară. Şi l-au trimis pre el la satul său să pască porcii. Şi doriia să-ş sature pântecele său de rădăcinile ce mânca porcii şi nime nu da lui. Iară viindu-şi în fire, au zis: „Câț argați ai tătâne-mieu să satură de pâine, iară eu pieiu de foame" (f. 89^{r}).	lângă un lăcuitoriu dintru acea țară. Şi l-au trimis pre el la satul său să pască porcii. Şi doriia să-ş sature pântecele său de rădăcinile ce mânca porcii şi nime nu da lui. Iară viindu-şi în fire, au zis: „Câți argați ai tătâne-mieu să satură de pâine, iară eu pieiu de foame" (f. 4^{v}–5^{r}).

Parcurgerea acestor pasaje paralele evidențiază discordanțele față de ediția ieşeană şi, în acelaşi timp, identitatea sub raport textual a pericopelor cuprinse în *Evanghelia* din 1697 cu cele aşezate de Iştvanovici în fața cazaniilor din ediția de la Bălgrad. Referindu-ne la fragmentul evanghelic reprodus, vom consemna câteva concordanțe lexicale în textele corespunzătoare din secolul al XVII-lea, menite să releve similitudini şi diferențe edificatoare în această privință:

a) *părinte* (Caz., Caz. D) — *tată* (NT, Ev. B, BB, Ev. B^{1}, Ev. S, Ch.);

b) *să duse* (Caz., Ev. B, BB, Ev. B^{1}) — *să delungă* (Caz. D) — *s-au dus* (Ev. S, Ch.);

c) *lature* (Caz.) — *laturi* (Caz. D) — *țânut* (NT) — *oraş* (Ev. B, Ev. B^{1}) — *țară* (BB, Ev. S, Ch.);

d) *adăvăsi* (Caz.) — *răsipi* (Caz. D, NT, Ev. B, BB, Ev. B^{1}) — *au răsipit* (Ev. S, Ch.);

e) *petrecând cu curvele* (Caz.) — *vețuind curveaşte* (Caz. D) — *viețuind cu răsipeală* (NT) — *viețuind curveaşte* (Ev. B, Ev. B^{1}) — *viețuind* (BB) — *viețuind întru dezmierdăciuni* (Ev. S, Ch.);

f) *adăvăsi* (Caz.) — *pierdu* (Caz. D) — *amistuind* (NT) — *cheltuind* (BB, Ev. B, Ev. B^{1}, Ev. S, Ch.);

g) *unul ce lăcuia* (Caz.) — *cetățeanii* (Caz. D) — *oroşan* (Ev. B, Ev. B^{1}) — *lăcuitoriu* (NT, BB, Ev. S, Ch.);

h) *holdele sale* (Caz.) — *satele sale* (Caz. D) — *câmpul său* (NT, BB) — *câmpul lui* (Ev. B, Ev. B^{1}) — *satul său* (Ev. S, Ch.);

i) *rădăcinele* (Caz.) — *mâncare* (NT) — *mâncarea* (Ev. B) — *roşcovi* (BB) — *rădăcinile* (Caz. D, Ev. B^{1}, Ev. S, Ch.);

j) *năміți* (Caz.) — *năiemnici* (Caz. D) — *năimiți* (NT, BB) — *argați* (Ev. B, Ev. B[1], Ev. S, Ch.).

Elementele convergente, care sunt constante numai în *Evanghelia* de la Snagov şi în *Chiriacodromion,* probează, în mod indubitabil, raportul de dependență pe care l-am identificat. În susținerea acestei afirmații, vom mai aduce un exemplu:

Cazanie la Dumineca a 13<-a> după Rusalii
(Mt, 21, 33–44)

Caz.	Ev. S	Ch.
Dzise Domnul pilda aceasta: Un om oarecarele era căsaş şi răsădi o vie şi o îngrădi cu gard şi săpă într-însă călcătoare şi zidi turn şi o deade [lucrătorilor şi să duse. Iară deacă să apropie vreamea culesului, trimise slugile să ia roada. Şi prinsără] lucrătorii slugile. Deci pre unii bătură, pre alții ucisără, iară pre alții cu pietri-i ucisără. Şi iarăş tremise alte slugi mai mulți decât întâiu şi le făcură lor aşijdere. Mai apoi tremise la dânşi fiiul său, dzicând că „să vor ruşina de fiiul mieu". Iară lucrătorii, deacă vădzură fiiul, dziseră ande sine: „Acesta iaste moşnean. Veniți să-l ucidem pri-ns şi să ținem ocina lui". Şi-l scoasără afară din vie şi-l ucisără. Deaci deaca va veni domnul viei, ce va face lucrătorilor	Zis-au Domnul pilda aceasta: Un om oarecarele era casnic, carele au sădit vie şi o au îngrădit cu gard şi au săpat întru dânsa teasc şi au zidit turnu şi o au dat lucrătorilor şi s-au dus. Iară când s-au apropiat vreamea roadelor, trimis-au pre robii săi cătră lucrători ca să ia rodurile ei. Şi prinzând lucrătorii pre robii lui, pre unul l-au bătut, pre altul l-au ucis, pre altul l-au ucis cu pietri. Şi iară au trimis şi pre alte slugi mai multe decât dintâi şi le-au făcut şi acelora aşijderea. Iară mai pre urmă au trimis cătră dânşii pre fiiul său, grăind că „să vor ruşina de fiiul mieu". Iară lucrătorii, văzând pre fiiul, au zis întru sine: „Acesta iaste moşteanul. Veniți să-l ucidem pre dânsul şi să ținem moşiia lui". Şi apucând pre	Zis-au Domnul pilda aceasta: Un om oarecarele era casnic, carele au sădit vie şi o au îngrădit cu gard şi au săpat întru dânsa teasc şi au zidit turn şi o au dat lucrătorilor şi s-au dus. Iară când s-au apropiat vreamea roadelor, trimis-au pre robii săi cătră lucrători ca să ia rodurile ei. Şi prinzând lucrătorii pre robii lui, pre unul l-au bătut, pre altul l-au ucis, pre altul l-au ucis cu pietri. Şi iară au trimis şi pre alte slugi mai multe decât dintâi şi le-au făcut şi acelora aşijderea. Iară mai pre urmă au trimis cătră dânşii pre fiiul său, grăind că „să vor ruşina de fiiul mieu". Iară lucrătorii, văzând pre fiiul, au zis întru sine: „Acesta iaste moşteanul. Veniți să-l ucidem pre dânsul şi să ținem moşiia lui"

acelora? Şi dziseră lui: „Răii rău-i va piarde şi viia va da altor lucrători carii vor da roada în vreamea sa". Şi grăi lor Isus: „N-aț cetit vrodată în scripturi, piiatra care nu o socotiră ziditorii, aceasta fu în capul unghiului? De la Dumnedzău fu aceasta şi iaste minunată între ochii noştri. Pentr-acea grăiesc voaă că să va lua de la voi împărățiia lui Dumnedzău şi va hi dată limbiei ceiia ce va da roada ei. Şi cela ce va cădea pre aceasta piatră să va zdrobi, iară pre cela ce va cădea sfărâma-l-va pri îns" (f. 278^{v}–279^{v}).

dânsul, l-au scos afară din vie şi l-au ucis. Deci când va veni stăpânul viei, ce va face lucrătorilor acelora? Zis-au lui: „Pre cei răi cu rău va piiarde şi viia o va da altor lucrători carii vor da lui rodurile la vreamea sa". Zis-au lor Isus: „Dară n-aț citit niciodinioară în scripturi, piatra care nu o socotiră ziditorii, aceasta s-au făcut în capul unghiului? De la Domnul s-au făcut aceasta şi iaste minunată întru ochii noştri" (f. 46^{r}).

Şi apucând pre dânsul, l-au scos afară din vie şi l-au ucis. Deci când va veni stăpânul viei, ce va face lucrătorilor acelora? Zis-au lui: „Pre cei răi cu rău va piiarde şi viia o va da altor lucrători carii vor da lui rodurile la vreamea sa". Zis-au lor Isus: „Dară n-aț cetit niceodinioară în scripturi, piiatra carea nu socotiră ziditorii, aceasta s-au făcut în capul unghiului? De la Domnul s-au făcut aceasta şi iaste minunată întru ochii noştri. Pentru aceaea grăiesc voao, că să va lua de la voi împărățiia lui Dumnezău şi va fi dată limbii ceiia ce va da roadele ei. Şi cela ce va cădea pre aceasta piiatră să va zdrobi, iară pre cela ce va cădea sfărâma-l-va pre dânsul" (f. 178^{v}–179^{r}).

Compararea versiunilor acestui fragment evanghelic indică aceeaşi relație a ultimelor două texte. Sesizăm că versetele finale 43–44 nu sunt redate în *Evanghelia* de la Snagov, fapt care l-a determinat pe Iştvanovici să le completeze cu cele din versiunea lui Varlaam. Vom menționa, în subsidiar, că în *Cazania* lui Varlaam, în exemplarele de tipul B, apare un *bourdon,* pe care l-am subliniat în text între croşete, omisiunea fiind corectată în exemplarele aparținând variantei A[146]. În schimb, în *Cazania* de la Dealu este perpetuată această lacună, ceea ce denotă că tipografii munteni au avut la dispoziție numai un exemplar din seria B.

[146] Saltul de tip „bourdon" a fost semnalat de Gavril Hango, *Carte românească de învățătură*, în „Telegraful român", L, nr. 135, 3/16 decembrie 1902, p. 549; vezi şi Florea Mureşanu, *op. cit.*, p. 125–126; în ediția diplomatică a *Cazaniei lui Varlaam*, din 1943, p. 224, J. Byck înregistra lacuna, ceea ce arată că a folosit numai un exemplar B, dar propunea o reconstituire aproximativă a textului.

Înlocuirea fragmentelor evanghelice este efectuată de editorul de la Bălgrad în toate cele 46 de cazanii care au în structura lor o pericopă. Am specificat anterior că prima parte mai conține opt cazanii, în care predica nu este precedată de o lecțiune biblică (vezi *supra*), la fel ca la Varlaam, la care se adaugă cele de la Înviere şi Rusalii, preluate după colecția lui Galeatovski.

O precizare se impune aici. Două fragmente evanghelice se abat în *Cazania* din 1643 şi în *Chiriacodromion* de la pericopa zilei. La Duminica a 23–a după Rusalii, la Varlaam şi Iştvanovici, se prevede lecțiunea din Evanghelia lui Luca, cap. 12, vers. 33–40, față de cap. 8, vers. 26–29, din ediția lui Antim Ivireanul. Aceeaşi inadvertență apare şi la Duminica a 30–a după Rusalii, unde citatul este din Evanghelia lui Luca, cap. 9, vers. 57–62, în edițiile de la Iaşi şi Bălgrad, şi din cap. 18, vers. 18–27, în ediția de la Snagov. Iştvanovici nu mai înlocuieşte conținutul pericopelor de la cele două duminici, în conformitate cu tipicul grecesc adoptat în *Evanghelia* din 1682 şi urmat şi în cea din 1697. O modificare atât de radicală ar fi antrenat o inadecvare cu textul comentariului omiletic şi, concomitent, necesitatea de a compune sau prelucra cazanii noi, ceea ce ar fi amânat publicarea cărții. El a preferat să păstreze acelaşi conținut cu cel din *Cazania* lui Varlaam, dar a preluat versiunea pericopei tot din *Evanghelia* din 1697, după cum urmează: la Duminica a 23-a după Rusalii, lecțiunea prevăzută în ediția de la Snagov pentru Sâmbătă, la 28 de săptămâni după Rusalii; la Duminica a 30-a a recurs la zaceala pentru Sâmbătă, la 26 de săptămâni după Rusalii.

Elementele de critică textuală au reliefat cu pregnanță modul laborios în care Mihai Iştvanovici a conceput noua ediție a cazaniilor. El nu s-a limitat la o transpunere *tale quale*, cum au procedat tipografii de la Mănăstirea Dealu, ci a prelucrat izvodul moldovenesc cu o anumită minuție, chiar dacă nu în mod consecvent, a înlocuit toate pericopele evanghelice şi a adăugat noi texte din alte culegeri ale epocii. Sursele principale şi secundare, pe care le-a utilizat, într-o proporție mai mare sau mai mică, au fost, aşadar, *Cazania* lui Varlaam, o versiune a omiliilor lui Galeatovski, apropiată de aceea din *Cheia înțelesului* (1678), *Cazania* de la Govora sau Dealu, *Noul Testament de la Bălgrad, Biblia de la Bucureşti, Poveste la 40 de mucenici* (1689) şi *Evanghelia* de la Snagov (1697).

Tipograful editor de la Bălgrad a realizat, prin această alăturare, o adevărată sinteză a literaturii noastre omiletice, liturgice şi hagiografice de la sfârşitul secolului al XVII-lea, pe care o vor lua drept model reeditările de la Bucureşti şi Râmnic din secolul următor.

10. Posteritatea tipăriturilor de la Bălgrad este ilustrată, pe lângă circulația lor intensă în diferite ținuturi românești, prin reproducerile și prelucrările realizate după edițiile respective, cu precădere în Transilvania. Copiile executate după textele bălgrădene, precum și prelucrările bazate pe versiunile respective, pun în evidență rolul pe care acestea l-au avut în evoluția vechiului scris românesc și pregătirea terenului în vederea unificării limbii române literare.

10.1. Cele două texte coresiene din secolul al XVI-lea, *Tâlcul evangheliilor* și *Molitvenicul*, pe care le-am localizat, cu o mare probabilitate, la Alba Iulia, au fost copiate în jurul anului 1641 de către diacul Ioan din Pociovelişte (Bihor)[147], care se încumetă chiar să înlocuiască numele lui Coresi, din *Dojana cetitorilor*, cu numele său. Importanța copiei rezidă în faptul că versiunea transmisă păstrează unele porțiuni în plus față de originalul coresian, ceea ce a permis reconstituirea, în mare parte, a textului tipărit inițial. Se remarcă faptul că, spre deosebire de alți copiști, diacul Ioan adoptă deliberat normele variantei literare nord-ardelenești, renunțând la particularitățile graiului în care s-au tipărit textele. O altă copie, provenind din aceeași zonă, a fost semnalată de Florian Dudaş[148], dar manuscrisul menționat reproduce, de fapt, o versiune înrudită cu cea din *Cazania* lui Varlaam[149].

10.2. Prima traducere integrală a *Noului Testament* în limba română a exercitat, în mod firesc, o puternică influență asupra textelor religioase elaborate în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, ca și a celui următor. Tipăritura din 1648 a fost fructificată, în special, în cuprinsul cărților apărute în sud-vestul Transilvaniei, la Sebeş și la Bălgrad. Astfel, citatele biblice din cadrul edițiilor datorate lui Ioan Zoba din Vinț, și anume din *Sicriul de aur* (1683), *Cărare pre scurt* (1685), *Ceasloveț* (1686) și *Molitvenic* (1689), au fost preluate cu fidelitate din *Noul Testament* de la Bălgrad.

Mihai Iştvanovici, în schimb, apelează în mod sporadic, în *Chiriacodromion*, la *Noul Testament* de la Bălgrad, preferând *Biblia* din 1688, în timp ce în pasajele din *Bucoavnă* ignoră total textul din 1648.

---

[147] Vladimir Drimba, *O copie din secolul al XVII-lea a „Tâlcului evangheliilor" și „Molitevniculuі" diaconului Coresi*, în „Studii și cercetări de istorie literară și folclor", IV, 1955, p. 535–571; idem, *Un fragment inedit din Cazania I a lui Coresi*, în SCL, XI, 1960, nr. 4, p. 871–880.

[148] *Manuscrisele românești din bisericile Bihorului*, p. 110–111.

[149] Gheție, Mareş, *Diaconul Coresi*, p. 307.

La fel, în unele copii manuscrise din zona Bihorului, precum *Ceasloavele* transcrise de popa Florea din Criştelec şi de popa Pătru din Tinăud, în *Molitvenicele* realizate de acesta din urmă, ca şi de popa Jurju din Luncasprie şi de popa Urs din Cotiglet, sau în unele dintre manuscrisele provenite de la Vasile Sturdze Moldoveanul, sunt utilizate pasaje din monumentala tipăritură bălgrădeană apărută în 1648. Iată, comparativ, un citat din *Noul Testament*, transpus cu o mare fidelitate în *Molitvenicul* copiat de popa Pătru, în 1688 (ms. rom. 4325BCU Cluj), şi, puțin modificat, în *Molitvenicul* tipărit în 1689:

Rom 6, 3–5

NT	Mol. ms. 1688	Mol.
Au nu înțeleageți că varecâț ne-am botezat întru Isus Hristos, întru moartea Lui ne-am botezat? Derept aceaea, îngrupatu-ne-am cu El, pentru botegiune în moarte, ca cum S-au sculat Hristos den morți, în slava Tatălui, aşa şi noi întru viiață noao să îmblăm. Că de ne-am oltuit întru El cu asămănarea morții Lui, cu adevăr şi în asămănarea învierii Lui unii vom fi (f. 211^{r}).	Fraților, au nu înțeleageți că varecâți ne-a*m* botez*at* întru Isus Hristos, întru moartea Lui ne-am botez*at*? Derept aceaea, îngrupatu-ne-am cu El, pentru botegiune în moarte, că cu*m* S-au scula*t* Hristos din morți, în slava Tatălui, aşea şi noi întru viiață noao să îmblăm. Că de ne-am ultoi*t* întru El cu asămănarea morției Lui, cu adevă*r* şi în asămănarea învieriei Lui unii vo*m* fi (f. 56^{v}–57^{r}).	Fraților, câți ne-am botedzat întru Isus Hristos, întru moartea Lui ne-am botedza*t*? Drept aceaea, îngropatu-ne-am cu El, pentru botegiune în moarte, ca cum S-au sculat Hristos din morți, în slava Tatălui, aşa şi noi întru viiață noao să îmblă*m*. Că de ne-am ultuit întru El cu asămănarea morții Lui, cu adevă*r* şi <în> asămănarea învierii Lui unii vom fi (f. 17^{v}–18^{r}).

După M. Gaster, un manuscris din 1650–1675 al *Tetraevanghelului* ar fi tot o copie muntenească a izvodului de la Bălgrad[150], la fel cum şi *Evanghelia* de la Bucureşti din 1682 ar fi îndreptată numai după *Noul Testament* din 1648[151].

[150] Gaster, CR, I, p. XXX.

[151] Idem, *Geschichte der rumänischen Literatur*, în *Grundriss der romänischen Philologie*, II. Band, 3. Abteilung, Strassburg, p. 394; Iorga, *Ist. lit. rom.*, I, p. 394; Cartojan, *Istoria*, p. 205.

Cert este că influența tipăriturii bălgrădene asupra *Bibliei* de la Bucureşti a fost pusă în evidență, în mod plauzibil[152], atât în diferite porțiuni ale textului, cât mai ales în reproducerea fidelă a predosloviilor de la Evangheliile după Marcu, Luca şi Ioan. Există, de asemenea, unele corespondențe în *Predoslovia către cetitori* din *Noul Testament* şi predoslovia din ms. rom. 4389, aflat, alături de alte versiuni, la baza ediției din 1688[153].

O eventuală dependență a *Noului Testament,* tipărit de Antim Ivireanul, în 1703, față de ediția din 1648, pe care o sugerase M. Gaster[154], este infirmată de critica textuală. Există, într-adevăr, unele concordanțe între *Noul Testament* de la Bălgrad şi ediția de la Bucureşti din 1703, însă acestea se regăsesc şi în *Biblia* din 1688, cu care tipăritura lui Antim Ivireanul are o legătură directă de filiație.

O copie mai târzie a celor patru evanghelii va fi realizată, după *Noul Testament*, la Bârgău, în Maramureş, în anul 1760, de către Vartolomei Volskii (ms. rom. 5684 BAR). Copistul respectă, în general, particularitățile lingvistice ale tipăriturii, corectând, uneori, abaterile de la normă care apar în ediția de la Bălgrad[155].

10.3. Cu toate că a avut o difuzare mai restrânsă, *Psaltirea* din 1651 a fost receptată şi reluată, parțial, în unele texte ulterioare. Pasaje din această tipăritură au fost identificate, în special, în primele cărți editate de Zoba (*Sicriul de aur, Cărare pre scurt* şi *Ceasloveț*). În *Molitvenicul* din 1689, el nu mai acordă credit acestui text, apelând, în mod constant, la *Psaltirea dințăles* din 1680 şi la *Biblia* din 1688. *Psaltirea* de la Bălgrad este utilizată, de asemenea, în versiunea manuscrisă a *Ceaslovețului*, din 1669, aparținând copistului bihorean Florea din Criştelec, ca şi în cópiile executate de popa Pătru din Tinăud. Există şi ipoteza că popa Florea, precum şi editorii *Ceaslovețului* de la Sibiu, din 1696, au pus la contribuție, pe lângă *Psaltirea* din 1651, şi o versiune slavonă[156]. Considerăm însă că diferențele care apar pot fi explicabile, mai degrabă, prin consultarea versiunii moldoveneşti a psalmilor din prima jumătate a secolului al XVII-lea. Cele două copii realizate de popa Pătru din Tinăud, în 1685 şi 1686, reproduc psalmii din

[152] Gaster, CR, I, p. XXX; I. Bălan, *Limba cărților bisericeşti*, ed. cit., p. 162–167; Iorga, *Ist. lit. rom.*, I, p. 397; G. Țepelea, *Studii*, p. 58–67; cf. şi N. Cartojan, *op. cit.*, p. 203–204.

[153] Vezi şi Virgil Cândea, *Rațiunea dominantă*, ed. cit., p. 130.

[154] Gaster, CR, I, p. XXXII; cf. Cipariu, *Principia*, p. 116.

[155] Vezi Gheție, BD, p. 420.

[156] Cf. Emanuela Ştifter-Buză, *Contribuții la filiația ceasloavelor*, p. 21.

tipăritura bălgrădeană cu o fidelitate mai mare chiar decât aceea din *Ceaslovețul* lui Zoba.

Acelaşi scrib bihorean, în *Molitvenicul* pe care îl transcrie în 1688, reproduce exact psalmii după ediția de la Bălgrad, detaşându-se, sub acest aspect, de *Molitvenicul* tipărit, în acelaşi centru, în 1689. Vom exemplifica, printr-o paralelă, acest raport de filiație:

Ps. 31, 4–6

PB	Mol. ms. 1688	PD	BB	Mol.
Că zua şi noaptea să îngreuiază spre mine mâna Ta; întoarse-să răveneala mea spre seacetă de vară. Păcatul mieu Ți l-am arătat Ție, şi strâmbătatea mea nu o am acoperit. Zişi: „Spune-voiu spre mine fărălegile meale Domnului”, şi Tu ai iertat strâmbătatea păcatului mieu (f. 52^{r}–52^{v}).	Că dzua şi noaptea să îngreoiază spre mine mâna Ta; întoarse-să răveneala mea spre seacetă de vară. Păcatu*l* mieu Ți l-a*m* arătat Ție, şi strâmbătatea mea nu o a*m* acoperit. Dziş: „Spune-voiu spre mine fărălegile meale Domnului”, şi Tu ai iertat strâmbătatea păcatului <mieu> (f. 53^{v}–54^{r}).	Că dzua şi noaptea să îngreuie supra mea mâna Ta; întorsu-m-am spre ticăloşie când mi să-mplântă spinul. Fărăleagea mea cunoscut-a*m*, şi greşala mea n-a*m* acoperi*t*. Dzâs-am: „Ispoveadu-i-voi supra mea fărăleagea mea Domnului”, şi Tu iertaş necurățâia inemii meale” (f. 35^{v}–36^{r}).	Căce zioa şi noaptea să îngreoie preste mine mâna Ta; întorşu-mă spre chinuire înfigându-se mie ghimpu. Fără-de-leagea mea am cunoscut, şi păcatul mieu n-am acoperit. Zis-am: „Mărturisi-voiu asupra mea fără-de-leagea mea Domnului”, şi Tu ai lăsat păgânătatea inimii meale” (p. 391a).	Că dzuoa şi noaptea să îngreuiadză spre mine mâna Ta; întorsu-m-a*m* spre supărare când mi înfipsă spinul. Stâmbătatea mea o am cunoscut, şi păcatul mieu nu l-am acoperi*t*. Zişi: „Mărturisi-voiu spre mine fărălegile meale Domnului”, şi Tu ai iertat necurățiia inimii meale” (f. 16^{r}).

Într-o cercetare comparativă a psaltirilor româneşti din secolul al XVII-lea, pe care am menționat-o în paragraful **4**, N. A. Ursu a avansat ideea că traducătorii *Psaltirii moldoveneşti*, elaborate, după părerea sa, în perioada 1651–1660, ar fi folosit textul *Psaltirii* de Bălgrad[157]. Prezumția porneşte

[157] N. A. Ursu, *Concordanțe lingvistice*, p. 436–439.

de la asemănările şi identităţile care există între prefaţa aflată în copia din anul 1710 a lui Ioan din Vaslui şi cea de-a doua predoslovie a *Psaltirii* din 1651. Ipoteza că textul complementar s-ar fi aflat de la început în cadrul versiunii *Psaltirii moldoveneşti*, care ar fi fost elaborată în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, cu descendenţă, aşadar, şi din tipăritura de la Bălgrad, nu este convingătoare. Discordanţele pe care le-am evidenţiat reduc posibilitatea unei filiaţii directe, în sens invers, între versiunea moldovenească a psalmilor, alcătuită în prima jumătate a secolului al XVII-lea, şi ediţia din 1651.

10.4. Prima dintre tipăriturile lui Ioan Zoba din Vinţ care s-a difuzat prin intermediul unor reproduceri şi prelucrări manuscrise sau tipărite este *Ceaslovețul* din 1686. În 1693, Vasile Sturdze Moldoveanul copiază la Mănăstirea Plosca, lângă Hunedoara, într-un miscelaneu care cuprinde şi un *Slujebnic*, textul tipăriturii bălgrădene (ms. rom. 706 BAR)[158], pentru ca în anii următori să mai execute şi alte copii după aceeaşi carte[159]. Noi copii manuscrise sunt realizate, apoi, la începutul secolului al XVIII-lea, de Toader din Mănăştur, precum şi de bihoreanul Toader din Saca, în 1783[160]. S-a opinat că unele dintre aceste copii (mss. rom. 705, 706, 712 BAR) urmează îndeaproape ediţia de la Sibiu, din 1696, şi nu *Ceaslovețul* de la Bălgrad[161].

Cert este că noua ediţie a *Ceaslovețului* din 1696, îngrijită de Chiriac Moldoveanul, se află într-un raport de dependenţă relativă faţă de tipăritura din 1686, cu câteva modificări în structura cărţii, în special prin adăugarea unui nou capitol în final (*Catavasiile*). Dacă în unele porţiuni de text nu apar diferenţe esenţiale de ordin lexical, — *Crezul* (f. 24^{r}–25^{v}) fiind identic cu cel din ediţia bălgrădeană, de exemplu —, în alte pasaje intenţia de prelucrare a versiunii iniţiale este mai evidentă. Redăm, comparativ, un fragment din *Polunoştniţa de toate zilele*:

[158] Cf. E. Ştifter-Buză, *art. cit.*, p. 18.

[159] Florian Dudaş, *Manuscrisele româneşti medievale din Crişana*, Timişoara, Facla, 1986, p. 56.

[160] *Ibidem*, p. 96.

[161] E. Ştifter-Buză, *art. cit.*, p. 18–21.

Ceas. B	Ceas. S
Fie cu mine mila Ta, ca să mângăie după cuvântul Tău cătră sluga Ta. Să vie spre mine milele Tale şi voiu viia; că leagea Ta dezmierdăciunea mea iaste. Ruşineaze-se făloşii că fără de vină mă supără pre mine; iară eu mă gândesc întru porâncile Tale. Întoarcă-se cătră mine ceia ce să tem de Tine şi ştiu mărturiile Tale. Fie inima mea întreagă întru porâncile Tale, ca să nu mă ruşinez (f. 11^{v}–12^{r}).	Facă-să, dară, mila Ta, ca să mă mângăie pre mine după cuvântarea Ta robului Tău. Vie mie îndurările Tale şi voiu trăi; căci leagea Ta cugetul mieu iaste. Ruşineadze-se mândrii căci fără direptate au nelegiui*t* mie; şi eu voiu zăbăvi întru poruncile Tale. Întoarcă-mă pre mine ceia ce să tem de Tine şi ceia ce cunosc mărturiile Tale. Fie inima mea nevinovată întru direptăţile Tale, pentru ca să nu mă ruşinedz (f. 14^{v}–15^{r}).

Pe lângă amprenta graiului moldovean pe care o poartă textul *Ceaslovețului* sibian[162], manifestată, sub aspect fonetic, prin generalizarea africatei *dz*, apoi *s, z (dz), ț* duri, alături de *ş, j* moi, apar o serie de substituiri lexicale: *fie — facă-să, cuvântul — cuvântarea, sluga — robului, milele — cugetul, făloşii — mândrii, fără de vină — fără direptate, mă supără — au nelegiuit, mă gândesc — voiu zăbăvi, întreagă — nevinovată, porâncile — direptățile*. La fel, diferă, în funcție de sursă, psalmii reproduşi în cele două ediții: *Ceaslovețul* din 1686 este dependent, în totalitate, de *Psaltirea* de la Bălgrad, iar cel sibian de *Biblia* de la Bucureşti.

Nefiind o reproducere *tale-quale*, *Ceaslovețul* din 1696 reflectă strădania tipografului de a perfecta versiunea din 1686, printr-o confruntare cu originalul străin, corelând-o, totodată, sub raport lingvistic, cu propria sa variantă literară.

10.5. De o notorietate considerabilă s-a bucurat *Molitvenicul* editat la Bălgrad, în 1689. După M. Gaster, acesta ar fi devenit „baza tuturor tipăriturilor ulterioare”[163], părere împărtăşită şi de N. Drăganu[164], molitvenicele slavo-române apărute la Buzău, în 1699 şi în 1706, fiind prelucrate, cu unele schimbări, după ediția bălgrădeană. Edițiile de la Buzău conțin, însă, numai indicațiile tipiconale şi citatele biblice în limba română, iar textul rânduielilor şi molitvelor este în slavonă. În *Molitvenicul* lui Antim Ivireanul, din 1706, sunt reperabile, după cum am exemplificat într-un paragraf anterior, unele similitudini cu *Molitvenicul* lui Zoba, în special

[162] Vezi şi Gheție, BD, p. 358.
[163] Gaster, CR, I, p. XLIV.
[164] *Un fragment din cel mai vechi molitvenic românesc*, în DR, II, 1921–1922, p. 260.

în cuprinsul slujbelor consacrate Sf. Taine. Structura compoziţională şi, implicit, textul celor două ediţii prezintă, pe de altă parte, o serie de diferenţieri. Este omisă, de pildă, în *Molitvenicul* din 1706 *Rânduiala a priceştui bolnavul*, cu precizarea, în epilog, a inexistenţei acesteia în izvoarele greceşti. Apar, în plus, *Rânduiala la facerea rasoforului, Rânduiala călugăriei chipului celui mic, Rânduiala pogrebaniei călugărilor, Rânduiala pogrebaniei preoţilor şi a diaconilor mireni*. Deosebirile sunt şi mai pronunţate în secţiunea slujbelor ocazionale, unde sunt preluate numai câteva dintre molitvele „de trebi", aflate în tipăritura din 1689, fiind introduse, în schimb, altele noi. Realizatorul noii ediţii se delimitează, de altfel, în epilogul cărţii, de „niscare izvoade sloveneşti", revendicându-se de la prototipul grec al *Molitvenicului,* scos de Nicolae Glyky, la Veneţia, în 1691.

Numărul relativ mare de copii manuscrise care descind din *Molitvenicul* de la Bălgrad este relevant pentru difuzarea acestui text, cu precădere în mediile săteşti din Transilvania şi Maramureş. Unul dintre primele manuscrise îi aparţine dascălului peregrin Vasile Sturdze Moldoveanul, care reproduce *Molitvenicul*, în 1698, la Răbăgani, în Bihor, precizând că l-a scris după „izvodul ce s-a tipărit în Bălgrad", pentru ca tot în acelaşi an să mai realizeze o copie a cărţii, în apropiere, în satul Pomezău[165]. În anii următori, acelaşi scrib profesionist execută încă patru cópii, unele selective, după tipăritura din 1689[166]. Tot la sfârşitul secolului al XVII-lea, *Molitvenicul* lui Zoba este copiat de diacul Ştefan din Vima Turzii[167]. În acelaşi interval de timp, diacul Ioan, ajuns în Bihor, la Aştileu, transcrie textul tipăriturii bălgrădene, fiind recompensat în natură. Iată însemnarea sa ologrefă din ms. rom. 81 BAR Cluj: „Acest Molităvnic l-am scris eu, diiac Ioan din Vima Turdăi cea Mare, din oarmidea Deajului, lăcuitoriu în Aştileul de Sus. Pentru patru oi l-am dat acest Molităvnic" (f. 12^{r}–17^{r}). O altă copie din aceeaşi perioadă, semnalată de T. Cipariu[168], se află tot în depozitul clujean (ms. rom. 110). În veacul următor, copiile după *Molitvenicul* din 1689 se succed cu aceeaşi frecvenţă. În 1701, ieromonahul Agaton Moldoveanul copiază cartea la Şiria, lângă Arad, reproducând, în continuare, şi o altă tipăritură bălgrădeană, *Rânduiala diaconstvelor* (ms. rom. 4215 BAR). Alte două copii sunt realizate de popa Flore, în 1703 şi 1705, în

[165] Atanasie Popa, *Cărturar bihorean din secolul al XVII-lea: Vasile Sturze Moldovanul*, în MMS, XLII, 1966, nr. 1–2, p. 61–62.

[166] Florian Dudaş, *op. cit.*, p. 56–57.

[167] *Ibidem*, p. 80.

[168] Cipariu, *Principia*, p. 120.

satul bihorean Josani[169]. În Maramureş vor transcrie tipăritura lui Zoba din 1689 Nicolae diacul din Săcele, în 1706 (ms. rom. 4276 BAR), Vasile Muste, la Corni, în 1716[170], precum şi dascălul Pavel Muncăceanul, la Văleni, în 1725 (ms. rom. 3513 BAR). Este notabilă fidelitatea acestui ultim copist faţă de tipăritura din 1689, ale cărei norme le respectă, în linii mari, concomitent cu tendinţa de a-l înlocui pe *dz* cu *z*, în unele situaţii[171]. Două manuscrise vor fi executate, consecutiv, în anii 1717 şi 1719, de ieromonahul Selevăstru de la Mănăstirea Runcu[172]. Vor mai copia *Molitvenicul* diacul Jurj din Ribiţa, în Zarand, în 1720 (ms. rom. 4289 BAR), popa Ioan din Petreştii de Jos, lângă Turda, tot în 1720[173], diacul Simion din Aştileu, în 1724 (ms. rom. 4326 BCU Cluj), popa Vasile Moldoveanul din Husasău, pe valea Crişului Repede, în 1727[174], şi popa Mihail din Someş-Odorhei, în Sălaj, în 1728 (ms. rom. 4321 BCU Cluj).

Cel din urmă copist dă dovadă de un conservatorism relativ, preluând unele dintre particularităţile lingvistice ale tipăriturii, în măsura în care se impuneau în cadrul normelor propriei sale variante literare. Este conservat, astfel, *a* în *te blastăm* (Mol. 1689 6^{r}/2 — Mol. ms. 1728 6^{v}/8), dar şi *î* „diftongat" în *pâine* (Mol. 1689 144^{v}/3 — Mol. 1728 130^{v}/16); în manuscris, *e* medial aton nu a trecut la *i*: *ficiorii* (Mol. 1689 33^{r}/9) — *feciorii* (Mol. 1728 38^{v}/13); în schimb, *o* aton a trecut la *u*: *adormire* (Mol. 1689 98^{v}/21) — *adurmire* (Mol. 1728 84^{v}/13), *au contenit* (Mol. 1689 5^{v}/3) — *au cuntenit* (Mol. 1728 5^{v}/10); nu s-a produs însă disimilarea vocalică în *cuconi* (Mol. 1689 35^{r}/21) — *coconi* (Mol. 1728 42^{r}/6); sub raport consonantic, se menţin încă labialele dure: *lumască* (Mol. 1689 112^{r}/13 — Mol. 1728 93^{r}/9–10), *trupască* (Mol. 1689 25^{v}/2 — Mol. 31^{v}/8), *vamăşului* (Mol. 1689 40^{v}/5 — Mol. 1728 49^{r}/13); apare *s* dur în *sămnul* (Mol. 1689 24^{v}/7 — Mol. 1728 30^{v}/1), alături de *z* moale în *zemislit* (Mol. 1689 25^{r}/12 — Mol. 1728 31^{r}/12); în copia transilvăneană, *ş* dur este, de regulă, înmuiat: *ne înşălăm* (Mol. 1689 116^{v}/8) — *ne înşelăm* (Mol. 1728 99^{v}/14); cf. însă *şearpe* (Mol. 1689 113^{v}/6) — *şarpe* (Mol. 1728 95^{r}/121); persistă, de asemenea, africata

[169] Marin Mălinaş, *Circulaţia tipăriturilor de la Alba Iulia în satele din Bihor*, în „Îndrumător pastoral", I, 1977, p. 151–152; F. Dudaş, *op. cit.*, p. 89.

[170] Liviu Streza, *Manuscrise liturgice româneşti în Biblioteca Arhiepiscopiei Sibiului*, în MA, XIX, 1974, nr. 4–6, p. 235–236.

[171] Gheţie, BD, p. 420–421.

[172] Paul Mihail, *Molitvelnicele de la Mănăstirea Runcu din Ardeal comparate cu alte manuscrise din epocă*, în MA, XXIX, 1984, nr. 9–10, p. 663–677.

[173] L. Streza, *art. cit.*, p. 236–237.

[174] F. Dudaş, *op. cit.*, p. 64.

dz: *te depărteadză* (Mol. 1689 5^{v}/7 — Mol. 1728 6^{r}/1–2), *să dzică* (Mol. 28^{v}/15 — Mol. 1728 32^{v}/17); *ğ* nu a evoluat încă la fricativa *j*: *botegiune* (Mol. 1689 18^{r}/1 — Mol. 1728 21^{v}/16), *să giudece* (Mol. 52^{v}/3 — Mol. 68^{r}/3), *neputregiunei* (Mol. 1689 34^{r}/17 — Mol. 1728 40^{r}/18); în fine, se menține grupul *sv* în *svântului* (Mol. 1689 24^{v}/9 — Mol. 1728 30^{v}/4), cu tendința de trecere a lui *v* la *f*: *svânt* (Mol. 1689 4^{r}/20) — *sfânt* (Mol. 1728 4^{v}/6–7).

O altă copie mai târzie va efectua, în 1801, Dumitru Filip din Ineu (ms. rom. 4332 BCU Cluj). Există şi copii parțiale ale *Molitvenicului* lui Zoba, conectate cu alte versiuni, precum şi un număr apreciabil de transcrieri separate ale *Cazaniilor la oamenii morți*, tipărite, în anexă, în unele exemplare ale cărții. Estimativ, în cursul secolului al XVIII-lea, în diferite zone ale Transilvaniei, au fost realizate peste 20 de copii după tipăritura bălgrădeană din 1689[175], o evaluare care are în vedere, desigur, doar manuscrisele păstrate sau identificate până în prezent.

10.6. Este posibil ca *Bucoavna* apărută în 1699 să fi fost multiplicată, prin copiere, în deceniile următoare, în scopuri didactice. Cele trei exemplare care s-au mai păstrat din această carte dovedesc utilizarea intensivă a primului abecedar tipărit în limba română, nefiind exclusă nici confiscarea sau distrugerea ei intenționată. Acestea au determinat reeditarea *Bucoavnei*, în 1744, la Cluj, „cu tiparul cinstitii Academii". Cel care a scos cartea în tipografia Colegiului Iezuit este Mihai Becicherechi (Becskereki), bănățean de origine, care activa la Cluj din 1740[176]. Acesta va lucra, în continuare, la oficina seminarului din Oradea, iar în 1755 va fi chemat de episcopul Petru Pavel Aaron la tipografia din Blaj.

În privința *Bucoavnei* din 1744 a trecut aproape neobservat faptul că în acest an au fost imprimate la Cluj două ediții. În principalele referințe asupra lucrării se menționează doar ediția care redă textul cu grafie chirilică şi, în paralel, cu grafie latină[177]. În sinteza sa asupra literaturii didactice, O. Ghibu[178] precizase, însă, că în anul respectiv au apărut la Cluj două ediții: una „strict ortodoxă", pe bazele celei din 1699, iar cealaltă adaptată condițiilor create de unirea cu biserica Romei, a doua ediție fiind considerată „mai progresistă", întrucât introduce alături de alfabetul chirilic şi pe cel latin.

---

[175] Idem, *Vechi cărți româneşti călătoare*, p. 162.

[176] Jakó, *Philobiblon*, p. 242.

[177] A se vedea Gavril Precup, *Două bucoavne*, în „Unirea", XXV, nr. 114, 23 nov. 1915, nr. 115, 25 nov. 1915; BRV, II, nr. 235, p. 79, IV, p. 240; *Bucoavna*, ed. critică, 1988; Mihai Alin Gherman, *Bucoavna de la Cluj (1744)*, în „Biblioteca şi cercetarea", XIX, 1995, p. 67–70.

[178] *Din istoria literaturii didactice româneşti*, p. 250.

Vom completa aceste lacune, inclusiv unele dintre afirmațiile lui O. Ghibu, pe baza unui exemplar al *Bucoavnei* din 1744, existent la Institutul de Lingvistică şi Istorie Literară „Sextil Puşcariu" din Cluj (cota Fr. 73). Ediția de față reproduce, în cea mai mare parte, textul din 1699, numai în alfabet chirilic, cu mici diferențe de grafie, având următoarele completări şi substituiri textuale:

a) Apare, în plus, după *Rugăciunea domnească*, rugăciunea intitulată *Închinăciunea îngerului* (f. 7^{r}), iar în continuare urmează molitva „Din somn sculându-mă".

b) În cadrul *Simbolului niceeano-constantinopolitan* este inclus adaosul *filioque*, absent în ediția din 1699: *de la Tatăl şi de la Fiiul purceade*.

c) *Simbolul atanasian* cuprinde mai multe reformulări față de ediția de la Bălgrad: *nice feațele mestecând, nice ființa despărțind* în loc de *nice ființa împărțind; Tatăl* în loc de *Părintele*, substituire generalizată; *alta iaste fața Tatălui* în loc de *una iaste tocmeala Părintelui; aşa Domn Tatăl* în loc de *întocma Domn Părintele; pre fieştecare face Dumnezău* în loc de *fieştecare tocmeală Dumnezău; Duhul Sfânt de la Tatăl şi de la Fiiul* în loc de *Duhul Sfânt de la Părintele; ce tustrele feațăle una cu alta de vecie sânt şi loruşi întocma aseamenea* în loc de *ce întregi trei tocmeale de pururea fiincioase sânt loruş şi întocma; să creaze* în loc de *să înțelepțească; iarăş de lipsă iaste pentru veacinica spesenie ca şi întruparea Domnului nostru Isus Hristos să creadem* în loc de *ce cu nevoie iaste încă cătră veacinica mântuire de nu va creade cu deadins şi de întruparea Domnului nostru Isus Hristos; unul adevărat, nu cu amestecarea ființii, ce în unirea feații* în loc de *unul cu totul nesleit cu firea şi cu un stat; om unul* în loc de *unul; va veni* în loc de *va să vie; fiecine de nu o va ținea direpț şi foarte tare* în loc de *cine din credincioşi nu o creade cu deadins.*

d) Comentariul privitor la Taina Euharistiei are câteva modificări: *Materiia Sfintei Cumenecături iaste pâine de grâu curat, la latini azimă, la greci dospită* în loc de *pâine de grâu curat, dospită; „Acesta-i trupul Mieu". Cu acestea să sfințeşte pâinea sau să preface în cinstit trupul lui Hristos. Aşijderea la vin când zice: „Acesta-i sângele Mieu". Şi cu acestea să sfințeşte sau să preface vinul în scump sângele lui Hristos* în loc de: *Tremite Duhul Tău cel Sfânt preste noi şi preste aceastea ce-s pusă înainte daruri şi fă pâinea aceasta cinstit trup al Hristosului Tău". Aşijderea la vin zice: „Iară cel ce iaste în păharul acesta, cinstit sânge a*l *Hristosului Tău, mutându-le cu Duhul Tău cel Sfânt*".

e) În răspunsul la Taina Spovedaniei, după contextul *păzindu-te ca să nu mai greşeşti*, apare o interpolare: *Şi pentru aceaea Domnul şi Dumnezeul nostru*

Isus Hristos, cu darul şi milele iubirii Sale în neamul omenesc, ierte-ți ție, fiiule (cutarele), şi eu, nedestoinicul preot, cu puterea care mi-i dată de la El, te iertu şi te dezleg de toate păcatele tale, în numele Tatălui şi Fiiului şi Duhului Sfânt. Amin.

f) În ultima secțiune, existentă numai în prima ediție din 1744, după paragraful *7 lucruri ale milosteniei carele să apropie la suflet* este interpolat următorul pasaj: *Şase păcatele împotriva Duhului Sfânt, care pentru grăutatea răutăților nice într-această lume, nice în ceealaltă lume să vor ierta lesne: 1. Nepărăsirea de păcate nădăjduindu-să a fare samă că*[179] *a va ierta Dumnezău, pentru că-i bun Dumnezeu. 2. Rămânerea în răutatea sa, adecă în păcat. 3. Nădăjduirea de mântuirea sa. 4. Nepocăirea. 5. Însă starea împotriva direptății cunoscute. 6*[180]*. Zavistiia dragostei aproapelui.*

Aceste remanieri ale textului sunt comune ambelor ediții din 1744, la fel ca alcătuirea foii de titlu şi a ornamenticii. Structura compozițională a edițiilor *Bucoavnei* de la Cluj prezintă, însă, câteva diferențieri, ceea ce indică faptul că nu este vorba numai despre imprimarea unui nou tiraj. În timp ce ediția chirilică, la care ne-am referit, nu a eliminat niciunul dintre textele *Bucoavnei* de la Bălgrad, ediția chirilico-latină a operat o serie de schimbări.

În prima secțiune, se redau corespondențele slovelor, se întregesc abrevierile, dar sunt omise prozodiile şi semnele de punctuație. A doua ediție conține, însă, în plus, după exercițiile de silabație, alfabetul cu denumirea slavonă a slovelor şi echivalentul latin, precum şi slovele-cifre, dublate de cifrele arabe. Sunt înlocuite, apoi, numai în ediția cu text chirilic şi, parțial, latin, *Rugăciunea când va să înceapă copilul a învăța* şi *Rugăciunea dimineții* cu un mic catehism al credinței. În locul *Molitvei de dimineață* este introdusă rugăciunea *Închinăciunea îngerului*, în ediția chirilică fiind menținute ambele texte. Unele porțiuni din a doua ediție sunt redate în chirilică şi cu text latin interliniar, în ortografie maghiară: partea de abecedar propriu-zisă (f. 1^{v}–7^{r}), precum şi rugăciunile *Tatăl nostru* şi *Închinăciunea îngerului* (f. 10^{v}–11^{r}). Din această ediție s-a eliminat şi partea finală, după paragraful consacrat Sf. Taine. Datorită diferențelor de tehnoredactare, prima ediție cuprinde 22 de file nenumerotate, iar cea de-a doua 24 de file.

Sub aspectul grafiei, sunt relevante, în cadrul ediției cu text interliniar, transcrierile cu caractere latine ale unor cuvinte, precum: *astez (astăzi), cse pline (cea plină), jertem (iertăm), jest (eşti), jeste (iaste), inkinec-*

[179] Tip.: ke.
[180] Tip.: ô.

sunae (închinăciunea), morcii (morții), peinae (pâinea), pement (pământ), peketosi (păcătoşi). Pe lângă termenii vehiculați în *Bucoavna* din 1699 şi transpuşi întocmai în prima reeditare din 1744, câteva denumiri generice au în ediția revizuită şi echivalentul în latină: *slovele mai mici — litterae minores, glasnicele — vocales, neglasnicele — consonantes*.

Considerăm că ediția a doua, cu textul interliniar în chirilică şi latină, este posterioară celei dintâi, fiind rezultatul unei remanieri mai radicale, fără însă a se îndepărta prea mult de prototipul din 1699. Ambele ediții apărute în 1744 sunt revizuite în spiritul doctrinei catolice, de a cărei încălcare fusese acuzată *Bucoavna* de la Bălgrad.

Sub aspect lingvistic, *Bucoavna* din 1744 reproduce aproape fidel formele ediției din 1699: este păstrat *a* (*razimă* 12ʳ/2); *ă* etimologic este conservat (*fămeii* 19ᵛ/5, *săborului* 12ʳ/18); este preluat fonetismul originar cu *e* (*streini* 10ᵛ/9); în mod accidental, este notat fonetismul cu *e*, spre deosebire de *ă* atestat în *Bucoavna* din 1699 *(dătătoriule* 8ᵛ/7–8 — *detătoriule* 6ᵛ/1); se menține „diftongarea" lui *î* (*pâinea* 15ᵛ/19); fonetismele cu *h* alternează cu cele cu *f* (*pohtă* 12ʳ/24, *pohti* 11ᵛ/16, *poftelor* 21ᵛ/6–7); se perpetuează *s, z, ț* duri (*sămnul* 18ʳ/14, *sângur 18ʳ/12, înțăleg* 6ʳ/11, *sfințască-se* 6ᵛ/18, *țân* 11ʳ/2, *Dumnezău* 6ʳ/8, *zâoa* 11ʳ/24); într-un pasaj interpolat, absent în ediția de la Bălgrad, apare *z* moale (*Dumnezeu* 22ʳ/18); se păstrează alternanța în rostirea lui *ş, j* (*deşărt* 11ʳ/5, *deşert* 12ʳ/15); coexistă, în continuare, fonetismele cu *ğ* şi *j* (*gios* 10ᵛ/14, *giudecății* 12ʳ/14, *să judece* 10ʳ/4, *jurământul* 12ᵛ/8).

Tipărirea *Bucoavnei* de la Cluj, în două ediții, în 1744, probabil sub auspiciile sau în redacția efectivă a episcopului Inochentie Micu-Klein[181], sprijinitor al învățământului românesc, constituie o replică, nu lipsită de interes filologic, la micul manual prin care Mihai Iştvanovici marca, la sfârşitul secolului al XVII-lea, un început de drum[182].

10.7. Cea de-a doua carte scoasă la Bălgrad, de acelaşi „tipograf literat", a avut un destin mai prodigios, *Chiriacodromionul* din 1699 devenind prototipul reeditărilor din secolul următor. Ediția de la Alba Iulia va fi retipărită la Bucureşti, în 1732, cu acelaşi titlu, *Chiriacodromion sau Evanghelie învățătoare,* precum şi în 1768, fiind intitulată *Cazanii*. La Râmnic vor fi, de asemenea, trei apariții succesive cu titlul *Cazanii*, în 1748, 1781 şi 1792. Edițiile de la Bucureşti sunt cele mai fidele modelului

[181] M. A. Gherman, *art. cit.*, p. 68–69.

[182] Vezi Eugen Pavel, *Prima bucoavnă tipărită în limba română şi posteritatea ei*, în DR, III–IV, 1998–1999, p. 217–229.

de la Bălgrad, atât în ceea ce priveşte structura compoziţională, cât şi prin menţinerea, în mare parte, a particularităţilor de limbă, pronunţat munteneşti, din tipăritura lui Iştvanovici. Comparativ, reţinem câteva dintre trăsăturile fonetice care le diferenţiază: *ă* etimologic a trecut la *e* (*blăstămat* Ch. 55^{r}/23 — *blestemat* Ch. B., Caz.$_{2}$ 56^{v}/23); *ă* a evoluat la *o* (*năroadele* Ch. 231^{v}/2 — *noroadele* Ch. B., Caz.$_{2}$ 233^{r}/20); este corectat fonetismul cu *h* (*hiiarbe grâu* Ch. 351^{r}/17 — *grâu fiert* Ch. B., Caz.$_{2}$ 352^{r}/18), dar menţine şi palatizarea labiodentalei *f* (*grâul hiert* Ch. 351^{r}/20 — Ch. B., Caz.$_{2}$ 352^{r}/20); se păstrează durificarea consoanelor *s, z, ţ*: *asamănă-să* Ch. 204^{r}/13 — Ch. B., Caz.$_{2}$ 205^{v}/14; *au săcerat* Ch. 319^{v}/2 — Ch. B., Caz.$_{2}$ 320^{v}/2; *sărbăm* Ch. 297^{r}/1 — Ch. B., Caz.$_{2}$ 298^{r}/1; concomitent, câştigă teren rostirile moi: *sară* Ch. 312^{r}/4 — *seară* Ch. B., Caz.$_{2}$ 313^{r}/4, *sâmţiiu* Ch. 231^{v}/23 — *simţiiu* Ch. B., Caz.$_{2}$ 233^{r}/24; este generalizată înlocuirea africatei *ğ* cu *j*: *să agiungă* Ch. 226^{v}/23 — *să ajungă* Ch. B., Caz.$_{2}$ 228^{r}/24; *să agiutăm* Ch. 323^{v}/20 — *să ajutăm* Ch. B., Caz.$_{2}$ 324^{v}/21; *agiutoriu* Ch. 205^{r}/20 — *ajutoriu* Ch. B., Caz.$_{2}$ 206^{v}/25; *giocuri* Ch. 328^{r}/21 — *jocuri* Ch. B., Caz$_{2}$ 329^{r}/22; *ai giudecat* Ch. 303^{r}/9 — *ai judecat* Ch. B., Caz.$_{2}$ 304^{r}/9; *giudeţ* Ch. 303^{r}/17 — *judecătoriu* Ch. B., Caz.$_{2}$ 304^{r}/18.

Impunerea normelor literare sudice este şi mai pronunţată în reeditările de la Râmnic. Prin anularea unor particularităţi regionale şi arhaice, aceste ediţii sunt mai unitare pe plan fonetic, gramatical şi lexical, consemnând consacrarea deplină a variantei literare munteneşti în limba cazaniilor româneşti[183]. Tipăriturile din 1748, 1781 şi din 1792 conţin, de asemenea, tot un număr de 81 de cazanii, la fel ca ediţiile de la Alba Iulia şi Bucureşti, însă s-a operat o substituire. S-a eliminat cazania la Sf. Ioan cel Nou de la Suceava şi s-a introdus, pe de altă parte, o cazanie la Sf. Climent, în 25 noiembrie.

În privinţa raportului dintre culegerile de cazanii tipărite în secolul al XVIII-lea şi modelul pe care l-au urmat se cuvine a fi făcută o reconsiderare a locului pe care îl ocupă *Chiriacodromionul* din 1699. S-a încetăţenit ideea că toate retipăririle de după 1643 sunt, de fapt, o reluare a textului *Cazaniei* lui Varlaam. În realitate, doar *Cazania* de la Dealu, din 1644, şi, parţial, *Chiriacodromionul* de la Bălgrad descind în mod direct din tipăritura moldoveană. Toate celelalte ediţii sunt reproduceri ale tipăriturii lui Iştvanovici, care, după cum am demonstrat anterior, adaugă un număr de şase cazanii noi şi remaniază, în multe privinţe,

[183] Vezi şi Frâncu, *Caz.*, p. 79.

textul inițial, în special prin schimbarea pericopelor evanghelice. Perpetuarea unor particularități moldoveneşti de limbă în reeditările de la Bucureşti, în special, ceea ce creează impresia unui compromis între dialectele literare româneşti, nu se datorează unor influențe directe ale textului lui Varlaam, ci transmiterii acestor trăsături prin intermediul tipăriturii de la Bălgrad. Critica de text ne relevă faptul că unele dintre copiile manuscrise considerate a fi reproduceri după *Cazania* lui Varlaam transcriu, de fapt, *Chiriacodromionul* din 1699. În această situație se află manuscrisele provenite de la Boholț[184] şi Săcele[185], din zona Braşovului, sau o copie executată în centrul Transilvaniei, la mijlocul secolului al XVII-lea[186] (ms. rom. 4031 BCU Cluj), care nu pot fi puse în relație cu tipăritura ieşeană, ci cu cea de la Bălgrad.

Alte copii sunt realizate de Alexandru Eustafie, în 1725, la Duşeşti, lângă Beiuş[187], iar tot în părțile Bihorului de Ioan Muncăceanul, în 1730, la Nojorid[188] şi în 1737 la Apateu (ms. rom. 4130 BAR). Pe lângă ornamentația bogată cu care dascălul din Muncaci îşi decorează manuscrisele, ne rețin atenția, în copia din 1737, stihurile pe care le reproduce, după *Chiriacodromionul* din 1699, la sfârşitul cazaniilor duminicale şi în încheiere. Acestea sunt o imitație a versurilor lui Iştvanovici, cu singura deosebire că se înlocuiesc formele *am tipărit* cu *am scris* şi *tipograful* cu *scriitoriul*[189]. În 1738, dascălul Gavril din Maramureş copiază *Chiriacodromionul* la Sititelec, lângă Oradea, iar dascălul Simion din Seghişte, tot în Bihor, execută o copie în acelaşi an. Celor doi copişti le sunt atribuite, de altfel, şi alte manuscrise realizate după aceeaşi tipăritură, ceea ce denotă profesionalismul lor[190]. Ediția de la Bălgrad va mai fi reprodusă de către copiştii bihoreni Petru din Stânceşti, Ioan din Hidişelu de Sus, în 1736, iar, mai târziu, în 1762, de preotul Jurj din Leheceni[191]. Cu toate că răspândirea geografică a tipăriturii din 1699 a fost destul de intensă, în special în

[184] Cf. Liviu Streza, *art. cit.*, p. 239; Fl. Dudaş, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, ed. cit., p. 447–448.

[185] Fl. Dudaş, *op. cit.*, p. 451–452.

[186] *Ibidem*, p. 467–468.

[187] Idem, *Manuscrisele româneşti medievale din Crişana*, p. 74–75.

[188] Ştefan Lupşa, *Istoria bisericească a românilor bihoreni*, vol. I, Oradea, 1935, p. 28 (extras). Manuscrisul se păstrează în prezent în Biblioteca Patriarhiei Ortodoxe Române.

[189] Vezi şi G. Ştrempel, *Copişti de manuscrise româneşti până la 1800*, vol. I, Bucureşti, Editura Academiei, 1959, p. 120.

[190] Fl. Dudaş, *Manuscrisele româneşti medievale din Crişana*, p. 84, 93–94.

[191] *Ibidem*, p. 110, 200.

Transilvania, s-au executat în această zonă, după unele estimări[192], nu mai puțin de 36 de cópii manuscrise.

Este elocvent modul în care particularitățile lingvistice, oscilante, ale cărții tipărite în 1699 se regăsesc, parțial, într-o copie realizată în jurul anului 1750, în centrul Transilvaniei, în zona Mureşului mijlociu (ms. rom. 4031 BCU Cluj). Scribul necunoscut nu preia inovația privind trecerea lui *ă* la *e: blestămul* (Ch. 57^{v}/10) — *blăstămul* (ms. 36^{r}/9–10); se păstrează, în schimb, unele forme cu *îi: câinilor* (125^{r}/1), *pâinea* (125^{r}/1); în alte cazuri, sunt înlocuite cu *î: mâinile* (Ch. 74^{r}/29) — *mânile* (ms. 47^{v}/23); este restabilit, de asemenea, *î* etimologic: *s-au umplut* (Ch. 45^{v}/19) — *s-au împlut* (ms. 30^{r}/11). Durificarea consoanelor *s, dz, z, ț* se menține în copia manuscrisă în situații precum: *samănă* (58^{r}/13), *sară* (35^{v}/21), *sămn* (76^{r}/8), *sângur* (75v/33), *să împărățască* (83^{r}/29–30), *înfrumusețază* (55^{r}/6); unele forme moi din tipăritură devin dure: *seara* (Ch. 74^{r}/24) — *sara* (ms. 47^{v}/18), *simbete* (Ch. 74^{r}/25) — *sâmbete* (ms. 47^{v}/18); excepții: *asămănare* (Ch. 119^{v}/8–9) — *asemănare* (ms. 75^{v}/27). Copistul ardelean se distanțează de rostirea dură a lui *ş, j,* înainte de *e*: *şădea* (Ch. 45^{v}/15) — *şedea* (ms. 30^{r}/8); *ş* moale este preferat şi înainte de *ea*: *a şasea* (Ch. 53^{v}/6) — *a şeasa* (ms. 35^{r}/31), *a şaptea* (Ch. 53^{v}/12) — *a şeaptea* (ms. 35^{v}/1). Fricativa *z* este introdusă în majoritatea cazurilor: *astăzi* (37^{v}/29), *dumnezeii* (124^{v}/30–31), *zuoa* (47^{v}/18); excepție fac formele denominative pentru divinitate: *Dumnezău* (Ch. 44^{r}/23–24) — *Dumnedzeu* (ms. 29^{r}/17). Sunt preluate formele majoritare cu *ğ* din tipăritură: *agiutoriul* (29^{r}/17), *batgiocorâți* (26^{v}/6), *giudeț* (33^{v}/13); alături de acestea, pătrund puținele forme cu *j*: *ne-am jurat* (54^{v}/1), *jurământul* (54^{r}/30), *împrejurul* (30^{v}/18). Spre deosebire de tipăritură, se revine la *v* etimologic din grupul consonantic *sv*: *sfânt* (Ch. 107^{r}/29) — *svânt* (ms. 71^{r}/11).

Prin reproducerile şi prelucrările realizate după tipăriturile de la Bălgrad, începând din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, acțiune amplificată în secolul următor, cu câteva prelungiri până la începutul secolului al XIX-lea, influența exercitată de acestea s-a extins în mod considerabil. Regiunea cu cel mai puternic impact al acestor tipărituri a constituit-o Transilvania, cu manifestări mai concentrate în zona de nord-vest, ceea ce s-a repercutat în imprimarea unui curs ascendent în evoluția normelor limbii române literare.

[192] Idem, *Vechi cărți româneşti călătoare*, p. 185.

V.

EVOLUȚIA NORMELOR LITERARE ÎN TIPĂRITURILE BĂLGRĂDENE. PARTICULARITĂȚI LINGVISTICE

1. Studiul particularităților lingvistice ale tipăriturilor apărute la Bălgrad între 1648 şi 1702 este elocvent pentru configurația variantei literare sud-vest ardeleneşti. Nu am inclus în această analiză cele două cărți coresiene din 1567 (*Tâlcul evangheliilor* şi *Molitvenicul*), care au văzut, probabil, lumina tiparului tot în acest centru, localizare ce rămâne deocamdată ipotetică. Este cert faptul că datele de ordin lingvistic ale celor două texte confirmă traducerea acestora de către o persoană originară din zona Banat–Hunedoara[1]. Am renunțat, de asemenea, să investigăm, de această dată, *Evanghelia cu învățătură* din 1641, întrucât, fiind o reproducere extrem de fidelă a *Cazaniei a II-a*, de la Braşov, din 1581, nu este concludentă pentru caracterizarea variantei locale.

Cele 12 tipărituri bălgrădene pe care le-am luat în considerare pentru acest spectru al evoluției normelor literare se grupează, sub raport cronologic, în patru categorii principale: I. 1648–1656: *Noul Testament* (1648) şi *Psaltirea* (1651), în prima subgrupă; *Catehismul calvinesc* (1648) şi *Scutul Catechismului* (1656), în subgrupa a doua;

II. 1685–1689: *Cărare pre scurt* (1685) şi *Ceaslovețul* (1686), în prima subgrupă; *Rânduiala diaconstvelor* (1687), *Poveste la 40 de mucenici* (1689) şi *Molitvenicul* (1689), în a doua subgrupă;

III. 1699: *Chiriacodromionul* şi *Bucoavna*;

IV. 1702: *Pânea pruncilor*.

---

[1] I. Gheție, *Unde s-a tradus întâia* ***Cazanie*** *coresiană*, în LR, XIX, 1970, nr. 2, p. 121–127; Emanuela Buză, *Contribuții la localizarea* ***Tâlcului evangheliilor*** *şi* ***Molitvenicului românesc*** (1567–1568), în *Cele mai vechi texte româneşti*, p. 13–36.

Această grupare nu este, după cum vom demonstra în continuare, pur formală, constituită doar în funcție de data apariției textelor. Vom constata, prin urmare, diferite mutații în procesul de cristalizare a limbii literare, cu salturi calitative, succedate, uneori, de momente de recul. Pe fondul oscilațiilor proprii ale variante literare locale se suprapun, în diverse etape, manifestările variantelor bănățene, moldoveneşti şi, respectiv, munteneşti, creându-se, frecvent, imaginea unui mozaic lingvistic. Şirul de alternanțe care se succed în aceste texte nu sunt, prin urmare, doar efectul unor influențe care s-au repercutat în timp asupra variantei locale, ci şi reflexul trăsăturilor compozite ale unei zone lingvistice de contact. Proveniența traducerilor şi originea tipografilor care au activat la un moment dat la Bălgrad constituie, apoi, alți factori care au influențat evoluția normelor literare în cadrul textelor care au văzut lumina tiparului în acest centru cultural.

Rezultatele investigației de față se înscriu pe linia cercetărilor întreprinse de I. Gheție asupra raportului dintre norma literară şi dialect, cu aplicații largi şi asupra textelor tipărite în sud-vestul Transilvaniei şi, în special, la Alba Iulia[2]. Vom extinde, îndeosebi sub aspect lexical, exemplificările privind fenomenele lingvistice definitorii pentru caracterizarea stadiilor pe care le-a parcurs varianta literară locală[3].

Redăm, la început, cele mai semnificative trăsături fonetice:

1.1. VOCALISM.

a) *a* aton a trecut la *ă* în cuvinte de origine latină şi de alte origini: *bălaur* (NT 312^{r}/27, Ch. 344^{r}/20), *bălaurului* (PB 176^{r}/16), *bălaurii* (Ceas. B 58^{v}/9–10), *lătineaşte* (NT 131^{r}/30); *a* protonic apare izolat în *macar* (NT [3]^{r}/25), față de formele majoritare *măcară* (NT 12^{r}/5), *măcar* (Ch 42^{v}/23); *a* etimologic se păstrează în *dascalilor* (NT 69^{r}/13), *dascali* (PB 270^{v}/5), *dascal* (Ch. 104^{r}/2), *maslini* (NT 311^{r}/25), *maslin* (PB 95^{r}/10), *maslinului* (Mol. 14^{v}/20); vocala tonică este consemnată în cuvinte precum *blastămi* (NT 165^{v}/24), *blasteme* (PB 213^{v}/10), *blastămă* (SCat. 32^{v}/10, PPr. 71^{v}/12), *să nu-i blasteme* (CSc. 80^{v}/5–6), *te blastăm* (Mol. 6^{r}/2), *blastămă* (PPr. 71^{v}/12), *razim* (NT 144^{r}/21), *razimă* (PB 267^{v}/4–5), *să să spare* (NT 125^{v}/32), *spare* (Ch. 148^{v}/26).

b) Fenomenul trecerii lui *ă* protonic la *a* este atestat izolat în *capitanii* (PB 158^{v}/16); fonetismul *ă* se menține în *păhar* (NT 35^{r}/33, FCat. 30/21,

[2] Gheție, BD, p. 297–309; 351–359; idem, *Evoluția normelor literare în tipăriturile ardeleneşti de la sfârşitul secolului al XVII-lea*, în LR, XXII, 1973, nr. 5, p. 443–452.

[3] A se vedea şi ILRL, *passim*.

CSc. 29v/10, Mol. 37v/2, Ch. 68r/30), *păharul* (PB 21v/16, Buc. 24r/9); întâmplător, apare inovația de factură sudică, pusă pe seama munteanului Selivestru[4]: *pahar* (NT 14r/4); *ă* este conservat, de regulă, în cuvintele: *blăstăm* (NT 184r/32, PB 15r/5, CSc. 100r/12, Mol. 83v/20, Ch. 55r/19), *s-au blăstămat* (Mol. 83v/21), *blăsteame* (PPr. 25r/3), *fămeaia* (NT 13v/1, Ch. 231r/12–13), *fămeaie* (PB 121r/7, Ceas. B 33v/3), *fămeile* (NT 138v/22, PB 36v/13), *fămeilor* (Ch. 65r/10), *fămeii* (Buc. 29v/1), *fărmăcătorii* (NT 320v/9, Ch. 139v/25–26), *fărmăcătura* (PB 104v/3), *împărechiiate* (Ch. 118r/6–7), *să împărechiiază* (Ch. 111v/30–31), *lăcuiaşte* (NT 113v/24), *să lăcuiescu* (PB 43v/6), *va lăcui* (PB 122r/1, Ceas. B 34v/4), *lăcuirea* (CSc. 52v/6), *lăcuiesc* (RD 7r/15), *lăcuință* (Ch. 72v/30), *mulțămirea* (NT 272v/32–33), *vei mulțămi* (CSc. 28v/4), *mulțămind* (Ceas. B 84v/10), *mulțămimu-ți* (Mol. 182r/4), *au mulțămit* (Ch. 301v/8), *mulțămescu-ți* (Buc. 9v/5–6), *nădăjdea* (NT 279r/25), *nădăjduiți* (NT 111v/31), *nădăjduiaşte* (Ceas. B 44r/6), *năroc* (PB 81v/10), *năroci* (PB 241v/12–13), *năród* (NT 115v/23), *nărodului* (PB 34v/12), *nărodul* (155v/15), *năsipul* (PB 147r/11, Ch. 383r/3), *năsip* (Mol. 12v/14), *păreate* (NT 165v/22), *să prăvească* (Mol. 76r/4), *prăvire* (Mol. 133r/7), *rădicând* (NT 138v/23), *rădicați* (PB 38v/11), *rădicare* (RD 9r/6), *rădică* (Mol. 108v/18), *am rădicat* (Ch. 43r/23), *ai rădicat* (Buc. 9v/13), *răsipirea* (NT 247r/21), *să răsăpesc* (PB 196r/1), *au răsăpit* (SCat. 64v/5), *s-au răsăpit* (PM 6r/6), *să nu-l răsipeşti* (Mol. 12r/7), *răsipeaşte* (Ch. 175r/6), *săbornica* (Mol. 63v/18), *săbornică* (Ceas. B 20r/7), *săborul* (NT 221r/16, Ceas. B 165v/3, Mol. 132r/9, Ch. 68v/22), *săborului* (Buc. 17v/14–15), *să spăre* (NT 130v/32), *spăre-să* (PB 238r/10, Ceas. B 17v/16), *spărie-să* (Mol. 107v/20), *s-au spăriiat* (Ch. 300v/26), *zăbăveaşte* (NT 66r/2), *nu va zăbăvi* (Mol. 7r/4), *zăbăvit-au* (Ch. 159v/23); acceptarea normei muntene este reflectată în ultimele tipărituri bălgrădene prin trecerea lui *ă* la *e (ea)* în: *blestem* (Ch. 315r/26), *au blestemat* (Ch. 68v/8), *bleastemă* (Buc. 19r/13), *vor blestema* (PPr. 25r/5); prin procese de acomodare sau asimilare vocalică[5], *ă* a fost înlocuit cu *e*: *fermecătoriu* (Ch. 364r/3), *mulțemire* (NT197v/31, Mol. 133v/17), *mulțemită* (NT 74v/25–26), *nedeajde* (NT 198r/2), *nedejduiiu* (PB 237r/13), *nedejduiesc* (RD 12v/ 4–5), *peminteanii* (Mol. 115r/9), *prevesc* (Ch. 190r/12), *prevind* (NT 38r/33, Mol. 13r/4), *previre* (NT 102v/4, PM 3v/19), *voiu previ* (Ceas. B 7r/11); un fonetism similar întâlnim în cuvântul *amăgi* şi derivatele sale din *Noul Testament*: *amegeală* (255r/4), *amegeaşte* (114v/14),

[4] Vezi ILRL, p. 294.

[5] *Ibidem*, p. 88.

amegi (141^{v}/12), *amegind* (151^{r}/25), *n-am amegit* (244^{v}/19–20), *amegitorilor* (250^{v}/15); cf. şi *amăgi* (313^{r}/22); în unele situații, *e* aton a trecut la *i*: *să priveascĕ* (NT 45^{r}/14), *privirea* (Ch. 323^{r}/2; cf. şi *mulțimire* (NT 270^{r}/13), *mulțimitori* (NT 271^{r}/21–22), *mulțimindu* (NT 271^{r}/29); *ă* a evoluat la *i* şi în alte cuvinte: *ridic* (Ceas. B 52^{r}/7), *să risipesc* (Ceas. B 103^{r}/10); trecerea lui *ă* etimologic la *o* este mai pronunțată în *Chiriacodromion*: *norod* (106^{r}/29), *noroade* (370^{r}/22), *soborul* (104^{v}/28); vezi şi *infra* (2.1 d); câteva grafii din *Psaltire* consemnează trecerea lui *ă* la *o* prin diferite accidente fonetice: *pogâni* (244^{v}/9), *pomântul* (184^{v}/5).

c) *e* etimologic din cuvântul *detor* şi derivatele sale apare în ultima tipăritură de la Bălgrad: *detoriia* (PPr. 49^{r}/5); în alte texte a fost înlocuit prin *ea*: *deatoria* (NT 24^{r}/19), *deatoriile* (NT 218^{v}/18), *deatoriu* (NT 254^{v}/31, CSc. 80r/4), *deatornicii* (NT 90^{v}/30); formele cu *a* analogic se impun cu preponderență: *datorie* (Ch. 171^{r}/15), *datori* (Buc. 21^{v}/14), *datoriilor* (Mol. 155^{r}/14), *datoriu* (NT 294^{r}/2, Ch. 196^{v}/13); *e* medial nu a evoluat la *ă* în *Dumnezău* (NT 97^{r}/1, Ch. 305^{r}/3, Buc. 10^{v}/8), numele fiind abreviat în alte texte prin contracție; se menține fonetismul etimologic în *să va lepădа* (NT 13^{v}/17), *lepădară* (NT 96 ^{v}/16), *va lepădа* (Ch. 49^{v}/29), în alternanță cu trecerea la *ă*, prin asimilare vocalică: *lăpedaț* (NT 49^{v}/28), *lăpădа* (Ceas. B 76^{r}/14), *au lăpădat* (Ch. 355^{v}/23); *e* tonic a evoluat la *i*, prin disimilare vocalică, în *trieră* (NT 231^{r}/4), *trierătoriu* (NT 282^{r}/32), *crierii* (PPr. 84^{v}/17); *e* medial aton a fost consemnat în *arepile* (NT 71^{r}/6, PB 195^{v}/7, Mol. 94^{r}/1), *beseareca* (NT 21^{v}/14, PB 256^{r}/7, Mol. 196^{r}/17), *ceteaşte* (CSc. 12^{r}/6), *cetesc* (Ch. 117^{r}/21), *cetețul* (PPr. 102^{v}/12), *cetire* (Mol. 64^{v}/3), *cetitura* (NT 281^{r}/22, CSc. 6^{r}/4), *demineața* (Ch. 304^{r}/3), *inemă* (PB 50^{r}/12), *inemii* (Ceas. B 132^{v}/2), *prebegiră* (NT 300^{v}/8), *preveaghe* (NT 315^{r}/31), *preveghea* (PB 6^{v}/18), *preveghind* (Ceas. B 20^{v}/4), *preveghiu* (PB 210^{r}/8), *zedesc* (NT 232^{r}/31); concomitent, a trecut la *i*, prin asimilare sau acomodare vocalică: *aripi* (Mol. 12^{v}/18), *aripilor* (Ceas. B 73^{r}/2), *bisarecă* (NT 56^{r}/22), *citesc* (Ch. 119^{r}/5), *dimâneața* (PB 247^{v}/14), *dimineților* (CSc. 14^{v}/11), *dimineață* (Ceas. B 49^{v}/6), *dimineții* (Buc. 8^{v}/1), *dimineața* (Ch. 356^{v}/2), *inimiei* (PB 188^{v}/6), *priveghea* (Ceas. B 65^{r}/11); *e* persistă în *strein* şi derivatele: *streinilor* (NT 218^{r}/14), *streinii* (PB 97^{r}/6, Ceas. B 78^{v}/9), *streine* (RD 16^{v}/4), *streini* (CSc. 84^{r}/12, Ch. 41^{r}/28, Buc. 15^{r}/9), *streinatu-se-au* (PB 104^{r}/14), *înstreina* (CSc. 9^{v}/6), *înstreinaț* (PM 4^{v}/16–17), *să să înstreineze* (Ch. 369^{r}/3–4), *streinătatea* (Ch. 399^{r}/14); în paralel, *e* > *i*: *striinii* (NT 198^{r}/21), *striin* (PB 125^{v}/8, CSc. 53^{v}/10–11), *înstriineaze* (CSc. 71^{v}/3); trecerea lui *e* medial aton la *i* este înregistrată şi în alte situații:

dişchisease (NT 118r/28–29), *ficioară* (Mol. 40r/7), *ficiorii* (PPr. 122v/12), *ficiorilor* (Mol. 35r/15), *ficiorească* (PPr. 42v/13), *moştinitori* (NT 291v/20), *omineşti* (NT 202v/13), *paştile* (Mol. 127r/16), *pântecile* (Mol. 35r/8), *peştiri* (NT 308r/29), *picioarile* (PB 117v/14), *priiatinul* (NT 82v/10, PB 167v/6, Buc. 17r/2), *priiatinului* (CSc. 29r/11), *priiatini* (Ch. 360v/19), *priiatinii* (Buc. 19v/8), *sângile* (NT 141r/23, Ceas. B 191r/14), *au tribuit* (NT 292v/1), *viniți* (NT 87v/14), *tainilor* (Ceas. B 185v/1); conservarea lui *e* este simultană în acest caz: *feciorii* (NT 101v/29, Mol. 35v/6), *fecior* (Ch. 375v/2), *fecioriia* (Ceas. B 160r/2), *omeneşti* (Buc. 30v/13), *priiatenul* (Ceas, B. 52v/14, 68v/5), *priiaten* (Ch. 335r/28); sincopa lui *e, i* în cuvinte de tipul *derept, direpț* nu este încă activă în *deregătoriia* (CSc. 31v/9), *derept* (PB 29r/11), *dereptate* (NT 108r/21, PB 13r/4, CSc. 75v/13, Ceas. B 15r/ 2–3), *dereptatea* (SCat. 23v/3), *dereptățile* (Ceas. B 6v/15–16), *derepți* (NT 65v/2), *să dereptează* (NT 67v/9), *direapta* (NT 26r/28), *direaptă* (CSc. 32r/8), *diregătorii* (Ch. 195r/5), *direpț* (PB 264r/7, Mol. 113r/3), *direptatea* (PB 60r/7–8, Buc. 32r/6), *direpți* (NT 274r/10–11, Ch. 40v/14), *direpților* (PPr. 4v/4), *nu să îndereaptă* (NT 253r/14), *îndereaptă-mă* (PB 7r/14), *îndereptăciune* [*endereptetsune*] (FCat. 12/12–13), *îndereptătura* [*endereptetura*] (FCat. 20/20), *îndereptătura* (PPr. 6v/11), *îndireptează* (Ch. 306v/14), *nedireptul* (PB 17r/2); există câteva exemple în care sincopa lui *e* a avut loc: *drept* (CSc. 12v/3), *dreptatea* (Mol. 37v/19), *drepților* (Mol. 177v/8–9), *îndrepta* (CSc. 75v/15), *îndreptezi* (Mol. 177r/2), *drepți* (Buc. 19v/2), *nedrepți* (Buc. 19v/3); este menținut în unele cuvinte *e*, tonic sau aton, urmat de *n*: *bucenați* (PB 155v/8), *cumenecătură* (Ch. 108v/1), *cuventele* (PB 23r/9, Ceas. B 72v/4), *dimeneață* (PB 107r/9), *să împengă* (PB 259v/6), *împenşi* (PB 62r/13), *învenge* (NT 196v/14), *mencinos* (NT 196r/29), *menținд* (NT 193r/22), *mormente* (NT 78r/20), *semențe* (NT 176r/9), *semențiile* (PB 241v/7), *vendecare* (NT 79v/20), *ventrelui* (PB 249v/3), *veşmente* (NT 280r/15, PB 35v/12), *să se zmentească* (PB 127r/2); paralel, apar şi formele cu *in*, mai extinse în *Chiriacodromion* (vezi şi 2.1 e): *aminte* (NT 285r/10), *cuminecătură* (Ceas. B 177r/3), *cuvintele* (PB 238r/10, CSc. 13r/2), *cuvinte* (Buc. 8r/6), *dumineca* (CSc. 16r/14, Ceas. B 169r/7), *mintea* (Mol. 160r/19), *sămințiile* (RD 17v/20), *sminteale* (Mol. 172v/5), *veşminte* (NT 28v/29), *vindecare* (Mol. 162 v/11), *să vindece* (NT 79r/30), *să se zmintească* (Ceas. B 39r/1); prepoziția *den*, împreună cu compuşii, alternează cu *din*: *den* (NT 41v/2, PB 51v/3, Ceas. B 193v/1, Mol. 142r/20), *dentre* (NT 8 v/ 31), *din* (PB 252r/2, CSc. 25r/2, Ceas. B 66r/3, Mol. 25r/7, Ch. 6r/5), *dintre* (CSc. 31r/6), *dintr-o* (Ch. 166r/18), *dintru* (Ceas. B 188r/7).

d) *i* este consemnat în *tinăr* (NT 90r/5, PPr. 104v/2), *tinerul* (NT 25r/24), *tinărul* (PB 227v/6); în acelaşi context, *tinăr* (PB 24r/2) devine *tânăr* (Ceas. B 73r/13); în *Chiriacodromionul* din 1699, *tinăr* (59v/5) alternează cu *tânăr* (357r/1).

e) *î* este păstrat în formele verbului *întra* şi în derivate: *întră* (NT 154r/21), *aţi întrat* (NT 109v/29), *să între* (NT 89r/22), *întratul* (PB 241r/3, Ceas. B 24v/5–6), *ce întră* (Mol. 193r/19), *întrările* (Mol. 193v/9), *a întra* (Ch. 73v/4), *au întrat* (Ch. 73v/14–15); *î* este păstrat, de asemenea, în *gâceaşte* (NT 100v/23), *împuta* (NT 38r/9), *învitară* (NT 142r/25); fonetismul etimologic este conservat în *îmblă* (NT 110v/15, PB 246r/2), *îmbla* (PB 263v/16, Ceas. B 56r/9), *nu îmblareţi* (NT 81v/26), *îmblarea* (PB 23v/12), *aţi îmblat* (Mol. 109r/12), *îmblările* (PB 122v/15, Ceas. B 35r/11–12), *îmbletele* (Mol. 179v/9), *îmbli* (CSc. 2r/3, Ch. 43r/1), *a împlea* (NT 269v/15), *împle* (PB 32r/5, Ceas. B 43r/3, RD 13r/7, Mol. 9r/17), *împlea* (PB 134r/7, CSc. 31v/16, Ch. 66r/28), *împlearea* (PB 38r/14, SCat. 28v/1, RD 12v/6, Mol. 114r/11), *împli* [*empli*] (FCat. 46/15), *să o împlu* (SCat. 25r/1), *împlură* (NT 248r/3), *să împlură* (Mol. 127v/17), *să împlusă* (Ch. 98v/7), *s-au împlut* (Ch. 59r/24), *să să înfle* (NT 172r/18); *î* a evoluat la *u* în *umbla* (Ch. 92v/4), *să umble* (Ch. 43v/21), *umple* (Ceas. B 148v/5, PPr. 35r/18), *să umple* (Ch. 80v/24), *s-au umplut* (Ch. 106r/17), fenomen explicat fie prin acţiunea asimilatoare a contextului fonetic (Gheţie, BD, p. 113–114), fie prin tendinţa de a se evita vocalele neutre la iniţiala silabelor accentuate[6]; în unele texte, *î* a evoluat la *u* în adverbul *curând*: *curund* (NT 281r/12, PM 4r/14).

f) *o* etimologic a fost notat în *coptoriu* (NT 9r/4); fonetismul apare şi în cuvintele de origine slavă *bosiioc* (Mol. 15v/1, 53v/6), *oltariu* (RD 18r/1, Mol. 196v/17, Ch. 296v/19), *oltariul* (PB 94r/7, Ceas. B 6r/2), *oltariului* (NT 65v/12, PPr. 98r/5), *propastie* (NT 91v/15–16); *o* aton s-a închis la *u* în *adurmirea* (NT 120v/25), *adurmitară* (NT 32v/31), *adurmit-au* (PB 141v/16–142r/1), *cunteneaşte* (NT 275v/16), *cuntineaşte* (SCat. 24v/4–5), *cuntenită* (CSc. 38r/1), *va durmi* (PB 240v/12, Ceas. B 24r/13), *durmitează* (CSc. 91v/14), *înflurisă* (NT 297r/6), *îngrupară* (NT 91v/5), *au îngrupat* (NT 137r/15), *îngrupă-să* [*engrupe-sze*] (FCat. 13/16), *micşurare* (PB 20v/16), *micşurarea* (NT 66r/10, PB 126v/8, Ceas. B 38v/5), *neadurmirea* (Ceas. B 124r/11), *usebituri* (NT 234r/4), *usebite* [*usszebitae*] (FCat. 14/14), *usebitura* (CSc. 26v/10), *usăbit* (Mol. 7r/7), *să nu usăbască* (CSc. 77r/10), *uspăţ* (NT

[6] Vezi A. Avram, *La voyelle* [u] *dans* umbla, umfla, umple(a) *et quelques questions connexes*, în „Revue roumaine de linguistique", VIII, 1968, nr. 1, p. 78.

179v/12), *uspeațele* (CSc. 18v/6); fonetismele cu *u* sunt concurate de cele cu *o*, refăcute prin analogii de ordin paradigmatic (Gheție, BD, p. 115): *au adormit* (NT 275r/33, Mol. 117v/6, Ch. 344v/4), *adormire* (Mol. 126v/3, Ch. 41v/30), *conteneaşte* (Mol. 7r/17–18), *dormind* (NT 60v/30), *îngropat* (Ceas. B 19v/10), *mă îngropaiu* (Mol. 127v/21), *s-au îngropat* (Buc. 11r/1–2), *osebitură* (CSc. 14r/14), *osebituri* (NT 234r/5), *ospățul* (Ch. 185r/22), *ospeațe* (NT 30r/8); fenomenul apare, în aceleaşi contexte, reluate de la un text la altul: *adurmiți* (NT 275v/5) — *adormiți* (Mol. 117v/13), *înflureaşte* (PB 174r/4) — *înfloreaşte* (Ceas. B 66v/15); *o* este menținut în *cocoşul* (NT 100v/15), *cocoşilor* (Ch. 228v/2), *cocoanei* (NT 79r/10), *cocoană* (Ceas. B 150r/5), *coconii* (NT 292r/27, CSc. 101v/5, Ceas. B 120r/10, Ch. 315r/31, PPr. 85r/6), *coconilor* (Buc. 30r/7); formele cu *o* trecut prin disimilare vocalică la *u* sunt mai limitate: *cucoană* (Mol. 96r/2), *cuconi* (Mol. 30v/10, CSc. 57v/4), *cuconului* (Mol. 126r/1); cf. *coconii* (Mol. 184r/10), izolat în acest text; Chiriac, tipograful moldovean, operează schimbarea şi într-un citat din Evr 2, 14: *coconii* (NT 292r/28) — *cuconii* (Mol. 158r/4).

g) *u* este păstrat în *arbure* (PB 65v/13), *arburii* (PB 196v/8, Ceas. B 104r/2), *arburilor* (NT 5r/21), fonetismul fiind atestat şi în *Psaltirea Hurmuzaki*; *u* este notat, de asemenea, în *minciunos* (NT 117r/33), *minciunoasă* (PB 265v/4), *minciunoase* (NT 278r/11), *minciunoşi* (PB 111v/1–2), dar a evoluat la *i* în *mencinoşi* (NT 188r/4); evoluția se înregistrează în acelaşi verset (ps. 30, 19), reprodus peste câteva decenii: *minciunoase* (PB 50v/13) — *mincinoase* (Ceas. B 118r/14); în poziție nazală, *u* aton a evoluat la *â* în *frâmseațea* (NT 70v/34), *frâmseți* (Mol. 38v/14), *înfrâmsăşată* (NT 138r/14), *înfrâmsățate* (PB [6]r/8), *înfrâmsățară* (Ceas. B 11r/15), *înfrâmsețare* (Mol. 196r/5), *ai înfrâmsețat* (Mol. 37v/1), *înfrâmțeşată* (NT 97v/20–21), *porâncă* (PB 272r/2–3, Ceas. B 58v/7–8), *porânca* [*porenka*] (FCat. 10r/21), *porâncile* (NT 49v/24, PB 194r/16, Ceas. B 54v/10), *au porâncit* (NT 42v/6–7), *porâncit-ai* (PB 236v/9), *porânceaşte-le* (CSc. 42v/11); vezi Densusianu, HLR, II, p. 91–92; în majoritatea textelor, se consemnează şi rostirile cu *u*: *frumseațea* (Ch. 285r/26), *porunca* (NT 49v/25, PB 10r/8, Ch. 20v/17), *porunceaşte* (CSc. 34v/3), *poruncile* (Ceas. B 132v/1, Mol. 40v/18), *au poruncit* (RD 17v/8–9); *u* etimologic se conservă şi în *episcupiia* (NT 135v/31), *episcupi* (S, Cat. 18r/7), *martur* (Ch. 370v/9), *preutului* (NT 287v/26), *preuție* (NT 295v/18), *usteneala* (NT 247v/2), *usteneală* (PB 207v/2), *nu mă usteni* (NT 83r/30), *v-ați ustenit* [*v-acz usztenit*] (FCat. 10 /1–2), *să ustenim* (SCat. 19r/7–8); *u* a trecut la *o* în *episcopul* (Ch. 357r/19), *osteneală* (PB 174v/1, Ceas. B 67r/13), *să ostenesc* (NT 276r/8–9), *osteninți* (CSc. 32r/10–11), *pre-*

ot (NT 293^{v}/20, PB 214^{v}/10), *preotul* (Mol. 9^{r}/2, Buc. 29^{r}/5, Ch. 162^{r}/22), *preoțesc* (Mol. 80^{r}/15), *preoție* (Ch. 375^{r}/5), fenomen explicat prin tendința de deschidere a lui *u*[7]; cf. şi *ustenit-am* (PB 8^{v}/8) — *ostenit-am* (Ceas. B 115^{r}/10); *u* final este notat, cu precădere, în tipăriturile de la mijlocul secolului al XVII-lea: *întru ascunsu* (PB 24^{r}/2), *aşteptu* (PB 40^{r}/10), *nu audzu* (PB 68^{r}/1), *credu* (NT 177^{v}/22), *să cucerescu* (PB 7^{v}/4), *înfrunzescu* (NT 98^{v}/7), *ne-ai întorsu* (PB 79^{v}/1), *au mersu* (NT 250^{v}/23–24), *nu mințu* (NT 251^{v}/22), *vechiu* (NT 73^{v}/12), *vitejescu* (NT 183^{v}/4); peste câteva decenii, se renunță în citatele biblice la unele forme cu *u* final: *să nu pierzu* (NT 113^{r}/19 — *să nu pierz* (Mol. 125^{v}/2), *slabu* (NT 107^{r}/10) — *slab* (Mol. 33^{v}/9), *să veselescu* (NT 107^{r}/10) — *să veselesc* (Mol. 33^{v}/8–9); epenteza lui *u*[8] apare în *cuiubu* (PB 160^{r}/6, Ceas. B 94^{r}/14), *să încuiuba* (Mol. 13^{r}/15, 151^{v}/16), *încuiubat* (Mol. 8^{r}/4), *să să încuiuburească* (PB 196^{v}/10), *roiub* (NT 307^{v}/28), *nu mă uiut* (PB 236^{v}/16, Ceas. B 16^{v}/4, Mol. 107^{r}/8), *nu uiutaiu* (PB 237^{v}/9, Ceas. B 17^{r}/15, Mol. 107^{v}/6–7, 108^{v}/3); modificarea survine de la un text la altul, în acelaşi context: *coiful* (NT 262^{v}/12) — *coiuful* (Mol. 82^{r}/1).

h) Epenteza lui *i* în *câine, mâine, mâini, pâine*, produsă prin anticiparea elementului palatal din silaba următoare (Gheție, BD, p, 111), a fost consemnată în *câini* (Ch. 53^{r}/6), *câinii* (NT 91^{v}/3), *câinilor* (NT 9^{r}/15), *mâine* (NT 9^{r}/12, Ch. 228^{v}/10), *mâinele* (NT 124^{r}/8, PM 7^{r}/7), *mâinile* (Ch. 62^{r}/11), *mâinilor* (Buc. 25^{v}/5–6, PPr. 18^{r}/17), *pâine* (NT 113^{r}/2, PB 196^{v}/3, Ceas. B 103^{v}/12, CSc. 9^{v}/11, Buc. 23^{v}/2), *pâinea* (PB 190^{v}/7, Ceas. B 127^{v}/13–14, PPr. 46^{v}/7), *pâinile* (NT 73^{v}/31, CSc. 86^{r}/11), *pâinilor* (PPr. 133^{v}/10), *poimâine* (Ch. 228^{v}/14); pentru *Chiriacodromion*, vezi şi 2.1 i; în alternanță, sunt atestate şi formele care păstrează fonetismul etimologic: *câni* (Mol. 91^{v}/3), *cânilor* (NT 9^{r}/27, PB 122^{v}/13, Ceas. B 35^{r}/10), *mâne* (NT 9^{r}/12, cf. supra: *mâine*), *mâni* (Mol. 99^{v}/8, [*menj*] FCat. 42/6), *mânile* (NT 80^{v}/32, CSc. 37^{v}/3, PM 6^{v}/3, Ch. 41^{v}/7, PPr. 22^{v}/1), *mânilor* (PB 263^{v}/5, Ceas. B 63^{v}/6, Mol. 54^{r}/13), *pâne* [*penye*] (FCat. 30/20–21), *pâne* (Ch. 323^{r}/13, PPr. 47^{v}/2), *pânea* [*penya*] (FCat. 43/18), *pânea* (PPr. IV^{r}/1).

i) Semivocala *u* a trecut uneori la *v*, evoluție caracteristică graiurilor de tip nordic: *răbduriv* (NT 287^{v}/30); cf. *răbduriu* (PB 163^{v}/5), care, în *Ceasloveț*, devine *răbdătoriu* (97^{r}/2–3); fenomenul, specific variantei lite-

[7] Sextil Puşcariu, *Limba română*, vol. II. *Rostirea*, Bucureşti, 1959, p. 44.

[8] Vezi şi I. Gheție, *Un vechi fonetism românesc: epenteza lui* **u** *în* **aiub, coiuf, cuiub, cuiuva**, în LR, XXIX, 1980, nr. 3, p. 211–212; Al. Mareş, *Trei note de dialectologie istorică (secolul al XVII-lea). 1. Epenteza lui [u]* ***(să aiiubu, să aiubă, Roiubul)*** *în documente emise în Țara Românească*, în LR, XLIV, 1995, nr. 5–6, p. 183–185.

rare bănăţene, a mai fost semnalat în *Catehismul* lui Fogarasi[9], în formele *luvaţ* [*luvacz*] (10/2), *nov* (8/5), *răvului* [*revuluj*] (12/9), unde *v* l-ar putea nota, însă, pe *u* semivocalic; cf., în acelaşi text, conjuncţia *sau*, ortografiată *szav* (10/8 etc.); transcriem aici fonetic şi alte forme ale verbului *lua*: *am luꙋat* [*am luvat*] (47/9), *vom luꙋa* [*vom luva*] (47/1–2), *să luꙋăm* [*sze luvem*] (45/3).

j) Fonetismul cu doi *i* în hiat este prezent formele verbului *primi* în majoritatea textelor bălgrădene: *ară priimi* (NT 23ʳ/26), *veţ priimi* (NT 111ᵛ/27), *priimeaşte* (PB 235ᵛ/6, Ceas. B 85ᵛ/13, Mol. 183ʳ/15), *să le priimască* (CSc. 83ʳ/1, RD 10ᵛ/5), *priimeaşte-mă* (Mol. 106ʳ/4), *vei priimi* (Ch. 104ʳ/15).

k) Hiatul *u-o* este prezent în *nuor* (NT 80ᵛ/8), *nuorii* (PB 144ʳ/8, Mol. 150ᵛ/5), *nuori* (Mol. 164ʳ/16, Ch. 112ʳ/19); cf şi *nor* (Ceas. B 156ʳ/4, NT 80ᵛ/70).

l) Diftongul *e̯a*, în poziţie moale, nu s-a redus la *e*: *adevereaşte* (Ch. 184ᵛ/3), *beaţi* (Ch. 106ᵛ/23), *fealiul* (NT 319ᵛ/19), *featele* (NT 65ᵛ/1), *neatede* (NT 69ᵛ/12), *opreaşte* (Ch. 165ᵛ/4), *puteare* (Mol. 75ᵛ/15), *tinereaţe* (Mol. 96ᵛ/8), *vreamea* (Ceas. B 166ʳ/5), *a zeacea* (Buc. 17ʳ/3).

m) Diftongul *i̯a* în poziţie moale este aproape general: *iasle* (NT 68ʳ/6), *înviiarea* (Mol. 184ʳ/18), *lăcuiaşte* (Ch. 184ᵛ/7), *miiare* (NT 104ʳ/11), *miluiaşte-ne* (Ceas. B 3ʳ/10), *muiarea* (NT 18ᵛ/27, Mol. 26ʳ/4); diftongul s-a redus la *i̯e* în *învierea* (NT 111ʳ/32, PB 34ʳ/3), *muiere* (NT 18ᵛ/28, glosă marginală); alternanţa apare şi în *Chiriacodromion*: *boiari* (303ʳ/16) — *boierii* (303ʳ/26); în *Catehismul calvinesc* din 1648, are loc evoluţia diftongului în poziţie tare la conjunctivul prezent de la verbul *lua*: *să ie* [*sze je*] (19/2), [*sze jeh*] (43/15), *să le ie* [*sze le jeh*] (16/19); în ceea ce priveşte fonetismul *mienuni* (SCat. 55ʳ/5), acesta ar putea nota varianta *menuni*, cu diftongarea lui *e*[10].

n) Diftongul *i̯o* s-a redus la *o* în *obagii* (PPr. 113ʳ/16); în schimb, diftongul *i̯u* este notat în unele texte în *iuşor* (NT 82ʳ/7), *iuşori* (PB 111ᵛ/3), *iuşorează* (NT 213ʳ/7), *iuşurare* (Ch. 59r/11), *să iuşureaze* (PB 66ᵛ/3); diftongul este întâlnit şi în diminutivele *mitiutel* (NT 164ʳ/30, Ch. 392v/8), *mitiutei* (PPr. 32ᵛ/8), *mitiuteilor* (PPr. 58ʳ/1), rezultate, probabil, din contaminarea lui *mitutel* cu *mititel* (Densusianu, HLR, II, p. 111).

---

[9] Cf. Gheţie, BD, p. 307; ILRL, p. 302.

[10] Vezi şi Ion Gheţie, *În jurul grafiei* mierurata *„minunata" din Codicele Voroneţean*, în LR, XV, 1966, nr. 6, p. 583–584; cf. Densusianu, HLR, II, p. 87.

1.2. CONSONANTISM.

a) Rostirea dură a labialelor, răspândită în graiurile nordice, este consemnată în mod curent: *avăm* (NT 197r/3), *clipală* (PB 286v/14), *să iubască* (NT 16r/33, Mol. 42r/6), *să nu-l iubască* (CSc. 18v/1), *iubăsc* (PB 111r/3, RD 12v/7, Mol. 107v/16, *jidovască* (NT 200r/2), *să lăcomască* (NT 275r/18), *să lipască* (NT 148v/12, Mol. 188v/13), *să lovască* (PM 4r/21), *lumască* (Mol. 110v/4), *să margă* (NT 299v/10, CSc. 94r/12–13, Mol. 195v/5), *să mărg* (NT 10v/22, Mol. 83r/4), *mărgând* (NT 27v/13, RD 13r/3), *păntru* (Ceas. B 22r/1), *păscari* (NT 6r/15), *să priimască* (NT 198v/5, CSc. 43r/5), *să răpască* (PB 15r/13–14), *să răsipască* (Mol. 18r/7), *să-i robască* (PB 285r/1), *scârbăsc* (Mol. 93r/4), *slăbăsc* (RD 7r/20), *să slăvască* (NT 278v/2–3), *tocmala* (PM 3r/12), *topască-să* (PB 104v/7), *trupască* (NT 178v/11, Mol. 111v/4), [*trupaszke*] (FCat. 12/3), *să nu usăbască* (CSc. 77r/10), *vamăşului* (Mol. 40v/5), *să zdrobască* (NT 194v/34); rostirile moi câştigă treptat teren, mai ales spre sfârşitul secolului: *clipeala* (Ch. 53r/2), *iubesc* (Mol. 106v/14), *să iubească* (CSc. 52r/8), *să te izbăvească* (Ch. 48v/15), *mergând* (Ceas. B 160r/8,), *pomeană* (NT 274v/24, PPr. 21r/16), *pomeana* (Mol. 99r/2, 121v/7), *să proslăvească* (Ch. 300v/3), *să mă răpească* (Mol. 41v/17), *tocmeală* (Buc. 12v/13, Ch. 56v/16), *vameşul* (Ceas. B 185v/13); în reproducerea psalmilor, durificarea labialei este abandonată peste câteva decenii: *iubăsc* (PB 7v/12) — *iubesc* (Ceas. B 66r/10); în unele forme ale verbului *bea*, vocala *e*, aflată în poziție tare, prin analogie (Gheție, BD, p. 127–128), nu s-a velarizat: *beu* (NT 146r/30), *am beut* (NT 88r/10), *au beut* (Ch. 364r/24), *beutoriu* (NT 76v/15' Mol. 52r/8), *beutura* (CSc. 29v/10), *beutură* (Mol. 127v/13, Ch. 375r/15), *beuturi* (Ch. 299r/3); rostirea normalizată apare sporadic în *băutoriu* (NT 14v/11), *băutură* (CSc. 28v/15); la fel, fenomenul s-a produs în cadrul aceluiaşi citat din Cor 10, 4: *beură* (NT 231v/24) — *băură* (Mol. 145r/17–18), *beutură* (NT 231v/24) — *băutură* (Mol. 145r/17); vezi şi *infra*, 2.2 a; sunt prezente fonetismele cu *p* epentetic, considerat drept o inovație a graiurilor nordice (Gheție, BD, p. 129): *di-ndărăpt* (PB 257r/13), *înderăptnicie* (NT 86v/32), *îndărăpnic* (PB 277r/5), *îndărăpnică* (NT 80v/23), *îndărăpnicul* (Ch. 391r/7); fonetismul etimologic este notat în *îndărăt* (Ch. 262v/4–5), *îndărătnică* (NT 22v/19), *îndărătnicie* (NT 165v/32), *îndărătniciuni* (NT 165v/12).

b) Labiodentala *f* a evoluat la *h'* în unele cazuri: *n-ară hi* (NT 292r/13), *hierbinteala* (Ch. 218r/7), *hiiare* (Ch. 53v/29), *hieri* (Ch. 44v/6), *hirea* (PPr. 92v/13), *să înherbânta* (PB 136r/5), *înherbântarea* (NT 261r/2), *trandahirii răşhirați* (PPr. 138r/5–6); formele care conservă consoana sunt predominante: *fier* (NT 310r/14, Ch. 124r/12), *fierbinteală* (PB 67r/14–15, CSc.

12r/7), *fierbinteala* (Mol. 41r/10–11, PPr. 12r/6), *fierbinți* (NT 262v/11), *fierile* (PB 272r/11, Ceas. B 58v/15, Ch. 112r/4), *fiiară* (Ch. 129v/16), *a fiiarbe* (PPr. 73r/10), *firei* (CSc. 25v/13, Mol. 40v/3).

c) După dentala *d*, rostită dur, *e* s-a velarizat trecând la *ă*, în câteva situații: *dăşarte* (Ceas. B 23r/6), *să dăşchiz* (Ceas. B 185v/4–5), *dăznădăjduire* (Buc. 9v/14), *să-i dăzrădăcinăm* (PB 158r/16), *nedăstoinicilor* (Ceas. B 28r/12); cf. însă *nedestoinic* (Ceas. B 180v/5); *d* etimologic este notat uneori în formele verbului *putrezi*: *neputredire* (NT 238r/18–19), *putredi* (NT 122v/28), *putredeaşte* (PPr. 32r/6); vezi şi Densusianu, HLR, II, p. 113; durificarea lui *t* s-a produs sporadic în *blăstămatu-i* (NT 115v/23), *blăstămat* (Ch. 55r/23), *blăstămul* (Mol. 192r/4), *nestâns* (Mol. 176r/14), *starpa* (PB 282r/5), *stăi* (Ch. 301r/29), *stânsă-să* (Mol. 41v/20).

d) Printr-o disimilare consonantică s-a produs trecerea de la *n* la *r* în *nemărui* (Mol. 79v/8, Ch. 94v/14), *nemurui* (NT 72v/26), *nemuruia* (NT 139v/3), *pretutinderi* (RD 18r/2), *pretutindirea* (Mol. 94r/11, Ch. 273v/21), *rândureaoa* (PB 160r/6, Ceas. B 94r/14); propagarea lui *n* este notată în *genunchele* (Mol. 93r/16–17), *genunchiul* (NT 265v/5), *mănunțeale* (PB 159v/13); cf. însă *mărunchelor* (Mol. 35v/3–4).

e) Este răspândită pe toată perioada rostirea dură a consoanelor *s, dz, z, ț*, fonetisme specifice, în general, graiurilor de tip nordic: *să asamănă* (PB 265r/8), *asămănare* (Mol. 7v/9), *să ne curățască* (Mol. 50v/9), *Dumnedzăul* (PB 18v/16–17), *Dumnedzăului* (Mol. 6r/1), *Dumnezău* (NT 155r/2, Ceas. B 19r/6, Buc. 8r/5, Ch. 52r/14), *să-ți folosască* (Mol. 89v/13–14), *frățască* (CSc. 14v/1), *să îmblânzască* (Ch. 55v/22–23), *îmbogățască* (Ch. 48v/19), *să împărățască* (Ch. 130r/29), *însătoşază* (NT 218r/27–28), *înțăleage* (Ch. 118v/1), *înțăleagerea* (Mol. 40r/18–19), *înțăleg* (Buc. 8r/9), *înțălepciune* (RD 7r/7), *înțăles* (Mol. 9r/8), *limbuțască* (CSc. 55v/12), *lipsăsc* (PPr. 61r/17), *oțăt* (NT 102r/13, Ch. 53v/29), *să părăsască* (Ch. 108r/10), *să păzască* (CSc. 41r/7, Mol. 27r/4, PM 3r/9, PPr. 51r/3), *păzăsc* (Ceas. B 10v/6–7, Mol. 107v/15, PPr. 10r/13), *să ne povățască* (SCat. 24v/1), *să prisosască* (Mol. 35v/4–5), *puțân* (NT 77r/12), *să ia samă* (CSc. 82r/12), *sara* (NT 131r/14, Ceas. B 110v/1, CSc. 87r/4, RD 14v/20), *sară* (NT 10v/11, Mol. 82v/11), *săcă* (PB 203v/1), *săcetos* (PB 112r/16, Ceas. B 49v/10), *săcurea* (NT 69v/20), *sămenții* (NT 66v/32–33), *au sămănat* (Ch. 89v/11), *sămn* (SCat. 54v/1, Mol. 14v/17, Ch. 120r/8, PPr. 89v/18), *sămnu* (NT 112v/33), *sărbăm* (Ch. 403r/21), *sătoşi* (CSc. 30r/7), *am sâmțit* (Ch. 59r/7–8), *sângur* (NT 73r/12, PB 70v/2, PM 1v/14–15, Buc. 22v/10), *sâte* (PPr. 69r/7), *să slobozască* (Ch. 132v/7), *să să spăsască* (Mol. 9r/8), *târzâu* (CSc. 82 [= 89]r/11), *țăsută* (NT 131v/4), *țâie*,

pron. (Ceas. B 76^{v}/6), *ţânut* (NT 90^{r}/8), *zisără* (NT 112^{v}/33, PM 3^{v}/18); în alternanţă, cu o frecvenţă medie, este consemnată rostirea moale a acestor dentale: *curăţeaşte* (NT 70^{r}/4, Ceas. B 152^{v}/4, Mol. 25^{v}/1, Ch. 107^{v}/6), *dumnezeiasei* (NT 160^{v}/34), *Dumnezeu* (Ceas. B 4^{r}/4–5), *să înfrumseţem* (Ch. 51^{r}/1), *însemna* (Ch. 67^{v}/14), *însemnării* (Mol. 56^{v}/10), *însemneadză* (Mol. 56^{v}/11), *însetoşat-am* (NT 34^{r}/9), *au înţeles* (Ch. 42^{v}/9), *înţelesul* (NT 247^{r}/11), *înţelepciune* (Mol. 160^{r}/15–16), *păzesc* (Ceas. B 11^{r}/5), *prisoseală* (CSc. 43^{r}/12), *puţinel* (NT 100^{v}/10), *secetos* (PB 263^{v}/8), *semn* (Ch. 337^{v}/2), *semnul* (Mol. 58^{v}/8), *singur* (Mol. 49^{r}/20, Ch. 67^{r}/20), *ţipet* (NT 4^{v}/17), *zise* (NT 107^{v}/17); în contexte comune, unele rostiri dure devin, peste câteva decenii, moi: *asămăna* (PB 263^{v}/12 — Ceas. B 56^{r}/5), *însătoşază* (PB 112^{r}/14) — *însetoşază* (Ceas. B 49^{v}/7–80, *să răsâpască* (NT 292^{r}/29–30) — *să răsipască* (Mol. 158^{r}/6–7), *ai ţânut* (NT 107^{r}/10) — *ai ţinut* (Mol. 33^{v}/9); apar şi unele fonetisme moi deviante, fenomen ce poate reflecta rostiri reale sau simple grafii hipercorecte[11]: *osindă* (Mol. 37^{r}/5), *osindeaşte* (Ch. 325^{v}/29), *osindite* (Ch. 301^{v}/22), *osindiţilor* (Mol. 25^{v}/10), *simbete* (NT 293^{r}/21), *singe* (Mol. 24^{r}/1, 197^{r}/1), *ţiţele* (PB 35^{r}/5), *ţiţinele* (Ch. 69^{r}/21), *zemislit* (Mol. 25^{r}/12); cf. *osândi* (Mol. 48^{r}/8), *sânge* (Mol. 139^{r}/19), *zămislit* (Mol. 25^{v}/12); fenomenul se întâlneşte uneori şi în formele verbului *a fi*: *simtem* (NT 196^{r}/22, SCat. 21^{r}/4), *simteţi* (NT 186^{r}/26), *simtu* (NT 199^{v}/26), *sint* (Mol. 18^{v}/9, Ch. 367^{v}/2), *sintem* (NT 195^{v}/25, Mol. 25^{v}/7, Ch. 76^{r}/18), *sinteţi* (Ch. 109^{v}/1), *sintu* (NT 196^{v}/20); cf. şi *sântem* (Ch. 24^{r}/8), *sânteţi* (NT 195^{v}/20, Ch. 84^{v}/12), *sântu* (NT 196^{v}/22).

f) Africata *dz*, provenită din *d* + *e, i* latin şi, prin analogie, din *z,* în cuvinte de alte origini, persistă între 1648–1689, cu unele ocurenţe la începutul perioadei, mai frecvente în *Psaltire*, un regres puternic în 1685–1686 şi o revenire masivă între 1687–1689: *amiadzăzi* (Mol. 7^{v}/20), *ardzătoriu* (Mol. 149^{v}/5), *să ascundză* (Mol. 13^{v}/18), *ascundzi* (PB 51^{r}/7), *astădzi* (Mol. 88^{r}/18), *aşadză* (Mol. 109^{r}/18), *să audză* (Mol. 11^{r}/10), *audziiu* (PB 50^{r}/13), *bodzi* (PB 184^{v}/9), *bodzilor* (PM 4^{v}/18), *botedz* (Mol. 9^{r}/16), *va botedza* (FCat. 28/8), *cădzură* (PM 4^{v}/3–4), *cădzut* (Mol. 7^{v}/11), *credzi* (Mol. 8^{v}/17), *Dumnedzău* (NT 5^{r}/19), *Dumnedzăul* (PB 134^{r}/4, RD 4^{v}/9, Mol. 6^{r}/11), *dzeale* (NT 310^{r}/14), *dzi* (NT 188^{r}/25–26, PB 110^{r}/4, Mol. 179^{r}/19), *să dzică* (PB 19^{r}/2, Mol. 12^{r}/16), *dzile* (RD 10^{r}/9), *dzilele* (PB 263^{v}/4, Mol. 192^{v}/19), *au dzis* (Mol. 6^{v}/2), *dzua* (PB 32^{v}/3), *dzuoa* (NT 188^{r}/30), *frundza* (PB 2^{v}/2), *să găteadză* (Mol. 6^{v}/20), *înfrâmseşadză* (Mol. 196^{r}/4–5),

[11] Vezi Gheţie, Mareş, GD, p. 169–173.

leapedzi-te (Mol. 8^{v}/3), *să-l lumineadze* (Mol. 112^{v}/17–18), *să prindză* (PB 50^{r}/16), *răpoosadză* (RD 5^{v}/8), *să răspundză* (Mol. 8^{v}/11), *scădzând* (Mol. 91^{r}/11), *şeaptedzăci* (Mol. 85^{r}/12–13), *vădzând* (Mol. 183^{v}/10), *vădzu* (PM 6^{r}/9); *dz* apare în *Molitvenic* şi în cuvinte de alte origini: *budze* (17^{v}/4), *slobodzeşti* (90^{r}/18), *slobodzi* (191^{v}/9), *slobodzire* (179^{v}/10–11); fricativa *z*, cu alternanțe în prima fază, devine dominantă în *Cărare pre scurt* şi în *Ceasloveț* şi, după reculul din tipăriturile lui Chiriac, se impune definitiv începând din 1699: *să adevereaze* (CSc. 61^{v}/5–6), *astăzi* (Buc. Ceas. B 197^{v}/ 4, Buc. 9^{r}/14, Ch. 35^{v}/14, PPr. 46^{v}/8), *botez* (PPr. 80^{v}/15), *botezul* (Buc. 20^{r}/5, Ch. 322^{r}/29), *boteza* (Ch. 41^{v}/8), *au căzut* (Ch. 373^{r}/16–17), *să crează* (Ch. 181^{r}/17), *să deprinză* (CSc. 59r/13), *Dumnezău* (Ch. 6^{r}/2, PPr. 40^{r}/11), *Dumnezeu* (PB 128^{v}/4), *Dumnezeului* (Ceas. B 4^{r}/7), *îngreuiaze* (CSc. 70^{v}/4), *lucrează* (PPr. 151^{r}/9), *lumineaze* (Ch. 370^{r}/6), *ruşinează* (CSc. 59^{v}/5), *să şază* (CSc. 56^{r}/15), *să vază* (PPr. 151r/17), *văzând* (Ceas. B 108^{v}/9), *văzură* (PM 5^{v}/18), *au văzut* (Ch. 42^{r}/2–3), *văzutelor* (Ceas. B 19^{r}/9), *zăcând* (Ceas. B 3^{v}/5), *zicând* (CSc. 60^{v}/12, Ch. 67^{r}/9), *să zicem* (Ceas. B 27^{v}/4), *zile* (Ch. 67^{v}/8), *zilele* (CSc. 63^{v}/1, PB 174^{v}/14, Ceas. B 151^{v}/1, Buc. 8^{r}/12, PPr. 46^{v}/7–8), *zisele* (Ch. 182^{r}/12), *zua* (NT 65^{v}/32, PB 52^{r}/11, CSc. 48^{r}/7, Ceas. B 25^{v}/14, PM 3^{r}/10, Ch. 54^{r}/12), *zuoa* (RD 8^{r}/11), *zise* (NT 106^{v}/34), *ziş* (PB 52^{v}/1); câteva fonetisme cu *z* pătrund şi în textul *Molitvenicului*: *cutează* (177^{v}/11–12), *şeaptezăci* (194^{r}/21–194^{v}/1), *zilele* (185^{r}/16), *zisără* (Mol. 42^{v}/13), *zuoa* (179^{r}/9); într-o serie de citate biblice preluate din ediția din 1648, *z* este însă înlocuit cu *dz*: *vor auzi* (NT 111^{r}/23) — *vor audzi* (Mol. 118^{r}/8), *doisprăzeace* (NT 12^{v}/15) — *doisprădzeace* (Mol. 65^{r}/19–20), *nu va flămânzi* (NT 113^{r}/11) — *nu va flămândzi* (Mol. 125^{r}/14), *zicând* (NT 10^{v}/13) — *dzicând* (Mol. 82^{v}/14), *zise* (NT 106^{v}/33) — *dzisă* (Mol. 33^{r}/16); în schimb, unele fonetisme cu *dz* din *Psaltire* sunt substituite în *Ceasloveț* prin cele cu *z*: *audzi-va* (PB 32^{r}/10) — *auzi-va* (Ceas. B 43^{r}/8), *Dumnedzău* (PB 125^{v}/2–3) — *Dumnezău* (Ceas. B 37^{r}/11), *dzilele* (PB 122^{v}/1) — *zilele* (Ceas. B 34^{v}/14), *dzua* (PB 31^{v}/13) — *zua* (Ceas. B 42^{v}/8); în mod accidental, este consemnată evoluția lui *dz* la *ğ* în forme ale verbului *dzice*, printr-un proces de acomodare consonantică (Gheție, BD, p. 148): *să gice* (NT 12^{v}/20), *gicere-aț* (NT 22^{v}/27), *gicem* (PB [16]^{v}/ 8), *gice* (PB [17]^{r}/1).

g) Există câteva situații în care *r* este rostit moale: *crepa* (CSc. 88^{r}/15), *crepă* (NT 102^{r}/32, PB 146^{r}/14), *crepăturile* (NT 300^{v}/110), *strimteală* (NT 244^{r}/26), *strimtoarea* (PB 25^{r}/10), *strimturi* (NT 249^{r}/20), *strinseră* (NT 28^{v}/24); rostirea dură apare în *să lucrăze* (NT 278^{v}/24), *răci* (Ch. 237^{r}/21),

răpaos (Mol. 77r/1), *răpaosul* (PB 182r/11), *răpaus* (PB 37v/2–3), *răvărsat* (PPr. 33r/12); în ceea ce priveşte grafiile *prae* (FCat. 10/7, 11/25, 12/2, 14/3, 15/21, 18/17 etc.) şi *praen* (FCat. 10/12, 11/11, 12/7, 15/9 etc.), care au fost interpretate *pră* şi, respectiv, *prân*[12], credem că grupul *ae*, reflex al ortografiei latine, poate fi în aceste cazuri echivalentul lui *e*, redându-se, astfel, formele *pre, pren*; după *r* aflat în poziție moale, *e, ea* s-au păstrat în *să ocăreaşte* (Ch. 7v/30), *ureaşte* (NT 196r/29); rostirea dură în aceeaşi poziție este atestată în *să ocărască* (Mol. 190v/18–19), *uraşte* (NT 89r/27, Ch. 32r/24); *r* continuă şi în perioada 1648–1702 să se rostească moale (palatalizat) în cuvinte de tipul *ajutor, cer*, *cuptor*, precum şi în cele formate cu sufixele *-ar, -tor*: *ajutoriu* (Ch. 58v/30), *biruitoriu* (NT 70r/9), *ceriu* (NT 79v/32, Mol. 192r/2, Buc. 9r/12), *cuptoriul* (Mol. 139r/11), *cutezătoriu* (NT 247r/5), *despuitoriul* (Mol. 113v/6), *făcătoriul* (Mol. 135v/5), *feritoriu* (Ch. 373r/21), *iubitoriu* (Ceas. B 64v/7–8), *mâncătoriu* (NT 14v/11), *mântuitoriule* (Ceas. B 166r/3), *păzitoriu* (RD 8r/15), *roditoriul* (PPr. 8r/11), *scrietoriul* (NT 202r/7), *socotitoriu* (Ch. 296v/31), *tălhariu* (NT 100r/33), *viitoriu* (NT 304r/3); cf. şi *folositor* (Mol. 89v/17), *iubitor* (Mol. 89v/17), în care slova finală este suprascrisă; fonetismul etimologic cu *r* este conservat în *neturburată* (Mol. 43v/2–3), *turburare* (Mol. 94v/12), *turburarea* (Ch. 82v/13), *să turbură* (NT 65v/13), *turburu* (PB 98r/14, Ceas. B 79r/14); *r* se păstrează în prepozițiile *pre* (NT 13r/7, Ceas. B 192r/3, Mol. 12r/7, Ch. 71v/5), *prentru* (NT 242r/23), *prespre* (NT 70r/12, PB 12r/10), *preste* (NT 36v/2, Ch. 120r/23, PPr. 150r/12); *r* a dispărut prin disimilare totală în *pe* (Mol. 8v/6, 111r/1), *peste* (Ch. 68v/23); un *r* „lung" apare sporadic în *curra* (Ch. 93v/20), *rrea* (PB 265v/8, Ceas. B 28r/10, Mol. 105v/1, Ch. 7v/27), *rreale* (PB 234v/15, Ceas. B 14r/14); *r* nu a căzut înainte de *ş* în *meşterşug* (NT 158v/15), *meşterşugul* (CSc. 31v/9), *meşterşugurile* (Ch. 142v/17); vezi Densusianu, HLR, II, p. 133.

h) Rostirea moale a prepalatalelor *ş, j*, înainte de *e, i*, este înregistrată în *cenuşe* (NT 188r/21, Mol. 112v/21, Ch. 16v/24), *cenuşea* (PPr. 137v/8), *deşert* (Mol. 94v/1–2, Buc. 17v/11, Ch. 323r/25), *deşertare* (Mol. 94v/2–3), *deşertățiia* (CSc. 10v/11), *deşerțiia* (PB 111v/4), *grije* (CSc. 54r/2, Mol. 110v/5, Ch. 314v/11), *jehui* (CSc. 8r/16), *jertva* (PB 44r/2), *înfricoşetoriu* (PB 85r/1–2), *înşelat* (Mol. 114r/6), *înşelăciune* (PB 61v/3), *înşelăciunea* (NT 293r/7), *înşelăciunii* (Mol. 150v/10), *straje* (NT 86v/1; cf. *strajă*, pe ace-

[12] Cf. ILRL, p. 311–312; inconsecvența în folosirea acestui semn, care uneori poate avea şi valoarea *e*, este subliniată şi în Gheție, BD, p. 308.

laşi rând), *au şezut* (Mol. 171r/6, Ch. 46r/12); o răspândire relativă are şi rostirea dură a celor două consoane: *să va aşăza* (NT 69v/11), *cerşătorii* (NT 88v/33), *deşărt* (NT 127r/1, Buc. 15v/15), *deşărtăciunea* (Mol. 119r/8), *deşărție* (PB 111r/16–111v/1), *greşăsc* (PPr. 68r/4), *grijă* (NT 245r/10), *au înşălat* (NT 247v/21), *înşălăciune* (NT 242v/6), *înşălăciuni* (PB 67v/15), *înşălăciunii* (Mol. 8r/5), *înşălătoare* (PB 59v/14, Mol. 110v/8), *înşălători* (SCat. 27v/12), *să jăhuiască* (NT 15v/31), *jăluiesc* CSc. 21v/1), *jărtvă* (NT 68r/32), *jărtvirea* (NT 291r/5), *jârtvă* (Ch. 83v/2), *mişăii* (NT 60r/1), *mişăl* (Ch. 404v/13), *sfârşănie* (NT 66r/27), *straja* (Mol. 128r/18), *şăd* (Ceas. 7v/6), *şădea* (Ch. 46v/23), *vor şădea* (NT 88r/17), *şăzi* (NT 88v/23, PB 153v/9), *şăzând* (Ch. 46r/14), *şăzu* (NT 108v/33, PM 3r/20, PPr. 22r/7), *au şăzut* (Mol. 171r/3), *uşăi* (NT 91v/1); alternanțele sunt detectabile, după cum se poate observa, în cadrul aceluiaşi text, precum şi în aceleaşi contexte din *Psaltire* reluate în *Ceasloveț*: *grije* (PB 264r/9) — *grijă* (Ceas. B 56v/3), *îndeşertările* (PB 49v/4–5) — *îndeşărtările* (Ceas. B 117r/5–6), *înşelătoare* (PB 22v/17) — *înşălătoare* (Ceas. B 72r/10), *voiu jertvi* (PB 97r/15) — *voiu jărtvi* (eas. B. 79r/4), *jeruit* (PB 125r/14) — *jăruit* (Ceas. B 37r/6), *şelăciune* (PB 189r/6) — *şălăciune* (Ceas. B 68v/13); după *ş* şi *j* aflați în poziție moale, *e̯a* sau *e* < *e̯a* au fost conservați în exemple precum: *deşearte* (NT 279r/19, PB 287v/10), *greşealele* (NT 297r/14), *greşealelor* (Mol. 40v/1), *grijea* (NT 276v/14, PB 97v/1, Mol. 59r/13), *grijeaşte* (PM 2r/4), *jealnice* (Ch. 79v/5), *să obârşeaşte* (NT 235r/10, Mol. 70v/13–14), *şeade* (NT 309r/15), *şeapte* (CSc. 45r/16, Mol. 85r/12, Ch. 166v/27), *şease* (Mol. 151r/19), *şearpele* (NT 312r/27, PB 259v/2, CSc. 46v/13, Mol. 113v/3), *uşea* (RD 9r/2, Ch. 379v/20); în aceeaşi măsură, *ea* s-a redus la *a*, în contextul fonetic respectiv: *greşala* (RD 5v/5, Ch. 55v/15–16), *greşală* (Mol. 47v/6–7), *să nu greşască* (Mol. 84r/10), *să grijască* (NT 265v/28, CSc. 55v/2), *însănătoşază* (Ch. 167r/13), *să nu însătoşăzu* (NT 109r/19), *învârtoşază* (Ceas. B 64r/13), *să păşască* (Ch. 374v/20), *ruşaşte* (PB 140v/12), *şasă* (Ch. 57r/19), *şase* [*sasze*] (FCat. 34/7), *sfârşaşte* (NT 223r/34–223v/1), *să slujască* (SCat. 33v/16, Mol. 18v/15, Ch. 296v/8), *şapte* (Mol. 108r/2, Buc. 16r/4, Ch. 274r/14), *a şaptea* (Ch. 100v/3), *şarpe* (NT 247v/21, Ch. 54v/8), *şarpele* (PPr. 74v/12), *şărpilor* (NT 310v/3), *tânjaşte* (PB 166v/14, Ceas. B 52r/5); formele verbului *deschide* îl mențin pe *ş*: *a deşchide* (Mol. 95r/9), *deşchide* (PB 93v/11, Ceas. B 5v/6), *deşchide-voiu* (PB 87v/10), *s-au deşchis* (Ch. 330v/7), *să deşchise* (NT 67r/13), *deşchiş* (PB 69v/15).

i) Africata *ğ* (+ *o, u*) apare în toate textele bălgrădene, cu o intensitate mai mare între 1648–1689: *să vă agiungă* (NT 69v/31), *agiunge-i* (Ch.

58r/30), *de-agiuns* (PM 4r/1), *agiunsem* (NT 170r/34), *agiunul* (Ceas. B 37v/7), *agiuta* (Ceas. B 18v/15, PM 3v/3), *l-au agiutat* (PPr. 18r/12), *agiutaţ-va* (PM 7r/10), *agiutători* (NT 272r/4), *să-i agiute* (RD 2r/12), *agiutorează* (NT 213v/29), *agiutoriu* (PB 112v/14–15, Ceas. B 50r/11, PPr. 35v/11), *agiutoriul* (Ch. 44r/23, PPr. 11r/14–15), *agiutoriului* (Mol. 91v/4), *batgiocura* (Ceas. B 7v/4), *batgiocură* (PPr. 17v/11), *batgiocurind* (NT 38r/2), *batgiocuriţi* (Ch. 40v/17), *botegiunea* (NT 76v/3, SCat. 27r/7, PPr. 94r/2), *gioace* (PB 197r/15, Ceas. B 104v/11), *să gioară* (PB 190v/16), *gioc* (CSc. 31v/1, Ch. 325r/13), *giocul* (PPr. 75r/2), *gios* (NT 71r/8, Buc. 15v/1–2, Ch. 47r/9), *giucarea* (Ch. 376v/3), *giucătoarea* (Ch. 407v/23), *va giudeca* (PB 10r/13, Ch. 99r/11), *giudecară* (SCat. 18r/1), *giudecata* (PB 23r/1, Ceas. B 72r/11, PPr. 4r/13), *giudecata* [*dsudekata*] (FCat. 11/17), *giudecată* (NT 272v/31, CSc. 10r/3, PM 3r/20), *giudecaţi* (Ch. 51r/6), *giudecă* (Mol. 107v/7, PPr. 23r/4), *giudecările* (PB 229r/3, Ceas. B 7r/1), *giudecătorilor* (Ch. 12r/9), *giudecăţii* (Buc. 17v/9–10), *să giudece* (Buc. 19r/1), *giudeţ* (Mol. 48r/9, Ch. 50v/27), *giudeţelor* [*dsudetzelor*] (FCat. 8/8–9), *giudeţului* (NT 243r/34–243v/1, CSc. 3r/15), *giugul* [*dsugul*] (FCat. 10/3), *giumătate* (Csc. 79v/15, Ch. 333r/29), *giunci* (PB 94r/7, Ceas. 6r/2), *giunele* (Ch. 335r/29), *giungheare* (NT 145v/20, PB 80v/5), *giunghiiare* (Ch. 176v/29–177r/1), *giungii* (Ch. 76r/24), *giupâne* (Ch. 346v/9), *giupânease* (PPr. 56r/5), *a giura* (PPr. 70v/7), *giuraiu-mă* (Ceas. B 13v/15), *giurareţi* (CSc. 14r/10), *au giurat* (PB 21r/4), *giură-să* (NT 294v/33), *giurământul* (NT 67r/31, PPr. 70v/11), *giurământurile* (Ch. 175r/10), *giurătorii* (PPr. 44r/13), *să giure* (Ch. 84v/6), *împregiurile* (NT 5r/12), *împregiurul* (NT 308/33), *încungiurară-mă* (PB 167v/3), *încungiurarea* (CSc. 2r/10–11, Ceas. B 28r/10), *încungiură* (Ceas. B 90r/2), *încungiurasă* (Ch. 69r/19), *au încungiurat* (Ch. 53r/6), *îngiumătăţa* (PB 100r/11–12), *neputregiunei* (Mol. 11r/2), *pregiur* (Ch. 306v/31), *putregiune* (PB 88r/8, Ceas. B 22v/10–11), *răpegiunile* (Mol. 13r/13); formele cu *j* încep să pătrundă progresiv, în alternanţă cu cele cu *ğ*, cu precădere în tipăriturile din 1699, rămânând totuşi minoritare: *să ajungem* (Ch. 51r/16), *ajutoriu* (Ch. 68r/5), *ajutoriul* (PB 68v/8), *împrejurat* (NT 294r/1), *împrejurătorilor* (PB 260r/1), *împrejurul* (Ch. 46v/6), *jos* (Ch. 32r/9), *să judece* (Buc. 11r/6), *junghiia* (Ch. 45r/18), *ne-am jurat* (Ch. 85r/2), *jurământul* (Buc. 18r/17, Ch. 84v/29), *să nu te juri* (Buc. 18v/1), *juruinţa* (Buc. 31v/5), *neajuns* (Buc. 12r/10), *putrejiunea* (NT 137r/21), *putrejune* (PB 22v/1, Ceas. B 149v/6); vezi şi 2.2 i.

j) *ń* este atestat numai într-un text de proveniență bănățeană: *puń* [*puny*] (FCat. 20/); în pluralul substantivului *an*, *ń* (muiat) a evoluat la *i*: *ai* (NT 4v/14, 78v/24, 87r/33), *ailor* (Mol. 91r/10).

k) În cuvântul *fel*, *l* apare palatalizat: *feali* (Buc. 22r/2–3, Ch. 86v/21), *fealiu* (PPr. 57r/14), *fealiul* (NT 319v/19), *fealiuri* (NT 292r/1, Ch. 68v/13), *fealiurile* (Ch. 331r/10), *l* nu a trecut la *r* în *cărtularii* (NT 73r/10, CSc. 94r/11); cf. însă *cărturariul* (NT 10r/8–9), *cărturari* (Ch. 146r/9).

l) Laringala *h* a fost menţinută în unele cuvinte de origine slavă sau în derivate de la acestea: *învihorâţilor* (Mol. 75v/5–6), *pohta* (PB 32v/17, SCat. 24r/14, Ceas. B 43v/8, CSc. 2r/5, Mol. 107v/1), *pohtă* (NT 101v/21, Buc. 26v/13–14, Ch. 343r/8–9), *pohteaşte* (PPr. 114v/1), *pohtele* (PB 63r/7), *pohtelor* (Ch. 132v/5–6), *nu pohti* (Buc. 17r/4), *pohtiia* (PB 255r/7), *pohtim* (PM 4v/21), *pohtiră* (PB 203v/12), *ai pohtit* (Ch. 53v/12), *pohtit-au* (Ceas. B 7r/14–15, Mol. 102r/2), *prah* (PB 10r/4, Ch. 171r/8), *prahul* (NT 79v/4), *stomah* (NT 282v/9), *vihor* (NT 45v/34, PB 272r/7, Ceas. B 162v/5), *vihorul* (Mol. 93v/5), *zăduh* (NT 309r/14), *zăduhul* (NT 26r/10); *h* a trecut la *f* în *pofta* (FCat. 39/23, CSc. 9r/6), *pofteaşte* (CSc. 29v/3), *poftele* (Ch. 331r/27), *poftelor* (Buc. 32r/7), *poftesc* (Ch. 333v/29), *pofteşti* (Ch. 85r/13), *pofti* (CSc. 29v/2), *au poftit* (Ch. 53r/28), *vifor* (Ch. 385r/16), *viforâţi* (Ch. 30v/27), *viforul* (Ch. 70r/19); prin sonorizare, *f* a evoluat la *v* în *vivor* (NT 78r/8), *vârvul* (NT 6v/2–3); trecerea lui *h* etimologic la *v* este notată în *viclean* (NT 50r/24, Ch. 369v/11), *vicleanele* (Ceas. B 203v/13–14), *vicleanilor* (Mol. 160v/14), *vicleanul* (NT 195r/10), *vicleneaşte* (PPr. 144r/8), *vicleniia* (Ceas. B 197v/5), *vicleşugul* (Ch. 235v/12), *vicleşugurile* (NT 50r/23); fonetismul etimologic persistă în *hicleană* (PPr. 81r/13), *hicleane* (PPr. 85r/4), *hicleanilor* (PPr. 43v/15), *hiclenie* (PB 149v/10, CSc. 11r/16), *hiclenii* (PM 1v/18, Ch. 352v/26), *hicleniia* (PB 99r/4–5, CSc. 1v/7, Ceas. 80r/6–7), *hicleniile* [*hiklenyille*] (FCat. 20/11); apar şi forme nesonorizate cu *f*, rezultate dintr-o falsă regresie: *ficlean* (Ch. 132v/12), *ficleşugul* (Ch. 142r/23); cf şi Densusianu, HLR, II, p. 112.

m) Grupul consonantic *cl'* este atestat numai în *Catehismul* lui Fogarasi: *cleile* [*kleile*] (30/22), *cleilor* [*kleilor*] (30/18); *n* a trecut la *m* în grupurile *ns, nt*, fenomen specific graiurilor nordice: *frâmse* (NT 99r/30), *frâmse* [*fremsze*] (FCat. 29/20), *frâmtă* (NT 71r/27, PB 289v/2), *au frâmtu* (NT 111r/1), *frâmtura* (NT 137v/13), *frâmţi* (NT 71r/28), *înfrâmtă* (PPr. 53v/1); cf. *înfrântă* (Ch. 409v/10); grupul *mp* se păstrează în *să rumpă* (NT 166r/5–6, Mol. 41v/17), *rumpe* (Ceas. B 99r/10, Ch. 115r/27, PPr. 4r/2), *să rumpea* (NT 72v/7), *să rumpem* (PB 3r/14), *rumpe-te* (NT 254v/11–12), *rumpe-va* (NT 73v/15), *rumpându-ş* (NT 154r/4); evoluţia lui *mp* la *p* apare în *l-ai rupt* (Ch. 89r/12); cf. şi *să rumsă* (PB 243v/2), *rumse-le* (PB 207v/8), *ai rumt* (Ceas. B 85v/9–10); grupul consonantic *sv* este conservat în cuvinte de

origine slavă, precum: *svade* (NT 285^{v}/12), *svânt* (NT 115^{v}/7, Mol. 60^{r}/18), *svânta* (RD 1^{v}/20), *svântă* [*szvente*] (FCat. 37/7), *svântului* (Mol. 80^{v}/12), *au svârşit* (NT 100^{r}/2), *sveaşnic* (NT 6^{v}/32), *sveaşnicul* (Ceas. B 158^{r}/10), *svinţesc* [*szvinczeszk*] (FCat. 37/14), *svinţirea* (Mol. 21^{v}/5); în alte cazuri, *v* a evoluat la *f*, datorită unei acomodări consonantice (Gheţie, BD, p. 130): *sfat* (Ch. 119^{v}/19), *sfatul* (PB 20^{r}/7, CSc. 46^{r}/15), *sfatului* (Ch. 371^{v}/1), *sfaturi* (Buc. 33^{v}/1), *sfătuiaşte* (Ch. 228^{v}/19), *sfânt* (NT 85^{v}/7, CSc. 14^{r}/7), *sfânta* (Mol. 86^{v}/4, Ch. 114^{r}/19), *sfârşit* (PM 2^{r}/20, Buc. 11^{r}/7), *sfeaştnic* (NT 84^{r}/25), *sfeatnic* (Ch. 351^{r}/3), *sfinţeaşte*, *să sfinţescu* (NT 292^{r}/22), *au sfinţit* (Buc. 16^{r}/17); în *Molitvenic*, unde grupul *sv* este dominant, unele citate preluate din *Noul Testament* sunt modificate în consecinţă: *să sfinţeaşte* (NT 229^{r}/16) — *să svinţeaşte* (Mol. 33^{r}/4), *sfârşindu-să* (NT 106^{v}/33) — *svârşindu-să* (Mol. 33^{r}/15); cf. *să mă sfârşesc* (Mol. 95^{r}/15); grupul *tl* apare izolat în *hitleanul* (NT 128^{v}/18); cf. *hicleanul* (NT 83^{r}/24); grupul *zv* a fost păstrat în *treazvă* (NT 243^{v}/10, SCat. 57^{r}/1), *treazve* (NT 170^{r}/8), *trezvire* (CSc. 15^{v}/1, Ceas. B 21^{r}/8).

1.3. MORFOLOGIA.

a) Unele substantive îşi păstrează formele de declinarea a III-a: *arame* (NT 316^{v}/28), *grindine* (NT 315^{v}/10), *lature* (Ch. 7^{r}/8), *laturea* (Mol. 113^{r}/21), *mreajea* (NT 6^{r}/15), *năpaste* (NT 100^{r}/20, Ch. 154^{v}/28), *năpastea* (PB 236^{v}/2, PPr. 48^{r}/15–16), *peştere* (NT 27^{r}/23), *soarte* (CSc. 43^{r}/6), *soartea* (NT 246^{r}/3, CSc. 43^{r}/13), *uşea* (NT 63^{v}/4); se impun însă şi formele de declinarea I, specifice graiurilor sudice: *mreaja* (Ch. 204^{r}/3–4), *strajă* (NT 86^{v}/1), *uşă* (NT 61^{v}/26); forma de declinarea a II-a se menţine în *fagur* (NT 104^{r}/11).

b) Substantivul *veac* este înregistrat frecvent la genul masculin, potrivit formelor de plural: *veaci* (PB 197^{v}/9, Ceas. B 155^{r}/4, RD 20^{r}/21, Mol. 15^{v}/8, Ch. 145^{r}/14), *veacii de veaci* (Mol. 15^{v}/8), *veacii veacilor* (NT 314^{r}/5, Mol. 88^{r}/5–6, Buc. 9^{r}/1), *viaţa veacilor* (NT 25^{r}/12); forma de neutru apare mai rar în *veacurile* (Ch. 136^{v}/22). Substantivul *genunchi* are deseori forma de neutru, făcând pluralul în *-e*: *în genunche* (NT 22^{v}/13), *genunchele slăbite* (NT 301^{r}/18), *genunchele plecate* (Mol. 170^{v}/17); forma de masculin este notată în *genunchi* (Ch. 274^{r}/29). Substantivul *grumaz* prezintă, îndeobşte, forma de masculin plural *grumazii* (NT 90^{r}/24, Ch. 323^{v}/8) în loc de *grumaze*; cf. şi *grumazilor* (Mol. 105^{v}/4–5), alături de *grumazurile* (Mol. 170^{v}/17). Substantivul *grăunţ* păstrează forma de neutru: *grăunţu* (NT 22^{v}/26), *grăunţul* (NT 122^{v}/ 27, Ch. 67^{v}/16), *grăunţului* (NT 87^{v}/27), iar la plural *grăunţe* (Ch. 24^{r}/14). Forma de neutru *rod* este înlocuită uneori cu

varianta feminină *roadă* (Ch. 3^{v}/25, 219^{r}/15), cu o diferenţiere de sens; cf. şi *fără de rod* (Ch. 122^{v}/8), *ranele rodului omenesc* (Ch. 237^{v}/31).

c) Apar formele etimologice de singular *nor* (NT 13^{v}/22) pentru *noră* şi *sor* (NT 83^{r}/1) pentru *soră*, fără a fi corelate cu adjectivele posesive corespunzătoare; vezi şi Densusianu, HLR, II, p. 147; în loc de *fiică*, se înregistrează şi forma *fie* (NT 79^{r}/3), iar la plural *fiile* (PB 265^{v}/15). Consemnăm, de asemenea, două forme care prezintă o schimbare de gen, fiind însă mai apropiate de etimon: forma de neutru *marmur* (NT 316^{v}/28; < lat. *marmorem*), precum şi cea de feminin *voievoda* (Ch. 373^{r}/4; < v. sl. *vojevoda*), cu o finală improprie genului natural. În cazul primului exemplu, slova finală este suprascrisă, cuvântul putând fi interpretat şi sub forma *marmure.* Sunt conservate formele vechi de singular ale substantivului *văduvă*: *vădua* (PB 269^{r}/5), *văduo* (NT 68^{v}/27), având pluralul *văduole* (NT 281^{v}/32, PB 150^{r}/11). Substantivul *copac* are o formă unică de singular şi de plural, deosebirea făcându-se prin context sau prin formele articulate *copaciul* (Ch. 268^{v}/30), *copacii* (Ch. 399^{r}/7): *să feace copaci mare* (NT 87^{v}/28), *un copaci frumos* (Ch. 30^{v}/16). Alte forme vechi de singular apar în *îmbrăcămîntul* (PB 192^{r}/12–13, Ceas. B 130^{v}/6), *încălţămîntul* (NT 143^{v}/11–12, PB 210^{v}/9–10), *încălţămîntului* (NT 106^{r}/4); prima este atestată în secolul al XVI-lea în PO şi în CC_2, precum şi în DP, iar cea de-a doua în PH şi, sub forma *călţămîntul*, în DP; cf. şi *încălţămintele* (NT 5^{r}/25).

d) Substantivul *mână* păstrează la plural forma etimologică, în special în textele din perioada 1648–1689: *mânule* (NT 179^{r}/8, PB 113^{r}/6, CSc. 78^{r}/11, Ceas. B 14^{r}/5, Mol. 111^{r}/19), *mânulor* (NT 284^{r}/24, PB 26^{v}/8), *mânuri* (PPr. 21^{r}/12), *mânurile* [*menurille*] (FCat. 46/15); formele analogice de plural încep să se impună în textele bălgrădene: *mâinile* (Buc. 25^{v}/18, Ch. 74^{v}/12), *mâinilor* (Buc. 26^{r}/10), *mânile* (NT 20^{r}/30, CSc. 39^{v}/9, Mol. 92^{v}/6, Ch. 148^{v}/17), *mânilor* (PB 263^{v}/5, Ceas. B 55^{v}/13); formele etimologice, dominante în *Psaltire*, sunt înlocuite uneori în *Ceasloveţ* cu cele analogice: *rădicarea mânulor* (PB 260^{v}/10) — *ridicarea mânilor* (Ceas. B 106^{r}/2).

e) Este notată forma de plural *foameţi* (NT 58^{v}/19), pentru substantivul *foamete*, care este de regulă *singularia tantum*; în acelaşi context (Mc 13, 8), *foameţi* apare şi în *Tetraevanghelul* lui Coresi (99^{r}/20); cf. însă *foameţi* (CT 52^{r}/16, 169^{r}/4) — *foamete* (NT 31^{v}/3, 98^{r}/1); sunt înregistrate, de asemenea, formele *feţi* (PPr. 25^{r}/5), *feţii* (PPr. 70^{r}/15), pluralul de la *făt* „fecior”;

f) Numeroase substantive feminine conservă desinența de plural *-e*: *bătrâneațelor* (Mol. 171^{v}/4, Ch. 288^{r}/19), *blândeațele* (Ch. 48^{v}/22), *boale* (NT 76^{r}/16, Ceas. B 147^{r}/9, Ch. 373^{r}/24–25), *boalele* (Mol. 60^{r}/4), *coade* (NT 310^{r}/16), *greşale* (Ch. 262^{v}/24), *greşealele* (Mol. 172^{r}/2), *îndoiale* (PPr. 37^{r}/6), *lacrăme* (NT 53^{r}/2, PB 102^{r}/5), *patemelor* (NT 299^{r}/4), *patimele* (PPr. 92^{r}/3), *rane* (NT 76^{r}/16–17, Mol. 79^{v}/14), *ranele* (PB 114^{r}/14, Ch. 371^{v}/17), *săgeatele* (PB 279^{r}/5–6), *tinereațele* (Mol. 181^{r}/2), *tinereațelor* (Ch. 228^{r}/18); tendința de înlocuire a desinenței *-e* prin *-i* este ilustrată prin *dulcețile* (Ch. 231^{r}/8), *grijile* (Mol. 60^{v}/17), *lacrămi* (Buc. 28^{r}/4, Ch. 98^{r}/30), *lacrămile* (Mol. 49^{r}/14), *săgețile* (PB 67^{r}/1, Mol. 60^{r}/5); în acelaşi verset (ps. 6, 6), *lacrămele* (PB 8^{v}/10) devine *lacrămile* (Ceas. B 115^{r}/12); în schimb, sunt menținute unele plurale feminine în *-i* în loc de *-e*: *fieri* (Ch. 112^{r}/3), *taini* (Ceas. B 190^{r}/6), *pietri* (NT 31^{r}/11, Ch. 180^{r}/8); forma de plural pentru *mumă* este *mumânile* (CSc. 63^{v}/7, PPr. 25^{r}/6).

g) Unele substantive feminine păstrează la plural pe *a* analogic după singular: *corabiile* (NT 72^{v}/10, PB 197^{r}/14, Ceas. B 104^{v}/10, Ch. 368^{v}/8), *falci* (PB 5^{r}/4), *sabii* (NT 35^{v}/32), *talpele* (Ch. 9^{v}/22); cf. însă *corăbiile* (Ch. 368^{v}/3), *fălci* (Ceas. 47^{r}/10), *fălcile* (Mol. 111^{v}/7); o formă cu *ă* în loc de *a*, cu alternanța *st/şt* între singular şi plural, apare în *năpăşti* (Ceas. B 145^{r}/6), *năpăştile* (NT 99^{v}/15), *năpăştilor* (Ch. 261^{r}/12).

h) O serie de substantive neutre mențin desinența de plural în *-ure* (< lat. *-ora*), în special în textele de la mijlocul secolului al XVII-lea: *adâncurele* (PB 144^{r}/7), *aşternuture* (NT 140^{v}/20), *biciure* (NT 314^{v}/29), *ceriure* (NT 82^{r}/23, PB 11^{v}/4), *cuibure* (NT 81^{r}/31, Mol. 83^{r}/1), *darure* (PB 133^{r}/11), *duhure* (NT 74^{r}/30), *glasurele* (NT 235^{r}/25), *graiurele* (NT 126^{r}/26), *lanțure* (NT 46^{r}/23), *lucrure* (NT 272^{r}/24, PB 9^{r}/9, CSc. 63^{v}/7–8), *oraşure* (NT 248^{v}/8), *piepturele* (NT 102^{v}/5), *râure* (NT 10^{r}/1), *rodure* (NT 69^{v}/17), *rosturele* (NT 67^{r}/25), *trupure* (NT 237^{v}/25, Mol. 124^{v}/12–13), *vânturelor* (NT 78^{r}/14); formele terminate în *-uri* câştigă tot mai mult teren: *biciuri* (NT 314^{v}/19), *bâturi* (NT 36^{r}/28), *ceriuri* (NT 257^{v}/31, Ceas. B 19^{v}/5, Mol. 116^{v}/15, Buc. 11^{r}/4, Ch. 330^{v}/26), *daruri* (Mol. 76^{r}/9, Buc. 24^{v}/8–9, Ch. 6^{r}/24), *duhurile* (Ch. 197^{v}/10), *glasuri* (NT 235^{v}/18), *lanțurile* (NT 150^{v}/28), *lucruri* (NT 104^{v}/20, CSc. 19^{v}/9, Mol. 196^{r}/2, Buc. 32^{v}/5, Ch. 3^{v}/25–26), *vânturile* (NT 11^{r}/2); într-un citat din Mt 8, 16, *duhurele* (NT 10^{v}/12) devine *duhurile* (Mol. 82^{v}/12); o formă dublă de plural prezintă substantivul *mormânt*: *mormente* (NT 84^{v}/18), *morminte* (NT 84^{v}/30), *mormintelor* (Ch. 70^{v}/12), *mormânte* (NT 311^{v}/7), în alternanță cu *mormânturi* (Mol. 113^{r}/1, 164^{r}/7, Ch. 72^{v}/13).

i) Substantivele neutre cu radicalul în *r* prezintă frecvent la plural desinența *ă*, fonetică sau analogică: *cară* (Ch. 356^{v}/30), *hotară* (Mol. 6^{v}/10), *hotarăle* (NT 6^{r}/5, PB 107^{r}/2, Ch. 146^{r}/28), *izvoarăle* (PB 196^{r}/7, Ceas. B 103^{v}/1, Mol. 12^{v}/12), *izvoarălor* (PPr. 9^{r}/6), *păhară* (NT 314^{v}/28), *pritvoarăle* (PB 183^{r}/8), *săboară* (Ch. 20^{v}/9), *săboarăle* (NT 221^{r}/17).

j) Formele de genitiv-dativ singular ale substantivelor feminine reflectă mai multe stadii ale fenomenului de păstrare sau respingere a desinenței, concomitent cu modificarea articolului (*-eei* > *-ei, -ii, -iei* > *-ii, -ei*): *armeei* (PB 113^{r}/6), *legeei* (NT 179^{r}/17), *mulțimeei* (NT 35^{v}/31), *nădejdeei* (NT 292^{v}/25–26), *poticnealeei* (NT 183^{r}/28), *rătăcireei* (NT 195^{v}/28), *simbeteei* (NT 38^{v}/28), *slaveei* (PB 39^{r}/5), *zileei* (NT 275^{v}/27); *casii* (Ch. 251^{v}/17), *credinții* (Buc. 31^{r}/8–9, Ch. 337^{r}/18), *greşalei* (Ch. 230^{v}/28), *legei* (NT 72^{v}/34), *mintei* (NT 258^{r}/17, PPr. 40^{v}/8), *mulțimei* (NT 51^{r}/6), *nuntei* (NT 317^{v}/20–21, Ch. 185^{r}/7), *pacei* (NT 81^{v}/22, Mol. 81^{v}/20),), *popei* (129^{v}/3), *satanii* (PPr. 54^{r}/10), *treabei* (NT 266^{r}/5), *țărâi* (Ch. 373^{r}/3), *uşăi* (NT 91^{v}/1), *zidirei* (NT 54^{r}/12); cf. şi *călii*, gen. de la *cale* (Mol. 92^{v}/10); *adevăriei* (NT 176^{v}/21–22), *dereptății* (Mol. 81^{v}/18–19), *dimineții* (PB 116^{r}/9), *feații* (NT 291^{r}/22), *fieriei* (NT 313^{r}/17), *gropiei* (Mol. 133^{r}/14), *ierbiei* (NT 176^{v}/3, PB 63^{r}/2), *inemiei* (NT 66^{v}/27, PB 92^{r}/6), *legiei* (NT 179^{r}/16), *luminiei* (NT 275^{v}/27), *morții* (NT 36^{r}/26), *muieriei* (NT 109^{v}/31), *năpăştiei* (NT 77^{v}/17), *păciei* (PB 133^{r}/3–4), *viții* (NT 287^{r}/20); apar şi forme în *-iii* la substantivele terminate în *-ie*: *în fundul corabiii* (NT 46^{r}/2), *prosodiile ortografiii* (Buc. 7^{v}/10); tendința de unificare a paradigmelor la formele feminine de genitiv-dativ este ilustrată prin *besearecii* (Mol. 196^{v}/11, Ch. 372^{v}/15), *casei* (PB 246^{r}/6), *credinței* (Mol. 81^{v}/21), *firii* (Ch. 284^{v}/3), *inimii* (NT 137^{v}/20, PPr. 45^{r}/4), *înțelepciunii* (Mol. 134^{r}/16), *învierii* (NT 140^{r}/6), *lumii* (Ch. 222^{v}/11), *mâniei* (NT 6^{v}/5), *milei* (PPr. 44^{v}/2), *morții* (Mol. 139^{r}/21), *puterii* (Mol. 56^{v}/3), *viții* (Ceas. B 190^{v}/14); din categoria substantivelor feminine terminate în *-că, gă*, precum şi a numelor proprii de tipul *Luca*, consemnăm forma de genitiv-dativ *Lucăi* (NT 65^{r}/3, Buc. 25^{v}/8); cf. însă *sinagoghei* (NT 87^{v}/12), *sinagoghii* (NT 47^{r}/19); notăm câteva construcții prepoziționale cu *a, de*, echivalente cu genitivul, şi cu *la*, echivalente cu dativul: *dându-le de patru ori a patru viteaji să-l păzească* (NT 150^{v}/18–19); *în veacii de veac* (Ceas. B 102^{r}/5–6); *binele de veaci* (Ch. 54^{v}/25); *nice frate la frate va folosi, nice părinte a fecior, nice bogat a sărac* (Ch. 34^{r}/2–4).

k) Vocativul masculin etimologic sau analogic în *-e* apare în exemplele: *dascale* (NT 72^{v}/3), *Doamne* (NT 10^{r}/22, Ceas. B 23^{r}/3, Mol. 7^{r}/13),

fariseie (NT 30v/18), *fățarnice* (Ch. 246v/4), *împărate* (Ceas. B 194r/1, Mol. 84v/10, Buc. 8v/4), *învățătoare* (NT 16r/18), *oame* (NT 177v/23, PB 99r/11, Ceas. B 80r/12, Ch. 349r/10, PPr. 30v/14), *ome* (NT 73r/8), *preote* (Mol. 26r/3), *soațe* (NT 83r/26), *suflete* (Ch. 243r/10); formele de vocativ în *-ule* pătrund treptat în texte: *cetitoriule* (CSc. 7v/3), *despuitoriule* (Mol. 25r/6), *fiiule* (Ch. 26r/18), *iubitoriule* (Ceas. B 27r/9), *învățătoriule* (NT 55r/13, Ch. 37v/13); pluralul vocativului este în *-lor*: *bărbaților* (NT 170v/16), *fraților* (NT 221v/9, Mol. 73v/7, Ch. 8v/11), *o, oamenilor* (Ch. 94r/7); vocativul feminin în *-o* de tipul *Marto* (Ch. 42v/27) apare şi la substantive masculine de declinarea I: *Agripo* (NT 169r/17), *Tomo* (NT 133r/24, Ch. 76r/7); cf. şi *Marie* (Ch. 64v/30); în unele cazuri, vocativul este identic cu nominativul: *o, ceriu* (Ch. 59v/16), *Sfântă Cucoană* (Mol. 95v/16), *Maică Fecioară* (Mol. 96r/2–3), *fiiu* (Ch. 59v/7), *frate* (NT 290r/11), *frații miei* (NT 177r/14), *o, necredință* (Ch. 94r/27), *o, rod* (Ch. 60r/1).

l) Menționăm câteva substantive formate prin derivare regresivă: *agonisita* (CSc. 55r/9–10, Ch. 175v/2), *căştiga* (NT 82v/26, PB 15v/15), *prevegheri* (CSc. 20r/5), *prevegheturile* (PB 237r/14), *răsărita soarelui* (PB 89v/19, Ch. 80r/17–18, PPr. 147v/16), ultima formă fiind atestată şi în CC_1, PO, Caz.V. şi în BB.

Sub aspect derivațional, este foarte productiv încă sufixul *-ciune*: *asupriciune* (NT 245v/25), *curăciunea* (NT 297r/28), *dizmierdăciunea* (NT 316v/4), *fericăciune* (CSc. 3v/15), *iertăciune* (Mol. 177v/10, Ch. 15r/3–4), *împăcăciunea* (Ceas. B 21v/4, Buc. 21v/16), *împutăciune* (NT 271r/16), *închinăciunea* (Buc. 31v/14–15, Ch. 373v/11), *închinăciuni* (NT 221r/20, Ceas. B 20r/14), *întrebăciune* (Buc. 20r/1), *lăsăciune* (NT 54r/8–9), *periciune* (NT 283r/5), *repegiune* (Ceas. B 77v/6), *smericiunea* (NT 260r/9), *uniciunea* (Ceas. B 22v/2, RD 11r/9); în *Cărare pre scurt*, apare frecvent sufixul *-ură*, derivând substantive de la teme verbale: *aflătură* (89r/16), *alesătură* (82r/2), *cetitură* (96r/8), *cinstitură* (61v/6), *gătitură* (7r/1), *părăsitură* (6v/6), *rătăcitură* (71v/16), *sfințitură* (47v/11–12) etc.

m) Forma invariabilă a articolului posesiv-genitival persistă: *an a împărățiii lui Tiverie* (NT 69r/32); *mărturii a Scripturii* (NT 291r/14); *a cărora sânt părinții* (NT 214v/11); *oraşul a marelui împărat* (PB 86r/4); *picioarele meale ca a cerbilor* (PB 27v/12); *undele a ape multe* (PB 52v/6–7); *greşealele ceale ştiute şi neştiute a robului tău* (Mol. 88v/18–19); *cântările ceale dulci a îngerilor* (Ch. 13v/13); *ceatele ceale frumoase şi luminate a sfinților* (Ch. 13v/16–17); se adoptă, totodată, formele variate ale articolului: *Eu sânt al lui Pavel* (NT 224v/5–6); *că ai lui Dumnezău lucrători sântem* (NT 226r/15);

şi în ceialalți ani ai vieții (Mol. 69^{v}/8–9); *multe cruțări ale tale* (Mol. 91^{r}/13–14); *un glas al mieu* (Ch. 24^{v}/17); articolul adjectival are la genitiv-dativ forma etimologică *cei*: *cinei tale cei de taină* (Mol. 88^{r}/18); *veseliei ceii de veaci* (Ch. 228^{v}/27).

n) S-a păstrat *l* la pluralul adjectivului *gol*: *goli* (NT 227^{r}/11, CSc. 26^{r}/14, Mol. 139^{r}/1, Ch. 355^{v}/12), care s-a substantivizat în *golii* (Buc. 32^{v}/9), *golilor* (Ch. 323^{v}/20); unele adjective au o formă unică de singular şi plural: *măseale curată* (Mol. 91^{v}/18); este întâlnită postpunerea lui *foarte* la superlativ: *un om bogat foarte* (Ch. 299^{v}/7), *bună tocmeală foarte* (Buc. 30^{v}/2).

o) Se menţin formele pronumelui personal şi reflexiv fără *î* protetic în encliză: *deaca-l cunoscură* (NT 19^{v}/20); *ucidea-l cu pietri* (NT 144^{v}/7); *şi-i spusără lui* (NT 95^{r}/26); *şi-l omorâră* (NT 96^{v}/11); *da-ț-voiu ție* (NT 48^{r}/33); *un Domnu-i, o credință-i, un botezu-i* (NT 260^{r}/14); *şi-m lasă, şi slobozeaşte, şi-m iartă* (Ceas. B 195^{v}/2–3); *nice sărutare-ț voiu da* (Ceas. B 188^{v}/12); *ce-m trimite puteare* (Mol. 12^{r}/1); *fie-mi agiutătoare* (Mol. 92^{v}/16); *nice-l obidui, nice-l pârî* (Ch. 190^{v}/5–6); paralel, sunt folosite şi formele cu *î* protetic: *îmi dăruiaşte* (Mol. 109^{r}/3–4), *îmi iaste* (Buc. 25^{r}/9), *îmi tăcu* (Mol. 93^{v}/8), *îl sfințiți* (Mol. 151^{v}/10), *îi rădică* (Mol. 132^{v}/15), *îi dă* (Buc. 28^{r}/13), *îi era voia* (Ch. 160^{r}/24–25); persistă construcțiile fără reluarea sau anticiparea complementului direct prin formele atone ale pronumelui personal: *de va greşi fratele tău ție* (NT 93^{r}/5–6); *şi zise lui* (NT 93^{v}/6); *să pierzi pre noi* (NT 71^{v}/29); *şi le zicea* (Ch. 94^{r}/6); *aceia vor fi mie feciori* (Ch. 97^{r}/8); cf. însă: *i-au zis lui* (Ch. 163^{v}/17); unele forme accentuate ale pronumelor cu funcția de complement direct apar fără morfemul *pre*: *o voiu zidi ea* (NT 36^{r}/14); *voia Celuia ce M-au trimes Mine* (NT 113^{r}/17); alături de pronumele *el*, care are uneori forma *elu* (NT 48^{r}/16, PB 110^{v}/12), se mai întâlneşte pronumele personal *îns(u)*, utilizat cu prepoziții în acuzativ: *către-însu* (NT 10^{v}/17), *dup-însul* (NT 12^{r}/18), *către-înşii* (NT 19^{v}/1–2), *pre însul* (Mol. 14^{r}/17), *pre însă* (Mol. 25^{r}/20); încep să fie introduse în mod curent pronumele *dânsul* (Ch. 151^{v}/8), *dânsa* (Buc. 22^{r}/6), *dânşii* (Buc. 29^{v}/5), sau şi sub formele *dinsul* (PB 36^{v}/2), *dinşi* (NT 20^{v}/18), *dinşii* (NT 305^{r}/14); derivatele cu *-şi* au aceeaşi funcție ca formele primare sau ca pronumele de întărire: *eişi* (NT 11^{r}/28), *loruş* (Buc. 16^{r}/14), *luiş* (PB 251^{v}/10), *mineş* (NT 123^{v}/14), *noişi* (NT 240^{v}/4), *voiş* (NT 113^{r}/29).

Pronumele (adjectivul) de întărire apare, în general, în forme variabile: *însuți fiind, Hristoase* (Mol. 61^{r}/9–10); *însuți pre tine*, (Buc, 17^{v}/2); *el însuşi* (NT 49^{r}/15, Ch. 159^{r}/15–16); *însuşi pre sine* (Mol. 191^{v}/6–7); *însuşi*

Domnul nostru (Buc. 21r/2); *înşine pre noi* (Mol. 110r/6–7); *aceia înşişi* (Buc. 29v/4–5); nu lipsesc dezacordurile: *tu însuş* (NT 117v/17); există tendința de a se înlocui pronumele de întărire prin *singur*: *eu sângur* (NT 117v/18); *şi singur Domnul dzice* (Mol. 51r/16); *acela iaste sângur lumină adevărată* (Ch. 151v/21); în unele situații, se constată dislocarea de determinant a pronumelui sau utilizarea acestuia fără determinant: *însuş destul mare-i, pre el întrebaț, însuş de sine să grăiască* (NT 118v/10–11).

Pronumele reflexiv apare cu formele accentuate *şie* (NT 233v/17, PB 35v/13, Mol. 51r/15) şi *sine*: *să să ispitească omul pre sine* (NT 233v/15, Mol. 51r/12); *turburându-Să în Sine* (NT 121r/33); *având întru sine gândul cuvântului* (Buc. 28r/5); *pre cei de aproape ai noştri să iubim ca şi pre sine-ne* (Ch. 236v/10); aceste forme îndeplinesc uneori funcția pronumelui personal de persoana a III-a *lui*: *nu ştie să-şi aleagă şie binele* (Ch. 246r/13); în *Psaltirea* din 1651, *şie* este glosat prin două forme: *pre sine* (61r/17), *lor* (197r/4).

Formele curente ale pronumelui (adjectivului) posesiv sunt *mieu* (NT 221r/19, PB 123r/1, Ceas, B. 35r/13, PPr. 43r/2) şi *miei* (NT 39r/18, Ch. 166r/11); formele *său, sa, săi, sale* coexistă cu pronumele personale la genitiv *lui, ei, lor*, urmaşii lui *illus*, *illa, illi, illae* indicând mai exact genul posesorului[13]: *fiiul său* (Ch. 68v/8), *feciorii săi* (Ch. 308v/11), *păcatele sale* (Mol. 69v/1), alături de *aleşii lui* (NT 32r/15), *greşealele lui* (Mol. 69v/3), *bolnavii lor* (Ch. 146v/10), *ştiința lor* (NT 116r/16); diferențierile apar în acelaşi pasaj: *cine au întrat în răpaosul Lui acela încă s-au odihnit de faptele lui, ca şi Dumnezău de ale Sale* (NT 293v/9–10); *toți oamenii vor învиia cu trupurile sale şi vor da răspuns de lucrurile lor* (Buc. 14v/1–3).

Pronumele (adjectivul) demonstrativ de apropiere este notat şi în variantele aferezate: *ceastă lume* (PB 24r/9–10); *ceastă vreame* (PB 289r/13); *leagea ceastă* (Buc. 22r/9), *mânile noastre ceaste păcătoase* (Mol. 84v/16); *l-ai mutat din ceaste trecătoare* (Mol. 114r/1–2); *cest cântec* (PB 11r/11), *cest nume* (NT 67r/9); *de binele tău cest pământesc* (Mol. 182r/5); *capul cestuia* (Mol. 84v/17), *ceştia în cară* (PB 32r/13, Ceas. B 43r/11), *cestor oameni* (Ch. 365r/3); o formă populară izolată este *isto* [*iszto*] (FCat. 17/8); la genitiv-dativ se întâlnesc forme etimologice, precum *bucuriia aceştii lumi* (Ch. 252r/30); *lucrul tainei aceştiia* (Buc. 24v/4), *suma ceştii cărți* (NT 174v/5); formele aferezate apar şi în variantele demonstrativului de depărtare: *celora ce te cântă* (Ceas. B 155r/2–3); *celora ce-s gios* (Buc. 15v/1); *celora ce mergea* (Ch. 229v/13); unele forme antepuse ale adjectivului demonstra-

[13] *Ibidem*, p. 330.

tiv apar cu un *-a* deictic: *aceasta scrisoare* (NT 67v/21), *acesta chip* (CSc. 41v/10–11, Buc. 1r/12, Ch. 68v/21, PPr. 86v/9), *acesta sămn* (Ch. 321v/13), *acestea cuvinte* (Ch. 349v/27–28), *acela dar* (Ch. 334r/24), *acela om* (Buc. 26r/15–16, Ch. 55v/26–27), *acelea porți* (Ch. 262r/3).

Pronumele (adjectivul) relativ-interogativ *care* apare atât în forma invariabilă, cât şi în formele variabile şi articulate: *carea* (PB 104v/2, Buc. 11v/8, Ch. 401v/13), *carii* (NT 206r/18, CSc. 24v/6, PPr. 71v/7), *carele* (NT 260v/2, Mol. 191v/19), *carile* (PB 37r/3, Ch. 239r/5), *căruia* (Buc. 31v/13), *a căruia* (Buc. 11r/6–7), *al căruia* (NT 226r/27), *cărora* (Buc. 28v/9); este utilizat, de asemenea, pronumele relativ compus *cela ce* (NT 233v/17, PB 35r/3, Mol. 191v/12, Buc. 11r/10, Ch. 146v/25).

Pronumele (adjectivele) nehotărâte cu cele mai frecvente ocurențe, specifice limbii vechi, sunt *alalți* (NT 68r/12), *căruiaş* „fiecăruia" (NT 33r/18), *cineş* „fiecare" (NT 67v/22), *cineşi* (CSc. 39r/16, Ch. 77r/1, PPr. 28v/5), *fiecine* (NT 294v/27), *fieşcarele* (NT 136r/32, Ch. 169v/1), *fietecarele* (NT 87v/17, CSc. 52r/14–15), *fietece* (PB 277r/13), *fietedecarele* (NT 158v/10), *fieteprecarele* (NT 72r/10–11), *fiitecine* (NT 296v/20), *fieteprecine* (PB 110v/15–16), *neşchit* „câtva, puțin" (NT 179r/23), *neşchite* (NT 305r/24), *neşchițăl* (NT 299r/15), *neştine* „cineva" (NT 84v/20, Ch. 49v/29), *niscari* „unii" (Buc. 30r/9), *oarecine* (NT 80v/16), *oarecuiva* (Mol. 191v/5), *une* (Ch. 8r/18), *varecarii* (NT 79v/3), *varecărora* (NT 133r/9), *varecât* (NT 240v/18), *varecâți* (NT 213v/3), *varece* (CSc. 58r/11, Ceas. B 119v/8), *varecine* (NT 118v/13), *varecui* (NT 82r/31), *varecum* (CSc. 22v/14); este întâlnită forma de genitiv-dativ *alțiia* (PPr. 104v/15) a pronumelui *alta*; după adjectivul *toată* substantivul se menține uneori nearticulat: *în toată zi* (PB 94v/6). Sunt utilizate, în mod curent, pronumele negative *nemănui* (NT 10r/17, Ch. 102r/29–30), *nemărui* (Ch. 313r/29), *nemăruia* (Ch. 389r/8), *nemurui* (NT 80r/9), *nemuruia* (NT 139v/3), *nemică* (NT 139r/28, PB 170v/9, Mol. 53r/12, Ch. 304r/10), *nime* (NT 69v/30, PB 138v/3, CSc. 31r/6, Ch. 83v/21).

p) Numeralul cardinal prezintă încă formele vechi de tipul *patrusprăzeace* (NT 3v/17), *şasezeci* (NT 103r/17); se mai păstrează forma unică a numeralului *mie* în *Noul Testament*: *doao mie* (46v/7), *trei mie* (137v/11), *patru mie* (19v/27), *cinci mie* (19r/26), *zeace mie* (89v/4–5); cf. şi *cinci mii* (Mol. 185v/12); slavonismul *întunerece* „zece mii, mulțime" se întâlneşte în *Chiriacodromion: întunearece de îngeri* (48v/30), *întunearece de talanți* (168v/9); primul dintre cele două numerale juxtapuse apare articulat în *cincilesprăzeace* (NT 69r/32).

Numeralul ordinal conservă, alături de formele terminate în *-lea*, pe cele lipsite de particula deictică *-a*: *al doile* (NT 29r/24, FCat. 9/23, Ch. 57r/10), *al treile* (NT 29r/24, 222r/7, FCat. 9/24–25), *al tre<i>le* (CSc. 44v/5), *al cincile* (NT 239v/10), *al şasele* (NT 102r/30, Ch. 57r/22), *al şaptele* (NT 29r/24), *al noaole* (NT 102r/31); apar, sporadic, forme cu articolul hotărât *-l(u)*, precum *al patrul* (NT 79v/7), *al optul* (Ch. 75r/20), sau lipsite de terminația *-le(a)*: *al şase* (NT 307v/18). Numeralul colectiv *amândoao* (Mol. 87r/9) coexistă cu forma *(de) îmbe* (PB 273r/12, Mol. 87r/6–7).

r) Morfologia verbului prezintă câteva caracteristici: formele de conjugarea a III-a latină în *-ĕre* trec treptat la conjugarea I, alături de *a învie* (NT 103r/5), *învis* (Ceas. B 19v/11), *ai învis* (RD 21v/4, Mol. 129v/1), *învise* (NT 90v/16, Mol. 133v/11), *învişeşi* (Ceas. B 158r/6), *va învie* (NT 12r/1), impunându-se forme precum *au înviiat* (Buc. 14r/14, Ch. 63r/7), *va învia* (NT 26r/24), *vor înviia* (Mol. 95r/19, Buc. 14v/2); tendința de trecere a verbului *a scrie* la conjugarea I, specifică textelor din Banat–Hunedoara, este reflectată de forma *scriiază* (NT 281v/26, 303r/13); verbul *a jura* apare cu forme analogice: *gioru-vă* (NT 276r/30), *să gioară* (NT 30v/4, PB 113r/9, Ceas. B 50v/6, PPr. 122v/6); se păstrează, în special în *Noul Testament*, formele etimologice ale verbului *a şti* la persoana a III-a singular: *adevărat nu să şti* (2r/6), *nime nu şti* (2r/24), *cela ce şti poruncile Meale şi le ține* (125v/15).

s) Indicativul prezent al verbului *a păți* prezintă forme tari: *celora ce pat scârbe* (NT 308v/4); *vezi scârba mea ce pațu* (PB 13v/13); *trei pagube pate omul* (CSc. 45v/13); se întâlnesc forme cu desinențe de tipul *-ez* şi *-esc* în *agiutorează* (Ch. 386v/20), *cumpetezi* (CSc. 8v/12–13), *împrumutează* (NT 74v/29), *sunez* (NT 306r/31), *sunezi* (PB 75r/15), *suferesc* (NT 269v/31), *umbrează* (Ch. 113r/9–10); formele scurte cu *î* protetic ale verbului *a fi* sunt atestate în *Catehismul* din 1648: *îs* [*esz*] (8/5), *îi* [*ej*] (45/7).

La imperfect se mențin uneori formele de persoana I singular fără desinența analogică *-m*: *eu cu adevăr era* (NT 169r/33); *iară eu înțelept era* (PB 136r/7); *eu supărat era foarte* (PB 220v/14–15); *eu mergea mainte* (PB 75r/9); *eu zicea* (PB 287r/10); la persoana a III-a plural sunt dominante formele fără desinența *-u*: *oarecâț avea pământ* (NT 140r/8–9); *fraţii lui nu credea* (NT 114v/1); *ceia ce era cu el era îngreuiați de somnu* (NT 80r/34); *ei nu credea* (Ch. 94r/20); forma analogică în *-u* este notată în *Catehismul* lui Fogarasi: *cuprinş erau apostolii în învățătură* [*kuprins jerau apostoli en enveceturae*] (37/15)[14]; la verbele de conjugarea a IV-a se conservă terminația

[14] Vezi, în acest sens, Ion Gheție, Mirela Teodorescu, *À propos de la désinence* -u *de la 3e per-*

-iia: *auziia* (NT 140^{v}/11), *curățiia* (Ch. 341^{v}/3), *grăiia* (Ch. 276^{v}/11), *lipsiia* (NT 140^{r}/11).

Perfectul simplu este utilizat încă cu forme tari precum: *adusetu-mi* (NT 101^{v}/3), *aduşu-mi* (Mol. 112^{v}/20), *ascunşu* (PB 227^{v}/11), *dedeşi-mi* (Mol. 113^{r}/18), *dedeşi* (Ch. 300^{r}/13), *deade* (PB 22^{r}/5–6, Ceas. B 36^{r}/12), *dziş* (PB 48^{r}/6, Mol. 113^{r}/2), *fum* (Ch. 356^{v}/25), *nu fuset* (NT 91^{r}/11), *mă întorş* (NT 251^{v}/16), *merşu* (NT 118^{r}/24), *mă piiarduş* (Ceas. B 3^{v}/2), *puş* (PB 69^{r}/6), *eu răspunş* (NT 164^{v}/24), *le spuş* (NT 252^{r}/1), *eu ziş* (NT 165^{r}/14); formele slabe sunt adoptate treptat: *nu aflaiu* (Mol. 94^{v}/15), *călcaiu* (PB 284^{r}/11), *chemaiu* (PB 25^{r}/11), *cunoscum* (PB 145^{r}/11), *plecaiu* (Mol. 105^{v}/19), *spălaiu* (NT 118^{r}/25), *strigaiu* (PB 25^{r}/11), *văzuiu* (NT 118^{r}/25), *văzum* (NT 73^{r}/23).

La persoana a III-a singular a perfectului compus auxiliarul are forma *au*: *Ioan au botezat* (NT 135^{r}/19); *el (Mesias) au răbdat* [*jel (Messias) au rebdat*] (FCat. 20/10); *îngerul au răspuns* (Ch. 375^{v}/14); *au venit zua lui* (PB 63^{v}/16); *Sfântul au zis* (Ch. 364^{v}/13).

Mai-mult-ca-perfectul analitic prezintă forme perifrastice precum: *l-au fost aruncat* (Ch. 69^{v}/18), *au fost căzuți* (PPr. 21^{r}/1–2), *au fost grăit* (Ch. 99^{v}/1), *au fost făcut* (NT 46^{v}/13), *au fost murit* (PPr. 19^{r}/12), *au fost prorocit* (PPr. 19^{v}/5–6), *fum ziditi* (Mol. 115^{r}/10).

Viitorul mai păstrează încă la începutul perioadei forma de auxiliar *veri* la persoana a II-a singular: *te veri ascunde* (PB 172^{v}/5), *veri căuta* (PB 15^{v}/12), *căuta-veri* (PB 63^{v}/7), *veri fi* (PB 27^{r}/8), *le veri învăli* (NT 291^{v}/15), *veri înviia* (PB 161^{v}/15), *veri lăsa* (PB 22^{r}/15), *veri previ* (PB 59^{v}/3–4), *veri pune* (PB 33^{v}/1, Ceas. B 44^{r}/11), *nu veri putea grăi* (NT 65^{v}/32), *răspunde-m-veri* (PB 68^{r}/6), *veri viia* (NT 82^{v}/11); *veri săgeta* (PB 33^{v}/12) devine *vei săgeta* (Ceas. B 44^{v}/8); ultimele tipărituri îl consemnează în mod consecvent pe *vei*: *vei auzi* (Ch. 76^{v}/18), *vei ceare* (Ch. 42^{v}/15), *vei face* (Buc. 28^{v}/2), *vei mearge* (Mol. 113^{r}/7), *vei priimi* (Mol. 134^{r}/13), *vei vedea* (Ch. 76^{v}/31), *vei veni* (Mol. 138^{r}/19); sporadic, în PPr. se întâlnesc forme cu auxiliarul *o*: *s-o împreuna* (31^{v}/17), *s-o putea ierta* (48^{v}/8–9), *s-o scula* (31^{v}/18);

ş) La indicativul şi la conjunctivul prezent predomină formele iotacizate ale verbelor de conjugarea a II-a, a III-a şi a IV-a cu tema în *d, t, n* şi, în unele cazuri, *r*: *să se ascunză* (PB 30^{v}/7–8), *să auză* (NT 72^{r}/27, PB 30^{r}/14),

sonne du pluriel de l'imparfait de l'indicatif. Nouvelles contributions, în „Revue roumaine de linguistique", XI, 1966, nº 2, p. 183–191.

să cază (PB 260^{r}/7), *să crează* (PPr. 5^{r}/7), *să cuprinză* (NT 123^{r}/ 20, CSc. 9^{v}/14, Ch. 55^{r}/31), *mă desparț* (Mol. 93^{r}/9), *să să desparță* (Mol. 111^{v}/4), *să-şi închiză* (PB 126^{r}/13, Ceas. B 38^{r}/9), *să mă înghiță* (Mol. 111^{v}/8), *să-l piiarză* (PB 72^{r}/16), *să mă piarză* (Ceas. B 13^{r}/5), *să o piiarză* (Ch. 361^{r}/14), *să nu pierzu* (NT 113^{r}/19), *să mă pociu* (CSc. 28^{r}/9), *nu poci* (Mol. 164^{v}/17), *poci* (Ch. 43^{r}/28) *să prinză* (PB 14^{v}/6), *să răspunză* (CSc. 74^{v}/13), *să sâmță* (NT 137^{r}/21), *să scoață* (NT 108^{v}/34), *să-l scoață* (Ch. 360^{v}/9), *şi-l scoață* (PB 35^{r}/2), *să sloboază* (NT 101^{v}/9, Ch. 372^{r}/26–27), *să şază* (PB 189^{r}/2, Ceas. B 68^{v}/9), *trimeț* (NT 109^{v}/28), *să ne trimiță* (RD 10^{v}/7), *să trimiță* (Mol. 10^{r}/17), *să-l tunză* (Ch. 363^{v}/24), *văz* (Mol. 114^{r}/21, Buc. 27^{v}/5, Ch. 59^{v}/10), *să vază* (NT 129^{r}/3, CSc. 4^{r}/10), *să nu vază* (Ceas. B 8^{v}/9); *să nu apuie* (CSc. 11^{v}/8), *să rămâie* (NT 155^{v}/22, CSc. 41^{r}/10), *spuiu* (PB 262^{r}/7), *să viu* (NT 19^{v}/8); *să ceaie* (NT 137^{v}/33), *să-ş ceaie* (Mol. 114^{r}/9), *să-m ceiu* (Ceas. B 203^{r}/4), *paie* (Ch. 348^{r}/31), *să nu-ți paie* (CSc. 85^{r}/6), *să nu vă paie* (NT 111^{v}/30), *să nu le paie* (Ch. 394^{v}/13), *pieiu* (NT 90^{r}/17), *să piiaie* (NT 88^{r}/27); formele verbale cu dentala refăcută sunt înregistrate în exemplele: *cred* [*kred*] (FCat. 13/9, 15/1), *să rămână* (PPr. 41^{v}/15, 61^{v}/10), *să o țină* [*sze o cine*] (FCat. 40/3), *să-l țână* (NT 207^{r}/17), *să vadă* [*sze vade*] (FCat. 32/11–12), *să vină* (NT 28^{v}/11), *să nu cumva vină* (NT 38^{v}/19).

Verbul *a avea* prezintă la persoana I şi a II-a singular formele etimologice *să aibi* (Buc. 16^{v}/3), *să aibu* (NT 25^{r}/12), *să nu aibi* (CSc. 87^{r}/6), *să n-aibi* (Buc. 16^{v}/3).

t) Condiționalul prezent mai păstrează la persoana a III-a singular şi plural forma auxiliarului *ară, are*, în special la începutul perioadei, dar şi în *Pânea pruncilor*: *are ceare* (NT 9^{r}/34), *are fi* (PPr. 59^{v}/17), *s-are giura* (PPr. 71^{r}/6), *are grăi* (PB 70^{v}/2), *ară întrista* (CSc. 68^{v}/5), *n-ară lăsa* (NT 32^{v}/4), *are mânca* (PB 96^{r}/7), *ne-are mântui* (NT 67^{r}/27), *are preveghea* (NT 32^{v}/4), *are putea* (PPr. 66^{v}/4), *de-are şti* (NT 32^{v}/3), *are muri* (PPr. 32^{r}/7); forma cu *ar* este înregistrată în *ar alerga* (Ch. 39^{r}/16), *ar săgeta* (Ch. 39^{r}/17), *ar zice* (Ch. 39^{r}/20) etc. Persistă formele de condițional analitice sau perifrastice construite cu *să*, având rol de conjuncție condițională: *s-ară arăta* (NT 67^{v}/11), *să au avut* (PPr. 106^{v}/11), *să ați cunoaşte* (NT 125^{r}/20), *să aş lua* (PB 257^{v}/7), *să iaste* (PB 135^{r}/12–13), *să eşti* (NT 70^{v}/25), *să voiu îmbla* (PB 256^{v}/6), *să mă voiu uita* (PB 255^{r}/13). Condiționalul perfect de tipul *aş fi adus* este notat în *nu l-ar fi adus* (Ch. 146^{v}/22), *s-ară fi cutremurat* (Ceas. B 99^{v}/8–9), *n-ară fi făcut* (NT 169^{r}/1–2), *să nu ar fi fost* (Ceas. B 99^{v}/4), *i-ar fi fost* (PPr. 118^{r}/18–118^{v}/1), *are fi gustărit* (PPr. 22^{r}/17), *ară fi luat* [*are fi luvat*] (FCat. 19/21–22), *ară fi murit* (FCat. 19/19), *ară fi putut face*

[*are fi putut fatse*] (FCat. 19/12), *am fi rădicată mânile* (PB 80r/14–15); în perifraza *fir-ară trăind* (NT 14v/22) participiul trecut este înlocuit cu participiul prezent; formele de condiţional perfect construite cu auxiliarul *a vrea* sunt atestate în *să vrea priceape* (Ch. 375v/11), *ne-au vrut acoperi* (PB 243r/9–10), *de-au vrut asculta* (PB 156v/3–4), *n-am vrut ascunde* (PB 99r/9–10), *vrut-au avea* (PPr. 13r/8), *s-am vrut căuta* (PB 118v/3), *s-au vrut duce* (PPr. 11v/3–4), *au vrut fi* (PPr. 11r/17), *să n-au vrut fi* (PB 243r/4), *de n-au vrut fi* (Ceas. B 12v/10), *au vrut minţi* (PB 156v/9–10), *am vrut peri* (Ceas. B 12v/11–12), *au vrut putea face* (PPr. 12v/18), *s-au vrut putea* (PPr. 12r/11), *i-am vrut răbda* (PB 99r/7), *au vrut treace* (PB 243r/10), *au vrut vedea* (NT 113v/2); vezi şi Densusianu, HLR, II, p. 230–231; o formă de condiţional mai mult ca perfect apare în *s-ar fi fost lepădat* (Ch. 38r/18), *ar fi fost rămas* (Ch. 249r/21–22).

ţ) Imperativul prezintă câteva forme mai rare precum *blămaţi* (NT 120v/13), *blemaţi* (Ch. 302v/29), *pasă* (NT 73r/19, CSc. 13v/14), *păsaţi* (PPr. 24v/12); alături de forma etimologică *ad* (NT 133r/21), apare forma analogică *ado* (NT 133r/20, Ch. 75v/29); imperativul negativ are la persoana a II-a plural forme terminate în *-areţi, -ereţi, -ireţi*: *nu vă amegireţi* (NT 255v/27), *nu vă atingereţi* (NT 244v/6, PB 199v/5), *nu-l căutareţi* (Mol. 128r/12), *nu creadereţi* (NT 32r/3), *nu vă croireţ* [*nu ve kroirecz*] (FCat. 32/3–4), *nu le facereţi* (PB 199v/6), *nu fireţi* (PB 52v/15), *nu grăireţi* (Ch. 353r/4), *nu începereţi* (NT 69v/17), *nu murguireţi* (NT 113r/29), *nu nebunireţi* (PB 140v/1), *nu plângereţi* (NT 79r/11), *nu zdrobireţi* (NT 69v/30).

u) Formele de infinitiv lung, neapocopate, terminate în *-rea* şi precedate deseori de prepoziţiile *de a* şi *a*, sunt încă răspândite: *de-a agrărirea* (NT 72v/1), *căutarea ades* (CSc. 46v/4), *a facerii de bine* (PPr. 126r/9), *facere de cruce* (PPr. 94v/12), *facere destul* (PPr. 62r/6), *facere de mănie* (PPr. 125r/5), *de-a lăcuirea* (CSc. 52v/6), *de-a meargerea* (CSc. 70r/12, Ch. 301r/5–6), *de-a miluirea* (PB 143v/4–5), *de-a nu să putearea sfârşi* (PB 88r/5–6), *de-a sunarea* (PB 255r/14–15), *a slujirea a doi domni* (NT 90v/18).

Formele iotacizate persistă şi la gerunziu: *ceind* (NT 67r/11, Ceas. B 84v/5, Mol. 110r/6, 125v/15), *puind* (NT 89r/34), *spuind* (NT 142v/2), *viind* (NT 168v/28); cf. *venind* (NT 168r/7).

v) Formele adverbiale prezintă o mare varietate de forme: *acar* „măcar" (NT 219r/12), *acicea* (NT 19r/18), *de-acicea* (NT 71r/8), *aciişi* „îndată" (NT 19r/28, PPr. 135v/10–11), *acolea* (NT 71v/23), *acmu* (NT 194v/19, 271r/2, PB 43v/15, 280v/9, CSc. 85v/2), [*akmu*] (FCat. 9/11), *acum* (Mol. 95v/3, Ch. 182r/26), *acuma* (Buc. 9v/16), *adecă* (NT 100r/21, Ch. 312v/15),

adesul (PPr. 63^{v}/12), *adevăr* „adevărat” (PB 70^{r}/6, PPr. 142^{r}/6), *adevărat* (Buc. 12^{v}/15), *adins* (NT 52^{v}/19), *aiave* „pe față” (NT 227^{v}/9), *aicea* (NT 16^{r}/26), *aimintrea* (NT 73^{v}/12), *alegând* „în afară de, cu excepția” (Ch. 392^{v}/10), *amu* (NT 227^{v}/9), *atunce* (NT 31^{v}/21, PB 48^{r}/10), *atuncea* (Ch. 333^{v}/4), *atunceaşi* (NT 43^{r}/3), *atunceşi* (NT 43^{v}/29), *batăr* „măcar, cel puțin” (NT 184^{r}/5, 205^{r}/9), (*de*) *biu* „deplin, îndestul” (SCat. 77), *cătinel* „încet” (NT 170^{v}/9, Ch. 237^{r}/27), *cicea* „aici” (NT 177^{r}/20), *cu asupră* „mai mult, din plin” (Ch. 223^{r}/14), *curând* (NT 124^{v}/13, PB 9^{r}/7), *curund* (NT 94^{r}/28, 142^{r}/26, 320^{v}/22), *de* „decât” (NT 70^{r}/1, PB 100^{r}/2), *deadinsu* „dinadins” (NT 89^{v}/32), *deadins* (Ceas. B 96^{r}/8, Mol. 114^{v}/15), *de-a fietele* „degeaba, în zadar” (FCat. 34/1), *de-a irilea* „de-aiurea” (PPr. 123^{v}/8), *de chilin* „separat” (PPr. 5^{r}/9), *de destul* (NT 246^{v}/27), *den destul* (PB 51^{v}/3), *de iznoavă* „din nou” (NT 254^{r}/12, glosă pentru „de nou”, Mol. 160^{v}/11, Buc. 23^{r}/4), *denaintea* (NT 43^{r}/3–4), *de nou* „din nou” (NT 107^{v}/17), *ă* (NT 137^{v}/16, PPr. 26^{v}/3), *de pripă* „îndată, pe neaşteptate” (NT 59^{v}/13), *de sârg* „deodată” (Ch. 41^{r}/15), *dins-demineață* (NT 25^{v}/19), *doară* (NT 69^{v}/33, Buc. 19^{v}/5), *încai* „măcar, cel puțin” (NT 49^{r}/33, PB 32^{r}/13, Ceas. 43^{r}/12), *încătruo* (NT 178^{r}/18), *încolea* (PPr. 34^{r}/5), *îndegrabă* (NT 68^{r}/7, PB 263^{v}/9, Ceas. 56^{r}/2, Mol. 112^{r}/1), *îndesară* (NT 38^{v}/3), *înlăuntru* (NT 103^{r}/14), *împrotivă* (NT 68^{v}/21), *mainte* (NT 68^{r}/26, PB 75^{r}/10, Mol. 116^{r}/7), *măcară* (NT 251^{r}/22), *necăiri* (Ch. 235^{r}/27), *necăirea* (Ceas. 153^{r}/5), *necăiuri* (NT 199^{r}/29), *nececum* (NT 87^{r}/26), *necedănăoară* (NT 196^{r}/7), *neceodănioară* (NT 132^{r}/15–16), *nicecât* (NT 139^{v}/4), *nemică* (NT 69^{v}/27), *neşchit* „puțin” (NT 179^{r}/23), *numaicât* (NT 67^{r}/13), *odănăoară* (Mol. 42^{r}/8), *pretutinderea* (Buc. 8^{v}/26), *pretutindirea* (Ch. 26^{v}/26), *săva* „măcar” (NT 264^{v}/20), *săvai* „măcar” (PB 121^{v}/1, Ceas. 33^{v}/12), *(în) susurile* (NT 66^{v}/7), *utrinde* (< lat. *ultra inde*)[15] „de aceea, pentru acest motiv” (FCat. 21/5, 25/3, 26/8, 45/14), *vare* „oare” (NT 79^{r}/35, PPr. 28^{v}/7, CSc. 48^{v}/7), *vareîncătro* (NT 313^{v}/19), *vareunde* (NT 81^{r}/29, PPr. 138^{v}/5).

x) Prepozițiile cele mai utilizate în textele bălgrădene sunt: *a* „la” (NT 76^{r}/17, PPr. 114^{v}/16), *asupra de* „mai presus de” (PPr. 63^{v}/1–2), *cătră* (PB 188^{v}/5, Ceas. 68^{r}/10, Mol. 94^{r}/20, Ch. 72^{r}/19), *de* „din” (NT 71^{v}/14, PB 36^{r}/2), *de-a direapta* (NT 26^{r}/28), *den* (NT 154^{r}/18), *dentre* (NT 66^{r}/10), *de*

[15] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 271; cf. şi N. Drăganu, în DR, I, 1920–1921, p. 304–306; termenul mai apare în CC_2 şi AC sub forma *otrinde*, iar în forma din FCat., apropiată de etimon, şi în PVis. din 1697.

pre „de, despre" (PB 23r/8), *derept* „pentru" (NT 71r/2, PPr. 132r/9), *desupra* (NT 291r/12), *denaintea* (NT 85v/5), *din* (NT 14r/14, Mol. 111v/3, PB 131v/4), *fără* „decât" (NT 19r/18), *înaintea* (NT 103r/31), *întru* „în" (Mol. 95r/5), *pren* (NT 67r/25), *prespe* „peste" (FCat. 21/9–10, 45/22), *prespre* (NT 91v/15, PB 289r/12), *spre* „pe" (NT 89v/24, Ceas. B 84v/7, Mol. 113r/ 5, Ch. 334r/27), *spre* „împotriva" (PB 4v/4), *sup* „sub" (NT 200v/18), *supt* (NT 69v/3).

y) Dintre conjuncțiile cu cele mai semnificative ocurențe enumerăm: *au* „sau" (PB 96r/1, Mol. 120v/3), *căce* (CSc. 69v/7, PPr. 137r/3), *căce că* (Buc. 20v/5), *căci că* „fiindcă" (Ch. 76r/28), *dară* (NT 105v/33), *de* „dacă" (NT 100v/28), *deaca* (NT 5v/2, Ch. 104v/21), *deca* (NT 45r/21), *iară* (NT 70r/9, Ch. 388v/6), *nece* (PB 7r/4, Ceas. 65r/14, PB 7r/4), *nice* (Mol. 71r/3, PB 138v/3, Ceas. 48v/9, CSc. 25r/15), *nece* (NT 69v/30), *neci* (NT 8v/28), *să* „dacă" (NT 93r/10), *săva* „dacă" (PB 89r/6), *săveri* „măcar că" (NT 183v/11), *vare...vare* „fie...fie" (NT 282r/13–14).

z) Interjecțiile folosite mai des în această perioadă sunt: *amin* (*passim*), *iani* „iată" (Ch. 100r/6), *iată* (NT 179v/25), *ni* „ei, hai" (NT 179v/1), *o* (NT 100v/11, Ceas. B 145r/8, Mol. 101v/1, Ch. 59v/6), *slava* (PB 9r/7), *ua* (NT 62v/33), *vai* (NT 23r/31, Mol. 111r/15).

1.4. LEXICUL.

a) Cuvinte sau sensuri dispărute din limba literară actuală, puțin cunoscute sau dialectale[16]:

adău (< magh. *adó*) „impozit, dare": *cu adăuri mari îngreuiază dihaniia* (PPr. 84v/6); vezi şi AC;

ademană (< magh. *adomány*) „camătă, înşelăciune": *direapta lor plină-i de ademană* (PB 42v/11); termenul a mai fost atestat în PH, iar în secolul al XVII-lea în *Codicele de la Cohalm*;

adevăra (< *adevăr* + *-a*) „a adeveri": *Nece vor putea adevăra de cealea ce mă părăscu acum pre mine* (NT 167v/1); *Destul îmi iaste despre taina aceasta a liturghiii, ce pohtesc a adevăra* (Buc. 25r/10–11);

adevericiune (< *adevăr* + *-iciune*) „adevăr, sens, înțeles": *acel cuvânt ființă are întru sine trei adevericiuni* (Ch. 111v/16);

aflătură (< *afla* + *-ătură*) „născocire, zvon": *aflăturile (ce sună în urechile) oamenilor pământeşti* (CSc. 89v/16);

agru (< lat. *ager*) „câmp, ogor": *şi-i deaderă pre agrul olariului* (NT 37r/5); în secolul al XVI-lea, termenul apare în PS, PV, CV, CT, în *Evangheliarul*

[16] Pentru alte atestări lexicale comparative, vezi şi Densusianu, HLR, II, *passim*; DLRLV, s.v.

de la Londra (1574) şi în *Psaltirile* coresiene, iar în secolul următor în AC şi în *Lexiconul slavo-român* al lui Mardarie Cozianul din 1649;

alămojnă (< magh. *alamozsna*, v. sl. *alamožina*) „pomană": *alămojna văduoi* (NT 97^{v}/9); *aceşti ovreai sânt ovreai cărora le strânse alămojnă* (NT 290^{v}/24–25); termenul apare şi în *Legenda duminicii* din *Codicele Sturdzan* copiat de popa Grigore din Măhaci în 1601, în miscelaneul transcris de popa Jurju din Luncasprie (Bihor), la mijlocul secolului al XVII-lea, precum şi în *Cazania* din 1692 şi *Molitvenicul* din 1695, ambele manuscrise realizate de popa Urs din Cotiglet (Bihor);

aldaş (< magh. *áldás*) „binecuvântare": *Vor lua multe fealuri de aldaşuri a lui Dumnezău* (PPr. 76^{v}/8–); cf. şi miscelaneul copiat de popa Jurju din Luncasprie şi PVis.;

aldui (< magh. *áldani*) „a binecuvânta": *să vor aldui cu coconi* (PPr. 76^{v}/6); vezi şi[17]: *încă-l va aldui cu zile lungi* (SA 152^{r}/18); termenul apare şi în *Fragmentul Todorescu* (1571–1575), în AC, în *Cartea de cântece* copiată de Gergely Sándor de Agyagfalva, în 1642, şi în PVis.;

alduit (< *aldui*) „binecuvântat": *Veniț alduiți a Tatălui mieu* (FCat. 21/17); termenul a mai fost înregistrat în *Începătură de nuiale* (1559–1560), în CB, CC$_1$ şi în *Fragmentul Todorescu*, iar în secolul al XVII-lea în AC, *Cartea de cântece* a lui G. Sándor de Agyagfalva şi în PVis.;

alduitură (< *aldui* + *-tură*) „binecuvântare": *şi împli toate roditurile vietoare cu alduitura ta* [*si empli tote roditurile vietore ku alduitura ta*] (FCat. 46/16); vezi şi AC şi *Catehismul* lui Buitul din 1703;

alean (< magh. *ellen*) „supărare, duşmănie, necaz": *acolo-ț vei aduce aminte că fratele tău are ceva alean spre tine* (NT 7^{r}/19); *slujba idolilor: fermecătoria, pizmele, sfadele, aleanurele* (NT 255^{r}/30); *cu destoinicie te-am încins pre mănie în aleanul nostru* (SCat. 75); cf. şi *Cazania* copiată de popa Urs din Cotiglet, în 1692, şi *Psaltirea în versuri* din 1697;

alean (**în** ~) „împotrivă": *care lucru nu să cuveniia şi era în aleanul năravului* (NT 223^{r}/23–24); *în aleanul prietnicului tău* [*en allanul prietnikuluj teu*] (FCat. 35/6–7); *întru carele multe lucruri făcură în aleanul scripturii svinte* (SCat. 7); *după biruința ce va face în aleanul acelora să dobândească în vreamea de apoi* (SCat. 55); *cari greşesc în aleanul aceştii porunci* (PPr. 84^{v}/1); locuțiunea adverbială a fost notată şi în *Cartea de cântece* din 1571–1575, în CV, CC$_1$ şi în PO;

aleaneş, var. *aleneş, aleaniş* (< magh. *ellenes*) „inamic, duşman, persoană potrivnică": *până voiu pune aleaneşii tăi scaun picioarelor tale* (NT

[17] Redăm exemple şi din SA.

29^{v}/21); *domneşte-te în mijlocul alenişilor tăi* [*domneste-te en mislokul allenisilor tej*] (FCat. 16/22); termen atestat în secolul al XVI-lea în *Fragmentul Todorescu*, CC_1 şi în PO, iar în secolul următor în AC, *Cartea de cântece* a lui G. Sándor de Agyagfalva, în miscelaneul copiat de popa Jurju din Luncasprie şi în PVis.;

aleşui (< *a* + *leşui*; cf. magh. *les*) „a pândi": *Iară tu nu-i creade pre ei, că-l aleşuiescu dentru ei bărbaţi* (NT 166^{r}/34); *Aleşuindu-L şi cercând să vineaze ceva den gura Lui* (NT 85^{r}/10); termenul mai apare în *Parimiile preste an* ale lui Dosoftei, din 1683; vezi şi *a leşui;*

alnic (< magh. *álnok*) „viclean": *şarpele cel alnic* (PPr. 74^{v}/13); termenul a fost atestat în secolul al XVI-lea în PO, iar în secolul următor în manuscrisul lui Jurju din Luncasprie şi în PVis.;

alnicie (< *alnic* + *-ie*) „viclenie": *în alnicie m-am prins* [*en alnitsiae m-am prinsz*] (FCat. 11/12); *vai de aceia care-i fac casă cu alnicie* (CSc. 33^{v}/8); vezi şi: *alniciia şi hicleniia batgiocoroasă a fraţilor celor mai mari* (SA 159^{r}/8); la atestările pe care le-am menţionat pentru termenul anterior se adaogă *Catehismul* lui Buitul;

amistui (< magh. *emésztni*) „a nimici, a mistui, a distruge": *Şi amistuind el tot, fu foamete mare în acel ţinut* (NT 90^{r}/10); *şi-i va amistui pre ei focul* (PB 33^{v}/4); *moartea va amistui pre ei* (PB 88^{v}/9); atestat în secolul al XVI-lea în PS, CT, CC_2, PO;

apătoşa (< *apătos* + *-a*) „a se umple de apă" *carele ai despicat piatra în pustie şi au curs ape şi păraiele apătoşară* (Mol. 152^{v}/1–2);

apleca (< lat. *applicare*) „a alăpta": *Ferice de ceale stearpe şi zgăurele cealea ce n-au născut şi ţâţele carele n-au aplecat* (NT 101^{v}/31); *maica dulce însăş să-i apleace şi să-i crească* (CSc. 100 [=107]^{r}/2–3); *Greşeaşte maica dulce având destulă puteare ca să-şi apleace pruncul ei şi cu doică streină de-ş va apleca pruncul ei* (CSc. 99 [=106]^{v}/3–6); *Îi apleacă cu ţâţă doicile spurcate* (CSc. 101 [=108]^{v}/7); atestat în secolul al XVI-lea în CT, PO, iar în cel următor apare, în special, la D. Cantemir;

aplecătoare (< *apleca* + *-tor*) „femeie care alăptează; mulgătoare": *vai de greoaie şi de aplecătoare în zilele acealea* (NT 98^{r}/24); *Şi de la aplecătoare aduse-l pre el să pască pre Iacov, omul său* (PB 150^{v}/9); termenul mai apare în *Parimiile preste an* ale lui Dosoftei;

arădat (< magh. *eredet*) „început, origine": *rădăcina şi arădatul încă a vrăşmăşiei* [*redetsina si aredatul enke a vresmesiej*] (FCat. 38/4);

arsă (< *arde*) „jertfă prin ardere": *Pomenească-se de toate jirtvele tale şi toate arsele tale grase fie* (PB 32^{r}/2);

ascunsă (< *ascunde*) „taină”: *de ascunsele meale curăţeaşte-mă* (PB 31^{r}/11); primele atestări în PS, CT, PO şi în *Psaltirile* coresiene;

auă (< lat. *uva*) „strugure, poamă”: *Culeage strugurii viei pământului, că s-au copt aua* [glosat: *poamaţ* (NT 314^{r}/27); cf. şi PS, PV, CP_1, CP_2, PO, *Codicele Sturdzan* şi *Lexiconul* lui Mardarie Cozianul;

bănui (< magh. *bánni*) „a regreta, a se căi”: *Că-ş cunoaşte păcatele şi-ş bănuiaşte de eale* (PB 92^{r}/12); cf. şi AC, Lex. M;

basnă (< scr. *basna*) „scornire, închipuire, relatare mincinoasă”: *neascultând basnele jidovilor* (NT 288^{r}/12); *n-au învăţatu aceastea ce sântu basne băbeşti* (SCat. 5); *nu îmblând după basne* (CSc. 89^{v}/5);

băsău (< magh. *bosszú*) „răzbunare, invidie; supărare, batjocură; nedreptate”: *Dascale, aceasta zicând noao, ne faci băsău* (NT 84^{v}/21); *Că zilele băsăului sânt acealea să să plinească toate carele-s scrise* (NT 98^{r}/22); *Şi aceea nu zice spre băsăul legiei* (NT 212^{r}/8); *voi guni băsău de alean* [*voj guni besszeu de allan*] (FCat. 33/17); *stă cu băsău însuţi pre tine* (CSc. 20^{v}/6); *de băsăul lui Dumnezău* (PPr. 30^{r}/11); *stător de băsău* „răzbunător”: [*sztetor de besszeu*] FCat. (33/16); *stătătură de băsău*: [*poffta a szteteturijej de besszeu*] (FCat. 38/5–6); *De ce trebuie acestora a să teame? De giudecătoriul cel direpţ şi de stătătura de băsău* (PPr. 86^{r}/15); *ţinătorii de băsău* (PPr. 51^{v}/12); *Să gândească somnoroşii că atunci plinescu voia dracului, cu băsăul lui Dumnezău* (CSc. 93 [=100]^{v}/5); *Dumnezău cu băsău* (SCat. 44); *să defaime cu micşurare şi cu băsău prin păcatele noastre* (SCat. 77); vezi şi: *ce toată stătătura de băsău să o lase* (SA 24^{r}/13); cf. şi PS, CPr., CP, CP_1, CP_2, PO, iar în secolul următor culegerea de cântece a lui G. Sándor de Agyagfalva, miscelaneul transcris de popa Jurju din Luncasprie, cazania copiată de popa Urs din Cotiglet, în 1692, şi PVis.;

bât (< v. sl. *bŭtŭ*) „băţ, vargă”: *iară alţii cu bâturi Îl bătea* (NT 36^{r}/28); *i-au dat un bât de trestie* (PPr. 17^{v}/13);

besadă, var. la *beseadă* (< v. sl. *besieda*, magh. *beszéd*) „cuvânt, vorbă, grai”: *besada ta aiave te face* (NT 36^{v}/3); termenul apare în secolul al XVI-lea în PS, CC_1, CT şi în PO, iar în secolul următor la Varlaam, în *Şapte taine*;

beteji (< *beteag* + *-i*; cf. magh. *beteg*) „a (se) vătăma, a înnebuni (fig.)”: *ce betejeaşte* [glosat: *nebuneaşteţ întrebări şi în cuvinte de price* (NT 282^{v}/28);

biciluială (< *bicilui* + *-eală*; cf. magh. *becsülni*) „apreciere, venerație”: *cu mare cinste şi biciluială să viem* [*ku mare tsinszte si biczlujale sze viem*] (FCat. 36/22);

bintătlui, var. *bintătui* (< magh. *büntetni*) „a pedepsi”: *îl va bate şi bintătlui* [*el va bate si bintetlui*] (FCat. 11/19); *despre aceaea care-i curvă adeve-*

rată să o bintătluiască (SCat. 70); *în toate în care nu bintătuim pre Dumnezău* (PPr. 75^{v}/13); termen atestat în CM, PO, AC.

bintătluială, var. *bintătuială* (< *bintătui* + *-eală*) „pedepsire, pedeapsă”: *bintătluială de vecie* [*bintetlujale de vaetsiae*] (FCat. 12/4); *sâmtem pre bătăi sau bintătluiale* [*szentem prae betej szau bintetlujalae*] (FCat. 12/3); *mare osebitură iaste între moartea ce-i după fire şi între bintătuială ac aceaea* (SCat. 68); *au pre bintătuiala păcatelor, au pre cercarea direpților* (PPr. 4^{v}/3); cf. şi *Catehismul* lui Buitul;

bios, -oasă (< *biu* + *-os*) „fertil, îmbelşugat, abundent”: *nu ne huleascâ pre noi în cest dar bios* (NT 246^{r}/7); *den dăruitura bioasă a ta amu am luat* [*den deruitura biosze a ta amo am luvat*] (FCat. 47/8); vezi şi: *plata ta foarte bioasă va fi* (SA 63^{v}/15); cf. şi AC, miscelaneul realizat de popa Jurju din Luncasprie şi PVis.;

birău (< magh. *bíró*) „primar, judecător”: *Prin cine să face giudecată strâmbă? Prin biraiele ceale strâmbe* (PPr. 86^{r}/12);

birui (< magh. *bírni*) „a (se) convinge”: *după ce să va birui despre curviia ei, trăbuiaşte să giudece săborul* (SCat. 70);

biu (de ~) (cf. magh. *bő, bőv*) „deplin”: *ce ne da întrămarea cea de biu a credinții dereapte* (SCat. 77); vezi şi: *cum am înțeles de biu* (SA 124^{r}/18); locuțiunea adverbială este atestată şi în CV, la Dosoftei, D. Cantemir şi Nicolae Costin;

blid (< v. sl. *bljudŭ*) „farfurie, talger, vas”: *tăie capul lin în temniță şi-l aduse în blid* (NT 48^{v}/9); *să puie grâu într-un blid* (Mol. 53^{v}/5); cf. şi *Tetraevanghelul* de la Sibiu (1551–1553), *Liturghierul* lui Coresi, CT, CC_2, PO şi manuscrisul de la Ieud;

boboană (< magh. *babona*) „descântec, vrajă, farmec”: *cu alte boboane vindecă pre bolnavul* (PPr. 68^{v}/7); termenul mai apare în AC şi DVS;

bobonitor, -toare (< *boboni* + *-tor*) „vrăjitor, care face boboane, vrăji”: *păgânii şi rugăciunile le-au înturnat spre fermecătură, încă şi acum le întorc spre fermecătorie muierile ceale bobonitoare* (PPr. 145^{r}/10);

bobonoşag (< magh. *babonaság*) „vrajă, farmec”: *păgânii au trăit cu deacest fealiu de apă pentru bobonoşag* (PPr. 144^{v}/7);

boltă (< magh. *bolt*) „prăvălie, dugheană”: *ce au cumpărat case şi bolte şi moşii* (Ch. 400^{v}/12);

borî (et nec.) „a voma, a da afară”: *borî-te-voiu pre tine afară din gura Mea* (NT 306^{r}/21); *când borî şearpele veninul* (Mol. 113^{v}/3–4); vezi şi *borâtură* (NT 188^{v}/33, PPr. 122^{r}/3); cf. şi *Pravila ritorului Lucaci*;

bucium (et. nec.) „trunchi, butuc”: *Eu sânt buciumul viței cel adevărat* (NT 126^{r}/12);

buieci (<*buiac* + *-i*; cf. v. sl. *bujakŭ*) „a fi nechibzuit, a deveni semeț”: *văduole ceale tinere, (...) buiecindu-se împrotiva lui Hristos, vor să se mărite* (NT 282^{r}/17–18);

cădi (< v. sl. *kaditi*) „a tămâia”: *diaconul cădeaşte oltariul şi beseareca toată* (RD 20^{r}/16); *şi cădeaşte uloiul de lemn împregiur* (Mol. 53^{v}/13);

cădire (< *cădi*) „tămâiere”: *ascultă, Doamne, ruga noastră şi o priimeaşte ca o cădire adusă Ție* (Mol. 83^{v}/17);

cămară (< ngr. καμάρα, lat. *camara*) „biserică”: *ca un mire ieşind din cămara sa* (PB 30^{v}/2);

cămatnic (< v. sl. *kamatiniki*) „cămătar”: *să vâneaze cămatnicul tot ce are* (PB 212^{v}/1); *nume de camatnic să nu porți pre ruşinea ta* (CSc. 32^{r}/3);

cămetin, -ă (cf. *camatnic*) „harnic, vrednic, strângător”: *muiarea cămetină nu-ş teame gloata ei de frig* (CSc. 72^{v}/9); *Dară slujnicile cum să fie? Muncitoare, cămetine* (CSc. 75^{r}/12); vezi şi: *muiarea înțeleaptă şi cămetină* (SA 71^{v}/13);

căpătâi (< lat. *capitaneum*) „pernă”: *dormind pre un căpătâiu* (NT 46^{r}/2);

căsător (< *casă* + *-ător*) „om căsătorit”: *Au cade-să căsătorilor să-ş facă voia unul altuia?* (NT 223^{r}/2); *va aduce sfadă traiu rău între căsători* (CSc. 50^{v}/9);

câştigă (< *câştiga*) „grijă”: *poartă câştiga lui* (NT 82^{v}/26); *Spre sine ş-au lăsat surumanul câştiga sa* (PB 15^{v}/15); *întru toate lucrurile sale poartă-i câştiga* (SCat. 64); termen atestat în CC_1, *Fragmentul Todorescu*, în PO, în textele măhăcene şi în AC;

câştiga (< lat. *castigare*) „a se îngriji” *inimile noastre să nu să câştige* [*inimile nosztre sze nu sze kestidze*] (FCat. 39/22); *câştigându-te pre tine cea cu totul nevinovată* (Ceas. B 148^{r}/7–8); vezi şi CT, CPr., *Pravila* lui Coresi, CC_1, CC_2, PO şi AC;

cebăluit (< *cebălui*; cf. magh. *csábulni*) „amețit, tulburat”: *povestind Pavel multă vreame, cebăluit de somnu, căzu* (NT 161^{v}/27); termen atestat în CC_2;

celar (< lat. *cellarium*) „cămară, magazie”: *carii n-au celariu, nece jâtniță, şi Dumnezău hrăneaşte pre ei* (NT 86^{r}/4);

celui (< magh. *csalni*) „a înşela”: *nici să-l celuiască pre fratele său* [*nitzi sze-l tselujaszke prae fratele szeu*] (FCat. 39/4); vezi şi *încelui*; atestări în CC_1, PH, PO, iar în secolul al XVII-lea în AC, în *Cartea de cântece* a lui Gergely Sándor de Agyagfalva, *Cazania* copiată de popa Urs din Cotiglet, PVis. şi în *Catehismul* lui Buitul;

cerbice (< lat. *cervicem*) „ceafă, grumaz, spate”: *mi-ai dat cerbicea pizmaşilor miei* (PB 28^{v}/1);

cerca (< lat. *circare*) „a căuta”: *ispitit-ai inima mea, cercatu-m-ai de noapte* (PB 28^{r}/3–4); *Atunce voiu cerca cu toiagul fărădelegile lor* (PB 171^{v}/2); *Ferice de ceia ce cearcă mărturiile Lui* (Mol. 101^{r}/18); *îndereptările tale am cercat* (Mol. 105^{r}/11); *pentru să cearce altă cinste, cea veacinică* (Ch. 256^{r}/3–4);

cercare (< *cerca*) „căutare”: *pre cercarea oii ceii rătăcite* (Mol. 79^{v}/16);

cetârnă (< magh. *csatorna*) „jgheab, streaşină”: *Adânc pre adânc chiiamă în sunetul cetârnelor tale* (PB 75^{v}/9);

chelşug, var. *chelciug* (< magh. *költség*) „cheltuială; provizii”: *au nu vă şădea mainte să-ş numere chelşugul?* (NT 89^{r}/33); *acest lucru bun şi sfânt iaste început din sfatul şi din demnătura şi cu chelciugul Măriei Tale* (NT [4]^{r}/14; *nu că doară-i era grijă de săraci, ce căci că el ținea chielşugul (şi punga) lui Hristos* (Ch. 47^{r}/11);

chiar (< lat. *clarus*) „clar, limpede”: *şi chiar va grăi limba muților* (Mol. 143^{r}/10); *ca să vedem curat şi chiiar Sfânta Troiță* (Ch. 393^{r}/12–13); *Taina aceasta au luat început mai chiar acum, în Leagea ceastă noao* (Buc. 22^{r}/9); *Arată-mi aceasta mai chiiar* (PPr. 25^{r}/4);

chinci (< magh. *kincs*) „comoară, tezaur”: *din chinciul besearecii arătăm pentru ei facere destul* (PPr. 62^{r}/10);

chipeş (< magh. *képes*) „închipuit”: *din lucru fireş nu să aduce lucru chipeş* (Ch. 116^{v}/12);

chischineu, var. *chescheneu* (< magh. *keszkenő*) „basma, năframă”: *Hristos au lăsat chipul său pre acel chischineu şi giolgiu* (PPr. 69^{v}/17); *au luat unde pre chischineu* (PPr. 21^{r}/7); *uneori punea numai chescheneul pre bolnavi şi să vindece* (SCat. 22);

chiuzluitură (< *chiuzlui* + *-ură*; cf. magh. *közösség*) „legătură, comuniune”: *chiuzluitura a sângele lui* [*kjuzluitura a szendsele lui*] (FCat. 29/11);

chizeşie (*chizeş* + *-ie*; cf. magh. *kezes*) „zălog”: *încărcarea datoriei şi chizăşiia negândită au fără de ispravă pentru alții* (CSc. 47^{v}/4);

cioaie, variantă a lui *acioaie* (cf. it. *acciajo*) „aramă, metal pentru clopote”: *c-au zdrobit porțile ceale de ciuoaie* (PB 207^{v}/11); vezi şi Densusianu, HLR, II, p. 558;

ciocotniță, var. *ciocodniță* (< *ciocoti* + *-iță*) „flecară, fără ocupație, linguşitoare”: *Şi nu numai fără lucru, ce şi ciocotnițe iscoditoare grăind cealea ce nu să cade* (NT 282^{r}/21); *Ce va această ciocodniță să grăiască?* (NT 158^{r}/19);

clăti (< v. sl. *klatiti*) „a se cutremura, a se clătina”: *Ce aț ieşit să vedeț în pustie, au trestie carea să clăteaşte de vânt?* (NT 14^{r}/24);

clevetă (< v. sl. *kleveta*) „defăimare, clevetire”: *te-am gonit de la mine cu toate lucrurile ceale de ruşine, cu minciunile, cu clevetele* (Ceas. B 202^{r}/13); alte atestări în PS, CV, CP, CP$_{1}$, CP$_{2}$, CC$_{2}$, *Codex Sturdzanus*, *Pravila ritorului Lucaci*, Caz., PD, Mol. D. şi *Hronicul* lui Cantemir;

cloambă (cf. germ. *Klumpen*, săs. *Klompăn*) „ramură”: *o cloambă a credinții* (PPr. 3^{r}/17);

colduşi (< *colduş* + *-i*; cf. magh. *koldus*) „a cerşi, a sărăci”: *care pentru frig, fiind leaneş, nu ară colduşi-va la secerat* (CSc. 45^{v}/4); cf. şi AC şi PVis.;

colduşie (< *colduş* + *-ie*) „cerşetorie, sărăcie”: *Cărare îndreptătoare spre colduşie* (CSc. 45^{v}/2);

colțun (cf. bg. *kalcun*) „încălțăminte”: *nu-s destoinic plecat a-I dezlega curelele colțunilor Lui* (NT 41^{r}/22);

conceni (< v. sl. *koničanŭ*) „a distruge, a se sfârşi”: *conceneaşte-i întru mănie* (PB 106^{v}/15); cf. şi DVS;

conteni, var. *cunteni* (< lat. *continere*) „a opri, a împiedica”: *şi l-am contenit pri el pentru că nu vine după noi* (NT 53^{v}/2); *contineaşte binele de la ceia ce îmblă întregi* (PB 161^{r}/1); *conteneaşte duhurilor necurate şi le goneaşte pre eale* (Mol. 7^{r}/17–18); *şi au zis vântului şi s-au contenit* (Ch. 141^{r}/24); *cuntinind vrăşmăşia* [*kuntinind vresmesia*] (FCat. 38/3); *n-au fost ruşinată, cuntenită, şi nice împrotiva legii* (CSc. 38^{r}/1); *iară curățeniia noi nu o continim* (SCat. 21); cf. şi PS, CT, *Evangheliarul* de la Londra, PH, CP, CP$_{1}$, CC$_{1}$, CC$_{2}$, CPr.*;*

copil (cf. alb. *kopil*) „fiu nelegitim”: *Iară de sânteți fără de certare, a căriia sânt toți părtaşi, copii sânteți, nu fii* (NT 301^{r}/8);

corfă (< germ. *Korf*) „coş”: *şi strânsără rămăşițe de fărămituri, doaosprăzeace corfe pline* (NT 19^{r}/25);

creangă (< bg. *granka*) „ramură, diviziune, teză”: *crangă* [*krange*] (FCat. 26/4); *toate creangurile credinței direapte* (CSc. 95^{v}/4);

cuceri (< lat. **conquerire*) „a supune; a (se) ruga, a (se) închina, a se pleca cu pocăință”: *că nu iaste în rostul lui dereptate, inima lor deşartă, grumazii lor mormânt deşchis, cu limba sa să cucerescu* (PB 7^{v}/4); *pre Tine Te cearem şi ne cucerim* (Mol. 23^{r}/9);

cucerie (< *cuceri* + *-ie*) „cucernicie”: *pentru ceia ce întră într-însa cu credință şi cu bună cucerie* (RD 1^{v}/21);

culduş (< magh. *koldus*) „cerşetor” *Dară culduşii? Şi ei, de multe ori, nu cer cu direptul milosteniia* (PPr. 85^{v}/3); vezi şi AC;

cura, var. *cure* (< lat. *curere*) „a alerga, a fugi; a curge”: *Iară Pătru, sculându-să, curse la mormânt* (NT 103^{r}/13); *Mulțimea cura să vază minune*

(NT 137^{v}/26); *îndegrabi cură cuvântul lui* (PB 270^{v}/14); *să vedeai furul, curai* [glosat: *alergaiț cu el* (PB 91^{r}/13); *ce ară fi izvor curând den limbă jidovească* (NT 2^{v}/3);

curare, var. *curere* (< *cura*) „alergare, fugă": *şi să tulbură derept însă tot oraşul şi fu curărea oamenilor* (NT 164^{r}/7); cf. şi PS, PV, CPr., CP_1, CP_2, CC_2;

dărab (< magh. *darab*) „bucată": *taie un lemnu den pădure şi dintr-un dărab şi face foc* (SCat. 28);

deschilini (< *des-* + *chilini*; cf. magh. *külön*) „a se despărți, a se deosebi": *Deschilini-să-vor bunii de răi?* (PPr. 24^{r}/9);

destulie (< *destul* + *-ie*) „belşug": *Fie pace între zidul tău şi destulie în polățile tale* (PB 24^{v}/15);

deşerție (< *deşert* + *-ie*) „pagubă, pierdere, deşertăciune": *mai iuşori ară fi decât deşerțiia* (PB 111^{v}/4); *Cu adevăr tot omul deşerție iaste* (PB 70^{r}/7);

devăstăvnicie „feciorie, virginitate": *una curățiia au devăstăvniciia* (SCat. 21);

dihanie (< v. sl. *dyhanije*) „totalitatea ființelor vii, a ființelor umane, mulțimea slujitorilor casei": *şi auziră dihaniia, mearseră după El, pedestri din oraşe* (NT 19r/10); *teamemu-ne de dihanie* (NT 27^{v}/22); *el va slobozi dihania sa den păcatele lor* (FCat. 16/3); *cu adăuri mari îngreuiază dihaniia şi pre săraci* (PPr. 83^{v}/7); *nece când rugăciunea dihaniei tale nu o ai lăpădat* (SCat. 76);

dodei (< v. sl. *dodějati, scr. dodejati*) „a supăra, a întrista": *pre Dumnedzeu el are fi dodeit* (FCat. 30/12);

dodeială (< *dodei* + *-eală*) „necaz, supărare": *pentru că-mi face dodeială vădua aceasta* (NT 94^{r}/23);

dosadă (< v. sl. *dosada*) „ocară, pedeapsă, primejdie": *văz că cu dosadă şi cu multă pagubă nu numai a povărâei şi a corabiei ce şi capetelor noastre va să fie vânslarea* (NT 170^{v}/16–18); *nevoia sau dosada a omului* [*nevoja szau doszada a omului*] (FCat. 10/8); *pentru dosăzile ce-au căzut pre tine pentru păcate* (CSc. 10^{v}/2);

dosădi (< v. sl. *dosaditi*) „a dojeni, a pedepsi": *şi-i vor supune supt slujbă şi-i vor dosădi patru sute de ani* (NT 142^{v}/21); *că pre el dosădescu-l şi-l ocărăsc* (PB 211^{v}/11); *fiind dosădit, ca un viiarme nu eşti destoinic* (CSc. 14^{r}/5);

dosăditor „batjocoritor": *Fiind eu mai nainte hulitoriu şi gonitoriu şi dosăditoriu* (NT 279^{v}/25–26);

dosnic „ascuns": *să nu fie dosnică, măhnită* (CSc. 52^{r}/1); *Cu dojană drăgăstoasă şi înțeleaptă să înveațe unul pre altul, nu cu certare dosnică* (CSc. 53^{r}/11);

dulamă (< tc. *dolama*) „haină, manta”: *era derept aceaea dulama lui necusută* (NT 131^{v}/3);

duroare (< lat. *dolor*) „durere, suferință”: *Muiarea când naşte durori are* (NT 127^{v}/19); *Multe durori-s păcătoşilor* (PB 53^{r}/3); *Cu duroare sânt căile lui în toată vreamea* (PB 14^{v}/14); *Durorile mormântului încungiură-mă* (PB 25^{r}/7); *nu iaste mai mare amar cu duroare ca când cu spini străbate capul omului* (PPr. 17^{v}/7);

dvori (< v. sl. *dvoriti*) „a sluji”: *şi să dvorească pentru oile Tale ceale cuvântătoare* (Mol. 76^{r}/11);

dvoritor „care slujeşte”: *înainte dvoritoare* (Ceas. B 146^{r}/6);

famen (< lat. **feminus*) „eunuc”: *sânt fameni carii-s giugăniți de oameni* (NT 25^{r}/2);

fârtăție (< **frătat* < *frate* + suf. *–ie*; cf. sl. *pobratim* < *bratŭ* „frate”) „înfrățire, legătură frățească”: *răbdând supărările cu dragostea fârtăției* (NT 184^{r}/30–31);

făgădaş (< magh. *fagadás*) „promisiune, făgăduială”: *tunzându-şi capul (...) că avea făgădaş* (NT 159^{v}/4); *după făgădaşul Tău cel direpț* (PB 298^{r}/14); *vi s-au făcut făgădaş* [*vi sz-au fekut fegedas*] (FCat. 28/16); *cu atare adaus făgădaş* [*ku atare adausz fegedas*] (FCat. 29/3); *după făgădaşul tău dă-ne puteare şi voie pre aceaea ca să putem îmbla pre acela porâncilor tale* (SCat. 74); *poartă cu tine pururea făgădaşurile lui Dumnezău* (CSc. 4^{v}/4); *vor să plinească făgădaşul* (PPr. 72^{r}/11); vezi şi: *îşi aduse aminte de făgădaş ce au făgăduit* (SA 149^{v}/11);

fălie (< *făli* + *-ie*) „trufie, laudă”: *Aceştia-s ocarnici mustrători, îmblând în poftele lor, şi rostul lor grăiaşte fălie* (NT 201^{r}/24–25); *În fălie nedereptul supără surumanul* (PB 14^{v}/5); *ascunzi pre ei întru ascunsul feaței tale de făliile bărbaților* (PB 51^{r}/6); *că tot ce e în lume pohta trupului iaste şi desfătarea ochilor şi făliia vieții* (CSc. 2^{r}/7);

făli (< v. sl. *hvaliti*) „a se lăuda, a se mândri”: *carii să fălesc cu fărămituri de argintu* (PB 123^{v}/3);

fălos (< *falĕ* + *-os*) „mândru, semeț, trufaş”: *Nu vie asupra mea piciorul fălosului* (PB 2^{r}/9–10); *Făloşii foarte mă batjocoriră pre mine* (Ceas. B 9^{v}/10–11);

fănar (< ngr. φανάρι) „felinar”: *veni acolo cu fănare şi făclii* (NT 129^{r}/21); *şi 7 fănare de foc arzând înaintea scaunului* (NT 306^{v}/19); termenul apare în CC_1 şi în *Ceasornicul domnilor*, tradus de Nicolae Costin;

fărăsta „legătură”: *trupul nostru, fărăsta noastră luptă cu noi* [*trupul nosztru, fereszta nosztrae, lupte ku noj*] (FCat. 44/23); *să zicem fărăsta noastră* [*sze dzitsem fereszta nosztrae*] (FCat. 36/23);

fățărie (< *fățări* + *-ie*) „fățărnicie, ipocrizie”: *aceastea să le păzeşti fără de fățărie* (NT 282^{v}/4); *Dumnezău fățăriia omului nu priimeaşte* (NT 252^{r}/13); *fără de fățărie, cu petrecanie credincioasă să o sfinţeşti* (CSc. 16^{r}/16); *făcând rugăciuni lungi în fățărie* (SCat. 16);

femeie, var. *fămeie* (< lat. *familia*) „familie”: *Şi în sămânța ta să vor blagoslovi toate fămeile pământului* (NT 138^{v}/22); *şi să vor pleca înaintea ta toate fămeile limbilor* (PB 36^{v}/13); cf. şi PH, CT, CC$_{1}$, CPr., PO, *Codicele Sturdzan, Codicele Neagoeanus*, AC, Lex. M, *Apostolul slavo-român* din 1646, SA;

feredeu (< magh. *feredő*) „baie, îmbăiere”: *ai trimis partnicilor Tăi darul feredeului Duhului Svânt, acelaşi chip de feredeu a bucuriei dumnedzăieşti* (Mol. 59^{v}/21–Mol. 60^{r}/1); *să ne îmbrace pre noi cu feredeul neputregiunei* (Mol. 149^{v}/6); *curațit-au beseareca sa prin feredeul* (SCat. 54);

fericat (< lat. *felicatus*) „fericit, lăudat, slăvit”: *să fie către trupul fericat a lui* [*sze fie ketre trupul ferikat a luj*] (FCat. 26/2–3); *fericată să fie viața ta* [*ferikate sze fije viacza ta*] (FCat. 9/21); *socotind cu bărbăție pre cei fericați* (Ch. 72^{v}/12); cf. şi *Fragmentul Todorescu*, *Cărțile de cântece* calvine copiate în 1642 şi în jurul anului 1660, miscelaneul scris de popa Jurju din Luncasprie, *Cântecul la Crăciun,* PVis., AC şi *Catehismul* lui Buitul;

fericăciune (< *ferica* + *-ciune*; cf. lat. *felicare*) „fericire”: *După aceastea scrie de fericăciunea credincioşilor carea-i venitoare* (NT 303^{r}/9); *voi ave fericăciune deplină* [*voj ave feriketsune depline*] (FCat. 26/7); *să nu să smintească de ferecăciunea necredincioşilor* (PB 62^{v}/1); *odihnă de vecie şi fericăciune sufletului* (CSc. [7]^{v}/15); *Că acesta iaste cuvântul depreună a tuturor căzuților afară din fericăciunie* (PPr. 37^{v}/3); *împărăției fericăciunei* (PPr 44^{v}/3); cf. *tot omul să viiaze dumnnezăiaşte de va să moară în fericăciune* (SA 9^{v}/19–20); vezi şi *Fragmentul Todorescu*, miscelaneul lui Jurju din Luncasprie, *Cântecul la Crăciun,* PVis. şi AC;

fiastru, *fiastră* (< lat. *filiaster, filiastra*) „vitreg, fiu vitreg”: *în faptele feciorilor şi featelor fiiastri să nu treacă lucrul vredniciei* (CSc. 63^{v}/9); termenul apare în *Glosele Bogdan* şi în *Pravila ritorului Lucaci* (1581), fiind specific textelor de proveniență moldovenească;

fiincios, -oasă „existent, care ființează”: *aseamenea slava, de pururea fiincioasă mărirea* (Buc. 12^{r}/5–6);

fireş (< *fire* + *-eş*) „real, natural”: *nu iaste putință din lucru fireş a aduce lucru chipeş* (Ch. 116^{v}/4); vezi şi Mol. D., *Divanul* şi *Istoria ieroglifică* ale lui D. Cantemir;

foale (< lat. *follis*) „burduf; abdomen, pântece”: *fuiu ca un foale în fum* (PB 232^{v}/15); *Carii să apropie de foalele lui?* (PPr. 51^{v}/8); vezi şi: *pusa-i*

lacrămile meale în foalele tău (SA 124^{r}/12); cf. şi Lex. M, *Letopiseţul Cantacuzinesc*, *Occisio Gregorii vodae in Moldavia tragedice expressa* (1777–1780), *Biblia* de la Blaj;

foişor (< magh. *folyosó*) „pridvor, şopron”: *zidisă acolo cinci foişoare, de zăcea într-însele bolnavii* (Ch. 83^{v}/7–8);

font (< magh. *font*) „unitate de măsură”: *fontul hiclean iaste urât lui Dumnezău, iară măsura direaptă iaste-i Lui dragă* (CSc. 34^{r}/5);

fur (< lat. *fur*) „hoţ, tâlhar”: *căce era fur şi punga era la el* (NT 122^{r}/28); *furul nu vine ce numai să fure şi să giunghe şi să piarză oile* (NT 119^{v}/1);

fuşte (< lat. *fustis*) „toiag, suliţă, lance”: *Ca la un tălhariu aţi ieşit, cu arme şi cu fuşturi* (NT 100^{r}/33); *între fiii oamenilor, a cărora dinţi-s fuşte şi săgeţi* (PB 103^{r}/9); *Scoate fuşte şi închide calea pre denaintea gonitorilor miei* (PB 58^{r}/6);

găta (< *gata* + *-a*) „a pregăti; a termina, a învinge”: *iaca prânzul mieu gătat-am* (NT 28^{v}/13); *arcul său întinde-l-va şi găta-l-va* (PB 10^{v}/12); *când s-au gătat spre chinuri* (PPr. 2^{r}/4–5); *Cum trebuie omul să să găteaze spre căsătorie?* (PPr. 104^{v}/4–5);

găti „a pregăti”: *carele va găti calea Ta înintea Ta* (NT 14^{r}/30); *Şi-i va găti armele morţii* (PB 10^{v}/13); *care am gătit voao cununile cereşti* (Mol. 109^{r}/15–16);

gătitură (< *găti* + *-ură*) „pregătire”: *împrotiva acestora îţ trebuie să luptezi cu bună gătitură* (CSc. 7^{r}/18);

găvozdi (< v. sl. *gvozditi*) „a ţintui, a prinde în cuie”: *pre cruce ai găvozdit păcatul de la Adam* (Ceas. B 83^{r}/7); *Găvozdeaşte cu frica Ta trupurile noastre* (Ceas. B 86^{r}/6); *Cela ce ai luat păcatele lumii şi pre cruce le-ai găvozdit* (Mol. 80^{r}/6–7); *pre Cela ce voi l-aţi prins şi l-aţ găvozdit pre cruce* (Ch. 107^{r}/3–4);

ginere (< lat. *gener*) „mire”: *Au pot fiii nuntei posti până iaste cu ei ginerele? Ce vor veni zilele când să va lua de la ei ginerele şi atunci vor posti* (NT 11v/23–25);

giutruială (cf. magh. *gyötör*), „chin, tortură, zbucium”: *de chinurile şi de giutruiale a păcuriei e m-au slobodzitu-me* [*de kinurile si de dsutrujale a pekurijej e m-au szlobodzitu-me*] (FCat. 20/8–9);

gligan (< bg. *gligan*) „porc mistreţ”: *Sapă-o pre ea gliganul sălbatec şi fiara câmpului paşte-o pre ea* (PB 154^{v}/7);

gloabă (< v. sl. *globa*) „amendă, pedeapsă în natură”: *ca să să poată răsipi căsătoriia printr-alte gloabe au printr-alte urgii* (SCat. 68); *pre cel îndărăpnic să-l cearte cu gloaba* (SCat. 71);

gloată (< v. sl. *glota*) „familie, copii, totalitatea slujitorilor casei”: *Pre gloata ta şi pre neamul tău cel lipsit poartă grije* (CSc. 36r/5); *au încă sânt şi voiu fi în vecie unul din gloata lui* (SCat. 39);

golumb (< v. sl. *golobi*) „porumbel”: *curăţeniia golumbului sămneazâ darul Duhului Sfânt* (PPr. 27r/2);

greoaie (< *greu* + *-oaie*) „(femeie) însărcinată”: *cu Mariia tocmită lui muiare, fiind greoaie* (NT 67v/26); *Ca greoaia când să apropie vreamea ei să nască* (PB 286r/14);

gubăvie (< *gubav* + *-ie*; cf. scr. *gubav*) „leprâ”: *Şi numaidecât i să curăţi lui gubăviia* (NT 10r/16);

hasnă (< magh. *haszon*) „folos, profit”: *Pre Hristos cu mare hasnă-l propoveduiaşte* (NT 158v/31); *Arată hasna legiei* (NT 208v/3); *slugi fără de hasne sântem* [*szluds fere de hasznae szentem*] (FCat. 25/15); *De pre hasnă-i* (SCat. 52); *cuvine-să a şti hasna şacramentului* (SCat. 53); vezi şi: *hasna a 2<->a a învăţăturii* [glosat: *folosul*] (SA 22r/8); cf. şi AC, Lex. M, BB, *Catehismul* lui Buitul (1703) şi *Cântece câmpeneşti cu glasuri rumâneşti* (1768);

hlăpie (< *hlap* + *-ie*; cf. ucr. *hlupyj*) „desfrânare, lăcomie, mândrie nemăsurată”: *Şi pentru hlăpie, cu cuvente amăgitoare, vă vor vâna* (NT 188r/11); *Psalomul iaste liniştea inimilor şi pacea sufletelor, turburările şi undele inimilor le conteneaşte, că moaie măniia mintei şi hlăpiia o întoarce spre trezvie* (PB [13]v/ 21); cf. şi CC_1, *Glosele Bogdan*, AC, precum şi opera stolnicului Constantin Cantacuzino[18];

hoher (< magh. *hóhér*) „călău”: *ciocanele hohearilor ca din piiatră adevărată (...) au scăpărat* (PPr. 137v/1–2); vezi şi Lex. M;

hranişte (< *hrană* + *-işte*; cf. şi v. sl. *hranište*) „hrană, trai, subzistenţă”: *Toate care sânt de lipsă omului spre hranişte: mâncare, beutură şi haine* (PPr. 46v/18);

hrast, var. la *vreasc*, „surcea”: *hrasture* [glosă la *surceale*] (NT 172r/11);

hrăbor, var. *hrabor* (< v. sl. *hrabŭrŭ*) „curajos, viteaz, tenace”: *Despre partea vieţii noastre plecăciunea întreagă şi hraboră* (PPr. 3r/3); vezi şi: *ce tutindinea hrabor, fără de frică odihniia* (SA 148v/15); cf. şi CC_1, CC_2, PO, AC, DVS, PVis.;

hrăbori „a îmbărbăta, a se întări: *hrăborim inimile noastre*; glosat: *smerim* (NT 195r/27); *Ca să-i hrăborească şi să-i veselească cu cuvântul lui Dumnezău* (CSc. 84r/7); *pre noi ne hrăboreaşte spre calea lui Dumnezău* (PPr.

[18] A se vedea şi Densusianu, HLR, II, p. 324; I. Gheţie, *Unde s-a tradus întâia* Cazanie *coresiană?*, p. 123–124.

35r/6); *Cu acest nume creştin au hrăborit pre sineş* (PPr. 2r/4); vezi şi: *pre unii ca aceştia îi îndeamnă şi-i hrăboreaşte* (SA 105r/3); alte atestări în AC, în miscelaneul copiat de popa Jurju din Luncasprie şi în PVis.;

hrăborie (< *hrăbor* + *-ie*) „tărie, bărbăţie, vigoare": *Pavel, dând har lui Dumnezău, luo hrăborie* (NT 172v/7); *nice hrăboriia trupului tău pre tine să nu te amăgească* (CSc. 1v/9–10); *să nu să cufunde în hrăboriia trupului* (SCat. 17); *răscumpără inimile noastre de toată hrăboriia trupască* (SCat. 74); *pentru aceaea-i dată muiarea bărbatului, ca să fie lui soaţă direpţ de glume de hrăborii* (SCat. 62); vezi şi: *nu în hrăboriia trupască* (SA 134r/20); termen înregistrat în secolul al XVI-lea în CC_1, CM, PO şi în *Fragmentul Todorescu*;

hulnic (< *huli* + *-nic*) „bârfitor, denigrator": *goneaşte de la mine (...) hulnicele gânduri* (Ceas. B 202v/14); termenul mai apare în CPr. şi CC_2;

hvălie „fală": *ceartă hvăliia lor* (NT 179r/5);

iazer (< v. sl. *jezero*) „lac, baltă": *au făcut baie caldă aproape de iazer* (Ch. 355v/15);

imală (*im* + suf. *–ală*) „murdărie": *naşterea ei fără nice o dureare au fost şi fără nice o imală* (PPr. 16v/5);

imat (< *im*; cf. lat. *limare*) „murdar": *cunoştinţa sufletelor noastre iaste curată au imată* (PPr. 66v/12);

inie (< v. sl. *inije*) „brumă, zăpadă": *Roaoa şi iniia, gheaţa şi gerul, blagosloviţi pre Domnul* (PB 291v/15); cf. şi PS, PV, CP, CP_1, AC şi *Alexandria* din *Codex Neagoeanus* (1620);

iosag (< magh. *jószág*) „avuţie, vite": *a fura iosagul altuia întru ascuns* (PPr. 84r/5);

împărechea (**a se –**) „a se da de partea cuiva": *Să împărechie mulţimea oraşului: unii era cu jidovii, iară alţii cu apostolii* (NT 153v/17);

împăsoiat (< *împăsoia*) „chinuit, apăsat": *pre muierile lor ceale împăsoiate fără milă le poartă* (PPr. 80r/4–5);

împeliţa (< *în-* + *peliţă* + *-a*) „a se întrupa, a se încarna": *se va împeliţa despuitoriul tuturor* (Ceas. B 159r/1–2); *s-au împeliţat fără de priceapere* (Mol. 112v/14);

împlinăciune „împlinire": iaste *multă împlinăciunea lui Dumnezău?* (PPr. 6r/1);

împoncişa (< *în-* + *ponciş*) „a se împotrivi": *Lucrurile care ni să par noao că să împoncişază cu altele* (CSc. 95 [=102]v/11);

împoncişat „potrivnic": *scoate-ne din toate primejdiile şi din tot sfatul împoncişat* (Mol. 172v/3);

încâştiga (< *în-* + *câştigă*) „a se îngriji”: *cu adevăr în deşert să încâştigă* (PB 69^{v}/7–8);

încelui (*în-* + *celui*) „a înşela, a amăgi”: *Nădeajdea aceştii lumi înceluiaşte pre om* (PPr. 35^{r}/17);

începenie „început”: *dragostea la începeniia căsătoriei de să va răci* (CSc. 53^{r}/5–6); *începeniia cuvântului Tău adevăru-i* (Ceas. 17^{v}/12); *fericită au fost începeniia vieții* (PPr. 15^{r}/10);

îngloti (*în-* + *gloată*) „a se aduna, a se strânge în cete”: *Derep ce să înglotiră limbile şi oamenii cugetară în deşert?* (PB 3^{r}/7);

îngreuia (*în-* + *greoi*) „a rămâne însărcinată”: *Iară după acealea zile să îngreuie Elisafta, muiarea lui* (NT 66^{r}/7);

întărha (< *în-* + *tărh* + *-a*; cf. magh. *terh*) „a încărca, a împovăra”: *vai şi de voi, ştiutori de leage, că întărhați oamenii cu tărhat care nu-i lesne a-l purta* (NT 84^{v}/22);

învăluit (< *învălui*) „chinuit, copleşit de griji”: *învăluiților adăpostire* (Ceas. B 157^{r}/4);

învârgura (cf. lat. *vinca*) „a învinge”: *De multe or să luptară cu mine din tinereațile meale, ce nu mă învârgură pre mine* (PB 246^{v}/13–14);

jeler „om liber”: *nice jelearii carii sânt dinlăuntrul porții tale* (Buc. 16^{r}/10);

jelui „a dori, a pofti”: *Că rădăcina a toate răutățile iaste iubirea de argint, carele jeluindu-l unii, rătăciră den credință şi să străpunsără cu dureri multe* (NT 283^{r}/7);

jitie (< v. sl. *žitije*) „biografie, viață”: *adevărat nu să poate şti, pentru lipsa jitiilor* (NT 223^{v}/4);

jitniță (< v. sl. *žitŭnica*) „hambar”: *Sparge-voiu jitnițele meale şi mai mari le voiu face* (NT 85^{v}/24);

lature (< lat. *latus, latera*) „ținut, regiune, țară”: *pre carele l-ai luat în laturea viilor* (Mol. 113^{r}/21); *s-au dus într-o lature departe* (Ch. 7^{r}/4); cf. şi CT, CPr., CC$_{1}$, CV, PO;

lăcriță (< *lacră* + *-iță*) „ladă, sicriu”: *fiind băgat într-o lăcriță şi răşininduo* (Ch. 68^{v}/31);

lămurit (< *lămuri*; cf. lat. *lamina*) „purificat”: *credința curată şi lămurită înaintea lui Dumnezău* (NT 177^{r}/7); *Lămuritu-i cuvântul tău foarte* (PB 236^{v}/13);

lăutaş (< *lăută* + *-aş*) „lăutar”: *înainte mergea cântătorii, după aceaea lăutaşi* (PB 123^{r}/4); (Ceas. 35^{v}/1);

lânged (< lat. *languidus*) „slab, bolnav, neputincios”: *Aşa cum şi pre lâncezi aducea de pre trupul lui măhrama sau ştergătoarea sudorilor* (NT 160^{r}/29); *Miluiaşte-mă, Doamne, că lânged sânt, vindecă-mă, Doamne* (PB 8^{r}/13);

leşui (cf. magh. *les*) „a sta la pândă”: *Leşuiaşte întru ascuns ca leul în sălaşul său* (PB 15^{r}/12); termenul este înregistrat şi în PD, DVS;

leşuire (< *leşui*) „pândă”: *Şedea-va în loc de leşuire* (PB 15^{r}/9);

leşuitor (< *leşui* + *-tor*) „pânditor, fățarnic”: *rtimisără leşuitori, carii să făcea pre sine a fi derepți, ca să-L prinză pre El în cuvinte* (NT 96^{v}/23–24); *Că zisără pizmaşii miei de mine şi leşuitorii vieției meale dempreună să sfătuiescu* (PB 130^{v}/1);

limbă (< lat. *lingua*) „popor, neam”: *Şi limbile ceale mântuite vor îmbla întru lumina lui* (NT 319^{v}/32); *Doamne, veniră limbile în moşiia Ta* (PB 151^{v}/6); *venirea limbilor streine* (RD 16^{v}/3); *şi pleacă lui toate limbile de alt neam ce voiesc războaie* (Mol. 161^{v}/10); *țineți minte că asinul am zis că sântem noi, limbile* (Ch. 50^{r}/30); *celora ce li să pare că biruiesc limbile, le stăpânesc pre eale* (Ch. 37^{v}/28);

lipsă (**de *ñ***) „necesar”: *Ce iaste a treia faptă bună carea-i mai de lipsă omului creştin?* (PPr. 62^{v}/3–4);

luptare „zbucium, râvnă”: *câtă luptare suferesc pentru voi* (NT 269^{v}/31);

mai (< lat. *malleus*) „unealtă de bătucit pământul, bătător, ciocan”: *cu săcuri şi cu maiure le zdrobesc* (PB 138^{r}/10);

marhă (< magh. *marha*) „vite, avere, bogăție”: *carele deade noao fântâna aceasta, den carea au beut el şi feciorii lui şi marha lui* (NT 109^{r}/12); *Cu mare grije să-ți socoteşti marha ta* (CSc. 40^{r}/8); *că de poartă grije omul înțelept pre viața marhăi lui* (CSc. 54^{r}/5); *să dea napoi marha de furat* (PPr. 83^{r}/10); termenul este atestat în secolul al XVI-lea în CC_1, CC_2 şi PO;

maştehă (< v. sl. *maštеha*) „mamă vitregă”: *pentru că sufereriia întru ei pre cel om ce-ş luase maştehă-sa, pre carele trebuiia să-l dea satanii* (NT 222^{v}/28); *să fie milos (...) mai vârtos dară tatăl vitreg şi numa maştehă cătră fiiastrii lor* (CSc. 64^{r}/15); *Dară părinții vitregi şi mumânile maştehă ce lucrure trebuie să ție?* (CSc. 63^{v}/7); termenul apare şi în CPr., *Pravila ritorului Lucaci*, *Pravila* de la Govora, la Miron Costin, DVS, Cantemir (*Hronicul*) şi Nicolae Costin (*Ceasornicul domnilor*);

matcă (< magh. *mátka*) „mireasă”: *mirele să prinză pre matca sa de mână* (SCat. 65); termen neînregistrat în DLR;

mădular (< lat. *medullaris*) „braț”: *să ne păzască de mădulările dracului carii sânt oamenii* (PPr. 51^{r}/3–4);

măhramă (< tc. *mahrama*) „ştergar”: *iată grivna ta care l-am ţânut legată în măhramă* (NT 95^{r}/15);

măşcoi (< *mâşc* + *-oi*; cf. alb. *mušk*) „catâr”: *Nu fireţi cumu e calul şi măşcoiul, carii n-au înţăleagere* (Mol. 16^{v}/8); *nu fireţ cumu e calul şi măşcoiul carii-s fără înţelepciune* (PB 52^{v}/15–16);

mătăhăi (et. nec.; cf. v. sl. *mahati*) „a face semn (cu mâna)”: *când vor să-şi facă cruce, numai ce mătăhăiesc cu mâna, cum ar amăgi oarece* (Ch. 33^{r}/17–18); vezi şi CB; cf. şi *măhăi* în CV, Caz., PD şi *Pravila* lui Vasile Lupu;

mândru (< v. sl. *mondrŭ*) „înţelept, filosof”: *Laudă Ţie dau Părinte, Domnul ceriului şi al pământului, că ai ascuns aceastea de mândri şi de înţelepţi şi le-ai arătat porobocilor* (NT 14^{v}/28); *mândrii de la răsărit veniră în Ierosalim* (NT 4^{r}/8);

mâneca (< lat. *manicare*) „a veni dis-de-dimineaţă, a se scula de dimineaţă”: *Şi toţi oamenii mâneca către El* (NT 98^{v}/25); *mă ridicaşi ca să mânec* (Ceas. B 3^{v}/6); *Să mânecăm mânecare adâncă* (Mol. 129^{r}/2);

mâţă (formaţie onomatopeică) „ancoră”; glosă: *mâţele de fier carele ţân corabiia în loc, de nu mearge, că-s ca unghi de fieru*: *temându-să să nu cumva cază în vrun loc prundos, den pisc aruncând patru mâţe* (NT 171^{r}/30);

medelniţă (< v. sl. *mĕdĕlnica*) „lighean, spălător”: *Moavu-i medelniţa spălăturii meale* (PB 210^{v}/8); *întru aceaea vreame au făcut o medelniţă de spălare dintru oglindele a fămeilor* (Ch. 329^{r}/9–11); vezi şi PO, *Cheia înţelesului* şi DVS;

mertic (< magh. *mérték*) „raţie, porţie”: *l-au aflat dând pânea şi bucatele mişeilor ce luasă mertic de la masă* (Ch. 272^{v}/29–30);

meser „sărac”: *Cela ce rădici din pământ pre cel measer* (Mol. 75^{v}/3);

meserniţă (< bg. *mesarnica*) „măcelărie, locul unde se vinde carnea”: *Tot ce să vinde în meserniţă mâncaţ, nemică întrebându-vă pentru ştiinţa* (NT 232^{r}/33); *varece să vinde la meserniţe să mâncaţi* (SCat. 4); cf. şi *Istoria ieroglifică* a lui D. Cantemir şi *Ceasornicul domnilor*, tradus de N. Costin;

milcui (< bg. *milkamŭ*) „a implora, a (se) ruga, a (se) închina”: *milcuiţi-vă şi jeliţi şi plângeţi* (NT 179^{r}/10); *să nu m-am milcuit* (PB 248^{r}/13); *mă rog şi mă milcuiesc Ţie* (Ceas. B 132^{v}/6); *milcuieşte-să pentru noi* [*milkujeteszse pentru noj*] (FCat. 16/20); *numai sângur către milosteniia ta ne milcuim* (SCat. 75); vezi şi: *să milcuiaşte cum să i să dea slobozie* (SA 15^{r}/18);

mitarnic (< *mită* + *-arnic*) „vameş, cel care strângea impozitele”: *Iară mitarnicul, departe stând, nu vrea nece ochii să rădice către ceriu* (NT 94^{v}/8); termenul este atestat în CT, în *Evangheliarul* de la Londra şi în CC$_{1}$;

mozavirie, var. *muzavirie* (< *mozavir, muzavir* + *-ie*; cf. *tc. müzevir*) „dobândă, camătă, înşelăciune”: *Holdele diavolului sânt lucrurile ceale ascunse,*

unde să fac curviile, uciderile, nedireptățile, muzaviriile (Ch. 8^{r}/16); *Şapte capete să înțeleg şapte păcate de moarte, adecă trufiia, lăcomiia, nesațiul pântecelui, mozaviriia, mâniia, leanea şi curviia* (Ch. 312^{v}/16–17); termenul este atestat mai înainte în *Învățături preste toate zilele* (Câmpulung, 1642), apoi în *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie,* în *Lexiconul* lui Mardarie Cozianul, *Cheia înțelesului*, BB, iar în secolul următor şi în Ch. B., Caz.^{2} şi Caz.^{3};

murgui (< magh. *morgoni*) „a asupri, a necăji, a prigoni; a cârti, a murmura": *Şi murguiia cărtularii şi fariseii pre ucenicii Lui* (NT 73^{r}/31); *murguiia derept aceaea jidovii* (NT 113^{r}/24); *Nu murguireț între voiş* (NT 113^{r}/29); termen consemnat în PO, CV, CPr., CC_{1}, CC_{2}, iar în secolul al XVII-lea în Lex. M şi în PVis.;

nari (< lat. *naris*) „nas": *Urechi au şi nu aud, nari au şi nu mirosesc* (PB 219^{r}/5);

nădăi (< v. sl. *nadějati*) „a nădăjdui": *să nădăiia vrun sămnu a vedea* (NT 101^{r}/26); atestat în PS, CT, *Evangheliarul* lui Radu de la Măniceşti (1574), CV, CC_{1}, CC_{2}, precum şi în textele măhăcene.

năimi (cf. v. sl. *naiemŭ*) „a tocmi slujitori, a lucra cu simbrie": *cu banii şi cu avuțiia au năimit oamenii* (Ch. 128^{v}/9–10);

năimit, var. *năiemit* (< *năimi*) „tocmit cu plată, simbriaş": *Iară năiemitul fuge, căce iaste năiemit şi nu-i iaste lui grijă de oi* (NT 119^{v}/8); *dă slugilor tale, năimiților robilor tăi, să nu fie leaneşi* (Ch. 197^{r}/23–24);

nămesti (< scr. *namestiti*) „a (se) pune, a aşeza": *el nămesti în mormântul nou al său* [*el nemeszti en mormentul nov al szeu*] (FCat. 19/22); *că ce au voit în iasle să să nămastască?"* (PPr. 15^{v}/5); cf. şi PO, AC;

năpastă, var. *năpaste* (< v. sl. *napasti*) „ispită, încercare": *Rugați-vă să nu cădeț în năpaste* (NT 100r/7–8); *izbăveşte-mă de năpastea oamenilor* (PB 236^{v}/2); *cu multe năpăşti fiind ținut* (Ceas. B 145^{r}/6); *Şi nu ne duce pre noi în năpaste* (SCat. 48);

năsălnic, var. *năsilnic* (< v. sl. *nasiliniki*) „rău, aspru, neîndurător": *certați pre cei năsilnici* (NT 276^{r}/12–13); *muiarea năsălnică iaste ca şi casa picătoare* (CSc. 56^{r}/13); *muncitoriul cel năsilnic* (Mol. 92^{v}/10); vezi şi: *pre muiarea năsălnică şi totdeauna ciocotitoare, limbută* (SA 70^{v}/16–17);

năsălnicie (< *năsălnic* + *-ie*) „cruzime, violență, asprime": *să-i izbăvască de năsălniciia mădulărilor satanei* (CSc. 85^{r}/7); vezi şi: *năsălnicul cu năsălniciia* (SA 143^{v}/19–20);

nea (< lat. *nix*) „zăpadă": *Şi era vedearea lui ca fulgerul şi veşmântul lui alb ca neaoa* (NT 39^{r}/2);

neaplecare „nealăptare”: *păcat iaste dară a sugruma darul lui Dumnezău cu neaplecarea pruncilor* (CSc. 100^{r}/9(=107));

neceluitor „neînşelător”: *acela iaste sămn şi zălog neceluitoriu* (SCat. 58);

nehotărât „fără hotare”: *Fiiul prea veacinic, nesăvârşit, nehotărât* (Ch. 120^{v}/26);

nemernic (< v. sl. *naměrĭrnikŭ, namernik*) „pribeag, străin”: *Nemearnic sânt eu pre pământ* (PB 228^{r}/9); *ce un om nemearnic te aciuiezi prin lăcaşuri omeneşti* (Ch. 259^{v}/4–5);

nemernici „a pribegi, a rătăci”: *din Nazaret în Ierusalim nemernici* (Ch. 259^{r}/12);

nerăşchirător „nepieritor, veşnic”: *Carele nu-i după leagea porunciei trupeşti făcut, ce-i după putearea vieţiei nerăşchinătoare* (NT 295^{v}/26);

nestidită (< *ne-* + *stidi*) „fără ruşine”: *Ceaea ce eşti nestidită şi fără de păcate* (Mol. 92^{v}/2);

nevederos „nevăzător, întristat”: *căutând spre ei cu ochi nevederoşi* (CSc. 72^{r}/9);

niomărgătui (< magh. *nyomorgatni*) „a chinui, a asupri”: *defăimătorilor, trăgătorilor, prădătorilor şi carii pre săraci niomărgătuiesc* (PPr. 51^{v}/7);

obârşenie (< *obârşi* + *-enie*) „sfârşit, limită”: *cu faptele noastre încă foarte de multe ori şi fără obârşenie călcăm porâncile tale* (SCat. 73);

obeadă (< v. sl. *obedŭ*) „greutate”: *învăţă în obeade şi în lanţuri să-i bage* (PM 3^{r}/4); *ŭau învăţat în obeade şi în lanţuri să-i bage* (Ch. 353^{v}/17);

obidă (< v. sl. *obida*) „pedeapsă”: *Topi-mă pre mine obida mea* (Ceas. 16^{r}/14);

oborî (< v. sl. *oboriti*) „a distruge, a doborî”: *oborând la pământ spurcarea* (PB 138^{r}/12);

obroc (< ucr. *uborok*) „raţie, porţie”: *Oarecine iaste şofariu derept şi înţelept, carele îl pune domnul mai mare pre slugile sale, să dea în vreame obrocul lor* (NT 86^{v}/12);

ocarnic (< *ocară* + *-nic*) „defăimător”: *să să ferească de amăgitura ocarnicilor ce să cheamă epicurei* (NT 186^{v}/16);

ocă, var. *ucă* (< magh. *ok*, *oka*) „cauză, motiv, pricină”: *Stefan, spuind oca, arată c-au fost aleşi părinţii de la Dumnezău* (NT 142^{v}/2); *Pentru ce ocă m-aţ chemat pre mine?* (NT 148^{v}/15); *Pentru ce ocă-i scrisă această carte?* (NT 250^{r}/25); *Pentru ce ocă chemi au numeşti pre Christus Domnul nostru?* [*Pentru tse oke kjem au numest prae Christus Domnul nosztru?*] (FCat. 17/5); *cu oce (pricine) şi cu pilde să să întărească* (CSc. 88^{v} [= 95]/14–15); *căutând pre aceaste oce* (CSc. 68^{v}/1); *el fu mai vărtos oca morţiei lui Hristos* (SCat.

31); *cu altă ucă au fost aceaia pentru care au rănduit noaptea* (SCat. 57); *ucă de despărțit, adecă curviia* (SCat. 67); *căsătorie întărită poate sa răsăpi pentru ucă direaptă, cumu-i curviia, ucă de despărțit* (SCat. 72); *lipseaşte ocă direaptă* (PPr. 60^{v}/16); termenul apare în secolul al XVI-lea în PO, iar în secolul următor în *Cartea de cântece* a lui Gergely Sándor de Agyagfalva, în SA, PVis., în AC şi în *Catehismul* lui Buitul;

ocină (< v. sl. *otičina*) „împărăție": *Ploaie destulă dedeş, Doamne, spre ocina ta* (PB 121^{v}/1);

ocol (< *v. sl. okol*) „curte, gospodărie": *Nu voiu priimi den casa ta giunc, nici den ocolul tău țapi* (PB 90^{v}/7);

odraslă (< v. sl. *odraslŭ*) „ramură": *Tindea stâlpările ei până la mare şi odraslele ei până la râul Efratului* (PB 154^{v}/2); *dintr-o rădăcină cresc doao odrasle* (Ch. 113^{r}/26);

opăci (< bg. *opača*, scr. *opačiti*) „a ispiti": *să te va opăci ochiul tău cel derept, scoate-l şi-l leapădă de la tine* (NT 7^{r}/30);

opăceală (< *opăci* + *-eală*) „confuzie, derută": *că să îndereptăm sminteala şi opăceala voastră* (SCat. 13);

opăcitură (< *opăci* + *-tură*) „confuzie, derută, tulburare": *Noi lăsăm aceaste opăcituri şi creadem şi cu adevărat zicem cu besearecea lui Dumnezău* (NT 199^{v}/20–21);

oscârbi (cf. v. sl. *oskribiti*) „a se supăra, a se mâhni": *nu te-ai oscârbit de lacrămile curvei* (Mol. 69^{r}/11);

oşti, var. *osti* (< *oaste*; cf. lat. *hostis*) „a lupta, a se înfrunta": *Că mulți oştiră spre mine, o, Nălțate* (PB 101^{r}/10); *în ce chip să osteaşte cu nădeajdea aceştii lumi?* (PPr. 35^{r}/14); *Ce fealiu de păcat oşteaşte împotriva credinții?* (PPr. 3^{v}/14);

oțapoc (< v. sl. *otčepokŭ*) „aşchie, țeapă": *atuncea caută să scoți oțapocul den ochiul fratelui tău* (NT 75^{r}/16); vezi şi *Fățarnic iaste şi acela carele caută oțapocul (ştercul) în ochiul fratelui său*" (SA 52^{v}/3–4);

păcură (< lat. *picula*) „infern, iad": *giutruială a păcuriei* (FCat. 20/9); *gios până la păcură aruncă* [*dszosz pene la pekure arunke*] (FCat. 20/13); *coborî spre păcure* (PPr. 20^{r}/1); cf. şi *Fragmentul Todorescu*, AC;

păgubire (< *păgubi*) „moarte": *întru învierea vieții (...) întru învierea păgubirei* (NT 111^{r}/32);

păgubitură (< *păgubi* + *-tură*) „osândă, judecată": *la păgubitură nu va mearge, ce treace de moarte în viiață* (NT 111^{r}/20);

pesti „a amâna, a întârzia": *pesti-va domnul mieu a veni* (NT 86^{v}/16); *să va că-şi pesteaşte măniia pentru ei* (NT 94^{r}/27); *Întoarce-te, Doamne, până*

când vei pesti? (PB 174^{v}/9); termen de origine obscură răspândit în secolul al XVI-lea în CV, PH, în *Tetraevanghelul* de la Sibiu şi în textele coresiene (*Liturgier*, CT, CPr., CP, CP_1, CP_2, CC_2, PO);

pestit (< *pesti* + *-it*) „negrăbit, calm": *tot omul să fie ager întru ascultare şi pestit a grăi, pestit spre mănie* (NT 176^{v}/24, CSc. 12^{v}/9);

pestitor (< *pesti* + *-tor*) „încet, calm": *grabnic într-agiutoriu şi pestitoriu întru mănie* (Mol. 75^{v}/10–11);

poamă (< lat. *poma*) „rod": *blagoslovită să fie poama pântecelor tale* (PPr. 56^{v}/9);

pocaanie, var. *pocăanie* (< v. sl. *pokajanie*) „pocăință": *nu căce fuset întristați, ce căce vă întristat la pocaanie* (NT 245^{r}/4); *ce ai pusu pocaanie mie, păcătosului* (Ceas. B 132^{r}/2); *şi-m dă biruitoare lacrămi de pocăanie* (Ceas. B 192^{v}/10);

polojenie (< v. sl. *položenije*) „însemnare, titlu, cuvânt-înainte": *Şi aceasta polojenie mulți cetiia den jidovi* (NT 131^{r}/28);

pomet „frăgar": *Şi bătu cu grindine viile lor şi pomeatele lor cu fulgeri* (PB 148^{v}/14);

ponoslu (< magh. *panaszol*) „plângere, reclamație": *fu ponoslul grecilor spre jidovi* (NT 141^{v}/31); vezi şi PH;

porav (< *poară* + *-av*; cf. v. sl. *pora*) „aprig, arțăgos": *muiarea poravă şi îndărătnică nu iaste agiutoriu bărbatului ce-i agiutoriu satanei* (SCat. 63);

poroboacă (< *poroboc* + *-ă*) „copilă": *Poroboaca n-au murit, ce doarme* (NT 47^{r}/27);

poroboc (< v. sl. *parobokŭ*) „copil, prunc, făt": *săltă porobocul în zgăul ei* (NT 66^{v}/10); *lasă rămăşițele porobocilor săi* (PB 24^{r}/13); *săltă porobocul în pântecile ei* (Ceas. B 151^{v}/8); *trebuieşte pre poroboci mici de țiță a-i botedza?* (FCat. 28/10); *porobocii cei mitiutei îi botează* (PPr. 3^{v}/11); *dară porobocii trebuiesc a să boteza?* (SCat. 42); vezi şi: *deacă naşte porobocul* (SA 20^{v}/7); mai apare în CM, PO, culegerea de cântece a lui G. Sándor de Agyagfalva, AC şi PVis.;

porobocesc (< *poroboc* + *-esc*) „copilăresc": *nu în vârstă porobocească, ce în vârstă întreagă* (PPr. 32^{v}/11);

porobocie (< *poroboc* + *-ie*) „copilărie": *din porobocie ai ştiut scripturile sfinte* (NT 286^{r}/19);

posadnic, -ă (< v. sl. *posadĭnikŭ*) „concubin": *cunteniți căsătoriia şi țineți posadnici* (SCat. 4);

poslanie (< v. sl. *posŭlanije*) „epistolă": *această poslanie să împarte în 2 părți* (NT 205^{r}/22);

povesti (< *poveste* + *-i*) „a spune, a propovădui, a predica”: *Povesteaşte Evanghelia* (NT 41^{r}/4); *povestind în sinagoga jidovilor* (PB VIII^{v}/2);

povestui (< v. sl. *pověstovati*) „a predica, a propovădui”: *Şi încungiură Isus toată Galilea, învățând în sinagoga lor şi povestuind evangheliia* (NT 6^{r}/24); *el ne-au povestuit nouă* (FCat. 16/17); *să povestuiască ei tainele lui Dumnezău* (PPr. 27^{r}/12); termen atestat în CC_1 şi în PO;

povestuitor (< *povestui* + *-tor*) „predicator”: *a povestuitorilor sau a popilor* (FCat. 8/18);

povestuitură (< *povestui* + *-ură*) „propovăduire”: *povestuitura Evanghelionolui* (FCat. 26/17);

prepus (< *prepune*; cf. lat. *praeponere*) „bănuială, suspiciune”: *fereaşte-te de poftele reale (...) şi de prepusul pre alții* (CSc. 8^{r}/11); *luați aminte şi socotiți, cu lineşte sufletească, fără de prepus* (SCat. 6); cf. şi *Glosele Bogdan*, CT, CC_2, PO;

priatnic, prietnic (< v. sl. **prijatinikŭ*, slov. *priatnik*) „aproapele, prieten”: *iubeaşte priiatnicul tău ca şi pre tine* (NT 29^{v}/12); *Mărturie strâmbă nu grăi în aleanul priiatnicului tău* (PPr. 85^{v}/9); *socotința frăției priiatnicilor noştri* (PPr. 125^{v}/14); *prietnicului* [*prietnikuluj*] (FCat. 11/4); în secolul al XVI-lea termenul apare în *Tetraevanghelul* de la Sibiu (1551–1553), precum şi în CC_1, PO, iar în secolul următor în AC, în culegerile lui I. Viski, în *Catehismul* lui Buitul şi în *Învățăturile lui Neagoe Basarab*;

price (< v. sl. *pritŭča*) „ceartă”: *în cuvinte de price* (NT 282^{v}/29);

priceştui (< v. sl. *pričęstiti, pričęštati*) „a se împărtăşi, a avea parte de”: *iară de nu-i va fi destoinic a să priceştui svintelor taine să-i dai vreame după puteare* (Mol. 50^{v}/17);

prici (< *price*; cf. v. sl. *priča*) „a certa, a mustra”: *cu cuvântul i-au pricit* (Ch. 98^{v}/6);

pridvor, var. *pritfor* (< v. sl. *pritvorŭ*) „cerdac, prispă”: *iară pridvorul carele-i afară din besearecă lasă-l afară, nu-l măsura* (NT 311^{r}/20); *întrați în pridvoarăle Lui* (PB 183^{r}/8); *să se sălăşluiască în pritfoarăle Tale* (PB 115^{v}/10, Ceas. B 29^{v}/1–2);

priință (< *prii* + *-ință*) „bunăvoință, îngăduință”: *pre Tine Te avem cetate şi linişte şi rugătoare cu bună priință* (Mol. 101^{r}/8);

prilaz (< bg., scr. *prelaz*) „loc de trecere”: *voi simteți furi şi tălhari carii nu veți să intrați pre uşă, ce căutați alt prilaz* (SCat. 9);

prilăsti (< v. sl. *prělistiti*) „a (se) înşela, a se amăgi”: *au doară şi voi v-ați prilăstit?* (NT 115^{v}/21);

prilăstitor (< *prilăsti* + *-tor*) „înşelător”: *ca neşte negoaţe prilăstitoare ale satanei* (CSc. 6^{r}/3);

privire (< *privi*; cf. v. sl. *praviti*) „spectacol, privelişte”: *Şi toată mulţimea carea venise la acea previre, văzând carele fură, ucigând piepturele lor, să întoarsără* (NT 102^{v}/4); cf. şi CV, AC;

răpşte (< *răpşti*) „mustrare, dojană, cârtire”: *li se cade feciorilor să rabde cuvintele aspre şi dojana părinţilor, fără de toată gălceava şi răpştea* (CSc. 62^{r}/1);

răpşti (< v. sl. *rŭpŭtati*) „a cârti, a murmura”: *răpştiră limbile şi să clătiră împărăţiile* (PB 83^{v}/14); *omul nebun pentru nenărociia lui şi pre Dumnezău răpşteaşte* (CSc. 47^{r}/13); *şi vădzându-l, toţi răpştiia, dzicând că la un om păcătos au întrat* (Mol. 67^{v}/20); *jidovii răpştiia asupra lui Moisi* (Ch. 31^{v}/22); cf. şi CT, CC$_{1}$, CC$_{2}$, CP$_{2}$, Caz., PD;

răpştire (< *răpşti*) „murmur, cârtire”: *cela ce încetezi sunetul mărilor, sunetul valurilor lor, răpştirea limbilor* (Ceas. B 29^{v}/14);

rătez (< *reteza*) „închizătoare, verigă”: *încuie pământul cu răteadzele lui în veac* (PB 287^{v}/2–3);

rânză (cf. alb. *rrëndës*) „adâncul, străfund”: *din rânza iadului strigaiu* (PB 287^{r}/4);

ronghioş (< magh. *rongyos*) „zdrenţăros, jegos”: „câţ să însoţesc cu diavolul toţi-s săraci, ronghioş, cu hainele sparte şi uscaţ ca aşchile” (PPr. 152^{r}/10);

rost (< lat. *rostrum*) „gură”: *şi nu lua din rostul mieu cuvântul cel adevărat* (PB 230^{r}/1); *cu rostul mieu vestiiu toate giudecările rostului Tău* (Ceas. B 6^{v}/16);

sân (< lat. *sinus*) „golf”; glosat: „un cot de mare”: *dară socotiia un sân, având ţărmure, în carele socotiia de are putea să urnească corabiia* (NT 171^{v}/18); termenul este atestat în CV şi CB;

scafă (< ngr. σκάφη) „cupă, vas”: *având tot însul alăute şi scafe de aur, pline de mirodenie* (NT 307^{r}/28);

scrâşca (< *s-* + *crâşca*) „a scrâşni”: *Scrâşca cu dinţii jidovii* (NT 142^{v}/5); *Vedea-va păcătosul şi să va mănii, scrâşca-va cu dinţii săi şi să va topi* (PB 217^{r}/5); alte atestări în PS, PH, PV, în cronicile lui Gr. Ureche şi N. Costin, precum şi în PVis.;

sculătură (< *scula* + *-(ă)tură*) „înviere, ridicare”: *sculătura trupurilor* [*szkuletura trupurilor*] (FCat. 13/23); vezi şi *Fragmentul Todorescu*;

sicar (< v. sl. *sikari* cf. lat. *sicarius*) „mercenar”; *ai scos în pustie patru mie de sicari*; glosat: „sicarii sânt lotri, tălhari” (NT 164^{r}/28);

siriu (< magh. *szer*) „regiune, zonă”: *că nu-i loc ca acela şi siriu în lume unde aceasta să nu agiungă* (PPr. 49^{v}/5);

solitor (< +*soli* + -*tor*; cf. v. sl. *sŭlŭ*) „vestitor, mijlocitor, care soleşte, care împacă”: *solitoare de mântuire neamului nostru* (Ceas. B 160^{v}/9); *înaainte solitoriu şi botedzătoriu Ioan* (RD 19^{v}/20); *ca şi când are fi fost solitoriu acestui al doile miel* (SCat. 56);

soţ, soţie (< lat. *socius*) „însoţitor, apropiat, tovarăş”: *de acum nu zic voao slugi (...), iară voao vă ziş soţi* (NT 126^{v}/9–10); *În carea învăţătura face pre Pavel apostol soţie şie* (NT 189^{r}/6); *de toate rudele şi soţii acum să desparte* (Mol. 120^{r}/9); *chemând Eghimonul pre toţi soţii lui* (Ch. 353^{r}/23); *nu vor cu alţi oameni să să împrietinească şi să-i aibă soţie* (Ch. 388^{v}/15–16);

spată (< lat. *spatha*) „armă, spadă, sabie”: *spata sa va ascuţi, arcul său întinde-l-va* (PB 10^{v}/10); *în mâna cea direaptă ţiind spată iară în cea stânga suliţa* (Ch. 355^{v}/4); cf. şi PS, *Tetraevanghelul* de la Sibiu, CP, CP$_{1}$, CP$_{2}$, C$_{2}$, PO;

speie „obroc, loc ascuns”: *nece aprindu făcliia şi să o puie supt speaie, ce în sveaşnic şi să lumine tuturor* (NT 6^{v}/31); *nimenea nu aprinde lumina şi să o puie pre dânsa supt o speaie* (Ch. 317^{v}/6–7); cf. şi Lex. M, *Evanghelie*, Bucureşti, 1723;

spodobi (< v. sl. *sŭpodobiti*) „a (se) învrednici, a fi demn de ceva”: *în lumina veseliei sfinţilor să-l spodobască întru împărăţiia sa* (Mol. 111^{r}/6); *când vom să ne spodobim să ne facem părtaşi lor* (Buc. 31^{v}/9–10);

stâlpare (cf. *stâlp*) „ramură”: *alţii frângea stălpări de leamne şi aşternea pre cale* (NT 27^{r}/11); *coperiră-se munţii de umbra ei şi stâlpările ei ca chedrii lui Dumnezău* (PB 154^{r}/16); *cu stâlpările ceale verzi a faptelor celor bune să ieşim înaintea lui Hristos* (PPr. 138^{r}/14);

stârmină (< v. sl. *strŭminina*) „râpă, scobitură în stâncă, prăpastie”: *toţi slobodnicii să ascunsără în peştiri şi în stârminele pietrilor* (NT 308^{r}/29);

steclă (< ucr. *steklo*) „sticlă”: *Spălarea urcioarelor şi a steclelor şi altele ca aceastea multe faceţi* (NT 49^{v}/26);

stepenă (v. sl. *stepenĭ*) „treaptă”: *Întru sfânta şi marea stepenă a jirtăvnicului tău* (Mol. 75^{v}/21); vezi şi PS, CP, CP$_{1}$, CP$_{2}$, *Pravila ritorului Lucaci*, precum şi *Pravilele împărăteşti* (1646);

stredie, var. *strede* (< v. sl. *strŭdŭ*) „miere neîncepută”: *mai dulci decât miiarea şi decât stredea fagurului* (PB 31^{r}/6);

sudui (< magh. *szidni*) „a înjura, a ocărî”: *Fericiţ veţ fi când vor urî pre voi oamenii şi când vă vor despărţi şi vă vor sudui* (NT 74^{v}/4); *şi pre Dumnezău îl suduie şi-l blastemă* (PPr. 122^{v}/5);

suguşa (< *sub* + *guşă* + *-a*) „a sugruma, a asupri; a cleveti”: *să nu mă suguşă pre mine făloşii* (PB 235^{v}/7); *să nu mă suguşe pre mine făloşii* (Ceas. B 15^{r}/6); *domnii cei mari şi neameşii suguşă obagii* (PPr. 113^{r}/15–16);

suna (< lat. *sonare*) „a bate”: *sunaţ şi să va deşchide voao* (NT 9^{r}/30); *Iată, stau naintea uşii şi sunez* (NT 306^{r}/31);

sucă (< *sucui*; cf. şi magh. *szokás*) „datină, obicei”: *iaste păcat păgubitoriu din sucă când omul greşaşte?* (PPr. 71^{r}/12); vezi şi AC şi PVis.;

suclui, var. la *sucui* (< magh. *szokni, szokálni*) „a obişnui, a avea obiceiul”: *Ce păcate au sucluit a să izvorî* (PPr. 89^{r}/2); cf. şi PO, AC, cazania transcrisă de popa Urs din Cotiglet, PVis., *Catehismul* lui Buitul;

suruman, var. *suroman, siriman, siruman* (< v. sl. *siromahŭ*, bg., scr. *siromah*) „sărman, om sărac”: *nu să vându în trei sute de bani şi să să dea surumanilor* (NT 122^{r}/26); *această văduo suromană mai multe aruncă de toţi de alalţi* (NT 58^{r}/28); *că sirimanii pururea aveţi cu voi* (NT 37^{v}/10); *va întra şi sirumanul în veşmânt prost* (NT 177^{r}/18); *iară eu suruman şi bolnav sânt* (PB 127^{v}/1); *să ne aducem aminte despre surumani* (CSc. 82^{r}/16); *nu înfrunta pre sirimani când sună la uşea ta* (CSc. 36^{v}/10); *că n-au făcut milostenie cu fraţii lui Hristos cei surumani* (SCat. 13); *Fericiţi surumanii sufleteşti* (Ceas. B 88^{v}/6–7); *şi-şi aduc aminte de cei surumani* (Mol. 161^{v}/19); vezi şi: *bărbatul suruman ia pre muiare cu bogăţie multă* (SA 74^{r}/2); cf. şi PD, BB;

surumăni (< *suruman* + *-i*) „a sărăci”: *deaca veţi surumăni, să vă priimească pre voi în corturele ceale de veaci* (NT 91^{r}/7);

surumănie, var. *siromănie* (< *suruman* + *-ie*) „sărăcie”: *aceasta den surumăniia ei tot cât avu aruncă* (NT 58^{r}/31); *pre surumanul rădică-l den surumănie* (PB 209^{v}/6); *surumănie au bogăţie nu da* (SCat. 49); *siromănie au bogătate* [*sziromeniae au bogetate*] (FCat. 43/23);

surzui (< magh. *szerezni*) „a compune; a întemeia; a pricinui”: *Cine de chilin dintre apostoli au surzuit vro cloambă a Credeului?* (PPr. 5^{r}/10); *Cine au surzuit rânduiala besearecii?* (PPr. 102^{v}/9); *Ce au surzuit graba aceasta?* (PPr. 128^{r}/9); cf. şi Lex. M, miscelaneul copiat de popa Jurju din Luncasprie, PVis.;

surzuită (< *surzui*) „rânduială”: *iară de pre altă parte iaste cinul, care să ţine de fapta şi de surzuita Domnului, adecă de apă* (SCat. 53);

şar (< v. sl. *šarŭ*) „vopsea, culoare”: *curcubeul are întru sine trei şaruri: vânăt, vearde şi roşu* (Ch. 112^{v}/22); *unde ziceţi că nu cinstiţi şarurile şi lemnul* (SCat. 28);

şmag (< germ. *Schmack*) „gust”: *pânea şi vinul îşi ţine faţa şi şmagul şi nu-şi schimbă firea* (SCat. 59);

şozie (< *şod* + *-ie*; cf. magh. *sod*) „comicărie, lucru caraghios, hazliu”: *când din glumă minte au din şozie* (PPr. 87^{v}/10);

şpan, var. *işpan* (<magh. *pán, ispán*) „funcţionar, dregător”: *deregătorii cei din afară, adeca şpanii* (SCat. 69); *şi marelui işpan aceiiaş varmeghii* (PPr. [2]^{r}/7);

ştiuc (< germ. *Stück*) „bucată”: *ştiucuri de tămâie* (PPr. 136^{r}/17);

tăgădaş (< *tăgadă*) „tăgadă”: *pre omu-l duce pre tăgădaşul lui Dumnezău* (PPr. 4^{r}/7);

tăgădui (< magh. *tagadni*) „a nega, a contesta”: *ai ţinut cuvântul Mieu neci ai tăgăduit numele Mieu* (NT 306^{r}/1); *care tăgădui pre Preacista că nu-i mumă Domnului* (PPr. 57^{v}/15);

tărhat (< magh. *terhet*) „sarcină, greutate, povară”: *că întărhaţi oamenii cu tărhat, care nu-i lesne a-l purta* (NT 84^{v}/23); *tras-am de supt tărhat umărul lui* (PB 155^{v}/15–16); *Căce să numeaşte crucea a fi tărhat greu?* (PPr. 18^{r}/7);

târnaţ (< magh. *tornác*) „pridvor, prispă”: *iară bătând Pătru în uşa târnaţului, mearse o fată să asculte* (NT 151^{r}/8); *carii staţ în casa Domnului, în târnaţele casei Dumnezăului nostru* (PB 251^{r}/1–2);

treazv (< v. sl. *trězvŭ*) „cumpătat”: *ce adevărate şi treazve cuvinte grăiescu* (NT 170^{r}/8);

trezvire, var. *trezvie* „cumpătare”: *iară poamele Domnului iaste (...) trezvirea* (NT 255^{v}/3); *ca să putem viia în trezvie şi în sfinţenie* (SCat. 78);

trufă (< lat. *trufa*, ngr. τρυφή) „trufie”: *trufa cea încrezută cu care să încreade somnorosul că el şti<e> destul* (CSc. 92^{r}/6);

tuldui (< magh. *toldni*) „a adăuga”: *Când au tulduit aceasta beseareca sfântă?* (PPr. 57^{v}/10);

ugodnic (< v. sl. *ugodinikŭ*) „plăcut”: *între direptul şi ugodnicul Tău, Noe* (Mol. 184^{r}/7);

ului (< magh. *vallani*) „a mărturisi”: *uluim în chip de adevăr* (FCat. 24/10); în secolul al XVI-lea, termenul a fost înregistrat în *Molitvenicul* lui Coresi şi în *Fragmentul Todorescu;*

uluită (< *ului*) „mărturisire”: *a uluitei şi a credinţiei cristinască* (FCat. 7/3);

urdina (< lat. *ordinare*) „a veni adesea undeva, a vizita, a poposi”: *că oamenii de vor urdina ades în casa lui Dumnezău* (CSc. 96^{v}/2); cf. şi CV şi *Pravila ritorului Lucaci*;

urdinare (< *urdina*) „călătorie, vizită”: *urdinarea cea nefolositoare la locuri vestite şi depărtate* (CSc. 6^{r}/4);

uric (< magh. *örök*) „moştenire, avere”: *mulţi vând uricele sale* (NT 138^{v}/29);

uricaş (< *uric* + *-aş*) „moştenitor”: *acesta iaste uricaşul, veniț să omorâm pre el şi să ținem uricul lui* (NT 28^{r}/19); *Pentru că ne-au făcut cu sângele lui cel scump uricaşii lui* (SCat. 38);

usnă (< v. sl. *ustina*) „buză”: *lăuda-te-vor pre tine usnele meale* (PB 112^{v}/4);

uzbăi (et. nec.) „a nădăjdui, a avea încredere”: *să mă uzbăiesc singur în el* (FCat. 36/4); *Slobodu-i a ne uzbăi în faptele noastre?* (PPr. 36^{r}/8); termenul este atestat în secolul al XVI-lea în *Fragmentul Todorescu*, iar în cel următor în AC şi în PVis.;

uzbăială (< *uzbăi* + *-eală*) „încredere”: *ce uzbăială încă adeverită am* (FCat. 24/18); *pentru ce să pune împotriva nădejdii uzbăiala oarbă de mila lui Dumnezău?* (PPr. 37^{v}/8);

vădi (< v. sl. *vaditi*) „a dovedi, a deconspira, a divulga, a învinui”: *şi nu vru să o vădească, vru să o lase într-ascuns* (NT 3^{v}/23–24); *nu te mănia când te vădeaşte pentru păcat* (CSc. 84^{v}/7–8); alte atestări în CT, CPr., CC$_{1}$, PS, CP, CP$_{1}$, precum şi în *Apocalipsul Maicii Domnului* din *Codicele Sturdzan* (1590–1602);

vadră, var. *veadră* (< v. sl. *vědro*) „vas, găleată”: *Lăsă derept aceaea muiarea vadra ei şi mearse în oraş* (NT 109^{v}/8); *împleț veadrele cu apă* (NT 107^{r}/4, Mol. 33^{v}/1–2); *şi aflând la fântână o tărsină de păr ce era legată vadra cu carea scotea apă* (Ch. 272^{v}/19–21); vezi şi PO;

veatrilă (< v. sl. *větrilo*) „velă de la corabie, pânză”: *şi rădicând veatrila către suflarea vântului, siliia la țărmure* (NT 171^{v}/21); cf. şi CPr. şi CV;

vergur, *vergură* (< lat. **virgula*) „virgin, neîntinat”: *aceştia sânt carii nu s-au spurcat cu muieri, că-s verguri* (NT 313^{v}/18); *şi vergurile lor nu fură cinstite* (PB 150^{r}/9); *iaca vergură va prinde în zgăul său* (FCat. 12/24); cf. şi CV, PO şi CB;

vergurie (< *vergur* + *-ie*) „virginitate, puritate”: *lăcuind cu bărbatul ei şapte ani den verguriia ei* (NT 68^{v}/26); *spodobit-ai pre toți (...) cu vergurie nespurcată* (Mol. 38^{v}/16–17);

vernic (< v. sl. *věrĭnikŭ*) „credincios”: *tuturor vernicilor iertare păcatelor* (FCat. 27/7); vezi şi *Fragmentul Todorescu*, PVis.;

vernicie (< *vernic* + *-ie*) „credință, fidelitate”: *cu dragoste şi cu vernicie* (FCat. 37/22);

vig (< magh. *vég*) „sfârşit, capăt; scop”: *a duce în vig lauda ta* (FCat. 7/14); *nu amâna, ce du în vig* (PPr. 72^{r}/18); *pre ce vig s-o vedea?* (PPr. 24^{r}/3); termenul este atestat în CC$_{1}$, în AC, în miscelaneul lui Jurju din Bihor, în *Molitvenicul* lui popa Urs şi în PVis.;

voroavă (< *vorovi*; cf. ucr. *hovorytu*) „vorbă, cuvântare, predică": *pentru ce voroavele Meale nu înțeleageți?* (NT 117r/27); *această voroavă a mea să fie spre cinstea sfântului proroc Ilie* (Ch. 385v/24–25);

vravă (< scr. *vreva*, bg. *vrěva*) „dojană, chemare": *certare sau vrava a besericiei svânte* (FCat. 30/24);

vrăciuire (< *vrăciu*; cf. v. sl. *vrači*) „lecuire, vindecare": *ca eastă căsătoriia vrăciuire şi apărare de cătră curvie* (SCat. 63);

vrevi (< bg. *vrěvja*, scr. *vreviti*) „a (se) certa, a cârti": *vreviia jidovii* (NT 112r/5); cf. şi PO, AC, PVis.;

zapis (< v. sl. *zapisŭ*) „scrisoare, dovadă scrisă": *zapisul păcatelor noastre l-ai rumt* (Ceas. B 85v/9);

zăpodie (< v. sl. *zapodŭ*) „podiş, platou; vale, şes puțin scufundat": *Carele au zidit ceriul şi au pus măgurilor hatară şi zăpodiilor măsură* (Mol. 6v/11); cf. şi PS, PH, PO;

zăticneală (< *zăticni* + *-eală*; cf. v. sl. *zatŭknâti*) „piedică, opreliște": *făcându-să tocmeală întră dânşii (...) fără de nice o zăticneală* (Buc. 29v/2);

zăuita (< *să-* + *uita*) „a uita": *în vreamea robiei şi a bozilor s-au fost zăuitatu-să* (PPr. 73r/4); cf. *unde nu te-ai zăuitat nice despre noi* (SA 34v/15); cf. şi AC şi PVis.;

zbici (< *z-* + *bici*) „bici, bătaie, pedeapsă": *de ne-ai bate şi mai tare, de cum ne-ai bătut mai nainte, şi încă de ai slobozi toate pre noi acealea zbiciri* (SCat. 75); *şi spre bine simtem nedestoinici, pentru care toate zbiciurile greale cu dereptul ni s-ar cădea* (SCat. 80); *Toate zbiciurile a dihaniei* (PPr. 39v/18);

zgaibă (< lat. *scabia*) „bubă": *şi câinii veniia şi lingea zgaibele lui* (NT 91v/3); vezi şi PO şi AC;

zgăibos (< *zgaibă* + *-os*) „lepros, bubos": *şi un cerşitoriu (...) cerele zăcea înaintea uşăi lui zgăibos* (NT 91v/1); *au vrun deaget sau alt mădulariu să va fi rănit au zgăibos* (SCat. 70); cf. PO;

zgău (cf. lat. *cavum*) „pântece, uter; rărunchi, măruntaie": *blagoslovită eşti întru muieri şi blagoslovit rodul zgăului tău* (NT 66v/10); *şi tu m-ai acoperit pre mine din zgăul maicei meale* (PB 258r/4); *coconii de bun neam îi poartă în zgău maicile fericite* (CSc. 101v/6); *şi deşchide noao tuturor zgăul cel de milă şi de iubire de oameni* (Mol. 179v/14); *că ştim că goli am ieşit din zgăul maicii noastre* (Ch. 227v/5); vezi şi: *pântecelui (sau zgăului)* [glosat marginal] *vintrelor* (SA 64r/10–11); pentru răspândirea termenului în secolul al XVI-lea, vezi Densusianu, HLR, II, 563;

zneamăn (< scr. *znamen*) „apărătoare, piatră de hotar, de mormânt" *Că-i puseşi pre ei ca un zneamăn întru venele tale* (PB 33v/10–11); termenul mai apare în DVS.

b) Împrumuturi livreşti:

achint (< lat. *hyacinthus*) „hiacint, piatră semipreţioasă" (NT 310r/31), **acolisitură** (< *acolisi* + *-tură*; cf. ngr. ἀκόλλησα) „insistenţă" (NT 83r/34), **alavastru** (ngr. ἀλάβαστρον) „alabastru" (NT 59v/27), **alois** (< lat. *aloe*) „aloe, plantă exotică" (NT 132r/10), **amvon** (< v. sl. *amŭvonŭ*) „amvon" (Ch. 282r/6–7), **ametist** (< lat. *amethystus*, ngr. ἄμέθιστος) „piatră semipreţioasă" (NT 319v/23), **arhiepiscop** (< v. sl. *archiepiskupŭ*) „arhiereu" (PPr. 92r/10), **ariopag** (< lat. *areopagus*) „areopag"; glosat: „iaste casa oraşului unde să strângea deregătorii" (NT 158r/22), **aromat** (< ngr. ἄρωμα, v. sl. *aromatŭ*) „balsam" (NT 132r/13), **aspidă** (< v. sl. *aspida*) „viperă" (PB 280r/8–9, Ch. 273v/6), **aspis** (<ngr. ἴασπις) „jasp, piatră semipreţioasă" (NT 319v/17), **balsam** (< lat. *balsamum*, ngr. βάλσαμον) „substanţă aromată" (Ch. 331r/2, PPr. 92r/12), **baljamon** „balsam" (PPr. 95r/15), **bolniţă** (< v. sl. *bolinica*) „spital" (Ch. 238v/9), **cardinaliş** (< lat. *cardinal*, magh. *kardinalis*) „cardinal" (PPr. [2]r/5), **cardinărie** (< cardinal + -ie) (PPr. [3]r/4), **catholicuş** (< lat. *catholicus*, magh. *katolikus*) „catolic" (PPr. 145r/14), **cănţălareş** (< lat. *cancellarius*, magh. *kancellár*) „cancelar" (PPr. [2]r/9), **căpitan** (< ngr. καπιτάν, it. *capitano*, magh. *kapitány*) „căpetenie militară" (NT 166v/4, Ch. 302r/18), **cetenie** (< v. sl. *četenije*) „predică, prelegere" (NT 281v/16), **ceteţ** (< v. sl. *čitici*) „citeţ, dascăl, cântăreţ în strană" (Mol. 67r/3, PPr. 102v/12), **character** (< lat. *character*; cf. ngr. χαρακτήρ) „caracter" (PPr. 92v/18, 93r/3), **chedru** (< ngr. κέδρος; cf. v. sl. *kedrŭ*) „cedru" (PB 272r/10), **chimvol** (< v. sl. *kimvalŭ*) „instrument muzical; clopot"; glosat: „canon sau harfă cu strune" (NT 234v/30), **chit** (v. sl. *kitŭ*) „balenă" (NT 16r/21, PB 197r/14, Ch. 156r/22), **chiuz** (< magh. *közt*) „universal" (FCat. 8/22), **ciudă** (< v. sl. *čudo*) „minune" (NT 9v/25), **ciudesă** (< v. sl. *čudesa*) „minune" (NT 291v/34, PB 42v/4, Ch. 40v/19–20), **ciudi** „a (se) minuna" (NT 136r/30, Ch. 38v/2), **cliros** (ngr. κλῆρος, v. sl. *klirosŭ*) „cler" (Mol. 10r/10), **coleghion** (< lat. *collegium*, magh. *kollégium*) „colegiu" (PPr. [3]r/9–10), **comendatoriu** (< lat. *commendatorius*) (PPr. [2]r/11), **corvan** (< v. sl. *korvana*) „casă de bani din altar"; glosat: „vistiariia besearicii" (NT 36v/31), **crişţal** (< lat. *crystallus*) „cristal" (NT 319v/17–18), **doftor** (< lat. *doctor*) „medic" (PPr. 109r/4), **ecjorţişta** (< lat. *exorcista*) „exorcist" (PPr. 103r/4), **elementom** (< magh. *elementom*; cf. lat. *elementum*) „element" (PPr. 93r/17), **eminenţie** (< lat. *eminentia*, magh. *eminencia*) „eminenţă" (PPr. [3]v/18), **eparhie** (ngr. ἐπαρχία, v. sl. *jeparchija*) (Ch. 302v/16), **epicur, -eu** (< ngr. ἐπικούρειος, lat. *epicureus*, v. sl. *jepikurij*) „epicurian" (NT 158r/18, 186v/17), **episcop** (< ngr. ἐπίσκοπος) (NT

280ᵛ/21), **eretic**, var. *eritic* (< v. sl. *eretikŭ*) (NT 192ʳ/3, Ch. 104ᵛ/24, 105ʳ/20, PPr. [3]ʳ/15, 3ᵛ/8, 28ʳ/3), **eriticitură** (< *eretic* + *-tură*) „rătăcire" (PPr. 3ᵛ/16), **evroclidon** (< lat. *evroclydon*, ngr. εὐροκλίδον; cf. v. sl. *jevroklidonŭ*) „vânt din nord-est"; glosat: „numele vântului despre răsărit, cu vicole reapede" (NT 170ᵛ/28), **feiedelm** (< magh. *fejedelm*) „principe" (FCat. 45/22); **filosof** (< lat. *philosophus*, ngr. φιλόσοφος; cf. v. sl. *filosofŭ*) (NT 2ᵛ/13, Ch. 111ᵛ/14, 307ʳ/24), **filosofesc** (<*filosof* + *-esc*) (Ch. 111ᵛ/6), **formă** (< magh. *fórma*, lat. *forma,* ngr. φόρμα) (FCat. 26/2, CSc. 25ᵛ/6, Ch. 331ᵛ/22, PPr. 102ʳ/7), **ga(n)grenă** (< lat. *gangraena*, ngr. γαγγραίνα) „cangrenă"; glosat: „gangrena iaste boală ce mănâncă carnea omului" (NT 285ʳ/30), **gazofilachie** (< ngr. γαζοφυλάκιον, lat. *gazophylacium*; cf. v. sl. *gazofilakija*) „vistierie"; glosat: „vistiiarul besearicii" (NT 97ᵛ/13), **gheenă** (< ngr. γέεννα; cf. v. sl. *geena*, *geona*) „iad, infern"; glosat: „matca focului" (NT 30ʳ/27), **historie** (< lat. *historia*) „istorie" (NT 104ᵛ/13, 135ʳ/4), **hor** (< ngr. χωρος; cf. v. sl. *chorŭ*) „vânt din nord-vest" (NT 170ᵛ/24), **idololatrie** (< *idololatru* + *-ie*) (PPr. 148ᵛ/2), **idololatru** (PPr. 148ʳ/15), **ieiunium** (< lat. *jeiunium*) „post" (PPr. 131ʳ/18), **iejuvit** „iezuit" (NT 202ᵛ/), **inorog** (< v. sl. *inorogŭ*) „unicorn" (PB 36ʳ/6), **isop** (< v. sl. *isopŭ*) „isop, arbust exotic"; glosat: „trestie" (NT 131ᵛ/20), **iştrument** (< lat. *instrumentum*, magh. *i(n)strumentum*) „mijlocitor" (PPr. 101ʳ/8–9), **întrâmblător** (< *întrâmbla* + *-tor*) „mediator" (FCat. 13/1), **lector** (< lat. *lector*, magh. *lektor*) „lector, citeț" (PPr. 102ᵛ/18), **legheon** (< ngr. λεγεών; cf. lat. *legio*) „legiune" (NT 35ᵛ/28, 77ʳ/19), **limbus** „limb, locul din cer unde sufletele celor drepți așteaptă venirea lui Hristos" (PPr. 20ʳ/7), **mag** (< lat. *magus*, ngr. μάγος) „mag, filosof, astrolog" (NT 4ʳ/22), **materie** (< lat. *materia*, magh. *matéria*; cf. rus. *materija*) „element, conținut, fond, esență" (Mol. [2]ʳ/16, Ch. 331ʳ/1, PPr. 92ᵛ/7), **mir** (< v. sl. *mirŭ*) „esență aromată" (Ch. 331ʳ/7), **mișă** (< lat. *missa*) „mesă, liturghie" (PPr. 130ʳ/5–6), **mod** (< lat. *modus*, magh. *mód*) (PPr. 66ʳ/18), **nard** (< ngr. νάρδος) (Ch. 45ᵛ/17), **nardos** „rășină parfumată, nard" (NT 59ᵛ/27, 122ʳ/20), **neamț** (Ch. 106 ᵛ/10), **nemzat** „neam" (FCat. 27/1), **notariuș** (< lat. *notarius*, magh. *notárius*) „notar" (PPr. 86ʳ/17), **obștinență** (< lat. *abstinentia*, magh. *absztinencia*) „abstinență, răbdare" (PPr. 131ʳ/8–9), **oceaianie** (< v. sl. *otŭčajanije*) „deznădejde" (Ch. 313ʳ/25), **ocei** „a se descuraja, a deznădăjdui" (Ch. 313ʳ/30), **omofor** (< v. sl. *omoforŭ*) „veșmânt arhieresc sub forma unei eșarfe" (Ch. 44ʳ/15), **oșchie** (< magh. *ostya*) „ostie" (PPr. 96ʳ/18), **oștiarsuș** „ușier" (PPr. 102ᵛ/15), **pardos** (< ngr. πάρδος) „leopard" (NT 312ᵛ/26), **parintijiș** (< lat. *parenthesis*, ngr.

παρένθεσις) „paranteză” (PB 300r/7), **parocuş** (PPr. 132r/2), **pater** (< *pater*, magh. *páter*) „preot catolic” (PB 5v/10, PPr. [1]r/7), **patriarh** (v. sl. *patriarhŭ*) (Ch. 104v/3), cu pl. *patriarşi* (NT 142v/27), **patrierşie** (Ch. 104v/12), **pelican** (< lat. *pelicanus*) (PB 190v/10), **plebanuş** (PPr. 132r/1–2), **polată** „casă, palat, curte” (PB 83r/2, 127r/7, RD 2r/8, Mol. 95v/1), **practică** (PPr. 93v/3), **prejviter** „pezbiter” (PPr. 103r/18), **pretor** (< lat. *praetorium*, ngr. πραιτώριον) „sală de judecată”; glosat: „ce să zice casă de leage” (NT 62v/7), **prezviter** (< lat. *presbyter*, ngr. πρεσβυτέρος) „prezbiter”; glosat: „cârstnic au ţârcovnic” (NT 197v/7), **pristanişte** (< v. sl. *pristanište*) „port, liman” (Ch. 304v/9), **procator**, var. *procatăr* (< magh. *prókátor*) „avocat” (NT 167r/6, PPr. 84v/16, 86r/17), **propoveadnic** (< v. sl. *propovědĭnikŭ*) „propovăduitor” (NT 280r/30), **publican** „care ia în arendă dările, eretic” (NT 28r/4, 43r/11, PPr. 129r/78), **purgatorium** (< lat. med. *purgatorium*, magh. *purgátorium*) „purgatoriu” (PPr. 20r/16), **sacrament** (< lat. *sacramentum*, magh. *sakramentom*) „taină” (Mol. [2]r/6, Ch. 329v/27), **scriptură** (< lat. *scriptura*) „scriere, înscris” (NT 91r/), **semeliu** (< magh. *személy*) „persoană” (FCat. 14/13), **sinagogă** (< lat. *synagoga*, ngr. συναγώγιου) „templu”; glosat: „unde să strângea jidovii să auză cuvântul lui Dumnedzeu; noi zicem beseareca” (NT 6r/23), **slavoslovie** (< v. sl. *slavoslovije*) „slăvire” (Mol. 178r/2), **stadie** (< lat. *stadium*, ngr. σταδίον) „unitate de măsură pentru distanţă” (NT 103r/17, 120v/33, 314r/32, Ch. 48r/6), **statir** (< ngr. στατήρ) „stater, monedă”; glosat: „ban sau aspru” (NT 23r/11), **stoic** (< ngr. στοϊκός; cf. v. sl. *stoikŭ*) (NT 158r/18), **stomah** (< ngr. στόμαχος; cf. v. sl. *stomahŭ*) „parte a aparatului digestiv”; glosat: „au rânza” (NT 282v/9), **sumă** (< lat. *summa*) „rezumat” (PB 270v/2), **şacramentum** (FCat. 26/11–12), **şacramentom** (PPr. 103v/17), **şcarlat**, var. la *scarlat* (< lat. *scarlatus*) „stofă de culoare stacojie” (NT 317r/3), **şetenţie** (< *sententia*, magh. *sentencia*) „sentinţă, hotărâre” (PPr. 24r/3), **şofariu**, var. la *şafar* (< ucr. *šafer,* pol. *szafar*, magh. *sáfár*) „ispravnic, intendent” (NT 90v/18, PPr. 60v/18), **şofărie** „isprăvnicie, dregătorie” (NT 90v/28), **şolenitaş** (< lat. *solemnitas*) „solemnitate” (PPr. 97r/3), **şpaniol** (Ch. 106v/11), **şumă** (< magh. *summa*, lat. *summa*) „rezumat” (NT 263v/10, FCat. 7/3), **teatron** (< ngr. θέατρον; cf. lat. *theatrum*) „spectacol, privelişte, adunare; amfiteatru”; glosat: „ce să zice greceaşte teatron, ce e loc de luptă în mijlocul oraşului, unde să strângea oamenii să vază lucruri de minuni” (NT 161r/6), **teolog** (< germ. *Theolog*) (Ch. 114r/11), **teologhiesc** (Ch. 111v/7), **testamânt** (NT 297v/3), **teştamentom** (PPr. 103r/1), **teştamentum** (FCat. 30/1), **tipar** (< ngr. τυπάριον) (PB

300r/18), **tituluş** (< lat. *titulus*, magh. *titulus*) „titlu, suprascriere" (PB 2r/4), **topazie** (< τοπάζιον) „topaz" (PB 236r/2, Ceas. B 15v/2), **topazion** (NT 319v/22), **ţeremonie** (< lat. *caerimonia*) (PPr. 147r/11), **ţimbulă**, var. la *ţambal* (< lat. *cymbalum*) „instrument de percuţie" (PB 274r/3), **urşinic**, var. *urşenic, urşănic* „catifea" (NT 62v/8, 91r/32, Ceas. B 142r/4), **varvar** (< lat. *barbarus*, ngr. βάρβαρος) „barbar"; glosat: „proştii să cheamă varvari" (NT 172r/8), **varvarizmos** (< ngr. βαρβρισμός) „vorbire incoerentă, bolboroseală" (Buc. 27r/2), **vasilisc** (< v. sl. *vasiliskŭ*; cf. ngr. βασιλίσκος) „reptilă fabuloasă" (Ch. 174r/5), **verş** (FCat. 8/15), **vison** (< ngr. βυσσός, v. sl. *visoni*) „in foarte fin" (NT 91r/33), **zaveasă** (< v. sl. *zavěsa*) „perdea de altar" (NT 295r/13), **zmaragd**, var. la *smaragd, smarald* (< ngr. σμάραγδος) „piatră preţioasă" (Ch. 334v/24).

*

Această radiografiere a normelor literare din textele apărute la Bălgrad începând cu mijlocul secolului al XVII-lea şi până la începutul secolului următor ne oferă câteva repere privind structura variantei sud-vest ardeleneşti. După influenţa exercitată de textele coresiene în secolul al XVI-lea, prelungită prin reproducerea, peste şase decenii, a *Cazaniei a II-a* — aceasta fără să se substituie, de fapt, variantei locale —, normele literare se cristalizează, într-o primă fază, între 1648–1651. Imaginea de mozaic pe care o reflectă aceste particularităţi ar putea contraria, unele elemente discordante părând incompatibile cu statutul de sine stătător al unei variante literare. Supusă presiunii exercitate de varianta bănăţeană-hunedoreană, pe de o parte, şi de cea munteană, pe de altă parte, varianta constituită în jurul centrului cultural de la Alba Iulia nu este nicidecum lipsită de individualitate. Sesizând faptul că textele tipărite aici se apropie destul de semnificativ de principalele trăsături ale variantei literare bănăţene-hunedorene, I. Gheţie a pus în evidenţă, totodată, şi ceea ce le diferenţiază[19]. De altfel, unele trăsături definitorii ale textelor din Banat–Hunedoara, cum ar fi conservarea lui *ń*, predominantă în *Palia* de la Orăştie, au cunoscut o evoluţie în timp, astfel că fonetismele respective deveniseră mult mai rare în *Catehismul* lui Fogarasi, de exemplu. Sub aspect lexical însă, convergenţele persistă în multe privinţe, elementele de tip nordic, precum *alean, aleaneş, băsău, bios, câştigă, dihanie,*

[19] BD, p. 302–305.

făgădaş, fericăciune, foale, hasnă, hrăborie, meserniță, ocă, poroboc, povestui, scrâşca, suruman, având numeroase ocurențe în textele aparținând celor două zone.

Pe de altă parte, influențele sudice sunt reperabile, în special, în păstrarea lui *e* medial aton alături de *e* > *i,* evoluția lui *î* la *îi,* în *câine, pâine,* prin anticiparea elementului palatal din silaba următoare, precum şi în trecerea lui *dz* la *z.* S-a vehiculat mai demult ideea că apariția fonetismelor de tipul *pâine* în *Noul Testament* s-ar datora exclusiv primului traducător, ieromonahul Silvestru[20]. Nu este exclus ca unele fonetisme să fie puse pe seama muntenilor (tipograful Ştefan, de exemplu), care au participat la imprimarea cărților bălgrădene de la mijlocul secolului al XVII-lea. Dar nu se explică astfel neaderența la alte particularități de tip sudic, cum ar fi neacceptarea fricativei *j* în locul lui *ğ*. Faptul că unele particularități specifice ariei sudice a Dacoromaniei (rostirea moale a lui *s, z, ț*, rostirea dură a consoanelor prepalatale *ş, j* şi *r* dur în poziție „moale") se interferează cu reflexul lor opus nu denotă o acțiune deliberată, de realizare a unui compromis, prin păstrarea concomitentă a unor trăsături care se opun. Ipoteza lui G. Ivănescu[21], care explica aceste elemente divergente prin situația din graiurile locale, pare să fie cea mai plauzibilă. Fonetismele alternante, printre care coexistența labialelor moi şi a celor dure, ultimele minoritare însă, regimul oscilant al palatalizării labiodentalei *f*, prezența lui *s, z, ț* moi, alături de *s, z, ț* duri, ultimele consoane fiind specifice graiurilor de tip nordic, apoi *ş, j* moi, dar şi *ş, j* duri, *r* moale + *ea*, dublat de *r* dur, ca şi unele dublete morfologice care apar în textele bălgrădene de la mijlocul secolului al XVII-lea, exprimă o situație de fapt existentă în graiurile ardeleneşti de sud-vest. Acestea aparțin unei zone lingvistice de contact, în care se interferează mai multe arii dialectale ce presupun implicit interferența mai multor sisteme dialectale[22]. Întrepătrunderile graiurilor bănățene, nord-ardelene şi muntenești, caracteristice acestei provincii, s-au repercutat şi în plan literar, determinând un tablou lingvistic diversificat, în care fața şi reversul unor fenomene se manifestă concomitent. Este semnificativ totuşi faptul că Bălgradul a polarizat în această perioadă interesul unor tipografi munteni, ca şi al

[20] I. Şiadbei, *Fragmentul Leviticului românesc de la Belgrad*, în „Revista filologică", I, 1927, nr. 3, p. 278.

[21] *Problemele capitale ale vechii române literare*, Iaşi, 1947, p. 108 (extras din „Buletinul Institutului de Filologie Română «Alexandru Philippide»", XI–XII, 1944–1945).

[22] Vezi şi Gheție, Mareş, GD, p. 45.

unor traducători localnici sau proveniți din Banat, ceea ce a accentuat impresia de amalgam al unor elemente de tip nordic şi sudic. Cele două texte esențiale tipărite în jurul anului 1650, *Noul Testament* şi *Psaltirea,* emanând din mediul cultural românesc, sunt contrabalansate de scrieri de inspirație calvină, redactată după modelul ortografic maghiar, care creează dificultăți în stabilirea normei literare.

Acest eclectism al normelor literare pare să se accentueze în prima fază a activității lui Ioan Zoba din Vinț, în care sunt fructificate originale maghiare, cu o influență deloc neglijabilă asupra textelor româneşti (ne referim aici la *Cărare pre scurt*), îndeosebi în plan lexical. Simptomatic pentru evoluția variantei sud-vest ardeleneşti este acum *Ceaslovețul* din 1686, mai unitar sub aspect lingvistic, lucru datorat, probabil, unui izvor muntean sau tipografului Iosif. Începând cu *Rânduiala diaconstvelor* din 1687, asupra variantei locale începe să se exercite presiunea variantei literare moldoveneşti prin intermediul tipografului Chiriac. Este posibil ca înseşi textele pe care acesta le imprimă să fie de proveniență moldovenească, având ca indiciu, printre altele, prezența africatei *dz*. Unele dintre particularitățile acestor traduceri, cum ar fi conservarea lui *ğ*, se regăseau şi în tradiția literară locală, astfel că textele procurate eventual de către tipograf şi revăzute, superficial, de Zoba sau de alți cărturari ardeleni, au fost receptate în mod firesc.

Următoarea etapă marchează un curs ascendent în evoluția normelor literare, în care rolul tipografului editor Mihai Iştvanovici a fost precumpănitor. Remanierea destul de radicală la care acesta va supune un izvor moldovenesc, precum şi coroborarea unor surse secundare munteneşti, va determina un salt calitativ, oglindit prin fonetismele proprii ariei sudice care vor fi adoptate: generalizarea lui *z,* introducerea treptată a lui *j*, labiale moi, *s, z, ț* moi, *ş, j* predominant duri. Elementele lexicale de tip sudic pot fi identificate, de altfel, în toate etapele tiparului bălgrădean: *curte* (NT 129^{v}/16, Ch. 308^{v}/10), *dud,* glosat: *agud* (Ch. 268^{v}/22), *ginere* (NT 11^{v}/24), *prah* (NT 79^{v}/4, PB 10^{r}/4, Ch. 171^{r}/8), *scuepi* (NT 34^{r}/24), *scuepitură* (NT 118^{r}/13), *scuipi* (NT 36^{r}/27, Ch. 61^{v}/29), *scuipire* (Mol. 164^{r}/20), *zăpadă* (NT 52^{r}/27, PB 272^{r}/6, Ceas. B 58^{v}/11, Ch. 394^{v}/5–6). Substituirile lexicale pe care le operează însă Iştvanovici (vezi paragraful următor, 2.4) denotă o acțiune deliberată de impunere a unor norme supradialectale, ale căror elemente constitutive încep să câştige treptat teren. Reluarea *Chiriacodromionului* în ediții muntene pe parcursul secolului următor, fără modificări esențiale, demonstrează oportunitatea

actului său cultural şi recunoaşterea, totodată, a accesibilităţii şi a calităţilor literare ale textului pe care l-a tipărit.

În mod simetric, un alt text bănăţean perturbă, la sfârşit, spectrul variantei literare ce se cristalizase, în linii mari, în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea. În ceea ce priveşte catehismul *Pânea pruncilor*, un hibrid literar[23], produs al unui alt mediu cultural, acesta nu credem că reprezintă o involuţie care să pună sub semnul incertitudinii statutul variantei sud-vest ardeleneşti. În cazul în care activitatea tipografică nu s-ar fi întrerupt brusc după anul 1702, este posibil ca momentul 1750, ilustrat prin cărţile apărute la Blaj, să fi fost devansat cu câteva decenii, în consonanţă cu evoluţia în timp a normelor literare locale.

Împrumuturile livreşti care apar în tipăriturile de la Bălgrad din perioada 1648–1702 reflectă tendinţa tot mai accentuată de îmbogăţire a vocabularului, statuată, de altfel, de către cărturarii ardeleni şi în *Predoslovia către cetitori* din *Noul Testament* al lui Simion Ştefan. În ceea ce priveşte originea elementului cult se constată o mutaţie atât faţă de epocile anterioare, cât şi faţă de alte zone geografice. Ponderea termenilor proveniţi dintr-un etimon vechi slav sau slavon cărturăresc este contrabalansată de cea a termenilor de cultură de origine greco-latină, care sunt introduşi masiv, în consonanţă cu resurecţia umanismului european. Sursele la care au recurs traducătorii *Noului Testament* şi ai *Psaltirii* au fost decisive în privinţa acestei opţiuni. Este semnificativ faptul că în unele capitole sau texte complementare din celelalte tipărituri, precum prefaţa la *Molitvenicul* din 1689 sau *Cazania a doua la Duminica Rusaliilor* din *Chiriacodromion*, preluată dintr-un alt izvor decât *Cazania* lui Varlaam, frecvenţa împrumuturilor latine este mai mare în comparaţie cu scrierile în care sunt integrate. Adaptarea împrumuturilor comportă câteva caracteristici, cum ar fi păstrarea cu fidelitate, în unele cazuri, a formei etimonului (*character, cliros, historie, nardos, parintijiş, teatron, topazion, varvarismos)*, apariţia unor dublete lexicale (*balsam — baljamon, prezviter — prejviter, sacrament — şacrament, sumă — şumă, testament — teştament*) sau alternanţa formelor de plural *patriarhi — patriarşi* ale substantivului *patriarh*. Aceste oscilaţii denotă anumite dificultăţi în adaptarea formală şi semantică a elementelor culte, precum şi preluarea indirectă a unor împrumuturi greco-latine printr-un intermediar maghiar. În subsidiar, vom nota că un termen precum *formă*, întâlnit în *Cărare pre scurt*, este împrumutat tot

[23] Vezi şi Şt. Paşca, *Pânea pruncilor (Bălgrad, 1702)*, în DR, X, partea a II-a, 1943, p. 319–329.

prin intermediul originalului maghiar, şi nu direct din latină, cum opina O. Densusianu[24]. Elocventă pentru încercarea, deseori forțată, de impunere a unor structuri calchiate şi latinisme prin filieră maghiară este ultima scriere apărută la Bălgrad, *Pânea pruncilor*, cu o notă discordantă în evoluția variantei literare sud-vest-ardeleneşti.

Dincolo de aceste ezitări sau supralicitări, termenii cărturăreşti introduşi în perioada 1648–1702 au condus, implicit, la îmbogățirea limbajului juridic, filosofic, ecleziastic, ştiințific şi tehnic, favorizând conturarea stilurilor limbii române literare[25]. Orizontul cultural al traducătorilor şi editorilor de la Bălgrad şi-a pus, aşadar, amprenta asupra extinderii vocabularului literar şi modernizarea expresiei, tendințe care s-au repercutat în timp, în mod pozitiv, şi asupra evoluției limbii vorbite.

2. După abordarea globală a particularităților lingvistice din tipăriturile bălgrădene, vom examina în cea de-a doua secțiune a acestui capitol, pe baza unuia dintre cele mai reprezentative texte apărute în această zonă, stadiul atins în privința evoluției normelor literare sud-vest-ardeleneşti la sfârşitul secolului al XVII-lea. Limba *Chiriacodromionului* de la Bălgrad a mai făcut obiectul unui studiu aplicat, pornind de la caracteristicile originalului moldovean în raport cu reeditările din secolele al XVII-lea — al XVIII-lea[26]. Supunând textul din 1699 unei noi analize exhaustive, vom încerca să delimităm, comparativ, trăsăturile sale fonetice, morfologice şi lexicale oglindite printr-un eşantion mai larg de exemple, colaționarea având în vedere atât *Cazania* lui Varlaam, cât şi sursele secundare care au fost valorificate în versiunea lui Iştvanovici. Prin aceasta, tabloul lingvistic al tipăriturii bălgrădene va fi amplificat, aducându-se unele corecții în privința gradului de prelucrare a versiunilor originare, moldovene şi muntene, lărgindu-se, totodată, spectrul alternanțelor fonetice şi al dubletelor lexicale utilizate. Precizăm că vom evita repetarea exemplelor (i.e. ocurențelor) din paragraful anterior.

Vom trece în revistă, mai întâi, câteva particularități fonetice, urmărind atât modul în care se interferează elementele de tip nordic cu cele de tip sudic, cât şi oscilațiile în cadrul aceluiaşi fenomen, mult mai extinse decât se credea.

---

[24] *Limba română în secolul al XVII-lea*, ed. cit., p. 60.

[25] Vezi, în acest sens, Gh. Chivu, *Limba română de la primele texte până la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Variantele stilistice*, Bucureşti, Univers Enciclopedic, 2000, p. 74 şi urm.

[26] Frâncu, *Caz.*, p. 47–80.

2.1. În domeniul vocalismului:

a) Este conservat, în ambele texte, *a* etimologic în forme precum[27]: *dascal* (Caz. 189^{v}/3 — Ch. 101^{v}/7), *sparie* (Caz. 366^{r}/24 — Ch. 256^{v}/13), *să sparie* (Caz. 238^{v}/1) — *să spare* (Ch. 143^{v}/3); cf. însă *macar* (Caz. 148^{v}/5) — *măcar* (Ch. 81^{r}/28); este înlocuit *a* cu *e(ea): blastămă* (Caz. 313^{r}/19) — *bleastămă* (Ch. 208^{v}/12).

b) Este menținut *ă*, provenit din *a* aton, cu o schimbare de gen, în *lăcată* (Caz. 22^{r}II/10) — *lăcat* (Ch. 292^{r}/5), *lăcăți* (Caz. 120^{v}/1 — Ch. 61^{r}/14).

c) S-a perpetuat, ca un caz aparte, vechiul fonetism cu *ă*, netrecut la *a*, în *păhar* (Caz. 42^{r}/16) — *păharul* (Ch. 23^{r}/30).

d) Este conservat *ă* în ambele cazanii: *fămeile* (Caz. 221^{r}/24 — Ch. 128^{v}/3), *împărechetură* (Caz. 191^{v}/2) — *împărechietură* (Ch. 102^{v}/1), *învălit* (Caz. 128^{r}/9–10 — Ch. 65^{r}/7), *lăcrămăm* (Caz. 57^{v}II/17 — Ch. 343^{r}/13), *lăcui* (Caz. 335^{r}/22 — Ch. 228^{v}/26), *păreții* (Caz. 282^{v}/10 — Ch. 181^{v}/21), *rădică* (Caz. 222^{v}/23 — Ch. 129^{v}/29); *ă* este înlocuit cu *e: mulțămim* (Caz. 243^{v}/26) — *mulțemim* (Ch. 148^{v}/5), *prăvăsc* (Caz. 292^{r}/8) — *prevesc* (Ch. 190^{r}/12); *ă* este asimilat cu *i* în ediția din 1699: *prăvi* (Caz. 334^{r}/9) — *privi* (Ch. 227^{v}/17); *ă* etimologic, păstrat în *năród* (Caz. 297^{v}/16 — Ch. 195^{r}/2), alternează însă cu *ă* trecut la *o*, prin asimilare vocalică: *năród* (Caz. 374^{r}/26) — *norod* (Ch. 264^{r}/21), *năroadele* (Caz. 243^{v}/9) — *noroadele* (Ch. 146^{r}/16); cea de-a doua formă se impune şi sub presiunea modelului din pericopele evanghelice: *năród* (Caz. 88^{r}/10) — *norod* (Ev. S 104^{v}/b, 25 — Ch. 45^{v}/30); este notat hiatul *u-ă* — *u-o* în *nuării* (Caz. 24^{v}/19) — *nuorii* (Ch. 11^{v}/25).

e) Este preluat fonetismul originar în *strein* (Caz. 239^{v}/19 — Ch. 144^{v}/20), dar apar şi forme alternante: *streinul* (Caz. 5^{v}/4) — *striinul* (Ch. 3^{r}/21–22); cf. şi *striin* (Cheia 70^{r}/30) — *strein* (Ch. 314^{v}/31); sunt preferate şi alte fonetisme rezultate prin trecerea lui *e* aton la *i*: *cetind* (Caz. 33^{r}II/12) — *citind* (Ch. 302^{r}/26), *secriiu* (Caz. 45^{v}II/8) — *sicriiu* (Ch. 323^{r}/13), *tremise* (Caz. 365^{v}/22) — *trimise* (Ch. 256^{r}/12); o serie de fonetisme moldoveneşti cu *e*, frecvente la Varlaam, sunt înlocuite consecvent cu formele cu *ă: nedejduiaşte* (Caz. 228^{v}/12–13) — *nădăjduiaşte* (Ch. 134^{v}/17), *nedejduim* (Caz. 228^{v}/1) — *nădăjduim* (Ch. 134^{v}/6), *nevod* (Caz. 221^{v}/22) — *năvod* (Ch. 128^{v}/30), *spementeadze* (Caz. 283^{r}/2–3) — *spăminteaze* (Ch. 182^{r}/10–11); în situațiile în care textul moldovenesc îl menține

[27] Ne vom referi şi în cazul tipăriturii din 1643 la paginația textului original, a cărei numerotare este restabilită după f. 244 conform ediției lui J. Byck.

pe *e* (+ *n*), textul ardelenesc optează, fără excepție, pentru *i*: *cuvente* (Caz. 299^{v}/14) — *cuvinte* (Ch. 196^{v}/24–25), *împenge* (Caz. 23^{v}II/11) — *împinge* (Ch. 293^{r}/28–29), *menciuni* (Caz. 263^{v}/3) — *minciuni* (Ch. 165^{r}/28), *mene* (Caz. 5^{v}II/6) — *mine* (Ch. 276^{r}/18), *mentea* (Caz. 227^{r}/13) — *mintea* (Ch. 133^{r}/23), *menței* (Caz. 50^{v}II/17) — *minții* (Ch. 327^{v}/22), *rugămentea* (Caz. 256^{v}/7) — *rugămintea* (Ch. 159^{v}/4), *semenție* (Caz. 95^{v}II/6) — *seminție* (Ch. 383^{r}/8), *veşmente* (Caz. 328^{v}/25) — *vişminte* (Ch. 222^{v}/23).

f) Formele cu *i* nesincopat se mențin: *direage* (Caz. 106^{v}II/1 — Ch. 400^{v}/14), *direptate* (Caz. 372^{r}/12–13 — Ch. 262^{r}/22), *nedireptul* (Caz. 204^{r}/7–8 — Ch. 108^{r}/14); la fel, sunt adoptate unele fonetisme cu *e* medial aton trecut la *i* în *priiatinii* (Caz. 311^{r}/3 — Ch. 206^{v}/26); frecvent, însă, aceste forme proprii graiurilor nordice sunt revizuite: *ucinicilor* (Caz. 136^{r}/15–16) — *ucenicilor* (Ch. 75^{v}/22), *veri vini* (Caz. 77^{r}II/7) — *vei veni* (Ch. 366^{r}/1).

g) Un fonetism cu *î* trecut la *i* — un *i* analogic, după plural — apare în *tinăr* (Ch. 103^{v}/27), față de *tânăr* (Caz. 194^{v}/11); cf. şi *tânărul* (Ch. 357^{r}/7).

h) *î* este conservat în *au întrat* (Caz. 108^{r}/12–13 — Ch. 55^{r}/15); în cazul lui *î* etimologic din *îmbla, împlea*, consemnăm trecerea la *u* în unele situații: *îmblarea* (Caz. 246^{r}/24) — *umblarea* (Ch. 150^{v}/14), *îmblă* (Caz. 246^{r}/23) — *au umblat* (Ch. 150^{v}/14), *să împlură* (Caz. 183^{r}/6–7) — *s-au umplut* (Ch. 98^{v}/3); paralel, sunt menținute grafiile cu *î: îmblă* (Caz. 89^{v}/13) — *n-au îmblat* (Ch. 46^{v}/17), *îmblăm* (Caz. 37^{r}/2 — Ch. 20^{v}/11), *să împlură* (Caz. 181^{r}/5) — *s-au împlut* (Ch. 97^{v}/10); față de evoluția lui *â* la *u* în forma adverbului *curund* (Caz. 77^{r}II/6–7), este preferat fonetismul specific textelor sudice: *curând* (Ch. 366^{r}/1).

i) În ceea ce privește „diftongarea" lui *î*, în cuvinte de tipul *pâine,* înregistrăm următoarele situații: epenteza lui *i*, întâlnită în mod constant la Varlaam, este prezentă şi la Iştvanovici, în: *câine* (Caz. 303^{r}/15 — Ch. 199^{v}/23), *câinilor* (Caz. 302^{v}/18 — Ch. 199^{r}/28), *mâine* (Caz. 334^{v}/23 — Ch. 228^{r}/31), *pâinea* (Caz. 302^{v}/17 — Ch. 199^{r}/28), *poimâine* (Caz. 360^{v}/1 — Ch. 251^{r}/31); câteva forme care mențin fonetismul etimologic sunt amendate de către Iştvanovici, precum: *mâne* (Caz. 41^{v}II/3–4) — *mâine* (Ch. 310^{r}/7), *poimâne* (Caz. 334^{v}/24) — *poimâine* (Ch. 228^{r}/31), *pânei* (Caz. 252^{v}/18) — *pâinii* (Ch. 156^{v}/2); unele cuvinte, care au la Varlaam grafia cu *îi*, sunt revăzute în textul bălgrădean, în conformitate cu fonetismul originar, precum *pâine* (Caz. 300^{r}/3) — *pâne* (Ch. 197^{r}/10), *pâinea* (Caz. 351^{r}/9) — *pânea* (Ch. 243^{r}/18), *pâini* (Caz. 318^{v}/10) — *pâni* (Ch. 213^{r}/27).

Anumite grafii cu *îi,* specifice lui Varlaam[28], nu se mai reiau: *demâineață* (Caz. 314r/2–3) — *demineață* (Ch. 209v/19), *rămâine* (Caz. 294v/12) — *rămâne* (Ch. 192v/12).

j) Este menținut *o* etimologic în *oltariul* (Caz. 86rII/20 — Ch. 374v/18); se păstrează formele cu *o* aton, netrecut la *u,* precum: *coconului* (Caz. 318v/20 — Ch. 213v/10), *cocoane* (Caz. 318v/23 — Ch. 213v/13); dar şi *cucon* (Caz. 318v/18) — *cocon* (Ch. 213v/7), *cuconie* (Caz. 16vII/7) — *coconie* (Ch. 287r/7); închiderea lui *o* aton la *u* este notată în ambele tipărituri: *amurțit* (Caz. 87rII/11 — Ch. 375v/1), *purcarii* (Caz. 238v/21 — Ch. 143v/24); față de unele forme cu *u* de la Varlaam, câştigă teren cele cu *o* refăcut: *micşiureadză* (Caz. 7r/16) — *micşorează* (Ch. 4r/4); în schimb, alte fonetisme cu *o* sunt înlocuite, în textul din 1699, cu cele cu *u*: *adormi* (Caz. 36rII/15) — *au adurmit* (Ch. 305r/7), *gonoiu* (Caz. 328v/17) — *gunoiu* (Ch. 222v/15), *omilință* (Caz. 71rII/12) — *umilință* (Ch. 360v/20–21).

k) Este conservat, în ambele texte, *u*: *usebiți* (Caz. 256r/19 — Ch. 159r/19), *usteniiu* (Caz. 234v/7–8 — Ch. 140r/8), *usteninţă* (Caz. 377v/13 — Ch. 267r/16); *u* a evoluat la *i*, conform situației din graiurile sudice: *menciunos* (Caz. 185r/13–14) — *mincinos* (99v/3); în numeroase cazuri, *u* este modificat în *o*: *cunteni* (Caz. 236r/9) — *s-au contenit* (Ch. 141r/24), *cuntenirea* (Caz. 236v/5) — *contenirea* (Ch. 141v/17), *curăbiiar* (Ch. 14vII/13) — *corăbiiari* (Ch. 285r/5), *deusebi* (Caz. 190r/19) — *deosebi* (Ch. 102r/2), *preut* (Caz. 29rII/17) — *preot* (Ch. 298v/19), *răcuroase* (Caz. 329v/23) — *răcoroase* (Ch. 223v/16); fața de *u* aton în poziție nazală trecut la *â*, la Iştvanovici predomină rostirile cu *u*: *frâmseațele* (Caz. 15vII/13) — *frumseațele* (Ch. 285v/31); se menține epenteza lui *u* în *cuiubul* (Caz. 350v/18 — Ch. 242v/31); continuă să fie notat *u* final în substantive nearticulate: *să-i leapede în gunoiu* (Caz. 231v/4 — Ch. 137r/17), *adormire de somnu* (Caz. 79v/16 — Ch. 41v/31).

l) A fost restabilit hiatul *ă-u*, redus în textul moldovenesc la *o*: *dinlontru* (Caz. 83rII/9) — *dinlăuntru* (Ch. 371v/10); este înregistrat în mod consecvent fonetismul cu cei doi *i* în hiat: *priimeaşte* (Caz. 18r/9 — Ch. 8v/19).

m) În privința păstrării intacte a unor diftongi, menționăm pe *ea* în *veacinică* (Caz. 364v/26 — Ch. 255r/13), *întru veaci de veaci* (Caz. 53r/7–8 — Ch. 28v/9), alături însă de *videanie* (Caz. 13vII/23) — *videnie* (Ch. 284r/20); *iu* în *mitiutel* (Caz. 189r/8 — Ch. 101r/28); vezi şi Densusianu, HLR, II, p.

[28] Vezi şi Ion Gheție, *Rolul textelor coresiene în procesul de unificare a limbii române literare*, în SLLF, vol. III, p. 127–128.

109–111; se renunță, în mod frecvent însă, în textul *Chiriacodromionului,* la vechiul fonetism în favoarea lui *i, u*: *ciumpoi* (Caz. 4^{r}II/24) — *cimpoi* (Ch. 275^{r}/14), *iuşor* (Caz. 52^{r}/11) — *uşor* (Ch. 28^{r}/16), *veți iuşura* (Caz. 287^{r}/24) — *veți uşura* (Ch. 185^{v}/20–21).

2.2. În domeniul consonantismului, colaționarea celor două texte pune în evidență următoarele aspecte:

a) Labialele dure, majoritare la Varlaam, sunt înlocuite în ediția din 1699 prin grafii cu *e* şi *ea: clipala* (Caz. 264^{v}/23) — *clipeala* (Ch. 166^{v}/10), *fărmăcile* (Caz. 155^{v}/10) — *farmecile* (Ch. 84^{v}/29–30), *să iubască* (Caz. 5^{v}/4) — *să iubească* (Ch. 3^{r}/21), *iubăsc* (Caz. 313^{r}/18) — *iubesc* (Ch. 208^{v}/11), *margă* (Caz. 310^{r}/5) — *meargă* (Ch. 205^{v}/29), *priimască* (Caz. 8^{r}/6) — *priimească* (Ch. 4^{r}/27), *rumână* (Caz. 18^{r}II/18) — *rumenă* (Ch. 288^{v}/6), *sărbadză* (Caz. 308^{r}/20–21) — *sărbează* (Ch. 204^{r}/24), *tocmală* (Caz. 1^{v}/16) — *tocmeală* (Ch. 1^{v}/19), *grozăvăsc* (Caz. 227^{v}/7) — *grozăvesc* (Ch. 133^{v}/13), *izbăvască* (Caz. 188^{v}/2) — *izbăvească* (Ch. 101^{r}/9), *vacul* (Caz. 271^{r}/26) — *veacul* (Ch. 172^{r}/5), dar şi *veacul* (Caz. 313^{r}/12 — Ch. 208^{v}/5); este adoptată de Iştvanovici rostirea moale a lui *b*, în poziție „tare": *bau* (Caz. 162^{r}/5) — *beau* (Ch. 88^{r}/8), *băm* (Caz. 55^{r}II/10) — *bem* (Ch. 340^{v}/23), *băuturi* (Caz. 190^{r}/15–16) — *beuturi* (Ch. 101^{v}/30); cf. *băutură* (Caz. 69^{v}/14 — Ch. 36^{v}/12); în cazuri izolate, labialele dure sunt menținute: *păscari* (Caz. 221^{v}/11 — Ch. 128^{v}/18); unele fonetisme cu *p* epentetic în adverbul *îndărăt* şi derivatele sale sunt modificate în textul din 1699: *îndărăpnic* (Caz. 118^{r}/3) — *îndărătnic* (Ch. 60^{r}/2), *îndărăpniciunea* (Caz. 285^{r}/20) — *îndărătniciunea* (Ch. 183^{v}/28).

b) Tratamentul labiodentalei *f* prezintă următoarele situații: se păstrează intactă în cele două versiuni: *şi dobitoacele şi fieri* (Caz. 335^{v}/12) — *şi dobitoacele şi fierile* (Ch. 229^{v}/9), *fiicele* (Caz. 369^{r}/23–24 — Ch. 259^{v}/20), *firea omului* (Caz. 366^{r}/14 — Ch. 256^{v}/3); apare palatalizată în ambele texte: *hiiarbe grâu* (Caz. 66^{v}II/6 — Ch. 351^{r}/17), *piroane de hier* (Caz. 73^{r}II/16 — Ch. 362^{v}/9), *hierbenteala*[29] *soarelui* (Caz. 323^{r}/5) — *hirbinteala soarelui* (Ch. 218^{r}/6), *teascurile, hierile şi alte fealuri de munci* (Caz. 213^{r}/12 — Ch. 123^{v}/28), *hierile în codri departe să ascund* (Caz. 150^{r}/4–5 — Ch. 82^{r}/13–14), *hiert* (Caz. 66^{v}II/9 — Ch. 351^{r}/20), *hiristeul* (Caz. 281^{r}/5–6) — *hirestreul* (Ch. 180^{r}/20); fonetismele cu *h* sunt corectate frecvent în *Chiriacodromion*: *nu iaste nice o hiară prin munți* (Caz. 347^{r}/3) — *nu iaste nice o fiiară prin munți* (Ch. 239^{v}/5), *şi hiarăle, şi obedzile strica* (Caz. 237^{r}/18–19) — *şi*

[29] Şi nu *hierbințeală*, cf. Frâncu, *Caz.*, p. 51.

fiiarăle, şi obezile strica (Ch. 142r/27), *hiecarele* (Caz. 166v/17) — *fiştecarele* (Ch. 90r/15), *hierbea* (Caz. 214r/2) — *fierbea* (Ch. 124r/16), *hierul* (Caz. 212v/11) — *fierul* (Ch. 123v/13), *hiica* (Caz. 27rII/15) — *fiica* (Ch. 296v/16), *him* (Caz. 2vII/28) — *fim* (Ch. 273v/23), *hirea* (Caz. 381r/8) — *firea* (Ch. 270r/24), *înhipsără* (Caz. 105r/7) — *s-au înfipt* (Ch. 53v/19); întâlnim însă şi un fonetism alterat numai la Iştvanovici: *fierilor şi peştilor* (Caz. 226v/4–5) — *hierilor şi peştilor* (Ch. 132v/18).

Aserțiunea potrivit căreia „singura cazanie care păstrează palatalizarea lui *f* dintre toate cazaniile din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea este cea tipărită în 1781 la Râmnic”[30] este deci falsă.

c) Fonetismele cu laringala *h* sunt menținute uneori şi în textul din 1699 în formele verbului *a pofti: pohte* (Caz. 148v/3 — Ch. 81r/27), *pohtesc* (Caz. 223v/2 — Ch. 130v/1); frecvent, însă, fonetismele etimologice sunt înlocuite: *pohtaci* (Caz. 360v/16) — *poftitori* (Ch. 251v/14–15), *pohtiia* (Caz. 1vII/9) — *poftiia* (Ch. 272v/9); la fel, o grafie cu *f* este preluată de Iştvanovici şi din alte surse: *pofta* (Cheia 73v/15 — Ch. 318v/10). Alte concordanțe: *prah* (Caz. 270r/22 — Ch. 171r/8), *vătah* (Caz. 60vII/2 — Ch. 345v/19); în schimb, *vivor* (Caz. 199v/19 — 200r/1) — *vifor* (Ch. 106r/21), *vârvul* (Caz. 329v/4) — *vârful* (Ch. 223r/28), dar şi *vârvul* (Caz. 31rII/14 — Ch. 300v/8); *zăduv* (Caz. 281v/3) — *zăduh* (Ch. 180v/14), *zăduvul* (Caz. 3rII/19–20) — *zăduful* (Ch. 274r/12).

Legat de evoluția lui *h* etimologic la *v* notăm: *viclean* (Caz. 371v/9 — Ch. 261v/22), *vicleşugul* (Caz. 247r/19 — Ch. 151v/4), dar şi diferențieri de tipul: *vicleane* (Caz. 243r/11) — *ficleane* (Ch. 147v/20), *vicleşug* (Caz. 237v/4–5) — *ficleşug* (Ch. 142v/11), *vicleşuguri* (Caz. 243r/6) — *ficleşuguri* (Ch. 147v/15); formele nesonorizate cu *f* apar şi în citatul evanghelic, în consonanță cu forma existentă în ediția de la Snagov: *vicleşug* (Caz. 37v/6) — *ficleşug* (Ev. S 100v/a, 23 — Ch. 21r/14).

d) Într-o serie de cuvinte de origine slavă, *v* etimologic, din grupul consonantic *sv*, a fost substituit aproape fără excepție: *svadă* (Cheia 69v/15) — *sfadă* (Ch. 314r/12), *svade* (Caz. 271v/24) — *sfade* (Ch. 172r/29), *svadele* (Caz. 308r/24) — *sfăzile* (Ch. 204r/27), *svat* (Caz. 298r/11) — *sfat* (Ch. 195r/28), *svădiți* (Caz. 191v/13) — *sfădiți* (Ch. 102v/8), *svătuim* (Cheia 72r/3) — *sfătuim* (Ch. 316v/18), *sveaştnice* (Caz. 35rII/26) — *sfeaşnice* (Ch. 304r/26), *svenției* (Caz. 180v/19) — *sfințiii* (Ch. 97v/7); cf. *sveaştnic* (Caz. 12r/18 — Ch. 6v/1).

[30] *Ibidem*.

e) Timbrul dentalei *d* este moale: *deaca* (Caz. 237r/26 — Ch. 142v/3); *d* nu a fost păstrat însă de Iştvanovici într-o formă răspândită în limba textelor vechi: *pudredeaşte* (Caz. 34r/3) — *putrezeaşte* (Ch. 19r/15); fonetismele cu dentala *t* dură sunt înlocuite cu cele cu dentala muiată: *aştaptă* (Caz. 276v/16) — *aşteaptă* (Ch. 176v/12), *starpă* (Caz. 70rII/6) — *stearpă* (Ch. 359v/23), *stărpă* (Caz. 253v/23) — *stearpă* (Ch. 157v/4); velarizarea lui *e* se menține în *blăstăm* (Caz. 108v/7 — Ch. 55r/25); cf. şi *blestemat* (Cheia 70v/16 — Ch. 315r/20); se constată şi fenomenul invers: *atitea* (Caz. 24r/18) — *atâtea* (Ch. 11v/8), *blăstimat* (Caz. 108v/3) — *blăstămat* (Ch. 55r/23).

f) Se dă curs, în majoritatea cazurilor, durificării consoanelor *s, z, ț*: *să curățască* (Caz. 208r/13 — Ch. 110r/5), *Dumnedzău* (Caz. 25r/7) — *Dumnezău* (Ch. 12r/4), *să folosască* (Caz. 25v/18–19 — Ch. 12r/24), *să-i înmulțască* (Caz. 205r/16 — Ch. 108v/16), *mulțămeaşte* (Caz. 239v/18 — Ch. 144v/15), *samă* (Caz. 349r/5 — Ch. 241r/20), *săcat* (Caz. 69vII/13 — Ch. 359v/1), *sărbăm* (Caz. 27 vII/2 — Ch. 297r/1), *sâhastru* (Caz. 14vII/16 — Ch. 285r/7) *sângur* (Caz. 374v/28 — Ch. 264v/21), *spăsăsc* (Caz. 6v/9–10 — Ch. 3v/18–19); la fel, este adoptată rostirea dură a consoanei în *să săcerați* (Caz. 165v/10 — Ch. 89v/13), în alternanță, însă, cu cea moale: *va secera* (Caz. 165v/3 — Ch. 89v/8), *secerătorii* (Caz. 165v/4 — Ch. 89v/10); concordanța dispare în acelaşi pasaj: *secerători* (Caz. 166v/2) — *săcerători* (Ch. 90r/3); cu toate că una dintre sursele cărții conține, în contextul respectiv, rostirea moale, nu se optează, de regulă, pentru aceasta: *secerat* (Cheia 74v/2) — *săcerat* (Ch. 319v/2); la fel, se preferă rostirea dură a fricativei *s* în *sară* (Ch. 312r/4), față de *seară* (Cheia 67v/22); sub presiunea izvodului sudic folosit în fragmentele evanghelice, se acceptă izolat şi rostirea moale: *sară* (Caz. 133r/18) — *seară* (Ev. S 4r/b, 16 — Ch. 74r/24); rostirile dure se impun în fața celor moi, prezente la Varlaam: *chervăserie* (Caz. 370r/26) — *chervăsărie* (Ch. 260v/17), *neînțelegători* (Caz. 99r/8) — *neînțălegători* (Ch. 50v/25), *simțiiu* (Caz. 338v/9) — *sâmțiiu* (Ch. 231v/23), *singele* (Caz. 21r/1) — *sângele* (Ch. 9v/28), *zemislit* (Caz. 6rII/26) — *zămislit* (Ch. 277r/7); excepții: *să mulțămască* (Caz. 205v/4) — *să mulțemească* (Ch. 108v/20); este preluată şi o grafie cu *i,* în loc de *î: osindit* (Caz. 156r/2–3 — Ch. 85r/6–7), *osindesc* (Caz. 359v/24 — Ch. 250v/25); în unele forme ale verbului *a fi* este menținut caracterul moale al consoanei *s*: *sintem* (Caz. 234r/18 — Ch. 139v/21), dar, mai frecvent, se modifică: *simteți* (Caz. 118r/4) — *sânteți* (Ch. 60r/2); în cazul alternanței *sâmbăta/simbăta,* pare să fie decisivă forma corespunzătoare din Ev. S: *simbăta* (Caz. 141r/18–19) — *sâmbăta* (Ev.

S 6v/b, 24 — Ch. 78r/20), care alternează cu *simbete*, generalizat (Caz. 133r/8 — Ev. S 4r/b, 17 — Ch. 74r/25).

g) În privința grafiilor cu *ş, j*, aflați în poziție moale, prevalează rostirea dură în textul din 1699: *greşealele* (Caz. 156r/19) — *greşalele* (Ch. 85r/18), *grijeaşte* (Caz. 228v/14) — *grijaşte* (Ch. 134v/18), *înfricoşea* (Caz. 236v/4–5) — *înfricoşa* (Ch. 141v/17), *slujeaşte* (Caz. 228v/11) — *slujaşte* (Ch. 134v/13), *şearpe* (Caz. 13vII/3) — *şarpe* (Ch. 283v/31); cf. şi *jârtva* (Caz. 5vII/1 — Ch. 276r/13); rostirea moale a prepalatalelor *ş, j*, înainte de *e, i*, este modificată în *uşe* (Caz. 49r/13) — *uşă* (Ch. 26v/29); fonetismul prezintă formele alternante *grijea* (Caz. 351r/4) — *grija* (Ch. 243r/14), dar şi *grije* (Caz. 206v/8 — Ch. 109r/21), *şeapte* (Caz. 269r/6 — Ch. 169v/28); sunt amendate, în câteva cazuri, rostirile dure din *Cheia înțelesului*: *înşălă* (Cheia 72r/17) — *înşelă* (Ch. 317r/2), *va şădea* (Cheia 73v/4) — *va şedea* (Ch. 318r/28); nu a fost înlocuit *ş* cu *s* în formele verbului *deschide: deşchisă* (Caz. 50rII/1 — Ch. 327r/10).

h) Față de textul moldovenesc, în care *dz* este generalizat, Iştvanovici îl utilizează, fără excepție, pe *z: audzit* (Caz. 17v/17) — *auzit* (Ch. 8v/12), *bodzilor* (Caz. 188r/2–3) — *bozilor* (Ch. 100v/17), *dzua* (Caz. 135r/7) — *zua* (Ch. 75r/19), *piardză* (Caz. 190r/6) — *piiarză* (Ch. 101v/23), *umbreadze* (Caz. 191v/16–17) — *umbreaze* (Ch. 102v/10), *vădz* (Caz. 69rII/20) — *văz* (Ch. 359r/11).

i) În legătură cu persistența africatei *ğ* (+ *o, u*) şi cu pătrunderea, în paralel, a unor fonetisme cu fricativa *j,* exemplele din prima categorie sunt mai numeroase: *agiunge* (Caz. 300r/20 — Ch. 197r/27), *agiutorii* (Caz. 190r/17) — *agiutătorii* (Ch. 102r/1), *agiutorim* (Caz. 228r/25 — Ch. 134v/2), *de-agiuns* (Caz. 328v/5 — Ch. 222v/3), *gioacă* (Caz. 308r/23 — Ch. 204r/26), *giocuri* (Caz. 13v/8–9 — Ch. 6v/31), *gioi* (Caz. 100v/1 — Ch. 51v/2), *gios* (Caz. 193r/10 — 103r/15), *giudecată* (Caz. 25v/11 — 12r/20), *giudecă* (Caz. 25v/12 — Ch. 12r/21), *giudețului* (Caz. 135r/7 — Ch. 75r/19), *giugul* (Caz. 93v/6–7 — Ch. 48r/30), *giumătate* (Caz. 241v/20 — Ch. 146v/7), *giungheat* (Caz. 24v/8) — *giunghiat* (Ch. 11v/16–17), *giurământurile* (Caz. 376v/28/18 — Ch. 266v/8), *putregiune* (Caz. 179r/16 — Ch. 96v/24–25). Acest conservatorism se menține şi atunci când textul bălgrădean se raportează la unele surse de origine sudică, în care ocurența lui *j* este generală: *ajunse* (Cheia 83v/15–16) — *agiunse* (Ch. 331r/22), *ajutoriu* (Cheia 67v/7) — *agiutoriu* (Ch. 311v/16), *putrejune* (Cheia 72r/30) — *putregiune* (Ch. 317r/13); fenomenul persistă şi în cuprinsul *Cazaniei a doua la Duminica Rusaliilor,* prelucrată tot după versiunea omiliilor lui Haleatovskyj (Galeatovski):

agiunsără (Ch. 119^{v}/5), *agiutoriu* (Ch. 111^{v}/2), *gios* (Ch. 119^{v}/30). La fel, în cuprinsul pericopelor, fonetismele munteneşti specifice *Evangheliei* de la Snagov sunt în parte eludate, cu toată dependența față de aceste pasaje: *agiută-mi* (Caz. 301^{r}/13) — *ajută-mi* (Ev. S 55^{r}/b,7) — *agiută-mi* (Ch. 198^{r}/13), *giumătate* (Caz. 378^{v}/10–11) — *jumătate* (Ev. S 85^{r}/b, 13–14) — *giumătate* (Ch. 268^{r}/2–3), *giungheate* (Caz. 284^{r}/20) — *junghiat* (Ev. S 48^{v}/a, 16) — *giunghiat* (Ch. 183^{r}/21), dar şi *agiute* (Caz. 306^{v}/7) — *ajute* (Ev. S 59^{r}/a, 5 — Ch. 202^{v}/27); şi alte fonetisme cu *j* par să câştige treptat teren, nefiind simple „scăpări" ale tipografului: *giudece* (Caz. 24^{v}/4–5) — *judece* (Ch. 11^{v}/14–15), *giudeţul* (Caz. 24^{v}/11) — *judeţul* (Ch. 11^{v}/19), *giurământul* (Caz. 155^{v}/14–15) — *jurământul* (Ch. 85^{r}/2), *giuruit* (Caz. 155^{v}/15) — *jurat* (Ch. 85^{r}/2).

Această oscilație în privința adoptării lui *ğ* sau *j,* fenomen surprins de altfel şi de I. Gheție (BD, p. 353), vine să infirme categoric opinia după care textul ardelenesc îl menține în exclusivitate numai pe *ğ,* fonetism care ar fi fost general, în secolul al XVII-lea, în regiunea în care a apărut *Chiriacodromionul* din 1699 (cf. Frâncu, *Caz.*, p. 53).

j) Sunt acceptate forme cu *n* > *r,* prin disimilare, în *nemărui* (Caz. 247^{r}/6 — Ch. 151^{r}/22), alături de *nemărui* (Caz. 191^{r}/18) — *nemănui* (Ch. 102^{r}/29–30); raportarea la model este oscilantă: *nemărui* (Caz. 337^{r}/19) — *nimănuia* (Ev. S 70^{v}/a, 6 — Ch. 230^{v}/18), dar şi *nemănui* (Cheia 69^{r}/5) — *nemărui* (Ch. 313^{r}/29); *n* este trecut la *r* şi în exemplul: *mănuntaiele* (Caz. 152^{r}/16) — *măruntaiele* (Ch. 83^{v}/2); *ń* (muiat), evoluat la *i*, din pluralul substantivului *an* a fost înlocuit: *ai* (Caz. 3^{r}II/21) — *ani* (Ch. 274^{r}/14).

k) Este păstrată, în textul de la Bălgrad, rostirea dură a lui *r*, înainte de *ea*, în poziție „moale": *amăraşte* (Caz. 157^{r}/17 — Ch. 85^{v}/13–14), *izvoraşte* (Caz. 157^{v}/4–5 — Ch. 85^{v}/17); cf. şi *ureaşte* (Caz. 15^{v}II/10) — *uraşte* (Ch. 285^{v}/28); paralel, rostirea dură este modificată: *strâci* (Caz. 2^{r}II/23) — *strici* (Ch. 273^{r}/21), *strâga* (Caz. 24^{v}II/24) — *striga* (Ch. 294^{v}/3–4); se conservă *r* moale în *ceriului* (Caz. 162^{v}/18 — Ch. 88^{r}/30), *oltariul* (Caz. 196^{r}/10 — Ch. 104^{v}/5); păstrarea lui *r* netrecut la *l* în *turbura* (Caz. 153^{r}/9 — Ch. 83^{v}/23) atestă persistența unei trăsături specifice graiurilor sudice; vezi Gheție, BD, p. 155; un *r* lung este notat în ambele tipărituri: *currea* (Caz. 173^{r}/8) — *curra* (Ch. 93^{v}/17), *rrea* (Caz. 237^{v}/22 — Ch. 142^{v}/29); dar şi: *rreale* (Caz. 299^{r}/10) — *reale* (Ch. 196^{r}/21), *rreapede* (Caz. 370^{r}/18) — *reapede* (Ch. 260^{v}/7); ambele texte îl menţin pe *r* etimologic în *meşterşugul* (Caz. 235^{r}/5 — Ch. 140^{r}/6).

l) Sunt preluate unele grupuri consonantice etimologice: *dv* este notat în *dvorba* (Caz. 226^{v}/9 — Ch. 132^{v}/22), *dvorbiră* (Caz. 250^{r}/7) — *dvoriră* (Ch. 154^{r}/6); *zv* în *trezvască* (Caz. 325^{r}/12) — *trezvească* (Ch. 220^{r}/6–7); vezi şi Densusianu, HLR, II, p. 132; grupului *mt* (succesor al lui *nct*) îi corespunde *nt*: *înfrâmt* (Caz. 349^{v}/19) — *înfrânt* (Ch. 242^{r}/3), *sâmt* (Caz. 275^{r}/3–4) — *sânt* (Ch. 175^{r}/9); vezi Densusianu, HLR, II, p. 126–127.

2.3. Sub raport morfologic, cele două texte prezintă, comparativ, următoarele trăsături:

a) Substantivul *veac* este, în ambele tipărituri, atât de genul masculin, având pluralul *veaci* (Caz. 123^{v}/17 — Ch. 62^{v}/12), cât şi neutru: *veacuri* (Caz. 135^{r}/10 — Ch. 75^{r}/21).

b) Substantivul *oaspete* păstrează la singular forma etimologică: *oaspe* (Caz. 208^{r}/4 — Ch. 109^{v}/30), *oaspele* (Caz. 208^{r}/7 — Ch. 110^{r}/1). Substantivul *grăunț* apare în forma originară de neutru: *grăunțu* (Caz. 47^{r}/5 — Ch. 25^{r}/29).

c) Sunt prezente, în cele două texte, substantive deverbale, feminine şi articulate de tipul: *agonisita* (Caz. 124^{v}/10 — Ch. 63^{v}/2), *răsărita soarelui* (Caz. 145^{v}/17 — Ch. 80^{r}/17–18).

d) Vechea formă de plural *mânu(le)* este, în general, înlocuită în ediția lui Iştvanovici cu forma analogică în *-i,* specifică textelor sudice, probabil şi sub influența *Evangheliei* de la Snagov: *mânule* (Caz. 133^{r}/14) — *mâinile* (Ev. S 4^{r}/b, 25 — Ch. 74^{r}/29), *mânule* (Caz. 134^{r}/3) — *mâinile* (Ev. S 4^{v}/a, 23) — *mânile* (Ch. 74^{v}/20); cf. şi *mânele* (Ev. B 4^{r}/b, 29); opoziția se menține şi în textul cazaniilor: *mânu* (Caz. 33^{r}II/12) — *mâni* (Ch. 302^{r}/26), *mânule* (Caz. 85^{r}/5) — *mâinile* (Ch. 44^{r}/16), *mânule* (Caz. 273^{r}/15, 45^{r}II/25) — *mânile* (Ch. 173^{v}/11, 323^{r}/4); este menținut, accidental, şi *mânule* (Caz. 25^{v}/16 — Ch. 12^{r}/23).

e) Sunt preluate unele forme de plural cu *-ă,* la neutrele cu radicalul în *r: hotarăle* (Caz. 238^{v}/10 — Ch. 143^{v}/13); cu alternanța *st/şt* între forma de singular şi cea de plural: *năpăştile* (Caz. 176^{r}/6 — Ch. 95^{r}/4–5); cu păstrarea diftongului *ea*: *treaji* (Caz. 334^{r}/21 — Ch. 228^{r}/2); cf. şi *obeade* (Caz. D 66^{r}/3–4 — PM 4^{r}/4 — Ch. 353^{v}/17); cu menținerea lui *a* analogic după singular: *corabii* (Caz. 306^{r}/7–8 — Ch. 202^{v}/12); cf. *corăbii* (Ev. S 58^{v}/b, 15); dar şi *carți* (Caz. 58^{r}II/9) — *cărți* (Ch. 343^{v}/13), *parți* (Caz. 45^{r}/10) — *părți* (Ch. 24^{v}/14), *parțile* (Caz. 371^{v}/22) — *părțile* (Ch. 262^{r}/5); cu desinența *-i* în loc de *-e*: *pietri* (Caz. 237^{r}/18 — Ch. 142^{r}/26–27); cu *-e* în locul lui *-i* la unele substantive feminine: *vine* (Caz. 271^{v}/25 — Ch. 172^{r}/31), *pradele* (Caz. 228^{v}/18 — Ch. 134^{v}/22), *ranele* (Caz. 345^{v}/9 — Ch.

237v/31); dar şi *vame* (Caz. 275r/1) — *vămi* (Ch. 175r/7); alte forme specifice de plural: *brânele* (Caz. D 66v/17 — PM 4r/6 — Ch. 354v/4); *obraz* are pluralul *obraze* (Caz. 92vII/19 — Ch. 380v/6); este înlocuită desinenţa de plural *-ure* cu *-uri* la substantivele neutre: *duhure* (Caz. 370v/14) — *duhuri* (Ch. 261r/3), *lucrure* (Caz. 4vII/7) — *lucruri* (Ch. 275r/25); şi alte forme de plural sunt modificate în textul tipărit de Iştvanovici: *aii* (Caz. 197r/9) — *anii* (Ch. 104v/31), *farmăci* (Caz. 20rII/5) — *farmece* (Ch. 290r/12), *numerele* (Caz. 197v/13) — *numele* (Ch. 105r/18), *polatele* (Caz. 28v/8) — *polăţile* (Ch. 18v/23), *pomeţi* (Caz. 157r/10) — *pometuri* (Ch. 85v/9).

f) Desinenţa de genitiv-dativ a substantivelor feminine este schimbată în textul din 1699, fiind, de regulă, identică cu forma actuală: *besearecei* (Caz. 282v/13) — *besearecii* (Ch. 181v/24), *inemiei* (Caz. 39v/11) — *inimii* (Ch. 22r/15), *limbiei* (Caz. 282r/28) — *limbii* (Ch. 181v/10), *lumiei* (Caz. 346r/15) — *lumii* (Ch. 238v/5), *menţei* (Caz. 50vII/17) — *minţii* (Ch. 327v/22), *ploiei* (Caz. 267r/5) — *ploii* (Ch. 168v/6).

g) Vocativul singular prezintă în ambele ediţii desinenţa *-e: filosofe* (Caz. 192v/14) — *filosoafe* (Ch. 103r/4), *oame* (Caz. 248v/6 — Ch. 152v/14), *pemente* (Caz. 117v/6–7) — *pământe* (Ch. 59v/23); vocativul substantivului propriu *Toma* este *Tomo* (Caz. 136v/4–5 — Ch. 75v/28); în unele situaţii, vocativul coincide cu nominativul: *o, iubitul mieu fiiu* (Caz. 116v/2 — Ch. 59r/24), *învăţătoriu* (Caz. 275v/9 — Ch. 175v/11); unei forme nearticulate i se contrapune însă de Iştvanovici vocativul în *-ule*: *învăţătoriu* (Caz. 308v/3) — *învăţătoriule* (Ch. 204v/2–3).

h) Desinenţa *-e* este menţinută şi la adjective masculine în vocativ: *o, nebune oame* (Caz. 348v/7) — Ch. 240v/25); apar însă şi forme alternante: *duhule mute şi surde* (Caz. 68v/3–4) — *duh mut şi surd* (Ch. 36r/9), în cea de-a doua vocativul fiind identic cu nominativul; *l* este conservat în *goli* (Caz. 333v/25, 46rII/13 — Ch. 227v/5, 323v/14), care uneori s-a substantivizat: *şi îmbrăca golii* (Caz. 29vII/6 — Ch. 299r/5).

i) Sunt oscilante formele articolului posesiv genitival. Este variabil în ambele texte: *ai săi* (Caz. 239r/10 — Ch. 144r/10); frecvent, *a* invariabil este normalizat la Iştvanovici: *toate că-s a sale, iar a lui Dumnedzău nemică* (Caz. 351r/5–6) — *toate că sânt ale sale, iară al lui Dumnezău nemică* (Ch. 243r/15–16); *giudeţ a lui Dumnedzău* (Caz. 263v/25) — *giudeţ al lui Dumnezău* (Ch. 165v/20); *cade-să omului celui sufletesc, adecă a besearecei* (Cheia 72r/31–32) — *cade-să omului celui sufletesc, adecă al besearecii* (Ch. 317r/17–18); forma invariabilă este menţinută însă şi în ediţia din 1699: *cuvente a Domnului* (Caz. 270v/18) — *cuvinte a Domnului* (Ch. 171r/31–

171^{v}/1); inconsecvența este sesizabilă chiar în acelaşi context: *semenţiile ceriului şi a pământului şi a bezdnelor* (Caz. 198^{r}/1–3) — *semințiile ceriului şi a pământului şi ale beznelor* (Ch. 105^{r}/22–24); articolul adjectival apare la genitiv-dativ feminin cu forma *ceii,* caracteristică limbii vechi: *polatele cetăţei ceii de sus* (Caz. 28^{v}/8) — *polățile cetății ceii de sus* (Ch. 13^{v}/23).

j) Formele neaccentuate ale pronumelui personal sunt atât fără *î* protetic, ca la Varlaam, cât şi cu procliză: *acela-ț* (Caz. 116 ^{v}/19) — *acela-ți* (Ch. 59^{v}/6), *da-ț-va ție* (Caz. 81^{v}/6 — Ch. 42^{v}/15), *eu-l cunosc* (Caz. 114^{v}/13) — *eu îl cunosc* (Ch. 58^{v}/10), *cu pizmă huliia-l* (Caz. 240^{v}/15) — *cu pizmă îl huliia* (Ch. 145^{v}/17), *atunce-ş vor blăstăma* (Caz. 27^{v}/19–28^{r}/1) — *atunce îş vor blestăma* (Ch. 13^{v}/7).

În unele forme de acuzativ, în care pronumele personal apare fără prepoziție la Varlaam, se adoptă forma normalizată: *curățeaşte-mă mene păcătosul* (Caz. 6^{v}/5–6) — *curățeaşte-mă pre mine păcătosul* (Ch. 3^{v}/16–17).

Pronumele personal *însul*, precedat de prepoziție, frecvent la Varlaam, este înlocuit cu *dânsul*: *către-îns* (Caz. 381^{v}/15) — *către dânsul* (Ch. 270^{v}/28), *pri-îns* (Caz. 120^{r}/6) — *pre dânsul* (Ch. 61^{r}/4), *cu nusul* (Caz. 23^{v}II/19) — *cu dânsul* (Ch. 293^{v}/5), *cu nuşii* (Caz. 135^{v}/15) — *cu dânşii* (Ch. 75^{v}/8); cf. şi: *de la dâns* (Caz. 247^{r}/15) — *de la dânsul* (Ch. 151^{r}/31), *pentru dâns* (Caz. 381^{v}/16) — *pentru dânsul* (Ch. 270^{v}/30), *să să atingă di-ns* (Caz. 338^{r}/14) — *să să atingă de dânsul* (Ch. 231^{r}/31); cf. şi *pri îns* (Caz. 16^{r}/8) — *pre îns* (Ch. 8^{r}/1).

Forma pronumelui reflexiv *înde sine* (Caz. 257^{r}/8) este înlocuită cu *întru sine* (Ch. 160^{r}/2–3); pronumele reflexiv *şie* este menținut uneori în locul pronumelui personal de persoana a III-a în dativ: *şie* (Caz. 283^{v}/3 — Ch. 182^{v}/6); deseori este înlocuit cu alte forme: *ce adună şie* (Caz. 347^{v}/18) — *ce strânge luişi comoară* (Ev. S 74^{r}/b, 20 — Ch. 240^{r}/14); *noi priim numai şie* (Caz. 75^{v}/6) — *noi priim numai noao* (Ch. 39^{v}/18–19); *cu carea a-ş da şie* (Caz. 33^{r}/16–17) — *şi a-şi da loruşi* (Ch. 18^{v}/14); *să agonisască cu nuşii şi şie* (Caz. 299^{r}/2–3) — *să agonisască cu dânşii şi lor* (Ch. 196^{r}/12–13).

Pronumele (adjectivul) de întărire este folosit uneori fără să fie precedat de pronumele personal: *ne lepădăm înşine de credința* (Caz. 375^{v}/21 — Ch. 265^{v}/6); adjectivul *singur*, utilizat de Varlaam şi cu valoare pronominală, este înlocuit cu pronumele de întărire: *cum şi sângur s-au spus* (Caz. 24^{v}/17) — *precum şi însuşi s-au spus* (Ch. 11^{v}/24).

Este generalizat pronumele (adjectivul) posesiv cu forma *mieu* (Caz. 118^{r}/18 — Ch. 60^{r}/12).

Pronumele (adjectivul) demonstrativ este păstrat uneori cu afereza lui *a* inițial: *ceştia* (Caz. 234r/17 — Ch. 139v/20); în mai multe cazuri însă, Iştvanovici adoptă forme identice cu cele actuale: *cestui* (Caz. 231r/4) — *acestui* (Ch. 136v/19), *în ceastă lume* (Caz. 295r/4) — *întru această lume* (Ch. 193r/7–8); forma etimologică feminină de genitiv-dativ singular este menținută: *binele aceştii lumi* (Caz. 265r/2 — Ch. 166v/17); unele forme antepuse ale adjectivului demonstrativ cu *-a* deictic sunt reluate în ediția din 1699: *aceasta piatră* (Caz. 282v/16–17) — *aceasta piiatră* (Ch. 181v/27); alteori sunt corectate: *aceasta pildă* (Caz. 279v/16) — *această pildă* (Ch. 179r/10); pronumele şi adjectivul de depărtare prezintă variante analoage cu cele ale lui *acesta: cela ce iubeşti* (Caz. 248v/7 — Ch. 152v/15), *într-aceaea cetate* (Caz. 233r/3) — *întru aceaea cetate* (Ch. 138v/12–13), *înaintea acelora năroade* (Caz. 232r/19 — Ch. 137v/30).

Pronumele (adjectivul) relativ-interogativ *care* apare şi în varianta articulată: *carile* (Caz. 238r/13) — *carele* (Ch. 143r/18–19), *carea* (Caz. 221v/21 — Ch. 128v/29), *carii* (Caz. 163v/11 — Ch. 88v/22).

Pronumele (adjectivul) nehotărât prezintă în cele două texte forme curente în limba veche, unele fiind în alternanță: *careleş* „fiecare" (Caz. 357v/22 — Ch. 248v/30), *cineşi* „fiecare" (Caz. 358r/15 — Ch. 249r/23), *câțişi* (Caz. 314r/25) — *câți* (Ch. 209v/13), *hiece* (Caz. 55vII/18) — *fieştece* (Ch. 341r/28), *hiecui* (Caz. 76r/17) — *a fieştecăruia* (Ch. 40r/9), *nescari* „unul, oarecare" (Caz. 191v/12) — *nescare* (Ch. 102v/7), *nescui* (Caz. 227r/5) — *cuiva* (Ch. 133r/16), *neştine* „cineva" (Caz. 247v/16 — Ch. 152r/2), *une* (Caz. 122v/14 — Ch. 62r/14); după adjectivul nehotărât *toată* substantivul îşi păstrează uneori forma nearticulată: *în toate nopți* (Caz. 277r/23–24 — Ch. 177r/19); în acelaşi context însă, în textul de la Bălgrad apare forma articulată: *în toate dzile* (Caz. 277r/17) — *în toate zilele* (Ch. 177r/12).

Au o frecvență ridicată pronumele negative *nime* (Caz. 236v/28 — Ch. 142r/9), *nemărui* (Caz. 249v/13 — Ch. 153v/15), dar şi forma alternantă *nemărui* (Caz. 191r/18) — *nemănui* (Ch. 102r/29–30), *nemică* (Caz. 33vII/28 — Ch. 303r/7), alături de *nemică* (Caz. 237v/15) — *nimica* (Ch. 142v/21).

k) Numeralul cardinal *întunerec*, calchiat după sl. *tima,* apare în ambele ediții cu sensul de „zece mii; mulțime": *un tunearec de talanți* (Caz. 271r/18–19) — *un întunearec de talanți* (Ch. 171v/29); *întunearece de îngeri* (Caz. 372v/21–22 — Ch. 262v/28).

Formele vechi ale numeralelor ordinale, care apar la Varlaam, sunt, în general, înlocuite: *ai doii* (Caz. 280v/24) — *ai doilea* (Ch. 180r/10–11),

ai treii (Caz. 324^{v}/6) — *ai treilea* (Ch. 219^{v}/5), *al patrul* (Caz. 257^{r}/23) — *al patrule* (Ch. 160^{r}/17), *ai patrul* (Caz. 324^{v}/12) — *ai patrulea* (Ch. 219^{v}/11).

Este substituit numeralul colectiv cu valoare adjectivală: *cu îmbe mânule* (Caz. 193^{r}/7) — *cu amândoao mâinile* (Ch. 103^{r}/12–13), *pre îmbe limbile* (Caz. 241^{v}/21) — *pre amândoao limbile* (Ch. 146^{v}/9); cea de-a doua formă apare şi la Varlaam: *amândoaă* (Caz. 308^{v}/22) — *amândoao* (Ch. 204^{v}/22).

Numeralul adverbial *de patru ori* (Caz. 378^{v}/13) este înlocuit la Iştvanovici, potrivit textului *Evangheliei* lui Antim Ivireanul, cu numeralul multiplicativ sub forma *împătrat* (Ev. S 85^{r}/b, 16 — Ch. 268^{r}/5).

l) Verbul *învie* este trecut, în general, la Iştvanovici la conjugarea I: *va învie* (Caz. 126^{v}/3) — *va înviia* (Ch. 64^{r}/20); ezitările sunt reperabile însă în contexte apropiate: *c-am învis pre altul* (Caz. 83^{v}/19) — *că am înviiat pre altul* (Ch. 43^{v}/16–17); *cela ce l-au învis pri-ns* (Caz. 84^{r}/8–9) — *cela ce l-au înviiat pre dânsul* (Ch. 43^{v}/22–23); dar şi *l-am învis să viețuiască* (Caz. 84^{r}/3–4 — Ch. 43^{v}/19); *ține* şi *umple* conservă însă în ambele texte formele de conjugarea a II-a: *va ținea* (Caz. 248^{v}/4 — Ch. 152^{v}/12), *va împlea* (Caz. 131^{r}/14–15 — Ch. 66^{r}/28).

m) Spre deosebire de limba literară modernă, unele verbe sunt active, nu reflexive: *a chinui*: *o slugă a mea dzace în casă bolnav şi rău chinuiaşte* (Caz. 231^{r}/28 — 231^{v}/1) — *zace în casă bolnav şi rău chinuiaşte* (Ch. 137^{r}/13–14); *a închipui*: *au închipuit filosofii aceia că Domnul Hristos iaste împăratul* (Caz. 39^{v}II/6–8 — Ch. 308^{r}/24–25); *a sili*: *mulți siliia să între* (Caz. 153^{r}/9 — Ch. 83^{r}/24); sunt menținute unele dublete: *a se odihni — a odihni*: *să odihniia* (Caz. 38^{v}II/22 — Ch. 307^{v}/14–15), *au odihnit de toate lucrurile sale* (Caz. 111^{v}/13–14 — Ch. 57^{r}/19–20); *a se naşte — a naşte*: *să născu* (Caz. 37^{v}II/21) — *s-au născut* (Ch. 306^{v}/20), *atunce-ş vor blăstăma păcătoşii dzua în ceea ce-au născut* (Caz. 27^{v}/19 — 28^{r}/2) — *atunce îşi vor blăstăma păcătoşii zua în ceea ce au născut* (Ch. 13^{v}/7–8); verbul *sminti,* cu sensul de „a greşi”, este fără pronume reflexiv în ambele texte: *de-acea smenti mai rău* (Caz. 40^{v}II/6) — *de aceaea au smintit mai rău* (Ch. 309^{r}/17); la Iştvanovici apare însă însoțit şi de pronumele reflexiv: *ce rău smenti* (Caz. 40^{v}II/2) — *ce rău s-au smintit* (Ch. 309^{r}/13).

Alte verbe sunt construite cu pronumele reflexiv în următoarele contexte: *fiiu omenesc să grăi pre sine Domnul Hristos* (Caz. 369^{v}/13) — *fiiul omenesc s-au grăit pre sine Domnul Hristos* (Ch. 260^{r}/6–7); *şi om m-ai cugetat că sâmt* (Caz. 275^{v}/22–23) — *şi om m-ai cugetat că sânt* (Ch. 175^{v}/24); *noi am luat a ne posti preste dzi numai* (Caz. 2^{r}/II/9–10) — *noi am luat a ne posti preste zi numai* (Ch. 273^{r}/6–7); *să ne părăsim de faptele noastre* (Caz.

25rII/20–21 — Ch. 294v/27); *să spusă însuşi pre sine* (Caz. 103r/10–11) — *s-au spus însuşi pre sine* (Ch. 52v/28); *să-l mărturisim Dumnădzău adevărat* (Caz. 62r/1–2) — *să-l mărturisim Dumnezău adevărat* (Ch. 32v/25); *să ne ducem cu războiu asupra diavolului... să-l luptăm* (Caz. 2r/11–12 — Ch. 1v/28–2r/2).

Unele verbe reflexive au valoare pasivă: *armele să părăsiră* (Caz. 112v/18) — *armele s-au părăsit* (Ch. 57v/22); *cela ce s-au răstignit* (Caz. 61v/19 — Ch. 32v/24–25); *cum s-au zâdit omul* (Caz. 17rII/7–8) — *cum s-au zidit omul* (Ch. 287v/3); în ceea ce priveşte topica pronumelui reflexiv, remarcăm numeroase cazuri în care acesta este postpus în cele două tipărituri: *asamănă-să* (Caz. 222r/3 — Ch. 129r/10), *miru-mă* (Caz. 69vII/6 — Ch. 359r/26); dar se constată şi situaţii în care numai Iştvanovici preferă antepunerea pronumelui: *bucuru-mă* (Caz. 80v/1) — *mă bucur* (Ch. 42r/15–16), *cade-ni-să* (Caz. 164v/7) — *ni să cade* (Ch. 89r/16), *temu-mă* (Caz. 21r/16) — *mă tem* (Ch. 10r/6).

n) Consemnăm formele particulare ale unor verbe la indicativ prezent: *te leneşti* (Caz. 40rII/10 — Ch. 308v/24), *să primblă* (Caz. 226r/1 — Ch. 132r/17); forma etimologică a verbului *şti* de la persoana a III-a singular este înlocuită de către tipograful bălgrădean cu forma analogică, refăcută după *scrie, vie: nu şti să-l cinstească* (Caz. 175r/14) — *nu ştie să-l cinstească* (Ch. 94v/13); formele verbului *vrea* nu şi-au restrâns utilizarea doar ca auxiliare ale viitorului, având şi funcţie predicativă: *aşea va Domnul* (Caz. 311v/10) — *aşa va Domnul* (Ch. 207v/13), *vom să ne rugăm* (Caz. 256r/20 — Ch. 159r/20).

Sunt consemnate, în ambele texte, forme iotacizate la persoana I singular: *ceiu* (Caz. 374v/14 — Ch. 264v/6), *credz* (Caz. 176r/2) — *crez* (Ch. 95r/1), *mă desparț* (Caz. 115v/1 — Ch. 58v/29), *deşchiz* (Caz. 40r/13 — Ch. 22r/29), *împarț* (Caz. 299v/10 — Ch. 196v/20), *pieiu* (Caz. 17v/7 — Ch. 8v/6), *poci* (Caz. 252r/12 — Ch. 155v/26), *sâmț* (Caz. 115v/17 — Ch. 59r/8), *mă țiiu* (Caz. 294r/27 — Ch. 192r/30), *vădz* (Caz. 69rII/20) — *văz* (Ch. 359r/11); nu sunt atestate forme cu dentala refăcută, în schimb, unei forme cu *r* conservat la Varlaam îi corespunde la Iştvanovici varianta iotacizată: *mă spariiu* (Caz. 120r/13–14) — *mă spaiu* (Ch. 61r/9).

Conjugarea tare este păstrată în forma verbului *păți: nu pate* (Caz. 46v/8 — Ch. 25r/18), *mulți pat rău* (Caz. 354v/24 — Ch. 246r/23); forma nesufixată de prezent a verbului *potoli* este însă amendată în ediția lui Iştvanovici: *nu potoale săltarea trupului* (Caz. 13rII/1) — *nu potoleaşte săltarea trupului* (Ch. 283r/31; trecerea de la o conjugare la alta se reflectă şi

într-o formă a persoanei a III-a plural: *înviu* (Caz. 331r/14) — *înviiază* (Ch. 225r/7); cu formă slabă de prezent apar numeroase verbe în cele două tipărituri: *curățeaşte* (Caz. 157v/1 — Ch. 85v/15), *pipăiaşte* (Caz. 136v/9 — Ch. 75v/30), *trebuiaşte* (Caz. 178r/13–14 — Ch. 96r/26), *găteadze* (Caz. 358v/28) — *găteaze* (Ch. 250r/2), *îndereptedzi* (Caz. 364r/5) — *îndireptezi* (Ch. 254r/24), *însămneadză* (Caz. 126v/18–19) — *însămnează* (Ch. 64r/31), *spementeadză* (Caz. 55v/9) — *spământeză* (Ch. 341r/19).

o) Imperfectul indicativului prezintă la persoana I singular în ediția din 1699 forma cu *-m: mă sfârşiia* (Caz. 24rII/20) — *mă sfârşiiam* (Ch. 294r/3–4); persoana a III-a plural are, în toate exemplele, forme vechi în *-a*: *împărații era filosofi* (Caz. 38vII/3 — Ch. 307r/26); *doi orbi de striga şi să ruga* (Caz. 246v/1–2 — Ch. 150v/20–21); *alții iarăşi să temea şi de frică mergea* (Caz. 58vII/2–3 — Ch. 344r/1); la verbele de conjugarea a IV-a se conservă *-ii-* în temă: *întăriia* (Caz. 55rII/21 — Ch. 341r/3).

p) Formele perfectului simplu, frecvente în textul moldovenesc, sunt înlocuite, în mare parte, cu forme de perfect compus: *cerşu* (Caz. 330r/27) — *au cerşut* (Ch. 224r/21), *fuset* (caz. 299v/7) — *ați fost* (Ch. 196v/17), *învise* (Caz. 126r/3) — *au înviiat* (Ch. 64r/4), *rupsă-l* (Caz. 164v/2) — *l-au rupt* (Ch. 89r/12), *stătu* (Caz. 54vII/28) — *au stătut* (Ch. 340v/13), *uciset* (caz. 281r/26) — *ați ucis* (Ch. 180v/9), *zăbăvi* (Caz. 256/25–26) — *zăbăvit-au* (Ch. 159v/23); este înlocuită de către Iştvanovici forma tare de perfect de la persoana a III-a singular a verbului *da: deade* (Caz. 270v/20) — *au dat* (Ch. 171v/2), dar, paralel, este menținută: *deade* (Caz. 282r/22 — Ch. 181v/3), iar la persoana a III-a plural *deaderă* (Caz. 281r/1 Ch. 180r/15); faptul că înlocuirea perfectului simplu nu este generalizată, după cum s-a susținut, persistând numai în *Cazania* de la Dealu (cf. Frâncu, *Caz.*, p. 62–63), este demonstrat de prezența sporadică a acestor altor forme în textul bălgrădean: *aşteptaiu* (Caz. 280v/12) — *aşteptai* (Ch. 179v/29), *voi nu înțeleaset* (Caz. 118r/13 — Ch. 60r/8), *mă rugaiu* (Caz. 277r/18 — Ch. 177r/13), *mă sculaiu* (Caz. 277r/18 — Ch. 177r/13), *nu vă umilit* (Caz. 118r/10 — Ch. 60r/6), *vădzum* (Caz. 258v/19) — *văzum* (Ch. 161v/8); remarcăm menținerea acestor forme în special în pasajele în care este reprodusă vorbirea directă: *„Pentru căci dziş ție că te-am vădzut supt smochin, credzuşi”* (Caz. 39v/17–19) — *„Pentru căci ziş ție că te-am văzut supt smochin, crezuşi”* (Ch. 22r/20–21).

Forma auxiliarului pentru persoana a III-a singular a perfectului compus este *au,* generală pentru limba textelor vechi: *au întrat diavolul* (Caz. 108r/12–13) — *au întrat diiavolul* (Ch. 55r/15); postpunerea auxiliarului

apare mai ales atunci când verbul este la începutul propoziției: *călcat-au* (Caz. 217^{v}/3 — Ch. 125^{v}/23), *greşit-am* (Caz. 242^{v}/2 — Ch. 147^{r}/13).

O formă singulară de perfect perifrastic este exprimată prin perfectul compus al lui *a fi* + gerunziul verbului: *au fost ducându-se* (Caz. 144^{r}/11–12 — Ch. 79^{v}/6–7).

r) Mai-mult-ca-perfectul prezintă la persoana a III-a plural forme identice cu cele de la singular: *câți murisă* (Caz. 121^{r}/10 — Ch. 61^{v}/2), *câți născuse* (Caz. 109^{v}/2–3) — *câți să născuse* (Ch. 55^{v}/19); apar forme perifrastice rezultate din juxtapunerea imperfectului verbului *a fi* şi a participiului: *era venită vreamea* (Caz. 302^{v}/7 — Ch. 199^{r}/17).

s) Forma *veri* a auxiliarului de viitor la persoana a II-a singular este înlocuită de Iştvanovici cu forma nouă cu *r* disimilat: *veri vedea* (Caz. 339^{r}/17) — *vei vedea* (Ch. 232^{v}/2–3), *veri veseli* (Caz. 320^{r}/21) — *vei veseli* (Ch. 215^{r}/9); există cazuri de postpunere a auxiliarului: *lăuda-i-va* (Caz. 299^{v}/5–6 — Ch. 196^{v}/16), *vrea-veri* (Caz. 152^{v}/18–19) — *vrea-vei* (Ch. 83^{v}/17); în textul din 1699 se revine uneori la topica normală, predominantă de altfel în cele două ediții: *da-i-să-va* (Caz. 300^{r}/13) — *i să va da* (Ch. 197^{r}/21).

ş) Sunt frecvente formele iotacizate de conjunctiv prezent la verbele cu tema în *d* şi *t*: *să ardză* (Caz. 334^{r}/27) — *să arză* (Ch. 228^{r}/7), *să nu audză* (Caz. 175^{r}/1–2) — *să nu auză* (Ch. 94^{v}/4), *să nu cadză* (Caz. 150^{r}/7) — *să nu cază* (Ch. 82^{r}/15), *să creadză* (Caz. 282^{r}/6) — *să crează* (Ch. 181^{r}/17), *să le deşchidză* (Caz. 278^{r}/15–16) — *să le deşchiză* (Ch. 178^{r}/4–5), *să o împarță* (Caz. 228^{r}/19 — Ch. 134^{r}/27), *să-l înghițe* (Caz. 370^{v}/15 — Ch. 261^{r}/4), *să-l piardză* (Caz. 289^{r}/24) — *să-l piarză* (Ch. 187^{v}/11–12), *să le radză* (Caz. 65^{v}/6–7) — *să le rază* (Ch. 34^{r}/22), *să-ş râdză* (Caz. 104^{r}/14) — *să-şi râză* (Ch. 53^{r}/28), *să-i scoață* (Caz. 220^{v}/3 — Ch. 127^{v}/13), *să-i sloboz* (Caz. 251^{v}/27 — Ch. 155^{v}/12), *să şadză* (Caz. 252^{r}/14) — *să şază* (Ch. 155^{v}/28), *să nu-l tremițã* (Caz. 194^{v}/14) — *să nu-l trimițã* (Ch. 103^{v}/29–30), *să ucig* (Caz. 239^{r}/28 — Ch. 144^{r}/27), *să nu vadză* (Caz. 175^{r}/1) — *să nu vază* (Ch. 94^{v}/3–4); la verbele cu tema în *n*: *să vă puiu* (Caz. 285^{v}/21–22 — Ch. 184^{r}/25), *să nu rămâie* (Caz. 143^{v}/11 — Ch. 79^{r}/24), *să viiu* (Caz. 257^{v}/20) — *să viu* (Ch. 160^{v}/10); la verbele cu tema în *r*: *să ceaie* (Caz. 288^{r}/22 — Ch. 186^{v}/14), *să paie* (Caz. 42^{v}II/19 — Ch. 320^{v}/17), *să piaie* (Caz. 156^{v}/2) — *să piiaie* (Ch. 85^{r}/19); în timp ce formele iotacizate ale verbelor cu radicalul în *d, n, t* sunt singurele folosite, formele analogice ale verbelor cu tema în *r* intră în alternanță în textul de la Alba Iulia cu formele care conservă consoana: *să nu ne paie* (Caz. 214^{r}/9) — *să nu ne pară* (Ch. 124^{r}/22), *să nu le paie*

(Caz. 90r/3) — *să nu le pară* (Ch. 46v/24), *să nu piaie* (Caz. 244r/8) — *să nu piiară* (Ch. 148v/13–14); o formă singulară prezintă alternanța în sens invers: *să nu-ț pare* (Caz. 75rII/28) — *să nu-ți paie* (Ch. 364v/7). Verbul *păți* nu prezintă în flexiune sufixul *-esc: să pață* (Caz. 207v/16 — Ch. 109v/25), *să nu pați* (Caz. 150r/16 — Ch. 82v/1); alte forme de conjunctiv care sunt menținute: *să aibi* (Caz. 55v/II/18 — Ch. 341r/29), *să iai* (Caz. 302v/26 — Ch. 199v/6), *să sprejenească* (Caz. 213r/4 — Ch. 123v/22), *să nu ucigă* (Caz. 276r/1 — Ch. 175v/30).

La conjunctivul perfect auxiliarul are forme variabile: *să nu him postit cu mândrie* (Caz. 98v/4–5) — *să nu fim postit cu mândrie* (Ch. 50v/10–11); notăm şi forme ca: *să nu hie fost viu* (Caz. 79v/10) — *să nu fie fost vii* (Ch. 41v/27).

ț) Auxiliarul condiționalului prezent, utilizat de Varlaam în forma mai veche *are,* la persoana a III-a singular şi plural, este înlocuit cu forma *ar*: *are şedea* (Caz. 74r/15) — *ar şedea* (Ch. 39r/14–15), *are veni* (Caz. 74v/2) — *ar veni* (Ch. 39r/19); *să*, întrebuințat frecvent cu rol de conjuncție condițională, este înlocuit în ediția lui Iştvanovici cu *de*: *s-ai face* (Caz. 269r/12–13) — *de ai face* (Ch. 170r/4–5), *s-are şi muri* (Caz. 81v/17–18) — *de ar şi muri* (Ch. 42v/24), *s-ai strânge* (Caz. 195v/5) — *de vei strânge* (Ch. 104r/18–19).

Pentru condiționalul perfect sunt consemnate forme perifrastice de tipul: *de-are hi fost iubind* (Caz. 293r/4) — *de ar fi fost iubind* (Ch. 191r/3), *vrea hi harnic* (Caz. 109r/18 — Ch. 55v/17), *au vrut putea dezgropa* (Caz. 144r/13–14 — Ch. 79v/8), *de-l vrea hi tămăduit* (Caz. 79r/9) — *de-l vrea fi tămăduit* (Ch. 41v/12–13).

ț) Imperativul prohibitiv prezintă la persoana a II-a plural numai forme vechi cu desinențele *-areți, -ereți, -ireți: nu luareți* (Caz. 48vII/18 — Ch. 326r/6), *nu pârâreți* (Caz. 48vII/21–22 — Ch. 326r/9), *nu vă teamereți* (Caz. 221r/13 — Ch. 128r/23), *nu fireți* (Caz. 29v/4 — Ev. S 96v/b, 12 — Ch. 14v/14), *nu vă prilăstireți* (Caz. 72vII/12–13 — Ch. 362r/8–9); cazurile de antepunere a pronumelui reflexiv alternează cu cele de postpunere: *vă veseliți* (Caz. 126r/1 — Ch. 64r/3), *aduceți-vă* (Caz. 28v/10 — Ch. 13v/25), *curățiți-vă* (Caz. 28v/17–18 — Ch. 13v/30), *duci-te* (Caz. 370v/8 — Ch. 260v/26); imperativul verbului *a aduce* prezintă forme particulare diferite: *ad* (Caz. 134r/3) — *ado* (Ch. 74v/21), *adă* (Caz. 136v/5) — *ado* (Ch. 75v/28).

Se remarcă alte două forme particulare de imperativ care apar în ambele texte: *păsa* „a merge" este atestat prin *pase la besearecă* (Caz. 4rII/15 — Ch. 275r/4), *păsați de străjuiți* (Caz. 126v/12 — Ch. 64r/26); menționăm

că în ediția din 1699 este preferată această formă în unele citate evanghelice: *te du* (Caz. 48^{v}/2) — *pasă* (Ev. S 101^{r}/b,19 — Ch. 26^{v}/1); în altă pericopă însă consemnăm: *pasă* (Caz. 368^{r}/12) — *mergi* (Ev. S 74^{r}/a,18 — Ch. 258^{v}/12); din lat. *ambulenus,* devenit **îmblem,* provin formele: *blem* (Caz. 77^{r}II/28 — Ch. 366^{r}/23), *blemați* (Caz. 78^{v}/16, 122^{r}/13 — Ch. 41^{v}/4, 62^{r}/13), care funcționează şi ca interjecții cu sensul „hai, să mergem" (vezi şi Densusianu, HLR, II, p. 233–234).

u) Formele de infinitiv lung prezente în originalul moldovean sunt preluate, în majoritatea cazurilor, de către Iştvanovici: *nevoință fără de leane de-a cercarea împărățiia ceriului* (Caz. 204^{v}/14–16) — *de a cercarea împărățiia ceriului* (Ch. 108^{v}/2–3); *te părăseaşte de-a greşirea* (Caz. 334^{v}/18–19 — Ch. 228^{r}/25); *părăsit-ai de-a greşirea* (Caz. 266^{r}/19 — Ch. 167^{v}/27); *părăsit-ai de-a luarea cu nedireptul* (Caz. 266^{r}/22 — Ch. 167^{v}/30); *părăsiți de-a plângerea* (Caz. 181^{v}/4 — Ch. 97^{v}/22–23); *am părăsit de-a ne închinarea bodzilor* (Caz. 96^{r}/13–14) — *am părăsit de-a ne închinarea bozilor* (Ch. 49^{v}/9–10); *n-au mai părăsit Dumnedzău de-a tremiterea slugile sale* (Caz. 288^{v}/9–10) — *n-au mai părăsit Dumnezău de a trimiterea slugile sale* (Ch. 186^{v}/28–29); *nu vor sta de-a viclenirea şi de-apucarea cu nedireptul şi de-a înghițirea munca altuia* (Caz. 298^{v}/17–19 — Ch. 196^{r}/1–2); *părăsiți a pedepsirea credincioşii* (Caz. 72^{v}II/16–17 — Ch. 362^{r}/12–13); unele dintre construcțiile de acest tip sunt modificate în ediția din 1699: *de-a nu să rugarea lui Dumnedzău* (Caz. 277^{r}/16–17) — *să nu să roage lui Dumnezău* (Ch. 177^{r}/11).

Câteva forme de gerunziu pot fi reținute: *spuind* (Caz. 219^{r}/13 — Ch. 126^{v}/16), *puindu-ne* (Caz. 244^{r}/27 — Ch. 148^{v}/31–149^{r}/1), *păindu-i* (Caz. 351^{r}/3) — *părându-i* (Ch. 243^{r}/13), *vorovind* (Caz. 48^{v}II/27 — Ch. 326^{r}/15), *învățind* (Caz. 311^{v}/12) — *învățând* (Ch. 207^{v}/16), dar şi *învățând* (Caz. 377^{v}/9 — Ch. 267^{r}/12).

Participiul este consemnat în cele două texte în forme precum: *cerşut* (Caz. 94^{r}II/24 — Ch. 382^{r}/2), *şchiuopit* (Caz. 104^{r}/4) — *scuipit* (Ch. 53^{r}/21), *şchiupit* (Caz. 54^{v}II/10) — *scuipit* (Ch. 340^{r}/25), *învis* (Caz. 331^{r}/8) — *înviiat* (Ch. 224^{v}/3); în ceea ce priveşte ultima alternanță, aproape generală, notăm o „scăpare" a tipografului cazaniei bălgrădene, care preia, într-un exemplu izolat, participiul sigmatic: *învis* (Caz. 84^{r}/3 — Ch. 43^{v}/19); verbul *adaoge* are participiul *adaos* (Caz. 346^{v}/14 — Ch. 239^{r}/1).

v) Dintre formele adverbiale care apar în cele două texte, menționăm câteva mai puțin utilizate în limba literară actuală, pe de o parte, dar cu o pronunțată tendință de depăşire a caracterului conservator, în textul din 1699, pe de altă parte: *acicea* (Caz. 359^{r}/11) — *aicea* (Ch. 250^{r}/14), *aciişi* „în-

dată, imediat" (Caz. 257^{v}/26) — *aciiaşi* (Ch. 160^{v}/17), *acmu* (Caz. 19^{v}/3) — *acum* (Ch. 9^{r}/22), *amu* (Caz. 165^{v}/3) — *acum* (Ch. 89^{v}/8), *aiave* (Caz. 18^{r}II/1 — Ch. 288^{r}/20), *aşijdere* (Caz. 277^{r}/14) — *aşijdirea* (Ch. 177^{r}/9), *atunce* (Caz. 171^{r}/9) — *atunci* (Ch. 92^{v}/19), *atunceş* „chiar atunci" (Caz. 339^{v}/7) — *atuncişi* (Ch. 232^{v}/21), *au* „oare" (Caz. 330^{v}/11 — Ch. 224^{v}/2), *au doară* „oare" (Caz. 212^{r}/2 — Ch. 123^{r}/23), *cătinel* (Caz. 73^{r}II/22–23 — Ch. 362^{v}/15), alături de *cătinel* (Caz. 188^{r}/3) — *încet* (Ch. 100^{v}/17), *cu deadins* (Caz. 375^{v}/4 — Ch. 265^{r}/18–19), *cu odată* (Caz. 259^{v}/13) — *deodată* (Ch. 162^{r}/28–29), *curund* (Caz. 239^{v}/20) — *curând* (Ch. 144^{v}/17), *dănăoară* (Caz. 38^{r}/17) — *odinioară* (Ch. 21^{v}/10), *de* „decât" (Caz. 300^{v}/3 — Ch. 197^{v}/6), *de iznoavă* „din nou" (Caz. 144^{r}/2 — Ch. 79^{r}/31), *depreună* (Caz. 171^{v}/5–6) — *dempreună* (Ch. 92^{v}/30), *de sârg* „deodată" (Caz. 22^{v}II/22 — Ch. 292^{v}/15), *de sârg* (Caz. 15^{v}/15) — *degrabă* (Ch. 7^{v}/24), *dinlontru* (Caz. 244^{v}/5) — *dinlăuntru* (Ch. 149^{r}/6), *din veaci* (Caz. 179^{v}/1–2 — Ch. 96^{v}/28–29), *doară* „doar, poate" (Caz. 281^{r}/16–17 — Ch. 180^{r}/30–31), *doară* „oare" (Caz. 246^{v}/21 — Ch. 151^{r}/10), *foarte* „mult, tare" (Caz. 183^{r}/12 — Ch. 98^{v}/7), *iuşor* (Caz. 15^{v}II/25 — Ch. 286^{r}/12), alături de *iuşoară* (Caz. 287^{r}/26) — *uşoară* (Ch. 185^{v}/23), *mai iuşor* (Caz. 241^{r}/14) — *mai lesne* (Ev. S 33^{r}/a,21 — Ch. 146^{r}/12), *încai* „cel puțin, măcar" (Caz. 311^{r}/5 — Ch. 206^{v}/30), *împomciş* (Caz. 227^{v}/16) — *împonciş* (Ch. 133^{v}/26), alături de în *împomciş* (Caz. 3^{r}/12) — *împotrivă* (Ch. 2^{r}/27), *într-o protivă* (Caz. 108^{r}/11–12) — *într-o potrivă* (Ch. 55^{r}/15), *într-o dată* (Caz. 145^{r}/6 — Ch. 79^{v}/28), *într-un chip* (Caz. 145^{r}/14 — Ch. 80^{r}/2–3), *mainte* „odinioară, altădată" (Caz. 178^{r}/17) — *mai nainte* (Ch. 96^{r}/29), *mainte* „mai întâi" (Caz. 308^{r}/12) — *mai nainte* (Ch. 204^{r}/15), *necăiuri* (Caz. 376^{r}/21 — Ch. 266^{r}/5–6), alături de *necăiuri* (Caz. 20^{v}II/9) — *necăiri* (Ch. 290^{v}/12–13), *niceodănăoară* (Caz. 309^{v}/2) — *niciodinioară* (Ch. 205^{r}/29), *pretutindirea* (Caz. 368^{v}/6–7 — Ch. 259^{r}/4), *tând* „când" (Caz. 63^{r}/2–4) — *ni* (Ch. 33^{r}/20–21), *volnic* „liber" (Caz. 273^{r}/13 — Ch. 173^{v}/9).

x) Prepozițiile întâlnite în cele două scrieri sunt specifice, în general, limbii vechi, prezentând deseori forme, valori sau funcții diferite de configurația limbii literare actuale. Vom trece în revistă câteva exemple:

a apare cu sensul de „la", urmată de acuzativ: *şi-ş râdică patul a umăr* (Caz. 243^{v}/7–8) — *ş-au rădicat patul a umăr* (Ch. 148^{r}/14–15); unele dintre aceste construcții prepoziționale sunt echivalente cu genitivul: *înaintea a toată lumea* (Caz. 232^{r}/20 — Ch. 137^{v}/31); altele cu dativul: *ce om a om nu putu folosi* (Caz. 345^{v}/7) — *ce om a om n-au putut folosi* (Ch. 237^{v}/29–30); *să slujască a doi domni* (Caz. 97^{r}/18) — *să slujască la doi domni* (Ch. 50^{r}/11–12);

substituirea lui *a* cu *la* apare la Iştvanovici şi în alte cazuri: *să dusă a casă-ş* (Caz. 87^{v}II/14) — *s-au dus la casă-ş* (Ch. 375^{v}/31); consemnăm că în ediția Byck a *Cazaniei lui Varlaam*, p. 461, grafia din exemplul anterior e transcrisă *acasă-ş*, lexemul fiind interpretat ca adverb, urmat de pronumele reflexiv în dativ, lecțiune care a fost amendată ulterior, printr-o altă segmentare a textului, de către I. Rizescu (LR, XXIV, 1975, nr. 4, p. 320) şi care este reconfirmată prin colaționarea cu pasajul corespunzător din *Chiriacodromion;*

cătră, cu acuzativul, utilizată într-o construcție echivalentă cu dativul: *unul cătră alalt grăind* (Caz. 257^{r}/21–22) — *unul cătră altul grăind* (Ch. 160^{r}/15); „față de": *cătră acesta cuvânt ce grăi Domnul* (Caz. 299^{v}/21) — *cătră acesta cuvânt ce au grăit Domnul* (Ch. 196^{v}/31); *de* „dintre": *greşala hiecăruia de noi* (Caz. 269^{v}/15–16) — *greşala fiecăruia de noi* (Ch. 170^{v}/4); *nice unul de voi n-au făcut milă* (Caz. 341^{r}/10–11 — Ch. 234^{r}/13); „despre": *nice gândiia de avuție* (Caz. 277^{r}/20 — Ch. 177^{r}/15–16); *prorocesc de perirea lor* (Caz. 282^{r}/2) — *prorociia de perirea lor* (Ch. 181^{r}/13); „din": *gustă de moartea* (Caz. 108^{v}/6) — *au gustat de moartea* (Ch. 55^{r}/25); *întru inima acestui mai mare de săbor* (Caz. 355^{r}/2–3 — Ch. 246^{r}/28);

dintru este înlocuit cu *dintr-un*: *carele-i dintru singe* (Caz. 264^{r}/27) — *carele este dintr-un sânge* (Ch. 166^{r}/17–18);

întru „printre": *multă frică şi nevoie era întru creştini* (Caz. 58^{r}II/7–8 — Ch. 343^{v}/11–12); „pentru": *răbdare întru năpăştile trupului* (Caz. 51^{r}II/12 — Ch. 328^{r}/12–13); este înlocuit uneori cu *în*: *întru veaci de veaci* (Caz. 47^{v}/4) — *în veaci de veaci* (Ch. 25^{v}/12);

mainte de se înlocuieşte cu *mai nainte de*: *de-ai venit aicea mainte de vreme* (Caz. 236^{v}/17) — *de ai venit aicea mai nainte de vreame* (Ch. 141^{v}/29–30);

pespre este substituit cu *peste*: *ce pespre voia lui te apără* (Caz. 263^{v}/20–21) — *ce peste voia lui te apără* (Ch. 165^{v}/15); în loc de *prespre* apare la Iştvanovici *preste*: *fiind bolnavă prespre samă* (Caz. 338^{r}/16) — *fiind bolnavă preste samă* (Ch. 231^{v}/1–2);

pre este folosit în ambele texte cu accepțiunea curentă, fără a fi înlocuit cu *pe*: *îmblând cu trup pre pământ* (Caz. 160^{v}/19 — 161^{r}/1) — *îmblând cu trupul pre pământ* (Ch. 87^{v}/5); „spre": *n-am nedejduit pre avuție* (Caz. 277^{r}/19) — *n-am nădăjduit pre avuție* (Ch. 177^{r}/14);

pregiur „împrejurul, împrejur de", cu acuzativul, are valoare de genitiv: *veni oastea pregiur cetate* (Caz. 173^{r}/2) — *au venit oastea pregiur cetate* (Ch. 93^{v}/12–13); *carii numai pregiur agonisită şi pregiur vită ce grijesc* (Caz. 360^{r}/4–5 — Ch. 251^{r}/1–2).

y) Inventarul de conjuncții folosit în cele două texte prezintă forme şi valori semantice proprii, în mare măsură, limbii vechi, cu puține substituiri în ediția lui Iştvanovici. Printre acestea, semnalăm:

au „sau": *faptele ceale bune au ceale rreale* (Caz. 248^{v}/8–9) — *faptele ceale bune au ceale reale* (Ch. 152^{v}/16–17);

căce că „fiindcă": *căce că cuvântul lui Dumnedzău să cheamă foc* (Caz. 249^{v}/6–7) — *căce că cuvântul lui Dumnedzău să chiiamă foc* (Ch. 153^{v}/8–9); cu aceeaşi accepție apare şi *căci că*: *căci că jidovii grăiia-l pri îns om prost* (Caz. 236^{r}/23–24) — *căci că jidovii îl grăia pre dânsul om prost* (Ch. 141^{v}/10);

ce „ci": *ce vădzând Măriia Sa gândurile lor* (Caz. 243^{r}/21–22) — *ce văzând Sfințiia Sa gândurile lor* (Ch. 148^{r}/1);

cât „încât": *atâtea păcate adunăm... cât măsură n-au* (Caz. 269^{v}/15–16 — Ch. 170^{v}/4–6);

de „încât": *ei tot mai în rău mergea, de munciia şi ucidea* (Caz. 282^{r}/7–8 — Ch. 181^{r}/19–20); „şi": *iară ei răspunsără lui de dziseră* (Caz. 281^{v}/24) — *iară ei au răspuns lui de au zis* (Ch. 181^{r}/6–7);

deaca „când": *deaca audzi sunetul vântului... atunci îndată începu a să afunda* (Caz. 258^{r}/14–16) — *deaca auzi sunetul vântului... atunci îndată începu a să afunda* (Ch. 161^{r}/4–6);

deacii apare segmentat în textul ediției bălgrădene, reproducând expresia adverbială care se află la originea conjuncției *deci: deacii le îngădui 40 de ai* (Caz. 282^{r}/5) — *de acii le-au îngăduit patruzeci de ani* (Ch. 181^{r}/16–17); *deacii o deade în mâna lucrătorilor* (Caz. 280^{r}/28) — *de acii o au dat în mâna lucrătorilor* (Ch. 179^{v}/16–17);

iară „dar": *iară nu te va ierta, că sângur cu sine au dzis* (Caz. 264^{r}/12–13) — *iară nu te va ierta, că sângur el au zis* (Ch. 166^{r}/3–4);

măcar că „chiar dacă": *macar c-au fost şi omorât Domnul Hristos* (Caz. 287^{v}/21–22) — *măcar că au fost şi omorât Domnul Hristos* (Ch. 186^{r}/15–16);

nice apare în construcții în care verbul nu e precedat de adverbul de negație: *nice cu altă platâ s-au putut întoarce* (Caz. 260^{v}/9–10 — Ch. 163^{r}/12); *atiția ai fu viia aceaea nice tăiată, nice săpată, nice plevită* (Caz. 280^{v}/7–9) — *atâția ani fu viia aceaea nice tăiată, nice săpată, nice plivită* (Ch. 179^{v}/23–25); dar înregistrăm şi exemple ca: *nice aşea nu să lepădă d-inşii* (Caz. 279^{v}/20–21) — *nice aşa nu s-au lepădat de dânşii* (Ch. 179^{r}/14–15);

oare... oare se substituie, în construcții marcând alternativa, cu *ori... ori: oare sănătate îndelungată, oare avuție, oare cinste şi mărie* (Caz. 244^{r}/12–13) — *ori sănătate îndelungată, ori avuție, ori cinste şi mărire* (Ch. 148^{v}/17–19);

pentru căci „pentru că”: *că pentru căci nu ţin leagea* (Caz. 161v/1–2 — Ch. 87v/20–21);

pentru să „ca să”: *pentru să nu poată striga* (Caz. 264v/13 — Ch. 166r/31);

să, întrebuinţat cu rol de conjuncţie condiţională, este înlocuit cu *de: s-are veni spre noi* (Caz. 243v/24) — *de-ar veni pre noi* (Ch. 148v/3);

săvai că se înlocuieşte cu *măcar că*: *săvai că iaste apa numai într-un fealiu* (Caz. 157r/14–15) — *măcar că iaste apa numai într-un fealiu* (Ch. 85v/12); în unele cazuri, se preiau ambele forme: *că macar săvai că iaste şi tras în nevodul* (Caz. 223r/17–18) — *că măcar săvai că iaste şi tras în năvodul* (Ch. 130r/19).

z) Interjecţiile prezintă forme conservate şi în limba literară modernă, alături de altele caracteristice textelor vechi: *amin, iani* „ia, hai”, *iată, o, vai*. Câteva exemple: *Oh, oh, mare nevoie! Vai, vai, mare greutate! Amar, amar de Isus Nazoreul, feciorul Mariei!* (Caz. 119v/17–19) — *Oh, oh, mare nevoie! Vai, vai, mare greutate! Amar, amar de Isus Nazarineanul, feciorul Mariii!* (Ch. 60v/29–31); *iani deşchide Svânta Evanghelie* (Caz. 376r/18–19) — *iani deşchide Sfânta Evanghelie* (Ch. 266r/2–3).

2.4. Lexicul *Chiriacodromionului* reflectă în mare măsură gradul de dependenţă al lui Iştvanovici faţă de *Cazania* lui Varlaam şi, în acelaşi timp, modul în care caută să se distanţeze de model; pe de altă parte, influenţa izvoarelor secundare pe care le coroborează în ediţia sa devine evidentă la nivelul vocabularului, fără a fi însă covârşitoare. Intervenţiile editorului nu sunt însă consecvente, unii termeni fiind înlocuiţi numai în anumite pasaje, glosările sunt sporadice, ceea ce denotă o anumită grabă în definitivarea şi imprimarea textului, desfăşurată, după cum se precizează în epilog, între 1 martie şi 20 decembrie 1699.

Vom analiza, în paralel, lexicul ediţiei bălgrădene şi al originalelor care sunt prelucrate, încercând să grupăm elementele comune acestor texte, pe de o parte, şi cele care le diferenţiază, pe de altă parte.

a) Termeni identici în *Cazania* lui Varlaam şi în *Chiriacodromion* (cuvinte sau sensuri dispărute din limba literară actuală, puţin cunoscute sau dialectale):

aspidă „viperă”: *în acela puţ era şerpi şi aspide* (Caz. 2vII/10–11) — *întru aceaea fântână era şerpi şi aspide* (Ch. 273v/5–6);

beteag „bolnav”: *când vom obidui beteagul* (Caz. 186r/11) — *când vom obidi beteagul* (Ch. 99v/28–29);

bucin „trâmbiţă, bucium”: *ca cu un bucin strigă* (Caz. 2v/16 — Ch. 2r/15–16);

buiac „nebun, smintit; răsfăţat”: *în dulceţile lumiei petrec cu mândrii şi cu buiecii* (Caz. 13^{v}/5–6) — *în dulceţile lumii petrec cu mândrii şi cu buiecii* (Ch. 6^{v}/28–29);

buiecie „trufie, îngâmfare”: *l-au certat Dumnedzău cu stricăciune pentru buieciia şi pentru îndrăznirea ce lua pre sine* (Caz. 366^{v}/17–19) — *l-au certat Dumnezău cu stricăciune pentru buieciia şi pentru îndrăznirea ce lua pre sine* (Ch. 257^{r}/5–7);

buiuguit „zăpăcit, buimăcit”: *buiuguiţi în dezmierdăciunea lumei* (Caz. 13^{v}/7–8) — *buiuguiţi în dezmierdăciunea lumii* (Ch. 6^{v}/30);

cădi „a tămâia”: *şi o cădeaşte cu tămâie de rugă* (Caz. 369^{v}/25–26 — Ch. 260^{r}/19);

cerca „a cerceta, a căuta”: *cercaţi mainte împărăţiia lui Dumnedzău* (Caz. 308^{r}/12) — *cercaţi mai nainte împărăţiia lui Dumnezău* (Ch. 204^{r}/15–16);

chelşug „cheltuială”: *ţinea el chelşiugul lui Hristos* (Caz. 90^{v}/7–8) — *el ţinea chielşugul (şi punga) lui Hristos* (Ch. 47^{r}/11);

chervăsărie, variantă de la *carvasara* „edificiul în care se afla vama turcească”: *carile întră şi ies, cum ar îmbla pentr-o chervăsărie mulţime de oameni* (Caz. 322^{v}/12–13) — *carile întră şi ies, cum ar umbla pentr-o chervăsărie mulţime de oameni* (Ch. 217^{v}/17–18); *această lume iaste ca o chervăserie* (Caz. 370^{r}/26) — *această lume iaste ca o chervăsărie* (260^{v}/17);

chiar „clar”: *cum audzim mai chiar* (Caz. 335^{v}/19) — *cum auzim mai chiiar* (Ch. 229^{v}/17–19);

cinghie „harfă”: *ce glasiia cu cinghii şi cu fluiere* (Caz. 339^{v}/15–16 — Ch. 232^{v}/30–31);

ciobotar „cizmar”: *din păscari şi din ciobotari* (Caz. 221^{v}/11–12 — Ch. 128^{v}/18–19);

ciumili „a tâlcui, a dezlega o cimilitură”: *multe ciumileaşte aceasta pildă* (Caz. 279^{v}/16) — *multe ciumileaşte această pildă* (Ch. 179^{r}/10);

cumpliciune „răutate, cruzime”: *vădzând şi oamenii cei buni şi direpţi cumpliciunea celor nemilostivi* (Caz. 272^{v}/19–21) — *văzând şi oamenii cei buni şi direpţi cumpliciunea celor nemilostivi* (Ch. 172^{v}/22–24);

cust „viaţă, trai”: *nu pentru custul lui, ce adevărat pentru viiaţa veacinică* (Caz. 275^{v}/26–28 — Ch. 175^{v}/28–29);

custa „a trăi”: *cum să custe aceastea întru ai mulţi* (Caz. 348^{v}/7–8) — *cum să custe aceastea întru mulţi ani* (Ch. 240^{v}/26);

custodie „pază la mormânt”: *custodiia aceaea... însămneadză acea sută de vonici ce străjuia groapa* (Caz. 126^{v}/17–127^{r}/1) — *custodiia aceaea... însămneazî acea sută de voinici ce străjuia groapa* (Ch. 64^{r}/30–66^{v}/1);

dosadă „pedeapsă”: *multe scrâbe şi dosădzi au răbdat* (Caz. 166r/1–2) — *multe scârbe şi dosăzi au răbdat* (Ch. 89v/20–21);

dvorbi, cu varianta *dvori* „a sluji cu dăruire”: *unde dvorbăsc mii de mii îngereşti* (Caz. 215v/2–3) — *unde dvoresc mii de mii îngereşti* (Ch. 124v/29);

făli „a se mândri”: *că mai iubeaşte Dumnedzău pre cel păcătos, când să pocăiaşte, decât pre cel direpţ, când să făleaşte* (Caz. 3r/15–16) — *că mai iubeaşte Dumnezău pre cel păcătos, când să pocăiaşte, decât pre cel direpţ, când să făleaşte* (Ch. 2r/18–30);

fățărie „prefăcătorie”: *pocăința ta cea direaptă şi fără de fățărie* (Caz. 20r/18–19) — *pocăința ta cea direaptă şi făr' de fățărie* (Ch. 9v/15);

feredeu „baie; botez”: *în cămările aceluia feredeu închisără svântul* (Caz. 18vII/22–23) — *în cămările aceluia feredeu l-au închis pre sfântul (*Ch. 289r/7–8); *chiamă-să feredeu de a doua naştere* (Caz. 47vII/10–11) — *chiiamă-să feredeu de a dooa naştere* (Ch. 325r/3–4);

glăsi „a se tângui, a se jeli”: *foarte de greu striga şi glăsiia către Domnul Hristos* (Caz. 300v/9–10 — Ch. 197v/12–14);

ispovedui „a mărturisi”: *ispoveduiaşte înaintea lui păcatele tale* (Caz. 19v/8–9 — Ch. 9r/25);

iuboste „dragoste”: *cântece lumeşti de iuboste* (Caz. 45rII/24–25 — Ch. 323r/3);

împomcişa „a se împotrivi”: *cu nemică lor nu să împomcişadză* (Caz. 237v/15) — *cu nimica lor nu să împoncişază* (Ch. 142v/21–22);

îngreca „a concepe, a zămisli”: *cu bucurie am îngrecat, cu bucurie l-am născut* (Caz. 54rII/24–25 — Ch. 340r/11–12);

leşui „a pândi”: *unii leşuiesc trupul tău să-l înghiţe* (Caz. 370v/14–15 — Ch. 261r/4);

meserătate „sărăcie”: *pentru streinătatea lui Hristos şi pentru meserătatea lui pre pământ* (Caz. 368v/2–3) — *pentru streinătatea şi nemerniciia şi meseretatea lui Hristos pre pământ* (Ch. 258v/24–26);

mică „clipă, moment”: *nice să-ş piardză viiaţa într-o mică de ceas* (Caz. 213v/4–5) — *nice să-şi piiarză viiaţa într-o mică de ceas* (Ch. 124r/4–5);

mişelătate „nenorocire”: *şi supt mare nesosinţă şi mişelătate supuşi* (Caz. 314r/12–13 — Ch. 209r/31 — 209v/1);

moşnean „moştenitor”: *moşnean împărăţiei drăceşti* (Caz. 247v/25 — Ch. 152r/11);

nameastnic „mandatar, succesor”: *carii sânt nameastnicii lor, patriaşii, episcopii, preuţii* (Caz. 223r/5–6) — *carii sânt nameastnicii lor, patriiarşii, episcopii, preoţii* (Ch. 130r/8–9);

năprasnă „întâmplare neprevăzută, fulgerătoare; brusc, pe neaşteptate”: *câți au murit de năprasnă* (Caz. 21^{v}/18–19 — Ch. 10^{r}/20–21);

nepriință „duşmănie, ostilitate”: *că de vine pre noi scrâbă şi frică pentru vicleşiugul şi nepriința vrăjmaşilor noştri* (Caz. 124^{v}/5–8) — *că de vine pre noi scârbă şi frică pentru vicleşugul şi nepriința vrăjmaşilor noştri* (Ch. 63^{r}/18 — 63^{v}/1);

nesosință „necaz, neajuns”: *unde nu sânt boale, nice dureare, nici scârbă, nice nesosință* (Caz. 206^{v}/5–7 — Ch. 109^{r}/19–21);

obicină „obicei”: *avea obicină jidovii de postiia doaă dzile* (Caz. 5^{r}/13–14) — *avea obicină jidovii de postiia doao zile* (Ch. 3^{r}/15–16);

obidă „mâhnire, amărăciune”: *să împlură de jelanie şi de obidă* (Caz. 183^{r}/6–7) — *s-au umplut de jale şi de obidă* (Ch. 98^{v}/3);

obidi „a se întrista, a se îndurera”: *deaca audziră acestea cuvente din rostul Svenției Sale, atunci foarte să obiduiră* (Caz. 181^{r}/1–3) — *deaca au auzit acestea cuvinte din rostul Sfinției Sale, atunci foarte s-au obiduit* (Ch. 97^{v}/7–9);

oborî „a doborî, a distruge”: *pentru carii oboară domni şi giudeațe şi împărății* (Caz. 25^{v}/19–26^{r}/1 — Ch. 12^{r}/25); cf. şi: *coada lui oborî a treia parte de stealele ceriului* (glosat marginal: *rupseră)* (Cheia 68^{r}/25–26) — *coada lui oborâia a treia parte de stealele ceriului* (Ch. 312^{v}/11–12);

obrezui „a circumcide, a tăia împrejur”: *iară cela ce să va obrezui* (Caz. 44^{r}II/27 — Ch. 322^{r}/13–14);

omorâciune „mortificare”: *n-au purtat asupra sa omorâciunea cea de păcate a sventei cruci* (Caz. 27^{r}/1–3) — *n-au purtat asupra sa omorâciunea cea de păcate a sfintei cruci* (Ch. 13^{r}/15–16);

paliță „par, vargă”: *veni ca un tâlhariu asupra învățătoriului său cu gloate multe, cu arme şi cu palițe* (Caz. 102^{v}/18–103^{r}/1) — *au venit ca un tâlhariu asupra învățătoriului său cu gloate multe, cu arme şi cu palițe* (Ch. 52^{v}/19–21);

pârâş „împricinat, persoană învinuită”: *cum au luat domnul cetății mâzdă de la pârâşi* (Caz. 33^{v}II/13–14) — *cum au luat domnul cetății mită de la pârâşi* (Ch. 302^{v}/24–25);

plaşcă „manta”: *şi-l îmbrăcară în plaşcă ierusalemlenească* (Caz. 104^{r}/18–104^{v}/1) — *l-au îmbrăcat în plaşcă ierusalimlenească* (Ch. 53^{v}/1);

podvig „viață călugărească”: *ca să sparie svânta să părăsască podvigul său* (Caz. 13^{v}II/4–5) — *ca să sparie pre sfânta să părăsască podvigul său* (Ch. 284^{r}/1–2);

pominoc „dar”: *dusără doaă turtureale în besearecă pominoc preutului* (Caz. 53^{r}II/13–14) — *dusără doao turtureale în besearecă pominoc preotului* (Ch. 339^{r}/8–9);

posluşanie „slujire, supunere”: *era drag ... pentru smerenia şi posluşania ce avea cătră toți* (Caz. 1^{v}II/11–13) — *era drag ... pentru smereniia şi posluşaniia ce avea cătră toți* (Ch. 272^{v}/12–14);

preapodobnic „sfânt, evlavios, cucernic”: *ce iaste întru preapodobnici fericitul Simeon* (Caz. 1^{r}II/4–5 — Ch. 272^{r}/6–7);

precupi „a face comerț ilicit, a trafica, a înşela”: *ce cumpăra veniturile domnilor şi le precupiia* (Caz. 3^{v}/18–19 — Ch. 2^{v}/12–13); *cu vame precupeaşte-l* (Caz. 275^{r}/1) — *cu vămi îl precupeaşte* (Ch. 175^{r}/7);

prepus „bănuială”: *acesta prepus tot l-au lepădat dintru apostolii săi* (Caz. 221^{v}/8–9 — Ch. 128^{v}/15–16);

prici (**a se *ñ***) „a se certa, a se duşmăni”: *pentru nescari lucruri lumeşti să vă svădiți şi să vă priciți* (Caz. 191^{v}/12–14) — *pentru nescare lucruri lumeşti să vă sfădiți şi să vă priciți* (Ch. 102^{v}/7–8);

priință „bunăvoință”: *va cerca neştine prostie direaptă şi priință* (Caz. 304^{v}/22–23 — Ch. 201^{r}/25–26);

prilăsti „a ademeni”: *l-au prilăstit pri îns diavolul* (Caz. 16^{r}/8–9) — *l-au prilăstit pre îns diavolul* (Ch. 8^{r}/1–2);

pristanişte „port, liman”: *curăbiiarii să voroviră şi stătură în pristaniştea Mirlichiei* (Caz. 35^{v}II/11–12) — *corăbiiarii s-au vorovit şi au stătut în pristaniştea Mirlichiei* (Ch. 304^{v}/8–9);

provodi „a face slujba prohodului, a jeli”: *deaca-l provodiră şi-l îngropară* (Caz. 24^{r}II/6) — *deaca l-au provodit şi l-au îngropat* (Ch. 293^{v}/20–21);

răşchira „a (se) risipi, a (se) nimici”: *în patru stihii să răşchiră trupul omului deaca moare* (Caz. 79^{r}/16–17) — *în patru stihii de să răşchiră trupul omului deaca moare* (Ch. 41^{v}/17–18);

rătez „închizătoare”: *le încuiați cu rătează şi cu lăcăți* (Caz. 120^{r}/19 — 120^{v}/1 — Ch. 61^{r}/14);

războli „a se îmbolnăvi, a fi bolnav de multă vreme”: *deaca audzi Hristos că Lazar s-au războlit* (Caz. 78^{v}/12–13) — *deaca au auzit Hristos că Lazar s-au războlit* (Ch. 41^{v}/2);

rost „gură”: *cum ai dzis cu svântul tău rost* (Caz. 118^{v}/9–10) — *cum ai zis cu sfântul tău rost* (Ch. 60^{r}/19–20);

scopos „melodie, cântec”: *a se veseli cu cântece şi cu scoposă frumoasă* (Caz. 328^{v}/26–27 — Ch. 222^{v}/24–25);

sireap „fioros, neîmblânzit”: *lupi sireapi şi cumpliți* (Caz. 181^{r}/16–17 — Ch. 97^{v}/18);

spodobi „a se învrednici, a fi demn”: *pentr-acea eşti fericit că te-ai spodobit* (Caz. 39^{r}/15–16) — *pentru aceaea eşti fericit că te-ai spodobit* (Ch. 22^{r}/4–5);

stepenă „treaptă": *cum este smerenia întâiu stepenă către Dumnedzău* (Caz. 3r/1–2) — *precum iaste smereniia întâiu stepenă către Dumnezău* (Ch. 2r/19);

stidință „ruşine": *fără de frică şi fără stidință să margă* (Caz. 40vII/13–14) — *fără de frică şi fără stidință să meargă* (Ch. 309r/25);

sudar „maramă, basma, giulgiu": *sudariul, adecă măhrama cu care era învălit capul Svenției Sale* (Caz. 128r/8–10) — *sudariul, adecă măhramma cu carea fusease învălit capul Sfinției Sale* (Ch. 65r/6–8);

şagă (de ~) „glumeț, neserios": *cuventele tinerilor ceale de glume şi de şagă* (Caz. 29rII/1–2) — *cuvintele tinerilor ceale de glume şi de şagă* (Ch. 298v/4–5);

şterc „gunoi, murdărie": *mentea noastră să nu o orbim cu ştercuri de păcate* (Caz. 227r/13–14) — *mintea noastră să nu o orbim cu ştercuri de păcate* (Ch. 133r/23–24);

tărsină „frânghie, funie împletită": *o tărsină de păr ce era legată vadra cu carea scotea apă* (Caz. 1vII/19–20 — Ch. 272v/20–21);

trufă „trufie": *purcease ... cu trufă şi cu avuție şi cu curte multă* (Caz. 365v/24–26) — *purces-au ... cu trufă şi cu avuție şi cu curte multă* (Ch. 256r/14–16);

uncrop „apă fierbinte": *udându-l cu uncrop şi cu unt de-abia-l dezbrăcară* (Caz. 2vII/3–4) — *udându-l cu uncrop şi cu unt de-abiia l-au dezbrăcat* (Ch. 273r/28–29);

vădi „a învinui, a divulga": *le vădi cugetele lor* (Caz. 52r/7) — *le-au vădit cugetele lor* (Ch. 28r/13);

văluşag „piedică, grijă, supărare, nelinişte": *cu văluşaguri te opreşte* (Caz. 263v/8–9 — Ch. 165v/4); *cu vălăşagurile ce au prespre măsură lacomii pregiur avearea lor* (Caz. 324r/3–5) — *cu văluşagurile ce au preste măsură lacomii pregiur avearea lor* (Ch. 219r/1–2);

vârhovnic „căpetenie": *ca neşte vrâhovnici şi tainici dumnedzăirei lui* (Caz. 339v/19–20) — *ca neşte vârhovnici şi tainici dumnezăirii lui* (Ch. 233r/3–4);

vârtute „forță, vigoare": *ce şi vârtute-i deade* (Caz. 52v/2) — *ce şi vârtute i-au dat* (Ch. 28r/23); *vârtutea în vârtucios* (Caz. 40v/15 — Ch. 22v/19–20);

vrăciui „a vindeca": *nu ca vracii ce vrăciuiesc numai trupul* (Caz. 242v/17–18 — Ch. 147r/28–29);

zavistui „a invidia": *binele nemărui să nu zavistuim* (Caz. 355v/10–11 — Ch. 247r/7–8);

zdrumica „a zdrobi": *tot trupul în mii de bucăți de s-ară zdrumica* (Caz. 63vII/7–8) — *tot trupul în mii de bucăți de s-ar zdrumica* (Ch. 348v/4–5);

zmăcinare „mistuire, chin”: *lasă Dumnedzău pre om pentru zmăcinarea trupului* (Caz. 238r/21–22) — *lasă Dumnezău pre om pentru zmăcinarea trupului* (Ch. 143r/26–27).

b) Substituiri lexicale sinonimice operate în cuprinsul cazaniilor:

amăgeu (Caz. 251r/16) — *amăgitoriu* (Ch. 155r/3–4); cf. şi *amăgitoriu* (Caz. 34r/1 — Ch. 19r/13–14);

armăşeaşte (Caz. 262v/17) — *chinuiaşte* (Ch. 164v/18); *au armăşit* (Caz. 272v/16–17) — *au muncit* (Ch. 173r/17);

aslam „dobândă, camătă; înşelăciune, viclenie”, pătruns prin intermediul modelului slavon, este înlocuit cu un alt turcism, *muzavirie: aslamurile* (Caz. 16v/12) — *muzaviriile* (Ch. 8r/16); ultima formă este preluată şi în Ch. B. 8v/31, iar cu varianta *mozaviriile* în Caz.[2] 8v/31, Caz.[3] 7r/7; cf. şi *mozaviriia* (Cheia 68r/30 — Ch. 312v/16–17); pentru alternanța *aslam — dobândă* vezi *infra*;

blăzni (să ~) (Caz. 302v/12) — *s-au smintit* (Ch. 199r/22–23);

camatnic (Caz. 381r/8) — *cămătarnic* (Ch. 270r/24);

căftanele (Caz. 183r/16–17) — *podoaba cea împărătească* (Ch. 98v/10);

coriu (Caz. 253r/2) — *ceate* (Ch. 156v/15);

deaistvuiască (să ~) (Caz. 86rII/26) — *să slujască* (Ch. 374v/24);

dezvăscu (Caz. 64vII/9) — *s-au dezbrăcat* (Ch. 349v/1–2);

dugheane (Caz. 106rII/27) — *bolte* (Ch. 400v/12);

ghizdavul (Caz. 354v/21) — *prea frumos* (Ch. 246r/19–20);

giuruiaşte (Caz. 222v/21) — *făgăduiaşte* (Ch. 129v/27);

giuruirea (Caz. 43vII/7) — *făgăduința* (Ch. 321r/27–28); *giuruirea* (Caz. 44rII/9) — *făgăduirea* (Ch. 322r/8);

grozlivi (Caz. 24rII/21) — *groaznici* (Ch. 294r/5);

ijderă (să ~) (Caz. 11v/17–18) — *s-au scornit* (Ch. 6r/20);

istrăvi (Caz. 17r/18) — *au cheltuit* (Ch. 8r/31 — 8v/1);

iștealenii (Caz. 85rII/3) — *tămăduiri* (Ch. 373r/24);

iștеli (ce-i ~) (Caz. 247r/5) — *i-au tămăduit* (Ch. 151r/21);

îmă (Caz. 27v/6) — *mumă* (Ch. 13r/29);

înceti (te va ~) (Caz. 234v/22) — *te va însoți* (Ch. 140r/21);

înfrămşat (Caz. 7v/12) — *înfrumusețat* (Ch. 4r/14);

jecuiră (Caz. 345r/14) — *au jăfuit* (Ch. 237v/8);

jitia (Caz. 3vII/2) — *viiața* (Ch. 274r/23);

lanțuje (Caz. 265r/17) — *lanțuri* (Ch. 166v/31);

mancilor (Caz. 92r/1) — *maicilor* (Ch. 47v/17);

măcenie (Caz. 239r/22) — *muncă* (Ch. 144r/21);

măciteli (Caz. 95v/14) — *muncitori* (Ch. 383r/16);
Măriia Sa (Caz. 307r/21) — *Sfinţiia Sa* (Ch. 203v/2);
măscări (vom ~) (Caz. 186r/7) — *vom batjocuri* (Ch. 99v/26);
meseri (Caz. 55v/11) — *au sărăcit* (Ch. 341r/21);
mândru (Caz. 365v/9) — *trufaş* (Ch. 255v/29);
mâşcoiu (Caz. 91r/18) — *asin* (Ch. 47v/2);
mâzdarii (Caz. 381r/11) — *mitarnicii* (Ch. 270r/26);
mâzdă (Caz. 33vII/14) — *mită* (Ch. 302v/25);
năroc (Caz. 243v/20) — *bună-întâmplare* (Ch. 148v/28);
obroc (Caz. 2rII/1) — *mertic* „raţie, porţie, măsură de capacitate" (Ch. 272v/30); cf. sinonimul *speaie* (Cheia 72v/18), adnotat *obroc,* care apare într-o expresie cu sensul de „a ţine ascuns, a o feri de văzul lumii", preluat fără glosă în Ch. 317v/6–7: *să o puie pre dânsa supt o speaie*; alte atestări ale termenului *speie* în NT, *Psaltirea* lui Dosoftei (1673) şi în *Lexiconul Marsilian*;
ogradă (Caz. 3rII/18) — *grădină* (Ch. 274r/10);
oteţi (Caz. 2r/19) — *părinţi* (Ch. 2r/5–6);
otroci (Caz. 231r/2) — *coconi* (Ch. 136v/17); *otroci* (Caz. 319v/20) — *prunci* (Ch. 214v/11);
oţărî (să ~) (Caz. 82r/15) — *s-au turburat* (Ch. 43r/5);
păpriştea (~ iaste 100 de stânjini) (Caz. 92v/11) — *stadul (~iaste o sută de stânjini)* (Ch. 48r/6–7);
pesteşti (Caz. 88rII/15) — *zăbăveşti* (Ch. 376r/24); *pesteaşte* (Caz. 85v/15) — *zăboveaşte* (Ch. 44v/5);
pite (Caz. 253r/9) — *pâini* (Ch. 156v/23);
plod (Caz. 210r/15) — *rod* (Ch. 122v/8);
ploditoare (Caz. 210v/3–4) — *roditoare* (Ch. 123v/15);
pobedi (Caz. 102v/11) — *au biruit* (Ch. 52v/14); *pobedi* (Caz. 256v/17) — *au ruşinat* (Ch. 159v/14);
poddanic (Caz. 343v/26) — *ascultătoriu* (Ch. 236r/22–23);
poldzuiră (să ~) (Caz. 25rII/7) — *să mira* (Ch. 294v/14);
postâmpască (să mai ~) (Caz. 86rII/22) — *să mai păşască* (Ch. 374v/20);
preadaniia (Caz. 54v/2) — *vânzarea* (Ch. 29v/15);
preobrăzitura (Caz. 303r/7) — *înfruntarea* (Ch. 199v/15);
prieşti (Caz. 156r/12) — *pohteşti* (Ch. 85r/13);
pripăcul (Caz. 253r/27) — *zăduful* (Ch. 157r/9);
pristavi (Caz. 346v/15) — *propoveduitori* (Ch. 239r/2);
prozorlivi (Caz. 366v/14–15) — *mai nainte cunoscători* (Ch. 257r/2–3);

râni (va ~) (Caz. 89^{r}II/24) — *va curăți* (Ch. 377^{v}/2);
săzdania (Caz. 12^{r}/2) — *zidirea* (Ch. 6^{r}/21–22);
scărăndăvit (te-ai ~) (Caz. 329^{v}/9) — *te-ai scârbit* (Ch. 223^{v}/1);
siiaşte (să nu ~) (Caz. 249^{v}/13) — *nu să sfiiaşte* (Ch. 153^{v}/15);
stranic (Caz. 368^{v}/15) — *nemearnic* „străin, pribeag" (Ch. 259^{r}/15);
strănicit (au ~) (Caz. 183^{r}/4) — *au nemernicit* (Ch. 98^{v}/1);
şarba (Caz. 70^{v}II/3) — *roaba* (Ch. 360^{r}/18);
şerbeaşte (Caz. 16^{r}/12) — *slujaşte* (Ch. 8^{r}/4);
şerbul (Caz. 19^{v}II/1) — *robul* (Ch. 289^{v}/10);
tarul (Caz. 85^{v}/11–12) — *sarcina* (Ch. 44^{v}/2);
tvorenia (caz. 202^{r}/14) — *zidirea* (Ch. 107^{r}/25);
tvoreţul (Caz. 117^{v}/14) — *făcătoriul* (Ch. 59^{v}/28);
vasul (Caz. 307^{v}/17) — *corabiia* (Ch. 203^{v}/24); cf şi *corabii* (Caz. 307^{v}/7) — *corăbii* (Ch. 203^{v}/14);
vigăduia (Caz. 350^{r}/27) — *să răsfăţa* (Ch. 242^{v}/12);
zlobă (Caz. 271^{r}/22) — *răutate* (Ch. 172^{r}/1).

c) Termeni păstraţi în unele pasaje, dar înlocuiţi în altele (serii sinonimice):

adevara (Caz. 346^{v}/9 — Ch. 238^{v}/27); *adevara* (Caz. 193^{r}/5) — *adevărul* (Ch. 103^{r}/11); *adeveare* (Caz. 50^{r}II/25) — *adevărate* (Ch. 327^{v}/2); *adeveri* (Caz. 163^{v}/7) — *adevăraţi* (Ch. 88^{v}/19);

armăşie (Caz. 228^{v}/28 — Ch. 134^{v}/31); *armăşia* (Caz. 263^{r}/25) — *chinul* (Ch. 165^{r}/23); *armăşii* (Caz. 271^{v}/24) — *răutăţi* (Ch. 172^{r}/30);

bişugul „avuţia" (Caz. 350^{r}/26 — Ch. 242^{v}/11); *bişiugul* (Caz. 131^{r}/16) — *binele* (Ch. 66^{r}/29);

ciudease (Caz. 48^{v}/16) — *ciudesii* (Ch. 26^{v}/18); *multe ciudese şi minuni* (Caz. 26^{r}II/11–12) — *multe ciudesii şi minuni* (Ch. 295^{v}/19–20); *să ciudiia* (Caz. 52^{r}/17 — Ch. 28^{r}/20); *mă ciudesc* (Caz. 69^{v}II/7 — Ch. 359^{r}/26); *ciudesa* (Caz. 247^{r}/10) — *minunea* (Ch. 151^{r}/23); *ciudesă mai minunată* (Caz. 258^{v}/6–7) — *minune mai minunată* (Ch. 161^{r}/25); *ciude* (Caz. 247^{r}/27) — *minuni* (Ch. 151^{v}/12); *ciudesele* (Caz. 137^{r}/5 — *minunile* (Ch. 76^{r}/10);

curăm (noi ~) (Caz. 370^{r}/18 — Ch. 260^{v}/8); *curse* (Caz. 30^{v}II/9) — *au alergat* (Ch. 300^{r}/6);

găvozdit (l-aţ ~) (Caz. 201^{v}/5–6 — Ch. 107^{r}/4); *să-l găvozdească* (Caz. 64^{v}II/11) — *să-l răstignească* (Ch. 349^{v}/4); *negăvozdit* (Caz. 64^{v}II/13) — *nerăstignit* (Ch. 349^{v}/6);

liubov (Caz. 18^{v}/6–7 — Ch. 8^{v}/30); *liubov* (Caz. 85^{v}/19 — 86^{r}/1) — *iubire* (Ch. 44^{v}/8);

mitiutel (Caz. 189r/8 — Ch. 101r/28); *mitiutel* (Caz. 28vII/15) — *mic* (Ch. 298r/17);

oceință „deznădejde" (Caz. 11r/13 — Ch. 6r/5–6); *ocăiți* (Caz. 73v/15 — Ch. 38v/31); cf. şi *a să ocei* (Cheia 69r/6 — Ch. 313r/30); *oceiți* (Caz. 11r/2) — *deznădăjduiți* (Ch. 5v/27–28);

ocină (Caz. 59rII/20 — Ch. 344v/15); *ocine* (Caz. 106rII/27) — *moşii* (Ch. 400v/12);

pamentea (Caz. 66vII/25) — *pamintea* (Ch. 351v/6); *pamentea* (Caz. 210v/13) — *pomenirea* (Ch. 122v/22);

poveşti (Caz. 330v/20 — Ch. 224v/13); *poveastea* (Caz. 55rII/26) — *spunerea* (Ch. 341r/8);

sosiia (Caz. 28vII/10 — Ch. 298r/13); *soseaşte-i* (Caz. 114r/14) — *ajunge-i* (Ch. 58r/290; *să-i sosască* (Caz. 333r/13–14) — *să-i agiungă* (Ch. 226v/23);

truda (Caz. 322r/5–6 — Ch. 217r/13); *trudă* (Caz. 33vII/18) — *ostenealã* (Ch. 302v/28–29);

zgăul(Caz. 333v/26 — Ch. 227v/5); *zgăul* (Caz. 126v/6) — *pântecele* (Ch. 64r/22).

d) Corespondențe lexicale în cadrul pericopelor evanghelice:

adăvăsi (Caz. 8v/8) — *au răsipit* (Ev. S 89r/a, 30 — Ch. 4v/19);

aslam (Caz. 296v/4) — *dobândă* (Ev. S 53r/a, 22 — Ch. 194r/3); vezi supra **b**;

bate gioc (şi-şi vor ~) (Caz. 71r/5) — *vor batjocori* (Ev. S 102v/b, 11) — *vor batjocuri* (Ch. 37v/9);

cârpindu-şi (Caz. 219v/11) — *legându-ş* (Ev. S 25v/a, 18) — *legându-şi* (Ch. 127r/12);

cutremură (Caz. 66v/5) — *l-au scuturat* (Ev. S 102r/a, 30 — Ch. 35r/13);

domnesc (Caz. 71v/12) — *stăpânesc* (Ev. S 103r/a, 6 — Ch. 37v/28);

doriia (Caz. 326v/13) — *pohtiia* (Ev. S 66r/b, 17 — Ch. 221r/19);

florile (Caz. 225r/15) — *crinii* (Ev. S 27v/a, 17 — Ch. 131v/24);

horciță (Caz. 261v/6) — *muştariu* (Ev. S 40r/b, 23 — Ch. 163v/21);

izbăvască (să-ş ~) (Caz. 53r/17–18) — *să-şi spăsească* (Ev. S 101v/a, 25 — Ch. 29r/13);

izbăvirea (Caz. 72r/2–3) — *răscumpărare* (Ev. S 103r/a, 17 — Ch. 38r/5–6);

începutul (Caz. 22v/18 — 23r/1) — *întemeiarea* (Ev. S 92v/b, 29 — Ch. 11r/3); cf. *tocmala* (Caz. D 53/8);

însetat (~ am fost) (Caz. 23r/3) — *am însetoşat* (Ev. S 93r/a, 1) — *am însătoşat* (Ch. 11r/5);

în taină (Caz. 29v/13) — *într-ascuns* (Ev. S 96v/b, 21 — Ch. 14v/20);
mâhniți (Caz. 29v/5) — *trişti* (Ev. S 96v/b, 13 — Ch. 14v/15);
nevoi (vb.) (Caz. 342r/19) — *au purtat grijă* (Ev. S 72v/a, 5) — *au purtat grije* (Ch. 235v/5);
oblăduiesc (Caz. 71v/13–14) — *domnesc* (Ev. S 103r/a, 8 — Ch. 37v/29);
osindi (Caz. 71r/3) — *judeca* (Ev. S 102v/b, 9 — Ch. 37v/8);
peaningi (Caz. 87v/19) — *dinari* (Ev. S 104v/b, 14 — Ch. 45v/23); cf. *bani* (Ev. B 102v/a, 15);
peaningul (Caz. 296v/2) — *argintul* (Ev. S 53r/a, 20 — Ch. 194r/2);
pândză (Caz. 141r/11) — *pânză supțire* (Ev. S 6v/b, 16 — Ch. 78r/14–15); cf. *giulgiu* (Ev. B 6v/a, 5);
posomorăsc (Caz. 29v/5–6) — *smolesc* (Ev. S 96v/b, 13 — Ch. 14v/15);
sămn (Caz. 89r/3) — *minune* (Ev. S 105r/a, 25 — Ch. 46r/24);
scârşcă (Caz. 66r/12) — *scârşneaşte* (Ev. S 102r/a, 20 — Ch. 35r/6–7);
secriiaş (Caz. 88r/3) — *pungă* (Ev. S 104v/b, 18 — Ch. 45v/26);
slugă (Caz. 229v/16–17) — *coconul* (Ev. S 29r/b, 10–11 — Ch. 136r/5);
spumele-i curea (Caz. 66v/7) — *aspumând* (Ev. S 102r/b, 1 — Ch. 35r/14);
tăgădui (Caz. 53v/8) — *ruşina* (Ev. S 101v/b, 3 — Ch. 29r/19);
unul ce lăcuia (Caz. 8v/11–12) — *lăcuitoriu* (Ev. S 89r/b, 4 — Ch. 5r/2);
vasul (Caz. 159v/9) — *vadra* (Ev. S 11v/a, 20 — Ch. 86v/30);
viței (Caz. 284r/19) — *juncii* (Ev. S 48v/a, 14–15) — *giuncii* (Ch. 183r/20).

e) Diferențieri lexicale din pericope menținute şi în cuprinsul cazaniilor:

buiecină-i holdele (Caz. 347v/3) — *rodise țarina* (Ev. S 74r/b, 3 — Ch. 240r/2); *buiecină* (Caz. 275r/22) — *i-au rodit* (Ch. 175r/27);
călcătoare (Caz. 278v/11) — *teasc* (Ev. S 46r/a, 8 — Ch. 178v/6); *călcătoare* (Caz. 280r/24) — *teasc* (Ch. 179v/12);
găvoazdelor (Caz. 133v/13) — *cuielor* (Ev. S 4v/a, 12 — Ch. 74v/13); *găvoazdele* (Caz. 61v/18) — *piroanele* (Ch. 32v/24);
învățătură (Caz. 290v/2) — *poruncă* (Ev. S 50v/b, 8 — Ch. 188v/18); *învățătură* (Caz. 291v/8) — *poruncă* (Ch. 189v/12);
ocinați (Caz. 22v/17) — *moşteniți* (Ev. S 92v/b, 27–28 — Ch. 11r/2); *ocinați* (Caz. 76v/9) — *moşteniți* (Ch. 40r/18); *ocean* (Caz. 281r/18) — *moşteanul* (Ch. 180v/1); *ocinaşi* (Caz. 148r/8) — *viețuitori* (Ch. 81r/17); *ocinătoriu* (Caz. 239v/28) — *moştenitoriu* (Ch. 144v/25);
pară de foc (Caz. 327r/8) — *văpaia* (Ev. S 66v/a, 2 — Ch. 221v/1); *pară de foc* (Caz. 326r/11) — *văpaie* (Ch. 220v/14);
răntună (Caz. 141r/15) — *au răsturnat* (Ev. S 6v/b, 20 — Ch. 78r/17); *răntuna* (Caz. 144v/18) — *răsturna* (Ch. 79v/24); *să răntună* (Caz. 370r/23) — *să prăvăleaşte* (Ch. 260v/12);

şchiopi (Caz. 167^{v}/17) — *au scuipat* (Ev. S 14^{r}/a, 12 — Ch. 91^{r}/6); *şchiopi* (Caz. 171^{r}/17) — *au scuipat* (Ch. 92^{v}/24);

şchiopit (Caz. 167^{v}/18) — *scuipătură* (Ev. S 14^{r}/a, 13 — Ch. 91^{r}/7); *şchiopitul* (Caz. 171^{r}/18) — *scuipatul* (Ch. 92^{v}/25);

şoproane (Caz. 150^{v}/5) — *foişoare* (Ev. S 8^{v}/a, 12 — Ch. 82^{v}/7); *pritvoare* (Caz. 152^{v}/6) — *foişoare* (Ch. 83^{v}/8).

f) Lexeme înlocuite în cuprinsul pericopelor evanghelice, dar care revin în textul cazaniilor:

apucători (Caz. 1^{v}/1) — *jăfuitori* (Ev. S 87^{v}/a, 12) — *jefuitori* (Ch. 1^{v}/8); *apucători* (Caz. 4^{v}/11 — Ch. 3^{r}/1);

bolnicesariului (Caz. 342^{v}/2) — *gazdei* (Ev. S 72^{v}/a, 7–8 — Ch. 235^{r}/7); *bolnicesarii* (Caz. 346^{r}/18 — Ch. 238^{v}/8); termenul se păstrează în toate reeditările din secolul al XVIII-lea: Ch. B. 240^{r}/9, Caz.$_{1}$ 178^{r}/28, Caz.$_{2}$ 240^{r}/9, Caz.$_{3}$ 179^{r}/28, Caz.$_{4}$ 179^{r}/28;

bolniță „spital, infirmerie" (Caz. 342^{r}/18–19) — *casă de oaspeți* (Ev. S 72^{v}/a, 4 — Ch. 235^{r}/4–5); cf. *casa de oaspeți* (CT 141^{v}/24); *sălaşul oaspeților* (NT 82^{v}/24), *sălaş de oaspeț* (BB 799/a, 20); *bolniță* (Caz. 346^{r}/10 — Ch. 238^{r}/31); cuvântul *bolniță* este reluat în toate edițiile cazaniei din secolul următor: Ch. B. 239^{v}/32, Caz.$_{1}$ 178^{r}/22, Caz.$_{2}$ 239^{v}/32, Caz.$_{3}$ 179^{r}/22, Caz.$_{4}$ 179^{r}/22; aserțiunile lui C. Frâncu, *Caz.*, p. 76, privind eliminarea acestui termen sunt inexacte, substituirea producându-se numai la nivelul citatului evanghelic;

ceas (Caz. 255^{r}/13) — *straje* (Ev. S 38^{v}/a, 23 — Ch. 158^{v}/11); *ceas* (Caz. 257^{r}/24 — Ch. 160^{r}/17);

cuconie (Caz. 66^{v}/10) — *copilărie* (Ev. S 102^{r}/b, 5 — Ch. 35^{r}/16); *cuconie* (Caz. 16^{v}II/7) — *cuconie* (Ch. 287^{r}/7);

cumpliți (Caz. 235^{r}/16–17) — *răi* (Ev. S 31^{r}/a, 10 — Ch. 140^{v}/18); *cumpliți* (Caz. 235^{r}/16 — Ch. 141^{v}/2);

cunteniia (Caz. 373^{v}/10) — *certa* (Ev. S 83^{r}/b, 19 — Ch. 263^{v}/16); *conteniia* (Caz. 375^{r}/18–19) — *conteniia* (Ch. 265^{r}/6);

dosădiră (Caz. 284^{v}/4) — *i-au pedepsit* (Ev. S 48^{v}/a, 21–22 — Ch. 183^{r}/24); *dosădiră* (Caz. 289^{r}/4 — Ch. 187^{r}/23);

groapă (Caz. 141^{r}/13–14) — *mormânt* (Ev. S 6^{v}/b, 18 — Ch. 78^{r}/16); *groapă* (Caz. 143^{r}/3 — Ch. 79^{r}/5);

împresurară (Caz. 321^{r}/12–13) — *au înecat* (Ev. S 64^{r}/b, 17 — Ch. 216^{r}/10–11); *împresurară* (Caz. 323^{v}/9 — Ch. 218^{v}/8);

îndireptătoare (Caz. 362^{v}/6–7) — *învățătoriule* (Ev. S 79^{v}/a, 30 — Ch. 253^{r}/7); *îndireptătoare* (Caz. 364^{r}/1–2) — *îndireptătoriule* (Ch. 254^{r}/20–21);

învățătoriu (Caz. 341^{v}/9) — *dascale* (Ev. S 72^{r}/b, 4 — Ch. 234^{v}/9); *învățătoriu* (Caz. 343^{r}/7–8) — *învățătoriule* (Ch. 235^{v}/7);

lature (Caz. 8^{v}/6) — *țară* (Ev. S 89^{r}/a, 29 — Ch. 4^{v}/18); *lature* (Caz. 13^{v}/15 — Ch. 7^{r}/4); cf. Frâncu, *Caz.*, p. 72;

măgură (Caz. 159^{r}/1) — *muntele* (Ev. S 11^{r}/b, 28 — Ch. 86^{v}/11); *măgură* (Caz. 163^{r}/13–14 — Ch. 88^{v}/10);

mir (Caz. 141^{v}/2) — *mireazme* (Ev. S 6^{v}/b, 27) — *mirezme* (Ch. 78^{r}/21–22); cf. *aromate* (Ev. B 6^{v}/a, 15); *mir* (Caz. 143^{r}/18 — Ch. 79^{r}/16);

ospățul (Caz. 284^{r}/18) — *prânzul* (Ev. S 48^{v}/a, 14 — Ch. 183^{r}/20); *ospățul* (Caz. 287^{r}/27 — Ch. 185^{v}/24);

purceasără (Caz. 219^{v}/6–7) — *să duseră* (Ev. S 25^{v}/a, 13) — *să dusără* (Ch. 127^{r}/8–9); *purceasără* (Caz. 221^{r}/24) — *au purces* (Ch. 128^{v}/3);

răpştiia (Caz. 378^{v}/7) — *tânjiia* (Ev. S 85^{r}/b, 10 — Ch. 267^{v}/29); *răpşti* (Caz. 355^{r}/20) — *răpştiia* (Ch. 246^{v}/17); cf. *răpşta* „mustrare, dojană” (Caz. 365^{r}/11) — *răpştirea* (Ch. 255^{v}/1);

sat (Caz. 356^{v}/9) — *moşie* (Ev. S 77^{v}/b, 2 — Ch. 248^{r}/10); *sat* (Caz. 360^{r}/23 — Ch. 251^{r}/23);

săboară (Caz. 352^{r}/3) — *sinagoguri* (Ev. S 75^{v}/b, 27 — Ch. 244^{r}/3); *săborului* (Caz. 352^{r}/14) — *sinagogului* (Ev. S 76^{r}/a, 10 — Ch. 244^{r}/12–13); *soborul* (Caz. 353^{v}/23–24) — *săborul* (Ch. 245^{r}/26); *săborului* (Caz. 354^{v}/9 — Ch. 246^{r}/5–6);

spini (Caz. 321^{r}/11) — *mărăcinilor* (Ev. S 64^{r}/b, 15–16 — Ch. 216^{r}/10); *spini* (Caz. 323^{v}/8 — Ch. 218^{v}/6);

stidiia (să ~) (Caz. 352^{v}/12) — *să ruşina* (Ev. S 76^{r}/a, 28 — Ch. 244^{r}/25); *să stidiia* (Caz. 379^{v}/5 — Ch. 268^{v}/17); cf. supra: *stidință;*

tămăduit (Caz. 151^{r}/10) — *vindecat* (Ev. S 8^{v}/b, 8 — Ch. 82^{v}/25); *l-au tămăduit* (Caz. 153^{v}/4 — Ch. 84^{r}/2–3); cf. sinonimul *m-au sănătoşat* (Caz. 153^{v}/2) — *m-au însănătoşat* (Ch. 84^{r}/1);

umegiune (Caz. 321^{r}/9–10) — *umezeală* (Ev. S 64^{r}/b, 16 — Ch. 216^{r}/9); *umegiune* (Caz. 322^{v}/22 — Ch. 217^{v}/26);

visteariul (Caz. 30^{r}/4) — *comoara* (Ev. S 96^{v}/b, 32 — Ch. 14^{v}/27); *visteariu* (Caz. 228^{r}/20) — *vistiiariu* (Ch. 134^{r}/28);

vonic (Caz. 273^{v}/11–12) — *tânăr* (Ev. S 44^{r}/b, 10 — Ch. 174^{r}/16); *vonici* (Caz. 230^{r}/8) — *slujitori* (Ev. S 29^{r}/b, 21 — Ch. 136^{r}/12); *vonic* (Caz. 19^{r}II/22–23) — *voinic* (Ch. 289^{v}/4); *boinic* (Caz. 19^{r}II/17) — *voinic* (Ch. 289^{r}/30);

vracilor (Caz. 336^{r}/14) — *doftori* (Ev. S 70^{r}/a, 23–24 — Ch. 230^{r}/11); *vraci* (Caz. 338^{r}/17 — Ch. 231^{v}/3).

g) Elemente lexicale alternante (substituiri şi preluări paralele):

armaşilor (Caz. 268v/1) — *muncitorilor* (Ev. S 43r/a, 4 — Ch. 169r/30); *armaşii* (Caz. 64vII/7) — *muncitorii* (Ch. 349r/30); *armaşilor* (Caz. 272v/20–21) — *muncitorilor* (Ch. 173r/21); *armaş* (Caz. 263v/28) — *vrăjmaş* (Ch. 165v/23); *armaş* (Caz. 263v/24 — Ch. 165v/18–19);

căsaş (Caz. 278v/10) — *casnic* (Ev. S 46v/a, 5 — Ch. 178v/3); *căsaş* (Caz. 280r/5–6) — *casnic* (Ch. 179r/22); *căsaşilor* (Caz. 357r/21 — Ch. 248v/8);

cetaşi (Caz. 306v/17) — *soţii* (Ev. S 59r/a, 18 — Ch. 203r/6); *cetaş* (Caz. 80rII/11) — *părtaş* (Ch. 369r/5); *cetaş* (Caz. 205v/5 — Ch. 108v/21); *cetaşi* (Caz. 298v/15 — Ch. 195v/30);

cocoane (Caz. 317v/15) — *tânărule* (Ev. S 62v/a, 19 — Ch. 212v/15–16); *cuconii* (Caz. 302v/18) — *fiii* (Ch. 199r/29); *cuconi* (Caz. 250r/12) — *prunci* (Ch. 154r/12); *cocon* (Caz. 318r/24 — Ch. 213r/17); *cocoane* (Caz. 318v/23 — Ch. 213v/13);

fântâna (Caz. 150v/3–4) — *lacul* (Ev. S 8v/a, 10 — Ch. 82v/6); *fântâna* (Caz. 152r/14) — *lacul* (Ch. 83r/29); *fântână* (Caz. 152r/17–18 — Ch. 83v/3);

hotnog (Caz. 141r/10) — *sutaşul* (Ev. S 6v/b, 14 — Ch. 78r/13); *hotnogului* (Caz. 51v/11) — *sutaşului* (Ch. 28r/2); *hotnog* (Caz. 127r/2) — *sutaş,* glosat în paranteză *(adecă hotnog)* (Ch. 64v/2); *hotnog* (Caz. 231r/4 — Ch. 136v/19); *hotnogul* (Caz. 310v/1 — Ch. 206r/27); este inexactă afirmaţia lui C. Frâncu, *Caz.*, p. 76, privind păstrarea cu consecvenţă a termenului *hotnog* numai în Caz. D;

năміţі (Caz. 8v/18) — *argaţi* (Ev. S 89r/b, 11 — Ch. 5r/6); *năміţі* (Caz. 17v/6) — *argaţi* (Ch. 8v/5); *năміţі* (Caz. 299v/25) — *năімiţі* (Ch. 197r/4); *au năміт* (Caz. 221v/2) — *au năімит* (Ch. 128v/9–10);

robii (Caz. 295v/13) — *slugile* (Ev. S 52v/b, 4 — Ch. 193r/17); *rob* (Caz. 298v/16 — Ch. 195v/30); *slugilor* (Caz. 297r/1–2 — Ch. 194r/19);

rod (Caz. 53v/9) — *neam* (Ev. S 101v/b, 4 — Ch. 29r/20); *rodul* (Caz. 54r/10) — *neamul* (Ch. 29v/8); *rodului* (Caz. 10v/8 — Ch. 5v/19).

O excepţie în cadrul acestor corespondenţe lexicale o constituie cuvântul *puţ*, prezent în *Cazania* lui Varlaam şi în *Evanghelia* lui Antim Ivireanul, dar înlocuit, fără excepţie, atât în pericope, cât şi în cuprinsul cazaniilor. În locul acestui element sudic, Iştvanovici preferă termenul *fântână: puţ* (Caz. 157v/16) — *puţul* (Ev. S 11r/a, 10) — *fântâna* (Ch. 86r/8); *puţ* (Caz. 161v/12) — *fântână* (Ch. 87r/28); cf. şi fântâna (Caz. 171v/2 — Ch. 92v/27); vezi *supra*.

h) Alte glosări sinonimice:

bezaconie „nedreptate" (Caz. 61^{v}II/21) — *bezaconie,* adnotat în paranteză: *(adecă fărădeleage)* (Ch. 346^{v}/29);

camene (Caz. 271^{r}/20) — *camene,* glosat marginal: *povări* (Ch. 171^{v}/30);

cojoc, adnotat în paranteză: *(o plaşcă)* (Ch. 387^{r}/16), apare în *Cazania la Sf. Ilie*, absentă la Varlaam;

copaci ce să cheamă agud (Caz. 378^{r}/20); cf. *dud* (Ev. S 85^{r}/a, 31) — *dud,* glosat marginal: *agud* (Ch. 267^{v}/22); *agud* (Caz. 379^{v}/9) — *dud,* glosat: *agud* (Ch. 268^{v}/22); vezi şi Gheție, BD, p. 178;

cunoştea, adnotat în paranteză: *(adecă ştiia)* (Ch. 387^{r}/9), în *Cazania la Sf. Ilie*;

gâcituri, cu o completare în paranteză: *(sau ciumilituri)* (Ch. 121^{v}/12); glosa apare în *Cazania a doua la Rusalii*, prezentă numai în ediția din 1699;

împărechiiare, glosat în paranteză: *(adecă osebire)* (Ch. 120^{v}/28), în *Cazania a doua la Rusalii*;

învățătoriu (Caz. 39^{v}/8) — *ravvi*, cu o completare în paranteză: (*ce să zice învățătoriule*) (Ch. 22^{r}/12–13);

meidean (Caz. 74^{r}/16) — *meidan,* explicat în paranteză: *(adecă privirişte)* (Ch. 39^{r}/15);

să miluiască (Caz. 69^{r}II/4) — *să miluiască*, glosat în paranteză: *adecă să răscumpere)* (Ch. 358^{v}/26);

năsăliia „sicriul" (Caz. 107^{r}II/10) — *năsăliia,* adnotat în paranteză cu un element lexical de tip nordic: *(adecă copârşeul)* (Ch. 401^{r}/20–21);

păscăliile (Caz. 194^{r}/19) — *pashaliile*, glosat în paranteză: *(adecă calindariul)* (Ch. 103^{v}/19);

plean „captivitate, robie; grup de oameni capturați" (Caz. 178^{r}/3) — *plean,* explicat pe larg în paranteză: *(adecă cu sufletele ce le scosease din muncă)* (Ch. 96^{r}/19);

premeneală (Caz. 380^{v}/14) — *premeneală,* glosat marginal: *schimbare* (Ch. 270^{r}/1);

sulinare „tub, conductă de apă" (Caz. 173^{r}/6) — *sulinare,* adnotat marginal: *urloaie* (Ch. 93^{v}/16);

Vearuia (Caz. 25^{r}/6) — *Vearoiu,* explicat în paranteză: *(adecă Credeul)* (Ch. 12^{r}/3).

Analiza elementelor lexicale din cuprinsul *Chiriacodromionului* de la Bălgrad s-a efectuat în strânsă concordanță cu sursele care au fost prelucrate în această ediție. Studiul comparativ al lexicului a relevat o anumită tendință ezitantă, o oscilație între tradiție şi inovație, reflectată în mo-

dul în care Iştvanovici operează o serie de substituiri ale unor termeni, acceptând, concomitent, alții cu o circulație la fel de restrânsă. Înlocuirea unor cuvinte arhaice, conservate regional sau în vorbirea populară, nu este consecventă, acestea revenind în alte porțiuni de text. Prin folosirea alternativă a două sau mai multe cuvinte pentru exprimarea unor noțiuni identice, aşa cum rezultă din § **c**, unde termenul din original coexistă cu noi echivalențe, dar şi din alte substituiri (de exemplu, *armăşi,* înlocuit cu *a chinui* şi, respectiv, *a munci, pobedi* cu *a birui* şi *a ruşina, cucon* cu *tânăr, fiu* şi, respectiv, *prunc),* se constituie uneori perechi sinonimice care lărgesc sfera semantică a enunțului.

Se constată că, în cadrul fragmentelor evanghelice, editorul este mult mai fidel față de izvodul folosit, libertatea față de textul liturgic fiind mult mai redusă în comparație cu aceea din comentariile omiletice. Cu toate acestea, diferențierile lexicale datorate *Evangheliei* lui Antim Ivireanul sunt, într-o măsură mai mică, preluate în textul învățăturilor, Iştvanovici revenind, în mod constant, la termenii vehiculați de Varlaam şi la care renunțase doar în cadrul citatelor evanghelice. Deşi nu au o pondere prea mare, elementele lexicale alternante, înregistrate în § **g**, reflectă aceleaşi opțiuni oscilante, prin reluarea şi în alte pasaje a unor cuvinte din pericope, în paralel cu utilizarea termenilor sinonimi din originalul moldovean. Procedeul glosării, deşi sporadic, atestă preocuparea tipografului de a conferi textului o accesibilitate sporită. Apar însă şi false glosări, prin introducerea între paranteze a unor porțiuni de frază cu caracter explicativ, care există, de altfel, şi în *Cazania* lui Varlaam.

2.5. Limba *Chiriacodromionului* din 1699 este reprezentativă, în multe privințe, pentru întreaga configurație a variantei literare sud-vest-ardeleneşti de la sfârşitul secolului al XVII-lea. Cu toate că dependența față de model este evidentă, particularitățile care individualizează acest text relevă strădaniile lui Mihai Iştvanovici de a schimba, după cum menționa în epilog, „fața cuvântului". Limba *Cazaniei* lui Varlaam este în multe privințe amendată, eliminarea în mare măsură a moldovenismelor conferind acestui text un caracter muntenesc mai pronunțat decât cel al *Cazaniei* de la Dealu (1644)[31]. Trecând în revistă particularitățile lingvistice consemnate în cuprinsul ediției bălgrădene, printr-o raportare permanentă la original, am surprins, alături de numeroase fenomene caracteristice limbii literare vechi, existența unor fonetisme alternante şi a unor

[31] *Ibidem*, p. 79.

dublete morfologice. Revizia *Cazaniei* lui Varlaam, precum şi a celorlalte surse utilizate, nu s-a efectuat, probabil, cu o mare rigurozitate, care să permită unificarea formelor şi modificarea constantă a unor lexeme în toate ocurenţele lor. De altfel, sunt specifice, în general, limbii vechi oscilaţiile între formele care reproduc un fonetism etimologic şi formele cu un fonetism mai nou, aflat într-o fază de cristalizare.

Singura modificare aplicată de către Iştvanovici fără nicio abatere este aceea a folosirii fricativei *z* în locul africatei *dz*. În rest, aproape fiecare fenomen prezintă oscilaţii, cum ar fi în cazul „diftongării" lui *î*, în cuvinte de tipul *câine*, unde ne întâmpină trei situaţii: forme cu *i* epentetic preluate de la Varlaam, apoi înlocuirea, în alte forme, a lui *î* cu *îi*, dar şi revenirea la fonetismul etimologic cu *î,* în locul celui cu *îi*, existent în textul moldovenesc. Coexistă, de asemenea, formele de tipul *îmbla — umbla,* fonetismele cu *ğ*, majoritare, şi cele cu *j*, minoritare, labialele moi, însoţite de unele excepţii (*păscari), s, z, ţ* duri şi moi, rostirea dură a lui *ş, j*, dominantă, în paralel cu rostirea moale, precum şi *r* dur, în alternanţă cu forma moale; sunt relevante, apoi, oscilaţiile în privinţa tratamentului labiodentalei *f*, pentru care am notat mai multe cazuri: păstrarea acesteia nealterată ca în original, palatalizarea în ambele texte, amendarea de către Iştvanovici a numeroaselor fonetisme cu *h*, precum şi un fonetism (*hierilor)* care apare alterat numai în ediţia bălgrădeană.

Seria dubletelor morfologice probează, în egală măsură, caracterul oscilant al limbii *Chiriacodromionului* de la Bălgrad, chiar dacă unele apariţii singulare (*mânule, învis)* pot fi considerate simple „scăpări" ale tipografului. Am consemnat prezenţa pluralelor feminine în *-e (boale),* dar şi a formei *vămi*, faţă de *vame*, la Varlaam, a pluralelor cu *a* analogic după singular (*corabii*), dar şi modificarea lui *carţi*, existent la Varlaam, în *cărţi*, formele variabile ale articolului posesiv, alături de *a* invariabil. Este păstrat pronumele reflexiv *şie*, în paralel cu înlocuirea acestuia cu *luişi, noao, loruşi, lor*, apoi demonstrativul atât cu afereza lui *a* iniţial, cât şi într-o formă identică cu cea actuală, sau cu şi fără *a* deictic, în cazul formelor antepuse. Alternează formele analogice iotacizate ale verbelor cu tema în *r* cu formele care conservă consoana (*să paie — să pară, să piiaie — să piiară*), precum şi forme menţinute ale perfectului simplu, concomitent cu substituirea masivă a acestora.

În general, fidelitatea faţă de limba originalului este mai pronunţată în cuprinsul pasajelor din învăţături care reproduc vorbirea directă sau

fragmente din citatele evanghelice, în cadrul cărora editorul nu-şi permite abateri prea mari de la textul canonic pe care îl prelucrează.

Se pot oferi, în concluzie, câteva explicații privind aceste variații în fixarea structurii fonice a elementelor lexicale şi în exprimarea categoriilor gramaticale. Mai întâi, însăşi limba originalului, în speță a *Cazaniei* lui Varlaam, se caracterizează prin prezența unor fenomene alternante, care au fost transferate, în parte, şi în ediția din 1699. Utilizarea de către Iştvanovici a unor izvoare provenite din arii dialectale diferite, aparținând atât graiurilor de tip nordic, cât şi celor de tip sudic, pare să se fi repercutat în fizionomia lingvistică a *Chiriacodromionului.* Precizăm însă că delimitarea alternanțelor s-a făcut, de regulă, în cadrul porțiunilor de text ce țin de aceeaşi sursă textologică. Faptul că Iştvanovici, chiar dacă are o origine ardeleană, s-a format în mediul cărturăresc din Țara Românească, ucenicind pe lângă Antim Ivireanul, şi-a pus, desigur, amprenta asupra opțiunilor sale de ordin lingvistic. Ediția de la Bălgrad poate fi definită, de asemenea, ca o reflectare a compromisului dintre tradiția literară şi realitatea graiului din această zonă, tipograful fiind dispus să facă concesii rostirilor şi formelor din vorbirea curentă, dar luând izvoarele ca punct de reper. Nu trebuie însă să considerăm neapărat că fenomenele alternante ar fi rezultatul unui amestec de norme moldoveneşti, munteneşti sau locale, deoarece aceste oscilații caracterizează de fapt varianta literară sud-vest-ardelenească, începând de la mijlocul secolului al XVII-lea[32].

Apartenența tipografului editor, în diverse perioade, la mai multe zone lingvistice, precum şi proveniența diferită a surselor utilizate fac totuşi dificilă o explicare cât mai concludentă a alternanțelor. Chiar după o jumătate de secol de la imprimarea *Noului Testament* de la Bălgrad, în condițiile exercitării unor influențe moldoveneşti şi munteneşti, varianta sud-vest-transilvăneană prezintă un spectru oarecum constant, fără discontinuități, cu o tendință vizibilă de unificare la nivelul acesteia. Reconsiderarea raportului dintre normă şi dialect în tipăriturile lui Ioan Zoba din Vinț ne permite să distingem, de la Simion Ştefan la Mihai Iştvanovici, un curs ascendent în cristalizarea limbii literare.

Limba *Cazaniei* lui Varlaam, supusă unui proces complex de muntenizare, va fi apoi receptată, fără rezerve, în spațiul cultural şi lingvistic sudic, prin reeditări succesive, având o importanță decisivă în fixarea

[32] Gheție, BD, p. 75, 359.

normelor limbii literare unitare. Meritul tipografului „literat" Mihai Iştvanovici, în realizarea unei sinteze remarcabile a limbii literare vechi, cu o difuzare atât de extinsă, este incontestabil, el anticipând momentul de impunere a unei *koiné* omogene de la mijlocul secolului următor.

ÎN LOC DE CONCLUZII

În încheierea acestui demers monografic (istoric, filologic şi lingvistic), câteva reflecţii pot fi formulate, în mod concis:

1. Tipografia de la Bălgrad este efectul deplasării centrelor culturale pe axele nord → sud şi est → vest. Noul centru a preluat funcţiile şi atributele pe care le deţinea Braşovul în secolul precedent în ceea ce priveşte promovarea scrisului în limba română.

2. Activitatea tipografică de la Bălgrad a avut o amploare în timp şi spaţiu tocmai datorită interferenţelor culturale care s-au manifestat aici, plurilingvismul constituind, sub acest aspect, un ferment.

3. Arta tipografică ilustrează tendinţele de asimilare a motivelor ornamentale ucrainene şi occidentale deopotrivă, de prelucrare şi de difuzare în continuare a acestora în spaţiul cultural românesc.

4. Sub aspect sursologic, asistăm, pentru prima dată, la o mutaţie, prin trecerea de la modelul slavon şi, respectiv, de la cel maghiar din secolul al XVI-lea, la modelul umanist greco-latin, consacrat în spaţiul european prin traducerile textului biblic aparţinând lui Sante Pagnini şi Théodore de Bèze.

5. Cărturarii de la Bălgrad aplică cu scrupulozitate critica de text, realizând primele ediţii de o mare acribie, atât în ceea ce priveşte stabilirea textului de bază, cât şi a prolegomenelor şi a scoliilor care îl însoţesc.

6. Diversitatea trăsăturilor lingvistice, deseori divergente, din textele bălgrădene este determinată de caracterul specific al variantei literare sud-vest ardeleneşti, care pare un compromis între graiurile de tip nordic şi sudic.

7. Posteritatea tipăriturilor de la Alba Iulia s-a extins mult în secolele următoare, difuzarea cărţilor şi a copiilor manuscrise executate după aceste texte fiind semnificativă pentru destinul culturii scrise autohtone, intrată în mod decisiv pe făgaşul modernităţii.

LISTA ILUSTRAȚIILOR

Planşa I	Fig. 1–3. Filigrane din tipărituri latine de la Alba Iulia (1568).
Planşa II	Fila 150^{v} din *Tetraevanghelul* slavon din 1579 cu frontispiciul răsturnat (a); detaliu cu ornamentul în poziție normală (b).
Planşa III	Vignetă din tipărituri latine, apărute la Cluj, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea (RMNY I, 154, 437, 469), preluată în *Psaltirea* slavonă din 1576–1579.
Planşa IV	Frontispiciul cvadrilater din *Octoihul* din 1578 (a), *Tetraevanghelul* din 1579 (b) şi *Psaltirea* din 1576–1579 (c).
Planşa V	Ornamente şi vignete atribuite lui Lorinț (a-d).
Planşa VI	Însemnarea tipografului Gheorghe Rusu pe un exemplar din *Noul Testament* (1648).
Planşa VII	Însemnări autografe atribuite logofătului Dumitru de pe un exemplar din *Psaltire* (1651).
Planşa VIII	Pagină din *Ceasloveț*, 1686.
Planşele IX–XIV	Repertoriul inițialelor ornate (1648–1702).
Planşa XV	Frontispicii din tipăriturile de la Bălgrad (1648–1651).
Planşa XVI	Frontispicii şi ornamente de compoziție tipografică din *Chiriacodromion* (a-c); ornamente din *Molitvenic*, utilizate şi în alte cărți de la Alba Iulia (d-f); ornamente din *Chiriacodromion*, utilizate şi în alte cărți de la Alba Iulia (g-i).
Planşa XVII	Vignete din tipăriturile de la Bălgrad (1648-1699).
Planşa XVIII	Xilogravuri din tipăriturile de la Bălgrad (1648–1699).
Planşa XIX	Pagini de titlu ale unor tipărituri de la Alba Iulia: Keserüi Dajka János, Geleji Katona István, *Gradual,* 1636 (a); Paulus B. Keresztúri, *Christianus lactens*, 1637 (b); *Noul Testament*, 1648 (c); *Psaltire*, 1651 (d).
Planşa XX	Alstedius, *Prodromus religionis triumphantis*, Albae-Juliae, 1635 (a); *Antologhion*, Lvov, 1643 (b, c); *Orânduiala slujbei Sf. Constantin şi Elena*, Snagov, 1696 (d).
Planşa XXI	Pagini de titlu: *Molitvenic*, Bălgrad, 1689 (a); *Bucoavnă*, Bălgrad, 1699 (b); *Chiriacodromion*, Bălgrad, 1699 (c); *Floarea adevărului*, Blaj, 1750 (d).

BOOK AND PRINTING ACTIVITY AT BĂLGRAD (1567–1702)

(*Abstract*)

The monographical study of a printing centre, so far approached intermittently, seems to have been, almost exclusively, the prerogative of historical research. Romanian philology has been mostly preoccupied with clearing up the controversial aspects regarding the beginnings of the writing activity in Romanian, with challenging issues of textual criticism, as well as with the elaboration of some text editions, as rigorous as possible. The 16th century has been the most important period approached in such exegeses. Even in the case of some works dedicated to a single printing place — such as the typographical house in Râmnic, which functioned between 1705–1825 and enjoyed a privileged role —, the historicizing point of view has been prevailing. However, the idea of printing centres, as a possible direction of investigation, has not been abandoned in the field of philological research.

Such a global perspective allows us to take a closer look at the proportions of the printing phenomenon, within its whole environment. Without being seen as cut off from their context anymore, the books that were printed in Bălgrad (Alba Iulia) can thus become objects of study with multiple interferences, revealing possible connections, more easily to establish from one epoch to the other. This way, it is easier to elaborate the comparative analyses of the paper marks in use, to reveal the different connections between Latin and Cyrillic typographies, to clear up a few typologies of the letter series and, especially, of the adorned initials, to trace the "migration" of the decorative material, to identify the sources of some printings done in Bălgrad, as well as their posterity, to define, as precisely as possible, the South-West Transylvanian literary version. During a period of 135 years, between 1567 and 1702, with some little interruptions, referential texts for the writings in Romanian were printed in Bălgrad, this city being, from a chronological point of view,

after Târgoviste, Sibiu and Brasov, the forth centre in the Romanian mediaeval and early modernity times, when books were edited in Cyrillic characters. The distinct profile of this typographical centre was shaped by a few personalities around whom the editorial activity coagulated in different periods of time: the Metropolitan Simion Ştefan, the priest Ioan Zoba of Vinț and Mihail Iştvanovici, the latter being also a typographer. And, although it has not been proved beyond any doubt, the presence of Coresi in the Transylvanian residence, from the very beginning of the inauguration of this typographical house, can also be taken into account. The Romanian texts that were put into circulation in Bălgrad by all the above-mentioned personalities were not just simple mechanical transpositions of some manuscripts or previous editions (with the exception of *The Teaching Gospel* dating from 1641). Almost each of the books printed here, especially between 1648–1699, reflects an advanced editorial conception insofar the selection and the working out of the texts, the quality of translation and the elaboration of an adequate critical apparatus, with extremely pertinent prefaces, epilogues and marginal annotations, are concerned. The Metropolitan Church of Bălgrad becomes, beginning with the last decades of the 16th century, a ferment of the Romanian spiritual life. The orthodox hierarchs act very diplomatically in making good use of the position held by the Transylvanian princely court, of the cultural politics of the Muntenian rulers, so as to be able to determine some well-known learned people of the time to join in this cultural enterprise. Among such intellectuals, a special attention must be given to several typographs coming from Țara Românească and Moldovia. The books printed in Bălgrad illustrate, at the same time, the way in which the innovating ideas of the Reformation have fertilized the local spiritual climate, yet without subordinating it, this fact allowing for the formation of a unitary cultural conscience. The process of unifying the literary norms, which is noticeable in the religious printings from around the year 1750, is somehow anticipated, a century earlier, by those scholars from the entourage of Simion Ştefan, as well as by the disciple of Antim Ivireanu, Mihail Iştvanovici, in 1699.

The present work is structured along two coordinates: on the one hand, a philological and historical one, and on the other hand, a linguistic one. The first chapter reconstitutes the stages of development of the Romanian printing activity in Alba Iulia, since 1567, the year when Coresi most likely printed here *The Hidden Meaning of the Gospels*, until

the editing, in 1702, of the catechism entitled *The Bread of the Newly-Born*. Particular emphasis is thus placed on a few distinct periods, well defined in their succession, each epoch crystallizing itself owing to the presence of an intellectual, editor or typographer of an indubitable importance, who marked by his personality the framework of the Bălgradean printing activity at a certain moment. A special section is dedicated to the printing technique and art, illustrating the stylistic osmosis between the post-Byzantine tradition and the Baroque trend of Renaissance extraction, coming from the Central-European area. The third chapter gathers, under the form of a little chrestomathy, the complementary texts, prefaces and epilogues of the books that appeared in Alba Iulia. The exhaustive presentation of these texts (the previous reproductions of T. Cipariu, M. Gaster and those in *Romanian Old Bibliography* are sometimes incomplete and have a difficult transliteration), as well as the annexed commentaries, are noticeable due to the philological and historical-literary aspects they reveal.

The chapter entitled *Philological Dissociations. Models and Sources. The Posterity of the Bălgradean Printings* is centred upon the filiation of the texts, the identification of the sources that were directly, indirectly or tangentially used by the local editors, as well as upon the reproduction of these books in the centuries that followed. Of great significance appears to be the fact that, even since the middle of the 17th century, several rigorous critical editions appeared, through the translation, adaptation and working out of more texts or original versions of great authority, such as *The New Testament* (1648), *The Psalter* (1651) and *The Kiriacodromion* (1699), whose numerous marginal glosses from within the first two printings are nothing but an incipient critical apparatus, and hardly an aleatory dictionary of synonyms, as it has been claimed. The translations done in this period symptomatically carry the imprint of Protestant criticism, that of the strictness brought into the editing of biblical texts by the representatives of the "second humanism". From the point of view of the sources, we witness, for the first time, a turning point large of large cultural implications, through the passing from the Slavonic and, respectively, Hungarian model of the 16th century to the humanistic, Greek-Latin model, established in the European world through translations of the biblical text belonging to Sante Pagnini and Théodore de Bèze. The strictly linguistic section of the present work focuses upon the evolution of the literary norms in the Bălgradean printings. The language particu-

larities of these texts, gathered in the sections of phonetics (vocalism and consonantism), morphology and vocabulary, emphasize the connection between norm and speech, in their different phases, as well as on the oscillations of the local version, which seems a compromise between the subdialects from the North and those from the South. Following these methodological points of reference, the present monography intends to re-read, from a pluridisciplinary angle of approach, several pages from the history of the Romanian written culture, standing on the threshold of modernity.

INDICE DE PERSOANE

Aaron, Petru Pavel 123, 335
Agaton Moldoveanul 333
Alsted (Alstedius), J. H. 82, 199
Alvinczi, Péter 149
Andreescu, Ana 151
Antim Ivireanul 19, 72, 99, 109-111, 118, 119, 277, 281, 294, 296-299, 302, 320, 325, 328, 332, 432, 459, 460, 463
Antonios (Antonie din Bizanț) 258
Anghel, Atanasie 109, 110, 112, 114, 116, 117, 120-122, 124, 131, 206, 299, 320
Apafi, Mihail 74, 88–92, 104, 181, 204, 259
Avraam, arhidiaconul 104
Avram, protopopul 121
Avram, Andrei 349
Avram, Mioara 198

Bacâru, Livia 51
Bacon, Francis 199
Ballagi, Aladár 59, 123
Banci, Mihai 103
Barányi, Paul Ladislau 124
Barbu, Violeta 296, 298, 300
Barcsai, Acațiu 84, 88, 124
Bariț, G. 11, 57, 86, 87
Basarab, Constantin 188, 320
Basarab, Matei 49, 54, 60, 62, 71, 127
Basilius, István 29, 30
Báthori, Cristofor 33, 36
Báthori, Gabriel 87
Báthori, Sigismund 87
Baumeister, F. C. 198
Bayern, Friedrich 107, 108
Bayly, Lewis 259
Bădără, Doru 95, 98
Bălan, Ioan 225, 226, 229, 328
Becicherechi (Becskereki), Mihai 335
Bejan, Dimitrie 277
Beju, Ioan N. 101
Benkner, Johannes 37
Benkő, József 49, 90
Bertram, Corneille Bonaventure 238
Bethlen, Gabriel 48, 49, 87
Bèze, Théodore de (Theodorus Beza) 7, 83, 203, 217–219, 221–224, 226, 227, 233, 465, 471
Bianu, Ioan 9, 10, 12, 23, 211
Binder, Pavel 24, 26, 29, 30, 35, 39, 41, 71, 72, 108, 116, 120
Bitay, Árpád 49, 258
Blandrata, Giorgio 29–31
Blücher, Gebhard 35, 36
Bod, Petrus 48, 90
Bodogae, Teodor 115, 295, 300, 302
Bodonhelyi, József 258
Bogáti Fazekas, Miklós 41
Bogdan, Damian P. 111, 112, 193
Bogdan, Petru 68
Bomelius, Thomas 45
Borsa, Gedeon 21, 28, 129
Bran, Gh. 96
Brancovici, Gheorghe 91, 95
Brancovici, Sava II 62, 75, 89–93, 95, 104, 105
Bratul, popa 8
Brâncoveanu, Constantin 109, 117, 121, 124, 188, 206
Brâncoveanu, Radu 110
Budai, Iosif 91, 92
Buitul, Gheorghe 120, 379, 380, 382, 384, 389, 391, 399, 402, 405
Bujdosó, Valentinus, v. Thaly Kálmán
Bunea, Augustin 12, 53, 62, 63, 65, 87, 91-93, 94, 123
Byck, Jacques 306, 324, 419, 440

Calinic, patriarhul 122
Candrea, I.-A. 10, 235
Canisius, Petrus 120
Cantacuzino, Constantin 68, 391
Cantacuzino, Şerban 99
Cantemir, Dimitrie 68, 111, 112, 149, 154, 380, 382, 385, 390, 395, 396
Cartojan, Nicolae 12, 33, 51, 68, 127, 229, 305, 328
Cazacu, Boris 51, 106, 196, 226
Călin, tipograful 34, 47
Călugăr, Dumitru 115
Cândea, Virgil 69, 111, 112, 218, 328
Centi, Timoteo M. 237
Cernovodeanu, Paul 104, 259
Chindriş, I. 115
Chira, Gheorghe 74, 75, 89
Chiriac Moldoveanul 98–100, 102, 103, 121, 124, 125, 145, 154, 294, 331
Chiţimia, I. C. 7, 66, 67, 168
Chiţu, Viorel 277
Chivu, Gh. 7, 11, 17, 46, 280, 418
Ciobanu, Ştefan 12, 61, 68, 208. 229, 253, 258, 305, 307, 312
Cipariu, Timotei 12, 19, 22, 48, 57, 62, 63, 87, 88, 90, 91, 94, 100, 101, 103, 112, 119, 120, 159, 168, 173, 178, 179, 210, 234, 274, 305, 320, 328, 333, 470
Ciuhandu, Gheorghe 277
Ciulai (Csulay), Gheorghe 56
Ciurea, Ioan 41
Clavier, Henri 217
Colta, Elena Rodica 81
Combiescu, Mariana, v. Costinescu, Mariana
Conţac, Emanuel 93, 201, 259
Coravu, Dimitrie 108
Coresi, Diaconul 8, 9, 13, 17–19, 22, 24, 27, 28, 32–37, 39, 42, 43, 45–47, 124, 126, 148, 159, 195, 202, 208–212, 229, 232, 235, 296, 298, 326, 382, 384, 407, 469, 470
Coresi, Şerban 8, 34, 48, 232, 251
Cornescu, C. 278
Costin, Miron 395
Costin, Nicolae 382, 388, 395, 396, 403
Costinescu, Mariana 9, 13, 17, 229, 254
Coteanu, Ion 306
Crato, Johann 40
Creţu, Grigore 7, 208
Crispin, Samuel 7, 233
Cristache-Panait, Ioana 97
Cristofor, mitropolitul 36, 37
Csernátoni, Ştefan 53

Damaschin, episcopul 299
Dan, Ilie 198
Daniil Andrean Panoneanul 61, 62, 96, 118
Daniil, tipograful 75, 94, 96, 124, 125, 130, 145, 156
David, Francisc 29–31, 42
Dăianu, Elie 211
Debreczeni, Tamás 60
Decani, Johann 148
Demé, August 111
Demény, Lajos 13, 33, 35, 36, 38, 39, 41, 44
Demény, Lidia A. 13, 33, 35, 36, 39, 41, 44
Dent, Arthur 259
Densusianu, O. 13, 105, 106, 192, 220, 305, 350, 353, 354, 358, 362, 363, 375, 377, 378, 385, 391, 409, 417, 422, 428, 438
Densuşianu, Aron 23
Des Planches, Jérémie 233
Dévai Biró, Mátyás 212
Devai, Iosafat 123
Dimitrescu, Florica 9, 233
Djindjihaşvili, Fanny 110
Dobre, popa 48, 50, 53–56, 72, 124, 127–131, 145, 162, 195, 212
Dobrescu, N. 92
Dorota Backus, Irena 218, 238
Dositei, patriarhul 320

Dosoftei 9, 10, 98, 101, 107, 118, 152, 154, 156, 235, 251, 253, 277–279, 288, 289, 291, 292, 379, 380, 382, 451
Drăganu, Nicolae 13, 21, 49–52, 55, 57, 61, 82, 83, 104, 127, 205, 208, 212, 229, 235, 258, 274, 277, 279, 332, 377
Drăghiceanu, Virgil 87
Dreghiciu, Doina 76, 117
Drimba, Vladimir 8, 27, 159–161, 208, 211, 326
Dudaş, Florian 72, 81, 87, 103, 271, 326, 330, 333, 334, 340, 341
Duma, Ioan 120, 124, 207
Dumitran, Ana 9, 86, 90, 92, 100, 105, 181, 186
Dumitrescu, Dan 110
Dumitriu-Snagov, I. 115
Dumitru, logofătul 73–75, 89, 124, 466
Duţu, Alexandru 258

Economu, C. 235
Ecsedy, V. Judit 48, 50, 56, 75, 76, 84, 129, 143, 147, 149, 153
Effmurdt, Iacob (Jacobus Lignicensis) 48
Enăceanu, Ghenadie 62, 107, 296, 299, 320
Erasm de Rotterdam 9, 213, 216, 217, 221–224, 226, 227
Erbiceanu, Constantin 111
Estienne, Henri II (Stephanus, Henricus) 217, 218, 233, 236
Estienne, Robert 217, 237, 238
Eustafie, Alexandru 340

Fănicul, copistul 73
Feodorov, Ivan 224
Filimon, Aurel 103
Filip, popa 73
Filip, Dumitru 335
Filip Moldoveanul (Philippus Pictor) 38, 46
Filip Solitarul 258
Flacius Illyricus, Mathias 200, 215, 216
Floca, Ioan 278
Flore, popa din Josani 333
Florea, popa din Crişţelec 8, 270, 271, 327, 329
Florea, popa din Dobricioneşti 271
Floru, Dionisie 109
Fogarasi, Ştefan 63, 82–85, 124, 352, 362, 372, 414
Forró, Miklós 24, 25, 27, 123, 160, 195
Frâncu, Constantin 13, 306, 340, 418, 423, 427, 435, 456–458
Frenţiu, Rodica 10
Freyberger, Andreas 115, 122
Fronius, Laurentius 39–41
Fugariu, Florea 90
Furdui, Titus 27, 100

Gáldi, Ladislau 199, 226
Galeatovski, Ioanichie, v. Haleatovskyj, I.
Gaster M. 13, 19, 23, 101, 168, 197, 228, 277, 281, 328, 332, 470
Gavril, dascălul 341
Geisendorf, Paul Frédéric 217
Geleji Katona, István 53–55, 58, 59, 61, 69, 124, 199, 467
Gemmarius, Thomas 38
Gergely Sándor de Agyagfalva 82, 379, 384, 399
Ghenadie, mitropolitul 33, 37
Ghenadie II (Gheorghe Brad), mitropolitul 49, 50, 54, 123, 162, 195, 305
Gheorghe Moldoveanul, popa 87, 125
Gheorghe de Sângeordz 24, 25, 28, 33, 123, 208
Gherbest, Damaschin 147, 156
Gherman, Alin-Mihai 9, 10, 83, 94, 102, 115, 173, 178, 179, 181, 186, 216, 217, 227, 236, 259, 295, 303, 335, 338
Gheţie, Ion 10, 11, 13, 14, 17, 27, 35, 44, 45, 47, 61, 83, 120, 126, 159, 208, 209, 229, 236, 270, 277, 279, 306, 326, 328, 332, 333, 343, 344, 349, 351–354, 356–358, 362, 372, 391, 413, 415, 421, 427, 459, 463

Ghibu, Onisifor 115, 294, 335, 336
Ghitta, Ovidiu 122, 190
Giurescu, Constantin C. 127
Glyky, Nicolae (Glykys, Nikolaos) 281, 332
Goblot, Edmond 198
Gorodeţki, Iosif 97
Gosárvári (Kosárvári), Mátyás 41
Goţia, Anton 7, 10, 94, 115, 261
Grama, Alexandru 74, 75
Grba, Milan 113
Greceanu, Radu 298
Gregorius Schemnicensis, Andreas 48
Grigore din Măhaci, popa 81, 378
Grotius, Hugo 196
Groza, Miclăuş 74, 75
Gryphe (Greyff), Sébastien 38
Gryphius Reutlingensis, Theobaldus 38
Gúdor, Botond 90
Gulyás, Pál 40

Haleatovskyj, Ioannykij 305, 307, 311, 315, 318, 325, 426
Halici, Mihail 82, 83, 93
Haneş, Petru V. 229
Hango, Gavril 324
Hanhart, Robert 9
Hill, Robert 259
Horányi, Alexius 119
Hasdeu, B. P. 199
Haţeganu, Lucia 101
Hellebrant, Árpád 15
Heltai, Gáspár 11, 23, 26, 30–33, 41, 127, 211, 225, 255
Herepei, János 48
Hervay, Ferenc 24, 43, 46, 126, 128
Hobbes, Thomas 196
Hodoş, Nerva 12, 211
Hodoş(iu), Iosif 112
Hoffhalter (Skrzetuski), Raphael 21, 22, 28, 33
Hoffhalter, Rudolf 22, 153
Honterus, Johannes 34, 38
Hunfalvy, Pál 86
Hurmuzaki, Eudoxiu 13, 28, 35, 59, 111
Huttmann, Arnold 24, 29, 30, 35, 39, 41

Ianoş, diacul 49, 74
Iarcu, Dimitrie 97
Ibrăileanu, Garabet 292
Iliescu, I. 66, 233
Iliş, Florina 10, 190
Ilosvai Selymes, Péter 148
Inochentie, ieromonahul 98
Ioan, copist 83
Ioan, diacul 333
Ioan din Hidişelu de Sus 341
Ioan Muncăceanul 341
Ioan din Petreştii de Jos 334
Ioan din Pocioveliţte 327
Ioan de Prislop 88
Ioan din Vaslui 330
Ioasaf, mitropolitul 62, 65, 92–94, 104, 105, 166, 296, 299
Iorest, Ilie 54, 58, 59, 65, 123, 195
Iorga, N. 14, 34, 36, 39, 41–44, 47, 49, 54, 58, 60–63, 65–67, 74, 82, 84, 86, 87, 89, 91–94, 97, 98, 104, 107, 115, 122, 131, 208, 259, 305, 328
Iosif, tipograful 97, 98, 124, 125, 145, 415
Isabela, regina 28
Istrate, Gavril 198, 227
Istvánházi, Ştefan 83
Iştioan, Ioan 117
Iştvanovici, Mihai 5, 18, 19, 71, 106–112, 116–119, 121, 124, 125, 131, 132, 145, 147, 150, 151, 153–155, 190, 206, 207, 294, 298, 299, 302, 303, 311, 313, 315, 316, 318–321, 324, 325, 327, 339–341, 416, 420–424, 426, 428, 429, 431–437, 440, 441, 443, 459–463, 469, 470
Ivănescu, G. 199, 414
Ivireanul, Antim, v. Antim Ivireanul

Jakó, Zsigmond 14, 22, 37, 38, 46, 51, 112, 335

Jugăreanu, Veturia 149
Juhász, István 56, 82, 85, 105
Junius, Franciscus (François du Jon) 7, 203, 216–218, 225, 236, 239, 242
Jurj din Leheceni 341
Jurj, diacul din Ribiţa 334
Jurju din Luncasprie 83, 327, 378–382, 389, 392, 405, 408

Kapi, Gabriel 114
Károlyi, Gáspár 11, 201, 225–228, 234, 262
Károlyi, Péter 149
Kelemen, Béla 270
Kemény, Ioan 88
Kemény, Jozsef 54, 105, 112
Keresztúri, Paulus B. 467
Keserü Dajka, János 69, 467
Kiss, Francisc 67
Klobusiczky, Ferenc 81
Kollonich, Leopold 114, 120, 124, 207
Kovásznai, Petru 90
Krans, Jan 217
Kunotovici, Ioan 71
Kurz, Anton 40

Lacea, Constantin 92
Lahovari, George I. 107
Lambrior, Alexandru 23
Lavrentie, ieromonahul 34–36, 39, 46, 47
Legrand, Émile 278
Literatus, Franciscus 41
Lorántffy, Suzanna 59
Lorenz Buchdrucker 40
Lorinţ, diacul 24, 32–39, 41–47, 124, 126, 127, 148, 466
Lucaci, ritorul 383, 385, 389, 395, 404, 407
Lucaris, Chiril 55, 86
Lucius, Iacobus 41, 149
Lupan, Doina 101
Lupaş, Ioan 14, 50, 53, 54, 56, 59, 65, 81, 91, 103, 105, 116, 121, 198, 216, 305, 306
Lupaş, Marina I. 91
Lupşa, Ştefan 341
Lupu, Vasile 66, 395
Luther, Martin 198, 201, 227, 228, 234, 235, 238

Macarie, ieromonahul 47
Maior, Martin 48, 76, 84, 124
Maiota, Gheorghe 110
Mangra, V. 74, 91
Marcu, Gr. 200
Mardarie Cozianul 378, 380, 397
Mareş, Alexandru 13, 14, 17, 24, 25, 27, 29–31, 35, 36, 38, 39, 44–47, 53, 57, 58, 77, 126, 208, 209, 212, 213, 229, 241, 253, 271, 279, 326, 351, 356, 415
Marien, diacul 34
Marienescu, At. M. 21, 57
Matkó, István 93, 204, 259, 260, 262
Mayer, Anton 21
Mazilu, Dan Horia 12, 86, 118, 209, 307, 315
Mazilu, D. R. 34, 43, 44, 47
Mălinaş, Marin 333
Mănăilă, tipograful 34, 42, 45, 47, 126, 148
Mârza, Eva 36, 52, 64, 75, 76, 101, 103, 115, 117, 295, 303
Mârza, Iacob 64, 75, 81, 100, 115
Meletie Macedoneanul 50, 53–55, 61, 69, 71, 108, 130
Melius Juhász, P. 41, 208
Meszlényi, Márton 48
Meteş, Ştefan 15, 28, 37, 41, 49, 59, 61. 65, 66, 70, 74, 82, 86, 92, 104, 112, 259, 305
Micu-Klein, Inochentie 123, 338
Micu, Samuil 86, 109, 112, 121
Mihai Zugravul 125, 151
Mihail, popa 9, 334
Mihail, Paul 334
Mihail, Zamfira 111
Milescu, Nicolae 68, 218
Minea, I. 60

Mircea, Ion-Radu 70
Miskolczy, Ambrus 69
Mitrofan, episcopul 72, 98, 99
Moldovan, Ioan Micu 87
Moldovanu, Dragoş 83
Molin, Virgil 99, 107, 110–112
Montano, Arias 238
Moraru, Mihai 10, 173, 178, 218, 235, 236
Moraru Roman, Alexandra 8, 10, 11, 173, 178
Morărescu, Dragoş 147, 151
Morisi Guerra, Anna 237
Movilă, Petru 68, 71, 278, 303
Mureşanu, Florea 305, 313, 324
Muste, Vasile 333
Muşlea, Candid E. 70
Muşlea, Ion 121
Müller (Mollerus), Nikolaus 48
Münster, Sebastian 225

Nagy, Gergely 81
Nagy, Levente 93
Nanu, Ion 110
Năsturel, Udrişte 54, 60, 118
Neagoe Basarab 62, 397, 402
Nectarie Pelagoneanul 71
Németh, Joannes 21, 119
Nicolae, tipograful 121, 124
Nicolae Arbănaşul 122
Nicolae din Săcele 333
Nicolaescu, N. I. 61
Nilles, Nicolaus 15, 91, 103, 112, 114, 117, 121, 122
Niţu, Octavian 35, 37, 41
Notaras, Hrisant 111
Nussbächer, Gernot 15, 25, 26, 30–32, 36, 44, 51, 90

Olteanu, Pandele 209
Onu, Liviu 27, 51, 106, 196, 226
Oprea 105
Oprea din Armeni 94, 124
Oprea, tipograful 103
Ötvös, Ágoston 53, 54

Pagnini, Sante (Xantes Pagninus) 7, 225, 237–249, 252, 255–257, 465, 471
Pall, Fr. 39
Panaitescu, P. P. 208–210
Papiu, Ioan 119
Papp, Jon 235
Pascu, Giorge 305
Paşca, Ştefan 51, 53, 54, 57, 416
Pavel, Eugen 13, 28, 33, 65, 84, 96, 97, 107, 117, 121, 339
Pavel Muncăceanul 333
Păcurariu, Mircea 61, 62, 65, 70, 107, 196, 199, 200, 202
Pătru din Tinăud 8, 9, 270, 271, 273, 278, 280, 327, 329
Pâclişanu, Zenovie 114, 122
Pârvul, popa 213
Petru din Stânceşti 341
Philippide, Al. 23
Picot, Émile 21, 28, 107
Pippidi, Andrei 110
Piscatores, Johannes 200
Pitiş, Bonifatie 94
Plantin, Christophe 7, 238
Plătică, Mihai 68
Poenaru, Daniela 100
Pop Dăianul, Gheorghe, protopopul 113, 116, 124, 188, 206
Pop Ştefan 116
Popa, Atanasie 154, 212, 271
Popescu-Mălăeşti, I. 237
Popescu, Rodica 8, 73
Popoviciu, George 114
Popp, Vasilie 15, 21, 50, 57, 70, 94, 116, 119, 123, 196, 304
Precup, Gavril 335
Procopoviciu, Petre 315
Prodan, David 122
Puşcariu, Ilarion 64
Puşcariu, Sextil 8, 15, 46, 47, 53, 198, 350
Puşchilă, D. 291

Racotă, Tuliu 66
Radovici, Gheorghe 109
Radu, Iacob 73
Radu de la Măniceşti 397
Radul, protoprezviterul 70
Rahlfs, Alfred 9
Rákóczi I, G. 49, 88, 202
Rákóczi II, G. 88
Ráth, G. 21
Rattkay, Nicolaus 103
Raţ, Ştefan 113, 116, 124, 188, 206
Ravelingen, Francisc 238
Rădulescu, Maria 201, 215, 216, 225–227, 233
Răduţiu, Aurel 87
Redmeczi, J. 48
Rednic, Atanasie 123
Révész, Imre 104, 258
Rizescu, I. 440
Rosetti, Al. 51, 106, 196, 226
Ruffini, Mario 61
Rus, L. 107
Russo, Demostene 60, 280
Rusu, Gheorghe, tipograful 72, 75, 124, 466
Rusu, Valeriu 106

Sava Veştemeanul 94
Sbiera, I. G. 15, 23, 57, 60, 105, 228, 234, 305
Schesaeus, Christian 29
Selevăstru de la Runcu 334
Selyei Balog, István 93
Servet, Michel 238
Shore, Paul 113
Silaşi, Grigore 115
Silvestre de Sacy, Antoine Isaac 113
Silvestru (Selivestru, Silivestru), ieromonahul 59–61, 63, 69, 124, 168, 197, 213, 233, 345, 414
Simedrea, Tit 320
Simeon Simonovici, v. Simion Ştefan
Simion Dascălul 66, 67
Simion din Aştileu 334
Simion, popa 67
Simion Ştefan 18, 19, 57, 59, 61–70, 72, 73, 75, 80, 81, 83, 88, 90, 95, 106, 124, 125, 151, 196, 197, 199, 200, 218, 225, 233–235, 293, 417, 463, 469, 470
Simon, Richard 237
Simonescu, Dan 12, 38, 57, 66
Siupiur, Elena 111
Smotriţki (Smotryckyj), Meletie 294
Staicu, grămăticul 305
Stoide, C. A. 66
Streza, Liviu 99, 333, 334, 340
Strungaru, Diomid 294
Sturdze Moldoveanul, Vasile 327, 330, 333, 334
Sulică, Nicolae 23, 208, 212
Szabó András 11
Szabó, Károly 15
Szabó, S. József 41
Szántó, Tibor 11
Szegedi, András 41
Szenczi Molnár, Albert 83, 225, 226, 234
Szathmári Baka, Péter 93
Szilágyi, Sándor 49, 59

Şchiau, Octavian 13, 81
Şerbănescu, N. 39
Şiadbei, I. 49, 66, 414
Şincai, Gheorghe 88, 90
Ştefan I, mitropolitul 296, 298
Ştefan de la Bistriţa 307
Ştefan, diacul 333
Ştefan, popa 67
Ştefan din Ohrida, tipograful 64, 71, 72, 76, 108, 124, 131, 145, 146
Ştifter-Buză, Emanuela 270, 273, 329–331
Ştirban, Sofia 60, 118
Ştrempel, Gabriel 76, 341

Tagliavini, Carlo 9, 83
Tamás, Lajos 9, 82, 84, 85
Teodorescu, Barbu 39

Teodorescu, Mirela 10, 56, 372
Teodosie Veștemeanul 97, 98, 122, 279, 295–298, 320
Teofil, mitropolitul Ardealului 65, 91, 103, 110, 124
Teofil, mitropolitul Ungrovlahiei 49, 65
Teutsch, Fr. 40
Thallóczy, Lajos 59
Thaly, Kálmán 60
Tiszabecsi, Gáspár 90
Toader din Mănăștur 330
Toader din Saca 331
Todorescu, Iuliu 50, 94
Toma, tipograful 40
Toma, Stela 8, 168
Tomescu, Mircea 37
Topai, Toma 74, 89
Tordași, Pavel 25, 33
Tótfalusi Kis, Miklós 111
Tremellio, Emanuele (Immanuel Tremellius) 7, 11, 203, 216, 217, 222–225, 227, 236, 239, 242
Tudor, diacul 34, 47
Tudose, Claudia 292

Țepelea, Gabriel 61, 68, 200, 215, 216, 225, 226, 233, 328

Ullmann, Stephen 199
Ureche, Grigore 66, 67, 403
Urechia, V. A. 23
Urs, popa din Cotiglet 83, 271, 280, 312, 327, 378, 379, 381, 385, 405
Ursăcescu, V. 44
Ursu, N. A. 62, 235, 253, 254, 330

Vahtang al VI-lea 110
Válaszúti Szilvási, András 48
Valkai, András 42
Vanca, Dumitru A. 9, 10, 99, 181, 186
Varlaam, mitropolitul Moldovei 7, 56, 57, 81, 85, 103, 118, 119, 134, 135, 146, 155, 305–307, 313–316, 324–326, 340, 381, 417–422, 425, 430–432, 434, 437, 440, 444, 459–463
Varlaam (Vasiu, Vasilie), mitropolitul Transilvaniei 62, 65, 91, 93, 94, 96, 99, 100, 105, 124, 180, 192, 193, 205
Varlaam, mitropolitul Ungrovlahiei 307
Vatable, François 203, 225, 238
Velciu, Dumitru 67
Veress, A. 16, 48, 57, 84, 86, 94, 113, 119, 258
Verzar, Auxențiu (Oxendius Verzireszki) 114
Viski, Ioan 10, 82, 399, 401, 402, 405, 408
Vitrelinus, Alexander 42
Volskii, Vartolomei 328
Vornicescu, Nestor 116
Vuković, Božidar 42

Wagner, Valentin 40, 127

Zápolya, Ioan Sigismund 27
Zgraon, Florentina 11, 13, 159
Zoba din Vinț, Ioan 18, 74, 86, 88, 89, 93, 94, 96, 99, 104–106, 116, 117, 124, 130, 204–206, 259–262, 269, 270, 274, 276–279, 281, 288, 292–294, 326, 329, 330, 333, 415, 463, 469

PLANŞE HORS-TEXTE

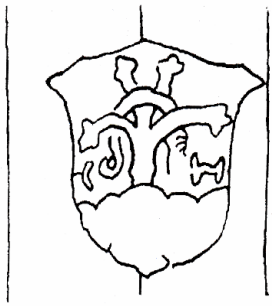

Fig. 1. Varianta A

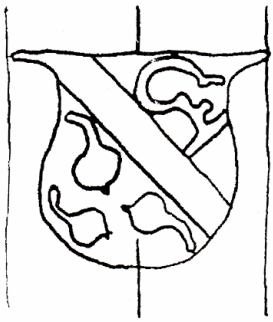

Fig. 2. Varianta B_1

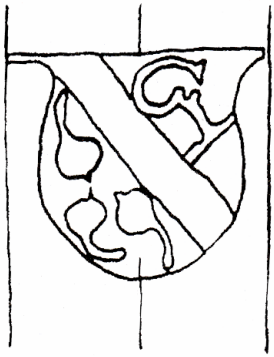

Fig. 2. Varianta B_2

PLANŞA I

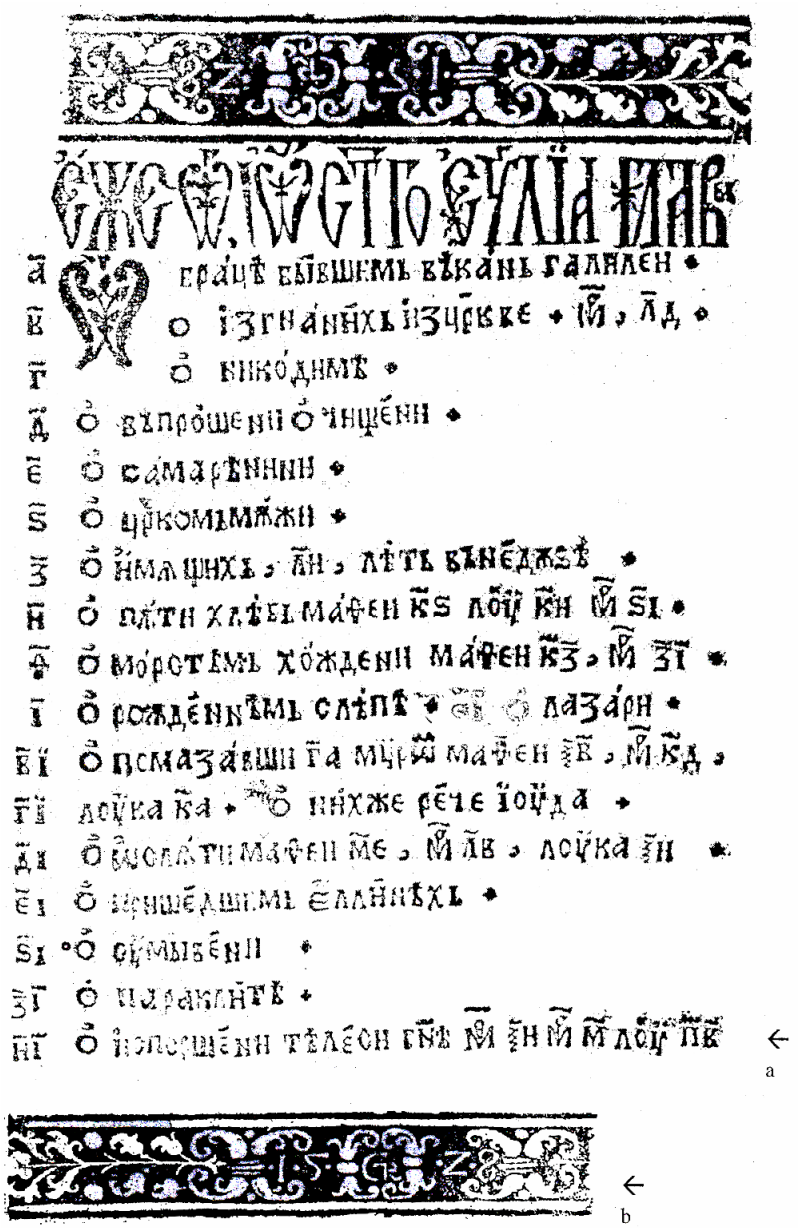

PLANŞA II

COLOSVAROT
Nyomtatott, Heltai Gáspár
által, 1. 5. 7 0. Esz-
tendőben.

AZ REGI MA-
gyaroknac első be jö-
VÉSEKRŐL VALO HISTORIA,
Attilaual mikeppen jel pettenec-
k Scambriaban, És melly
nagy vérontással
fekesz-
tenec
be Pannoniaba.

Ad Notami
Arpad vala fő az Capitansagba.

NYOMTATOT COLOSVAROT
Heltaj Gasparne mühellyebe. 1. 5. 7 9.
Esztendőben.

IVDICIVM
Ecclesiarum Polo-
NICARVM DE CAVSA FRANCI-
sci Dauidis, in quæstione de vera ho-
...

Matt: 10.

CLAVDIOPOLI
In Officina Relictæ Casparis Helti
Anno M. D. LXXIX.

вльшемса • слоужити емоу прѣподобїемь
и правдож прѣ нимь всѧ дни живота наше
го • и ты отрочѧ пр҃ркь вышнїго нарече
шисѧ • прѣидеши бо прѣ лицемь гн҃емь оу
готовати пѫти его • дати разоумь сп҃сенїа
людемь его • въ оставленїе грѣхь ихь •
за млсрьдїе млсти б҃а нашего • въ
ниже посѣти нась въстокь свыше про
свѣтити сѣдѧщимь въ тмѣ и сѣни
сьмрьтнѣи • направити
ногы наша напѫть сь
мирениа

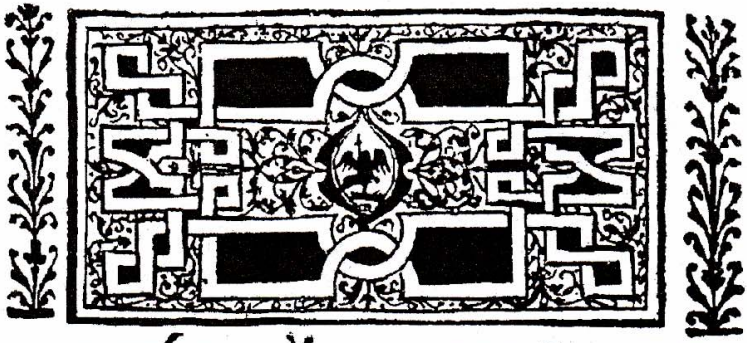

НАВЛ҃НЧНЕЙ҃Н. НАВ҃ЗДЫ

ХЪ СТНХ҃РН , ВЪСКРСНЫ • ГЛАСЪ , Д҃ •

Ж҃НВО ТВОРЦ҃ОМЪ ТВОЕМЪ КР҃ТЪ • НЕПРСТАННО
КЛАНЯ҃ЩЕСЕХ҃Ѣ • ТРИДН҃ЕВНОЕТН ВЪСКР҃ЕНІЄ СЛА
ВН • ТЕ҃МВО ОУ҃ВНОВНЛЪ ЄСН НОСТ҃ВШЕЕ ЧЛ҃Ч
СКОЕ НС҃ТВО ВЪСЕ СНЛНЕ • НЄЖЕ НАВ҃СА ВЪСХОДЪ

a

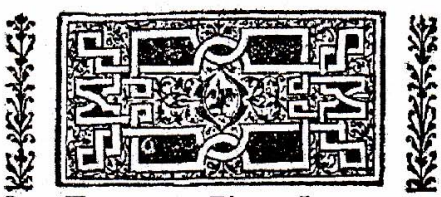

ЄЖ҃Д НЫНА СТ҃ЫЄ ВСЛІЄ ГДКА

ВЪСПОМ҃ЯНИМСА М҃И К҃Д • ЛОУ К҃В •
О҃ ТІИН ПЄ҃ТРОХ҃ , М҃И Н҃ , ЛОУ Ф҃ •
О҃ НСЦТЛ҃ЕШНХЪ ОУ҃РАЗЛ҃ЧНЫ НЕДУ҃ГЪ
М҃И Ф҃ ЛОУ Г҃ • О҃ ПРОКАЖЕНТМЪ М҃И Е҃ ЛОУ Е҃І •
О҃ РАСЛАБЛЕННТМЪ М҃И Г҃І , ЛОУКА Г҃І , ІѠ҃ Ѕ •

b

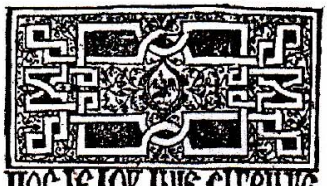

ПОСЛ҃ДОВАНІЄ СЛ҃ЖБЫ

ВЫСЕЛ҃ТНАГО • НАЧИНАЄ҃ШЕ ѠМ҃ЦА , СЄПТЄМВРІА
ДОМ҃ЦА , ВКРУ҃СТА • ПОЄ҃МЪ , ТРОПА҃РЄ И
КОНДАКЄ • ПРАЗДНИКѠ , И҃НАРО҃ЧИТЫМЪ СТ҃ІИХЪ
НІЦЫ СЄПТЄМВРІЄ , И҃МАТЬ ДНІИ , Х҃ ДНЬ И҃МА
ТЬ ГЛ҃ ЕТ҃ІНОЩЬ , Е҃Т҃ • НАЧАЛО И҃НДІКТ҃ Е҃Е
И҃ НА ВЕ҃ЧЕРН , И҃ ПАМ҃ТЬ ПРѢПОДОБНАГО ѠЦА
НШЕГО СІ҃МЄѠНА СТЛ҃ПНИКА , И҃ГОУМАНДРІТА •
И҃ СВѢТОУ ПРЄСТ҃ЕН ЄѠ҃ , КНІГА СІ҃НДЕ •
И҃ СТ҃ГО М҃ЧНКА А҃НДАЛА • И҃ СТ҃ІУХ , М҃ЧНЬ •
И҃ СТ҃ГО А҃ММѠНА Д҃ІАКОНА , ОУ҃ЧНТЕЛ҃ И҃Д •

c

PLANŞA IV

a

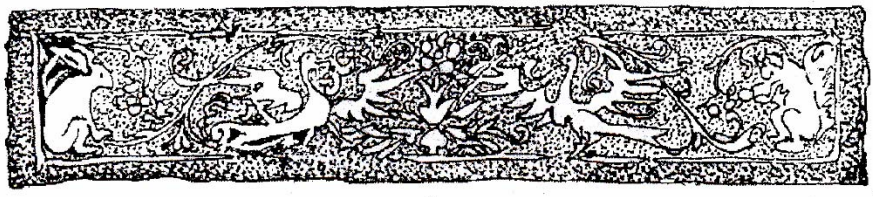

b

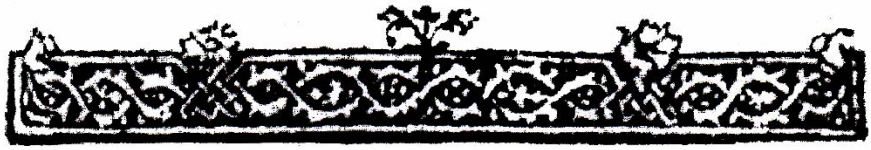

c

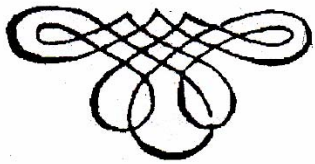

d

PLANŞA V

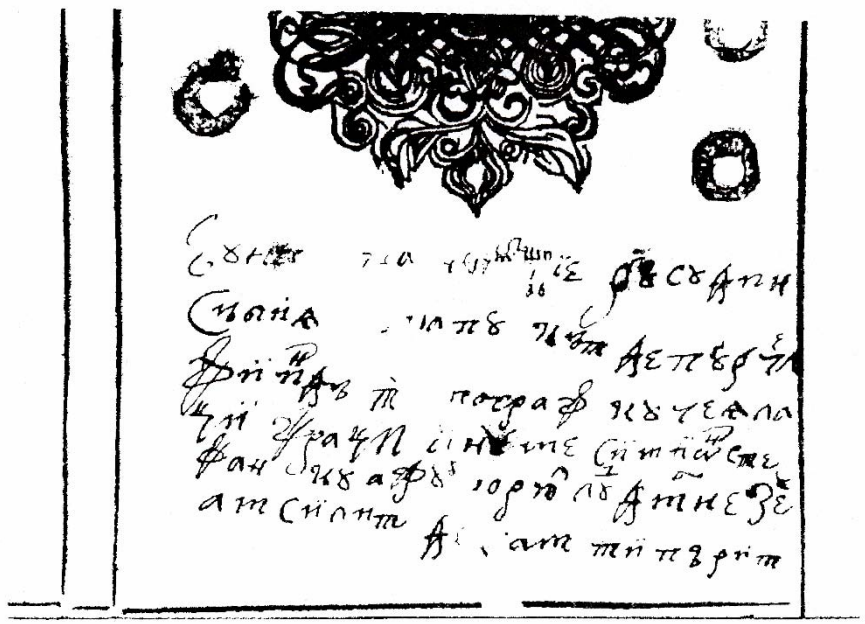

PLANŞA VI

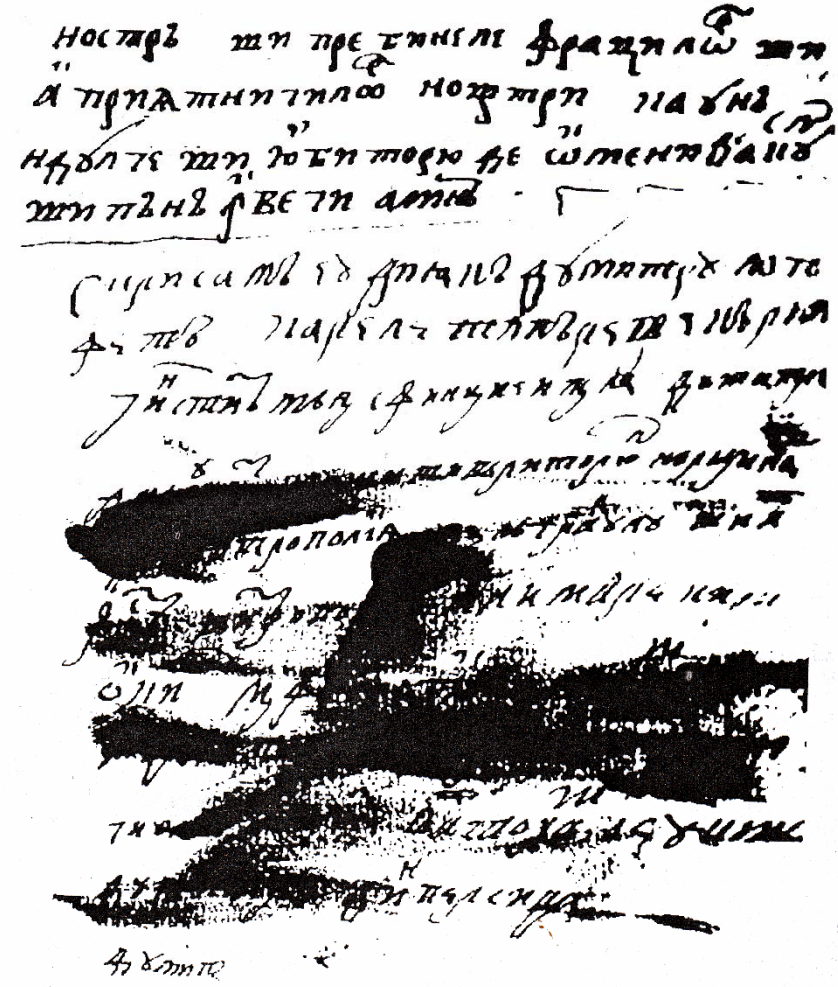

PLANŞA VII

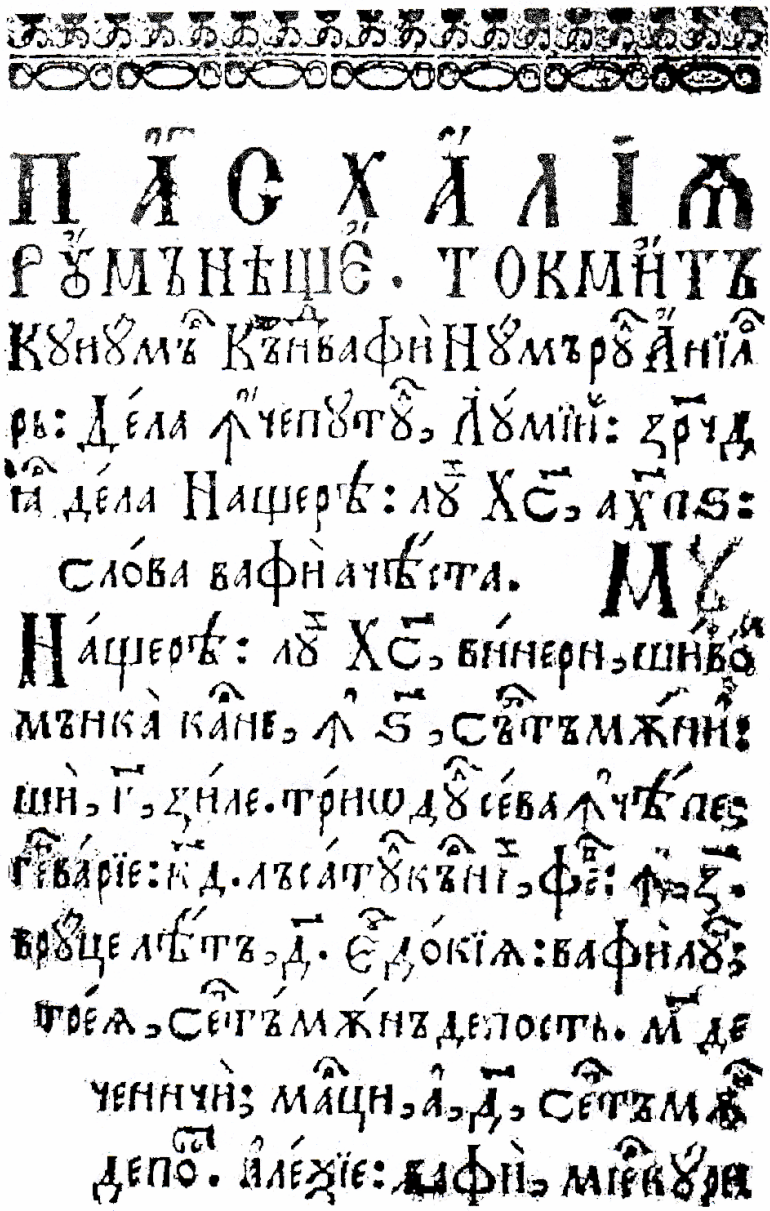

PLANŞA VIII

1

2

3

4

5

6

7

8

9

PLANŞA IX

10

11

12

13

14

15

16

17

PLANŞA X

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

PLANŞA XI

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

PLANŞA XII

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

71

72

73

74

PLANŞA XIII

75 76 77 78 79

80 81 82 83 84

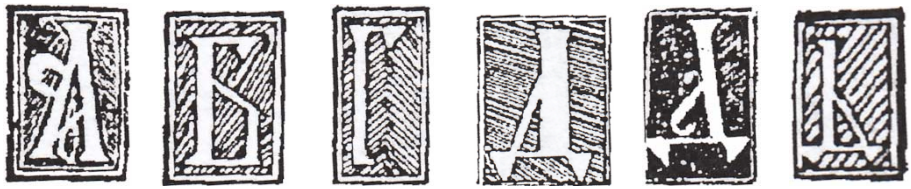

85 86 87 88 89 90

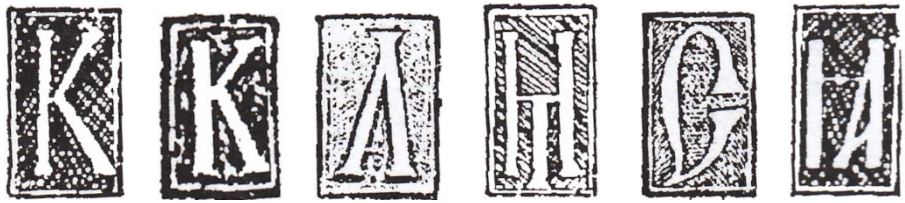

91 92 93 94 95 96

PLANŞA XIV

a

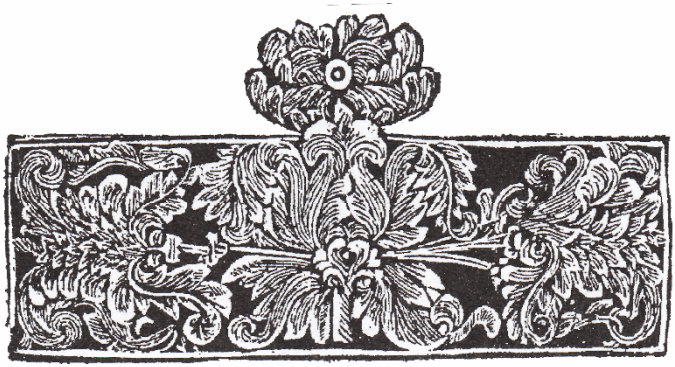

b

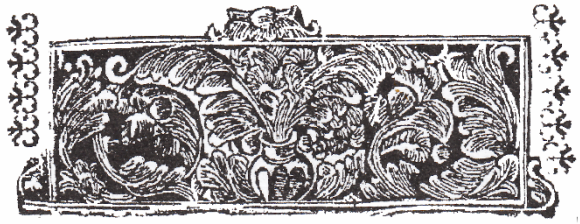

c

d

PLANŞA XV

a

b

c

e

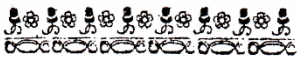

d

f

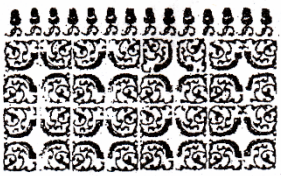

g

h

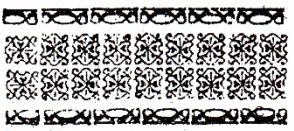

i

PLANŞA XVI

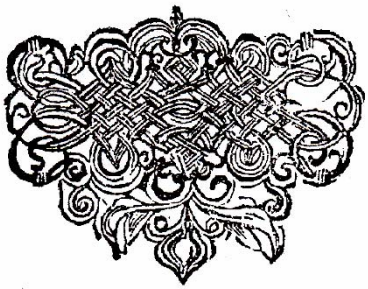

a

b

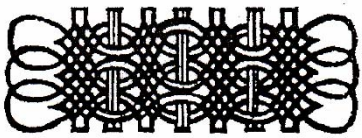

c

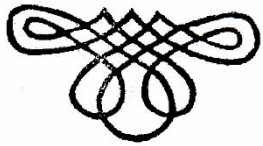

d

e

f

g

PLANŞA XVII

a

b

c

d

PLANŞA XVIII

AZ KERESZTYENI

ÜDVÖZITÖ HIT

NEK EGY NYOMBAN JARO

IGAZSAGAHOZ INTEZTETETT

GRADUAL

KESERÜI DAJKA JANOSNAK

ÉS

GELEJI KATONA ISTVANNAK

GYULA-FEJERVARATT

MDCXXXVI

a

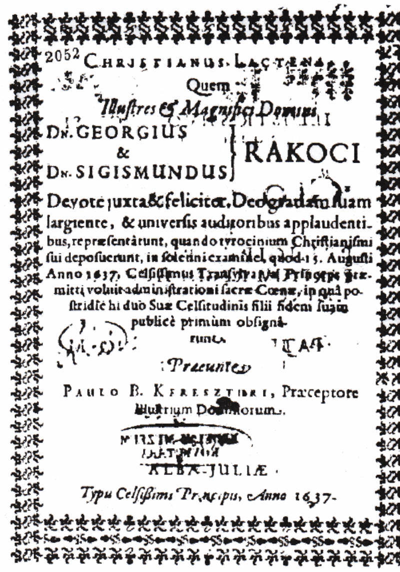

2052 CHRISTIANUS LACTENA

Quem

Illustres & Magnifici Domini

DN. GEORGIUS

&

DN. SIGISMUNDUS

RAKOCI

Devote juxta & feliciter, Deo gratiam suam largiente, & universis auditoribus applaudentibus, repraesentarunt, quando tyrocinium Christianismi sui deposuerunt, in solenni examine, quod 15. Augusti Anno 1637. Celsissimus Transylvaniae Princeps permitti voluit administrationi sacrae Coenae, in qua postridie hi duo Suae Celsitudinis filii fidem suam publice primum obsignarunt.

Praeeuntes

PAULO B. KERESZTURI, Praeceptore Illustrium Dominorum.

[illegible]

ALBAE-JULIAE.

Typis Celsissimi Principis, Anno 1637.

b

НОУЛЬ

ТЕСТАМЕНТЬ

сау

Апокалипсис

ГЕѠРГІЮ РАКОЧІ

КРАЮЛЬ

БЕЛГРАДУЛУИ

c

ѰАЛТИРЪ

КЪНТАРЕ

ГЕѠРГІЕ РАКОЦИ

КРАЮЛ

БЕЛГРАДУЛУИ

d

PLANŞA XIX

PRODROMVS
RELIGIONIS
TRIVMPHANTIS

In quo

Methodicè repetuntur, & breviter examinantur libri sex de verâ religione; quorum primus à Johanne Crellio, quinq; reliqui à Johanne Volkelio sunt conscripti.

Præmissus

TRIUMPHO VERÆ RELIGIONIS,

In quo

Sex istis libris plenius examinantur

à

JOHANNE-HENRICO ALSTEDIO.

ALBA-JULIA,

Typis Celsissimi Principis Transylvaniæ.

M.DC.XXXV

a

b

c

d

PLANŞA XX

МОЛИТВЕНИКЪ

Изводи ѝ Словенскій преложенъ Гдмтвникъ. сълтъ Коупиѫ шн сновѣщца Прѣ Гдмнтвлѣй шн Мѫтвѣвлѣй Дмнѣ,

МИХАИЛЪ АПАФИ, чловѣкомъ Мжіе. Мѫ лѣ Дмнѣѫ Крлѣ Ардѣвлѣ, Дмнѣвлѣ зѣмлѣ цѣрнѫ Оугрскѫю, шн Шлавнѣвлѣ Стѣвлѣ, пиро.

шнѫ Клгословіенїа прѣ сѣфщнтвлѣй пиро, Кѵ. ВАРЛААМѢ: Митрополнтвѣ Кѣвградвлѣ, шн Ѵгленѫ цѣла Ардѣвлѣ, Сѣрвѣ пиро.

Тѵпсрнтвлѣ ѫ МИТРОПОЛІѪ Белградвлѣ.

Лѣто Дмнвлѣ ахѳ. Апрн. кѳ. днѣ.

a

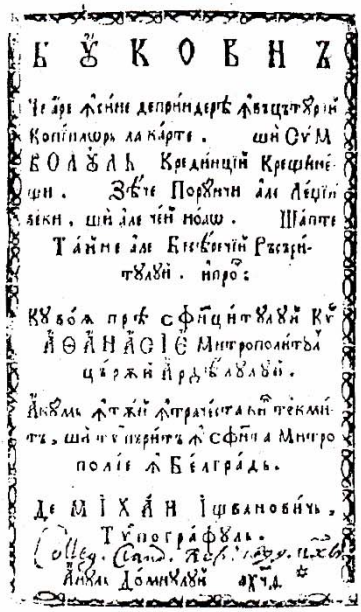

БѢКОВНѪ

Чѣ ѣсѣнн депрнндерѣ ѧвѣцтѣрнй Копнѣмѫ ла кѣрте. шн Сѵм БОЛѢЛЪ Крѣдннцїй Крѣщнѣнѣ. Звѣте Порѣвнн ѣле Лѣцїѣвскн, шн ѣле чѣй нѡш. Шѣпте Тѣйне ѣле Кнѣгнтѣй Ръсърнтвлѣй. пиро:

Кѵвѡѣ прѣ сѣфщнтвлѣй Кѵ ѢѲѢНѢСІѢ Митрополнтѣ цѣржй Ардѣвлѣй.

Ѣкѣмѣ ѫтжй ѫтрѣтѣлѣ тѣкмнтѣ, шн нѣ пєрнтѣ ѫ сѣфщѣ Митрополїе ѫ Бѣлградѣ.

Де МІХАН Іѡвановнчь, Тѵпографѣвлѣ.

Collег. Sand. Ѳѣѳ. ѫ. пхѳ Лѣто Дмнвлѣй ахѵд.

b

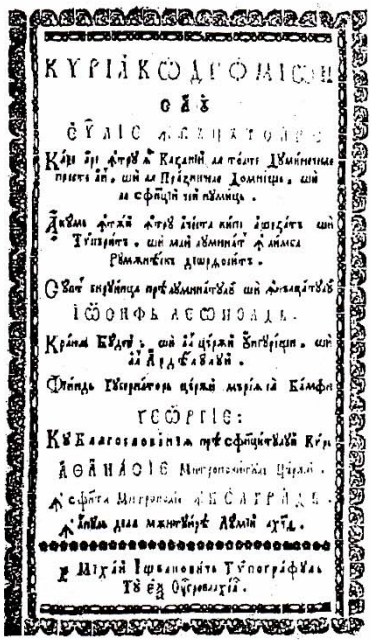

КѵРІѢКѾДГѾМІСѾН

сѣ

СѵЛІС ѧѧѧѧѧѧѧѧ

Кѣи ѣрѣ ѫтрѣ ѫ Кѣсарнй ѧѧ тѣлтѣ Дмнѣчнѣ пнѣтѣ ѣѣ, шн ѧѧ Прѣдѣчнѣ Домнцѣ, шн ѧѧ сѣфщѣй пѧмнцѣ.

Ѣкѣмѣ ѫтжй ѫтрѣ ѣнѣтѣ кнѣ ѣнцѣнтѣ шн Тѵпрнтѣ. шн мнй дмнѣнѣт ѫ лнмсѣ Рѣмлѣнскѣ дѣардѣнтѣ.

Сѵвѣ ѣнрѣнѣцѣ прѣ дмнѣнтѣлѣ шн дѣлцѣтѣлѣ

ІѾѲНѲ ѧѧѲНѲѧѢ.

Крѣнѣ Кѣдѣ, шн ѣѣ цѣрнй Ѳнѣрнцѣ. шн ѣѣ Ардѣвлѣй.

Ѳѣѣдѣ Ѵнѣрѣтѣ цѣрнй мѣрнѣ Кѣмфѣ

ГЄѾРГІЄ:

Кѵ Клгословѣнѣ прѣ сѣфщнтвлѣй Кѵр

ѢѲѢНѢСІЄ Митрополнтѣ Цѣрнй.

ѫ сѣфѣ Митрополїе ѫ БЄЛГРѢДѢ.

ѫ Ѣнѣѣ дѣа мѧнѣнѣ Ѣѣмй ахѵд.

у Міхаи Іѡвановнчѣ Тѵпографѣѣ Тѵ ѣѧ Оѵгровлхіѣ.

c

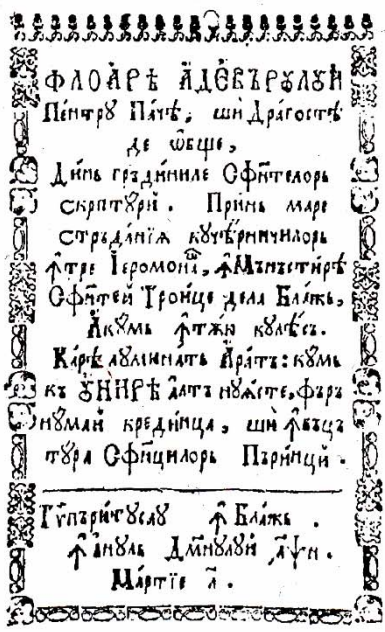

ФЛОЙАРЪ ЙДЄВЪРѢЛѢЙ Пѣнтрѵ Пѧтѣ, шн Драгостѣ де ѡѣще,

Днѣ гѣдѧнннле Сѣфнтѣлорь скрнптѵрй. Прнѣ мѧре стрѣдѧнїѧ кѵтѣрнчнлорь ѫтрѣ Іеромонѣ, ѫМѧнѣстнрѣ Сѣфнтей Тронце дела Блѧкь, Ѣкѣмѣ ѫтжй кѵлѣѣ.

Кѧрѣ ѣвлѧнѣнѣт Ѧрѧтѣ: кѣмѣ кѣ ЗННРѢ ѣлтѣ нѣѧѣтѣ, фѧрѣ ѳнѣмѧй крѣдннцѣ, шн ѣѣцѣ тѵрѣ Сѣфнцнлорь Пѧрннцй.

Тѵпрнтѵлѣ ѫ Блѧкь. ѫ Ѣнѣѣ Дмнѣлѣй ѧѧѧ. Мѧртїе ѧ.

d

PLANŞA XX1